

वाचस्पत्य

वृत्तसंस्कृताभिधात्र

अष्टमखण्डम्

वर्णमिष्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापकवर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेजस्य संस्कृतम्

१८३२ संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

[PART VIII.]

[COMPILED BY

PROFESSOR TARANAHTA TARKAVACHASPATI]

CALCUTTA

THE KAVYAPRAKASHA PRESS.

Printed by Brahma Vrata Samadhyaya.

•1875.

Published by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College Calcutta.

Advance price 50 Rs. Price of each part 6 Rs. Price to subscribers 100 Rs.

अमरः स्त्रियां ङीप् । कफिनी तस्य भावः तत् । कफिता स्त्रो त्व । कफित्व न० कफयुक्तात् ।

कफिलू पु० कफं वाति वा-कू नि० । ष्ठी घ्रातकतरो उज्ज्वल० रूपमङ्गरी । यद्भक्त० कफयुक्ते त्रि० सि० कौ० “प्रमाण-तयोक्तं यदुक्तं तच्छिन्यं” सि० कौ० “कफं वाति कफेलः ष्ठी घ्रातकः निपातनादेश्चम्” इत्युक्तेः तत्र तदर्थत्वा-दर्शनात् ।

कफोष्णि पु० स्त्रो केन जलेन फणति इन् प्रथो० औत्त्वम् । भुजमध्यपन्थौ कूर्परे (कुनुइ) अमरः । स्त्रियां वा ङीप् । कफोड पु० कफोष्णि+नेदे प्रथो० । (कुनुइ) कूर्परे ।

“कति सनौ व्यदधुः कः कफोडः” अथ० १०, ४, २,

काव स्तुतौ वणे च भा० सक० प० सेट् । कवति अकविट् चक्राव क्वदित् णिचि अचकावत् । प्रनिकवति ।

कावन्थ पु० कं जलं बध्नाति बन्ध-अण्, केन वायुना बध्यते, बन्ध-कर्मणि घञ्, कोयायुः प्राणकयुर्बध्यते संबध्यतेऽत्वा धारे घञ् वा यथायथं वाक्यम् । उदरे तस्य पीतजलनिरोधनात् तथात्वम् । २ धूमकेतौ, प्रवहवा-युना निचीयमानत्वात्तस्य तथात्वम् ३ राहौ, तस्य च्छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतपानात् जीवनसत्त्वेन क्रिया-वत्त्वात् तथात्वम् ४ राक्षसभेदे च भेदि० पूजने अमरः तस्य प्राणवायुधारकत्वात् तथात्वम् “आ-पोमयः प्राणः” इति ङा० उ० श्रुतेस्तस्य प्राणधारण करत्वम् “पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतस्ते विच्छेत्स्यते” ङा० उ० जनपानं विना प्राणविच्छेदस्योक्तेस्तथात्वम् । “मनुष्याणां सहस्रेषु हतेषु ऋतमूर्सु । तदावेशात् कबन्धः स्यादेकोऽभूद्भा क्रियान्वितः” इत्युक्तस्य शिरःशून्ये ईक्रियायुक्तदेहे अस्ती अमरः । “कबन्धाश्चिदशिरसः खड्गशतृष्टिपाणयः” देवीमा० । “नागानामथुतं तरङ्गमियुतं सार्द्धं रघानां शतं पत्तीनां दग् काटयो निपतिता एकः कबन्धोरणे । ताडकौटि कबन्धनर्त्तनप्रियो खलञ्जलत् खे शिरस्त्रेषां कोटिनिपातने रघुपतेः कीदृग्दधरागः” प्राञ्चिनगाथा । “नस्य नेष्यति वपुः कबन्धनाम्” चरितोर्कबन्धसस्यद्” भाषः । “कश्चित् द्विपत्खड्गकृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभृता-सुपेत्य । वाभाङ्गसंज्ञकसुराङ्गनः खं न्यत् कबन्धं समरे ददर्श” । “उच्यते दृश्येऽन्यद् कबन्धेभ्यो न किञ्चन” रघुः । तद्देहस्य शिरःशून्यत्वेऽपि वायोः सस्यग्निसर-त्वाभावेन वायुभा सम्बन्धवत्त्वात् क्रियासम्भव इति बोध्यम्

७मेघे निरुक्ते ५, ४ “निचीनवारं वदन् कबन्धम्” इत्युक्त-धिकृत्योक्तम् “कबन्धं मेघम् कसुटकं भवति तदस्ति नु धीयते, उदकमपि कबन्धस्यैतत् बन्धिर नभतले कमनभतश्च इति” ततोक्तेः तत्र प्रथो० साधुत्वम् । कबन्धराक्षसकथा च भा० व० २ १७ अ० यथा । “दुःखयोक्तव्यमाविष्टो वैदेहो हरणाह्निं तौ । जम्बतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ । वने मङ्गति त-स्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह । ददर्श नृमयूषानि द्रव-माणानि सर्वथः । यद्भञ्ज घोरं सत्वानां दावान्नेरिव वदतः । अपश्यतां सुहृत्ताञ्च कबन्धं घोरदर्शनम् । मेघ-पर्वतसङ्काशं साकस्तन्धं महाभुजम् । उरोगतविशालाक्षं महोदरमहासुखम् । यदृच्छयाय तद्रजः करे जपाह लक्ष्मणम् । विषादनमगमत् सद्यः सौमित्रिरथ भारत ! । स राममभिसंप्रेष्य कथ्यते येन तन्मखम् । विषस्यचा-ज्जोडामं पश्यावस्यामिमां मम । हरणञ्चैव वैदेह्या मम चायसुपन्नयः । राज्यन्वयश्च भवतस्तातस्य भरणं तथा । नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोशलागतम् । द्रव्याभि-पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् । इक्ष्वाक्यार्थस्य धन्या ये कुशलाजयभीजलैः । अभिपिक्तस्य वदनं सोमं शान्तघनं यथा । एवं बह्विधं धीमान् विललाप स लक्ष्मणः । तसुवाचाय काकुत्स्थः सम्भ्रमेपृष्यसम्भ्रमः । मा विषोद नरव्याघ्र ! नैप कश्चिन्मयि स्थिते । किन्म्यस्य दक्षिणं बाहुं क्षिप्रः सव्यो मया भुजः । इत्येव वदता तस्य भुजो रामेण पातितः । खड्गेन भृशतोक्षणेन मि-कसृष्टिलकारणवत् । ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेन जम्बिबान् बलो । सौमित्रिरपि संप्रेष्य स्वातरं राघवं स्थितम् । पुनर्जघान पाशे वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् । गतासुरपतङ्गसौ कबन्धः सुमहांसतः । तस्य देहाहनि-सृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः । दृश्ये दिवसास्याय दिवि सूर्य्य इव ज्वलन् । पप्रच्छ रामस्यं वाग्मी कस्त्वं प्रवृष्टिं पृच्छतः । का माया किमिदं चित्रमास्यं प्रतिभाति मे । तस्याचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ! । प्राप्नो ब्राह्मणपा-पेन योनिं राक्षससेविताम् । रावणेन कृता सीता राम ! लङ्काधिवासिना । सुयीवमभिगच्छ त्वं स ते सद्यं करि-ष्यति । एषा पत्न्या शिवजला हंसकारणवैर्युता । कथ्यमूकस्य शैलस्य सन्निकर्षं तडागिनी । वसते तत्र सु-पीवसतृभिः सचरैः सह । आता वानरराजस्य वालि-नो ह्येममालिनः । तेन त्वं सह सङ्गम्य दुःखमूलं निवे-दय । समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ।

एतावच्छकामस्माभिर्वक्तुं दृष्टासि जानकीम् । भुव-
वानरराजस्य विदितो रावणाक्षयः । इत्यङ्गान्निहितो
दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः । विष्णोर्जम्भतुशोभौ प्रथीरो
रामलक्ष्मणौ । “बधनिधेतथापस्य कवभ्यस्योपदेशतः” रघुः
कवभ्यिन् पु० १ ऋषिभेदे “अथ कवभ्यो ज्ञात्यायन उपेत्य
प्रपच्छ” प्रश्नोप० । अख्येयं इति । २ उदकयुक्ते त्रि०
“अर्थमूषो न मरुतः कवभ्यिनः” ऋ० ५, ५४, ८ । “कव-
भ्यिनः उदकवन्तः” भा० । स्त्रियां ङीप् ।

कवित्य पु० कपयस्त्रिपुन्यत् तत्फलप्रियत्वात् स्या-क प्रथो०
पक्ष वः । कपित्यपक्षे अमरटिका । [द्विरूपकोषः ।

कविल पु० कवृ-यस्ये इत्त्वच् । १ कपिलवस्ये २ तद्वति त्रि० ।

कम् अर्थ० कम-ण्डिभावपक्षे विच् चादि । १ पादपूरणे, २ ज-
ले, कम्पम् । १ मस्तके ४ सुखे, शब्दर० कन्तिः कन्तुः ५ मङ्गले,
ईनिन्द्यायाम् शब्दविना० । “अथ ये प्रष्टसे ऽर्थेऽमिताक्ष-
रेषु पन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पादपूर्णास्ते ऽसि-
तान्तरेपुनर्वकाः कर्माभिहिति” यथा “यतोत मन्त्याय
कमरिणा” ऋ० ४, २०, ६, “कमिति पादपूरणम्” निरु०
१, ६, उक्तेः पादपूर्णावर्था “तन्वं जगुषे दये कम्”
ऋ० १, १२३, ११, “अत्र कमिति पादपूरणे अथवा कमिति
सुखवचनम् सुखं यथा भवतीति” भा० “एवेद्देशा पुरतमा
दये कम् १, १२४, ६, “कम् सुखेन” भा० “अरमयः सर-
पवसराय कमलम्” ऋ० २, १३, १२, “कं सुखेन” भा० ।
७ जनधारके मेघे “पितृसि त्वचं कं चित्” ऋ०, १, १२६, २,
“कं चित् जनधारिणं मेघम्” भा० । ८ सुखकरे “प-
त्विषं तीप्याय कम्” ऋ० १, १८२, ५, “कम् सुखकरम्”
भा० ताः अस्यथै “कंशम्भ्रां वभयुस्तितयसः” पा०
वाद्यः सप्त प्रत्ययाः । कं कम् कं कं कन्ति कन्तु
कन् कंय एते सुखान्विते त्रि० ।

कम शब्दायां आ० आ० सक० सेट् । अतः स्वार्थे णिङ् आ-
ङ्ङिधातुके वा । कामयते कामयती कामयताम् अकामयत ।
अथोकमत । णिङ्भावपक्षेऽपि चञ् अचकमत । कामयाम्
बभूव आस चक्रे चक्रमे । कामयिता-कमिता कामयिषीष्ट-
कमिषीष्ट । कामयिष्यते-कमिष्यते । कामनीयः कमनीयः
क्राम्यः । कामयितव्यः-कमिष्यतः । कामी । कामयिता-
कमिता कामितः कान्तः । कान्तिः । कर्त्तरि अच् कमः कर्म-
ण्युपपदे अण् । स्वर्गनामः । उदित् कामयित्वा कमित्वा का-
न्वा । कामकः क्वः कमनः कामयमानः नि० काम-
यानः । काम्यते काव्यमानः । चञ् कामः सुच का-

मना । “नरपतिचक्रमे मगयारतिम्” “निष्कट्टु मर्धं चक्रमे
कुवेरात्” “भीमकान्तैर्चपयुषैः” “नवं वयः कान्तिमिदं
मयुच” रघुः । “सोऽकामत वञ्च स्यां प्रजायेय” श्रुतिः
“रमणोकमनीयकपोलतले” सा० द० टो० । “स चेत् कामयते
दातुं तव मामरिच्छदन !” भा० आ० १७२ । “सर्वान्
कामयते यथात्” कन्याशब्दे उक्तम् । “मीला युक्तः का-
मितं सर्वशस्त्रे” भा० आ० ५८ “कामयाश्चक्रिरे कान्ता-
क्षतस्तुष्टानिशाचराः” “अकम्पनस्ततो योडुं चक्रमे
रावणाक्षया” भट्टिः । आर्वे कश्चित् पर० । “एवं रूपं
नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।” भा० व० ५८
अ० । “न च सीता दशमोव मनसापि हि कामयेत्”
“अकामोऽपि बलात् कामं दर्शनादेव कामयेत्” रामा० ।

अनु+कामनात्तु रूपकामनायाम् । अनुकामयते ।

अभि+आप्रिसुख्येन कामनायाम् । “दासीं कन्यासहस्रेण
शम्भिशामिकामये” भा० आ० १८ ।

नि+निःशेषकामनायाम् । “या तस्य ते पादसरोरुहार्णवं नि-
कामयेत् साऽखिलकामलम्पटा” भाग० ५ स्क० १८, २२ ।
अतिशये च “निकामतप्रा द्विविधेन वञ्चना” कुमा०

प्र+प्रकृषेण कामनायां अतिशये । प्रकामः ।

कम वाञ्छायां चुरा० आ० सक० सेट् उदित् कविकल्पद्रुमः ।
णिङन्तकामवत् सर्वम् । किन्तु तत्र उदित्प्रयोजनं चिन्त्यम् ।
कामक त्रि० कम-ण्डिभावे अच् स्वार्थे क । १ कामके शो-
त्वप्रवर्त्तके २ ऋषिभेदे पु० । ततः गोत्रापत्ये इञ् । कामक
तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री वज्रष उपका० तस्य लुक् । कामकाः
कामकयः ।

कमठ पुंस्त्री कम-अठत् । १ जूमे कच्छपयश्वे विटतिः स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । “कमठपृष्ठकटोरमिदं धनुः” महाणा० ।
२ विष्णोरेकादये अतारभेदे । “सुरासुरायासदधिं
मथुतां मन्दराचवम् । दधे कमठरूपेण पृष्ठे एकादये
विभुः” भाग० १, २, १७ । ३ शुनोर्नां जलपात्रभेदे न०
विश्वः । ४ वंगे पु० शब्द० । ५ देवभेदे पु० हेमच० ।
६ यज्ञकोष्ठके पु० धरणिः ।

कमण्डलु पुंन० मण्डनं मण्डः कस्य जनस्य मण्डं जाति-
जा-ङ्ग अङ्गिर्चादि । करङ्के संन्यासिनां ब्रह्मचारिणाञ्च
जलपात्रभेदे, अमरः “मेखलासजिनं दण्डसुपवीतं कम-
ण्डलुम्” । “वैष्णवी धारयेदुवाष्टं शोदकञ्च कमण्डलुम्” मनुः ।
“अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलोः” भाषः । “कमण्डलु
कपालेन शिरसा च लजावता” भट्टिः । २ उदकपत्रे,

मेदिनिः । श्चउप्राञ्जातो च पुंस्त्री “कमण्डलुयुग्ञ्च-
तृष्पादञ्जातिभेदः” सि० कौ० । तस्यापत्वम् चउष्पा-
ङ्गो ङञ् पा० ङञ् “लोपोऽङ्गाः” पा० उ-
लोपः । कामण्डलेय तदपत्ये पुंस्त्री । तस्य कर्म भावो
वा युवादि० अण् । कामण्डलव तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।

कमण्डलुत्तु पु० कमण्डलुजदाकृतिस्तरः कर्म० । श्चउ-
ष्टे रत्नमा० । कमण्डलुद्रुमादयोऽप्यत्र ।

कमन लि० कम-ण्डभावे ताच्छीत्ये युच् । श्कमनीये अ-
भिरूपे २कासुके च मेदि० । “कम्वा कमना युवतिः”
सि० कौ० । कमनच्छदः । “त्रिभुवनकमनं तमाखवस्यं
रथिकरगौरवराभ्वरं दधानम्” (वपुः) भाग० १, २, ३ ।
करणे युच् । श्कन्दर्पे । श्चयोकडके च पु० मेदि० ।
५ ब्राह्मणे पु० हेमच० । [हेमच० । स्त्रियां ङीप् ।

कमनच्छद पुंस्त्री कमनः सुन्दरः खटोऽस्य । श्कङ्कपविणि ।
कमनीय लि० कम-ण्डभावे कर्मणि अनोयर् । श्चुन्दरे,
“रमणीकमनीयकपोलतने परिपीतपटीरररैरखसः”
सा० द० टी० । “श्चिदरं कमनीयतरा गमिता” भाषः ।
२ कामनायोग्ये वाच्छनीये च । “अनन्यनारोकमनीयम-
ङ्गम्” कुमा० । कमनीयस्य भावः “योपधात्शुद्धपोत्त-
माद्गुञ्” पा० गुञ् । कामनीयक तद्भावे न० ।

कमन्तक पु० कम-वा० भ सार्धे क । अघिभेदे तस्य गोत्रा-
पत्यम् ङञ् । कामन्तक तद्भावापत्ये पुंस्त्री बहुल्ये
उपका० इजोऽङ् । कामन्तकयः कमन्तकाः ।

कमन्थ न० जले रायमकुटे परमतेभोक्तम् । तत्र हि कबन्धमिति
स्त्र्यं व्याख्याय कमन्थम् इति ममध्यपाठे कम् अन्थम्
इति नामद्वयमेकीयमतेनोक्त्वा कमन्थमित्येकं नाम परम-
तत्वे नोक्तम् ।

कमर लि० कम-ण्डभावे अरच् । कामुके ऊष्णल०
कमल न० कम-डर्पादि० कञ्च । श्पञ्जे तद्भावे त-
दायभेदेस्य च गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“कमलं शीतलं पथ्यं मधुरं कफपिङ्गजित् । तृष्णा-
दाहान्नविस्कोटविषवीषर्पनाशनम् । । विशेषतः शितं
पद्मं पुण्ड्रोकमिति स्मृतम् । रक्तं कोकनदं त्र्यं
नीलमिन्द्रीवरं स्मृतम् । धवलं कमलं शीतं मधुरं
कफपित्तजित् । तस्मादत्यगुणं किञ्चिदन्यद् रक्तो-
त्पत्त्यादिकम् । मूलनाशदलोत्फुल्लफलैः सस्य-
दिता पुनः । पद्मिनी प्रोच्यते प्राञ्चैर्विशिष्यादिस
वा स्मृता । आदिगन्दास्त्रिनी कमलिनीत्यादि ।

पद्मिनी शीतला युक्ती मधुरा लवणा च वा । पित्ता-
खकफतुङ्गुवा वातविट्प्रकारिणी । अथ नवपत्तादि ।
सर्वर्तिका नवदं वीजकोवस्तु कर्णिका । किङ्गलकः शेष-
रः प्रोक्तः मकरन्दो रवः स्मृतः । श्चवाकं पद्मनालं
स्यात्तथा विशर्भति स्मृतम् । सर्वर्तिकाहिना तिक्ता
कषाया दाहहृत्प्रणुत् । मूलकच्छुद्रुद्व्याधिरक्तपित्त
विनाशिनो । पद्मस्य कर्णिका तिक्ता कषाया मधुरा
हिमा । सुखरैयद्य कल्लव्यो तृष्णाकफपित्तहृत् । किङ्गलकः
शीतलो हृष्यः कषायो पाहृकोऽपि सः । कफपित्तह-
वादाहृरक्तार्थोविषयोद्यजित् । मृषालं हृष्यमधुरं
पित्तदाहान्नजिह्वुः । दुर्जरं खटुपाकञ्च श्लेष्मानिल-
कफप्रदम् । संपाहि मधुरं रुद्रं शालूकमपि तद्गुणम्” ।
“नवावतारं कमलादिशोत्पत्तम्” रघुः । “प्रत्नूपेपु
स्फटितकमलाभोदमैत्रीकषायः” “धारापातैस्त्रिभुवन-
काम्यभ्यवर्धन्मुष्णानि” मेघ० “अमलकमकराशेः” लीला०
“न कमलं कमलभयदम्भवि” भाषः । कमलयोगिः कम-
लासनः । श्लोक्ति श्भेवजे श्चसुखे ५ताम्पे हेम०
ईन्द्रगभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ७कच्छायां दवरनायं
स्त्री मेदि० । श्चारसपक्षिणि अमरः कमलनामनामत्वा-
त्तस्य स्त्रियां ङीप् । श्चस्वनामख्याते जम्बीरभेदे
स्त्री “रम्भाफलं तिलिडीकं कमलानागरङ्गकम् । फला-
न्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्” तन्वसा०
पुरश्चर्यानयने । तद्गुणाय भावप्र० उक्त्वा यथा । “मि-
टनिम्बफलं स्नादु गुरु कारतपित्तहृत् । गररोगविषध्वं-
वि कफोत्कोशि च रत्नाहृत् । शोषारश्चित्तपाच्छर्हिहरं
बल्यञ्च हृहृणम्” ११ मिथिलास्ये नदीभेदेस्त्री । १२ खन्दो-
भेदे स्त्री । तद्गुणं उत्तरत्वावस्थां द्विधोक्तम् यथा “द्विगुण-
नगणसहितः सगणसहितः विहितः । फणितमिति
विमला क्षितिप ! भवति कमलेति” “दुग्भिः प्रसिता सग-
णाविहिताः पुनरेकमितोनिहितोपुसरन्ते । यदि सत्-
कत्रयोविलसन्तयोऽभिधया कमलेति तदाकलयन्ते”
(गोलादी) श्चपाठवर्षे १४ तद्वति लि० । “श्वलाय स्नाहा
कमलाय स्नाहा पृथ्वे स्नाहा तैसि० ७, १, १८, १ ।
स्य गुणश्चनत्वात् स्त्रियां बहुादि० वा ङीप् । कमली
कमलानां संधः खण्ड । कमण्डलस्यण्ड पद्मसंधे न०
तस्य देशः पुष्कः इति । कमलिनी भावप्र० उक्ते वीज-
कोषादी स्त्री “कमलिनीमलिनाना दिवशास्ये” उद्भटः ।
“उक्तोमलयतालेन लघुमध्ये स्फुरेद्गुरुः । सप्रदशाक्षरं-

युक्तः कमलोऽयं भयानके"सङ्गीतशास्त्रोक्तेः १५ भु बभेदे पु०
कमलकोट पु० कमलवर्णः क्रीटः । क्रीटभेदे तत्र भवादौ
पलद्या० अण् । कामलकोट तद्भवे त्रि० ।

कमलकीरक पु० कमलवर्णः कीर इव कायति कै-क ।
क्रीटभेदे तत्र भवादौ पलद्या० अण् । कामलकीर-
क तद्भवे त्रि० ।

कमलज पु० कमलात् विष्णोर्नाभिकमलाज्जायते जन-
ड । अङ्गण्य चतुर्मुखे कञ्जजगद्धे विवृतिः । "अश्विनम-
दहन् कमलजशशिशुमभूदिति" उच्यते ० । तदभेदात् २रो-
हिष्णोन्चले च तस्य तदधिष्ठितत्वात्तथात्वम् । इपद्मजात-
मात्रे मध्वादौ त्रि० । कमलजातपद्मजातादयोऽप्यत्र ।
कमलभिदा स्त्री ईत० । कमलपाटने ततो भवादौ पलद्या०
अण् । कामलभिद तद्भवे त्रि० ।

कमलयोनि पु० कमलं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थान-
नमस्य । अङ्गण्य चतुर्मुखे कञ्जजगद्धे विवृतिः । पद्म-
योन्मादयोप्यत्र । ईत० । इकमलानामुत्पत्तिस्थाने स्त्री ।

कमलवीज न० ईत० । (कमलगङ्गा) पद्मान्ते भावप्र० तद्गुणा
उक्ता यथा "पद्मवीजं हिमं खादु कषायं तिक्तकं गुरु ।
विष्टम्न हृष्यं कृशञ्च गर्भसंस्थापकं परम् । कफरातहरं
बल्यं प्याहि पित्तासदाहृतुत्" ।

कमलाकर पु० कमलानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् । पद्माकरे
तद्भावे । पद्मानां समूहे च । "हरिदन्तःकमलाकरानि
व"रघुः । कमलाकरभट्टनिमित्ते इच्छतिनिबन्धभेदे ।

कमलादि त्रि० वार्त्तिकोक्ते संधाये खण्डप्रत्ययनिमि-
त्ते यद्गणेषु स च गणः "कमल अम्भोज पद्मिनी नलिनी
कुमुद सरोजपद्म नलिन करविणी" व्याजतिगणः तेन क-
दम्बोखण्डमित्यादि सिद्धिः ।

कमलापति पु० ईत० । नारायणे मसृशात् लच्छाया आवि-
र्भूतिसुरवर्ण्यं तथा विवेचनापूर्वकं नारायणस्य पतित्वेन
वरणं भाग० ८, ८ अ० वर्णितं यथा
'ततस्ततेनपूरवत्तुगुणिसृजते विंसर्पती हेमलतेव सा वभौ ।
विलोकयन्ती निरवद्यामात्मनः पदं भुवं चाव्यभिचारिसदु-
गुणम् । गन्धर्वसिद्धासुरवत्तुचारणत्वापिष्टपेयादिषु ना-
न्वविन्दत । नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयोज्ञानं क्वचि-
त्तत्र न सङ्कषाञ्जितम् । कथिन्महास्तस्य न कामनिर्जयः
स ईश्वरः किं परतोव्यपात्रयः । धर्मः क्वचित्तत्र न भूत-
सौहृदं त्वागः क्वचित्तत्र न सुक्लिकारणम् । वीर्यं न
सुं सोऽस्वजवेगनिष्कृतं न हि द्वितीयो गुणसङ्कषाञ्जितः ।

कविशिरायुर्न हि योऽलमङ्गलं क्वचित्तदप्यस्ति न वेद्याना-
युषः । यत्रोभयं कुत्र च सोऽप्यमङ्गलः सुमङ्गलः कश्चन का-
ङ्गते हि मम् । एवंविच्छयाव्यभिचारिसदुगुणैर्वरं निर्ज-
कात्रयतागुणात्रयम् । वने वरं सर्वगुणैरपेक्षितं रभा मु-
कुन्दं निरपेक्षभीक्षितम् । तस्यां स देश उद्यती नवकाङ्ग-
मालां माद्यन्मधुव्रतवह्यगिरोपपुष्टाम् । तस्यौ निधाय
निकटे तदुरः स्वधाम सम्रोहहासविकसन्नयनेन याता ।
तस्याः त्रियस्त्रिजतोजनको जनन्या वक्षोनिशासमकरोत्
परमं विभूतेः । श्रीः स्वाः प्रजाः सकक्षणेन निरीक्षणेन
यत्र स्थितैधयत साधिपतीस्त्रिलोकान् । शङ्कर्य-
वृदङ्गानां वादिताणां प्रथक् स्वनः । देवास्तुगानां स-
स्त्रोणां नृत्यतां गायतामभूत् । व्रज्जह्राङ्गिरोसुख्याः सर्वे
विश्वस्त्रजो विभुम् । ईडिरेऽवितर्धर्मन्त्रैस्तस्त्रिङ्गैः पुष्पव-
र्धिणः । श्रिया विलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः ।
शीलादिगुणसम्पन्ना लेभिरे निर्दृतिं पराम् । निःसत्या
खोलुपा राजन्निरुद्योगा गततपाः । यदा चोपेक्षिता ल-
च्छाया बभूवुर्देवदानयाः" । पद्मापतिकमलाकान्तादयोप्यत्र ।

कमलालया स्त्री कमलमालयो यस्याः । लच्छायाम् ।
कमलारुख पु० ईत० । नारायणे "साव्यमाप कम-
लासखविषक्सेनेनेत्यादि" भाषः ।

कमलासन पु० कमलमासनं यस्य । चहरानने अङ्गण्य ।
"कान्तानि पूर्वं कमलासनेनेन" कुमा०

कमलासनस्थ पु० कमलं विष्णोर्नाभिकमलरूपमासनम् ।
तत्र तिष्ठति स्या-क । विधातरि यथा च तस्य विष्णु-
नाभिकमले स्थितिस्तथा कञ्जजगद्धे उक्तम् ।

कमलिनी स्त्री कमलानां देशः "पुष्करादिभ्योदेशे" पा०
पुष्क० इति । इकमलाधारदेशे पद्माकरे शब्दर० इकमल
समुदायरूपपद्मत्वतायाञ्च । "पुष्पिताः कमलिनीरिव
द्विपः" रघुः

कमलोत्तर न० कमलमिवोत्तरसत्कष्टम् । कुसुम्भपुष्पे अमरः
कमा स्त्री कम-ण्डभावे वा० स्त्रियां भावे अ । शोभायाम्
राजनि० ।

कमिष्ट त्रि० कम-ण्डभाषपक्षे ढष् । कामुके स्त्रियां ङीष् ।
कमितो "अनुकामिकाभीकाः कमिता" पा० । अति-
शयेन कमिता ईयसुन् तस्योक्तोपः । कमीयस् कान्ततरं
त्रि० स्त्रियां ङीष् । इउत्तु कमिष्ट कान्ततमे त्रि०

कम्म पु० कपि-चलने चञ् । गात्रादिकम्पे षेपथौ । "यथा
कसे चन्द्रमसः कम्पादिहृत्त्वतो रुचः" भाग० १, ७, ११

कर्मसङ्घनं च च वातादिना प्रेरणात् स्थावरस्य भूम्वादे-
 भवति देहादेस्तु मनसोपिस्वारभेदेन वातादिधातुना च
 चाक्षणात् भवति । च च रसविशेषे निर्वेदाद्व्यभिचारि
 भावविशेषजन्यः यथोक्तं वा० ६० निर्वेदाद्व्यभिचारि-
 भावान् विभज्य तेषां सङ्ख्याभिधाने "आवेगः सञ्चलन-
 इत्युपलब्ध "नजादेः सञ्चलनस्यादिः" । "श्रीश्रीपराधादिभवं,
 भवेत्सङ्घतमुपमा । तत्र खेदः घिरःकर्मतर्कनातासना-
 दयः" । मनःशेषस्वपञ्चारी पञ्चाद्यावेद्यनादिजः । भूपा-
 तकर्मप्रकृदफेनवाहादिकारकः" । "निन्द्याशेषाधनागादेर-
 यथोऽभिविनिष्ठता । नेत्ररागघिरःकर्मभू भक्तोत्कर्षादि
 जत्" । "परकीयात्मदोषाद्यैः यद्भानर्थस्य तर्कणम् । वै-
 यर्थं कर्मवैकल्यैर्भोक्तोत्कर्षमनादिकत्" । "निर्घात
 विद्युद्दुस्कार्यैस्त्वायः कर्म्यादिकारकः" । "रत्नायासमनसाप-
 क्षुत्पिपासादिवन्धना । न्याननिर्गुप्राणता कर्मशास्त्रोक्तव-
 साङ्गतादिकत्" । कर्मस्य भवानमरसंज्ञातुभावः यथाङ्ग तलैव
 भवानकं प्रकल्प "अनुभावोऽत्र वैयर्थ्यमनदकारभावसम् ।
 प्रकल्पस्येदोभाञ्चकल्पद्विषयेषादयः" । रौद्ररसस्य व्यभि-
 चारिभावस्य यथाङ्ग तलैव रौद्रं प्रकल्प "उपतावेनरोभाञ्च
 खेदवेषसरोमदः । मोहामर्षादवद्यात्म भावाः स्युर्भ्यभिचारि-
 षः" । शङ्कारादौ तु तदीयव्यभिचारिभावभेदेनैव कर्म्यादि
 जन्यते इति भेदः । अत्रादिकतकर्मस्य वैद्यके प्रविष्टः ।
 महिष्ठतिर्ष्य रयन्ते इत्या । दिङ्मात्रमुक्तं भावप्र० "व्यथा-
 नेपयुनिद्रानाशयिष्यन्मादयो वातजाः" । शीतानिष्ठेन च दे-
 हस्य कर्मो जायते । अतएव "सङ्घसा सङ्घसा जतनेपधुः"
 भाषे वक्षिं तम् ।

कर्म्यन लि० कपि-युच् । १कर्म्युक्ते । भावे क्युद् । २चक्षणे
 न० मेदि० । विच्-युच् । ३कर्म्यवितरि लि० "इन्द्रुभे तं
 सपज्ञानां योवाबुदवकर्मनः" । इन्द्रुभिपूजाकर्मनः । "प्रक-
 ल्पनेनाहुवकर्मिरे सुराः" भाषः "एवसुक्ता जवत्कार्दम-
 स्मां सुदवकर्मनम्" भा० का० १७७ख० । ४घिघिरे कर्तो पु० ।
 ५ कर्मभेदे च । "प्रावैसाचा गदाभिच परिष्वैः कर्मनैकपा"
 "जङ्गता गद्गदा वायो राली निद्रा भवत्यपि । प्रकल्पे
 नवने नेत्र सङ्घनायुर्धमेव च । कर्मोत्पत्तस्य विक्रानि
 वनिपातस्य सङ्घवेत् । सुनिभिः वनिपातोऽवमुक्तः कर्म-
 नवत्सङ्घः" भावप्र० उक्ते ६वाञ्जिपातिकप्यरभेदे पु० ।
 कर्म्यलक्षणम् पु० कर्म्यः कर्म्यः वक्ष्य । वागौ लिङ्गा० वक्ष्य स्वा-
 वरायां चक्षनहेतुत्वात् तत्रालम् ।

कर्म्या स्त्री कपि-भावे च । चक्षणे हेतव० [हेतव० ।

कर्म्याक उ० कर्म्यावा चक्षणेन कावति प्रकाशते कै-च । वागौ
 कर्म्यित् न० कपि-भावे च । १कर्म्ये यन्त्र० कपि-विच्
 भावे च । २चक्षणे "अनोक्तकाकर्मितप्रयमन्विः" रघुः
 कर्त्तरि क्त । ३कर्म्युक्ते लि० । विच्-कर्म्यि च क्त ।
 ३चक्षिते लि० "कतिपयकपिपुत्रककर्मितकर्मिण्यु तप-
 क्षवकस्यवर्षः" काद० "वाद्युक्तोक्तवितर्तां प्रकल्पनेः कर्मि-
 ताम्" भाषः ।

कर्म्यिन् लि० कर्म्य-विनि । १कर्म्युक्ते विच् विनि । २कर्म्य-
 वितरि "गीतो श्रीश्री घिरःकर्मो तथा विवितपाठकः ।
 अमर्षयोऽत्यसङ्घट्ट च वडते पाठकाधनाः" ति० त० पु० ।
 कर्म्यिल उ० कर्म्य-रवच् । रोचस्याम् (मनसायुधि) कर्मरः ।
 पुनो० कर्मोक्तकर्मिण्यवर्षो तत्रार्थे रागसङ्घटादयः ।
 कर्म्यिल उ० कपि-रवच् । रोचने इत्यभेदे १ "कर्मिण्यः कर्म-
 यचन्द्रो रत्नाक्तोरोपनोऽपिच । कर्मिण्यः कफपित्ताक्तकनि
 पुत्रोदरप्रधानम् । इति रेची कटून्वच मेहानाङ्गि-
 वाञ्जुत्" भावप्र० । २नगरभेदे "देवी कर्मिण्यवाशिनीम्"
 वजु० २३, १८, काव्योक्तेति पाठान्तरम् । काव्योक्ते नगरे
 वाशिनीम्" वेददो० कर्मिण्य इत्यचकारसुभेदः (वाटाकर-
 यजा) इत्येके "कतिपयकपिपुत्रककर्मिण्यु तपक्षवक-
 स्यवर्षः" काद० आर्षे क्यु कर्मिण्योऽप्युक्ताये ।

कर्म्यर लि० कपि-विच् कर्म्यि च वत् । चाक्षणीये "वक्ष्यवर्ष
 इवाकर्म्यः" राणा० ।

कर्म्य लि० कपि-र । कर्म्योक्ते "विषय कर्म्याधि सुखानि
 कर्म्यति" नैव० । [प्रतिकल्पति

काव्य गतो आ० पर० वक्ष० षिट् । कल्पति अकर्म्योत् चकल्प
 काव्यर उ० कर्म्य-अरन् । १चित्तवर्षे २तद्विति लि० यन्त्र० ।
 कर्म्यल उ० कर्म्य-ववच् कं, कुत्थितं यिरोऽप्यु वा वक्षति वक्ष
 वं वरे अच् वा । १चर्पभेदे २नवार्थेर्गवस्यरोमरूपवाक्कावां,
 ३प्रावारे, ४कर्मो च । पूजनामख्याते नेपथोमनिर्घिते
 वक्ष्यावनादौ, ईजवे न० ७उत्तरावक्त्रे च मेदि० । ८मृग-
 भेदे पुं स्त्री० जटा० स्त्रियां स्त्रीच । "न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रा-
 वारान कल्पताः" राणा० । "कल्पवल्गं न वाधते शीतम्" ।
 विद्वन्वृत्त० । कल्पकानाम्च नामकोकपतिः "ततोऽधस्तात्
 पाताये नागकोकपतयो वासुक्तिप्रमुखाः यद्भुक्तुकिन-
 द्वायङ्गुये तथमज्जवदृतराट् यद्भुक्तुकिन्यवाञ्जतरदत्तादयो
 नङ्गामोनिनो नङ्गामर्षानिवर्षलि" भाग० ५, २४, ४२ ।
 "कल्पवाञ्जतरी चापि वागः काळीयकक्षया" भा० का०
 १५, नागनामकोर्षने । कल्पवल्गुः कल्पवाञ्जतरी

मानो हतराष्ट्रवशाद्बो"भा० व० २८७०५३७७७७७७७७७७ ।
 तद्दिविंते प्रजागम्ये २तीर्षभेदे च । 'प्रवानं उग्रप्रतिवानं'
 कम्बवाचतरो तथा । तीर्षं भोगवती चैव वैदिरेवा प्र-
 जापतेः' भा० व० ८५७० । प्रवागस्वतीर्षं कथने ।
 कम्बलवर्धिव इ० कम्बचन्द्रपक्ष इत्यभेदे "कुङ्करो भजमानश्च
 युधिः कम्बचन्द्रिणः" भाग० ८, २४, ११ । कम्बकल्लेति
 शेषः । "कुङ्करो भजमानश्च कम्बचन्द्रिणो विद्यासत्त्वान्मकश
 युजाः" तद्विकारावा, नीधरुद्धतपरारवाक्याम्
 कम्बलहार लि० कम्बचं हरति च्च-अण् उप० ४० ।
 !कम्बचहारणे । २कम्बभेदे इ० तस्य लोलापत्यम् इत् ।
 कम्बचहारि तद्वप्ये इंकी वज्रले ऽऽस्त्रियां तस्य युक् ।
 कम्बदाःतत्रोत्तुवपत्येम् । [वक्त्र० । २तदर्थयुक्ते लि० ।
 कम्बलायु० न०० कम्बचन्द्रपक्षम् इति । !कम्बचन्द्रे कथे
 कम्बलिक्ता की बुद्धः कम्बवः ई-साचै वन् युक्तः । !बुद्-
 कम्बले । २कम्बलवज्जगतिस्त्रिवाङ् । ततः चट्टरथ्यां
 पया०कम् । कम्बचन्द्रावन तद्वपक्षिणैरेयादी लि० ।
 कम्बलिन् लि० कम्बचः मण्डकम्बचः प्रथकोऽन्वस्य कम्बच+
 प्राथक्ये इति । इमे "गन्धी कम्बलिचाङ्गम्" अक्षर० ।
 कम्बलिवाङ्गक न० कम्बलिना इत्येव, वाङ्गम् वङ्-कर्मणि
 एतत् संज्ञायां कन् । इववाचो यकटे गम्ब्याम् अक्षरः ।
 कम्बलीय लि० कम्बवाव क्वितं च् । कम्बवराधने उद्या-
 वाम् । संज्ञायाम् "कम्बवाच संज्ञायाम्" पा० वत्
 कम्बसा उद्यापकयते न० ।
 कम्बि की कम्बति अज्ञायनवा कम्ब-गती कथ्ये इन् ।
 दम्बाम् अक्षरः (द्वाता) वा ङीष् कम्बीकम्बल
 कम्बु इंन० कम्-उन् वृत् च, कम्ब-गतौ कम्बद्या० उन् वा ।
 !कम्बे अक्षरः । "कम्बोः सपञ्जीकृतः" उरारिः ।
 "नक्काः वाहुवयोङ्गः कम्बुपीबोवहाभुजः" भा० व०
 !६०७० । १गणे २यज्जूके इववने च वैदि० । ५कर्वुर
 न्ये इ० ईतद्विति लि० । ७पीवाकम् दनवकै च
 (कावाहाङ्)की शेन० कीले अघ्राचिजातित्यात् वा
 अङ् । वचववाल वङ्गनवः वधवाथायांवाहारेदः ।
 'यत्तं दावीवहाचि तक्ष्णो शेनवाङ्गियाः । कम्बु-
 केन्द्रधारिणो निम्नकण्ठः सवद्वृताः" भा० व०
 ५६७० ११ "विनङ्गकम्बुः पाचिभ्यां कृतीवां प्रकृतिं गतः"
 भा० वि० २७० पीवार्थे "प्रतिष्ठथ सुवद्वृते दीर्षे च
 कम्बुपरि व्राटके शुने"भा० वि० ११७० ।
 कम्बु, कम्बुकी की कम्बु, रिच कम्बुकीऽसाः काङ्गत्वात् ङीष् ।

!कम्बु पीवाकम् । साचै वन् कम्बु, वधिष्टकायल । वङ्ग०
 २तथाकम्बुयुक्ते लि० क्विदां काङ्गत्वात् वा ङीष् ।
 कम्बु, का की कम्बु, रिच काचैव वावर्ति वं-क । !कम्बमन्वा-
 वाम् रत्नवा० साचै वन् । कम्बु, यद्वाचै २पीवाकम् की
 कम्बु, काङ्ठा की कम्बु, विचवर्षं काचयसाः । कम्बमन्वा-
 वाम् । राजनि० ।
 कम्बुशीवा की कम्बु, रिच रेखात्वयुता पीवा । यङ्गुल्ल-
 रेखात्वयुक्तायां !पीवाकम् । कम्बु, रिच पीवाकम् । प्रूतवा
 धृतपीवायुक्ते लि० ।
 कम्बु, पीवादि इ० कम्बु, पीवा क्वदि र्थक । वटत्वजातिव्यङ्गके
 व्याकृतिभेदे कम्बु, पीवाइवुमुत्रोद्गमच्छतयोश्चि वटत्वजाति-
 व्यङ्गकाः । कम्बु, पीवादेव वृत्त्वात् नावच्छेदकत्वं तेन क-
 म्बु, पीवादिमात्रासीत्तादी कम्बु, पीवादेनाभावप्रतिबो-
 नितान्वच्छेदकत्वम् किन्तु 'उच्यते कथो वुरो तदभावा-
 दिति' न्यायात् सनियतं अनातिरिक्तसति वटत्वमेव-
 तत्वावच्छेदकम् । इतरत्न शुद्धमर्थसावच्छेदकत्वानङ्गी-
 कारेऽपि यथायावा अन्वच्छेदकत्वं कीतिवत्त्वात्तः कम्बु-
 पीवादिनामिति प्रदक्ष कम्बु, पीवादिमन्त्वमेव यथायाव-
 च्छेदकं न वटत्वमिति भेदः इत्याकरे स्थितम् ।
 कम्बु, पुष्पी की कम्बुः यङ्गु रव युञ्जनसाः । यङ्गुयुष्याम्
 राजनि० । [इति ङीष् । यङ्गुयुष्याम् राजनि० ।
 कम्बु, मालिनी की कम्बु, नी तद्वमण्डयथायां जाञ्जाक्मसाः
 कम्बु, लि० कम्ब-गतौ वृ अङ्गु इनुभूकम्बु कम्बु, इत्यादि०
 नि० । !परद्वाप्यहारवे उच्यते । कम्बु, यद्वात् की-
 ले अङ् । २कम्बु, यद्वाचै की ।
 कम्बुजी इ० कम्ब-कीज । !कृतिभेदे, २यङ्गुभेदे वैदि० "यङ्गुभद्दं
 वकारध्वं हं च्चाहृचिचपूर्वं तः कम्बोज्जैयः इत्यङ्गु" इत्युक्ते
 २देये च । कम्बोजेजातादि कम्ब्या० कम्बु । काम्बोज तज्जा-
 तादी लि० मण्डव्यतत्त्वबोस्तु वुक् । काम्बोजको मण्डव्यः
 काम्बोजनां क्वचित्तित्वादीति भेदः । वङ्गले इ तस्य युक्
 कम्बोजाः कम्बोजजातेषु । काम्बोजस्य राजानः "कम्बो-
 जाङ्गु क्" पा० युक् । कम्बोजाकाङ्गुकेषु । "कम्बोजाः
 वनरे वोटु" तस्य वीर्षमनीचराः" रघुः । अज्ज काम्बोजा
 इत्यपपाठः राजनि० "कम्बोजाङ्गु क्" पा० उन्विधानात् । कम्बो-
 जाभिरनपरत्वे दीर्षपाठः सनर्थनीचः रज्जे के । कम्बो-
 जोऽभिरनेऽथ विङ्ग्यां अङ् । काम्बोज कम्बोजदेया-
 भिरने लि० । अथद्वा देयः इङ् ४० वृत्तविभागे
 तेत्वंत्वां द्विचि क्विततः कथा "नैर्कत्वा द्विचि देवाः यङ्गु

कन्धोजिह्वुषीमेराः” सुखयत्नेन वषासि भयूरज्ज-
 पूर्वनिपातः कन्धोजसुख इत्येव । कन्धोजदेयस्यसिवास्तु
 यनसैः शिवाद्योपात्तं नृत्तमनाप्तः वषाह्वं नतुः । “यन-
 कैस्तु शिवाद्योपादिनाः अलिजजातवः । इतस्तत्त्वं गता
 कोमे नान्नाद्यादर्थेन च । वीर्युत्सावौदृष्टिकाः क-
 न्धोयाः यवनाः यवाः । पारदाः यज्जवायोनाः शिराता
 दरदाः अवाः”

कन्धोजादि पार्श्विकोक्ते तद्गणप्रत्ययस्य सुग्नितित्ते
 यत्नये च य गणः “कन्धोज चोव केरव यव यवन”
 कन्धोतायिन् इ० कन्धुदियातायी । यद्वल्लक्षणेत्पूर्वकारे
 यद्विच्छे ।

कन्ध लि० कन्+मलत्थे म । १। लक्षयुक्ते २सुखयुक्ते च ।
 कन्धारी स्त्री कं जकं विभर्ति कन्+थ-कण् उप० व० । गा-
 न्धायांश्च (गन्धार) । राजनि० । सुग्न० मते यच् तस्य
 निष्वात् ईप् । सि० कौ० मते तु गौरा० कोप् इति
 भेदः । तस्याः शीतवीर्यत्वात्तयात्वम् ।

कन्धु न० कं जकं तदन्वैत्वं विभर्ति—थ-कु । उपीरे
 राजनि० तस्य शीतवीर्यत्वात् तयात्वम् ।

कन्ध लि० कन्-विच्छभावे र । केषुनेच्छावुक्ते । कासुके
 अमरः । २मनोवृत्ते च । “कन्धा कननाः युपतिः” सि० कौ०
 काय लि० किन्+उपो० वेदे कवादेशः । सिंघट्टात् “न किं
 वृत्तस्य पर्येता कवस्य चित्” अ० १, २७, ८ । “नि नून
 नातिक्रिं कवस्य विच्छेजिष्ठाभिः” १२८, ५ “मरोऽभि-
 याति कवस्य चित्” ८, २५, १५ ।

कायस्या स्त्री कं जकं याति वा-उ तथा वती तिष्ठति स्वा
 क । काकोक्ष्याम् शीरसाती

कयाधू स्त्री कन्धाह्वरकन्धायां हिरण्यकप्रिष्ठभायांश्वाम्
 “हिरण्यकविपोभांश्वी कयाधूनाम दानवी । कन्धस्य त-
 नवा दत्ता सुवने चरुः सुताम् । वंश्याद् प्रागुहृष्टाद्
 प्रश्याद् श्यादेव च” आ० ६, १८, ८ ।

कार इ० कोर्धते विच्छिन्नेऽनेन कृ-वरणे, अय् । १। क्को
 इच्छिपुच्छे च तयोर्ज्जादिभ्रिष्ठमनत्वात् तयात्वम्
 २कण् चि अय् । २। चिरे मेदिनिः । तस्य इच्छाकिरचयोः
 ‘प्रतिवृत्ततामुपगते चि विधी विच्छात्तमेति बहुधाध-
 नता । अत्रकन्धनाम दिनभर्तुत्सुप्रथ पतिव्यतः वरवृ-
 क्तवपि” “क्षिप्तः कदाप्येवमप्यपतिभिः” भावः । क्को “के-
 याधीधीचःकाव” वंश्वेत् धरचीकपि । यदि क्क्यपति
 पैतानि धूवःप्रवाचनेत् करम्” आ० त० देवचः नेल्लह-

वृत्तिः ‘धातः काह्वरपिञ्जरे कपकराम्भोजं कनमार-
 नम्” उद्भूतः । “तथा काह्वरे द्य” नतुः । कं क्क्य” राति
 रां क । ३। राजस्याप्ये राजको तस्य राजप्राङ्गणकयोः
 “कह्वरवदुवचरवा यताविपरिवेविता । करं न वृत्ते
 राजन्तुः धूमिर्भवधुदित्” । “तन्नि तव कुचापेती निवतं
 यज्जर्त्सिनी । आह्वरवृत्तितोऽपि भवान् यत्न करमदः”
 उद्भूतः । वषा च राज्ञा करनिवेशनं राउं करवीचं
 तथा यद्वगोक्तम् तथा

“कवविक्कयधधानं भक्तञ्च कपरिव्यवम् । कोगक्षेपञ्च
 कन्धेक्य वचिञ्चो द्वापनेत् करान् । वषा फलेन सुख्येत्
 राजा कर्त्ता च कर्त्तव्याम् । तथावेक्य कपो राङ्गे
 कस्येत् वततं करान् । वषास्वास्वनदस्याद्यं वार्धो-
 कोवत्सवत्पदाः । तथास्वास्वो पक्षीतयो राङ्गा-
 प्रायाविकः करः । पञ्चायज्ञाग आदेशो राङ्गा पय-
 हिरण्ययोः । धान्यानामरुतो भानः मजो हादय एव
 वा । आददीताय वरुमानं कुम्भांवनधुवर्षिवाम् । ग-
 न्धोवधिरवानाञ्च कुम्भपदुवकवस्य च । पलयाकवषा-
 नाञ्च वैदवस्य च वस्य वाम् । कव्यवानाञ्च भावहा-
 नां वर्यस्याप्रवस्य च । शिवनाथोऽप्याददीत न-
 राजा कोलिवात् करम् । न च कुधास्य वंशीदेश्को-
 लिवी विनयेऽवम् । वस्य राङ्गस्य विनये कोलिवः
 वीदति कुधा । तस्यापि तत्कुधा राङ्गमविदेवैव वीदति ।
 नृत्तवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकृतयेत् । वरुचेत्
 वर्यतस्यैव पिता सुम्भविशोरवम् । वरुक्कवाथो राङ्गा
 यं कुक्ते धर्मनन्वम् । तेनाकुर्वन्ते राक्षो इविचं
 राङ्गमेव च । वक्किह्वदि वर्यस्य द्वापनेत् करवर्षितम् ।
 व्यवहारेव जीवन्तं राजा राङ्गे वृत्तमजन्तम् । काव-
 कान् यिच्छिपुच्छेव नृत्तंवालोपजीविनः । एवैव कार-
 नेत् कर्त्तं नावि वावि नङ्गीपतिः । गोच्छिप्यादाकनो-
 नृत्तं परेवाञ्चाविकव्यवा । उच्छिप्यन् श्यात्मनो वृत्तना
 त्मानं तां च प्रीडनेत्” आख्यातवृत्तं इत्तु कनहेन
 “कवविक्कयनिष्ठादि । विवता सुखेन क्रीतनिदं वस्य-
 कववादि इत्तं विक्रीयनाचक्ष्वात् विनहृभ्यते विव-
 हूरादानीत् विनस्य वचिञ्चो भक्तव्येन याक्क्यपादिना
 पदिक्क्येन कानं विनस्यारथ्यं दौ वीरादिश्वीरवचः
 क्वेषेव येनप्रतिविधानेन गतं, कोऽस्य इदानीं कामवोण-
 इत्येतदेक्य वचिञ्चः करान् द्वापनेत् । वधेति । वषा
 राजाऽवेक्यादिकर्त्तव्यः फलेन, वषा च कार्त्तिकवधिगादा-

सन्निवादिच्छादिबर्णार्थं कवेन सम्बध्यते । तथा निरुद्ध
राजा सर्वदा राज्यात् करान् कञ्चीयात् । अत्र इत्यादिनाह
अथेवादि । यथा जडौशोवत्सम्भनराः शोचशोकानि
रक्तगौरनभूनि अदन्नेषु राजा मूकधनमनुच्छिन्दताऽ-
स्तोऽस्तोरात्रादादिकः करो यास्यः । तनाह पञ्चायज्ञा-
गो राज्ञा पञ्चोत्तमः । एवं धान्यानां षष्ठोऽष्टमो द्वा-
दशो वा भागो यास्यः भूयुत्कवीपकवीपेक्षया कर्षणादि
क्षेत्रावनीरवापेक्षोऽयं बह्वस्यपक्षविकसः । आद-
दीतेत्यादि । पत्न्यासहस्यानानित्यादि । द्रुमयोऽत्र
इत्यपचकः इत्यादीनां अज्ञानवान्नानां षष्ठोभागो जा-
भाहृपञ्चोत्तमः । निवसावप्रति । शीघ्रधनोऽपि राजा
त्रोलिपत्राज्ञायात् करं न कञ्चीयात् न च तदीयदेशे
वधन् शोलिवः बुभुक्षया अवसादं गच्छेत् । यस्मात्
बलेत्यादि । यस्य राज्ञो देये शोलिवः सुधाऽवसन्नो भवति
तस्य राज्ञस्य दुर्भिक्षादिभिः सुधा यीचुभवसादं गच्छति ।
यत एवमतः मृतेति । याज्ञज्ञानाहुमाने ज्ञात्वा अस्य
तदहंरूपं धर्मादनपेतां जीविकासुपकस्येत् चौरादि-
भ्यश्चैनम् औदसं प्रकल्पित पिता रक्षेत् । यस्मात् संरक्ष-
मावदत्तादि । स च शोलिवो राज्ञा सम्यपचरुमाशो
यं धर्मं प्रतुष्टं करोति तेन राज्ञ आशुर्वनरात्राणि व-
र्द्धन्ते । इदिति । राजा अदेशयः सुपणादिकस्यमूल-
वस्तुसर्वविज्ञवादिना जीवनं निरुद्धजनं अत्यपि
करास्यं वषेण दापयेत् । आह्वानिति । काह्वानम् अ-
पकारादेनू मिलिभ्य ईपदुत्सराज् मिलिनच कोहकारा-
दीन् ऋषां देहक्षेत्रोपजीविनो भारिकादीन् मासि
मासैर्बं दिनं कर्षं कारयेत् । नोच्छिन्त्यादिति । प्रजा-
क्षेत्रात् करपुष्पादेरपक्षमात्मनो सूषोच्छेदः अति-
शोभेन प्रचुरकरादिपक्षे परेषां सूषोच्छेदः एतदुभयं
न कुर्यात् यस्मात् आत्मनो सूषच्छिद्य शोषयथादात्मनं
पीडयेत् । पूर्वार्थात् पूषेवाह्वेत्यपि संबध्यते परेषां
सूषच्छिद्य तां च पीडयेत्” ।

कार० भा० ८७७० विस्तरेशोक्तं यथा
“विस्तरं कवचध्यानं मन्त्रं वपरिच्छेदम् । योगधेनव
वन्द्ये चरु वचिर्जां कारयेत् करान् । उत्पत्तिं दानह-
तिहृ शिखं वं प्रेक्ष चारुहृत् । शिखं प्रति करानेवं शि-
त्विनः प्रति कारयेत् । उच्चारणकरा दायाः मकाराया
दुधिष्ठिर । यथा यथा न वीरेरंशया ह्यथोत्तरीपतिः ।
कर्षं कर्षं च वयोऽहं ततः कर्षं प्रकल्पयेत् । फलं

कर्षं च निर्येद न कश्चित् संभवति । यथा राजा
च कर्षां च खातां नोर्षि भागिन्ने । वनवेक्ष्य तथा
राज्ञा प्रवेद्याः कर्षं वराः । नृशिक्षयादात्मनो वृक्षं
परेवाह्वापि ज्ञान्या । ईश्वरादादि संबध्यं राजा
व्यतिदर्येनः । प्रहिननि परिच्छातं राजाननतिच्छा-
दिनम् । प्रहिनस्य कुतः नैवो नाप्रियो वभते कश्चम् ।
वक्षीपस्त्रेन दीग्धर्षं राहृमशोचनुदिना । भूतो वक्षो-
जातवहः पीडां वृष्टिं भारत । । निवासं कुर्वते वृषो
भृयं दुग्धो दुधिष्ठिर । । राहृमव्यतिदुग्धं हि न कर्षं
कुर्वते कश्चम् । यो राहृमहृच्छाति परिच्छन्तु स्रवं
कषः । वज्रातनुकञ्चीवन्तु व वभते न कश्चम् कश्चम् ।
आपदंश्च निर्यातं राजा न रक्ष विन्दते । राहृम को-
पभूतं स्यात् शोषो वेक्षणतक्षया । पीरजानपदान् व-
र्ष्यान् संश्रितोपायितांशया । यथायस्यतुक्तस्येव वर्यान्
अत्यधनानपि । वाहृन् जनं मेदयित्वा भोज्यो भध्यनः
सुखम् । एवं नास्य प्रजुयन्ति जनाः सुखितदुःखिताः ।
प्रागेव त्र धनादानमनुभाष्य ततः पुनः । वक्षिपतत्र व वि-
पये भवं राहृवु हर्षयेत् । इवनापत् वक्षत्पक्षा पर-
चक्रभयं कश्चम् । अपि चान्ताय कस्यने वेचोरिव फला-
गमः । अरयो मे वक्षत्याव वक्षभिर्दुखिभिः वृष्ट । रद-
नात्मववावेव राहृमिच्छन्ति वापिहृम् । अस्मानापदि
चौरायां सन्नाप्ते दावये भवे । परितायाव भवतः
प्रार्थिव्ये धनानि वः । प्रतिदास्ये च भवतां सर्वं स्यात्
भवत्येव । नास्वः प्रतिदास्यन्ति वक्षरेवुर्ष्यं चादितः ।
कक्षलमादितः कृत्वा कर्षं चो विनयेदिति । अपि चेत्
पुष्पादाराधनर्षेवस्य वक्षते । मन्दाभि वः प्रभावेण वृ-
क्ष्यायाजिन चोदये । यथायस्य पञ्चक्रानि राहृमशोचया
च वः । आपत्क्षेव हि वीठ्यं भवतिः सुहृवैरिव ।
न प्रियं वततं कार्थं धनं कस्याश्चिदापदि । इति वाचा
मधुरया ज्ञान्या शोपचारया । अरयन्निभ्यवस्यजेयोग
साधाय कश्चवित् । प्राकारं भक्तभरषं व्ययं वक्षन्ना-
कतो भवम् । शोक्सेनच वक्षेज्ज गोविनः कारयेत् क-
रम् । उपेक्षिता हि नस्ये दुर्गोविनोऽरयववादिनः । त-
स्यास्येनू विमेषेण सुदुर्ष्यं वनाचरेत् । वानवनं रक्ष्यं
दानकवक्षा चाशुभीक्ष्णम् । गोविनां पार्थ ! कर्षं चः सं-
मानह प्रियाणि च । अजस्रपयोक्तव्यं फलं गोविन्तु
भारत । । प्रभाकयन्ति राहृम व्यवहारं अविश्वया । त-
स्याशोविन्तु वक्षेज्ज गोतिं कर्षांश्चिदापदि । इवावानप्रमनच

अतिहा तदितरेषु मन्त्रेषु । श्रीशैव्याः मितुन-
विंशत्यःसुहाद्विचक्रान्मनीनाः ताडये कम्पे ।

करवाह उ० करं ऋद्धाति पङ्क-अण् । १पत्नौ भर्तारि
२इक्ष्वाकुमन्त्रे श्रावसादायके च लि० । शिनि ।
करपाङ्कित्यमुभवत् क्षिवां क्रीप् पाषिपाङ्गादयोऽप्यत्र
करघर्षणं उ० कराभ्यां च्यते एष-कर्मणि ख्युट् । दधिभ-
न्वनदख्ये हारा० । माये ख्युट् इत० करेष घर्षणे न० ।
करङ्ग उ० कीर्यते जलमत्र कृ-अप् करोऽङ्गो गर्भोऽस्य
यव० । १नारिकेलस्थि (खोल्), २कमण्डौ शपालभेदे
च "ताम्रककरङ्गाङ्गुली" काह० । कख शिरः रङ्गद्वय
(भाषारङ्गुली), ३सककण्ठरे मेदिनिः । ५रङ्गुभेदे राज० ।
करङ्गशालि उ० करङ्गद्वय यावते याव-इत् । इक्षुभेदे ।
राजनि० । [२विन्दूरपुष्पीदृष्टे च राजनि० ।
करच्छद् उ० कर इवारकच्छदोऽस्य । १शाण्डोदृष्टे (विष्टका)
करज उ० करे जायते जन-ड । १नखे "न ष्चिन्धात् कर-
जैक्षृणम्" मनुः । तस्मान्नामने २व्याप्तुनखास्त्रयन्त्रद्वये
च (नखा) । मेदिनिः । ३इक्ष्वाकमन्त्रे लि० । कं
शिरः जलं वा रङ्गवति रनुज-विच्-अण् नि० ।
(करमवा) ४करङ्गदृष्टे । अमरः ।

करजास्य न० करजस्यनखसौख्या आख्या वञ्च । नखीनाम-
नन्दृष्टये रत्नना० । [इक्षुभेदे राजनि० ।
करजीडि उ० कुटा० जड-वन्धे इत् वा० गुणः । (हातजोडा)
करङ्ग उ० कं शिरः जलं वा रङ्गवति अण् । (करमवा) इति
एवाते इव । करङ्गपर्यायगुणादि भाषप्र० उक्तं यथा ।
"करङ्गो नक्तमात्र च करजशिरस्त्वक् । इतपूर्वकरङ्गो-
ऽस्यः प्रकीर्यः पूतिकोऽपि च । इ चोक्तः पूतिकरजः सो-
मवत्कच इ इतः । करङ्गः कटुकसोष्णो वीर्योऽथोवोनि-
दोषहृत् । कुओदायर्चगुण्माथी त्रण्कनिकफापङ्कः ।
तत्पलं कफनातार्यः कर्मियोचकरं परम् । भेदनं कटुकं
पाके वीर्योऽथं पित्तकं क्व । तनुकं कफनातज्ञं मेहा-
र्यः कफजमिजुजित् । इतपूतिकरङ्गोऽपि करङ्गस्यथो
गुणैः" । उदकीर्यं पर्याये तु स्त्रीत्वमपि मौर० क्रीप् ।
भाषप्र० "उदकीर्यस्तृतीयोऽस्यः नङ्-पन्था कृष्णवाचपो ।
नर्जटो वाचयो चापि करङ्गो करमञ्जिका" । तद्गुणाच्च
तन्मौक्तः "करङ्गो क्षुब्धो तिक्तः हवरा कटुचाशिनो ।
वीर्योऽथा वमिपित्तार्यः कर्मिजुप्रमेहजित्" । तत्तैलगुणाच्च ।
"करङ्गतेजं सुक्षिण्यं वातहृत् स्निग्दीपिकम् । जेला-
मुषवातरोगङ्गुलकङ्गु विकृतिनाः । काशदेहीक्षुह-

व्यास उपनासुर्भदेवहृत्" राजनि० । काः कं कर-
ज्जकोऽप्यत्र उ० "वस्तु संवत्करं पूर्वं दीपं दद्यात्
करङ्गके । ३१पूर्वामुचङ्गाः प्रजा तस्य विवर्द्धते" भा०
शात० । २७अ० । अन्यमते करङ्गभेदात्तरारः । (उचर-
करमवा) (काटाकरजा) (काटाकरमवा) (अन्धकरमवा)
इति भाषाप्रसिद्धानामभेदात् "अत् पर्यप्यु उत वा कव-
ङ्गरे" का० । १००४८, ८ । [(कण्ठवेद्य) राजनि० ।
करङ्गफल उ० करङ्गस्य फलमिवाङ्गं फलं वञ्च । कपित्थे
करट उ० किरति मद्म्-क-अट् । १गजमण्डे "कथं
प्रभिस्रकरटं इक्षिनं वनगोचरम् । उपस्थाव नङ्गामानं
करेषुः मूकरं, ख्युयेत्" भा० व० २७७ । इक्षिमण्डे
स्त्रीत्वमपि । "ईवाद्यङ्गं सङ्गानामं प्रभिस्रकरटातुलम् ।
अथकोक्यवे युञ्ज कथं ! पार्थ धनङ्गयम्" भा० क०
२८अ० स्त्रीत्वप्रयोगात् । २काले उं स्त्री अमरः ।
क्षिवां क्रीप् । "वर्मिङ्ग गङ्गातेरे घटः करटः जयः
गुभीतमयः" तच्छास्त्र० १कुसुमदृष्टे उ० ३निन्धाजीविनि
ति० । क्षिवां करटा । ५नवनाडे एकादयादिकर्त्तव्ये
त्राडे वैडुङ्गुहते इक्षुकेद्यमतके वादिनि नाक्षिकभेदे दु-
र्द्वये च०वाद्यभेदे च उ० मेदि० । इक्षुकेद्यमित्यभेदाभि-
प्रायेण "नाक्षिकाः वाङ्गशाचैव तथैवापरमङ्गवाः । कुञ्जिन्दाः
काकशाचैव कुञ्जिकाः करटांक्षवा" भा० भी० ८अ० ।
आह्वर करट इत्युच्यतेऽत्र कर्मणि आह्वरयन्नेनास ।
मयू० व० । आह्वरकरट तथा विभे कर्मणि । उदुःखेन
दोह्यायां नवि जेमच० । काः कं । काले उं स्त्री व-
न्दर० क्षिवां क्रीप् । ८जोययास्त्रप्रवर्त्तके कर्त्तव्ये उ०
"कर्त्तव्यतः करटकः सोमयास्त्रप्रवर्त्तकः । तस्याख्यातौ
वञ्चावौ द्वौ विष्टुवाचकसंज्ञकौ" काद०टीका ।
करटिन् उ० करटोऽप्यत्र मायस्त्रेण करट+इनि । नजे
"इहने नूनने मद्मनिचगण्डाः करटिनः" रघुमङ्गा०
करट उ० क-अट् । (करकटिवा) इति नामके विष्टुते । जेम०
करण न० क्तियतेऽनेन क-करणे ख्युट् । १व्याकरणोक्ते साधकवने
कारकभेदे "क्रियावाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्-
रम् । विवक्ष्यते महात्वं करणं तत् तदा कृतम्" इति का० ।
विवक्ष्यते इत्यनेनाप्यङ्गापि विवक्षायां करणत्वम् भव-
तीति सूचितम् । अतएवाह "स्यास्या पच्यते रक्षेच
प्रवीणो इच्छते यतः" "साधकतमं करणम्" पा० । तन्म-
पङ्कयेनाप्यङ्गित्वापारमण्यं सूचितम् । वञ्चपि जेड-
करणयोः जंनकत्वस्याप्ये क्रियामात्रविषयत्वं व्यापारोऽप्यु-

च करणस्य विशेषः तदुक्तं "दिव्यादिविषयो हेतुः करणं चरितक्रियम्" । चरितक्रियं व्यापारद्वारा क्रियामाल-
विषयम् एतदर्थः । "स्वराभासप्रकाशस्य विहतं करणं
स्वतन्त्रम्" इति । "निकृत् कर्त्तव्यं करणं रसादीनां च कार-
णम्" इति । "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते" इतिः
> इन्द्रिये अन्तरः तस्य ज्ञानक्रियायाम् साधनत्वात्-
त्वात् । यथा च इन्द्रियाणां ज्ञानक्रियायां साध-
नत्वं तथा इन्द्रियस्यै उक्तम् । तच्च सांख्ये तयो-
दशविधमित्युक्त्वा तेषां मध्ये अन्तःकरणानां द्वारत्व-
मितरेषां द्वारत्वसंज्ञं यथा सां० का० कौ० ।
"करणं तयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
कार्यञ्च तस्य दशधाकार्यैर्धार्थ्यं प्रकाशयञ्च" का० "करणं
तयोदशविधमित्युक्त्यास्तेकादय बुद्धिरहङ्कारेति तयो-
दशप्रकारं करणं कारकविशेषः करणम् । न च व्यापा-
रादेशं विना कारकत्वमिति व्यापारमाह तदाहरणधार-
णप्रकाशकरम् यथाऽयं तत्र कर्मोन्द्रियाणि वागादीत्या-
हरति यथास्वस्रपाददत्ते स्वव्यापरेण प्राप्नुवन्तीति यावत्
बुद्धिरहङ्कारमनसि च स्वस्वत्वात् प्रायादिव्यवस्थायां धार-
यन्ति, बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति । आहरणधारणा-
दिक्रियायां सकर्मकतया किं कर्म, कतिविधं ? चेन्न
आह कार्यञ्च तस्येति तस्य तयोदशविधस्य करणस्य
दशधा आहार्यैर्धार्थ्यं प्रकाशयञ्च कार्यम् । आहार्यै-
र्याप्यं कर्मोन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गान्दा यथा
यत् व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दश इत्या-
हार्यैर्दशधा । एवं धार्थ्यम् अथान्तःकरणदि, कल्पयथा
वक्ष्यामि शरीरं, तच्च पार्थिवदि पाञ्चभौतिकं यन्दादीनां
पञ्चानां समूहः पृथिवीति, ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया
दशेति धार्थ्यमपि दशधा । एवं बुद्धीन्द्रियाणां यन्दा-
स्वर्गपरवर्गस्या यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं
दिव्यादिव्यतया दशेति प्रकाशयन्मपि दशधेति" कौ० "अन्तः-
करणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्वस्य विषयाख्यम् । साख्य-
तकात् बाह्यं त्रिकाण्डभाष्येनरं करणम्" का० "अन्तः-
करणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारोमन इति शरीराभ्यन्तरवृत्ति-
त्वात्तन्तःकरणम् । दशधा बाह्यमित्युक्तं त्वस्यान्तःकरणस्य
विषयाख्यं विषयवाक्याति विषयवहत्याभिमानाध्यवसा-
येषु कर्त्तव्येषु द्वारीभवति तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यन्तःकरणेन,
कर्मोन्द्रियाणि च यथासं व्यापारेण । बाह्यान्तरयोः
करणोर्विशेषान्तरमाह साख्यतकात् बाह्यं त्रिकाण्डभाष्य-

न्तरं करणम्, साख्यतकात् वर्त्तमानकात् बाह्यमित्युक्तं
वर्त्तमानसमीपमन्तगततीतमपि वर्त्तमानम् अतो वागपि
वर्त्तमानकात्विषया भवति । त्रिकाण्डभाष्येनरं करणं
तद्यथा नदीपूरभेदादधुदुष्टिः, अत्र धूमादग्निरिह नम-
नितुल्ले, अत्रत्यपचातके पिपीलिकाण्डवृक्षरसाङ्गविव्यति
वृष्टिरिति, तद्वद्वृत्तपाच वहत्याभिमानाध्यवसाया भवन्ति ।
काण्डस्य वैशेषिकाभिमत एतौ न अनागतादिव्यवहारभेदं
प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादत्र वैकल्याधिभेदेऽनागतादि-
भेदं प्रपद्यते सन्त तदर्थोपाधवोऽनागतादिव्यवहारहेतवः,
ज्ञतमत्तान्तर्गुणा कावेनेति सांख्याचार्याः । तस्मात्तत्र का-
ण्डपतन्व्यान्तराभ्युपगम इति" कौ० साख्यतकात्कार्त्तव्यं बाह्ये-
न्द्रियाणां विषयं विशेषयति । "बुद्धीन्द्रियाणि तेषां
पञ्च विशेषविशेषविषयाणि । वागभवति यन्तविषया येषा-
णि च पञ्चविषयाणि" का० "बुद्धीन्द्रियाणि तेषां दशाना-
मित्युक्त्या मध्ये पञ्च विशेषविशेषविषयाणि विशेषाः
स्युक्ताः यन्दादयः शान्तशरीरभूताः पृथिव्यादिरूपाः, अवि-
शेषाण्यन्तःकाण्डाणि वृक्ष्याः यन्दादयः विषयपक्षेण धृत-
भावित्वावपाकरोति विशेषासाविशेषाच्च विशेषविशेषास्तएव
विषया तेषां बुद्धीन्द्रियाणां तानि तयोक्तानि । ततोक्तौ-
तथां योगिनाञ्च चोत्तं स्युष्यन्तन्व्यान्तविषयं, स्युष्यन्त-
विषयमेव नः । एवं तेषां तत्र स्युष्यन्तन्व्यान्तविषया, अस्मा-
दादीनास्तु स्युष्यन्तविषयैव । एवं चतुर्दशयोऽपि तेषान-
न्दादीनाञ्च रूपादिषु इत्युक्ताः । एवं कर्मोन्द्रियेषु मध्ये
वागभवति यन्तविषया स्युष्यन्तविषया तत्रैतन्मात् न तत्र
यन्तन्व्यान्तस्य हेतुः तस्मात्तद्वारिकलेन वागिन्द्रियेषु वहेक-
कारणत्वात् । येषाणि च अत्रापि पायूपस्थपाणिपादा-
ख्यानि पञ्चविषयाणि पायस्याद्याहार्याणां वटादीनां पञ्च-
यन्तार्थत्वादिति" कौ० । साख्यतं तयोदशे करणेषु तेषा-
स्त्वित् प्रचानभावं सहेतुमनाह । "शान्तःकरणं बुद्धिः सर्वं
विषयमवगाहते यत्तान् । तस्मान्निविधं करणं द्वारि
द्वाराणि येषाणि" का० । "द्वारि प्रधानं येषाणि करणानि
बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि तेषुपनीतं सर्वं विषयं समनो-
हृद्द्वारा बुद्धिर्यथादवगाहतेऽध्वनस्यति तस्माद्बाह्येन्द्रियाणि
द्वाराणि द्वारवती च शान्तःकरणं बुद्धिरिति" कौ० । "न
लेखकं वाङ्मानीन्द्रियाण्यवनेषु प्रधानं बुद्धिरपि तत्र ये
अथहृद्द्वारमनसो द्वारिणी ते अथवेद्य बुद्धिः प्रधानमि-
त्याह । "एते मदीयकस्याः परस्परविषयत्वात् शुष्यवि-
शेषाः । अतस्त्वं इदमस्मात् प्रकाशय बुद्धौ प्रयच्छन्ति" का० ।

“यथा हि पाभाध्यक्षाः कौटिल्येभ्यः करमादाय विष-
याध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय, स च
भूपतये, तथा वाहेन्द्रियायलाकोष्य मनसि सर्वाध्वनि
मनश्च सङ्ख्यग्राहकाराय, अङ्गकाराभिमतं बुद्धौ सर्वा-
ध्यक्षभूतायाम्, तदिदं च प्रवक्ष्यामि प्रकाशं बुद्धौ प्रव-
च्छन्तीति । वाहेन्द्रियमनोहकाराय गुणविशेषाः गुणा-
नां सत्त्वरजसप्रकाशं विकाराः । ते तु परस्परविरोधशीला
अपि प्रकृषात्तन् भोगापवर्णरूपेषु एकत्राकषती नीताः
यथा वसिष्ठेऽव्ययः सन्मसापवर्णरूपप्रकाशाय भिक्वि-
ताः प्रदीपाः, एवमेते गुणविशेषा इति बोधना” ।

न्यायादिक्रते इन्द्रियात्मिकादयविधता वेदान्तपरिभाषा-
मते दशविधतेति भेदः इन्द्रियसङ्घे उक्तः। “वपुषा करयो-
न्कितेन वा” “करण्यापावविभिन्नवर्षदा” इत्युः “करयैर-
न्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथञ्चन” वाच्यं । “आत्मन्यात्मानमेव
व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या” वेथी० अत्र करणं वाहेन्द्रि-
यमम् । आधारे स्युत् । श्वेत्तद्वये देहे अमरः करणा-
श्रयत्वात् तस्य तद्यत्त्वम् । “उपमानमभूत् विद्यासिनां
करणं यत्तव कान्तिमत्तया” ज्ञानं । भावे स्युत् । ४ क्रिया-
याम् । “म ते पूर्वार्थि करणाति” कर० ४, १८, १० ।
“आवाहनाम्नोकरपरचित्तमपव्ययम्” वाच्यं । “इत्यस्य
करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वथित्तिनः” भा० ४०२५ ४४०
“ज्ञतस्य करणं नास्तीति” प्राचीनगाथा । ५ से-
तिकर्तृनाके अतुजाने ईव्यापारमात्रे च । ७ उच्योति-
षोक्तेषु तिथ्यङ्गीकरोषु वशादिषु तेषामानयनप्रकारः
सूर्यसि० रङ्गना० उक्तो यथा ।

“भ्रुवाणि यज्ञनिर्माणं ततोयं तु चतुष्टयम् । किन्तु ज्ञं तु
च उद्देश्याः ज्ञानायाशापरार्थतः” सूर० सि० । “ज्ञानपक्षी-
यायाश्च उद्देश्यास्तथेहितीयाभांद्दृष्टितीवार्थमारभ्येत्तवर्षः ।
चकार एवार्थे । तेनान्यतिथेरेतत्तिसिपूर्वार्थस्य च निरासः ।
भ्रुवाणि स्विदाणि करणानि । तान्वाह । यज्ञनिरिति ।
चतुष्टयं ततोयमित्यनेन यज्ञनिर्माणयोः क्रमेणाद्यद्वितीयत्वं
सूचितम् । तस्कारात् क्रमेण तिथ्यर्थे भवन्ति । किन्तु ज्ञं
चतुर्थम् । तस्कारावधिद्योतकः तेनोक्तान्तरिकं स्वरकरणं
नास्तीति सूचितम् । अथ चरकरणाव्याह” रङ्ग० ।
“वशादीनि ततः सप्त चरास्यकरणानि च । मासिऽप्येकत्र
एकेकं करणानां प्रवर्तते” सूर० सि० । “ततः स्वर-
करणपूर्वमन्तरं वशादीनि चरस्यस्यकरणानि सप्त भद्रा-
णानि शुक्रप्रतिपद्द्वितीयाधैतचतुर्थीत्वं भवन्तीति चार्थः ।

ननु पञ्चम्यादितः कानि करणानि भवन्तीत्यत आह
माय इति । चरकरणानां वशादीनां सप्तानां मध्य एक-
कमेकमेकं करणं मासि स्वरकरणकालोचितानि यत्तिथ्या-
त्मकमासि सप्तमन्तरत्वात्कारणव्यवस्थम् । अतस्ततोऽप्यारः
प्रवर्तते प्रकाशं तिष्ठति भवतीत्यर्थः । तथा च पञ्च-
म्याद्यधैतमानि पुनः पुनः परिभ्रमन्ति । ज्ञानचतुर्दश्या-
द्यधैतयन्मिति भावः । ननु स्वरकरणोक्त्यापरार्थत
इत्युक्त्वा तेषां चतुर्थी तिथ्यर्थभोगेन शुक्रप्रतिपदाद्यध-
ैतयन् क्रमेणावस्थानं युक्तं चरकरणानां तु केवलोक्त्या
तद्वन्तरं ज्ञानचतुर्दश्याद्यधैतयन्मेक एव परिभ्रमोऽ-
स्तित्यतस्तदुक्तं कथयन्नन्वदव्याह” रङ्ग० । “तिथ्यर्थ-
भोगं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत् । एषा स्फुटगतिः
प्रोक्ता वशादीनां अकारिणाम्” सूर० सि० । “सप्तानां
चरकरणानां प्रत्येकं तिथ्यर्थचासौ भोगश्च तं तिथ्यर्थ-
काङ्क्षितावस्थानं प्रकल्पयेत् । “एकत्र तिथीतिः यास्या-
द्योऽपरस्य भवतीति” न्यायात् करणत्वमेवावस्थानं त-
त्तुल्यं कुर्यादित्यर्थः । अत एव “तिथ्यर्थं करणं स्युत्तम्
इत्युक्त्वा चान्द्रमासि ति यत्तिथ्यात्मके षट्चरकरणानां स-
ञ्जिवेशाच्चरकरणानामेव परिभ्रमणे प्रतिमासमनियततिथि-
भोगकं करणं भवतीति तद्वारकप्रतिमासमनियततिथि-
भोगकरणावधिप्रार्थं चरकरणानामववारपरिभ्रमणोक्त-
रनवषट्तिथ्योचतुर्थधैतु स्वरकरणान्युक्तानीति तात्पर्य-
म् । तत्रापि ज्ञानचतुर्दश्यापरार्थतस्तत्त्वस्थानं तदिच्छा-
नियामकं सतन्वेच्छस्य नियोगानर्हत्वात्” रङ्ग०

करणानि च वशादीनामौचित्येति तद्वन्तरवशिष्टमभद्रास्थानि
सप्त चरकरणानि । स्वरकरणानि यज्ञान्यादीनीतिददशसं-
ख्यानि । ८ जातिभेदे युञ्जी अमरः स्त्रियां जातित्वात् स्त्रीषु ।
तज्जातिश्च ब्राह्म्यात् अत्रिणात् सर्वावास्तुपक्षः जाति-
भेदः “अङ्गोमङ्गश्च राजन्यात् ब्राह्म्यासिन्धिरिव च । नटश्च
करणश्चैव कसो र्विङ् एव च” मनुः । करणरूपवर्षसङ्घ-
रक्षेण कायस्थानमता तस्य कर्मविशेषपरिपाकेण तज्जा-
तिप्राप्तिसस्य इतिभेदश्च मङ्गवै० ३० जन्मपञ्चके ८५ उक्तो
यथा । “तैश्चोत्तं कौटीयो बुद्धिं कौटिल्यज्जकम् ।
ततो भवेत् कर्णकारो जन्मकं दुष्टमानसः । ततः क-
युद्धे वर्षयतं स्यात्वा सर्ववधिम् भवेत् । जन्मकञ्च
दुराचारो जन्मकं करणो भवेत् । विश्वकविपिकर्ता
च भद्रदातृर्धनं हरेत् । कायस्थे नोदरस्थे च नाट-
र्जाश्च न न्यादितम् । तत्र नाञ्जि कथा तस्य दम्भाभावेन

कोरुम् । स्वर्णकारः स्वर्णवणिकं कायस्थश्च व्रजेचर ! ।
 भरेषु मध्ये ते धूर्ताः कपाङ्गीना महीतले । हृदयं क्षु-
 रधारामं तेषाञ्च नास्ति सादरम् । शतेषु सञ्जनः
 कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ । सुबुद्धिः शिवभक्तश्च
 घास्त्रज्ञो धर्ममानसः” । ६.वर्णसङ्करजातिभेदे पुंस्त्री
 “शुद्धाविशोस्तु करणोऽश्वतो वैश्याद्विजन्मनोः” ब्रह्मवे०
 पु० । कायस्थश्च चतुर्विधः प्रात्यक्षान्वितः शुद्धावै-
 श्वयोर्जातः करणनाम्ना प्रसिद्धः अग्न्यः चित्त-
 गुणजातश्रीवाक्ताश्च । कामस्थयद्दे विवृतिः । तस्य
 वृत्तिभाङ्ग पराशरः । “धनधान्याध्ययता च राजसेवा
 तथैव च । द्विजातेः परिचर्या च दुर्गान्तःपुरर-
 लम्बम् । एषा पारश्वस्योक्ता उपस्य करणस्य च
 प्रोक्ता उगमसा वृत्तिरुभयत्र शुभप्रदा” । “नृत्तवादित्र-
 गीतानां प्रयोगवशभेदिनाम् । संस्थानं ताडनं रोधः
 करणानि प्रचरते” राजकन्दर्पोक्ते तालव्यपस्थापके १०ता-
 डनाविशेषे न० “शिवरासक्तमेधानाम् व्यज्यन्ते यत्र वे-
 श्मानाम् । अन्तर्गर्जितसन्दिग्धाः करणैर्भुरजसनाः”
 कर्मा० सर्वकरणपयोक्तृत्वात् ११परमेश्वरे न० “करणं
 कारणं कर्ता विकर्ता च मतो गुरुः” विष्णु० सं० । भवा-
 द्यर्थं ततः काशा० उञ्जिठ च इकार उच्चारणार्थः ।
 कारणिक तद्भवे स्त्रियां वजि डीप् जिठि टाप् ।
 १२क्रियाधनस्त्रियां स्त्री डीप् । क्रियते क्रियाविशेषो
 ऽस्याम् व्याधारे ल्युट् डीप् । वीजगणित-
 तोक्ते यस्य वर्गमूलादिकं स्पष्टं न प्रतीयते तत्प्रक्रिया
 विशेषद्वारा तत्करणविषये राशिभेदे स्त्री ।
 वा च षड्विधा सङ्कलनव्ययकलनगुणभागवर्गवर्गमूल
 रूपभेदात् । तत्प्रक्रियाविशेषो वीजगणिते दर्शितो यथा ।
 “अथ करणो षड्विधा । तत्र सङ्कलनव्ययकलनयोः करण-
 स्वरत्वं उत्तमम् । योगं करणदोर्भङ्गीं प्रकल्प्य वृक्षस्य
 मूलं द्विगुणं लघुञ्च । योगान्तरे रूपवदेतयोः स्तोत्रगोण
 वर्गं गणयेद्भजेञ्च । लघ्वाङ्गतायास्तु पदं सङ्ख्याः
 सैकं निरेकं स्वहृतं लघुञ्चम् । योगान्तरे स्तः क्रमयञ्च
 योर्वा पृथक् स्थितिः स्याद्यदि नास्ति मूलम् । उदा-
 हरणम् । द्विकाष्टमित्योस्त्रिभसङ्ख्ययोश्च योगान्तरे ब्रूहि
 पृथक्करणयोः । तत्रप्रमित्योश्च चिरं विचित्य चेत् षड्विधां-
 भेद्वि सखे ! करणयोः ।
 न्यासः क२ । क ८ योगे जातम् क १८ अन्तरे च क २
 न्यासः क ३ । क २७ योगे जातम् क ४८ अन्तरे च

क १२ न्यासः क २ । क ७ अन्तरे जाते मूलाभावात्पृथक्
 स्थितिरैव योगे जातम् क ३ क ७ अन्तरे च क ३ क ७
 इति करणोसङ्कलनव्ययकलने ।
 गुणनोदाहरणम् । द्वित्र्यष्टश्रयागुणकः करणया गुणय-
 स्त्रिसङ्ख्या च षपञ्चरूपा । वधं प्रचक्ष्वाणु विपञ्चरूपे
 गुणेषु वा त्र्यङ्गमिते करणयोः । न्यासः गुणकः क २
 क ३ क ८ गुणयः क ३ क ५
 अत्र गुण्ये गुणके वा भाज्ये भाजके करणीनां कर-
 णयोर्वा यथासम्भवं खाद्यवार्थं योगं कृत्वा गुणभजनं
 कार्यं तथा कृते जातो गुणकः क १८ क ३ गुणयः
 क २५ क ३ गुणिते जातम् क ३ क ४५० क ७। क ५४ ।
 अथवर्गादौ विशेषस्वरत्वं उत्तमम् । अयोभवेञ्च लघु
 रूपवर्गं चोत्थाध्यतेऽपि करणोत्पत्तेः । अन्त्यात्मिकायाश्च
 तथा करणामूलं अयोरूपविधानहेतोः ।
 न्यासः गुणकः क २५ क ३ क १२ गुणयः क २५ क २
 अत्र गुणके करणयोर्योगे कृते गुणकः क २५ क २२
 गुणिते जातम् क ६२५ क ३७५ क ७५ क ८१ गता-
 अन्तयोः क ६२५ क ८१ मूले क २५ क ६ अन्तयो-
 रयोगे जातम् क १६ अन्तयोः क ३७५ क ७५ अन्तरे
 योगइति जातोयोगः क २०० यथाक्रमं न्यासः क १६
 क २०० इति करणोगुणनम् । पूर्वगुणनफलस्य अगुण-
 न्केदस्य भागार्थं न्यासः भाज्यः क ६ क ४५० क ७५
 क ५४ भाजकः क २ क ३ क ८ अत्र क २ क ८
 एतयोः करणयोर्योगे कृते जातम् क १८ क ३ भाज्या
 च्छेदः शुध्यति प्रच्युतः सन् इत्यादिकरणेन लघ्योगुणयः
 क ५ क ३
 न्यासः भाज्यः क २५ क ६ क २०० भाजकः क २५ क २
 क ३ क १२ करणयोर्योगे कृते जातम् क २५ क २७
 अत्रादौ त्रिभिर्गुणयित्वा धनकरणयोः अथकरणयोश्च
 योगं विधाय पञ्चात्मसुत्रिशय्या गुणयित्वा शोधिते लब्धं
 क ५ क ३ अत्रापि पूर्वयज्ञस्यो गुणयः क ५ क ३
 अथ वान्यथोच्यते । धनार्थताव्यत्यनीषितायाश्चोदे कर-
 णान्नसङ्गहाय । तादृक्छिटा भाज्यहरो निहन्त्या-
 देकां यावत्करणो हरः स्यात् । भाज्यास्तया भाज्यगताः
 करणयोस्तथाः करणयो यदि योगजाः स्युः । त्रिभ-
 स्रलेषु पृथक् च कार्यास्तथा यथा प्रपुरर्भाषिताः स्युः ।
 तथा च विश्वं पदत्वं उत्तमम् । वर्गण योगकरणो निहृता
 विशुध्येत् खण्डानि तत्कृतिपदस्य यथेषुतानि । कर्णः

तदीयकतयः खलु पूर्व्वलब्ध्या जुस्या भवन्ति पृथगेवमिमाः करण्यः ।

न्यासः भाज्यः क ८ क ५४० क ७१ क ५४ भाजकः क १८ क ३ अत्र भाजके लिखितकरण्याः कृणत्वं प्रकल्प्य क १८ क ३ अनेन भाज्ये गुणिते योगे च कृते जातम् क २६२५ क ६७५ भाजके च क २२५ अनया भाज्ये कृते लब्धम् क २५ क २

न्यासः भाज्यः क २५६ क १०० भाजकः क २५ क २७ अत्र भाजके पञ्चविंशतिकरणसाधनत्वं प्रकल्प्य क २५ क २७ भाज्ये गुणिते धनसूकरणां नामानन्दे च कृते जातम् क १०० क १२ भाजके च क ४ अनया भाज्ये कृते लब्धम् क २५ क ३ इदानीं पूर्व्वोदाहरणे मुख्ये भाज्ये कृते न्यासः भाज्यः क ८ क ४५० क ७१ क ५४ भाजकः क २५ क ३ । अत्रापि लिखितकरण्याः कृणत्वं प्रकल्प्य भाज्ये गुणिते युते च जातम् क ८०२ क १४५२ भाजके च क ४८४ अनया कृते भाज्ये लब्धो गुणकः क १८ क ३ । पञ्चं गुणके खण्डत्वमासीदिति योगकरण्यम् १८ विज्ञेया तत्र वर्गेण योगकरण्यो विज्ञेया विशिष्टेदिति नवमात्मकवर्गेण ६ विज्ञेया सती शुध्यतीति सूत्रं २ नवमां मूलम् ३ अस्य खण्डे, १, ४, पूर्व्वलब्ध्या २ गुणिते, २, ८, एवं जातोगुणकः क २ क ३ क ८ इति करणीभजनम् ।

करणीवर्गादेरुदाहरणम् । द्विकल्पि पञ्चप्रमिताः करण्यस्तासां कृतिं लिखिकमङ्कुरोद्ये । षट्पञ्चकल्पिद्विकवस्मिन्नानां पृथक् पृथङ्गमे कथयाशु विदन् ! । अटादशाद्विकवस्मितानां कृते कृतानां च सखे ! पदानि । न्यासः प्रथमः क २ क ३ क ५ । द्वितीयः क ३ क २ । तृतीयः क ६ क ५ क ३ क २ । चतुर्थः क १८ क ८ क २

स्थायः न्ययान् च चतुर्गुणन्ययान् इत्यनेन मुख्यः पृथग्गुणकखण्डसमद्वयेन वा जाताः क्रमेण वर्गाः प्रथमः क १० क २४ क ४० क ६० । द्वितीयः क ५ क २४ । तृतीयः क १६ क १२० क ७२ क ६० क ४८ क ४० क २४ अत्रापि करणीनां यथासम्भवं भागं कृत्वा वर्गवर्गमूले कार्ये तद्वया क १८ क ८ क २ असां वेगः क ७२ असावर्गः क ५१८४ अस्यामूलं क ७२ इति करणीवर्गः ।

करणीमूले सूत्रं हसद्वयम् । वर्गे करण्यवदि वा क-

रण्योस्तुल्यानि रूपाण्यथ वा बहूनाम् । विशेषयेद्दृपकतः पदेन गेवस्य रूपाणि युतोनितानि । पृथक्कदेर्करणीद्वयं स्यात्कृतेऽथ बह्वी करणी तयोर्था । रूपाणि तान्येव कृतानि भूयः येषाः करण्योवदि सन्नि वर्गे । उदाहरणम् । द्वितीयवर्गस्य मूलार्थं न्यासः क ५ क २४ रूपकतेः २५ करणीतुल्यानि रूपाणि २४ अपास्य शेषम् १ अस्य मूलेन १ जनाधिकरूपाणामर्हे जाते मूलकरण्यौ क २ क ३

प्रथमवर्गस्य न्यासः क १० क २४ क ४० क ६० रूपकतेः १०० चतुर्विंशतिचत्वारिंशत्करण्योस्तुल्यानि रूपाण्यपास्य शेषम् २६ अस्य मूलेन ६ जनाधिकरूपाणामर्हे जाते, २, ८, तत्रापिनां २ मूलकरण्यौ द्वितीयां रूपाण्येव प्रकल्प्य पुनः शेषकरण्यभिः सः एव विधिः कार्यक्षत्वेयं रूपकतिः ६४ अस्याः षट्ठरूपाण्यपास्य शेषम् ४ अस्य मूलम् २ अनेनोनाधिकरूपाणामर्हे, ३, ५, जाते मूलकरण्यौ क ३ क ५ मूलकरण्योनां यथाक्रमं न्यासः क २ क ३ क ५

तृतीयवर्गस्य न्यासः क १६ क १२० क ७२ क ६० क ४८ क ४० क २४ रूपकतेः २५६ करणीत्रिनयस्यास्य क ४८ क ४० क २४ तुल्यानि रूपाण्यपास्योक्तवज्जाते खण्डे, २, १४, महती रूपाणीत्यस्याः १५ कृतिः १८६ अस्याः करणीद्वयस्यास्य क ७२ क १२० तुल्यरूपाण्यपास्योक्तवज्जाते खण्डे, ६, ८, पुनारूपकतेः ६४ षट्ठरूपाण्यपास्योक्तवत्खण्डे, ३, ५, एवं मूलकरण्योनां यथाक्रमं न्यासः क ६ क ५ क ३ क २

चतुर्थस्य न्यासः क ७२ क ० इत्यनेन लब्धा मूलकरण्यौ ७२ पूर्व्वं खण्डत्वमासीदिति वर्गेण योगकरण्यो विज्ञेया शुध्यतीति षट्त्रिंशतोमूलम् ६ एतस्य खण्डानां, १, २, ३, कृतयः, १, ४, ९, पूर्व्वलब्ध्या नया २ जुस्याः, २, ८, १८, एवं पृथक्करण्योजाताः क २ क ८ क १८ ।

अथ वर्गगतस्य करण्यामूलानयनार्थं सूत्रं हसम् । कृता त्रिका चत्वारणी कृतौ स्यादनात्मिकां तां परिकल्प्य माध्ये । मूले करण्यवयवोरभीष्टा जयात्मिकां सुधियावगस्या ।

उदाहरणम् । त्रिसप्तमिन्वोर्द से करण्योर्विल्लेषवर्गं कृतितः पदं च ।

न्यासः क ३ क ७ यदा क ३ क ७ अनयोर्वर्गः समएव क १० क ८४ अत्र वर्गे कृण्यकरण्यधनत्वं प्रकल्प्य

प्राग्ब्रह्मकरणयोरेकाभीष्टा कर्षणता स्यादिति जातम्
क ३' क ७ वा' क ३' क ७'

उदाहरणम् । द्विकल्पिपञ्चप्रभिताः करण्यः स्वस्वर्णगा-
स्वस्वधनस्य गावा । तासां कतिं ब्रूहि कतेः पदं च चेत्
बहिष्ठां वेत्ति सखे ! करण्यः ।

न्यासः क २ क ३ क ५' वा क २' क ३' क ५' आसौ
वगः समएव जाताः क १० क २४ क ४०' क ६० ।

अत्र कर्षणकरण्योस्तुल्यानि धनरूपाणि १०० रूपकतेः
१०० अपास्य शेषस्य मूलम् ० अत्रेनेनाधिकरूपाणा-
भद्रं क ५ क १ अत्रैका कर्षणम् क ५' अन्या रूपाणीति
न्यासः क ५ क २४ पूर्ववज्जाते करण्यौ धने एव । क ३
क २ यथाक्रमं न्यासः क ३ क ३ क ५' अथ यानयोः क
क २४ क ६० तुल्यानि धनरूपाणि ८४ रूपकते १००
रपास्योक्तवज्जाते मूलकरण्यौ क ७ क ३ अनयोर्महती
ऋणं क ७' तान्येव रूपाणि प्रकल्प्य क ७' क ४० अतः
प्राग्ब्रह्मकरण्यौ क ५ क ३ अनयोरपि महती कर्षणमिति
यथाक्रमं न्यासः क ३ क ३ क ५'

अथ द्वितीयोदाहरणे प्राग्ब्रह्मप्रथमपक्षे मूलकरण्यौ क ५
क ५ अनयारेका कर्षणं क ५' तान्येव रूपाणीति अ-
थोत्पक्षे करण्योस्वखण्डे कर्षणे एवेति यथाक्रमं न्यासः क ३' क
२' क ५' द्वितीयपक्षेणापि यथोक्ताएव मूलकरण्यः क ३'
क २' क ५' एवं बुद्धिमतानुक्रमपि ज्ञायते इति पूर्वैर्नाय-
मर्थो विस्तीर्योक्तः ब्रह्मविधौ धार्थं तु मथीष्यते ।

एकादिसङ्ख्यितमितकरणीस्वखण्डानि वर्गराशौ स्युः । वर्गे
करण्योत्पत्तये करणीद्वितयस्य तुल्यारूपाणि । करणीषट्के
तिस्रुणां दशचतस्रुणां तिथिषु च पञ्चानाम् । रूपकतेः प्रोक्त
पदं याच्च' चेदन्यथान सत् क्वापि । उत्पत्त्युत्पत्त्ययं मूल-
करण्यात्पत्तये चतुर्गुण्या । यःसामपवर्त्तः स्याद्रूपकतस्ता-
विशोध्याः स्युः । अपवर्त्तादपि लक्ष्मामूलकरण्योभवन्ति
ताश्चापि । शेषविधिना न यदि ताभवन्ति मूलं तदा
तदसत् । करण्योवर्गराशौ रूपैरवश्यं भवितव्यम् एककर-
ण्यवर्गे रूपाण्येव । द्वयोः स्वरूपैका करणी । तिस्रुणां
तिस्रः । चतस्रुणां षट् । पञ्चानां दश । षष्ठां पञ्च-
दश इत्यादि । अतोद्गादानां वर्गेषु एतादिसङ्ख्यितमि-
तानि कतयानां स्वखण्डानि रूपाणि यथाक्रमं स्युः ।
अथ यदि उदाहरणे तानि न भवन्ति तदासौ योगकर-
णी विज्ञेय्या वा भवतीति क्त्वा मूलं पाह्यमित्यर्थः ।
वर्गे करणीत्पत्तये करणीद्वितयस्य तुल्यारूपाणीति स्रष्टा-

र्थम् । उदाहरणम् । वर्गे वत् करण्योदन्तःसिद्धिर्गजे
स्मिताविदन् । रूपैर्द्विगभिरुपेताः किम्बूलं ब्रूहि तस्य
स्यात् । न्यासः क १० क २२ क २४ क ८ अत्र वर्गे
करण्योत्पत्तये करणीद्वितयस्य तुल्यानि रूपाणि प्रथमं
रूपकतेरपास्य मूलं पाह्यं पञ्चरेकस्याएवं क्रियमाणेऽत्र
पदं नास्त्योत्पत्तये करणीगतमूलाभावः । अथानियमेन
सर्वकरणीतुल्यानि रूपाण्यपास्य मूलमानीयते तदिदम्
क २ क ८ समागच्छति इदमसत् यतोऽस्य वर्गोयम् क १८
अथ वा दन्तगजमितयोर्बोर्गं क्त्वा क १० क ७२ क
२४ आनीयते तदिदमस्यसत् क २ क ६ ।

उदाहरणम् । वर्गे वत् करण्यस्तिचिबिष्वकृताशनेदत्तु-
र्षितः । तुल्यादयरूपाणाः किम्बूलं ब्रूहि तस्य स्यात् ।
क ६० क ५२ क २० अत्र किल वर्गे करणीत्पत्तयेस्तीति
न्यासः क १० तत्करण्योदयस्य द्विपञ्चाशद्द्विदशमितस्य क
५० क १२ तुल्यरूपाण्यपास्य ये मूलकरण्यवृत्त्यते
क ८ क २ तयोरल्पयानया २ चतुर्गुण्या ८ द्विपञ्चा-
शद्द्विदशमितयोरपवर्त्तौन स्यादतस्ते न शोध्ये यतउक्तसु
त्पत्त्युत्पत्तयेमित्यादि । अत्राल्पयैक्येत्पत्तयेपलक्षणम् तेभ
कविन्महत्यापि तदा मूलकरण्योत्पत्तये प्रकल्प्यान्व्ये कर-
णीस्वखण्डे साध्ये वा महती प्रकल्प्येत्यर्थः उदाहरणम् ।
असौ षट्पञ्चाशत् षटिः करणी त्वयं क्तौ यत् । रूपैर्द-
शभिरुपेतां किम्बूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । न्यासः क १०
क ८ क ५६ क ६० अत्राद्यस्वखण्डे क ८ क ५६ शोध्यते
उत्पत्तयात्पत्तये चतुर्गुण्या ८ तयोः स्वखण्डयोरपवर्त्तौन-
लक्ष्ये स्वखण्डे । १ । ७ । परं शेषविधिना मूलकरण्यौ
नात्पत्तये अतस्ते स्वखण्डे न शोध्ये अन्यथा तु शोधने
कते मूलं नायातोत्पत्तयेत्तदसत् । उदाहरणम् । चतुर्गु-
ण्यात् स्रष्ट्यतिथीषु कृद्गनागर्त्तवोयत् क्तौ करण्यः । सकि-
द्य रूपावद तत्पदं ते यद्यस्ति वीजेपटुतामितमानः ।

न्यासः क ३ क ४८ क ६० क २० क ४४ क ३२ क २४
अत्र करणीषट्के तिस्रुणां करणीनां तुल्यानि रूपाणि
प्रथमं रूपकतेरपास्य मूलं पाह्यं पञ्चाद्विद्योन्ततएकस्या-
एवं कतेऽत्र मूलाभावः । अथान्यथा तु प्रथममाद्यकर-
ण्योस्तुल्यानि रूपाण्यपास्य पञ्चाद्वितीयहतीयोस्ततः शे-
पासां रूपकतेरिथोध्यानि तन्मूलम् क १ क २ क ५
क ५ तदिदमस्यसत् यतोऽस्य वर्गोयम् क २३ क ८ क
८० क १६० । यैरस्य मूलानयनस्य निममोम क्तस्तेपामिदं
दूषणम् एवंविधवर्गे करणीनामासङ्गलक्षण्येन मूलान्या-

नीय रूपेण प्रविष्य मूलं वाच्यम् । अथ महतीरूपायो-
त्युपलक्षणम् । यतः कश्चिदल्पापि ।

ततोदाहरणम् । चत्वारिंशदशोतिर्द्विंशतीत्यस्याः क
रग्ययेत् । सप्तदशरूपयुक्तास्तत्र क्तौ किम्पदं ब्रूहि ।

न्यासः कृ १७ क ४० क ८० २०० योषिते जाते
खण्डे क १० क ७ पुनः लघ्वीं करणीं रूपाणि कृत्वा
खण्डे करण्यौ क ५ क २ । एवं मूलकरणीनां न्यासः
क १० क ५ क २ । इति करण्याः षड्विधाः । [मस्तके ।

करखन्नागं न० करपैर्हंसादिभिस्त्रायते त्वै-कर्मणि ख्युट् ।

करणव्यापार पु० ईत० । करणजन्यजनकत्वविशिष्टे करण-

जन्ये व्यापारभेदे । यथा हेदनादिक्रियायां हेददा
त्वादिसंयोगः तस्य हि दात्वजन्यत्वात् दात्वजन्यच्छेदनज-
नकत्वाच्च तथात्वम् । एवमिन्द्रियाणां विषयसंयोगः तस्य
हि इन्द्रियजन्यत्वात् इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वाच्च
तथात्वम् न्यायमते अनुमितौ परामर्शः शाब्दबोधे पदार्थ-
स्मृतिः । उपमितौ उपदेशवाक्यार्थस्मृतिः । यथायथसु-
हम् । सांख्यमतसिद्धकरणव्यापारभेदस्तु करण्यण्डे उक्ताः ।

करणाधिप पु० ईत० । १जोवे तदधिष्ठानेनैव करणानां

स्वस्वकार्येषु प्रवृत्तेस्तस्य तदधिपत्वम् २इन्द्रियाधिष्ठातृ-

देवभेदे च । तत्र बाह्येन्द्रियाधिष्ठातारस्य शा० ति०

उक्ता यथा “दिग्वाताकंप्रचेतोऽश्ववज्जीन्द्रोपेन्द्रमितिकाः ।

श्रोत्रादानां दशानां तु” । तथा च श्रोत्रस्य

टिक् । त्वचो वायुः । नेत्रस्य व्यर्कः । रसनायाः प्र-

चेताः नासिकायाः अश्वसुतौ । वाचः वज्रः, पाथेरिन्द्रः

पादस्य उपेन्द्रो विष्णुमूर्त्तिभेदः । पायोः मितः सूर्य-

मूर्त्तिभेदः । उपस्थस्य कः प्रजापतिः । अन्तःकरणानान्तु

मनससन्द्रः, बुद्धेशतुमुखः, अहङ्कारस्य इन्द्रचित्तस्याच्यु-

तोविष्णुमूर्त्तिभेदः । करणाधिपानाञ्च सर्वेषामधिपः प-

रमेश्वरः । करणाधिपाधिपः परमेश्वरः ।

करण्ड पु० क्त कर्मणि अण्डन् । १सधुकोषे (भीवाक) तस्य म-

न्त्रिकाभिश्चिरमधुसञ्चयनेन क्रियमाणत्वात् तथात्वम् वा०

कृ-अण्डच् । २खण्डगे शत्रुविघ्ने पचेत्तत्वात् तस्य तथात्वम्

करण्डस्तदाकारोऽस्यस्य अर्थ० अच् । ३कारण्डवखणे

पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगपधत्वात् न ङीष्

किन्तु टाप । ४दन्ताढके च भेदः । ५वशादरश्चनप्रवृत्ता-

दिपालभेदे (साजि) “शुष्कवनवतानिर्मितं महाकुसुमकर-

ण्डकेन” काद० । समुद्रे (कौटा) अमरः । “दापभाज-

नभ्रभरकरण्डकप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तः” दशकुभा० ।

७यकृति काळखण्डे यद्वि० । ८पुष्पभाण्डे स्त्री टाप
अत इत्थम् करण्डिका । उज्ज्वलदत्तः ।

करण्डन् पु० करण्डस्तदाकारोऽस्यस्य इति । मत्स्ये त्रिका० ।

करतल ७त० । ईत० । १हस्तस्य तले (हातेरतेलो) । “नखानि

विधुशङ्कया करतलेन तस्त्राण्डयोत्” उज्जटः “करतलघृत-

मपि नश्यति” इतो० । करतलमिव । २हस्ते च ।

करताल(क) न० करेण तालो यत्र वा कप् । भङ्गले वाद्ये

(खरताल) “शिवगारे भङ्गकञ्च सूर्यांगारे च शङ्ककम् ।

उर्गांगारे वंशवाद्यं मधुरीञ्च न वादेयत्” ति० त० पु०

तत्र भङ्गकं कांस्यानिर्मितकरतालकमिति” रघु० ।

करताली स्त्री करेण दीयमानस्तालो यत्र गौरा० ङीष् ।

१वाद्यभेदे (खरतल) त्रिका० । ईत० । २करतलण्डे

(हातताल) । पु० क्वचित् स्त्रीत्वमपि “यथा न स्या-

दालीकपटकरतालीपटुरवः” उज्जटः स्वार्थे कन् अत

इत्थम् । करतालिकापि करतलण्डे “उच्चाटनीयः

करतालिकानां दानादिदानां भवतीभिरेवः” नेष० ।

करतोया स्त्री करतोयं हरपार्ष्णीविवाहच्युतजलन् अ-

स्यस्या हेतुत्वेन अच् । नदीभेदे सदानोरायाम् अमरः ।

गौरोविवाहे गङ्गरकरच्युतजलभवत्वात् तस्यास्तथात्वम् ।

तस्याथ यथा सदानोरत्वं तथोक्तं स्मृतौ “प्रथमं कर्कटे

देशे तत्राहं गङ्गा रजखला । सर्वा रक्तवहानदाः करतोया

ऽन्ववाहनीति” तेनान्यनर्दानामिवास्याः उक्तकाले रक्त

वहत्याभावात् सदानोरवाहत्यात्तथात्वम् । ‘करतोषां

समासाद्य त्विरातोपोषितोनरः । अश्वमेधमवा-

प्नोति प्रजापतिस्ततोविधिः” भा० व० ८५ । “करतो-

यां करङ्गे च त्विरातोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति

विवाहप्रयतः शुचिः” भा० अनु० २३५० । अस्यर्थे

इति करतोयिन्यथत्वम् । “प्रभामं मानसं तीर्थं पुष्क-

राणि महत् सरः । पुण्यञ्च नैमिष तीर्थं वाङ्मदं कर-

तोयिनीम्” अनु० प० ।

करट् त्रि० करं राजस्वं ददाति ना-क । १राजस्वदायके ।

“कश्चिन्न न्युद्रेण न हीनजेन वैश्येन वा करदेभोप-

पद्मा” भा० आ० १६२५० । “य इमे पृथिवीपालाः

करदास्तव पार्थिव !” भा० व० २५४ अ० ‘भ्रातृभिर्जि-

त्वरैर्हवाम्” माघः । २त्वाणार्थं हस्तदायके त्रि० ।

करद्रुम पु० किरति समन्नात् यास्याः कृ-अच् नित्यस० ।

कारस्तरहस्ते राजनि० ।

करहिष् पु० १गोलभेदे २वेदशास्त्रभेदे च । “तामेताः कर-

द्विष उपामते तन्नास्ते सर्व्व मायुर्धनि' ता० २, ५, ४,
"करद्विषोनाम गोतभेदाः शास्त्रिभेदा वा" भा० ।

करभ्रम पु० करं धमति ध्वा-खग् सुम् च । इत्साकवंध्ये
खनोनेत्वपुत्रे ह्यार्थेऽप्ये तस्य तन्नामभिरुक्तिः भा० आश्व०
४ अ० । "खनीनेत्वस्य दुर्हत्तासुक्ता "तमपास्य च तद्वाञ्छे
तस्य पुत्रं सुवर्चसम् । अथ्यपिञ्जल राजेन्द्र ! सुदतास्तभवं
कदा । स पितृविक्रियां दृष्ट्वा राज्ञास्त्रिरसनं तथा । नि-
यतोवर्त्तयामास प्रजाहितविकीर्षया । ब्रह्मण्यः सत्यवादी
च सुविः समदमान्वितः । प्रजासञ्चान्तरव्यन धर्मवित्त्वं
अनीषिषम् । तस्य धर्मप्रदस्य व्यथीर्यत् कोषवा-
हनम् । तं क्षीयकोपं शासनाः समन्तात् पर्यपीडयन् ।
स पीडमानो बहुभिः क्षीयकोषाश्चगाहनः । आर्त्तिमा-
र्क्षत् परां राजा सह भ्रष्टैः पुरेष च । न चैनमभिरुन्तं
ते शक्रुवन्ति बलक्षये । स प्रवृत्तो हि राजा स धर्मनिव्यो
सुषिष्ठिर ! । यदा च परमासार्त्तिं गतोऽसौ सपुरो
ऽपः । ततः प्रदधौ स करं प्रादुरासीत्ततोवरम् । तत-
श्चानजयत् सर्वान् प्रत्यभितासुराधिपान् । एतस्मात् का-
रवाप्राजन् ! विन्वृतः स करभ्रमः । तस्य कारभ्रमः
पुत्रस्तेतायुगहृष्टेऽभवत्" २ पाणिनिभ्यमे सुखमाकृतप्रयेनेन
इत्याध्यायकभावे लि० ।

करभ्रम्य लि० करं धयति धे-खग् सुम् च । इत्सेहृक्के ।

करभ्रम्यस पु० करे करावयवे न्यासः । तन्मोक्षमन्त्रभेदेन व्य-
ङ्गवत्कर्मनीमध्यमानामाकनिरुक्ततरतश्चपृष्टेषु न्यासभेदे
"करभ्रम्यासः करभ्रम्यासो वीजभ्रम्यासस्तथा च" वटकस्त० ।

करपत्र न० करात् पत्रति-पत्र-इन् । (करात्) इत्कके टाह-
भेदके अस्त्रभेदे अमरः । "स्फुटश्च पत्रैः करपत्रमूर्त्तिं भि-
र्वियोगहृद्वाह्यि दाह्यायसे" नेष० केतकवर्षने । तच्च
सुशुतोक्तप्रभेदः । तत्र हि "विंशतिः शस्त्राणि" इत्य-
द्विष्य "मण्डलाग्रकरपत्रेत्यादिना" विभक्त्य "तत्र मण्ड-
लाग्रकरपत्रे स्थातां केदने भेदने चेति" तृतीययोग उक्तः ।
करानेव पत्रं वाहनं यत् । २ अक्षरकोडायाम् जटाधरः ।
तत्र हि इत्याभ्यां जलसुप्तोस्य परस्परं क्राश्रते ।

करपत्रवत् पु० करपत्रं तदाकारः पत्ररत्ने इत्यस्य मतप् मस्य
यः । तासहृक्के शब्द० ।

करपत्रिका स्त्री करौ पत्रमिव वाहनमस्याः कप् अत इत्त्वम् ।
अक्षरकोडाबां जटा० । इत्याभ्यां जलोत्सोहननेन अत्योन्मं
तत्क्रीडारचनासंज्ञासंज्ञात्वम् ।

करपत्रं पु० करः इका इव पर्यं यस्य । (भ्येट) अभिरुद्धातक-

इत्से २ रक्तरेणुके च (जासभेरणुका) राजनिषण्टुः ।
करपत्रवत् पु० करस्य पत्रव इव । इत्कङ्कौ । करः पत्रव इव
रक्तत्वात् । २ करकिलये । "करपत्रवत्क्रीणि तैरखान् रज
सर्वतः" देवोभा० ।

करपाल न० करः पात्रमिव यत् । अक्षरकोडाभेदे हारा०
कररूपेणैव पालेण जलोत्सोहननेन तत्क्रीडाकरणा-
त्तस्यासंज्ञात्वम् । कर एव पालम् । २ इत्कङ्कौ पाले च ।
"करपाले स्थिते गोमे क्वा मूलपुरीषके । आसुरं वत्
भवेत्तोषं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्" आ० त० श्रुतिः ।

करपाल पु० करं पात्रयथि पात्र-अच् उप० स० । इत्कङ्कौ
अक्षरटीका । गौरा० ह्रीप् । २ इत्कङ्कौ (घंटा) स्त्री
जटा० । खुब् टाप् अतइत्त्वम् । करपालिकाऽप्यत्र
स्त्री । सा च एकधारास्त्रभेदे क्षीरस्वामी ।

करपीडन पु० करस्य बहुकरस्य पीडनं पङ्कणं वरेण यत् ।
इतिवाचे "सुतपरिषयात् पल्यासन्तः सुताकरपीडनम्"
मु० वि० । पाणिपीडनादयोऽप्यत्र ।

करवाल पु० करस्य बाहः यिशुरिव । इत्से शब्दमा० । करं
वहति बह्वृत्तौ बह-संघणे अच् उप० स० । २ अहने
(तरवाव) भरतः "शक्तीच विविधास्तीक्ष्णाः करवानांश्च
निर्धनान्" भा० आ० ३७ । खुल् अत इत्त्वम् । करवा-
लिका अस्त्रभेदे स्त्री ।

करभ पु० कृ-अभच्, करे भाति भा-क वा । मणिवन्धात् कनि-
शापर्यन्ते करस्य इत्याहृदेः, अमरः । २ करिशवके,
"कदली कदली करभः करभः" प्रथमरा० "करभोक्तु
रतिप्रज्ञे हितोये पङ्कमेऽप्यङ्गम्" विद्याः सु० ३ उद्दिशियौ
(नखौ) नाम इत्यन्वइत्ये, ५ उद्दिमात्ते पुंस्त्री मेदि० ।
स्त्रिवां ह्रीप् "करभकण्टकडारभायाः" भाषः "स त
इत्तस्य परिषं करञ्च करभोपमम्" भाग० ६, १२, २१ ।
"व्यजायन्त चरा गोषु करभाऽश्चतरीषु च" भा० मौष०
२ अ० । करोविभेदस्याः क्विप् भी वा० उ गौरा०
ह्रीप् वा । ६ करभी इत्तिकास्याम् स्त्री (विद्याति) स्वार्थे
कन् करभक । उद्गाद्यर्थे पुंस्त्री । स्त्रियां करभिका ।

करभकास्त्रिका स्त्री करभप्रियं काण्डमस्याः कप् अत
इत्त्वम् । उद्दिमात्ते इत्से राजनि० ।

करभस्त्रिका स्त्री भन्ज-खुब् ईत० । करमर्द्भेदे भावप०
करभप्रिया स्त्री ई३० । इत्कङ्कौ इत्याभ्याम् राजनि०
उद्दिमात्तत्तस्यासंज्ञात्वम् । २ उद्दिमात्ते च ।

करभवत्तम पु० ईत० । उद्दिमात्ते पीडुवत्ते, २ कपित्यट्के

च राजनि० । २करभप्रियमात्रे त्रि० । स्त्रियां टाप् ।
करभादनो स्त्री करभैरद्यते अद-कर्मणि ल्युट् ङीप् ।
उङ्प्रियायां दुरात्मभायाम् राजनि०

करभिन् पुं स्त्री करभः करावयवभेदस्तदाकारः शुण्डेऽख्यस्य
इनि । गजे राजनि० तस्य शुण्डे करभाकारत्वात्
तथात्वम् । स्त्रियां ङीप् । [अण् । सिंहे शब्द० ।
करभोर पुं करभियं गजभोरयति पलायनाय प्रेरयति ईर-
करभूषण न० करोभूषणेऽनेन भूष-कारणे ल्युट् । शकृत्वे
(काङ्गनि) हस्तभूषणे अमरः । करं भूषयति भूष-णिचि-
ल्यु । २हस्तभूषणमात्रे त्रि० । [उत्तमस्त्रियाम् ।

करभोरु स्त्री करभ इति अर्थस्याः जङ् । प्रगणोरुकायां
करमट्ट पुं करं हस्तिशुण्डमट्टति अट्ट-अनादरे वा० ख
कुम् च । शृगालकृत्वे त्रिका० तस्य हस्तिशुण्डवत्-
काण्डत्वात्तथात्वम् । (पाणिया आमला) २हस्ते इत्येके ।

करमरिन् त्रि० किरत्नत्वं दस्यात् ङ-आधारे अण् करो-
बन्धनागारः तत्र अद्यते वा० इनि । (कथेदी) बन्दिनि
त्रिका० तस्य बन्धनागारे मरणात्तथात्वम् ।

करमर्द्द पुं करं मृदुनाति मृद-अण् उण्० ष० । (पाणिया आमला)
हस्ते राजनि० । खलु करमर्दकोऽथत्वम् । तत्सर्गे हि करक-
ण्डूरिति तस्य तथात्वम् । "लघुदीर्घफलाभ्यां तु करमर्द्दं
द्वयं मतम् । करमर्द्दद्वयं त्वामसम्बन्धं शुभं तदुवाचरम् ।
उष्णं रुचिकरं प्रोक्तं पित्तरक्तकफप्रदम् । तत् पक्वं मधुरं
रुच्यं लघुं पित्तमभोरजित्" भावप्र० "करमर्द्दं लघुफला
वा ज्ञेया करमर्द्दिका" इति तत्त्वोक्ते लघुफलात् स्त्री
करमर्द्दिन् पुं करं मृदुनाति णिनि ईत० । करमर्द्दं
(पाणिया आमला) हस्ते रत्नमा० ।

करमाला पुं करः हस्तिशुण्डइव तदाकृतिर्मात्राऽस्य । धू-
मे हेम० क्रमेण हस्तिशुण्डाकारेण प्रसरणात्तस्य तथात्वम्
करमाला स्त्री करः कराङ्गलिपर्थं मासेव जपसंख्याहेत-
त्वात् । "आरभ्यान् भिकामध्यं दक्षिणावर्त्तं योगतः ।
तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता" इत्युक्तलक्षणायां
जपसंख्यार्थं कराङ्गुलिपर्वरूपायां मालायाम् । अत्र
विशेषस्तन्वसा० उक्तः यथा समत्कुमारसंहितायाम्
'तर्जनी मध्यमासमा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् । ति-
स्तोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्वथो मध्यमा चैत्रपर्विका । पर्वद्वयं
मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्' । क्रममाह तत्रैव
'अनामामध्यमाऽपि कनिष्ठादित एव च । तर्जनीमूल-
पर्यन्तं दशपर्वसु संजपेत्', तत्रैव । "अनामामूलमारभ्य

कनिष्ठादित एव च । तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्वसु संज-
पेत्" । एतद्वानन्त अष्टोत्तरयतवर्षात्तयम् विष्णुविषयञ्च ।
शक्तिविषये पुनः "अनामिकात्त्रयं पर्वं कनिष्ठा च त्रि-
पर्विका । मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपर्वणि ।
तर्जन्यपे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापहृत्" । अन्यञ्च
"अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च । मध्यमा-
मूलपर्यन्तं संजपेदष्टपर्वसु" । इदमपि अष्टोत्तरयत-
विषयम् । हंसपारमेष्ठिरे "पर्वद्वयमनामायाः परि-
वर्त्तनं वै क्रमात् । पर्वत्रयं मध्यमायास्तर्जन्येकं
समाहरेत् । पर्वद्वयन्तु तर्जन्या मेरुतद्विद्वि पार्वति ! ।
शक्तिमाला समाख्याता सर्वतन्त्रप्रदीपिता । श्रीविद्या-
शामयं विशेषः । "अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण
च । मध्यमामूलपर्यन्तं दशपर्वसु संजपेत्" । अन्यञ्च
"मध्यमाया अनामाया मूलाय च हयं हयम् । कनिष्ठा-
याश्च तर्जन्यास्तयं पर्वं महेश्वर ! । अनामामध्यम-
योश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम् । प्रादक्षिण्यक्रमाद्देवि ।
जपेत् त्रिपुरसुन्दरीमिति" यामलात् "कनिष्ठा मूलमारभ्य
प्रादक्षिण्यक्रमेण तु । तर्जनीमूलपर्यन्तं जपेदष्टपु प-
र्वसु" इति श्रीक्रमवचनाञ्च । इदमपि तथैव । मुण्ड-
मालातन्त्रे "अनामिकाद्वयं पर्वं कनिष्ठादिक्रमेण
तु । तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता । अङ्गु-
ली न विद्युज्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले । अङ्गुलीनां वि-
योगाञ्च छिद्राञ्च स्रवते जपः" । अन्यत्रापि । "अङ्गुल्यपे
च यज्जपं यज्जपं मेरुलक्षणे । पर्वसंख्येयु यज्जपं तत्-
सर्वं निष्फलं भवेत् । गणनाविधिमुक्तङ्गा यो जपेत् त-
ज्जपं यतः । मृङ्गलि राक्षसास्त्रेण गणयेत् सर्वथा बुधः ।
जपसंख्या तु कर्त्तव्या नाशं ख्यातं जपेत् सुधीः । अश-
ख्याकारकस्यास्य सर्वं भवति निष्फलम् । हृदये हस्तमा-
रोष तिर्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः । आच्छाद्य वाससा इक्षौ
दक्षिणेन सदा जपेत्" । गायत्रीजपे विशेषः पिधानपा०
गायत्रीहृदये "अनामिकामध्यरेखावधधः प्रक्रमेण च ।
तर्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता" अना-
मिकाया मध्यरेखाभादि कृत्वा तर्जन्या आदिरेखा अन्ते
यस्याः सेयं करे स्थिता मासेत्यर्थः विधानपा० । तत्रैव
यमः । "सहस्रपरमां देवीं यतमध्यां दशावरात् । ना-
वतीं तु जपेन्नित्यं सर्वकल्मषनाशिनीम् । पर्वभिस्तु जपे-
द्देषीमन्यत्नानियमः स्मृतः । गायत्र्याग्नेद्वीजत्वात्
गदितं ब्रह्मणा स्वयम् । अङ्गुलायैश्च यज्जपं यज्जपं

भेदलङ्घनात् । असंख्यातं तथा जपं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” अदनपारिजाते तु मध्यमाया हयं पर्वेतिपाठः । अ० त० शङ्खः । “तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपञ्चाणो मध्यमा चैकपत्रिका । अनामामध्यमारभ्य जप एवमुदाहृतः” काव्ये मालाऽभावे एवास्याप्याहता नित्ये तु सर्वथैव प्याहता यथाह योगिनोत० । “नित्यं जपं करे कुर्यात्-काव्यमवरोधनात् । काव्यमपि करे कुर्यात् मालाऽभावे प्रियंवदे ! । तत्राङ्गुल्या जपं कुर्यात् साङ्गुलाङ्गुलिभिर्जपेत् । अङ्गुलेन विना कर्म कृतं तद्विष्फलं भवेत्” उत्पत्तितन्त्रे ३प० “नित्यं भैमित्तिकं काव्यं करे कुर्यात्-द्विचक्षणः । करमाला महादेवि ! सर्वदोषविवर्जिता । द्विचभिर्जादिदोषोऽपि करे नास्ति कदाचन । अक्षया तु करे देवि ! माला भवति तादृशी । मन्त्रिः सा कुण्डली-शक्तिः पञ्चायदस्य रूपाणि । अतएव महेशानि ! कर-माला महाफला” । ततश्च दक्षिणेनेति प्रागुक्तेः दक्ष-दक्षपर्वमिरेव दशसंख्यजपः कार्यः । यथादिजपे तु दक्षिणहस्तेन कृतजपदशसंख्यायाः प्रत्येकं दशसं-ख्यागणना वामहस्तेनित्यं द्विपञ्चक्रमेण कार्या तथा च दशकस्य दशकेन गणने शतसंख्यापूर्तिः । अधिकाष्ट संख्या तु दक्षहस्तेनैव प्रागुक्तरीत्या कार्येति तत्त्वम् ।

करमुक्त न० करे स्यापयित्वा सच्यते शत्रुं प्रति क्षिप्यते सुव-क्त (वदुषी) अस्तुभेदे हेमच० ।

करम्ब त्रि० क-कर्मणि अम्बच् । मिश्रिते । भावे अम्बच् ।

२ मिश्रणे पु० हेमच० । करम्बे इत्यमरटीकायां गीलकण्ठः

करम्बित त्रि० करम्बो मिश्रणं जातोऽस्य तार० इतच् ।

मिश्रिते “मधुकरनिकरकरम्बितेति” जयदेवः ।

करम्ब पु० केन जलेन रम्यते सिच्यते रभ घञ् मुम् च ।

१दधिमिश्रितसङ्गुषु अमरः “धानावन्तं करम्बिणमपू-

पयन्तम्” ऋ० २, ५२, १ । “पूषण्वते ते चक्षमा करम्बम्”

ऋ० २, ५२, ७, “अहपानिव यवान् कत्या तानोपदिवोपतय

करम्बपात्राणि तेषां कुर्वन्ति” यत० ब्रा० २, ५, २, ४,

२ उद्मन्वे “धानाः करम्बः सक्तवः परिवापः पयो दधि”

यजु० १८, २१, “करम्बः उद्मन्वः” वेददी० । “रूपं

वदरस्रपवाका करम्बस्य” २२ । “करम्बादिति पूषणम्”

ऋ० ६, ५६, १ । श्वेटयवमाले । “कामधियस्त्वयि

रचितान परमारोहन्ति यथा करम्बधीजानि” भाग०

२, २६, २७, “करम्बधीजानि भर्जितयवीजानि” श्रीधरः ।

“करम्बबालुकातापान् कुम्भापाकांश्च दाहणान्” मनुः ।

करम्बपाकांश्च बालुकावदातापोषेण इति । “करम्बबालुकां तप्रामायसीच शिलाः पृथक्” भा० खर्गा० २ ख० । निरयव-रुने । ब्रह्मावयववैषम्यात् ७ मिश्रणञ्चे । “करम्बपूतिसौ-रभ्यशान्तोप्याह्लादिभिः पृथक्” एकोविभद्यते गन्धः” भाग० २, २६, ४२, “करम्बोमिश्रणञ्च” श्रीधरः । ५ प्रियङ्गुवृजे ईशतावर्ष्याञ्च राजनि० । स्वार्थे कन् करम्बक तत्रार्थे करम्भि पु० बहुवच्ये ष्टपभेदे । “करम्भिः यजुनेः पुत्रोदेव रातस्तदात्मजः” भाग० ८, २४, २,

काररुह पु० करे रोहति रुह-क । १ नखे अमरः । वामश्याः कररुहपदं च्यमानो मदीयं” मेघ० । २ कृपाणे ष (तरवार) करर्हि स्त्री करेण ऋद्धिर्भव । १ करताव्याम् । त्रिका० ईत० । २ इत्ससम्बन्धौ च ।

करवी स्त्री कस्य वायोः रभोऽस्य गौ० ङीष् । १ इत्सुपत्वे करेण वीयते वी-क्रिप् । २ कवर्ष्याञ्च त्रिका०

करवीर पु० करं वीरयति सु० वीर विक्रान्तो अण् । १ कृपाणे खड्गे, २ खनामख्याते इदञ्चे, ४ देयभेदे च भेदि० । ५ इत्याने, हेम० । ब्रह्मावर्त्ते ईशवहतीनदीतीरस्य चन्द्रेश्वरराजपुरे च ।

करवीर इदगुणाश्च भाव० उक्ता यथा । “करवीरः श्वेतपुष्पः यतं कुम्भोऽश्चमारकः । द्वितीयोरत्नपुष्पव चण्डद्रोणः शुभस्तथा । करवीरहयं तिलं कषायं कटु कञ्च तत् । ब्रणलाघवकृत् त्रिकोपकुम्भप्रथापङ्कम् । वी-र्योष्णं क्षमिकण्डूषं भक्षितं विषवन्ततम् ! । ७तीर्थभेदे । “करवीरपुरं ज्ञात्वा निशाशायां कतोदकः । देवसुन्द उपसृश्य ब्रह्मभूतो विराजते” भा० अत० २५ ख० ।

करवीरपुरञ्च वेदिदेशसंज्ञकत्वं गोमन्तपर्वतात् त्रिदिग मन्थमार्गे स्थितम् । यद्योक्तं इतिव० १०० ख० “राज्ञां प-

राज्यं युद्धे गोमन्ते ऽचलसत्तमे । अथवाह्वारणाञ्चास्य स्वर्ग लोकं व्रजन्ति ते । तत्तुगच्छाम महाराज ! करवीरं पुरोक्तमम्

त्ययादिष्टेन मार्गेण चेदिराज ! शिवाय च । ते सन्द्नगताः सर्वे पवनोत्पातिभिर्हृयैः । भोजिरे दीर्घमध्वानं मूर्त्ति-मन्त इवाग्नयः । ते त्रिरात्रोपिताः प्राप्ताः करवीरं पुरो-

त्तमम् । शिवाय च शिवे देषे निविष्टास्तदयोपमाः” तत्-पुराधीयच श्दगालनामा ष्टपतिलदद्याह तत्रैव १०१ ख०

“तानागतान् विदित्वाऽथ श्दगालो युद्धमर्हः । पुरस्य ध-

र्षणं मत्वा निर्जगामेन्द्रविक्रमः” ।

करवीरक पु० करवीर इव कायति कै-क । १ अर्जुनहस्ते रा-

जनि० स्वार्थे कन् । २ करवीरार्थे । करं वीरयति खलु । ३ खड्गे मन्थना० । करवीरे भवः कन् । ४ करवीरमूलज-

रूपे विषभेदे न० हेमच० [कन्दे राजनि० ।

करवीरकन्दसंज्ञ पु० करवीरकस्य संज्ञा संज्ञाऽस्य । तैल-
करवीरभुजा स्त्री करवीरस्य भुज इव भुजोऽस्याः । आढ-
क्याम् (अरहर) राजनि० [(अरहर) शब्दि०

करवीरभूषा स्त्री करवीरस्य भूषेव भूषा यस्याः । आढक्याम् ।
करवीराय न० करवीरमाद्यं यत् । “करवीरप्रुषं
जात्यधनमज्ञिकायाश्च । एतैः समन्तु तैवम् नामार्थो-
नाशनञ्च येषुम्” इति चरुदत्तोक्ते तैलभेदे ।

करवीरो स्त्री ल-भावे अप् कराय विच्छेपाय वीरः पुलोऽ-
स्याः । १ आदिनो तत्पुलायां सुरक्षेपकत्वात्तस्यास्तथात्व-
म् । कं सुखं राति रा-क करः सुखदः वीरः पुलोऽस्याः ।
२ पुलवत्यां स्त्रिभाञ्च भेदि० सर्वतः गौरा० ङीष् ।

करवीर्य्य पु० करवीरे घुरे भवः यत् । धन्वन्तरिं प्रति आशु-
वंदनाय प्रन्नकारणे अविभेदे । “काशिराजं दिवोदासं
धन्वन्तरिमौषधेनववैतरणोरभ्रपौष्कलागतकरवीर्य्यगोपुरर-
क्षितसुश्रुतप्रभृतय जनुः” सुश्रु० ।

करशाखा स्त्री करस्य शाखेव । अङ्गुली अमरः । अङ्गु-
लशब्दस्य परिभाषाविशेषे परिभाषिकत्वेऽपि अस्य तदर्थे
पारिविभाषिकत्वकल्पनं शब्दकल्पद्रुमे निर्गूलमेव ।

करशीकर पु० करस्य हृदिहस्तस्य शीकरः । हृदिहस्तात्
निर्गते जलकसे अमरः ।

करशुद्धि स्त्री दंत० । फाडुतिमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां हस्तयोः
गोधने । “आदाहृष्णादिकन्यासः करशुद्धिमतः परम्”
तन्त्रशा० ।

करशूक पु० करस्य शूकः सूचीव । मले । त्रिका० ।

करस् न० ल-असुन् । कर्मणि । ‘प्र ते पूर्वाणि करणानि
विप्रा विद्वां आहृ विदुषे करांसि” अ० ४, १६, २० ।
“करांसि कर्मांसि” भा० ।

करसूत्र न० दंत० । विवाहादौ हस्ते मङ्गलार्थं बध्यमाने सूत्रे ।

करस्थालिन् पु० करः स्थालावाप्यस्य ब्रीह्या० इति । महा-
देवे “तलश्चाढः करस्थाली जलसंघननो महान्” भा०
अनु० १७ अ० शिवसहस्रनामकथने । तस्य कालरू-
पेण सर्वभूतानां कररूपस्थाल्यैव पचनात्तथात्वम् ।

करस्र पु० करणं करः क-डा० अप् तं स्नाति करोति धातु-
नायनेकार्थत्वात् स्ना-क । कर्मकरे वाह्यो निरु० “रेवत्-
स्रमा करस्ना दधिषे वपूर्वाणि” अ० २, १८, ५ । करस्ना
कर्माणि प्रज्ञातारौ वाह्यं भा० “पृच्छू करस्ना वज्रना
गभस्तां” अ० ६, १६, ३ । एतावत्समधिकृत्य “करस्ना वाह्य

कर्माणां प्रज्ञातारौ” निरु० ६, १६ निरुक्तिर्दिगिता ।

करहाट पु० करैः स्वर्य्य किरणैः हास्यते दीप्यते हट-दीप्तौ णिच्
कर्माणि चञ् । १ पद्मादिषुष्टे, अमरः करं हाटयति
हट णिच् अण् । २ मदनद्रुमे, ३ देशभेदे च ।
भेदिनिः । ४ पिण्डीतकतारौ राजनि० ।

करहाटक पु० करं हाटयति हट-दीप्तौ णिच्-स्वल् ।
१ मदनवृक्षे । करहाटकार्जुनकङ्कभेत्त्यादि सुश्रु० । ६ त० ।
२ हस्ताभरणे सुवस्त्रे । अमरः । [हारा० ।

कराङ्गण न० करस्य राजस्वादानस्याङ्गणम् । राजस्वादानस्थाने ।
कराघात पु० इत० । करतलाघाते चषेटाघाते (चापडभारा)
कराट त्रि० कराय विच्छेपायाटति अट्+अच् । विकटे शब्दचि०
करामर्ह पु० करमाहृदद्राति आ+हृद-अण् उप० ष० ।
करमर्दं शब्द० ।

कराम्बुक पु० कीर्यते कृ-कर्मणि अप् करमम्बुयतः कप् ।
(पाणिया आमला) करमर्हभेदे शब्दच० । [राजनि० ।

करास्त्रक पु० करं कीर्यमाणवस्त्रं यतः कप् । करमर्हृदके
करायिका स्त्री कर इवाचरति कर+आचारे क्यङ् स्वल् ।
१ बलाकायाम् तस्याः सङ्गुवितहस्तवत् प्रकाशमानत्वान्नाघा-
त्वन् । २ कूटपर्याम् शब्दचि० [त्रिका० ।

करारोट पु० करे आरोटते हट-दीप्तौ अच् । अङ्गुरीयके
कराल पु० कराय विच्छेद्यायालति चर्यात्रोति करं लाति ला-
क वा । १ सर्जरसयुक्ततैले (तेलधुना) २ कृष्णकुटेरके
(कालतुलसी) शतङ्के ४ दन्तरे उच्चतदन्ते (देँतो) ५ भया-
नके त्रि० भेदि० । “करालवदनां घोराम्” “घोरदंष्ट्रां
करालास्याम्” श्यामाध्यानम् । “वपुर्भहोरगस्येव करा-
लफणमखडलम्” रघुः “लम्बा कराला विनता तथैव बहू-
पुत्रिका” “दुर्दृश्या सुदुर्गन्धा कराला मेघका-
लिका” (पूतना) सुश्रु० । (अनन्तभूष) ईशारिषोप-
धो स्त्री राजनि० । गौरा० ङीष् । ८ अग्नेर्जिह्वाभेदे जटा-
धरः । सा च तामसी यथाह शा० ति० “विश्वमूर्ति-
स्फुलिङ्गिन्यौ धूस्ववर्षा मनोजवा । लोहितान्या करा-
ला च काशी तामस्य ईरिताः” । संज्ञायां कन् अत द-
न्वम् । करालिका राजसर्वाङ्गिज्जायाम् । “पद्मागा
सुवर्षान्या तताया भद्रलोहिता । लोहितानन्तरं अता
धूमिनी च करालिका । राजस्योरधना वङ्गेर्विहताः
कास्यकर्मसु” अग्निजिह्वशब्दे दर्शितवाक्यन्तु सामान्य-
विषयम् । ९ दन्तारोगभेदे पु० । “शनैः शनैर्विकुरुते वायु-
दन्तसमाश्रितः करालान् विकृतान् दन्तान् करालो न च

सिध्यति" भावप्र० । तादृशरोगयुक्तत्वात् दन्तरस्य तथात्वम् ।
 "तत्रस्य हे पचेत् पूर्वं मेखवारकसंज्ञकम् । पाकप्रापिततथो-
 रथं करालं छद्मैर्भतम्" पाकशास्त्रोक्ते ज्येष्ठपक्षे १० मेखयारे
 न० । (कडि) ११ कच्छूराम्ने पुं स्त्री "एष हरिष्वर्षकुरङ्करा-
 लकतमाखयरभश्चंद्राष्टपतचारुषुकम्बगमाहकाप्रभृततयो
 जङ्गलाः शृगाः कषया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्त्रीष्णा
 हृद्या वसिषोधनाश्" सुश्रुते मृगभेदात्तुक्ता तद्गुणा उक्ताः ।
 १२ दैत्यभेदे पु० । "सस्यमः कालवदनः करालः
 कौशिकः शरः" हरिवं० २ अक्षरनामकथने । "सस्यमः-
 कालवदनः करालः केशिरेव च" हरिवं० २६२ अ० ।
 शार्ङ्गे कन् करालकः उक्ताथै ज्येष्ठतलस्याम् पु० रत्ना० ।

करालचिपुटा स्त्री करालानि त्रीणि पुटान्यस्याः । लङ्गा-
 धात्वे लिङ्गादिङ्कायाम् राजनि० ।

करालभैरव न० तन्त्रभेदे । म० त० कूर्मपु० हिमालयं प्रति
 देवीवाक्यम् । "करालभैरवज्ञापि यामखं वाममाश्रितम् ।
 एवंविधानि चान्यानि भोजनार्थानि यानि त । मया
 शृष्टानि चान्यानि भोजयैषां भवास्तु वै" [द्वये हेमच० ।
 करालिक लि० करालां कराल्यथाखानामाखिर्यत्न क्प ।
 करास्फोट पु० करेण आस्फोटः शब्दो यत्न । पञ्चःस्थले सङ्घु-
 चितरूपेण स्थापिते एकवाहौ इतरकराघातेन ताडने
 (ताडटोका) । ईत० । २ कराघाते ।

करिक पु० करो विलेपोऽस्यस्य ठन् । विट्शब्दरे शब्दच०
 करिकणवल्ली स्त्री करिकणः गजपिप्पल्यायव इव
 वल्ली । चविकाहणे (चर) राजनि० ।

करिका स्त्री करोविशेषनमस्यस्याम् अथ० अच् अत-
 इत्त्वम् । नखरेखायाम् वैज० । [चूर्णे शब्दचि०

करिकुसुम्भ पु० करा नागकेशरसस्य कसुम्भइव । नागकेशर-
 करिज पुं स्त्री करितोजायते जन-इ । हस्तिशिशो शब्दरत्ना०

करिणी स्त्री करिन्+स्त्रियां ङोप् । १ हस्तिव्याम् अमरः
 "लाषावसचमदधारकपोखभागाः सन्नादयन्ति कार्णः
 करणीभ्रमं नः" धनञ्जयविज० । २ देवताभेदे शब्दचि० ।
 करिदारक पु० करिणं हर्षाति हिनास्त इ-इत्त्वम् । शिंङ्गे ।
 शब्दर० स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् । । शब्दचि०

करिनासिका स्त्री करिणोनासिकाकारोऽस्याः । यन्त्रभेदे
 करिन् पुं स्त्री करः शुष्णः प्रायस्येनास्यस्य इति । हस्तिनि

गजे "पुं हितं करिगर्जतम् अमरः 'सुक्ताफलाय करि-
 णम् हरिण पलाय" व्या० उदा० । "अरिकरिहरिणार्थं
 योजनानामथोत्था" लीला० । "करीव शिक्तं पृषतैः

पयोसुधाम्" "कटप्रभेदेन करोव पार्थिवः" रघुः "आया-
 नवज्जः करिणां घटायतैः" भाषः । २ अष्टसंख्यायाम् एका-
 ष्वादिशब्दे विवृतिः । करिभेदादिकम् पु० ६५६ इमशब्दे
 उक्तम् । तन्नामनामके २ नागकेशरे पु० ।

करिप पु० करिणं पाति पा-क । हस्तिपक्षे (मासुत) । चू-
 र्णादि० अप्राणिवान्कषण्यन्तात् अस्याद्युदात्तता । वन-
 करिप इत्यादि । [राजनि०

करिपत्र न० करो तत्कर्त्तृ इव पत्रमस्य । तालिपत्रशब्दे
 करिपथ पु० ईत० अच् समा० । हस्तिगमनयोष्ये पथि ततः
 संज्ञायां कन् देवपथादि० तस्य लुक् । करिपथनामके
 देयभेदे पु० । [पिप्पल्याम् अमरः

करिपिप्पली स्त्री करिपूर्वपदयुक्ता पिप्पली शा० त० । गज
 करिपोत पु० ईत० । हस्तिशायके हारा० ।

करिवन्ध पु० करिणं मन्नातृत्वं बन्ध-आधारे चञ् । १ हस्ति
 बन्धस्तन्मो हारा० । भावे चञ् ईत० । २ गजबन्धने च

करिभ न० करोव भाति भा-क । कुञ्जभेदे लिङ्गा० ।
 करिमाचल पुं स्त्री मच-माद्यो चञ् करिणं माचं याद्य
 कर्त्तव्यं ला-क । १ शिंङ्गे लिङ्गा० गजमाचलादयोऽप्यत्र
 स्त्रियां जातित्वात् ङोप् ।

करिमुख पु० करिणोस्य मुखमस्य । १ मथेये यथा चास्य
 गजबलता तथा इभामशब्दे ६८ १ पु० उक्तम् । ईत० ।
 २ गजस्य मुखे न० ।

करिर पुं न० कृ-इरन् । गूढपत्त्रे उष्ट्रप्रिये मरुभूमिजे
 करीरे हृद्यभेदे । शब्दरत्ना० । करीरशब्दे गुणार्थः ।

करिरत न० "भृगतक्षनमूजास्यभक्तकास्रतां स्ययमधोसुखीं
 स्त्रियम् । क्रामति स्वकरकष्टमेहने वल्लभे करिरतं तदु-
 च्यते" इत्युक्तवचने १ रतिबन्धभेदे शब्दचि० करिपदमिति
 पाठान्तरे" करिपदमिथ्यपि तत्कार्थे । ईत० गजरमणे च ।

करिव लि० करिणं वाति वा-क । करिगते अप्राणिवच्छ
 ज्ञातस्य चूर्णा० आद्युदात्तता । वनकरिव इत्यादि
 करिशवक पु० गजशिशो "यावत्पञ्चाब्देभित्तिन् क-
 रभः कलभोऽपि च" शब्दर० उक्ते पञ्चाब्दपर्यन्ते हस्ति
 बालके ।

करिष्ठ लि० अतिशयेन कर्त्ता इष्टम् तृणोकोपः । कर्त्तृ तमे
 "पुङ्गवसिन्धु आसुति करिष्ठः" अ० ७, ६७, ७ । ई-इ
 सन् । करीयस् कर्त्तृ तरे लि० स्त्रियां ङीप् ।

करिथमाण लि० ङ-भविष्यति शानच् शब्दः । कर्त्तृ श्ये । वेदे
 तु लि० मानकोपः । "यानि करिष्वा कणुहि प्रहङ्ग ।"

अ० १, १६५, ६, "करिष्या कर्त्तव्यानि" भा० । द्वितीया-
स्थाने षाट् ।

करिसुन्दरिका स्त्री करीव सुन्दरी संज्ञायां कन् । ना
गयष्टौ वस्त्रशोषणार्थमङ्गणस्यापियन्त्रभेदे हारा० ।

करिस्त्वन्ध न० करिष्ठां समूहः स्वन्धश्च । गजसमूहे ।
इत० । गजस्य २स्वन्धे पुंन० ।

करीर पु० कृ-ईरन् । षटे मेदि० । २वंशाङ्कुरे व्यमरः ।
(वाधेरकोड) ३स्वङ्कुरमात्रे भावप्र० वंशशृङ्गा "तत्करीरः
कट्टः पाके रसे कृष्णे गुरुः सरः । कषायः कफघ्नत् स्वा-
दुर्निदाहो वातपित्तलः" तद्गुण उक्तः । "हिंसांशुवंशस्य
करीरमेव सां निशस्य क्रिद्वासि फलेपहिपहा" नैष० ।
शानिन्यरे वंशकरीरमोलैः" भाषः । "वंशशब्दस्यान्त्रा-
नताहेतोरलूनतायाः प्रतिपत्त्यर्थत्वाच्च पौनरुक्त्यम् अतएव
एकार्थं पदम् न प्रयोज्यमित्युक्त्वा करिकलभकस्यांशुवंशे
प्रतिपात्तिविशेषकृतेषु न दोष इत्याह वामनः" मङ्गि० ।
तेन वंशाङ्कुरार्थकस्यापि करीरशब्दस्य प्रतिपत्तिविशेषार्थं
वंशशब्दप्रयोग इति तत्त्वम् । ३गूढपत्रे मरुभूमिजे उष्ट-
प्रियेष्टजभेदे भावप्र० । "करीरः कट्टुक्त्तकः खेद्युष्णोभे-
दनः स्रुतः । दुर्गन्धकफवाताभगरभोषप्रणमण्युत्" भावप्र०
४ चौरिकायां भिक्षुगाम् (भिक्षिपोका) ५ हस्तिदन्तमूले
च स्त्री लणा० । अस्य प्रस्यशब्देन समासे करीरप्रस्ये
कर्कादि० नाद्युदात्तता । मध्वा० चतुर्थ्यां मत्तप् मस्य
वः । करीरवत् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
करीरकुण्ठ न० करीरस्य पाकः पीत्वा० पाके कृष्णश्च । तत्पाके
करीरिका स्त्री करीरमिवाकारोऽस्यस्य ठन् । हस्तिदन्तमूले
त्रिका० ।

करीरी स्त्री कृ-ईरन् गौरा० ङीष् । चौरिकायां (भिक्षि-
पोका) ६ भिक्षुगाम् ७ गजदन्तमूले च मेदि० ।

करीष पुंन० । कृ-ईषन् । १ शुष्कगोमये (घुटिया) । "करीष
मिष्टकाङ्गारान् शर्करा यालुकास्तथा" मत्तः । २ शुषुरीप-
मात्रे च "उष्णुष्कशुषुरीपपांशुला" क्रादम्ब० । करी-
षाग्निः (घुटेर व्यागुन) ।

करीषगन्धि पु० करीषस्यगन्ध इव गन्धोऽस्य इत् समा० । करीषतु
गन्धशुक्ते तस्यापस्त्रमण् स्त्रियां ष्यङ् कारीगन्ध्या तदीय-
स्त्रापत्वे । तस्याः पुत्रपतिगन्धाभ्यां समासे संप्र० दीर्घश्च ।
करीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिः एवं परमकारोगन्धी-
पुत्र इत्यादि उपसर्जने तु न अतिकारोषगन्धीपुत्र
इत्याद्येव षि० कौ० ।

करीषकृपा स्त्री करीषं कपति हिनस्ति कच-घच् स्रुम् च ।
वात्स्यायाम् तस्याः गोमयशोषणात्तथात्वम् ।

करीषिन् त्रि० करीषस्य देशः शुष्कगाम् इति न मत्तप् ।
१ करीषयुक्तदेशे स्त्रियां ङीप् । करीषमाश्रयत्वे नास्त्वस्याः
इति ङीप् । गोमयाधिषाह्देव्यां २ लक्ष्म्याम् स्त्री ।
"गन्धद्वारां दुराधर्मां नित्यपुष्टां करीषिषोम्" श्रीशुकम् ।

करुण्ण त्रि० करोति मनः आतुक्खुत्थाय कृ-उन्नन् । दयायुक्ते
२ रसभेदे पु० तल्लक्ष्माद्युक्तं सा० द० यथा
"इष्टनाशादिनाप्लेः करुणास्थो रसो भवेत् । धीरैः
कपोतवस्त्रोऽयं कथितो यमदैवतः । शोकोऽत्र स्या-
यिभावः स्याच्छोच्यमानस्वनं मतम् । तस्य दाहादि-
कावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः । अलुभावा देवनिन्दा
भूपातक्रान्दितादयः । वैवर्षीच्छ्वासनिन्दाससम्भ्रमलपनानि
च । निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्रुतिश्रमाः । विषा-
दजडतोन्मादविनाद्या व्यभिचारिणः" ।

शोच्यं विनष्टवन्धुप्रभृति । यथा राघवत्रिंशसे ।
"विपिने क जटानिवन्धनं तव चेदं क मनोहरवपुः ।
अनयोर्घटना विधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरो-
कर्त्तनम्" । अत्र हि रामवचनवासजनिताशोकार्त्तस्य दश-
रथस्य देवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदा-
हार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि दृष्टव्यः ।
अस्य करुणाविप्रलम्भाद्देवमाह । शोकास्थायितया भिक्षो वि-
प्रलम्भादयं रसः । विप्रलम्भे रतिः स्याद्यो पुनः सम्भोगमहे-
तुकः" ३ परदुःखहरणेच्छायां दयायां स्त्री । "अहो विधे
त्वं करुणा कृण्वि नः" नैष० । "प्रायःसद्योभवति करुणा-
र्त्तित्ताराङ्गान्तरात्मा" नैष० । "करुणाविमुक्तेन मृत्युना" रघुः ।
दुःखितेषु दया करुणा साऽस्त्वस्य अर्थ० अश्च विषयत्वेन ।
४ करुणाविषये दीने त्रि० । "अनिर्घं निजैरकरुणः करुणम्"
भाषः । "करुणं दीनं यथा तथेति" मङ्गि० । "अनुरोदि-
तीव करुणेन पत्निष्ठां विरुतेन" भाषः । "विरुतैः करुणा-
स्वर्नैरियम्" कुमा० । (करुणकृतेषु) ५ वृक्षभेदे पु० त्रिका० ।
"पिकात् वने शृण्वति कृष्णकृत् तर्देशासुदञ्चत्करुणे
वियोगिनाम्" नैष० । "करुणस्य फलं ष्टेष्वातामभेदशं
पुनः ; नाशनं पित्तकोपस्य शमनं परिकीर्तितम्" इति त-
त्फलगुणाश्च पैद्युक्तोक्ताः । ईशुभेदे पु० त्रिका० ।
७ परमेश्वरे दभृताभयकारके परिव्राजके पु० शब्दश्च ।
करुणामल्ली स्त्री करुणा करुणाविषयः मल्ली । १ नवमल्लि-
कायाम् शब्दश्च । तत्पुष्पस्यातिशुभारत्नात् करुणावि-

पयत्नेन सद्यं वीर्यमानतया तस्यास्तथासु तत्त्वम् ।
करुणविप्रलम्भ पु० ऋत्काररसभेदे । ऋत्काररसज्ञा" वा० द०
उक्तं यथा

“विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येव द्विविधो मतः । तत्र
यत्र तु रतिः प्रकटा नाभीरुपैति विप्रलम्भोऽथै ।
अभीष्टं नायकं नायिकां वा । स च पूर्वरागमान-
प्रवासकरुणात्मकसहजं स्यात्” ।

करुणानिधि पु० करुणा निधीयतेऽत्र नि+धा-आधारे
कि उप० स० । करुणाधारे दयायुक्ते करुणानिधानादयो-
ष्यत् । [यस्य । अत्यन्तकरुणायुक्ते ।

करुणापर लि० करुणायां परः आसक्तः करुणा परा वा
करुणामय लि० करुणा+प्राप्त्यर्थे मयट् । प्रचुरकरुणावति
“काङ्क्षित्यं करुणामयं गुणनिधिम्, विप्रप्रियं धार्मिकम्”
महाना० स्त्रियां ङीप् करुणामयी ।

करुणिन् लि० मरुणाऽस्यस्य सृष्ट्वा० इति । कपायुक्ते स्त्रियां
ङीप् । सिद्धे सुखादिपङ्कणम् ठनादिनिवृत्त्यर्थमिति
सि० कौ० । तेन सुखादिभ्यो न महत्प । आर्षे तु क्वचि-
दिष्यते ।

करुत्याम पु० त्वंमवस्थे उद्गन्तपुत्रभेदे । “त्वंमवस्थे सुतो-
वर्जित्युपक्रम्य “उद्गन्तस्य तु दाय्यादः करुत्यामः प्रजे-
श्वरः” हरिवं० ३६७० ।

करुन्मस पु० त्वंमवस्थे त्वंसानोः पुत्रे नृपभेदे । “करुन्म-
सस्तु त्वंसानोर्भक्तस्तस्य चात्मजः” हरिवं० ३२२० ।

करुम् पु० पिशाचभेदे । ये शालाः परिन्दत्तन्नि शालं गर्दभ-
नादिनः । कुसुदा ये च कलिषाः ककुभाः करुमाः
स्त्रिमाः । तानोपधे ! त्वं गन्धेन विषूचीमान् विनाशय”
अथ० ८, ६, १० ।

करु स्त्री क-हिंसायाम् क । १कर्त्तने । “चतुर्दशे वा आसां
करुकराणि” शत० ब्रा० २, २, ४, १० । कूर्मणि क । २कृत्ते
च । “वामं देवः करुलती” श्र० ४, ३०, २४ । “करुलती
कृत्तदन्तः” भा० दृषो० दन्तस्य लतादेशः पूष्णोभग्नदन्तत्वेन
तथात्यम् ।

करूप पु० क-कपन् । १देशभेदे यस्याधिपतिदन्तवक्रः “एष
महान् वशे कृत्वा कुहूँश्च सह शोभकैः । चेदि-
काशिककरुषांश्च कचलच्छीं वहिष्यति” भा० आ० १२ २
अ० । “शिशुपालः सहस्रतः करुषाधिपतिस्तथा” भा०
स० ४ अ० । करुषाणां जनपदानां राजा अण् तद्राजत्वात्
वङ्गप्र तस्य लुक् । करुषाः तद्राजम् “दन्तवक्रः करुषश्च

करभोमेघवाहनः” भा० स० १२ अ० । एकत्वेऽपि लुक् आर्षः ।
अस्य तालव्यमध्यताऽपि भर्गादिगणे तथापाठान् ततो
भर्गा० स्त्रियां न तद्राजप्रत्ययस्य लुक्” सि० कौ० ।

करूपज पु० करुषदेशे जायते जन-ड । दन्तवक्रे नृपभेदे
“तायिहाथ पुनर्जातो शिशुपालकरुषजौ” भा० आ० ७,
१०, ३० । तौ जयविजयौ विष्णोःपार्श्वदौ ।

करुषाधिपति पु० ईत० । दन्तवक्रे नृपे । “काश्लोरराजो-
गोवर्दः करुषाधिपतिस्तथा” हरिवं० ६ । करुषाधिपा-
दयोऽप्यत्र ।

करेऽट पु० करे अटति अट-अच् अलक् ष० । नखे त्रिका०
करेऽटव्या स्त्री करेऽटनं व्ययति व्ये-ड टाप् । धनच्छृप-
शिषि त्रिका० । [ख्याते खगे । अमरः ।

करेटु पु० केन मस्तकेन रेटति रेट-ऊ । (करकटिया) इति
करेणु पु० क-एणु(तु)के मस्तके रेणुरस्य वा । १गजे अमरः ।

“लसः समस्तजनहासकरः करेणोः” भाषः । उत्-
क्षिप्रगात्रः अ विडम्बयज्ञभः-करेणुरारोहयते निघादि-
नम्” भाषः “स्वातन्त्र्यसुखलभवाव करेणुराजः” भाषः ।
२कस्मिंकारणके विश्वः । ३गजस्त्रियां स्त्री अमरः । “ग-
जाय गण्डूषजलं करेणुः” कृमा० । “करेणुभिर्दन्तव्या-
लभङ्गाः” रघुः । करेणुदग्धगुणाश्च सुसुते “अन्नायाश्चैव
नार्याश्च करेणुनाश्च यत् पयः । तन्वनेकौषधिरसप्रसादं
प्राणदं गुह्यं मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं त्र-
ण्णं मृदु मृत्तम्” सामान्यत उक्ता । “हस्तिन्याः मधुरं
दृष्यं कषायानुरसं-गुरुं । स्निग्धं स्थैर्यकरं शीतं च-
क्षुष्यं बलवर्द्धनम्” उक्ताः । “करेणुः सबहुषोरा कन्दे-
न गजहृदिपिणो । हस्तिकर्णपलायस्य तुल्यपस्यां द्विपिण्य-
नी” सुसुतोक्तवक्षणायाम् ४खोपधौ स्त्री तदुत्पत्तिकालश्च
तत्त्वोक्तः । “करेणुस्तत्र कन्या च कृत्वातिच्छलके तथा ।
गोलोमी वाजलोमी च महतो भ्रावर्षी तथा । यस्मिन्ने
दृग्धवर्षीस्थो गोलोमी च प्रतायते” स्वार्थे कन् करेणु-
काप्यत्र स्त्री । रायसुकुटस्तु करेणुशब्दं दीवीन् पठित्वा
हस्तिनि पुंस्त्वोत्याह ।

करेणुभू पु० करेणौ भवति भू-किप् । १हस्तिशास्त्रप्रवर्तके
पालकाव्यसुनौ हेमच० । २हस्तिजातमात्रे लि० ।

करेणुमती स्त्री नकुलस्य भार्याभेदे । “नकुलस्तु चैद्यां करे-
णुमती भार्यासुदावहत्तदां पुत्रं निरमित्वं नामाजनयत्”
भा० आ० ६५ अ० ।

करेणुसुत पु० ईत० । पालकाव्ये सुनौ त्रिका० ।

करेनर पु० तृष्कनामगन्धर्व्ये करेवरोऽप्यत्र राजनि० ।
करेन्दु क पु० करेण किरणेनेन्द्रिव सायति कै-क । मूढणे
राजनि० ।

करोट न० के गिरसि रोटेने इट्-द्युतो अच् । शिरोऽस्थि ।
(माथारस्तुलि) इन् करोटिरप्यत्र स्त्री वा डोष् अ-
मरः । 'वपुषि भटकरोटिस्तकीलाकमिन्नुः' धनञ्ज० ।

करोटक पु० नागभेदे 'आप्तः करोटकश्चैव शङ्खो वाञ्छिश्चि-
स्तथा' भा० व्या० ३५ अ० नागनामकीर्त्तने । अत्र क-
र्कोटार्थाभिधानं प्रामादिकमेव । उपक्रमे ऐरावतस्तकश्च
कर्कोटकधनञ्जयौ" इति कर्कोटकस्य पृथगुक्तेस्ततो
भिन्न एवायमिति तत्त्वम् । [प्रतिकर्त्तति ।

कर्क हासे मौलः पर० अक० सेट् । कर्कति अककीत् । चकर्क
कर्क पु० कपोति करोति क्रियते वा क-क तस्य नेत्त्वम् कर्क-
अच् वा । १ वज्री २ चेतान्त्रे अमरः ३ दर्पणे ४ षटे ५ मेघा-
वधिचतुर्थे राशौ ईकलीरे ७ कर्कटवृक्षे (काकडाशिङ्गा)
च हेम० । ८ कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यकारे पु० ।

कर्कखण्ड पु० कर्कः चेतान्त्रयुक्तः खण्डः भूमिखण्डो यत्र
देशभेदे । "मागधान् कर्कखण्डान्च निवेश्य विषये तानः"
भा० व० २५१ अ० ।

कर्कचिर्भटि स्त्री कर्कषणां चिर्भटी । कर्कटीभेदे । राजनि० ।

कर्कट पु० सौ० कर्क-अटन् । कर्कामलकवत्कृष्णकले १ इत्य-
भेदे २ जलजन्तुभेदे क्लीरे । (काकडा) "गणनाटत्
करकर्कटोत्करम्" नैष० राजनि० । (करकटिया)
३ पर्जन्यभेदे । ४ अनावृष्टौ च । मेदि० । ५ पद्मकन्दे
जटा० मेघाटितचतुर्थे ईराशौ 'पादः पुनर्वसोरन्त्यः प्रथो
ऽज्ञेषा च कर्कटः' ज्यो० त० उक्तमपादनस्तत्रहयात्मकः ।
तथा च ३६० अंशात्मके राशिचक्रे ६० अंशोत्तरम् ३०
ति शटंशात्मकः स राशिः । "शेषाः स्नानमसृष्ट्यात्-
तयो भवन्ति" ज्यो० त० उक्तस्तस्य क्लीराकतित्वम् । अस्य
वर्षाद्युक्तं नील० ता० "बहुप्रजासकृपटः क्लीरचरो-
ऽङ्गना पाटलहोमशब्दः । शुभः कर्का स्निग्धजभोऽम्ब-
चारा समोदयो विप्रनिशोत्तरेणः" तथा च अस्य बहु-
प्रजाभक्तिना बहुपटता चरराशित्वं क्लीरपता
पाटलवर्त्मना क्लीनशब्दता शुभत्वं शुभस्वामिकता च ।
कफप्रकृतित्वं स्निग्धजभत्वम् जलचरत्वम् समराशित्वम्
विप्रवर्त्मत्वम् निशाबलित्वम् उत्तरदिग्मुखत्वम् । अयं
च कर्कराशिः "कर्कटवृक्षकमीना धनुष्यान्वाङ्गु
कीटभेदाः स्युः" इत्युक्तेः तत्र समत्वं युष्मराशित्वं सम-

परिमाणञ्च । "खोजोऽथ युक्तं विषमः समश्च" "कू-
रोऽथ सोम्यः पुष्टोऽङ्गना च" इत्युक्तेः "सुस्वास्तिनि
गोऽविषटा मिथुनघनुःकर्किसृगमन्वाच समाः" इत्युक्ते च ।
"ध्रुवोदयाविभिधुन दिवा श्रीर्षोदथाः परे" इत्युक्तेः अस्य
श्रीर्षोदयत्वम् । अस्याधिपः चन्द्रः । कुजशुक्रबुधेर्दकं सौम्य
शुक्रावनीभुवाम् । — के त्वाण्य स्युरजादयः इत्युक्तेः "मेघ
कर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भास्करः" तिथि० पु० ।
"कर्कटे प्रथमं देवी त्र्यहं गङ्गा रजखला" सृतिः ।
(काकड) ७ एवार्तो स्त्री गौरा० डोष् भावप्र० ।
तस्याः गुणाः भावप्र० उक्तायथा । "एवार्कः कर्कटी
प्रोक्ता कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कर्कटी शीतला कृदा
प्राहिणी मधुरा युक्तः । इत्या पित्तहरा साऽप्या पका
दृष्ट्याग्निपित्तकृत्" । अस्याः पाकप्रकारस्तु । "त्वग्वा-
जरहिता प्रौढा गुल्मिक्काकारखण्डिता । तल्लिता
सुहते तत्रे कर्कटी वावलेहिता । विपायल्लु खण्डं
धतुर्गुधसार्द्धं विभाषितं वल्लजशर्कराभ्याम् । कर्कटवा-
सञ्च कटुष्णमेतत् प्रतिक्षणं रोचनमातनोति" । डो-
षलः । ८ शाल्मलौ मेदि० । ९ षष्ठे शब्दरत्ना० । १० देव-
दालीलतायां १२ घोषिका १३ इष्टे राजनि० । १४ कर्कट-
जातिस्त्रियाञ्च । "यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्म
नः" भा० विरा० २७० श्लो० । कर्कटस्य कोपस्थिता तन्मांसगु-
णाश्च भावप्रका० उक्ता यथा । "शङ्खः शङ्खनखयापि
युक्तिषम्बू कर्कटाः । जीया एवंविधाशान्ये कोपस्थाः
परिर्कर्त्तिताः । कोपस्था मधुराः स्निग्धा वातपित्तहराः
हिमाः । "तास्त्वूडकर्कटलक्षणमत्स्यशिशुमारवराहवशाः"
सलीरं कर्कटरसे सिद्धं चात्र दत्तं पिबेत्" सुश्रु० । सृती
चास्याभक्ष्यातोक्ता तन्नाभक्ष्यशब्दे दर्शितम् । कर्कट
स्तकृष्णाकारोऽस्यस्य अर्थ० अच् । त्वत्वाप्रान्निष्येये कर्कट
शब्दाकारे आयसे १५ कीलकभेदे" पु० मता० १ ईकण्टके पु०
च । तत्पादायतस्याप्यत्वात्तस्य तथात्वम् । १७ कर्कट-
शब्दात् स्त्री डोष् भाव० प्र० ।

कर्कटक न० कर्कटइव कायति कै-क । १ यन्त्रभेदे (कम्पास)
"फिथिस्तुष्काकलीषंदयकपुष्टवशीर्षकयोगशुर्ष्ययोगवर्त्त-
कामानस्तत्रकर्कटकरञ्जु दीपभाजनभ्रमरकरखण्डक प्रभ-
त्येनेकोपकरणयुक्तः" दशकुमा० । कर्कटः इष्ट इव कायतिके
क । २ इक्षुभेदे शब्दचिन्ता० । स्वार्थे कन् । ३ क्लीरे अमरः ।
कर्कटशुष्की स्त्री कर्कट इव शब्दं यस्याः । (काकडाशिङ्गा)
१ इक्षुभेदे । स्वार्थे कन् कर्कटशब्दिकाप्यक । "शुष्की

कर्कटशुक्ली च स्यात् कुलीरविषाणिका । अजशुक्ली-
 च वक्रा च कर्कटाख्या च कीर्तिता । शुक्री कषाया
 तिलोष्णा कषवातवयस्वरान् । शोषोर्ज्वातदृक्पाष
 ष्टिकावचिषमीन् हरेत्” भावप्र० तद्गुणादि उक्तम्
 कर्कटाक्ष पु० कर्कट इवाक्षि पन्विभेदोऽस्य । कर्कट्याम्
 (काकड) रत्नमाला शङ्करासु भावप्र० ।
 कर्कटाख्या स्त्री कर्कटस्याख्याख्या यस्याः । (काकडाशिको)
 कर्कटाङ्गा स्त्री कर्कटस्याङ्गं शङ्कमिव शङ्कमयमस्याः अजा०
 टाप् । शङ्करासु । राजनि० । [विल्लहजे राजनि० ।
 कर्कटाक्ष पु० कर्कटमाङ्गायते कण्टकारत्वात् आ+ङ्-क ।
 कर्कटि स्त्री कर्कं कण्टकमटति इन् यक्० । (काकड) । एवार्थौ
 गञ्चि० । वाङ्गीप् अत्रार्थे, श्यान्मलोदधे शकट-
 शङ्कराश्च । मेदि० ।
 कर्कटिनो स्त्री कर्कटसहाकारोऽस्यस्याः इति ङीप् । दाह-
 हरिद्रायाम् राजनि० । [गञ्दरत्ना० ।
 कर्कटु पु० कर्क-कृमया० नि० । (कर्कटिया) पलिभेदे
 कर्कन्ध स्त्री कर्कं कण्टकं दधाति धा-कृ नि० षुम् । इदर्थ्याम्
 (कुल) “कर्कन्धू फलसुञ्जिनोति श्वरो सुक्ताफलाशङ्क्या”
 सा० द० । तस्य पुस्त्वमपि । “पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धूः
 वंदरो कोलमत्स्यपि । फेनिलं क्वचलं घोटा सौरीरं व-
 दरं महत् । अजप्रिया कृहा कोलो विषमोभयक-
 षट्का । पच्यमानं सुमधुरं सौरीरं वदरं महत् ।
 सौरीरं वदरं गीतं भेदम् गुरु शुक्रलम् । वृंहण-
 भिज्जदाहास्रजयहृष्णानिवारणम् । सौरीरं लघु स-
 भ्यक्तं मधुरं कोलसुच्यते । कोलन्तु वदरं पाहि रच्य-
 मय्यश्च वातलम् । कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमी-
 रितम् । कर्कन्धूः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वस्त्रिभिः । अश्वं
 स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् । स्निग्धं गुरु च
 तिक्तञ्च वातपित्तापहं क्षुद्रतम् । शुष्कं भेद्यग्निजत्सर्वं लघु-
 हृष्णाक्षमास्त्रजित्” फले न० । “दध्नीरूपं कर्कन्धूनि”
 यजु० । १९, २३, कर्कन्धूनां पाकः पोल्लादि० कृण्वत् ।
 कर्कन्धू कृष्य तत्पाके न० । प्रस्थपरे कर्क्यादि० कर्क-
 न्धू प्रस्थदत्त्यादौ नाद्युदास्तता । ततः मध्वा० चतुरर्थ्यां
 मतम् । कर्कन्धू मत् तत्सन्निहददेशादौ त्रि० स्त्रियां
 ङीप् । कर्कन्धू मतो । तस्या अदूरभवः सुवाख्या० अण् ।
 कर्कन्धू मत् तददूरदेशभवे त्रि० ।
 कर्कफल न० कर्क-हासे अच् कर्कं प्रकाशान्वितं सत् फलति
 फल-अच् । क्षुद्रामलके राजनि० ।

कर्कर पु० कर्क-हासे-अरन् । इदर्थे, मेदि० शूर्पसाधने क्षुद्र-
 पाषाणखण्डे कङ्करे, (काकर) । कर्क-अच् कर्कं हासं
 राति-रा-क । शब्दे षकठिने त्रि० मेदि० । “किंनो
 वर्करकर्करैः प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते” अमरश्च० ।
 “करीरः कर्करोऽर्ककृक्” भाषः । शङ्करे गञ्चि० ।
 कर्कराङ्ग पु० कर्करदयाङ्गं यस्य । अञ्जने कालकण्ठविहङ्गमे
 गञ्दमा० ।
 कर्कराटु पु० कर्कं हासं रटति रट-कृ । कटाद्ये जटाधरः ।
 कर्कराटुक पु० कर्कं कठिनं रटति रट-उकञ् । (कर्कटिया)
 विहभेदे गञ्दर० ।
 कर्कराम्बुकपु० कर्करः कठोरः अतिशयिताम्बाकारवन्त्वात्
 अम्बुः कूपः संज्ञायां कन् । अत्रन्नाम्बकारवति कूपे ।
 त्रिका० ।
 कर्कराल पु० कर्करः सन् अनाति अल-अच् । शूर्पकुलजे
 हेमच० । तस्य इतरकेशापेक्षया कठिनत्वात्तथात्वम् ।
 कर्करिका स्त्री कर्कर इवास्यस्याः अच् संज्ञायां कन् अत
 इत्त्वम् । नेत्रखर्जभेदे गञ्चि० । तत्र हि नेत्रे कङ्क
 रयुक्ततेवोपपद्यत इति तस्यास्तथात्वम् ।
 कर्करी स्त्री कर्कं हासं राति रा-क गौरा० ङीप् ।
 (भारी) शनालपात्रे, अमरः कन्दोर्हतादिपकनिष्का-
 शनसाधने (जाजरा) शब्दे च गञ्चि० । कर्कं राति रा-
 ईकृ । कर्करीकोऽप्यत्र । कर्करी+सार्थे कन् न ह्रस्वः
 कर्करीका तत्रार्थे स्त्री । [उज्ज्वल० ।
 कर्करीक न० कर्क-कर्करीका० ईकन् नि० । शरीरे
 कर्करेट पु० कर्कं कर्कति गञ्दं रेटत्वत्वात् रेट-अपाटाने
 षञ् । अर्धचन्द्रे गनहस्ते (गलाटिपि) गलामर्दने हि
 कर्कगञ्दकरणः तस्य तथात्वम् ।
 कर्करेट पु० कर्कति गञ्दं रेटति उन् उप० ष० । (करक
 टिया) पलिभेदे अमरः ।
 कर्केश पु० कञ् हिंसायां विच् कः सन्+कशति-कर्क-अच्
 कर्क-लोभादि० य, करे कशति कय-गञ्जे अच् गक्
 वा । काश्चिज्जह्ये (शुद्धारोचनी) अमरः । शकासमर्दे ।
 (कास्कासेन्दा) शङ्कुडके षखङ्गे च हेम० । पञ्चाङ्गसिके
 कठोरे च त्रि० अमरः “नेषु कर्केशपर्वया” रघुः । “शिराव-
 तास्फालनकर्कशेन” कुमा० । “क्षणा स्त्र्यावलिप्रा वा
 लिङ्गा श्रुना च यस्य वै । कर्कशा वा भवेत्यस्य सोऽचितरा-
 द्विजहास्यन्” सुश्रु० । कर्कशं परिजीर्णञ्च क्षमिजुष्टम-
 देशजम् । वर्जयेत् पत्रशाकान्तं सुश्रु० । सुरहिपास्फालन-

ककशाङ्गुली"रघु । ईक ठमस्यभित्ति त्वि० अमरः १कुरे
 -निदो च त्वि० भेटि० । इदं बेषि च "तर्कं वा भृगुककगे
 मम ममं न ल यते भारती" प्रसन्न० । १० अत्यन्ते च "तस्य
 ककगमिहारमध्याम" रघुः ककगस्य भावः त्व । क-
 कस्य न० तन् ककगता स्त्रा । व्यञ् । ककश्य न० इमन्
 ककगमन् पु० ककगम वै "नागेन्द्रहस्तस्त्ववि ककग
 त्वात्" समा० । अक्षरेपेनो लोपश्चस्तन ककश्यमार्जिणीम्
 पापः । ककश्यश्च अयनदः । "स्यगनेन्द्रियाधिज्ञेयाः प्रा-
 वाणः ककगककगस्यदृकठिनाः" इत्यादिमुभयोक्तोस्तस्य स्ये-
 न्दियथापत्ता । स च पातिवगणभेदः । अन्वदव्ये तु
 ककश्यव्यवहारोभाक्ता । मुशुताकोपु । निक्त्विषोपयोर्गिबं-
 गतिदुगोप ११ मुणभेदे ते च गुणा यथा

"आ कर्क प्रवञ्जासि गुणाणा कर्क्यस्तरम् । कर्क्य
 भिस्त्वृत्तयन्ती नानाव्यथयः गुणाः । इडादनः स्त
 नानः गीता मूर्च्छादृष्टभेदटाकजत्रा । लयास्तीपगतः
 स्यात्पावनय विशेषतः । स्नेहमादेयकृतं स्निग्धो बलाण-
 करस्तथा । रुजस्ताद्विपगतः स्याद्विशपातसाभ्यनः खरः ।
 पिच्छिलो जंघनी बन्धः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः । विपटी
 विपरातोऽभ्यात जेटा दृषणरोपणः । ट हृषककरस्त-
 क्षणः चाणो स्तरव्यथा । सःटोपलेपवलकङ्क कस्तपर्मष्ट हृषणः ।
 लघुस्तद्विपगतः स्याल्लेखनो रोपणस्तथा । टगाद्याः कर्क्यतः
 प्राक्तासंघा कर्मविशेषणैः । टगौगत्यान् प्रवञ्जासि द्र-
 वादास्तद्विबोधमे । द्रव प्रकटेन सान्द्रः स्यलः
 स्याद्बन्धकारकः । सञ्जनः पिच्छिलवज्जलेयः कर्क्यो वि-
 गटो यथा । सुखानुबन्धा स्त्रज्याश्च सुगन्धो रोपनो
 स्तदु । दुर्गन्धो विपरातोऽस्य बुद्ध्यासास्विकारकः ।
 मरोऽनलोमनः प्रोक्तो गटो दातः करः स्तुतः । व्यवायो
 चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते । विकारो विक-
 सद्येयं घातवन्धान् विभोजयेत् । आशुकारी तथाशु-
 व्यादावश्चर्मासि तैलवत् । स्त्रज्यास्तु सौन्म्यात् स्त्रज्यापु-
 न्तोतस्त्रनुसरः स्तुतः । गुणा विभतिरित्येवं यथायत्परि-
 कीर्तिता" । ११२ शिकालीरुने स्त्री राजनि०

ककगच्छुद ककगः छटः पत्रस्य । (गोब्राह्म) श्माकोट
 ३जे गज्जभा० ३पटोने च शिकाली कर्कगदलोऽप्यत्र ।
 ३कोषतक्यां स्त्री टाप राजनि० । कर्कगदला टग्ध
 पले राजनि० ।

ककगवाक्ये न कर्क्ये० । निद्रवाक्ये परुषवाक्ये शब्दर० ।
 स शिकाली स्त्री कर्क्ये-संघायां कन् अत इप्सम् । जनको-

लिच्छे रत्नभा० । [भिश्चितसकृ प हारा० ।
 कर्क्यमार न० कर्कः कठिनः सारोऽस्य । अरभ्ये दधि-
 कर्क्यकि पु० कर्क्यं हासं येतताकृच्छ्रिते च-उण् । शक्याण्डे ।
 (गोब्राह्मडा) । अमरः तस्य दको फने येततायुक्तत्वात्
 तथात्वम् । अस्य स्तोत्रमपि "कर्क्यैर्विर्हिर्णा प्राता र-
 क्तपित्तहरा गुरुः । पक्वा तिकाग्निजनना सन्नारा कफ-
 वातान्" इति भावप० उक्तेः । १२ कर्क्यैः कर्क्यैः कर्क्यैः कर्क्यैः
 प्रधर्तव्यां तैलानि मधुराणि" कृशु० तथोर्भेदनिदो
 यात् विगपकक्याण्ड एव एकार्हरिति बोध्यम् । "एकार्कं
 सकर्क्यैः पक्वं स्यात् कफघातजन । सन्नारं मधुरं हृद्यं
 टापनं नातिपित्तलम् । सन्नारं मधुरं चैव भागीदलं कफा-
 पञ्चम । भेदनं टापनं चूणमानाहातीलनञ्जघुः षणुः" इति
 इति ककारः "पिच्छन् तेषु कर्क्याण्डम बल मध्यं कफा-
 वहम् । पक्वं लघणं चारं च टापनं वास्तुपोधनम्" ।
 इति कर्क्याण्डम, च भेदेन गुणभेदोक्तोस्तथोर्भेदः

कर्क्यैः कर्क्यैः पु० कर्क्यं हासकृच्छ्रिते च-उण् इत० । का-
 लिनन्दने (ये दो) हारा० कालिनन्दगजे गुणादि वक्ष्यते
 कर्क्यैः पु० कक-इत् । कर्क्यैः राजनि० । "कर्क्यैर्निधनुभ्यां च
 उरः कोटघट म च" ज्यो० त० ।

कर्क्यैः कर्क्यैः हासं अच् गौरा० उं।प । कर्क्यैः कर्क्यैः (काण्ड)
 कर्क्यैः पु० न० रत्नविशेषे । गन्तान्याह गुरुद्वयगो व्या० त०
 "तपु गन्तोऽपि श्यालव्याभिघ्नान्घञ् निच । पादूर्ध्वानि र-
 त्तान तथैव विगुणानि च । वज्रं शक्तामणयः पद्मरागाः
 स मरकताः प्रोक्ताः । अपि तेन्दुनीलमणयोर्वैदूर्याः पुष्परा-
 गाश्च । कर्क्यैः कर्क्यैः कर्क्यैः कर्क्यैः कर्क्यैः कर्क्यैः कर्क्यैः
 विद्रुममणयश्च यत्नाद्विष्टं संघे तज्जैः इत्युद्दिश्य ।
 "वायुनेशान् दैत्यपते स्ते ह्योत्वा विजेष सासाद्य वनेषु हृष्टः ।
 ततः प्रसृतं पवनोपप्रन्नं कर्क्यैः पञ्चतमं पृथिव्याम् । वर्षेन
 तद्रुधिरगोभसधुप्रकागमातास्वपीतदहनोष्णान्ति विभाति ।
 नीलं पुनः सुलसितं परुषं विभिन्नं व्याध्याददोष-
 हरणेन न० तद्विभाति । स्त्रज्या विगुडाः सभरागिण्यश्च
 आपीतवर्मा गुरुवो विचिताः । वासतलया घाविर्जिता-
 च कर्क्यैः कर्क्यैः परयाः पमिताः । पत्रेण साञ्जनम-
 येन तु वेष्टयित्वा हस्ते गनेऽथ छतमेतद्विप्रकाशः । रोग
 प्रणाशनकरं कालनाशनञ्च आयुष्करं लक्ष्मणञ्च सु-
 खप्रदञ्च । एवंविधं बहुगुणं मणिभावहन्ति कर्क्यैः
 शुभमलं कतरे नरा ये । ते पूजिता वं घना बहुवाग्वा-
 य नित्योष्णानाः प्रमुदित्वा अपि ते भवन्ति । एके पिन्हा-

विक्रमाक्षयने लभामः प्रस्तामरागल्लिताः कलुषा विरु-
 याः । तत्राङ्गिणीप्रकुलपुष्टिजनवर्गः कर्कोनस्य
 मङ्गलं नपुष्टुर्लभः । कर्कोन यद्वि पराङ्कितवर्गं रूपं पत्य
 यभास्वरदिवाकरसुप्रकाशम् । तस्योत्तमस्य सविगास्वरिद
 माहस्त्रा संख्यन्तु मूल्यस्युदितं तलितस्य कार्यम् ७। अ०
 नर्कोटि (स) पु० कर्क - अट । नागमेदे स च अटनागान्तगतः ।
 'अनलोवास्तुतिः पयो महापद्मोऽपि तच्छकः । कर्कोटः
 कलिकः शङ्ख इत्यटो नागनामकाः' त्रिका० । ति० त०
 पुराणातमे गाक्षुडे च द्वितीयाह्वे 'कलिक कर्कोटः शङ्ख
 इति पाठः । अथ पु० नागपद्मस्य पत्र्यः यथाच तत् ।
 'श्रेयः शङ्खो महापद्मः कलिकः शङ्खपालकः वास्तुकिः
 शङ्खकपौ कानियो मन्मथकः । शरावती श्वतराष्ट्रः
 कर्कोटकथनार्थी' इति । अथ पु० कर्कोटपत्रमेव । 'श्रेयः
 प्रथमतो नातो मुक्तिस्तदगन्तरम् । शरावतस्तजकश्च क
 र्कोटकथनार्थी' भा० आ० २५ अ० नागनामकात् ।
 कर्कोटकनामस्य नागपद्मपेन जडताप्राप्तिकामनेन
 मङ्गलं संताप्य भा० ५० ६६ अ०
 'उत्तमस्युत्तमं दमयन्तीन्तु नलो राजा विगम्भते ! । ददश
 टावं दयन्तं सहानं गहने वधे । तत्र शुश्राव
 शङ्खं मे मध्ये भूतस्य कस्यचित् । अभिभाव नलेत्युच्चैः
 पण्यसोक्तं वामजन् । सा भैरवि नलशोक्ता रुध्य-
 मन्तेः पविश्य तम । ददर्श नागराजानं शयानं उ-
 म्भुत्सोक्तम् । स नागः प्राञ्जलिभृत्वा वेपथानो नल
 नन्ता । उवाच विद्धि मां नास्त्रा नागं कर्कोटकं
 नृप ! । मया प्रलुब्धो सहधिर्नारटः सुमहातपाः ।
 तेन मन्युपरीतेन शत्रोऽस्मि मनुजाधिप ! । तिष्ठ त्वं
 स्थावर इय यद्वेद नलः कवित् । इतो नेता हि
 तत् त्वं थापासोष्मि मत्कृतात् । तस्य थापाश्च
 शक्रोमि पटाद्विचलितुं पदम् । उपदेक्षामि ते अ
 यस्तातुमर्हति मां भवान् । मखा च ते भविष्यामि
 मत्सभो नास्ति पद्मगः । नपुष्टु ते भविष्यामि श्रेय-
 सादाय गच्छ साध । ए-सुहृत्वा स० नागेन्द्रो वसुधा-
 ङ्गुष्मालकः । तं दृष्ट्वा नलः प्रायाह्वं द्वाविव-
 र्जितम् । आकाशदेवभासाद्य विमुक्तं क्षणवर्त्मना ।
 उत्सृष्टुकामं तं नागः पनः कर्कोटकोऽभवीत् । प-
 टानि गणयन् गच्छ खानि नैपथः कानिचित् । तत्र-
 तेहं महावाहो । अयो धास्यामि यन् परम् । ततः
 मङ्गलात्समारम्भमदगृहमे पदे । तस्य दृष्टस्य रूपं तत्

निप्रमन्नरधीयत । स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्यावात्मानं विकृत
 नलः । स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स मङ्गीपतिः ।
 नतः कर्कोटको नागः सान्त्वयन् नलमत्रधीत् । मया
 तेऽनहृतं रूपं न त्वं विदुर्जना इति । यतकते
 चासि निकतो दुः खेन मङ्गता नल ! । विशेषेण स म
 दोगेन दुः खं त्वयि निनस्यति । विशेषेण मङ्गतां
 यत्त्वां न विमील्यति । तावच्चरि मङ्गराजः दुः ख
 पै म निनस्यति । अनागा येन निकनस्त्वधनर्ही ज
 नाधिप । त्रोधोदस्त्वयित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ।
 न मे भयं नपुष्यात् । दंष्ट्रस्यः शङ्खतोऽपि वा ।
 ब्रह्मविद्व्यथ भविता मत्समादिराधिप ! । राजन । वि-
 पतिमिवा च न ते पीडा भविष्यति । मंथयेत् च
 राजेन्द्र ! शङ्खजनसमास्यप्रमि । गच्छ राजकृतः सूतो
 यत्कर्कोटसिन्धुं ज्वलन् । समादृष्टवर्णस्य स हि वैवाजने
 पुणः । अयोध्यां नगरीं रम्यामस्तु न निपदेश्वर ! । स
 तेऽनहृतं दाता राजाश्चहृदयेन वै । इत्यादिनामजः
 श्रीमान् मिलये भविष्यति । भविष्यति वदाज्जः अ-
 यथा योज्यमे तदा । समेष्यसि च टारैस्त्वं सा स
 गोक मनः हयाः । राज्येन तनयाभ्याश्च सत्यमेत-
 द्वाभि ते । स्वरूपञ्च वटा दष्टमिच्छेत्स्वं नरा-
 धिप ! । संसर्जव्यमटा तेऽहं वासुदेवं निवासयेः ।
 एतेन वाससाच्छः स्वं रूपं प्रतिपतस्यसे । इत्युक्त्वा
 प्रट्टो तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा । एतं नलं स-
 मादिश्य वासो दत्त्वा च कौरवः । नागराजसतो राज-
 स्तत्वेनान्तरधीयत" ।
 ७२ अ० "तस्याश्चहृदयघ्नस्य शरीरान्निःसृतः कलिः ।
 कर्कोटकविषं तीक्ष्णं सुखात् सततमुद्वसन्" ७४ अ० । "कर्को-
 टकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । वातुपर्णस्य राक्षस्य
 कान्तं कनिनाशनम्" मंशायां कन् २६ लिखित पु०
 राजनि० । शफलताभेदे (काकड) गौरा० डा
 'कर्कोटकीफल' काकडनामकविनाशनम् । 'वामकासञ्च-
 रान् हन्ति कटपाकडः टापनम् । वेपथिनिद्रमरिचः परि-
 पणं गर्भं तैलेन रञ्जितसुभैस्त्वपातयोगसु । वाहीकयुक्त-
 पयसा विहृताभिषेकं कर्कोटकीफलमिदं कथितं स्वरू-
 त्यम्" । वैद्यके तद्गुणपाकादि । ४ पातघोषादौ स्त्री रा-
 जनि० । स्वार्थे कन् अत इत्थम् । कर्कोटिका (काकरोल)
 वृक्षे (काकड) पत्राण्युपाश्च स्त्री राजनि० ।
 कर्कोटवापी स्त्री कर्कोटनागवासेन कृता वापी । काशोखे

नी भेदे । “कर्कोटवाप्या रैशाने मरीचेः कण्डसुत्तमम्”
कार्याख० ।

कर्कादि पु० प्रस्थेपरे अट्टपुष्पदस्य आद्युदात्ततापर्युदा
सिपये पाणिन्युक्ते यद्गणभेदे स च कर्को मन्त्री
मकरो कर्कश्च करीर कन्दक करण वदरो’ कर्कोप्रस्थः ।
कर्करिका स्त्री प्रिकामेदे (कचुरी) पाकराजेश्वरः । तत्-
पाकप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा ‘भाषाणां पिष्टिका
पूर्णा जवणाहृकश्चुमिः । तथा पिष्टिकया पूर्णा सस्मिता
कतपोलिका । ततस्त्वेन पक्वा सा प्रिक्या कथिता बुधैः ।
रुच्या स्वाहो गुरुस्त्रिधा बल्या पिक्वाकद्रुषिका । चनु-
स्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी । तथैव हृत
पक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत्” ।

कर्चरो स्त्री कं जन्मं चुत्येतेऽत्र चुर-प्रघो० क गौरा० डीप् ।
जलान्युत्थे शुष्कफलखण्डे (कचुरी) पाचान्यभाषाप्रसिद्धे
द्रव्ये “जीरान्मूलतसंस्कारा गुष्का स्नेहविपाचिता । अ-
रोचकादिरोगाणां कर्चरो कण्टककर्चरो । कर्चरी इचिक-
इत्या सुस्वादुरतिषेखनी । उष्णा पित्तकरी प्रोक्ता कफकृत्
मारिका स्मृता” भावप्र० ।

कर्चूर न० कर्ज्ज ऊर+प्रघो० । १खर्णे । २कर्चूरवस्त्रे इतदति
वि० अमरटीका (कचूर)प्रसिद्धे षगन्वशारे यथाम् पु०
भावप्र० । तद्गुणादि “कर्चूरो वेधसुख्यश्च द्रा-
विडः कल्पकः शठी । कर्चूरो दीपनो रुच्यः कटुक-
स्तिक्त एव च । सुगन्धिः कटुप्राकः स्यात् कषाशौत्रणका-
सनुत् । उष्णो लघुर्हरेच्छासं गुल्मघातकफक्रिमीन्”
५हरिताले न० वैज० । “रराज कर्चूरपिपङ्गवामसः”
माघः । ‘कर्चूरः हरितालम्” मल्लि० ।

कर्चूरक पु० कर्चूर+क्त्वा कन् स इव भायति कै-क वा ।
(काँचा) हरिद्रायाम् जीरसा० । तस्याः यथाकृतित्वात्
तथात्वम् । २कर्चूरयद्भाषे च । [चकर्ज्जं प्रनिकर्ज्जति ।
कर्ज्जं पीडायाम् भा० पर० सक० सेट् । कर्जति अकजीत् ।
कस्म्य भेदने अटलचुरादि० उभ० सक० सेट् । कस्म्यति ते
अचकर्णत् त । कस्म्यियाम्-बभूव आस चकार चक्रे ।
कस्म्यिता कस्म्यिष्यति । कर्णनम् कस्म्यः कस्म्यितः
कस्म्यितम् । कस्म्येन् कर्णयमानः । कर्णयित्वा आकर्ण्य
कस्म्यी । कर्णते अकर्ष्य अकर्ष्यिषाताम् अकर्ष्यिषाताम्
आ+कर्ष्य-अवणे । “आकर्ण्येत्सुसुकहंसनादान्” भट्टिः ।
‘मियस्तादाकर्णनसज्जकर्णिया’ देशकर्णय सुश्रुतेन चरक-
स्योक्तं न ननेऽखिलम् । “अटलादाऽकस्म्य फलाढ्यजीवि-

तम्”इति च नैष० । “आकर्ण्य सम्प्रति इतं चरणायुधा-
नाम्”सा०द० ।

कर्ण पु० । कर्ण्यते आकर्ण्यतेऽनेन कर्ण करणे अच्
कीर्त्यन्ते शब्दा वायुनाऽत्र कृ-नन् वा । १श्रोत्रे शब्द-
ज्ञानसाधने इन्द्रियभेदे तदाधारे रगोलके च । श्रोत्रञ्च
कस्य शयुकुल्यविक्रमभोरूपमिति नैयायिकादयः ।
सात्विकाकाशस्त्वक्षांश इति वेदान्तिनः सांख्यादयश्च
स्वीचक्रः । तत्राद्यमते शब्दोत्पत्तिदेशे श्रोत्रस्य गम-
नाभावेन अन्यतोत्पत्तेशब्दपह्णवसम्भवः । तथा हि
आकाशस्यैकत्वेऽपि उपाधिभेदेन भेदात् यदीयकर्ण-
शयुकुलीप्रदेशे शब्दमसवायस्तस्यैव श्रावणम् नान्यस्य, ततश्च
वोचितरङ्गन्यायेन कदम्बकोरककन्यायेन वा शब्दोत्पत्तावपि
शब्दोत्पत्तिदेशस्य श्रोत्रश्च विभिन्नदेशस्यतया न शब्दोप-
लब्धिः स्यात् । अतस्तत्तद्देशस्यैव शीघ्रं धावमानस्य वा-
योः संयोगविभागादयः श्रोत्रः शब्दादभिव्यञ्जकाः ।
तदेतत् शब्दापर्वकम् मोमांसाभाष्ये समर्थात्तम् यथा ।

“यदि शब्दं संयोगविभागा एवाभिव्यञ्जन्ति न
कर्ष्यन्ति, आकाशविषयत्वाच्छब्दस्य, आकाशस्यैकत्वात्,
य एवापरत्र श्रोत्राकाशः, स एव देशान्तरेष्वपीति सुस-
स्यैः संयोगविभागेरभिव्यक्तः पाटकिपुत्रोऽप्युपलभ्येत ? ।
यस्य पुनः कर्ष्यन्ति, तस्य वायवीयाः संयोगविभागा
वायुश्रितत्वाद्वायुष्वेव करिष्यन्ति । यथा, तन्वः तन्तु-
पुत्रं पटं, तस्य पाटकिपुत्रे षुनुपलभ्यो युक्तः, च, म्रस्य-
त्वात्तेषाम् । यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति, तस्याप्येव न दोषः, दूरे
सत्याः कर्णशक्त्वाः अनुपकारकाः संयोगविभागाः ।
तेन दूरे यच्छ्रोत्रं तेन नोपलभ्यते” इति । नैतदेवं,
अप्राप्रीचेत् संयोगविभागाः श्रोत्रस्थोपकर्ष्युः सच्चिदविम-
लदेशस्यो युगपच्छब्दपलभयेयाताम् न च युगपदुपल-
भेते । तस्मात्तन्नाप्राप्राः उपकर्ष्यन्ति, न चेदुपकर्ष्यन्ति,
तस्मादनिमित्तं शब्दोपलभ्यते संयोगविभागौ इति” ।
नैतदेवं, ‘अभिघातेन हि प्रेरिताः वायवस्त्रिभूतानि वायु-
न्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतोदिक्कान् संयोगविभागान्
उत्पादयन्ति, यावद्देशगमिप्रतिषन्ते । ते च (संयो-
गविभागाः) वायोरपलभ्यत्वात् नोपलभ्यन्ते । अनु-
परतेषु च तेषु शब्दः उपलभ्यते, नोपरतेषु । अतो ए
दोषः । अत एव चानुवाते दूरादुपलभ्यते शब्दः” ।
वेदान्त्यादिभते शब्दस्य पञ्चभूतगुणतया शब्दाधारं वायुना
भटिति कस्यदेशे यथावेगं धावमानेन कस्य प्रापणसम्भव-

कौन यज्ञोपलब्धः । तस्मिन्नेत्यस्य प्रायश्चित्-
त्वोक्त्यात्प्रत्येकत्वेन बोध्यम् ।
कर्णं स्थाविशालदेशं दिक् इति करणाधिपयज्ञे उक्तम् ।
कर्णपाशाच्च यज्ञात्तद्गंदास्तद्भ्यां च "कर्णं त्वं कर्ण-
पत्रमनालपन्था" चारप० । "मिथश्चकार्णं नसञ्जकर्णया"
नेष० "तद्गुणैः कर्णं भागत्य चापत्राय प्रयोदितः" रघुः ।
अत्रणेन्द्रियस्य सूक्ष्मत्वेऽपि तदाधाराभिप्रायेण "अथर्वस्यत-
र्कं शक्नुतां कर्णकोकं रचयन्न्योचत" नैष० वाक्यम् ।
१ सुवर्णाङ्गो वृत्ते मेदि० । त्रिकोणादिष्वेते षड्भुजकोटि-
शब्दोज्ज्वलाभेदे तत्रैखामः नत्तानोपायश्च लोका० उक्तः
यथा 'इराह्वाहो यः स्थातत्स्य इत्यां दिशातरोवाहुः ।
त्त्र्यङ्गं चत्वरङ्गं वा सा कोटः कोटिर्जिता तज्ज्यैः । तत्-
कृत्योर्योगपटं कर्णौ, दोः कर्णं वर्गयोर्विवरात् । मूलं कोटिः,
कोटिश्चतुर्भुजोरनरात् पदं बाहुः" इति उदा० दिक्पाल-
मन्त्रोच्यते भुजः ४ कोटिः २ अन्तर्गोर्गः १६, ८, तयो-
र्योगः २५ तस्य मूलम् ५ तथाच चतुर्भुजबाहुको विह-
स्यकोटिके चोत्ते कर्णमानम् पञ्च इत्याः । अधिकं
चोत्तव्यवहारयज्ञे पश्यते । अस्य च भुजकोटिभेदनात् कति-
हारा तयोर्वर्गव्यापनाच्च कर्णत्वम् । ५ कुटिषे च "व्याचार-
णवत् प्रायश्चित्तः कर्णसंज्ञिताः" कात्या० १७, ६, ० । "कर्णं न
अस्त्वया संज्ञिताः" सं० प० व्या० । "अस्त्वया कौटिल्येन" इति
कात्या० ५, ४, १५ सू० व्या० कर्कः । कन्याः कन्यावस्त्वायां
सूर्यात् जाते स्तनामस्थाने ईवमुपेयो तदनुपसिक्तया यथा
"शूरोनाम वदुन्ने एवमुपेयपिताऽभवत् । तस्य कन्या प्रघा-
नाम रूपेणासदृशी भुवि । पितुः स्तनीवपुत्राय सोऽनप-
त्याव वीर्यवान् । अत्रमप्य प्रतिप्राय स्तथापतृस्य वै तदा ।
अपजातेति तां कन्यां शूरोऽनुपहृत्काङ्क्षया । अददत्
कुन्ति भोजाय च तां दुहितरं तदा । सा नियुक्ता पितुर्गृहे
ब्राह्मणातिथिपूजने । उपस्यर्थं चरहोरं ब्राह्मणं शंवि-
तव्रतम् । निगूडनिश्चयं धर्मवन्तं दुर्वाससं विदुः । तस्यपं
शंशितात्मानं सर्वयत्नैरनोपयत् । ततोऽर्भिवारसंयुक्तमात्र
चक्षे वधाविधि । अत्र चैनां भगवान् प्रीतोऽस्मि सुभगे ।
तव । बं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रधा-
दान्च देवि । पुत्रान् जनिष्यसि । एवमृक्ता च सा बाह्या तदा
कौतूहलाश्रिता । कन्या मदीनां मर्कमाज्जहाव यशस्विनी ।
प्रकाशकृती भगवान्स्तरां गर्भे दधौ तदा । अजीजनत् सुतं
तस्यां सर्वशश्रूषतां रम् । सन्तं लं सकृत्वं देवगर्भं त्रिया-
न्यितम् । दिवाकरस्य द प्रता ७००० वीर्यभूषितम् । निगूह-

माना जातं वै वक्ष्य पत्नभवात् तदा । उत्सवर्जं जडे कुन्ती
तद्गुमारं यशस्विनम् । तन्मुत्सृष्टं जडे गर्भं राधाभर्ता म-
हायथाः । राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरचिस्तदा ।
चक्रुर्ज्ञानधेयश्च तस्य बाहस्य तावभौ । दम्पती वक्षुमेवेति
दिक्षु सर्वासु विन्दुतम् । स वद्विमानो बहवान् सर्वासंभूतभौ
ऽभवत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि समाप जयतां वरः । यस्मिन्
काळे जपज्ञाने धीमान् सतप्रपराक्रमः । नादेयं ब्राह्मण-
दृशोत्तस्मिन् काळे महात्मनः । तस्मिन्दो ब्राह्मणोभूत्वा पु-
त्रार्थं भूतभावनः । यथाचे कण्डुसे वीरं कवचञ्च सहाजकम् ।
उत्सृजत् कर्णोत्सृष्टदत् कवचं कण्डुसे तथा । यस्मिन् शक्रो-
ददौ तस्मै विष्णितये दमप्रभोत् । देवासुरमनुष्य-सं गन्धर्वी-
रगरक्षसाम् । यस्मिन् ज्येष्ठसि दुर्गर्भे । स एकोन भविष्यति ।
पुरा नाम च तस्यावीर्यरूपेण इति शिषौ । ततो वैकर्णनः
कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । आमुक्तकवचोवीरोवस्तु जप्ते
महायथाः । स कर्ण इति विख्यातः प्रघायाः प्रथमः सुतः ।
स तु सूरतकले वीरो वष्टधे राजससम । कर्णं नरवरत्रिंश-
सर्वशश्रूषतां वरम् । दुर्योधनस्य शशिवं मित्रं यत्तु विना-
यनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि राजसंभमनुत्तमम् ।
तस्याङ्गदेशाविपताप्राप्तिः अङ्गाधिपयज्ञे उक्ता । कर्णोऽ-
स्त्वस्य प्रायश्चित्तेन अर्थ० अत्र ७३ लम्बकर्णे लि० । "अङ्गोर्व-
यदेवः या कण्ठाः कर्णोर्गर्दभः" यजु० ७, ४० । "कर्णो ज-
न्मकर्णः" वेददी० । टस्मिन्ने च पु० कर्णेः "त्रोत्तमरित-
ञ्चेति" दुर्गः । कर्णधारः । "इतकसर्वे नौर्जडे" रामा० ।
कर्णिक पु० कर्णवति विभिद्य जायते कर्ण-गुणश्च । इषादीनां
पत्रशाखादौ तेषां दाहस्कोटनेन जायमानत्वेन तथा
त्वम् । "अथौदम्बरमादधाति जग्मै रस उदम्बर ज-
ज्जैर्दमसेतइसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पश्यते वै क-
र्णिकाः" "यदि कर्णकवती न विन्देत् दधिदृष्ट्यनपृष्ट्या-
दध्यात्" मत० ब्रा० । ८, २, २, ४० । "कर्णकयज्ञेनात्त
पत्रशाखादिकं विवक्षते" भा० । पशुनाञ्च कर्णकयज्ञं
वाच्यत्वञ्च पत्रशाखादिना बुद्धिमत्त्वात् इत्यपि तस्मै लोकम्
पत्राणाञ्च कर्णाकारत्वादपि कर्णकल्पमित्यपि गोध्यम्
इत्याणां दारस्कोटे एरोगे च । "प्रत्यक्षसुतमा सक-
र्णका" कात्या० १८, ४, ६ । "कर्णकोदाहस्कोटोरोगकादती
कोदम्बरी" सं० प० । "कर्णकाभावे दधिदृष्टाकाः" कात्या०
१८, ४, ७ । ततः हारादि० इतच् । कर्ण कितजाः तपत्रादौ लि०
कर्णकगडू स्थां ७१० । कर्णगतरोगभेदे कर्णगतरोगयज्ञे
विहितः ।

काणकोटो स्त्री कर्णयति भिनन्ति अथ खल्यः कीटः
 अन्त्यार्थे इाप क.टी कर्ण० । यतपद्याम् (काण्डाह) ।
 च्चमच० । [कर्मिकर्णकोऽप्यत्र ।

कर्णकृमि पु० कर्णगतारोगयन्त्रे सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे
 कर्णच्छेद पु० ७०० सुश्रुतोक्ते कर्णगतारोगभेदे कर्णगतारोग-
 यन्त्रे विवृतिः ।

कर्णगतारोग पु० कर्णगतारोगः । सुश्रुतोक्ते कर्णगते रो-
 गभेदे तद्भेदेदिनादि तत्रैवोक्तं यथा ।

अथान्तः कर्णगतारोगविज्ञानायमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 कर्णश्रुतं २ प्रपादश्च २३ धिथ्यं ४ च्छेद एव च । कर्णसावः
 ५ कर्णकण्डूः ६ कर्णगूथ ७ क्षयैव च । कर्मिकर्णप्रतौनाहौ
 विद्वधि १० कर्णोपध ११ क्षया । कर्णपाकः १२ पुतिका
 १३ श्लेष्माश्लेष्मसंघम १४, १५, १६, १७ । तथा च्छेदं
 सप्रविधं १८, २४, योष्यापि चतुर्विधः २५, २८ ।
 एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरितिः । समीरणः
 श्रोत्रगतोऽन्यथाचरः सभन्ततः श्रुतप्रतीक कर्णयोः ।
 करोति दार्पय यथास्मादृतः स कर्णश्रुतः १ कथितो
 दुराचरः । यदा तु नाडाध विमार्गनागतः स एव
 यन्त्राभिहासुति उच्यते । श्रुतेषु यन्त्रान् विविधांस्तदा
 नरः प्रपाद २३ न कथयन्ति चामयम् । स एव यन्त्रा
 भिवहा यदा शिराः कफानुयातो ऽप्युसृज्य ति-
 र्गति । तदा नरणाप्रतिकारसेविनो भवेत्तु बाधिर्य-
 मसंशयं खन् । अनात्तताद्भक्तकषायभोजनात् समी-
 रणः श्रुतपथे व्यवस्थितः । विरक्तयोर्धिस्य च शीत-
 सेविनः करोति हि च्छेदः ४ मतां कर्णयोः । शिरोऽ-
 भिधातादप वा निमज्जतो जले प्रपाकादधवापि वि-
 हथेः । अनेत्तु पूयं अशुभोऽनिलादृतः सकर्णसंज्ञावपु
 इति प्रकाशितः । कफन कण्डूः प्रचितेऽथ कर्णयो
 र्भूयं भवेत् श्रोतसि कर्णसंज्ञिते । विशेषिते च्छेद्यपि
 पिच्छतेजसा अथा भवेत् श्रोतसि कर्णगूथकः ६ । स क-
 र्णगूथो दूषणं यदागतो विहायितो घ्राणसुखं प्रपद्यते ।
 तदा स कर्णप्रतिनाहर्षात्प्रतो ७ भवेद्विकारः शिरसोऽति-
 तापनः । यदा तु मूर्च्छन्त्यथ वापि जन्तवः सृजन्य
 पत्नान्यधवापि भक्षिकाः । तदङ्गनत्वाच्छ्रवणो निरुध्यत-
 भिवग्निरादिः कर्मिकर्णकस्तु ८ सः । अताभिघातप्रभवत्
 विद्वधि १० भवेत्क्षया श्लेष्मतोऽथवा पुनः । स रक्तपांता-
 वणकसमाननेत्रतोदधुमावनदाहृषोपवान् । कवेत्यः कः
 ११ च्छेदु पिच्छकोपतो विकोपविच्छेदकरश्च कर्णयोः ।

स्त्रिये कफे श्रोतसि पिच्छतेजसा विहायमाने भ्रम-
 मतापनात् । अवेदनो वाप्यथवा अवेदनो घनं अवेत्पूत
 सपूतिकर्णकः ११ । त्रिदृष्टिक्काभ्यर्शासि १४, १५, १६, १७
 तत्पतस्तथैव योष्याह १८-२४ च्छेद २५-२८ च्छेद, नीरि-
 तम् । मया प्रस्ताप्यसमीक्ष्य योजयेद्वैव तानि प्रयतो
 भिवग्नरः' । [२रोगभेदे च ।

कर्णगूथ न० इत० । १ कर्णमले कर्णगतारोगयन्त्रे सुश्रुतोक्ते
 कर्णगाचर पु० कर्णस्य कर्णव्यापारजन्यबोधस्य गोचरः वि-
 धयः । अथश्रुतयोर्विधये ।

कर्णग्राह पु० कर्णभरितं गृह्णाति गृह्-अण् उप० स० ।
 कर्णधारे भाविके । तस्यापत्यं देवता० उक् । कर्ण-
 पाहिक तदपत्ये षंस्त्री० ।

कर्णच्छिद्र न० ईत० । कर्णरन्ध्रे 'कर्णच्छिद्रैर्वर्त्तमानं कीटं
 क्लेशमहादि वा । श्रुतेषु पापहरेर्द्वीमानधवापि यथाकथा'
 सुश्रु० ।

कर्ण(कर्ण)जप लि० कर्णे जपति वा सप्रम्या अलुक् । खले
 खनके । 'कर्णजपे राहितराज्यलोभा' भक्तिः । अथ
 कर्णजापोऽप्यत्र ।

कर्णजलूका स्त्री कर्णे जलूकेव । यतपद्याम् (काण्डाह)
 कर्णजलूकम् इत्यप्यत्र यन्त्ररत्ना० । कर्णजलूकोऽप्यत्र
 अमरः । कर्णजलूकम् इत्यापि तस्यार्थे भरतः ।

कर्णजाह न० कर्णस्य घृणम् कर्ण+जाह । कर्णमूले 'क-
 र्णजाहविद्योचनेति' भक्तिः ।

कर्णजित् पु० कर्णे जितवान् जि-भूते क्विप् । अज्जने तस्य
 तज्जयकथा भा० क० ६१ अ० । तथोर्युद्धसङ्गा 'ततो-
 ऽज्जुनस्तस्य शिरोजहार, इत्यस्य वज्जेय यथा महेन्द्रः ।
 शरोत्तमिनाङ्गाङ्गिकेन राजन् । तदा मङ्गाक्षप्रतिभान्ध-
 तेन' । कर्णहापदयोऽप्यत्र ।

कर्णताल(ह) पु० ईत० । तस्य क वा । कर्णताडने । 'अन्ध-
 त्यत स्फुटकतकस्य ताडया' भाषः । [ह्का) त्रिका० ।
 कर्णदर्पण पु० कर्णे दर्पण इव । कर्णभूषणभेदे (कानत-
 'तर्गुन्दुभि पु० कर्णे इन्दुभिरिव तत्तु आभ्रविच्छेत्सत्वात् ।
 यतपद्याम् । (काण्डाह) यन्त्रमा० तस्याः कर्णप्रवेगे हि
 इन्दुभिवदुध्यानजननात्तस्याकाशावम् ।

कर्णधार पु० कर्णभरितं धारयति ध-अण् उप० स० ।
 भाविके (भाजो) अमरः । 'अथर्णधारा जलधो विप्र-
 येतेह नीरिव' इतो० । 'साहित्यास्यैवकर्णधारेति'
 षा० द० । २३ः सादिनवारके लि० । 'अथर्णधारा

पृथिवीं शून्येव प्रतिभाति मे । गते दशरथे स्वर्गे रामे च रम्यमाश्रिते रामाः ।

कस्य नाद इ० कस्य अङ्गुल्यापिहितकस्य नादः ध्वनिभेदः । अङ्गुल्यापिहितकस्य (भो भाँ) इत्याकारे मध्यमाशब्द स्वरूपे ध्वनिभेदे । 'मध्यमा श्रुतिगोचरा' इत्युक्ते कस्या-
लयात्वम् ।

कस्य पत्रक इ० पत्रमिव कायति चै-क कस्य पत्रक इव । कस्य पाख्याम् । "कनीनिजे चाक्षिकूटे शष्कुली कस्य पत्रकौ । कस्य शङ्खौ भ्रुवौ दन्तानेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे" याज्ञ० । "कस्य पत्रकौ कर्णपाख्या" मिता० ।

कस्य पथ यु० कस्य एव पन्थाः अच् समा० । कस्य रन्ध्ररूपे शब्दप्रवेशनयोष्ये शर्गे ।

कस्य परम्परा स्त्री ईत० । अथ परम्परायाम् । (काणा-
काण्यि) "तेनैव च क्रमेणैव गतः कस्य परम्पराम् । प्र-
वादीबहुवीभावं सर्व्वतापि पुरे यदौ" कथासरित्सा० ।
एकस्य सकाशादन्वेन श्रुत्याऽप्यस्यै कथने तेनापि पुनरन्वयै
कथने एवं परम्परया श्रवणे अस्य दृष्टिः ।

कस्य पराक्रम इ० अथ पञ्चशयोन्वयबहु-कन्दोशुक्ते काव्यभेदे ।

कस्य पर्वन न० भारतान्तर्गते अष्टमे पर्वणि । तत्पर्वणि
कथासंपन्नस्य भा० आ० १७० यथा

"अतः परं कर्णेपर्वं प्रोच्यते परमाद्भुतम् । सारथ्ये-
विनियोगश्च महाराजस्य धीमतः । आख्यानं यत्न पौराण्यं
त्रिपुरस्य निपातनम् । प्रयागे पुरुषशाल संवादः कथं शक्य-
योः । हंसकः कोयमाख्यानं तर्षवात्सेपसंभृतम् । बधः पा-
शकस्य च तथा अश्वत्थान्ना महात्मना । दण्डसेनस्य च ततो
दण्डस्य च बधस्तथा । हरिश्चे यत्न कर्णेन धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः । संशयं गमितो युजे निघतां सर्वधत्विनाम् । अन्वो-
न्व्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिभोः । तत्रैवानुनयः
प्रोक्षामाधवेनावर्जुनस्य हि । प्रतिज्ञापूर्वकञ्चापि वशोऽ-
यासनस्य च । भिक्षा इकोदरो रक्तं पीतवानन्त संयुगे ।
हरिश्चे यत्न प्राचेन हतः कर्णे महाशरवः" अष्टमं पर्वं
निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः । एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्या-
याः कर्णपर्वणि । अन्वोन्वयं सङ्ख्यायि नवञ्जाकथनामि च ।
चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वयस्य चिन्तु प्रकीर्त्तिताः" ।
"कर्णपर्वेणपि तथा भोजनं सार्धं कामिकम् । विप्रेभ्यः
संभृतं सम्यग्दद्यात् संयतमानसः" भा० अर्णा० ६६० ।

कस्य पाक इ० सुशुतोक्ते कस्य रोगभेदे कस्य रोगशब्दे विद्वतिः
कस्य पालि(स्त्री) स्त्री ईत० । कस्य पाकने कर्णाशभेदे । (काये-

रपाता) तदवयवश्च सांभवेयीभेदः अथाह भावप्र०
सांभवेयासंख्याविभागे 'यथाचंभूद्व्याणां युक्तोवायुः क्षोतांषि
दारयेत् । अमुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा ।
सांभवेय्यः समाख्यातान्तर्यां पञ्च यतानि च" इत्युप-
क्रम्य "गरुडयोश्चतस्रः कस्ययोर्द्वे" इत्युक्तम् । 'कस्य-
योधोभवेत् पाख्याम्" "कुर्वन्नि पादिकां पाख्याम्"
"लिह्यात् स यष्कुलान् पाथेः" । कस्य रोगे भावप्र०
"लिह्यात् निर्भीमीकुख्यात्" भावप्र० । कस्य पाक
यति पाक+कण् उप० स० गौरा० छोष् । (काण
याका) २ कर्णाशङ्कारभेदे हाराः

कस्य पाख्यामय इ० ७त० । कस्य व्यधदोषजे सुशुतोक्ते कस्य,
पालिरोगभेदे स च सुशुते सोपद्रवो दार्शितः यथा
"कर्णपाख्यामयाङ्गुयां पुनर्वर्षाणि सुशुते । कर्ण पा-
ख्यां प्रकृपिता वातपित्तकफास्त्रयः । द्विधा वाप्यथ सं-
ख्याः कुर्वन्नि विविधा रजः । विस्फोटः क्षयता शोथः
पाख्यां दोषे त् वातिभे । दाहस्त्रिंशत्जननं शोथः पाकश्च
पैत्तिके । कण्डूः सञ्चययुक्तयो गुह्यत्वञ्च कफात्मके ।
यथादोषश्च संशोध्य कुर्यात्तेषां चिकित्सितम् । स्ने-
दाभ्यङ्गपरिषेकैः प्रलेपाश्चान्विनीक्षणैः । शृङ्गी क्रियां
दृङ्गुर्यैर्यथासं भोजनेस्तथा । य एवं वेत्ति दोषाणां
चिकित्सां कर्तुमर्हति । अत ऊर्ध्वं नामलिङ्गान्वेषेण
पाख्यासुपद्रवान् । उत्पाटकश्चोत्पटक इ्यानः काण्डूयुतो
भृशम् । अथमन्थः सकण्डूको पन्थिको जम्बुलस्तथा ।
स्नायी च दाहवांशैव शृङ्गवां क्रमथः क्रियात्" ।

कस्य पिशाची स्त्री देवभेदे । तन्वसारे मूत्रं दृश्यम् ।

कस्य पुर न० ईत० अच् समा० । चम्पानगर्याम् ऐमच० ।

कस्य पुष्य इ० कण इव पुष्यं यस्य । मोरटावतायाम् रा-
जनि० ।

कस्य पूर इ० कर्णं पूरयति पूर-अण् । कर्णाभरणे, श्मीलो-
त्वके, श्मिरीषट्के मेदिनिः । अथशोकटके राजनि० ।

एतेषां पुष्यैः स्त्रीकण्येस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् ।

"यस्याश्चौरसङ्करनिकरः कस्य पूरोमयूरः" प्रसङ्गरा० । "प्रन्हा-
नवीजाङ्कुरकस्य पूरः" "विशम्बिनीकोत्पन्नकस्य पूरा" रेवुः ।

कस्य पूरक इ० कर्णं पूरयति पूर-अण् । कदम्बद्वेषे
राजनि० । स्वार्थे कन् । २ कस्यभरणे श्मीलोत्वके,

श्मिरीषट्के अथशोकटके च राजनि० । एतेषां
पुष्यैः स्त्रीकस्यैस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् ।

कस्य पूरण न० ईत० । सुशुतोक्तेः तैत्तिरीया कर्णस्य पूरणे

“क्षेपहारोऽयं बुधः प्राचाश्च क्षेपभूविषाः क्षेपहाध्यास-
भयानि क्षेपहिं पानानुवाचनमक्षिप्कयिरोवस्तुत्तर-
यस्तिनस्यकर्णपूरणमात्राभ्यक्रभोजने पूषयोऽयः” सुश्रु० ।

कणप्रगाट ३० कर्षं गतरोगशत्रे सुश्रुतोक्ते कर्षं रोगभेदे ।
कर्षं प्रतिनाङ्ग कर्षं रोगभेदे कर्षं गतरोगशत्रे विवृतिः
कर्षं पाय ३० देशभेदे स च ह० स० नैर्द्धत्यासक्तः ।

“नैर्द्धत्यां दिवि देशाः” इत्युपक्रम्य “कर्षं प्रायपार-
शत्रुः” १४, १८ । [राजनि० ।

कर्षं फल कर्षः फलविशेषः । मत्स्यभेदे (काण्डिकायाः)
कर्षं भूषणं न० कर्षं भूषयति भूष-स्यु । कर्षाभरणे अमरः ।
कर्षंमल न० ६० । कर्षस्थे मलाकारे पदार्थे (काण्डे खल)
हारा० कर्षमसोत्पत्तिप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा ।

“तता मांसाग्निना पुनः पच्यमानः पश्चाद्दोरात्मात् सा-
र्द्धदण्डांश्च यावन्मांसिष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमानास्तस्मान्
मक्षं निर्गच्छति तद्गाननाशुना क्षिप्रं कर्षावागत्य
कर्षविद्ध भवति” । कर्षं विद्धादयोऽप्यल । [हेम० ।

कर्षंमो(टि)टी स्त्री कर्षं मोटयति इन् वा ङीप् । दुर्गाभेदे
कर्षंयोनि लि० कर्षः योनिः स्थानमस्य । कर्षं पाप्ने विषये ।
“अचक्षुषो दशये कर्षं योनयः” क० २, २४, ८ । “कर्षंयो-
नयः श्रोत्रेन्द्रियपाप्नाः” भा० ।

कर्षं लि० कर्षः कर्षं यत्किरप्यस्य विधा० षच् ।
प्रयत्नप्रवणशक्तिशुक्ते ।

कर्षं लता स्त्री कर्षं लतेव । कर्षं पाख्याम् (काण्डेपाता)
स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । कर्षं कृतिकापि तथार्थे हेम० ।
कर्षं वंश ३० कर्षः कर्षाकारो वंशोयत् । मञ्जे हारा० ।
तस्य पादेषु वंशाकारत्वात्तथात्वम् ।

कर्षं वज्जित लि० १० । १ वधिरे (काण्डा) श्रोत्रमृत्त्ये ।
२ वर्षे ३० स्त्री यद्ध० । स्त्रियां जातो ङीप् । तस्य
चक्षुःश्रवणात्तथात्वम् । बाधिवेद्ध श्रवणशक्तिमृत्त्यत्वम् ।

कर्षं विष् स्त्री कर्षं विट् । कर्षं मणे (काण्डेखल) “वसा-
शुक्रमसृष्ट्मव्यामूलविक्रम्याय कर्षं विट् । क्षेप्याशुद्रुनि-
काक्षे दो हादयंते कर्षां मखाः” मनुः । “शोधयेत्
कर्षं विट्कन्त भिषक् कर्म्यश्च यथाकथा” सुश्रु० ।

कर्षं वेध ३० विध-वञ् ईत० । यास्त्रोक्तविधानेन कर्षं-
योवेधने । तत्प्रकारसङ्कर्षादिकं सङ्कर्षविनाशविषयी-
वधारयोक्तं यथा ।

“हृत्पितांशुं लपोषावश्च हरिश्चमं जम्बमासं च रिक्तं
शुभमावदं जम्बतारात्तदुभयवस्तुभिः संमिते भास्वयो वा ।

जम्बाहात्पूर्वं भूपैः परिमितदिवसे श्रेष्ठशुक्रेन्दुवारेः
योजावदे विष्णुशुभमादितिष्ठदुखशुभः कर्षवेधः प्रयत्नः ।
संशुद्धे ऋतिभवने लिङ्कोषकेन्द्रं प्रायस्यैः शुभशुचरैः
कवीज्यजन्म । पापाश्चैररिसङ्गजायगेहसंस्थैर्लेमनस्ये
लिटशशुरौ शुभावहः स्वात्” विन्ना० ।

“आरभ्य जम्बदिवसं यावत्तद्विहिनं भवेत् । जम्ब-
मासः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु” इति लक्षणव्यक्तितम्
जम्बमासम् । रिक्तान्निघण्टु ४, ६, १४ । शुभमावदं सप्तमर्षं
द्वितीयचतुर्थादिकम् । जम्बतारां प्रथमदशमैकोनविंशति-
कात्तिकां हित्वा । उक्तं च व्यवहारोच्यते । “न जम्ब-
मासे न च चैतृपौषे न जम्बतारासु हरौ प्रसृप्ते । तिषाव
रिक्ते न च विष्टदुष्टे कर्षेस्य वेधोन समानवर्षे” इति ।
अत्र चैतस्य निषेधोभीनार्कविषयः पौषनिषेधोऽपि धनुर्ष्व
विषयः अन्यथा “कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गु-
शुनेऽपि वा । कर्षवेधं प्रशंसन्ति शुक्ले पक्षे शुभेऽङ्गीति”
व्यासवचनमसङ्गतं स्वात् । अत्र कार्तिकशुक्लपक्षेकादशमीतः
परः कार्तिकः प्रयत्नः पूर्वतः देवयजनसत्त्वादिषेधः । अत्र
जम्बमासे वज्जित्तराख्यव्याह प्रयोगपारिजाते व्यासः ।
“यो जम्बमासे क्षुरकर्मयात्रा कर्षेस्य वेधं कृते विमोहात् ।
मूढः स रोगी धनशुलभायं प्राप्नोति गढं निधनं तदाश्नति”
विहितकालमाह कर्षति कर्षतवः षट् अनुयः सप्त वसवो षौ
गर्तः संमिते गणिते मासि वचमासे सप्तममासेऽष्टममासे वा ।
अथवा जम्बाहात्पूर्वं भूपैर्हादशभिः क्षेपशुभमार्गं परिमिते
गणिते दिवसे सौरशवने कर्षवेधः प्रयत्नलक्षः यदाह जग
म्बोहने वसिष्ठः “मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा वेधो कर्षो हादये
षोडशेऽङ्गु । मध्ये चाङ्गः पूर्वभागे न रात्राति” यदा तु ष-
ठमासादौ कर्षवेधश्चिकीर्षितः तदा तिथिनाह जम्बोहने
वसिष्ठः “द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च तयोदशी । हादशी
पञ्चमी यथा तृतीया कर्षवेधने” इति । श्रेष्ठशुक्रेन्दु-
वारे इति बुधशुक्रसतिशुक्रवन्द्यवारेषु प्रयत्नः कर्षवेधः
यदाह जम्बोहने वसिष्ठः “भूमिजाकांक्षजाः कांक्षां वारान्
सर्वजने क्षुधीः । जीवेन्दुजेन्दुशुक्राणां दिवसाः परिपु-
जिताः” इति । अथेति योजावदे विषमवर्षे वा कर्षवेधः
प्रयत्नः । सर्ववर्षे सतीत्यपि ध्येयं यदाह राजमार्तस्यः
“अर्द्धशुद्धे शशिनं प्रयत्नं तारावसे षट् विष्टद्विषये । अ-
शुभवर्षे शुभदं शिशुनां कर्षस्य वेधं सुनयो वदन्ति” अत्र
कर्षस्थे लोचनचनं यज्ञेकत्वाधिकारव्यवधानाविशेषतः
तेन द्वयोरपि कर्षवेधेः । विष्णुवि श्रवणा धनिष्ठा-

पुनर्वसुचितानुराधाश्च गरेवत्यन्विनीपुष्यहस्तनक्षत्रां देवभिस्-
 वलक्षिते काले कर्णवेधः प्रगल्भः । उक्तं हि श्रीपतिना
 “तैष्ण्यैष्ण्यकरान्निवृत्तानुष्यवाशवपुनर्वसुर्मेतः । सैन्द्रेऽः
 अन्ववेधविधानं निर्दिशन्ति सुनयो हि शिशुनाम्” ।
 नारदेनापि “चित्तादित्यान्निवृत्तानुष्यरविमित्तवस्तुषु ।
 सन्द्रेऽप्येव बालानां कर्णवेधक्रिया हितेति” गगैः
 षोत्तरात्रयमप्युक्तम् । “पुष्ये धनिशास्त्रदितौ हरोन्दुत्वा-
 द्रे करेऽन्ये तिस्रपुनरासु । दक्षे समैलेऽप्यथ कर्णवेधो
 नेष्टाश्च सर्वेऽष्टमराशिस्थयाः” इति । अत्रैच्छिकोवि-
 कल्पः । अत्र जन्मनक्षत्रनिषेधः सर्वथादिशिद्धः । तदुक्तं
 दीपिकायाम् “जन्मनक्षत्रगचन्द्रः प्रगल्भः सर्वकर्णसु ।
 चौरभेषजवादाध्वकर्णनेषु विवर्जयेत्” इति च्छेदन-
 इति धात्वर्थानुसारात् कर्णनशब्देन कर्णवेधो विव-
 र्जितः । तथा च अर्थेति । “जन्मनि मावि विवाहः शुभ-
 दो अन्वर्जजन्मराश्याश्च । अशुभं वदन्ति गगाः श्रुतिवेध
 चौरयात्वास्विति” । “मृतिभवेऽष्टमस्थाने सर्वशुद्धे सर्वपह-
 र्जिते सति । यदाह जगन्मोहने वशिष्ठः “न कश्चिदि-
 टोऽष्टमराशिस्थस्तिथिद्वयसञ्जावसंज्ञकं चेति” अत्र
 विहितलक्षणानि प्रयोगपारिजाते नारदेनोक्तानि । “वृषभे
 मिथुने मीने कुलीरे कन्यकःसु च । तदावापे च कुर्वति
 कर्णवेधं शुभावहम् । नेषश्च सकरश्चैव मध्यमा गुरुणोदितौ ।
 सिंहर्षिककृन्नाश्च अधमत्वाद्दिवर्जिताः” इति । अतएवो-
 क्तं वराहमिहितायाम् “लाभे हतीये च शुभैः समेते क्रू-
 रैर्विहाने शुभराशिगन्ने । वेधौ तु कर्णौ त्विदशेज्यल-
 ग्ने” इति शुभाचन्द्रबुधगुरुशुक्राः तेषां राशयः कर्कमिथु-
 नकन्याएषतुलाधनुर्मीनास्ते पामन्यतमे लग्ने क्रूरैर्विहाने
 मनीष्यैः । अन्यकटोपिकाकारमतमाश्रयाह करोति ।
 कृतीज्यश्रीलग्ने एषतुलाधनुर्मीनामन्यतमे लग्ने सति
 त्रिकोणे ५,६, केन्द्रे १,४,७,१० त्राय ३,११, स्थितैः शुभ-
 पक्षेस्तथा पापास्वर्ष्यैरैरिसहजायगेहसंस्थैः षष्ठहतीयै-
 कदगस्थानस्थितैरुपलक्षिते तथा लग्नस्थे त्विदशुरौ
 सति कर्णवेधः शुभावहः शुभकारकः स्यात् उक्तञ्च दीपि-
 कायाम् “सौम्यैस्त्रयायत्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिणाभा
 रिगैरोजावदे श्रुतिवेध इज्य सतयःलग्नेऽनुकूले शुभे” इति
 गुरु “कर्णवेधादिनाथेषु नेष्टाः सर्वेऽष्टमस्थिताः । कर्णवेधो
 विभिद्रेष्ट्योनग्नस्ये च दृष्टस्तौ । तदभावेऽन्यकेन्द्रस्ये तद-
 भावे त्रिकोणगे” इति अत्र कर्णवेधप्रकारो रत्नमाहायाम्
 “शिशोरजतदनस्य मातृरत्नङ्गर्षिणः । सांचितोवेधयेत्

कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया” कर्णरन्ध्रे विशेषमाह देव-
 “कर्णरन्ध्रे रवेच्छाया न विशेषपजन्मनः । तं दृष्ट्वा
 विकृतं यान्ति पुण्यौषाच पुरातनाः” शास्त्राचार्यः “अवि-
 द्यकस्यैर्दुक्तं लम्बकस्यैस्तथा च यत् । दग्धकर्णैश्च यद्दुक्तं
 तद् रक्षांसि गच्छतीति” । कर्णवेधप्रकारः कर्णव्यधविध-
 शब्दे वक्ष्यमाणसुश्रुतोक्तावनुसन्धेयः ।
 विधा० पा० । श्रीधरः “हरिहरकरचित्तासौष्य
 पौष्णोत्तरार्यादितिवसुषु घटालोसिह्ववर्धे सुलग्ने । शशि-
 बुधगुरुकाव्यानां दिने परंरिक्तारहिततथिषु शुद्धे नैधने
 कर्णवेधः । सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुस्थे श्रीर्षादेये शुभे ।
 दिग्मन्दिश्यतीपातनिष्ठैर्दृष्टिर्जिते । शिशोरजात-
 दनस्य मातृरत्नङ्गर्षिणः । सौचिकोवेधयेत् कर्णौ सूच्या
 द्विगुणसूत्रया । घातकुम्भमयो सूत्रिवेधने तु शुभप्र-
 दा । राजती वायवी वापि यथा विभवतः शुभा । सुभ-
 मो प्राङ्गणे रन्ध्रे शुचो देयेऽस्वरे रवेः । सच्चिधौ वेधयेत्
 कर्णौ स्त्रीपुंसोर्षामदक्षिणौ । क्रमेण पूर्वं वेधौ द्वौ शि-
 शोरशुष्यवर्धनौ” । अत्र वेऽप्युक्तम् “शुक्रसूत्रसमायुक्तताम्-
 सूच्याश्च वेधयेत् । वेधात् हतीये नक्षत्रे सावयेदुष्णवारि-
 ष्या । रोपणार्थेऽसुष्यार्थं बालसंपत्तिमाप्नुयात् । एवं क्विन्ने च
 निम्ने च हित्वा योज्यानि योजयेत्” विष्णु धर्मोत्तरे पुष्करः
 “शिशोरेवाथ कर्तव्यं कर्णवेधं यथा शृणु । पूर्वोक्ते पृज-
 नं कृत्वा नैश्वस्य हरस्य च । ब्रह्मणसन्द्रेऽस्त्रयार्थ्यां दिगी
 शानान्तथैव च । नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणार्णा गवा
 तथा । गुरुणां, भगुलं कृत्वा तत्र दम्वा वरासनम् ।
 तथापवेशयेत्तत्र धात्रीं शुक्रास्वरां तथा । अलङ्कृतं तदुत्-
 सङ्गे बालञ्चतुत्वा तु सान्वनैः । धृतस्य निश्चलः सम्यक् कर्ण-
 युग्मं रसाहितम् । विध्येदबद्धते क्विन्ने सकृदेवात् लाघवात् ।
 प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषग्वासे तु योषितः । शिशोर्वि-
 धर्षनं कार्यं यावदाभरणसमम् । कर्णवेधदिने विधाः
 सांवत्सरविक्रमको । पुज्याश्च विविधा नार्थ्यः सुहृदश्च
 तथा द्विजेति” । अत्र पुरुषकर्णरन्ध्रेऽद्विविधे विशेषमा-
 ह हेमाद्रौ देवकः “कर्णरन्ध्रे रवेच्छाया न विशेषपज-
 न्ननः । तं दृष्ट्वा विकृतं यान्ति पुण्यौषाश्च पुरातनाः” ।
 तत्रमाणं प्रसङ्गान्तरणाह शङ्ख । “अङ्गुष्ठमानशुषिरौ कर्णौ
 न भवतोयदि । तस्मै आङ्गं न दातव्य यदि चेट्टा भवेत् ।
 तस्य आङ्गेऽपःत्वतामह शास्त्राचार्यः । “अपिदकस्यै-
 यद्दुक्तं लम्बकस्यैस्तथा च यत् । दग्धकर्णैश्च यद्दुक्तं त
 द्वै रक्षांसि गच्छतीति” । विधा० पा० । तथा च कर्णवेध-

संस्कारः किन्तु आडादौ पाततासम्पादकोऽदृष्टविशेष-
जनकः क्रियाभेदः इत्याकरं स्थितम् । शलाकामानं कृ-
णं वेधनीशब्दे पश्यते । अत्र कालादिप्रतिप्रसवः ज्यो० त०
माण्डव्यवहृद्भ्राजमात्तं ऋत्विचिन्नामणिषु “यदापत्यद्वयं
तिष्ठेत् सम्भूयोऽप्यपरस्य च । षट्कर्णं तं विजाभीयात्
गर्हितञ्च त्वयस्य च । इत्याशङ्क्य हयोर्मध्ये भ्रुत्येस्याथ
वत्सरे । कर्णवेधो हिनस्तस्य नः त्व ज्येष्ठविचारणा ।
षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भागोः शुद्धा समेपि च । कर्णौ
वध्यौ न दोषः स्यादन्यथा मरणं भवेत्”

कर्णवेधनी स्त्री कर्णोर्विध्यते अन्यथा विध-करणे ल्युट्
डीप् । कर्णवेधसाधने शलाकायां तन्मानादिः मर्दकरत्वे
दृ० प० । “सौवर्णी राजपुत्रस्य, राजती पिप्रवैश्ययोः ।
शुद्धस्य चायसी स्त्री मध्यमाष्टाङ्गुलात्किा” । अस्य
त्विकारुद्रप्रमाणतया शब्दकल्पद्रुमे हस्तिकर्णवेधन्यर्थ-
कतोक्तिः नालाकर्मरितिपर्यायोक्तिश्च प्रामादिकी । त्रि-
कारणशेषे हि “न ना गात्राधरे नाली कर्सुरोक्तन् वेध-
नाम्बं व पाठस्यैव दर्शनात् कर्णवेधस्य वेधनीपर्यायताया
नालीशब्दस्य गात्राधरपर्यायतायाश्च ततः प्रतीतः हृष्य-
नयवाशिकशब्दकथनप्रकरणे तत्कर्णवेधन्यस्त्वपर्यायकथ-
नानोचित्यात् ।

कर्णवेष्ट ५० कर्णो वेद्यते अनेन । ऋगुडे । क्रोधवशा-
सुरांशे श्वापरयुगीयष्टपभेदे च । “गणः क्रोधवशोनाम
यस्ते राजन् ! प्रकीर्तितः । ततः संजज्ञिरे वीराः-
ज्जिताविह नराधिपाः । मर्दकः कर्णवेष्टश्च निज्जाशः
कीचकस्तथा” भा० आ० ६७ अ० । खलु, कर्णवेष्टकोऽ-
त्तैव । कर्णवेष्टकाय हितम् क्व यत् वा । कर्णवेष्टकाय-
कर्णवेष्टक्य तद्धिते सुवर्णदी त्रि० । भावे ल्युट् । कर्ण-
वेष्टन कर्णभूषणे न० । करणे ल्युट् । कुण्डले अमरः ।
ततः ताभ्यां सम्पादी टक् । कर्णवेष्टकिक कर्णवेष्टनिक कर्ण-
वेष्टन(के)न शोभमाने नि० “कर्णवेष्टनिकं सुखम्” भट्टिः ।

कर्णवेधविधि ५० कर्णवेधस्य कर्णवेधस्य विधिः । सुश्रुतोक्ते
कर्णवेधप्रकरभेदे स च प्रकारः सुश्रुते दर्शनीयथा
“अथातः कर्णवेधविधिसध्यायं व्याख्यास्यामः । र-
क्षाभूपणनिमित्तं धालस्य कर्णो विध्यते षष्ठे मासि
सप्तमे वा शुक्लपक्षे प्रथमेषु तिथिकरणसुहृत्तनव-
त्पे कृतसङ्कलस्यस्त्रिवाचनं धालपुङ्गे कुमारसुपवेश्य
वालकाडनकैः प्रलोभ्याभिसान्ययन् भिषग्वामहृष्टेनालस्य
कर्णो वैषकते किङ्गे आदित्यकरावभासिते शनैः शनैर्दे-

क्षिणहस्तेन षड्जु विध्येत् प्रतनुकं सूच्या बद्धनभारया
पूर्वं दक्षिणं कुमारस्य, वामं कन्यादास्ततः पिचुवर्तिं प्र-
वेश्य सम्यक् विद्धामनतेन परिपचयेत् । शोणितबद्धत्वेन
वेदनया वान्यदेगविश्रुमिति जानीयाद्विरुपद्रवतया तद्दे-
विश्रुमिति । तत्राज्ञेन यदच्छया विद्यासु सिरासु का-
लिकामर्मरिकालोहितिकासूपद्रवा भवन्ति । तत्र कान्ति-
कायां ज्वरो दाहः स्वपुत्रवेदना च भवति । मर्मरिकायां
वेदना ज्वरो मन्ययश्च । लोहितिकायां मन्यास्तन्माव-
तानकशिरोपहृकणं शूलानि भवन्ति । तेषु यथास्वं प्रति-
कुर्वीत । क्लिष्टजिह्वाप्रगस्तसूचीव्यधाडाढतरवर्तितादोष-
प्रकोपादप्रगस्तव्यधादा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र
वर्तिसुपहृत्वारु मधुकैरण्डमूलमज्जिषायवतिलकल्कैर्भुषुत-
प्रगाढैराद्येपेसावद्यावत्पुष्ट इति सुकूटं चैनं पुनर्वि-
ध्येत् विधानन्तु पूर्वोक्तमेव । तत्राहोत्रहास्यं वर्तिसु-
स्युत्तरां दद्यात्परिप्रेकं तमेव । अथ व्यपगतदोषोप-
द्रवे कर्णवेधभाषं लघुवर्द्धनकं कर्थात् । भवति चात्र ।
एवं विषद्वितः कर्णोऽम्बुद्यते तु विधा नृणाम् । दोषतो
वाभिधाताद्वा सम्भानं तस्य मे शृणु ।

तत्र समासेन पञ्चदशकर्मवन्वनाकृतयः । तद्यथा-
नेमिसम्भानक उत्पलभेद्यको धल्लूरक व्यासङ्गिभो गण्ड-
कर्ण आहार्यो निर्व्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटस-
श्विकोऽङ्कपाटसन्धिकः संक्षिप्तो ह्रीनकर्णो वल्लिकर्णो
यष्टिकर्णः काकौषक इति । तेषु पृथुलायतसमोभय
पालिर्णेमिसम्भानकः । पृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभे-
द्यकः । सुखदत्तसमोभयपालिर्वल्लूरकः । अश्व्यन्त-
रदार्धैकपालिरासङ्गिभः । बाह्यादीर्धैकपालिर्गण्डकर्णः ।
अपालिर्दभयतोऽप्याहार्यः । पीठोपमपालिर्दभयतः
क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्व्वेधिमः । स्युलाणुसर्मावपम-
पालिर्व्यायोजिमः । अश्व्यन्तरदीर्घैकपालिरितरात्सपालिः
कपाटसन्धिकः । बाह्यादीर्धैकपालिरितरात्सपालिर्दार्धैक-
पाटसन्धिकः । तत्र दशैते कर्णवन्वविकृत्याः साध्या-
स्वेषां खनामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । सं-
क्षिप्रादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुष्कशक्नु लिखत्सन्नापालि-
रितरात्सपालिः संक्षिप्तः । अनधिधानपालिः पर्य-
न्तयोः क्षीणमांशोह्रीनकर्णः । तनुविषमाल्यपालिर्व-
ल्लीकर्णः, पथितभांसस्तव्यसिराततः सूक्ष्मपालियष्टि-
कर्णः । निर्व्वेधसंक्षिप्राद्यात्स्योणितपालिः काकौष-
कपालिरिति । बन्धेष्वपि तु शोथदाहृगपकार्पाड-

कास्त्रवशुक्ता न सिद्धिपयान्ति । भवन्ति चात् । य-
स्य पात्रिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह । कर्णपीठं
समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्द्धयेत् । बाह्यायामिह दी-
र्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् । आभ्यान्तरायां दी-
र्घायां बाह्यसन्धिरुदाहृतः । एकैवत भवेत्पात्रिः स्थला
पृथ्वी स्थिरा च या । तां द्विधा पाटयित्वा तं कृत्वा
घोपरि सञ्चयेत् । गण्डादुत्पाद्य सांसेन सानुबन्धेन
जीवता । कर्णपात्रिमपात्रेस्तु कृत्यान्निर्लिख्य शास्त्रवित् ।
अतोऽन्यतमं बन्धं चिकार्युरप्येपहरणीयोक्तोपसंभृतम-
न्धारं विशेषतसात्तोपहरेत् सुरां मण्डं चौरसदकं धा-
न्याम्बुं कपात्रचूर्णं क्षेति । ततोऽङ्गनां पुरुषं वा पथित-
केशान् सधु भक्तवन्माम्नेः सुपरिगृहीतञ्च कृत्वा ब-
न्धसुप्रधार्यं केद्यमेद्योलेख्यव्यधनेरुपपन्नैरुपपाद्य कर्णशो-
णितमवेक्षेत तद्दुष्टमदुष्टं वेति । तत्र वातदुष्टे धान्यान्त्रो-
ष्णोदकाभ्यां, पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्यां, श्लेष्मदुष्टे
सुरामण्डोष्णोदकाभ्यां प्रक्षाल्य कर्णौ पुनरवलिख्या-
नुन्नतमहीनमविषमञ्च कर्णसन्धिं सन्निवेश्य स्थित-
रक्तं सन्दध्यात् । ततो मधुवृत्तेनाभ्यज्य पिचुप्तोतयोर-
न्यतरेणावगुण्ठय कृत्वेणामपगाढमधिष्यञ्च बद्धा कपा-
त्रचूर्णं नावकीर्त्याचारिकसुपदिशेद्द्विद्विप्रयोक्तो न विधाने-
नावचरेत् । भवतसात् । विषहन् दिशास्त्रं व्यायामम-
तिभोजनम् । व्यायाममभिनसन्नापं वाक्त्रमञ्च विवर्ज-
येत् । आसतेक्षपरोषकं चिरात्प्रमवचारयेत् । ततस्त्रेण
संस्त्रेत् तत्राहादपमयेत् पिचुम् । न चासंशुद्धरक्तमति-
प्रष्टत्तरक्तं वा सन्दध्यात् । स हि वातदुष्टे रक्ते
रुढोऽपि परिपुटनवान्, पित्तदुष्टे दाहृपाकरामने
टनावान्, श्लेष्मदुष्टे कृत्स्नः कण्डुमान्, अतिप्रष्ट-
त्तरक्ते श्यावशोफवान् । शीथोऽल्पमांशो न दृढिसुषैति ।
स यदा सुकृढो निरुपद्रवः ससर्पो भवति तदैवं य-
नैःशर्नैरभिवर्द्धयेत् । अतोऽन्यथा संरम्भादाहृपाकरा-
गवेदनावान् पुनरन्विद्यते वा । अथास्याम्बुदुष्टस्याभिवर्द्ध-
नार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा गोधाप्रतद्विपुकिरानूपोदकवसाम
ज्जानौ पक्षःसर्पिस्तौलं गौरसर्पपञ्च यथालाभं स-
म्भृत्यार्कात्कवचातिबलानन्नापामार्गाश्वगन्धाविदारिगन्धा-
चीरशुक्रजलम्बुक्तमधुरवर्गप्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा
स्त्रनुशुभ्रं निदध्यात् । स्त्रेदितोन्मर्दितं कर्णं क्षेपेना-
नेन योजयेत् । अथातुपद्रवः सम्यक् बलवांसि विप-
र्द्धते यथाश्वगन्धायश्याङ्गैस्त्रिलैसोदत्तं हितम् । य-

तावर्थाश्वगन्धाभ्यां पयस्वीरगुज्जीवनैः । तैलं विष्कं
सचीरमभ्यङ्गात् पात्रिवर्द्धनम् । ये तु कर्णा न वर्द्धन्ते
विधनानेन योजिताः । तेषामपात्रदेशेषु कृत्यात् प्रष्का-
नमेव त । बाह्यच्छेदं न कुर्वीति व्यापदस्तु ततो भ्रुवाः ।
बद्धमात्रस्तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत् । आमकोशी-
समाध्यातः क्षिप्रमेव विमुच्यते । जातरोमा सुवर्णा च
क्षिप्रसन्धिः सनः स्थिरः । सुकृढोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं
वर्द्धयेच्छनैः । अमिताः कर्णबन्धास्तु विज्ञेयाः कुशले-
रिह । को यदा सुनिविष्टः स्यात्तं तथा विनियोजयेत् ।
एवं वेधप्रकाराभिज्ञेनैव भिषजा कर्णवेधः कारयितव्यः
कर्णशष्कुलो स्त्री कर्णस्य शष्कुलीव । कर्णगोलके, “अव-
स्वितकर्णशष्कुलीकलशिकं रचयद्भवोत्त” नेष० । “क-
र्णशष्कुलवन्धितं नभः श्रोत्रम्” सुक्ता०२२तन्मध्यकाणे च ।
कर्णशूलं न० ईत० । कर्णरोगभेदे । कर्णगतरोगशब्दे विवर्तिः
कर्णशोभनं त्रि० कर्णं शोभयति शुभ-णिष्-स्यु । कर्णाभ-
रणे “उत नः कर्णशोभना पुरुषि” ऋ० ८, ७८, २,
कर्णश्रव त्रि० श्रूयते श्रवः शब्दः कर्णे न श्रवः श्रवणयोम्यः
शब्दोवत् । श्रवणयोग्यशब्दधारे वयादौ “कर्णश्रवेऽ-
निधे रात्रौ दिश पांशुसमूहने” मनुः ।
कर्णसंस्त्राव पु० कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवर्तिः ।
कर्णसू स्त्री कर्णं सूते सू-क्षिप् । पृथायां कुन्याम् तत्-
प्रसवकथा कर्णशब्दे उक्ता । कर्णजनन्यादयोऽप्यत् ।
कर्णस्फोटा स्त्री कर्णे स्फोटो विदारणं यस्याः । (काण-
फाटा) लताभेदे राजनि० । “कर्णस्फोटा कटुक्षिप्ता
हिमा च परिकीर्त्तिता । सर्वपक्षभूतविषदोषव्याधि-
विनाशिनो” राजनि०
कर्णस्त्रोतस् न० कर्णस्य स्त्रोत इव । कर्णमणे
कर्णस्त्रोतीभव पु० कर्णस्त्रोतशो विष्णुकर्णमलाद्भवति भू-
अच्, भवत्यस्मात् अपादाने अच् कर्णस्त्रोतो भवोयस्य वा ।
विष्णुकर्णमलोद्भूते मधुनामके कैटभनःमके चासुरे ।
“कर्णस्त्रोतो भवञ्चापि मधुं नाम महासुरम् । तस्यस्य-
पकर्णाणसुपां बुद्धिं समास्थितम् । जहृणोऽपचितं कुर्वन्
जघान पुरुषोत्तमः” भा० अतु० ६६अ० यथाचःस्य
विष्णुकर्णाद्भुवः तथा कैटभशब्दे वक्ष्यते ।
कर्णहीन त्रि० शत० । श्विधरे नाधिर्थाप्रान्तिश्च पापवि-
शेभजन्या यथाहृ श्वाता० स० । “काकवातो कर्णहीनो-
दद्याद्वाक्शितप्रभाम्” । २४पे च पुंस्त्री चक्षुःश्रवस्वात्तस्य
तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङोष् ।

कर्णाकर्णि पु० कर्णे कर्णे ह्यहोत्वा प्रष्टत् कथनम् कर्म व्यतिहारे स० इच् समा० । (काणाकर्णि) कर्णपरम्परया अथवयोग्येऽन्योव्यकथने “कर्णाकर्णी हि कपयः कथयन्ति च तत्कथाम्” रामा० ।

कर्णाट पु० “रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गानं किलेश्वरि ! । कर्णाटदेश इत्युक्तौ राज्यसाम्राज्यदायकः” शक्तिशङ्क० उक्तो देशभेदे अथञ्च देशः पूर्णविभागे ह० स० दक्षिणस्या-स्ततः । “अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रम्य “कर्णाटमहाटवि-चित्रकूटेत्यादि” “कोङ्कनेट्टकान् दक्षिणकर्णाटान् देशान् यदृच्छयोपगतः” भाग० ५, ६, ८, “तेषां मूर्ध्नि ददाति धामभरणं कर्णाटराजप्रिया” उद्गतः । कर्णाटजनपदे भवः अण् । कर्णाटभवे त्रि० स्त्रियां डोःप् “कर्णा-टोवीनपोनस्तनवसनदशान्दोलनस्यन्दमन्दः” उद्गतः । बङ्गुप तस्य लुक् । कर्णाटाः तद्देशवासिषु । तस्य राज-न्यपि अण् । कर्णाट तद्देशभवे । तस्य बङ्गुप लुक् । एकत्वे न । “अरण्ये कर्णाट त्वदरिर्वनितानां विधिवशात्” उद्गतः । सुखराटे कर्णाटयन्त्रस्य तद्रूपे लक्षण्येति भेदः । २ हंसपदीलतावां स्त्री राजनि० । श्रागिणीभेदे सं-गंतदामो० सा तु साहवरागस्य भार्या । कर्णाटे प्रसिद्धा अण् ङीप् कर्णाटी । अनुप्रासाङ्गिकभेदे ‘कर्णाटी क-वर्गेणानुप्रासतीति सरस्व० तद्वाक्यञ्च अलङ्कारगण्डे ३८६ पृ० दर्शितम् ।

कर्णाटक पु० गोत्वपवर्त्तके ऋषिभेदे तस्य गोत्वापत्यम् इञ् । कर्णाटकि । यस्मादि० तस्यास्त्रियां बङ्गुप लुक् । कर्णाटकाण्डोत्पत्तौ च । स्त्रियां तु कर्णाटकि इयेव कर्णाटि न० कर्णः तिर्यगेष्वाकारवान् इवाङ्गम् । गृहभेदे तत्रिकृत्तिलक्षणम् “कभिदुलो मणिसम्भान् कर्णाटुगण-राणि च” भा० व० २६४ अ० ३० श्लोकव्याख्यानं यं नीलकण्ठे नोक्तं यथा । “कर्णस्तिर्यग्यान् तेन प्रका-रेण यत्पाषाणादिवस्तरेण क्रियते तत्तद्गृहकृतिगेषं क-र्णाटुमिति वदन्ति तद्विदिकोणस्य चतुरस्रस्योपरि विदिकोण-चतुरस्रं तदुपरिदिकोणं तदुपरि पुनर्विदिकोणमित्येवं क्र-मैर्लोत्तरोत्तरमन्त्रप्रमणं चतुरस्रैः समाप्यम् इति प्रसि-द्धम्” । तत्र कर्णाटेति पाठः प्रामादिकः नीलकण्ठेन क-र्णाटुपदस्यैव व्याख्यानात् ।

कर्णाटि त्रि० पाणिन्युक्ते जाह्नवप्रत्ययानिभित्ते ऽशब्दगणे स च गणः । कर्ण अस्ति नञ् सुख केश पाद युक्तम् अ-शङ्क दलो थोऽ २५, अणो जाह्नम् अस्तिजाह्नमित्यादि ।

चतुरस्रं फिज्प्रत्ययानिभित्ते पाणिन्युक्तेऽशब्दगणे च स ऋ गणः “कर्णवसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनहुत्त पाञ्चजन्य स्किञ् कुम्भी कुम्भी जित्वन् जीवन् कुलिश आशुडोवत जव जैत्र आनक” कर्णस्य सञ्चितदेशादि । कर्णाटानि तत्सञ्चितदेशादी त्रि० ।

कर्णानुज पु० इत० । शुधिविदे त्रिका० । [(काणेरपाता) कर्णान्द (न्दू) पुंस्त्री कर्णस्यान्दुरिव । कर्णपालौ । हेम० कर्णाभरणक पु० कर्णाभरणमिव कायति पुष्यपहारा कै-क । आरग्वधे दृषे । (सोन्दाल) राजनि०

कर्णारा स्त्री हस्तकर्णवेधन्याम् शब्दकल्पद्रुमे त्रिकाण्डप्रामा-न्येनोक्तं तच्च मूले न दृश्यते इत्युक्तं कर्णवेधनीशब्दे । कर्णारि पु० इत० । अञ्जने कर्णजिह्वशब्दे तत्कथा (आजन) २ नदीसञ्ज्ञे दृष्टे राजनि० । [रिणां कर्णं चालने त्रिका० कर्णास्फाल पु० आ+स्फुर-णिच्-स्फालादेशः इत० । क-कर्णि पु० कर्ण-इन् । अर्णाकारफलके शरभेदे भर्त्वि० । भावे इन् । २ भेदने च

कर्णिका स्त्री कर्ण-एतुल् कर्णे भवः अलङ्कारः इकन् अत इत्त्वम् । १ कर्णाभरणभेदे (काण्) २ करिगुणवाच्य-र्त्तित्यङ्गुलाकारे पदायं ३ पद्मजीजकोषे च अक्षरः । “यस्यामवस्थितः सर्वतः सौर्यः कुलगिरिराजोमेरुर्होपा-यामसमुद्राहः कर्णिकाभूतः” भाग० ५, १६, ७, ४ कसु कादिद्वन्परम्परायाम् (ऊडा) ५ करमध्याङ्गुली च भेदि० । ईलेखन्यां हारा० । ७ अग्निमन्त्रदृष्टे दञ्ज जग्दङ्गीदृष्टे च राजनि० कर्णी दृष्टोऽस्यस्य ठन् । ६ दृष्ट-कर्णे त्रि० ।

कर्णिकाचल पु० कर्णिकायां स्थितोऽचलः । सुमेरुपर्वते हेमच० । यथा चास्य तयारूपेण स्थिति तथा कर्णिका-शब्दे” भाग० ५, १६, ७ श्लो० उक्तं तच्च कर्णिकाशब्दे उक्तम् कर्णिकापर्वतादयोऽप्यत्र ।

कर्णिकार पु० कर्णि भेदनं करोति ङ-अण् उप० स० । (गणियासी) १ वृक्षभेदे, २ आरग्वधदृष्टभेदे च (कोट सोन्दाल) शोधनरूपमलभेदकत्वात् तयोः तथात्वम् । “कर्णिकार-मद्विधाधः पादपोत्पलः इत्यपि । “कर्णिकारः कटुस्तिक्तस्तुवरः शोधनो लघुः । रञ्जनः सुखटः शो-थलेष्ठाक्षत्रणकुञ्जनुत्” भावप्र० गुणादि उक्तम् “वर्णप्रकमे-रुति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया अ-चेतः” कमा० । “अनन्तरञ्च कर्णिकारं रगीरः” दशकु० । कर्णिकान् पु० कर्णिका हस्तायङ्गुलिरस्यस्य इति । ङ

स्तिनि जटा० स्त्रियां ङीप् । २३११ पर्वतभेदे च यञ्चि० ।
 कर्णिन् लि० कर्ण-कण्ठे तन्दा० ङी वा इनि । वृद्धक-
 र्णयुक्ते लम्बकर्णे लम्बकर्णमन्तु विधानपरि० यङ्कृत्स्त्रि-
 तायादृष्टः । “हनुमूलादधः कर्णो लम्बो तु परिकीर्तितौ ।
 कर्णौ तु वृद्धकृद्धौ यस्ताविति यातातपोऽब्रवीत्” । “अङ्-
 हाराङ्केयूरायाङ्कृत्स्त्रिणिकर्णेने” भा० अतु० १४ अ० ।
 स्त्रियां ङीप् । सा सुस्तुतोक्ते ऽयोनिरोगभेदे च सा च
 “विंशतिव्यापदोयोनेर्नदिटा रोगसङ्ख्ये” इत्युद्दिश्य “उ-
 दावर्त्ता तथा बन्ध्या-अयानन्दा तु या योनिः कर्णिनी
 चरणाह्वयम् । स्रग्द्विका सकफा श्रेया” इत्यादिभा ता
 विभक्त्य “अर्णिन्यां कर्णिका योनौ क्लेष्ठाख्यन्यां तु जा-
 यते” इति लक्षिता । “वर्त्तिं प्रदद्यात् कर्णिन्यां शोध-
 नद्रव्यसंभ्रताम् । प्रसंसिनीं हताभ्यङ्गां कर्त्तस्त्रिणां प्र-
 नेययेत्” सुशु० २३ टिल्लावयययुक्ते वाणभेदे पु० । “करोति
 कर्णो यस्तु यस्तु खड्गादिहस्तैः । प्रयान्ति ते त्रि-
 शने नरके ऋषदाहणे” विष्णु पु० २ अ० ६ अ० ।
 “कर्त्तुं नो वाणविशेषान्” श्रीधरः । अत्र पक्षे तन्दा० ङी
 वा इत्थं कर्णिकः, पक्षे तु कर्णिक, अतुप् मस्य वः,
 कर्णवत् वृद्धकृत्त्वात् वृद्धकर्णे हनुभागादधोलम्बकर्णे लि० ।
 अतुपि स्त्रियां ङीप् ।

कर्णी स्त्री कर्म्-इत् वा ङीप् । कर्म् शब्दार्थे बः णभेदे
 तच्छ्रुत्परे “अतः एकमकं सङ्गमपालकशकम्भीषु” पा०
 अतःपर त्रिसर्गस्य नित्यं सः । अयसा निर्मिता कर्णी
 अयस्कणीत्यादि । ऽभूत्तदेवमातरि स्त्री कर्णीसुतः ।

कर्णीमत् पु० कर्णिवर्णविशेषाकारः फलेऽप्यस्य मत्प । सं-
 प्रायां दीघः । आरग्यधे (सोऽल) यञ्चि० ।

कर्णीरथ पु० कर्णः सामीप्येनाख्यस्य कर्णी स्तम्भः तेन ई-
 शोभा यस्य न समासान्तः प्रप् स चासौ रथो रथ ल्यं
 वाहनं कर्णी० । स्तम्भवाहो यामे (पालकी) इत्यादौ ।
 यञ्चि० तु अन्या व्युत्पत्तिर्दीयता यथा । कर्म् बाध्यक्रिया
 उपचारात् षर्षः कर्णीः स्थास्ति इति । कर्णी चासौ र-
 थश्च । यञ्चि० मालेण रथो न वस्तुतो रथः । यद्वा सामी-
 प्यत् कर्णयञ्जेन स्तम्भो लक्ष्यते सोऽस्यास्ति वाहनत्वे न
 इति कर्णी चासौ रथश्च । उभयत्र अन्वेषामर्षति पा०
 दीर्घः इति । “कर्णीरथस्यां रघुवीरपत्नीम्” रघुः ।

कर्णीसुत पु० ईत् । मूलदेवे लिङ्गा० हारा० च । स च
 कर्णासुरः इति यञ्चि० कल्पद्रुमः तन्मूलं सृष्ट्यं संस्य क-
 णीमाहृत्तयाभावात् काद० टं क यासृत्तया यः स्तम्भ-

वर्त्तकमूलादेवस्यैव तस्मान् न तु उपसेनजस्य नाम ।
 अतएव “कर्णीसुतकथेव वसिष्ठतत्रिपुलाचला” काद० व्या०
 “कर्णीसुतः करटकः खेयशास्त्रपर्वतकः । तस्य ख्यातो
 वखावो द्वौ विपुलाचलसंज्ञको” टी० उक्तम् ।
 “कर्णीसुतमहिते च पयि मतिमकरम्” दशकु० ।

कर्णीसुरसुरा स्त्री पालेवनिता० समासः । (काण्फसलः न)
 कर्णेजपने । युक्कारोह्या० अस्याद्युदात्तता । एवं कर्णे-
 टिरटिरा अपि तत्रार्थे तथा दृढात्तता च । [यञ्चि० ।
 कर्म् इत् पु० कर्णे इत् पु० रिच । अङ् च द्राक्षितकर्णाबद्धारभेदे
 कर्णीपकर्णिका स्त्री कर्णादुपकर्णेऽप्यस्याः ठन् अत इ-
 त्तम् । (काणाकाणि) परस्परव्यवहारे प्रवादं “प्रागेव
 कर्णीपकर्णिकया सुतापवादव्यभिक्तद्वयः” पञ्चत० ।

कर्णीस्य पु० कर्णे उर्णाधिकं खोम यस्य । ऋगभेदे । “कर्णीस्ये-
 कपदन्वास्यैर्निर्जुष्टं एकनामिभिः” भाग० ४, ६, १५ ।
 कर्णी लि० कर्णे भवः शरीरावबलात् अत् । १ कर्णे भवे समा-
 दौ । कर्णे-कर्णेषु यत् २ भेदे च ।

कर्त्त शैब्ये शिथिलीकरणे आरम्भसंयोगशिथिलतापादने
 अ० पु० सक० षिट् । कर्त्तयति ते मतान्तरे कर्त्तापयति ते
 अचकर्त्तत्-त कर्त्तयाम्-वभूव आस चकार चक्रे । कर्त्त-
 यिता कर्त्तात् कर्त्तयिषोऽ कर्त्तयिष्यति ते । कर्त्तनायः
 कर्त्तयितव्यः । कर्त्तयिता कर्त्तितः । कर्त्तमं कर्त्तना । क-
 र्त्तयितुम् कर्त्तयित्वा आकर्त्तयि । कर्त्तयिषि कर्त्तये ते
 अकर्त्तये अकर्त्तयिषाताम्-अकर्त्तयिताम् कर्त्तयिता-
 कर्त्तयिता कर्त्तयिष्यते कर्त्तयिष्यते-“एवाङ् सर्वं दुर्भूतं
 कर्त्तं कत्वा कर्त्ताकृतम्” अथ० १०, १, १२ । “अपि क-
 र्त्तं मवसंयो ऽयञ्छूनु” ऋ० १, १२, १३ ।

कर्त्त पु० कर्त्तयति शिथिलीकरोति कर्त्त-अच् । ङ्रुपे
 “लाघ्यं कर्त्तादपपदो यजताः !” यजु० २३, ५१, कर्त्तात्
 कृपात्” नददौ । जन-भावे षञ् । २ भेदे ष । “सधृङ्मि-
 यस्य यतयो यमकर्त्तयेतिम्” भाग० २, ७, ४६, कर्त्त-अच् ।
 ३ ऋदके लि० । “हकस्य कर्त्ताद्वपदीयजताः” ऋ० १, ३०,
 ६ । “हे यजताः अवरपदः आपदः कर्त्तात् कर्त्तः” भा० ।
 कर्त्तं न न० जन-भावे ष्युट् । ङ्रुदने । “गुलमयुक्त्वपलताप्र-
 ताकौषधिबीरुधाम् । पूर्वेष्वनादृषदण्डः स्थानेषुक्तेषु
 कर्त्तने” “प्र तिलोस्ये बधः पुंसः स्त्रियां नासः दिक्कर्त्त-
 नम्” याज्ञ० कर्त्त-अ्युट् । २ शिथिलीकरणे करणे
 ल्युट् । ३ कर्त्तनसाधने लि० । स्त्रियां ङीप् कर्त्तनी ।
 जन-कर्त्तरि ल्यु । ४ भेदकर्त्तरि लि० ।

कर्त्तृ री स्त्री क्त-वत् कर्त्तृ राति रा-क गौरा० क्तृ० । कर्त्तृ-
 ग्याम् पत्नीकृत्कृत्वादेः क्तेनवाधने(कातारो)० क्तृभेदे
 “ददर्श कर्त्तृरीयन्मन्त्रतोपरिर्षंस्थितम् । मनःप्रवणवेगेन
 भ्रममाणं मङ्गारवम् । अपि स्वयन्मं मयकं यत् स्वयन्वयति
 कोटियः” काशी० । ज्ञेयादिकर्त्तृनवाधने (कांषि)
 ३ अक्षरे, “कूरमध्यगतचन्द्रो जग्नं वा क्रूरमध्यगन् ।
 कर्त्तृरा नाम योगोऽयम्” इति ज्योतिषोक्ते ३ योगभेदे
 च । कर्त्तृरायोग उपलभ्यते १२५६, ६० तत्प्रति-
 प्रहविवेषोऽपि उक्तः । क्त-वृत्-कर्त्तृरिति लक्ष्यत्वं स्त्री ।
 “कर्त्तृरिति संदृश्यैकस्य रोमाणि निर्हरेत्” सुश्रु० । “पापो
 कर्त्तृरिकारकौ” मूक्त० चि० । अत्र “ङ्यपोरिति” पा०
 सुश्रुः” पीयू० । वस्तुतः क्तृकर्त्तृरिसंदृश्यैरित्यत्र इत्ये
 सुश्रुप्रसङ्गेः सुश्रुान्तोऽपि कर्त्तृरिसंदृश्योऽस्तीति गम्यते ।
 स्वार्थे कन् । कर्त्तृरिकाव्यव स्त्री ।

कर्त्तृ व्य लि० क्त-वृत्तयै तव्य । कर्त्तृं बोधये । “हीनसेवा
 न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो मङ्गदानयः” चाणक्यः । “शौचं
 यथाहं कर्त्तव्यं शारान्द्रोदकवारिभिः” “महाव्याहृतिभि-
 र्हीमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम्” मनुः “मनस्याहितकर्त्तव्याः”
 कुमा० । क्त-कर्त्तृषि तव्य । ३ अक्षरे लि० । “पुत्रः सखा
 वा भ्राता वा पिता वा यदि वा शुभः । रिपुस्थानेषु व-
 त्तन्नः कर्त्तव्या भूतमिच्छता” भा० शा० १४० अ० उभयतो
 तव्य । ३ अक्षरपरि ३ अक्षरस्य क्तेने च न० ।

कर्त्तृ लि० क्त-वृत्त वा । १ क्रियानिष्पादके क्रियोत्-
 पादकयत्नशुक्ले तज्जलयोगकर्त्तृषि न चोतिभेदः । स च
 कारकचक्रप्रयोजत्वात् स्वतन्त्रः यथाह पा० “स्वतन्त्रः
 कर्त्ता” । “क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितो ऽर्थः । कर्त्ता
 ज्ञातृ” सि० कौ० । व्य क्तव्यैतदस्याभिः सरलायाम् यथा
 “स्वतन्त्र इति यप्यनार्दिप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुपा-
 त्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वभिन्नरव्यापारानधीनव्यापारव-
 प्तम् वा कर्त्तृत्वं बोध्यम् कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्या-
 हारे फलस्यैव प्रधानतया बोधस्वीकर्त्तृमते कर्त्तादि-
 व्याहृत्यर्थं यप्यनार्दिप्रत्ययसमभिव्याहृतेति । णिजलस्यैव
 प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यशारण्यय प्रधानव्यापारेति ।
 हरिणा तु स्वातन्त्र्ये विशेषो दर्शितो यथा । “भाठ-
 पात्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृत्वेत्येते” इति सामान्यतो-
 ऽभिधाय “प्राधान्यतः शक्तिभावात् प्राग्भावापादाना-
 दपि । तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ।
 षड्दृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविशेके च दर्शनात् । अपाराद-

व्युपकारत्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तृरित्येते” इति अस्यायमर्थः
 इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्त्तृव्यापारस्य
 वत्त्वात्, तथाच इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः
 इतरकारकाणाञ्च कर्त्तृः प्रयोज्यत्वात्, न तथा, दात्यादेः कुठा-
 रादिवत् कर्त्तृः प्रतिनिधयस्त्वात् कारकान्तरप्रयोगेऽपि
 कर्त्तृः प्रयोगात्, अपारात् शान्ताज्ञातपात्तफलजनकव्यापार
 वत्त्वाच्च स्वातन्त्र्यं कर्त्तृरिति । कौ० विवक्षित इति कर्मकर-
 ष्यादेरपि तत्तद्ग्रापारस्य भातुनाभिधाने कर्त्तृत्वमिति दो-
 तनाय । “उत्पत्तिपाले कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।
 व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः” इति हरिणा
 विवक्षावशात् सर्वेषां कर्त्तृत्वस्वीकारात् । भाष्यकृता तु
 “पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणामेव कर्त्तृत्वं निर्दिशितमपा-
 दानादेवां कर्त्तृत्वानिर्दिशनाय” इत्युक्तत्वात् अरथाधिकरण-
 कर्मणामेव विवक्षया कर्त्तृत्वमिति नापादानसंप्रदानयो-
 रिति विवेकः । कारकव्यापारभेदश्च मङ्गुषायां दर्शितः
 संक्षिप्य ततोऽस्माभिः यद्वाच्यते दर्शितो यथा
 “कर्त्तृः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः । करणस्य क्रिया-
 जनकाव्याहृतव्यापारः । क्रियाफलहेतुहेतुत्वव्यापारश्च
 कर्त्तृत्वः । कर्त्तृत्वमप्यप्यहितक्रियाधारणव्यापारोऽधि-
 करणस्य । प्रेरणातुमत्यादिव्यापारः स्वयदानस्य, अथपि
 भावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति । तत्र करणाधार
 कर्मकर्त्तृणां क्रियाजनकत्वं सुव्यक्तं तैर्विना क्रि-
 यातुत्पत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजन-
 कत्वाच्च कर्त्तृत्वसत्त्वात् चटं अरति कटं करोतीत्यादौ
 च बुद्धिस्यघटादेरपि पूर्वकाव्यत्वेन अरथादिहेतुत्वा-
 त्तथात्पत्तयैव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षया काठं पचति स्वासी
 पचति खोदनः पच्यते इत्यादिप्रयोगः । अपादानस्य
 अर्थभाषोपगमेन हेतुत्वात् स्वयदानस्य च दाहबुद्धिस्य-
 तथा पूर्वकाव्यत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्वाहकत्वेऽपि न
 कर्त्तृत्वविवक्षा अर्थभिधानात् तदुक्तं भाष्येऽपादानादीनां
 कर्त्तृत्वानिर्दिशनायेत्यनन्वयपदं सरलापत्त्यांशे दर्शितम् ।
 स च प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्द्वयोरपि सव्यादकः “प्रवृत्तौ च नि-
 वृत्तौ च कारकाणां यदन्तरः । स कर्त्ता नाम विधिः
 कारकाणां प्रयोजकः” इत्युक्तः । स च पञ्चविधः “क्रिया
 सुस्थोभवेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः । अनुमना
 यज्ञोता च कर्त्ता पञ्चविधः स्वतः” गोपालभट्टा० अत-
 एव मनुना “अनुमना विशिष्टता नियन्ता क्रयविक्रयी ।
 संज्ञकर्त्ता चोपकर्त्ता च वृत्ते भातकाः स्वताः” इति पक्षां.

चातकर्त्तृत्वसुक्तम् चाथोच० 'आदकोषातकस्येति'
 चतुर्थपरचे पाठ० । तेन कृत्वाकर्त्तृत्वसुक्तम् । स च प्रका-
 रान्तरेण त्रिविधः 'त्रिविधं प्रायते कर्त्ता विशेषेण क्रियां
 प्रति । योगत्वप्रतिबिह्वत्वविशेषवपदान्त्वैः' भट्टका० ।
 स्वार्थः क्रियां प्रति प्रकारत्वेण कर्त्ता विनायते
 तस्य विवरणम् 'साध्यायोऽधेतव्यः' इत्यत्र योग्य-
 त्वेन स्वविद्यमानैवैविकः, ? । 'अहरेर्हृद्द्याद् दौ-
 शितो न ददाति इत्यत्र प्रतिबिह्वत्वेन दीक्षिते-
 रःपरः २ । 'स्वर्गकामो वजेत' इत्यत्र विशेषण-
 पदान्त्वेन स्वर्गकामः कर्त्ता प्रायते, । स च प्रकारा-
 न्तरेण त्रिविधः सात्त्विकादिभेदात् यथाह गीता 'सङ्कल्पो
 ऽनङ्गमादी एतु तृषाहसन्निवतः । सिद्धस्यसिद्धो
 निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते' 'रागी कर्मफल-
 प्लुतुन्वोऽहिंसात्मकोऽशुचिः । हृष्योऽकार्मिकः कर्त्ता
 राजसः परिकीर्त्तितः' 'असुक्तः प्राकृतः स्वयः यतो-
 नैकतिकोऽवशः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उ-
 च्यते' । कर्त्तृपदस्य क्रियान्तरे कर्त्ताश्रये वा नतभेदेन
 कृत्तं न तु यौगिकमित्येतत् यद्द्वि० भट्टमतदर्शन-
 प्रकाशे दर्शितं यथा

‘अथ क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्तज्जन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां
 घटाहुरयोः कृताकृतत्वव्यवहारात्तृणन्तकृताह्युत्पन्न-
 कर्त्तृपदस्य जन्यत्वबोधकत्वाच्च कर्त्तृत्वार्थत्वं,
 क्रियाभावात्प्रत्ये कर्त्तुः, क्रियान्तरे कर्त्तृपदार्थः स्यात् ।
 तथा च कारकभावेऽतिप्रसङ्गः एवञ्च कर्त्तो यत्राद्ये-
 न चाख्यातविवरणात् तस्यापि यत्रोऽर्थः । तदुच्यते ।
 'कृताकृतविभागेन कर्त्तृरूपव्यवस्थया । यत्रैव कृतिः
 पूर्वा परस्मिन् सेव भावना' सेवाख्यातार्थोभावेनेति चेत् ।
 वीजेनाहुरः कृतः स्वर्गादिना सुखं कृतं वीजमहुरं
 करोतीति यत्र विनापि व्यवहारात्' 'कर्त्तृपदञ्च न
 यौगिकं तथा हि कर्त्तोऽथवात्त्वे तिष्ठः कर्त्तृत्वत्वे वा
 धातुप्रत्ययार्थयोः कृतिजन्योऽपि परस्परमन्वयः कर्त्तो कृति-
 जन्यत्वस्य तद्विषयत्वस्य वाऽभावात् कृतिविषयत्वस्य कृति-
 निराकाङ्क्षादिनि । एवं कर्त्तुः क्रियात्वे तत्रैव क्रिया
 श्रवणवचकत्वे तयोः परस्परमन्वय एवेति उभयदर्शने क-
 र्त्तृपदं कर्त्तादिपदवद्भूतमेव । कृतिश्च कर्त्तान्तरे क्रियान्तरे
 नेत्यन्वयेतत् तथा च कृताकृतविभागेन च कर्त्तृरूपव्यव-
 स्थया च न कर्त्तो यत्रार्थत्वमिति किञ्चाख्यातस्य करोतेषु
 न यत्रार्थत्वम् पाकाद् वतत्रे पाकं करोतोऽद्यादौ यत्रैवस्य

यत्रविषयकत्वस्य वाऽप्रतीतेः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च वा-
 स्येनाप्यवगतुपपत्तेः पौनरुक्त्यात् एकत्वं विध्यतुवा-
 ददोषाच्च' इत्यादिकम् भट्टमतम् । अतएव तु कर्त्तुः
 यत्रार्थत्वमिति भेदः तत्र कथातयन्ते दर्शयिष्यते ।
 यद्दं प्र० कर्त्तृपदं यौगिकमिति व्यवस्थाय तद्व्यवहारात् यथा
 'तिष्ठान् विकारणात्कस्य धातोरर्थस्तु यादयः । स्वार्थं
 यादयि बोध्यतात्कर्त्तृत्वं तदिष्टोच्यते । विकारण्येन
 यद्वादनोपस्थाप्योयादयार्थं सादृशरतिता खोपस्थाप्यया-
 दयार्थोऽनुभावयितुं यत्कृततातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव
 कर्त्तृत्वं कारकमित्यर्थः । कर्त्तृत्वाद् धातुनोपस्थाप्यो-
 ऽर्थं कर्त्तुर्भाव्योऽपि न विकारणात्नेति न तत्र प्रस-
 ङ्गः । पचति जानातीत्यादौ खोपस्थाप्यकृत्याश्रयत्वाद्दौ
 धातुपस्थाप्यस्य पाकवद्वादेरन्वयः पचाद्युत्तरतिता बोध्य-
 तइति पाकस्य यत्राश्रयं, ज्ञानस्याश्रयत्वमेव न यद्यतीत्यत्र
 नाश्रयस्य प्रतियोगित्वं प्रतिबिम्बतइत्यत्र भवनात्मनः प्रति-
 विम्बस्य प्रकारत्वमेव कर्त्तृत्वम् । कर्त्तृत्वस्य श्रवणवर्षित्वभ्ये
 कर्त्तान्तरे यौगिकत्वं न तु यत्रार्थकः प्रकारान्तरावश्य-
 स्यैव यत्रात्वात् निरुद्धत्वव्यवस्था यत्रैव धातुवत्वस्य तत्रैव
 प्रत्यायनात् । घटस्य कर्त्तृत्वादौ चातुक्तुत्वं चतुर्थः फलस्य
 प्रायश्चः कृतिविवचयत्वात् घटाद्युपभोगात्तुक्तुकृतिश्च न
 घटाद्युत्तुक्त्वा प्रकाशाभावात् अतो न घटादिभोक्तुक्त्वात्-
 कर्त्तृत्वप्रसङ्गः । क्रियान्तरे कर्त्तृत्वोऽन्वयेन रथादेर्गत्या-
 दिकर्त्तृत्वमपि हस्यमेवेति तु न युक्तम् । क्रिया हि नाम
 अन्वयेतस्य पाककर्त्तृत्वात्तुपपत्तेः प्रसङ्गं तस्युच्चादेरेव
 तथात्वापत्तेः नापि धातुत्वमालम्ब्य तत्पदं, नापि अन्व-
 नात्तुक्तुत्वव्यापारः चकनात्तुक्तुत्वव्यापारवतः कारकमात्रस्य
 चकनकर्त्तृत्वापत्तेः । अस्ति जङ्घीतीत्यादावप्यदादेरुत्तरं तु-
 प्रस्यैव विकारणस्य प्रतिबन्धाने भोजनकर्त्तृत्वादेरवगमइति ।
 तदप्रतिबन्धानेऽपीति अतेनाह । यगन्भिन्नधातुत्वार्थवत्तया
 योऽनुभाव्यते । घटा स्वार्थः स चात्यर्थः कर्त्तृता वा निग-
 द्यते । यगन्भिन्नधातुपस्थाप्यवाहयार्थं प्रकारवदर्थं धर्मि-
 कान्त्यबोधं प्रति घटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातुपस्थाप्य
 तदर्थस्य कर्त्तृत्वम् पच्यत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थ-
 कर्त्तृत्वं घटातुभाव्यमपि न यगन्भिन्नस्य, पच्यते तस्युच्चा-
 दत्वादौ तु तादयस्य धातोरर्थवत्तया तिष्ठेव स्वार्थः
 कर्त्तृत्वमनुभाव्यते न तद्विशेषेण घटेति तद्गुदाशः । अया-
 दानत्वादिभेदेन चतुर्विधत्वमिदोऽज्ञातुक्तुत्वभेदेन कारकस्य
 द्वैविध्यमप्यपीति तदनुसारा न्यूनत्वमत आह । धातुत्वार्थस्य

धर्मितया तिङाद्यैरनुभाष्यते । यत्तदुक्तं धर्मतया त्वनुक्तं कारकं भवेत् । धात्वर्थस्य विशेषणतया तिङाद्यनुभाव्यत्वमेव कारकस्योक्तत्वं तद्विशेषणतया तदनुभाव्यत्वमेव धातुक्तत्वं भवति धातुकाकाङ्क्षप्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रसक्तं तदनुक्तं पचति इत्यादावपि कर्म्मत्वादेरनुक्तत्वापत्तेः । पचति पच्यत- इत्यादौ तिङा, पाचकः पच्यमान इत्यादौ च कृता, कर्त्तृ- त्वं कर्म्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तथा पचनं कर्त्तृ, दानीयो द्विजः, भीमोगजः, शयनं शृङ्गवत्यादौ यथाक्रमं करणत्वादि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैर्कदेशेऽपि कर्त्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरनुभवात् । सेवितां साम्प्रतं विभ्रं गुहः परुषवागपि” “विषदृकोऽपि सक्त्वात् प्रसव्यं केतु- ममाप्नतम्” इत्यादौ निपातेन क्वचित् कर्म्मत्वकारकस्योक्त- त्वम् । धातुभेदेन कर्म्मत्वकारकस्योक्ततायां नियममाह । दुहादिभ्यः प्रत्ययेन सुख्यकर्म्मत्वमुच्यते । णिजन्तोभ्यः कर्त्तृ- तास्या तदसत्त्वेऽन्यकर्म्मता । दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन सुख्यं साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकं यत्कर्मत्वं तदेयोच्यते धात्वर्थ- विशेष्यत्वेनानुभाव्यते तेन गौः पयो इत्येते दुग्धा वेत्यत्र पयःकर्मकमोषनानुकूलव्यापारजन्यमोषनवती गौरित्थेवं बोधः । तत्र मोषनार्थस्य व्यापारस्य धातुवाच्यतया मोषनस्यैव साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलत्वात् । षड्प्रथ- तेर्गत्वार्थस्य व्यापारः । लोपे च गत्वार्थस्य विकर्म्मणं वाच्य- मतः साक्षात् तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमत्त्वमेव फलं न तु तदुच्यते यथादि । तथाच ‘भारोभवनं नीयते’ इत्यादौ शाखा यामं कथ्यते’ इत्यादौ च यथाक्रमं भवन- कर्मकगत्यनुकूलव्यापारजन्यगतिसान् भारः, यामकर्मक- गत्यवच्छिन्नविकर्म्मण्यकर्मतामयः शाखेत्याकारकबोधयोरुक्त- पत्यैव सम्पत्तौ दुहादेर्गौणकर्मत्वं, नीवहादेः प्रधान- त्वमित्याद्युक्तिभेदेन विविहयं शाब्दिकानामनादेयम् । णिजन्तोत्तरं कर्म्मतावाचिप्रत्ययस्थे तु मूलधातोः कर्त्तृ- तायाश्चर्म्मतातिदेशसम्भवे तादृशमेव कर्मत्वं धात्वर्थस्य विशे- यतया तिङाद्यैर्बोध्यते यथा चैत्रोपानं गम्यते गमितो- वेत्यादौ यामकर्मकव्यापारजन्यगमनस्य कर्त्ता चैत्र- इत्यादि । यत्र तु न तदतिदेशस्तत्र मूलधातोः कर्मत्व- मेव तदर्थाविशेष्यतया त्रुच्यते यथा ‘योदनः पाच्यते स्वःयते वा श्रुत्वेन भर्त्ता’ इत्यादौ तत्र भवेत्कर्त्तृकव्यापा- जन्यस्य ननु कर्त्तृकपाकादेः कर्मतयौटनादितरेव बोध्यते ‘भवेण पगं खाद्यमानश्चैत्रोत्रजतीत्यादौ’ कर्मणि शान- जादिभ्यः प्राक् पठित्तिः” ।

न्यायादिभवे कतिमानेव कर्त्तृशब्दवाच्यः इत्यतः कर्त्तृ- त्वमात्रधर्मः । सांख्यमते बुद्धेर्याऽयं कर्त्तृत्वाभिनिवेशस्त- दुपरागादकर्त्तुः पुरुषस्यापि तदभिमानः । तदेतत् सां० प्र० सू० भाष्ययोर्दीयितम् यथा “उपरागात् कर्त्तृत्वं चित्वादिध्याञ्जित्वादिध्यात्” सू० । “अत्र यथायोज्यमन्वयः । पुरुषस्य यत् कर्त्तृत्वं तदुप- परागात् । बुद्धेः वा चित्ता सा पुरुषसादिध्यात् । एतदु- भयवशात्तत्राभिधेयः । यथाग्न्यधोः परस्परं सं- योगविशेषात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिको यथा वा जलसूर्ययोः संयोगात् परस्परधर्मारोपणवैव बुद्धिपु- षयोरिति भावः” भा० । पुरुषस्य यथाऽकर्त्तृता तथा सां० कौ० व्यवस्थापितं यथा “तस्माच्च विपर्यासात्सङ्घं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य । केवल्यं माध्यस्थ्यं दृष्टृत्वमकर्त्तृभावश्च” का० । “तस्माच्चेति चः पुरुषस्य बहुत्वेन सङ्घधर्मान्तराणि ससृजिर्नोति विपर्यासाद- ष्णादिदृष्टौ त्रैगुण्यविपर्ययादित्यनन्तरोक्तं सम्बध्येत अत- ष्णादिरासाय तस्मादित्युक्तम् अतन्तरोक्तं हि सृजिधाना- दिदमोविषयो विप्रकटश्च तद इति विप्रकटं त्रैगुण्यमवि- वेकोत्वादि सम्बध्यते । तस्मात् त्रैगुणादेः यो विपर्यासः स पुरुषस्यात्रैगुण्यत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारण्यत्वं चेतनत्वमप्रसङ्गमित्यञ्च । तत्र चेतनत्वेन अविषयत्वेन च साक्षित्वदृष्टृत्वे दर्शिते चेतनो हि दृष्टा भवति नाचेतनः साक्षी च दर्शितविषयो भवति यस्मै प्रदर्शयति विषयः स साक्षी यथा हि लोके अर्थिप्रत्यर्थिनो विनादविषयं साक्षिणे दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि स्वर्चितं विषयं पुरुषाय दर्श- यतीति पुरुषः साक्षी । न चाचेतनोविषयो वा शक्योविषयं दर्शयितुमिति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव दृष्टापि भवति अत्रैगुण्याज्ञास्य वैवल्यम् आत्यन्तिको दुःख- त्वयाभावः केवल्यं तच्च तस्य स्वाभाविकादेशात्त्रैगुण्यात्सुख- दुःखमोहरहितत्वात्तद्विदुः । अतएवात्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यं सुखी हि सुखेन तद्वन्, दुःखी हि दुःखं विषय मध्यस्थो भवति तदुभयरहितस्तु मध्यस्थ इत्युदासीन इति वाख्या- यते । विवेकित्वात्प्रसवधर्मित्वाच्चाकर्त्तृत्वं सिद्धम् । स्यादेतत् प्रमाणेन कर्त्तृव्यमर्थमवगम्य चेतनोऽङ्गं चित्तार्थं करोमीति कतिचेतन्ययोः सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धं तदेत- ष्काङ्गते नावकल्पते चेतनस्याकर्त्तृत्वत्कर्मन्थाचैतन्यादित्यम- ष्याह” कौ० “तस्मात्तत्र योगादचेतनं चेतनार्थं लि- ङ्गम् । गुणकर्त्तृत्वे च तथा कर्त्तृत्वमभवत्तु दासोः” का० ।

“यतश्चैतन्यकृत्वत्वे भिन्नाधिककरणे युक्तिः सिद्धे तस्माद्भ्रान्तिरियमित्यर्थः। लिङ्गं महदादिस्वरूपार्थान् वक्ष्यति भ्रान्तिशीलं तत्संयोगस्तद्विदानम् अतिरोहितार्थमन्यत्” कौ० । तदेतन्मतस्य यावत् पुष्पावल्यां निराकृतं यथा “एतेन प्रकृतिः कर्त्वी पुरुषः पुष्करपलाशवन्निलैः क्रिन्तु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानार्थानुपपत्त्या तदुक्त्यनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः। सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमयुच्यते । तत्सत्त्वासाक्षाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः । पुरुषे कृतेत्याभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च घेदापहृत् । समेदं कर्त्तृव्यमिति मर्दयः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्यैव सुखोपरागः । इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्चासाभिहृतदर्पणस्यैव मल्लिनिमा । कर्त्तृव्यमिति व्यापारावेशः । तेनांगत्वयवतो बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धोदर्पणमल्लिनिन्नेव सुखस्योपलब्धिरुच्यते । ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव कर्त्तृत्वसामानाधिकरण्यात् प्रतीतेः । न च बुद्धिचेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपास्तम् कृत्यदृष्टभोगाभाभिव चैतन्यस्यापि साधनाधिकरणप्रतीतेस्तद्भिन्ने मानाभावाच्चैतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः। बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांगे भव इति चेत् कृत्वंगे किं ज्ञेयते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे तत्पुष्पमसंसारापत्तः । अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिव चेन्न व्यभिङ्गेः कर्त्तृजन्यत्वे मानाभावात् धीतरागजन्मादर्शनादनादित्यम् । अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम्” सुक्ता० । वेदान्तमते आदिष्टिकजीवस्यैवौपाधिकं कर्त्तृत्वं शा० सू० भा० व्यख्यापितम् यथा ।

“कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” । तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्मः प्रपञ्चते । कर्त्ता चायं जीवः स्यात् कस्मात् शास्त्रार्थवत्त्वात् एवञ्च यजेत जुहुयात् दद्यादित्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तद्धि कर्त्तुः मतः कर्त्तृव्यविशेषसुपदिशति न चास्ति कर्त्तृत्वे तदुपपद्यते । तद्वेदमपि याश्चभेवमर्थवद्भवति “एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष” इति भा० । “विहारोपदेशात्” सू० । “इतश्च जीवस्य

कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सम्भेदात् स्थाने विहारसुपदिशति “वर्दयतेऽस्त्वभोयत्काममिति” “स्वे यरीरे यथाकामं परिवर्त्तते” इति च भा० । “उपादानात्” सू० । “इतश्चास्य कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानासुपादानं सङ्कीर्त्तयति । “तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति” । “प्राणान् गृह्णीतेति च” भा० । “व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निरूपयित्यर्थः” सू० । “इतश्च जीवस्य कर्त्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्त्तृत्वं व्यपदिश्यते ‘विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्म्मणि तनुतेऽपि चेतिति” । ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कथमनेन जीवस्य कर्त्तृत्वं सूच्यतेति नेत्युच्यते जीवस्यैव निर्द्देशो न बुद्धेः न चेच्छीवस्य स्यात् निर्द्देशविपर्ययः स्यात् विज्ञानेनेत्येवं निरदेष्यत् । तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिर्निर्द्देशो दृश्यते “तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति” । इह तु “विज्ञानं यज्ञं तनुते” इति कर्त्तृत्वसामानाधिकरण्यात् निर्द्देशात् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्त्तृत्वं सूच्यते इत्यदोषः । अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता स्यात् स स्वतन्त्रः सन् प्रियं हितं चैवात्मनोनियमेन सम्पादयेत् न विपरीतं, विपरीतमपि तु सम्पादयत्, पलभ्यते । न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यते इति अतउत्तरं पठति” भा० । “उपलब्धिवदनियमः” सू० । यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टञ्च उपलभते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टञ्च सम्पादयिष्यति । उपलब्ध्याप्यस्वातन्त्र्यसुपलब्धिचेतूपादानोपलब्धादिति चेन्न विषयविकल्पनमात्रप्रयोजनवत्त्वादुपलब्धिचेतूनाम् उपलब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वमात्मनः चैतन्ययोगात् । व्यपिचार्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् । न च सहायापेक्षस्य कर्त्तुः कर्त्तृत्वं निवर्त्तते । भवति ह्येधोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्त्वः पक्त्वत्वम् । सहकारिवैवल्यत्वाच्चेदानिष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते” भा० । “शक्तिविपर्ययात्” सू० । “इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता भवितुं सर्हति । यदि पुनर्विज्ञानशब्दाच्चा बुद्धिरेव कर्त्तृत्वं स्यात्ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयते कर्त्तृशक्तिसापद्यते । सत्याच्च बुद्धेः कर्त्तृशक्तौ तस्य एवाहं प्रत्ययविषयत्वमभ्यपगन्व्यम् अहंकरणपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात् अहं गच्छाम्यहं भुङ्क्तेऽहं

विवाभिति च तस्याय कर्त्तृशक्तियुक्तायाः सर्वार्थकारिण्याः सर्वार्थकारि करणमन्यत् कल्पयितव्यं शक्तोऽपि हि सन् कर्त्ता करणसुपादाय क्रियासु प्रवर्त्तमानो दृश्यत इति । तत्र च संज्ञाभावे विमर्शवादः स्यात् न च वस्तुभेदः कश्चित् करणव्यतिरिक्तस्य कर्त्तृत्वाभ्युपगमात् भा० 'समाध्यभावाच्च' सू० । "योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरूपदिष्टो वेदान्तेषु "आत्मा वा अरेहृदयः योतयो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "सोऽन्वेष्टव्यः स मिजिज्ञासितव्यः" "ओमित्येवं ध्यायेत आत्मानम्" इत्येवं लक्षणः कोऽप्यसत्त्वात्मनः कर्त्तृत्वेनोपपाद्यते तस्मादप्यस्य कर्त्तृत्वसिद्धिः" भा० । "यथा च तत्त्वोभयथा" सू० "गं तावत् शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्त्तृत्वं शारीरस्य प्रदग्मितं तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति विन्यते । तत्र तैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्त्तृत्वम् अपवादहेत्वभावादित्येवं प्राप्ते त्रसः । न स्वाभाविकं कर्त्तृत्वमात्मनः सम्भवति अविज्ञानप्रसङ्गात् । कर्त्तृत्वस्य भावत्वे ज्ञात्मानो न कर्त्तृत्वादिर्भेदः सम्भवति अग्नेरिवौष्णप्रात् । न च कर्त्तृत्वादिनिमित्तस्यास्ति पुरुषार्थसिद्धिः कर्त्तृत्वस्य दुःखस्वरूपत्वात् । अनुस्थितायामपि कर्त्तृत्वगतौ कर्त्तृत्वकार्यपरिहारात् पुरुषार्थः सेत्स्यति तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात् यथाग्नेदेहनशक्तियुक्तस्यापि कार्त्तवियोगाद्देहनकार्यं भावस्तद्वत् न, निमित्तानामपि शक्तिवत्त्वेन स्वस्वेन सस्वदानामत्यन्तपरिहारासम्भवात् । ननु भोक्तृसाधनविधनान्मोक्षः सेत्स्यति न साधनायत्तस्यानित्यत्वात् । अपि च नित्यगद्बुद्बुत्सुकात्मप्रतिपादान्मोक्षसिद्धिरभिज्ञता तादृगात्मप्रतिपादनञ्च न स्वाभाविके कर्त्तृत्वेऽवकल्पते । तस्मादुपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्त्तृत्वं न स्वाभाविकम् । तथा च श्रुतिः "ध्यायतीव लेलायतीव" इति । "आत्मेन्द्रियमभोयुक्तं भोक्तेत्वाद्धर्मनीविण" इति त्रयोपाधि संयुक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादि विशेषलाभं दर्शयति । न हि विवेकिनं परस्मादन्वो जीवोनाम कर्त्ता भोक्ता वा विद्यते "नान्योऽतोऽस्ति इष्टेत्यादि" अत्रणात् । परएव तर्हि संसारी कर्त्ता भोक्ता च प्रसज्येत परस्मादन्वेषेण तस्मात् बुद्ध्यादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात् न अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोः । तथा च शास्त्रं "यत्र हि हेतुभिर भवति तदितर इतरं पश्यतीति" अविद्यावस्थायां कर्त्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते

एव कर्त्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति "यत्र त्वस्य सर्वमात्मं धाम्भसत् केन कं पश्येदिति" । तथा स्वप्नजागरितयोरात्मन उपाधिधर्मकैकतं अमं श्येनस्थे वाकाशे विपरिपततः आवयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राप्तेनात्मना सं परिष्यक्तस्य आवयति "तदा अस्यैतदाप्रकाशमात्मकाममकाशं रूपं यो कान्तर"मित्यारभ्य "एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपत् एषाऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परमानन्दः" इत्युपसंहारात् । तदेतदाहाचार्यः "यथा च तत्त्वोभयथेति" । तत्रर्थे वायञ्चः पठितः । नैवं मन्तव्यं स्वाभाविकमेवात्मनः कर्त्तृत्वम् अग्नेरिवौष्णप्राति । यथा च लोके तत्रा वास्यादिकरणरूपः कर्त्ता दुस्वी भवति स एव स्वगृहं प्राप्नोति च तत्रावास्यादिकरणः स्वस्थो निर्दोषो निर्वापारः सुखी भवति एवमविद्याप्रत्युपस्थापितहेतु संयुक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्त्ता दुस्वी भवति स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं प्रविश्य सक्तकार्यकरणसंघातोऽ कर्त्ता सुखी भवति संप्रसादावस्थायां, तथा सक्तव्यस्थायामप्यविद्याध्वानं विद्याप्रदीपेन विधूयात्तैव ज्ञेयलो निर्दोषः सुखी भवति । तच्च तदन्तर्गतं तावतांशेन इष्टव्यः तत्रा हि विविष्टेषु तत्त्वणादिषु व्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्त्ता भवति स्वगारोण्ये त्वकर्त्ता, एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनश्चादीनि करणानि कर्त्ता भवति स्वात्मना त्वकर्त्तैवेति नत्यात्मनस्तच्छास्त्राययवाः सन्ति यैर्हेत्वादिभिरिव वास्यादीनि तत्रा मनश्चादीनि करणान्यात्मोपाददीत न्यसेहा । यत्तु शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्त्तृत्वमिति तत्र विधिशास्त्रं तावद्यथाप्राप्तं कर्त्तृत्वसुपादाय कर्त्तृत्वविशेषसुपादयति न कर्त्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । न च स्वाभाविकस्य कर्त्तृत्वसिद्धि ज्ञात्मानोपदेशादित्यवोचाम । तस्मादविद्याकृतं कर्त्तृत्व सुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्त्तयति । कर्त्ता विज्ञानात्मा शुद्ध इत्येवंजातीकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथाप्राप्तेवाविद्याकृतं कर्त्तृत्वमनुवर्त्तयति । एतेन विहारोपादाने परिच्छेते तयोरेष्वनुवादरूपत्वात् । ननु सन्ने स्थाने सुषुप्तेषु करणेषु "स्वैशरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्वात्मनः कर्त्तृत्वाय इति, तथोपादानेऽपि "तदेवं प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानसादायेति" करणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे केवलस्यैवात्मनः कर्त्तृत्वं गमयत इति । अतोच्यते न तावत् सम्यग्स्थाने

ऽन्यन्तमात्मनः करणविरमणमस्ति "सधीः स्वप्रोभूत्वेम । लोकात्मिकामतीति" तत्रापि धीमन्स्वभाववश्यात् । तथा च अरन्ति "इन्द्रियाणासुपरमे मनोऽनुपरतं यदि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्रदर्शनमिति" । कामाद-
यच्च मनमोऽत्तय इति श्रुतिः तासु स्वप्ने दृश्यन्ते तस्मात्-
समना एव स्वप्ने विहरति । विहारोऽपि तत्रत्योवाकनामय
एव न पारमार्थिकोऽस्ति । तथा च श्रुतिरिवकारानुबन्धमेव
स्वप्नव्यापारं वर्णयति "उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो
यत्तदुतेवापि भयानि पश्यन्निति" । लौकिका अपि तथैव
स्वप्नं कथयन्ति आरुग्निव गिरिशङ्कं मुञ्चद्राक्षमिव वन-
राजिमिति । तथोपादाने यद्यपि करणेषु कर्मकरणाभिर्ना
निर्देशकथापि तत्संयुक्तस्यात्मनः कर्त्तृत्वं दृष्टव्यं केवले-
कर्त्तृत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात् । भवति च लोकेऽनेकप्रकार-
रा विवक्षा 'योधायुध्यन्ते' 'योधै राजायुध्यते' इति च ।
अपि चास्मिन्पादाने करणव्यापारोपरमभावं विव-
क्ष्यते न स्वातन्त्र्यं कस्यचित्, अर्वाङ्गिपूर्वकस्यापि स्वापे-
करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यत्तयं व्यपदेशो
दर्शितः "विज्ञानं यत्तं तनुते" इति स बुद्धेरेव कर्त्तृत्वं
प्रापयति विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रविद्धत्वात् मनोऽनन्तर
पाठाच्च "तस्य अद्भैध गिरः" इति विज्ञानमयस्यात्मनः
अज्ञादावयवत्वसंकीर्तनात् अज्ञादीनासु बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः
"विज्ञानं देवाः सर्वे अस्मज्ज्येष्ठमुपासते" इति च वाक्य-
शेषात् ज्येष्ठत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् "स एष वाचसिचि-
स्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यत्त" इति च श्रुत्वात्तरे यत्तस्य वाग्बुद्धि-
साध्यत्वावधारणात् । न च बुद्धेः शक्तिविपर्ययः
करणानां कर्त्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्वकारकाणामेव
स्वव्यापारेषु कर्त्तृत्वस्यावश्यं भावित्वात् । उपलब्ध्यापेक्षं
त्वेषां करणत्वं सा चात्मनः । न च तस्यामप्यस्य कर्त्त-
त्वमिति नित्योपलब्धिसंरूपत्वात् । अहङ्कारपूर्वकमपि
कर्त्तृत्वं नोपलब्धुर्भविष्यत्तर्हि अहङ्कारस्याप्युपलब्ध-
त्वात् । न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः बुद्धेः
करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव
परिहृतः । यथाप्राप्तमेव कर्त्तृत्वमुपादाय समाधिविधा-
नात् । तस्मात् कर्त्तृत्वमप्यात्मन उपधिनिबन्धनमेवे-
स्थितम्भा० । "अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते"
इति गीतया कर्त्तृत्वस्याहङ्काराधीनतयोपाधिकत्वं
स्वचितमिति दृष्टव्यम् ।
तथा चान्नः करणोपाहितत्वमेव जीवः स एव वेदान्ति-

मते कर्त्तृत्वं तत्त्वम् । तस्य च ईश्वराधीनयैव कर्त्तृत्वं तदपि
"परात् तच्छ्रुतेः" इत्यादिशा० सूत्रभाष्ययोर्व्यवस्थापितं तच्च
ईश्वरशब्दे दर्शितमिति । स्त्रियां ङीप् कर्त्त्री । "कर्त्तरि क्तृ"
कर्त्तृकरणयोस्तृतीया" "अकर्त्तरि च कारके" "कर्त्तुरी
स्युततमं कर्म" "कर्त्तृरुपमानादाकारे क्वञ्" शेषात्
कर्त्तरि परस्मैपदम्" पा० "कर्त्तृकर्मव्यह्रितामसात्ताद्वार-
यत् क्रियासु" हरिः अतत्प्रयोजके "तत्प्रयोजकोहे-
तुय" पा० "अकर्त्तृयुष्णे" पा० । कर्त्तृर्भावः त्व क-
र्त्तृत्व न० तत् कर्त्तृता स्त्री कल्याण्यत्वे क्रियाश्रयत्वे च ।
तत्र नैयायिकमते व्याख्यातस्य कर्त्तृ शक्तिः यैवाक-
करणमते कर्त्तरि शक्तिः "कर्त्तरि क्तृ" "लः क-
र्त्तृणि भावे चाकर्मकेभ्यः" पा० सूत्राभ्यां तथैव प्र-
तिपादनात् "कर्त्तरि क्तृ" इत्यतः कर्त्तृपदस्यैव परस्मै
ऽनुष्टप्तेः लकारस्यापि तदर्धकतैवेत्वाकरे स्थितम् । अधि-
कमाख्यातशब्दे उक्तम् । "न कर्त्तृत्वं न कर्त्तृणि लोक-
स्य सृजति प्रभुः" गोता । शपरमेश्वरे पु० तस्य
सर्वकर्त्तृत्वात् "एतेषां पुरुषाणां स कर्त्ता यस्य वैतत्
कर्म स वै वेदितव्यः" इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम् यथा न
तस्य सर्वकर्त्तृत्वं तथा ईश्वरशब्दे दर्शितम् । "करणं का-
रणं कर्त्ता विकर्त्ता गृह्णो गुरुः" विष्णुस० । क्त-लृच् ।
४६देते लि० स्त्रियां ङीप् "क्रोधहा क्रोधकृत्कर्त्ता" विष्णुस० ।
क्रोधकृतां देव्यानां कर्त्ता भेदकः इत्येकं नामेति" भा० (कात)
५० नृद्वयस्यो न० । तस्य कर्त्तृत्वहेतुत्वात् तथात्वम् "चतुर्भुजां
कथाङ्गीं तु दक्षेण कर्त्तृशर्परी" ताराध्यानम् । ईश्वरि-
कायां स्त्री ङीप् । "कर्त्त्रीश्च शर्परेश्चैव क्रमाद्भावेन
विभ्रतीम्" ताराध्यानम् । उभयभाषि उपताराशब्दे
दर्शितम् । (कातारो) अकर्त्तृयां यन्दरत्ना० । अत्यार्थे
क । कर्त्तृयापि लृङ्शब्दे स्त्री "हास्ययुक्तां त्रिने-
त्राञ्च कपालकर्त्तृकाकराम्" तन्वशा० श्यामाध्यानम् ।
किरति विविपति कायम् कृ-विष्णोमे लृच् । च्वादिहे-
तुके ददाहादौ । ततोऽस्वर्थे मत्पृ कर्त्तृमत् कर्त्तृयुक्तो
लि० स्त्रियां ङीप् । "सुखतुह्यां मत्पृ" पा० अस्य उदा-
त्तत्वम् । कर्त्तृशब्दे उपपदे दिवाविभेत्यादिना
कजः टः । कर्त्तृकर कर्त्तृकारके तत्प्रयोजके । स्त्रियां
ङीप् । इष्टे ईयधि च लृपोलोपः कटिठः करीयान् ।
लृचस्तु न लृक् । डिङ्ङावे कर्त्तृठः कर्त्तृयानिति भेदः ।
कर्त्तृ शैथिल्यकरणे अद० पुरा० उभय० सक० शैथिल्ये अक० सेट्
कर्त्तृयति ते कर्त्तापयतीत्येके अचकर्त्तृत् त । कर्त्तृयाम्-

बभूव आशचकार चक्रे । कर्त्तृति अकर्मि—अकर्मिभा-
 ताम्—अकर्मि विपाताम् । प्रनिकर्त्तयति । क्त कर्मि तः ।
 कर्त्तृभिप्राय पु० कर्त्तारमभिप्रैति संबन्धाति अभि+प्र+
 इण—अण् उप०स० । कर्त्तृसम्बन्धिनि । “स्वरितञितः क-
 र्त्तृभिप्राये क्रियाफले” पा० । अत्र क्रियाफलस्वरूप-
 श्चाश्चाभिःशब्दार्थरत्ने निरूपितं यथा ।
 ‘स्वरितञिज्ञात्सरतडः कर्त्तृगामिनेषु सति क्रियाफले
 कर्त्तृवाचकत्वं मान्यथा तत्र फलञ्च न धातुपस्यायं
 जानात्यादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्त्तृनिष्ठतया
 मर्त्तृद्वयं जानीते इत्येव प्रयोगापत्तेः जानातीत्यादेरपत्ता-
 पापत्ते च नेष्यते तु तथा शास्त्रकारैः । नापि क्रियाज-
 न्यवेतनदर्शिकादिरूपलाभादि गौणं फलमिह विवक्षितं
 तथा सति सूत्रादेस्तादृशफलवत्त्वेन सूत्रः पचते क्वचित्तजो-
 यजन्ते इत्यादिप्रयोगापत्तेः । किन्तु फलतीतिवृत्तपत्त्या
 प्रयोजनापरनामकक्रियाजन्यत्वादिप्रत्ययसुख्यं फलं
 पात्तं यथोक्तं हरिणा “यस्यार्थस्य प्रसिद्धार्थं मारभ्यन्ते
 पचादयः । तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोज-
 नमिति” । प्रसिद्धार्थं निष्पत्त्यर्थं पचादयः पाकादयःतासां
 पचादीनां प्रधानं फलं तदित्यर्थः फलस्य प्राधान्यस्येते-
 रापेक्षया बोध्यं तेन इतरेष्वानधीनेष्वाविषयत्वस्य तस्य
 सुखादिष्वेव सत्त्वेऽपि क्वचित् शास्त्रात्सुखादिरूपप्रयोज-
 नात्तामे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि पक्षमिति द्रष्टव्यम्
 तेन “अपाहृदः” पा० इत्यादिसूत्रविहिततडः सुखादिरू-
 पसुख्यप्रयोजनाभावेऽपि कर्त्तृवाचकत्वम्” ।
 कर्त्तुरभिप्रायो यत्र । कर्त्तुरभिप्रायविषये त्रि० उक्त
 पाठानिसूत्रस्य “आत्मनेपदमपि कर्त्तृभिप्रैतक्रिया
 फलमात्रजनकत्वेनेति शब्दचि० व्याख्यानात्तदर्थता अत
 एव पा० सूत्रस्योभयार्थता । तदेतत्शब्द० प्र० विवृतं यथा
 “अत्रोभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं कर्त्तृनिष्ठं तत्रात्म-
 नेपदं यत्र च कर्त्तृभिर्निष्ठं तत्र परस्मैपदं साधु” स्वरि-
 तञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले” इति सूत्रेण कर्त्तारमभि-
 प्रैनि संबन्धातीति व्युत्पत्त्या कर्त्तृसम्बन्धे क्रियाफलएवा-
 त्मनेपदस्य विधानात् । अतएव “स्वरिञ्जिणसम्बन्धधातूनां
 कर्त्तृनिष्ठे क्रियाफले । आत्मनेपदरुद्दिष्टं तद्विधे पदान्त-
 रम्” इत्यापिशालीयाः पठन्ति । तदनुसृत्यैव दानादिस्थले
 स्वगते फले दृष्टे इत्येव, परगते तु दृष्टानोत्येव वाक्यं प्रयु-
 ज्यते लज्जाः । “स्वर्गकामोयजेत” इत्यादौ च सामान्यतः स्तु-
 तमपि फलं कर्त्तृनिष्ठमेव “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानतीति”

मीमांसयोर्त्वरगतस्तथा कल्पमादिति प्राञ्चः । चिन्तामणि-
 क्तस्तु यत्र क्रियाफले कर्त्तुरभिप्रायरश्म्या तत्रैवात्मनेप-
 दमिति सूत्रार्थे स्तौन याजकार्यैर्दक्षिणदिक्षाभेक्ष्यैव यगा-
 दिकरणे यजन्ति याजकाः पठन्ति पाठकाः इति परस्मै-
 पदम् । परगतस्यापि याग दिक्कलेष्वेव तत्करणे तु यजन्ते
 याजका इत्यादिकः साधुदेव प्रयोगोऽतएव “पितृस्वर्गकामः
 पुष्करिण्या यजेत” इत्यादावध्यात्मनेपदम् “धनकामो ग-
 णपतिं हृत्किनामोऽर्चयेद्हरिम्” इत्यादौ च परस्मैपदं
 सङ्गच्छते” इत्याहुः । [अकर्हीत् चकर्द् प्रनिकर्दति ।
 कर्द् कुत्सितरवे उदरशब्दे च आ० पर० अक० सेट् । कर्द्दति
 कर्द् पु० कर्द्—अच् । कर्द्मे । शब्द० ।
 कर्द्दट् पु० कर्द् कर्दमं कारणत्वेनाटति प्राप्नोति अट्—अच्
 ईत० शक० । ?करहृटे पद्मकन्दे २ कर्द् मगन्तिरि त्रि० ।
 मेदि० । कर्द्—अटन् । २पङ्के पु० मेदि० ।
 कर्द्दन् न० कर्द्—भावे ख्युट् । उदरशब्दे हेमच० ।
 कर्द्दम पु० कर्द्—अच् । (कादा) ?पङ्के अमरः । “स्वरितः
 कुर्वती गाधाः पचसाश्यानकर्द्मान्” रघुः । करणे अच् ।
 २पापे उणादिकोषः । तस्य कुत्सितशब्देऽनुत्पत्त्यात्तत्त्वम् ।
 २सांसे न० शब्दचि० । तत्सेवने हि उदरशब्दो जायते
 इति तस्य तथात्वम् । कर्दमशब्दाया कारणत्वेनास्यस्य
 अर्थ० अच् । ब्राह्मणेष्वायाजाते ४ प्रजापतिभेदे ।
 ‘कायायाः कर्द्मोजन्ते देवहृत्याः पतिः प्रभुः’ भाग०
 २, १२, १४, “प्रजाः सृजेति भगवान् कर्द्मो ब्रह्मणोदितः ।
 वरसत्त्वात्तपस्तेषु सृष्ट्याणां समा दय । ततः समाधियो-
 गेन क्रियायोगेन कर्द्मः । संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपद्य
 वरदायुषम्” भाग० २, २१, अष्टमस्रोकादौ । ततः कपिलस्य
 प्राडुर्भावोवर्णितः । तन्नामनिरुक्तिः” ब्रह्मवे० पु० ब्र० ख०
 दर्शिता यथा । “वेदेषु कर्दमः शब्दशब्दायायां वर्त्तते स्फ-
 टम् । वभूय कर्दमाह्लावः कर्दमस्तौ न कीर्त्तितः” । तेन
 पूजायायामपि । ततः ऋष्यादि० चतुरर्थ्यां क । कर्दमक
 पङ्कसिद्धिर्दृष्टेयादौ त्रि० कर्दमोजातोऽस्य तारका०
 इतच् । कर्दमित जातकर्दमे त्रि० । अर्थ० मत्वर्थे,
 अच् । कर्दम ईकर्दमयुक्ते त्रि० । काश्या० चतुरर्थ्यां षञ्
 जिटौ कर्दमिकं कर्दमसिद्धिर्दृष्टेयादौ त्रि० षञ् सिद्ध्यां
 ङीष् । मत्वर्थे इति कर्द्मिन् पु० तदुक्ते त्रि० लृट्त्वे
 पु० वैद्य० तस्य कर्दमसमीपजातत्वात्तथात्वम् । पृथी०
 कर्द्मीत्यपि तत्रार्थे ।
 कर्द्मक पु० कर्दमे कायति प्रकाशते कै-क । शालिभेदे,

तस्य पक्षे एव हि करोति इति तस्य अर्थान्तरम् । “र
क्त वासिष्ठविरचिते कर्पू-शब्द-संग्रहे कर्पा-शब्द-प्रयोग-संग्रह-
का-यन-क-उ-प-प-क-व-द-म-क-य-ज-ना-क-र-र-उ-न-व-क-क-क-व-नी-व-र-को-र-
वो-हा-क-क-ग-ग-ना-क-गो-भू-न-ने-षू-व-वा-द-वः” इत्युक्तम् ।

कर्पूमाटक इ० कर्पूने इव म्हाटो गतिरत्र कर्पू । विहा-
दिनिघण्टे पस्याने मञ्जरता० । [प्रभुरकटसमुद्रदेशे ।

कर्पूमिनी स्त्री कर्पूमानां देवः इत्यत्रा० देशे इति ।

कर्पूट इ० क० क०-क०-वि विष्-क०-पटः कर्पू० । १ कर्पूके
जीर्णं मन्त्रखण्डे (जाताकानि), २ मन्त्रिनवस्त्रे । कर्पूः
पटः मन्त्र० । मन्त्रादिमाष्ठीनां च कर्पूमन्त्रे । २ मन्त्रखण्डे ।

३ कर्पूः यदन्ते मन्त्रे च । “मीलमीलस्य पूर्वस्मिन् कर्पू
प्रतिपादितम् । नाभिलखण्डपूर्वस्थां मन्त्रशृङ्खलां द-
क्षिणे । पूर्वस्थां कर्पूटो नाम पर्वतोऽयमक्षयम्” काशिक-
का ८ । अ० उक्ते । ५ पर्वतभेदे इ० । [कादौ मञ्जरता० ।

कर्पूटिका वि० कर्पूट-कल्पार्थे ङम् । कर्पूटवस्त्रयुक्ते भिक्षु-
कर्पूण इ० कर्पू-कल्प-कृत्वाभावः । अथर्ववे य-
जुषभेदे । “वापवक्रकल्पकर्पूकर्मः सपट्टिः सस्रवस्तोमरादि-
प्रहरणजाह्नपयुग्मानः” इत्युक्तम् ।

कर्पूर इ० कर्पू-कूरन् कर्त्वाभावः । १ कर्पाके बटावयने २ यी-
र्षोद्गीस्त्रिणि, अमरः (वायार सुक्ती), ३ यजुषभेदे (जात)
४ कर्पाके च मेदिनी ५ उडुम्बरे वृक्षे मञ्जर० ।

कर्पूरांशु इ० इति० । कर्पायांशे (खापर.) मञ्जरि० ।
कर्पूराल इ० कर्पूट इत्यत्राति अण्-अच् । पर्वतपीठभेदे ।
(आखोट) कन्दराके रमानाथः ।

कर्पूरारिन् इ० कर्पूरेऽस्मात् अण्-भोजने षिनि । बटुक-
भेदे । “श्लगानशयो कर्पायां कर्पूरांशु मन्त्रालकत्”
बटुककवः । [त्यम् । कर्पूरीरूपे तस्यै षेन० ।

कर्पूरिकातुल्य कर्पूरेण अर्थे कर्पू कर्पूरिका सेव त-
कपूरो स्त्री कर्पू-कूरन्-कर्त्वाभावः गौ-ऊीप् । दादृष्टिहा-
कारभवे ढात्रे(वृत्ते) अण्० । २ रसके भावप्र० कर्पूरीति वाऽत्र
पाठः । रसकज्ञोपरसभेदः उपरसभेदाच्च उपरसमञ्जे उक्ताः
भावप्र० तद्गुणव्याख्या यथा “कर्पूरीति रसकं तदाद-
न्य तद्रसकं घटनम् । वे गुणास्तु रसके प्रोक्तः सेव गुणा
रसके कृताः” । तद्गुणानाम् तद्गोपरस इति भेदः ।

कर्पूरीस इ० न० कर्पास । यजुषेऽस्रमवोगी (कर्पास) इत्यभेदे
अमरः । गौरा० ऊीप् । तत्रैव स्त्री भावप्र० । “कर्पावो
तद्वृक्षेरो च सस्रान्ना च कथ्यते । कर्पाविका कपुः कोष्ठा
मधुरा वातनाशिनो । तत्पत्राः सवीरजं रक्तजम्बूल-

वर्जितम् । यस्त्वर्थं पिडयानाच्च पूर्वखावविनाशनम् ।
तद्वीजं काण्डं च क्वं क्षिप्रं कफहरं शुभं” इति तल्लोके ।
कर्पासफलं न० इति० । (भाषाटी) कर्पावीगोत्रे ।

कर्पूर इ० न० कर्पू-कूरन्-कर्त्वाभावः । अनामस्थाने मन्त्र-
इत्ये. तद्गुणव्याख्या भावप्र० उक्ताः, यथा “कर्पूरः शीतलोऽल्प-
चक्षुषो वेद्यनीलेषु । अरुभिर्नधुरोऽस्रः कफपित्तविनाशकः ।
दाहलप्यासवैरस्यमेदोर्दीर्घमन्त्रनाशनः । कर्पू रोहिषिभः
प्रोक्तः पक्वः पक्वभेदतः । पक्वात् कर्पूरतः प्राञ्जुरपकं
गुणवत्तरम् । (अथ चिन्तित्वा कर्पूर) “वीनाकषं चः कर्पूरः
कफघ्नकरः स्रवः । कुवकण्डू रविहरसायातिहरश्च सः ।
कर्पूरो नूतनक्षिप्रः क्षिप्रश्चोष्णाक्षराहृदः । चिरस्थो-
दाहघ्नोपजः स धीवः शुभकृत् पटः” । तस्य च “पोतासः
भीमसेनः वितततः यद्वराणां कर्षं चापांशुः पिङ्गः अञ्ज-
वारः हिमशालः कृत्तिका तुषारः हिमशीतकः पत्त्रिका-
खभेदात् हादय भेदा राजनि० । ततः काशा०
चरुस्थान् पट । कर्पूरिष्ठं तत्सच्चिद्रूपेयादौ वि० । गु-
ग्गुदिपाठात् तन्नामके । २ नरभेदे तस्यापत्यं गुग्गु० टक् ।
कर्पूरेव तदपत्ये इ० स्त्री । [कर्पूरे मञ्जरः

कर्पूरका इ० कर्पूर इव कायति कै-क । (कचुर) नामद्रव्ये
कर्पूरतिलका स्त्री अनासक्तीभेदे विजयायाम् मञ्जरभाषा ।
कर्पूरतैला न० कर्पूरस्य तैलविष्ये ष्टेः । कर्पूरके इत्यपे
हिमतैले तैलभेदे राजनि० । “कटूणां हिमतैलं स्यात्
कफघातामवापहम् । दन्दादर्कं रिसकारकं पित्त-
कीर्त्तितम्” राजनि० ।

कर्पूरनालिका स्त्री “इतादृश्या समितया अण्वं कर्पापुटं
ततः । अण्वोऽण्वकपूर्वद्युतयां वितयाऽश्वितम् । पचेदाण्वेन
विह्वेवा चोया कर्पूरनालिका । सवाववश्यो नोया गुणैः
कर्पूरनालिका” भावप्र० उक्ते पाकभेदविषये मध्यभेदे ।
कर्पूरमणि इ० कर्पूरवर्णो मणिः । रत्नभेदे, “कर्पूरम-
णिनामायं युक्ता वातादिद्वीपसुत्” राजनि० । कर्पूर-
प्रसादयोऽप्यत्र इ० ।

कर्पूररस इ० कर्पूर इव कर्तोरसः पारदः । पाकविशेषेण
कर्पूरवृत्तते पारदे रसकर्पूरे तत्पाकप्रकारः भावप्र०
उक्ते यथा—

“अथ कर्पूररसस्य विधिः तत्र पारदस्य सन्निभं योधनं
कस्त्यम् । शुद्धकृतसमं कुम्भान् प्रलेकं गैरिकं सुधीः । इति-
का खटिका तद्गुणवृत्तिकां विज्युज्जका च । वस्नीकं चार-
खरपं भाण्डरज्जकवृत्तिकात् । सर्वाण्येतानि च स्रुग्म्यं वास-

वा चापि योषवेत् । अटिका(अरी)(अटिका)(कट्किरी)
 विज्जत्रन् संख्यम् । बन्धोचम् (अरनाठी) आरखणम्
 (अ-रिखोष)भाखररुक्कसिका(कापिका) । एभिषुर्वैश्वे
 सतं वावद्यासं विषद्वेत् । तन्नुर्वैश्वेत् सतं स्थावी-
 मध्ये परिद्विपेत् । तस्याः स्थाव्यासुखे स्थावीमपरां धा-
 रवेत् समाम् । सवकाङ्गितमदा सप्रवेदनयोर्ष्वम् । संयो-
 ष्य सप्रवेद्गुयोभूयः संयोष्य सप्रवेत् । सख्यन्विशोष्य सप्रं
 तां स्थावीसु ख्यां विधारयेत् । अनिं भिरन्तरं दद्याद्याव-
 द्दिनचतुष्टयम् । अङ्गारोपरितद्यन्तं रवेद्यत्नाद्वर्णियम् ।
 यनेद्वृषाठवेद्यन्तसु स्थावीमत् रवम् । कर्पूरवत् सुविमलं
 म्हीयाद्गुणवत्करम् । तदेव कुसुमचन्दनककूरीकुङ्कुमै
 र्मुक्तम् । आदम् हरति फिरङ्गव्याभिं शोपङ्गवं उपदि ।
 विन्दति वज्रदीप्तिं दुष्टं शीघ्रं वलं विपुञ्जम् । रनवति
 रनशीयतकं रवकर्पूरवत् सेवकः सततम्” ।

कर्पूरस्तव इ० कर्पूरवन्द्यदितः सवः । “कर्पूरं मध्यमान्क-
 सारपरिद्वितम्” इत्यादिके तन्मोक्ते स्थावाकारभेदे ।
 कर्पूरा स्त्री कप-अर्जू० अर-अत्ताभावः । हरिद्राभेदे ।
 “दावीं मेदासकन्या च हरभी दावदाव च । कर्पूरा
 पद्मपला स्यात् सुरीमत् सुरतावकाः” भावप्र० तत्प-
 खांयः । मदनपात्रे ठ हरिद्रावाः पञ्चधा विभागस्तथा
 तद्गुणा उक्ताः, यथा “दावीं दावहरिद्रा स्यात् पीतदाव
 च पञ्चधा । कटकुटेरो पीतद्रुः कर्षवशी कदङ्गदी । दावीं
 तद्विषेपासु मूलकथांस्त्रोमसुत्” ।

कर्पूरिन् लि० कर्पूरोऽख्यस इति । कर्पूरयुक्ते ततः सवास्या०
 चतुर्थ्याम् कर् । कर्पूरं तस्यादूरभवदेशादौ लि० ।
 कर्पूर इ० कौशते विच् कश्चते कश्चः प्रतिविम्बः कः
 कौशनाथः कश्चः प्रतिविम्बं कश्च कश्च इः । दर्पणे
 कटाधरः तत्र हि प्रतिविम्बस्य पतनात् तस्य तथात्वम् ।
 कर्षे गती भा० पर० वच० वेदु । कर्षति कर्षनीत् । कर्षर्षे ।
 कर्षु इ० कर्ष-उ । १।चित्तवर्षे २ तद्वति लि० “अत्र ता रज्यवत्स्य
 दीपवद्भवः स्थितो हृदि । विताविताः कर्षुभीषाः कपि-
 चाः पीतलोहिताः” भाष० । आर्षे कर्षु तलाये
 कर्षुदार इ० कर्षुः कर्षु दारवति कर्षं इ-विच्-अच् कर्ष० ।
 १।कोविदारहणे २ तत्तथाज्ञे च रत्नमा० शमीकभियट्टां
 चन्द्रच० । “कोविदारकर्षुदारारिषेत्वादि” सुशु० । तस्य
 तेवन्त मधुरम् । “पिवाककर्षुदारसुखं वल्लील इर्वर्षावक
 कर्षाद्वृषावृषप्रक्रीनी तैवानि मधुराणि” सुशु० ।
 “कश्चुर्षुमिषेत्वाद्यु पकमे कर्षुदारकोविदारप्रभतीनि

“कवायकः कुतिलानि रक्तपित्तहराणि च । कर्षुप्रान्य-
 निरुत्तुर्षुः संवाहीषि कर्षुनि च” इति सुशुतेन कोवि-
 दारादस्य भेदस्य निर्द्वैयात् ततोऽस्य भेदः इति बोध्यम् ।
 कर्षुदारक इ० कर्षुः कर्षु दारवति कर्षं इ-विच्-अच् कर्ष० ।
 अज्ञानवद्वेषे राजनि० ।

कर्षुर् इ० कर्ष-गती कर्षु रा० अरच् । १।चित्तवर्षे यवसे इतरवर्षेन
 चर्षु संपर्षादस्य तथात्वम् । २ तद्वति लि० “पवनैर्भक्ष्य कपोत-
 कर्षुर्दम्” कुमा० । कोठमध्योऽख्यं वयोरभेदात् दन्त्यमध्यो-
 ऽपीति यद्वचि० । ३।यमे नरकादिगर्तहेतुत्वात्तस्य तथा-
 त्वम् । ४।नादेयनिष्पावधान्ते राजनि० कर्षु रवर्षेत्ता-
 तस्य तथात्वम् । ५।कषे न० भेदि० नीचगतितात्तस्य
 तथात्वम् । कर्ष-दर्पे, कर्षुगुटा० अरच् दन्त्यमध्यः । ईसख्ये
 न० भेदि० इतरधातुभ्यस्तस्योत्कर्षेण दर्पयोगात्तथात्वम् ।
 मझामनामके ७।धूसूरे च अम० । दयठगाम् कानरटीका
 ८।रावसे इ० अमरे पाठान्तरम् दर्पुञ्जत्वात्तस्य तथात्वम् ।
 १०।कण्यप्रकाशां (पावच) स्त्री ट्राप् भेदि० । १।वर्षरायां
 (गावुर त्वसी) स्त्री कटा० गौरा० ङीप् कर्षुरी ।
 १२।गौर्यां स्त्री लिङा० ।

कर्षुर्फल इ० कर्षुर् कश्चमस्य । वाकवत्सुखे राजनि०
 कर्षुर्(र्वु)र् इ० कर्ष-गती कर्ष-दर्पे वा अर्जूरा० अर । १।रा-
 वसे उषा० । २।यथां च अमरः ३।कर्षुरे (काषा) च-
 रिद्रावाम् यद्वर० । भावप्र० कर्षुर् इत्येव पाठः । ४।क-
 र्षे ५।हरिताले न० यद्वचि० वैजयन्त्याम् कर्षुर्निति
 पाठः कर्षुर्द्वन्द्वे उदा० । ६।चित्तवर्षे इ० ७।तद्वति लि०
 कानरटीका आर्षे कः । कर्षुर्कश्चत्तायेन ।

कर्षुकार लि० कर्षं करोति भ्रमः क-उ । वेतनेन कर्षकारके
 क्षिवां ङीप् । “प्रोचुः प्राङ्गवचः क्षिवाः वचं कर्षकारो-
 स्तुभ्यम्” भाग० १, २, २, २६ । कश्चः क्षाने यच् आर्षेः ।
 ताप्तीस्ये ट । २।दासि कर्षकारकरीषे “विचिन्त्यसौ
 कर्षकारो वाकवत्सुखमिति । कोके अरलो मत्तानां कर्षं
 कोमनिर्हारितः ?” भा० व० १२४ अ० । “नामुक्तवति
 काङ्गाते नावविष्टे च मर्षरि । न संविद्यानि नः,
 आनि वदा कर्षकारेणमि” भा० व० २१२ । क्षिवां ङीप् ।
 क-विंवायां कर्षु कर्षं विंवां करोति सेत्वादी ट । ३।वमे
 इ० भेदि० । ४।वर्षप्राणिविंवायां तस्याधिकततया च
 तस्य तथात्वम् । ७।सुर्षावतायाम् स्त्री भेदि० । कर्षकारच
 दावभेदकस्य भेदकर्मादिकं निता० नारदेशोक्तं यथा ।
 “शुभ्रकः पञ्चविधः यास्यो इतोमनीपिनिः । श्रद्धाविधः

कर्तृकारणोप दाहात्प्रवृत्तः। यिज्यान्नेवादिभ्यस्तदावत-
 र्णस्यभिर्कर्मकत् । इते कर्मकरा ऋषिदाहास्तु ऋषिजादयः।
 दाहान्मनस्यनन्वत्वेनाभाङ्गर्तृत्वोपिष्यः। जातिकर्मकरस्तु-
 क्रोत्रियेषोऽस्तिरेव च । कर्मापि द्विविधं प्रोच्यमपुत्रं शुभमेव
 च । अपुत्रं दाहकर्मोक्तं पुत्रं कर्मकर्ता कृतम् । ऋषि-
 दाहाद्युचितान्तरव्यापकरोधनम् । सुखात्कर्मोपिष्यः,
 उपिष्यत्पुत्रोऽप्यनम् । अपुत्रकर्म विप्रोऽयं शुभमन्वदतः
 परमिति—“तत्र यिज्याःपेदविद्यार्थी । अन्नेवाही यिज्या-
 दिवु । मूर्खेन चः कर्म करोति च भक्तः । कर्मोपता-
 नधिराता अविश्रमं कत् । अपुत्रिस्त्वानम् उचित-
 प्रत्येपचार्यं मतादिकम् । अपुत्रः ऋषिजातितपा-
 दादिनिचयस्त्वानम् । उज्ज्वलं त्वानः । अतकपाल
 त्रिविधः । तदुक्तम्—“उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु जयो-
 वहा । अधमोनारराङ्को ह्यादिज्येवन्निविधोऽभ्यतः” इति ।
 कार्यकर्तृ १० कर्मैव कर्ता । व्यःकरयोक्ते कर्मचः कर्तृत्व-
 विवक्षया प्राप्तकर्तृत्वभावे कर्मणि । “क्रियमाणस्तु यत् कर्म
 अयमेव प्रविध्यति । सुकरेः कर्मोपैः कर्तुः । कर्मकर्तृति
 तद्विदुः” व्या० का० । कर्मकर्तृति च कार्यभेदादिदे-
 यमाङ्क “कर्मवत् कर्मणा त्वत्प्रक्रियः” पा० । वि०को०
 विदतमेतत् यथा
 “कर्तृति त्व कर्मस्त्वा क्रियया त्वत्प्रक्रियः कर्ता कर्मव-
 त्त्वात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन वगालनेपदविषय-
 वदितः स्याः । कर्तृदिभित्तितात्प्रवना । पश्यति षोऽनः।
 भिद्यते कारम् । अपात्च । अपेदि । ननु भावे
 ककारे कर्तृत्वीवा ह्याद्व्यादतिदेशादिति चेन्न ककार-
 वाच्य एव कर्ता कर्मवत् । विद्यार्थिप्रवृत्तिरिति द्विविधकारणा
 त् इत्यनुवृत्तेः भावे प्रत्यये च कर्तृत्वादेवातुपस्थितेः ।
 अतएव त्वत्प्रवृत्तयोः कर्मकर्तृति न भवन्ति सिद्ध भावे
 एव । नेतव्यं कुलुकेन । ननु पचिभिद्योः कर्मत्वा
 क्रिया विद्वित्तिर्हिभावमन्वत् । धैवेदागीहृत्कर्तृत्वा न त
 तत्तुल्या ? इत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्त्व-
 ज्ञानाचिन्तयक्रियाया भेदमात्रित्वात् अकारः । कर्मभेति
 किम् ? कर्त्वाधिकरथाभ्यां त्वत्प्रक्रिये पूर्वोक्ते वाध्य-
 विरत्तादौ वा भूत् । किञ्च—कर्तृत्वक्रियेभ्यो वा
 भूत्, नञ्कति पानः, आरोहति ह्यो, अघिनञ्कति
 यास्वार्थः, अदति नृहपाति वा । तत्र कर्मणि
 क्रियाज्ञतो विधेयो इत्यते, यथा प्रकृषु तच्छुभेण, यथा
 वा अिज्ञेन काचेषु तत्र कर्मत्वा क्रिया, नेतरत् । न

हि पक्षापगतत्तुवेनैव नतानतपासेन वैकल्पलपच-
 भ्यते । करोतिरत्यादनाः । अत्पत्तिच कर्मत्वा, तेन
 कारिष्यते चत इत्यादि । ज्ञानावत्ते त्व नैतत्प्रियेत् ।
 ज्ञानेत्यादिवद्वत्तत्तु कर्तृत्वात् एतेन अतुज्यत्तुत्वानेऽयं
 इति व्याख्यातम् इदमन्वयिः कर्त्वायां व्याख्यातम् यथा—
 “उत्प्रवृत्तिनामे कर्तृत्वं कर्मैवास्ति कारकम् । व्यापार-
 भेदापेक्षायां कर्त्वात्वादिबन्धः” इति वाक्यमनुपन्नामः
 कर्तृत्वकर्मत्वादिषु व्यस्त्याय कार्यविधेयाय कर्तृतिदेश-
 कर्त्वात्त्ववतारवति कर्त्वादि त्रिति । कर्मत्वया, कर्मनात्-
 स्त्वा क्रियया कसेन “कर्मव्यापारवोधातः” इत्युक्तेः “भातो-
 र्थैः क्रियोऽयने” इत्युक्तेषु चैतैः । तत्र क्रियः वगानाधि-
 कर्त्वात्तय इत्यर्थः । किञ्च कर्मत्वभावरूपेण कार्यातिदे-
 शार्थं कर्मोपेति पदम् “कर्मत्वेऽपि च भावत्वे कर्मकर्ता च
 कर्मवत् । कर्तृत्वेऽपि च भावत्वे कर्मकर्ता च कर्तृवत्”
 इत्युक्तेः “कर्मत्वः पचतेर्भावः कर्मत्वाच्च भिदादयः” इत्युक्तेः
 भिदादयः कर्मनात्त्वाः । नगनादयस्तु कर्तृत्वाः “कर्तृ-
 त्वो बुध्यतेर्भावः कर्तृत्वाच्च गनादयः” इत्युक्तेः । “व्याप्तयो-
 र्त्वात्तुत्वाविषयकिति” इत्युक्तेः कर्मिजातद्विवकारमध्ये
 एकवकारस्यानुवृत्तेरित्यर्थः । कर्मत्वकर्तृत्वात् तत्पदार्थं
 प्रायिकं विनोपासदत्वाद्दौ कर्मकर्तृति त्वत् इत्येनादिति
 बोध्यम् । वाक्यविधेयभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह
 कर्मत्वकर्तृत्वावस्थेति तथा भावस्थानभेदेन क्रियाभेदात्
 कर्तुः कर्मत्वक्रियया त्वत्प्रक्रियत्वमिति भावः । नेतर-
 त्तेति । “निर्गन्तुं च विचार्ये च कर्मवद्भावे इत्यते ।
 न तु प्राप्ते कर्मोपेति विद्वान्तोऽयं व्यस्तितः” इति कर्मोक्तेः
 क्रियाज्ञतविधेयवतोरेव निर्वैक्यविचार्योः कर्मवद्भावो
 न तु तद्वृत्ते प्राप्य इति विद्वान्तो द्योतित इति भावः
 अत्र च यथा बोधाधिकं तथा चर्त्वात्प्र० उक्तं यथा
 “अत्र भिद्यते कर्मैदि कुलुकेः अविजिगादौ भि-
 दाद्युत्तुत्वापारत्नरूपत्वं तत्कर्त्तृत्वत्वं च” कु-
 लुकादावन्वयः भिदादेः परत्वेऽदित्येन तदर्थभ-
 र्त्विताया कर्त्तृत्वबोधने पदान्तरस्यापानर्थ्यात् वगिपो-
 र्विशुषत्वाच्चेत्यत आह । एकक्रियाधर्मि तथा कर्त्ता क-
 र्त्तृत्वोपयोः । बोधने कर्मताकाङ्क्षेयापेक्षोऽन्येत्वोप-
 नेत् । कर्मताकाङ्क्षा कर्मतात्ववक्षेयात्तुल्या आत्म-
 नेपदयनादिवमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तयैवित्वात्पदे-
 यधीवा न तु कर्त्तृत्वान्वयस्य परत्वेऽपदधिकरत्वादिबन्ध-
 यरूपा यद्येवं तच्छुभेऽप्येते पश्यते प्रत्यपि प्रयोगः

स्यात् सामर्थ्योर्मिथो विरोधेन विभिन्नकर्माविच्छेदे प्रत्य-
यानां युगपत्कर्मताकर्मत्वबोद्धव्यत्वात् तद्वत्त्व-
त् । अतएव पक्षे च नो नैव तद्वत्त्वत्वादिभिराद्योः प्रयोगः
“आत्मने भ्रौव्यधातूनां जननवृत्तयोः किरः ।
अन्वियन्वोस्तथा ब्रूजः कर्त्तृकर्मत्वबोधने । यगिषी
न दुहेर्नो यमजन्तस्य च तस्य च । इष् वा स्यादुक्तधातूनां
निष्त्वं तत्रात्मनेपद”मिति इह ब्रूयते । स्वयं विक्रयते युवे-
त्यादौ, स्वयं विक्रीयते कट इत्यादौ, स्वयं कटः कारयते
गोहृत्युच्छयते चिरयते इत्यादौ, स्वयमेव किरते करी-
त्यादौ, स्वयं श्रुतीते श्रुतीते वा भाषिकेत्यादौ, स्वयं ब्रूते
कथेत्यादौ, स्वयं दुग्धे गौरित्यादौ, भाषयत्कट्टककर्त्तृत्व-
योग्यपदत्वमे कर्म्मत्वान्वयात्कृतस्य यकोनापेक्षा, तथा
स्वयं व्यक्तय युवा, स्वयमविक्रीयते कट इत्यादौ, इषोऽपि
एवं स्वयमवापि अकृषिष वा वेदारइत्यादौ, सरान्तस्य
धातोः स्वयमदुग्ध अदोहि वा गौरित्यादौ, दुहेषाणस्य
तदुभयभानार्थमिषोऽनाश्रयत्वमतत्त्वात्सुवर्गगतइति । “वि-
कारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न वेतांसि त एव धीराः”
(कुमा०) इत्यादौ तु यकोगतिश्चिन्त्या । ननु याकः पक्षता
भुञ्जते इत्यादितः कुतः पाकादौ याकादिशर्मत्वावगमः
सुवर्षस्यैव कर्मत्वस्य धात्वर्थे भ्रमिषि वाकाङ्कत्वादत-
व्याह । स्वतर्मकैकधाल्थकहं जापरकर्मता । यत्रान्वेत्यस्य
कर्मत्वे प्रथमैवानुगच्छते । स्वतर्मताकचविशिष्टैकधाल्-
थकहं कर्त्तृकस्यापरस्य धातुनिपातयोरन्यतरार्थस्य कर्मत्व-
यत्त्व धर्मिण्यत्येति तदीयत्वेनानुभाष्ये कर्मत्वे प्रथमैवानु-
गच्छते नतु द्वितोवादिरेष्यते तेन याकः स्वतर्मताक-
पाककहं कर्त्तृताकभोजनकर्मतावानित्याद्यन्वयधीस्तत्त्वात् स्या-
त् । अतएव “प्रधानशक्तभिधाने शुष्ययः किरमिहितवत्
प्रकायते” इति पठन्ति । यत्किं कारकमिति यादिकाः ।
कर्मतामानन्तु व्यायः, तेन ह्यनेन पक्षता भुञ्जते याक-
इत्यादौ नाभिहित्वाधिकारीयप्रथमा यत्किं ।
आत्माभिहित्वाधिकारीयप्रथमा यत्किरिति तु अनभिहित्वा-
धिकारीया न ततोवायत्किरिति तत् परम् । अनभिहिते
प्रथमा इत्येवमधिकाराभावान् अनभिहिते इत्यस्यैवाधि-
कारादिति चिन्त्यम् । ईत० । २४४० कारके लि० ।
स्त्रियां ङीप् । क-किप् ईत० । कर्मकत्वम् । कर्म-
करयन्ते उदा० ।

रन्नाप्रयोजनस्य हृत्० उ०भाष्ये दर्शितं यथा । “तत्रास्य
कर्मताकालेन सन्वयोऽभिधीयते । सर्वोऽप्येवं वेदः
प्रत्यवाहमानाभ्याः सन्वयगतेऽपि नृपारिहारोपायप्रका-
यनपरः सर्वपुरुषाणां निवर्गत्त एव तत्रापिपरिहार-
वेरिदत्तात् । इदंविषये वेदानिदमापिपरिहारोपायप्रका-
यस्य प्रत्यवाहमानाभ्यामेव सिद्धत्वात्तत्रान्वयवशात् । न
चास्ति जन्मान्तरसन्वयव्याप्तास्तत्त्वविधाने जन्मान्तेरा-
नितप्रापिपरिहारैका स्यात् स्वभाववादिदर्शनात् ।
तत्राजन्मान्तरसन्वयव्याप्तास्तत्त्व जन्मान्तेरापिपरि-
हारोपायविषये च यास्तं प्रवृत्तं ते । “येयं प्रेते वि-
विशित्वा ननुज्जेऽशीरिक्के नावमसीति चैके” इत्युपक्रम्य
“असीत्येवोपलब्धव्यः” इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात् । “यथा च
मरथं प्राप्य” इत्युपक्रम्य “योनिसन्धे प्रपद्यन्ते घरीरत्वाय
देहिनः । स्यान्नुसन्धेऽनुसन्धि यथाकर्म यथाश्रुतम्” इति
च, स्वयं ज्योतिरित्युपक्रम्य “तं विद्याकर्मणो समन्वारभेते
इत्योत्रै इत्येव कर्मणा भवति” । उपरियव्यापीत्युपक्रम्य
“विज्ञानमयः” इति च व्यतिरिक्तात्वास्तित्वम् । तत्प्रत्यक्ष-
विषयमेवेति चेन्न वादिविप्रतिपत्तिर्दर्शनात् । न हि दे-
हान्तरसन्वयिन आत्मनः प्रत्यक्षेषास्तित्वविज्ञाने लोकाय-
तिका बोद्धव्यं नः प्रतिब्रूयाः स्युः । न च्यात्मेति वदन्तः ।
न हि चटादौ प्रत्यक्षवचने कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति चट
इति । स्यात्सादौ पुरुषादिदर्शनात्तेति चेत् न निरु-
पितेऽभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरूपयते स्व एक दौ विप्र-
तिपत्तिर्भवति । वैनायिकस्य क्वचित्प्रत्यक्षे जायमानेऽपि
देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्ति चमेव प्रतिजानते । तस्यात्
प्रत्यक्षविषयवैक्यत्वात् प्रत्यक्षात्तास्तित्वविशिष्टः । तथा-
तुमानादपि । नृत्यात्तास्तित्वे चिक्रस्यादर्शितत्वात् चिक्रस्य
च प्रत्यक्षविषयत्वात्तेति चेत् न जन्मान्तरसन्वयस्या
पक्षत्वात् आगमेन त्वात्तास्तित्वेऽपगतं वेदप्रदर्शितचौकिक-
चिक्रविषये च तदनुवार्थो नैवसक्यासादिवाचाप्य-
न्वयचिक्रानि च वैदिकान्वये स्वमतिप्रधानीति कल्पयन्तो
वदन्ति प्रत्यक्षवास्तुमेवशास्तेति । सर्वथाप्यस्यात्ता देहान्-
तरसन्वयव्याप्तेऽप्यतिपक्षुर्देहान्तरगतेऽपि नृप्रापिपरिहारो-
पायविषयेवादिनस्तद्विषयेऽप्यपानव कर्मताः सन्वयप्रका-
यधिकारिभेदेनैव सर्वकाङ्क्षे प्रवृत्तः “लोके विदुः विविधा
निष्ठा सुरा प्रोक्ता सजानवः । ज्ञानयोगेन सांख्यानं
कर्मयोगेन योगिनाम्” इति भीतावात्मपि हेविश्वोक्तः अत-
एव “तमेतं ब्राह्मणाविदिद्विदिदि वेदास्तुभ्यवेन वक्ष्ये

कार्ये कोण्ड न० कर्मणां कर्मव्यताप्रतिपादकं कारकम् ।
कर्मणां कर्मव्यताप्रतिपादके वेदभागे कर्मकाण्डस्या

तपसा नाशकेन" इति श्रुत्यै कर्मणां विविदिषाहेतु-
तोक्तेः विविदिषं यामेव कर्मकारणप्रतिपाद्यकर्मणा-
स्तपयोग इत्यादि स्थितम् ।

कर्मकार ति० कर्म करोति अथवा अण् उप० ष० ।
विना वेतनेन १० कर्मकारके (वेगार) (कामार) इति
प्रसिद्धे बहु लोकात्तभेदं जातिशब्दे विवृतिः । "हरिणाचि !
कटाक्षेण आत्मानमवलोकय । नहि सहगोविजानाति
कर्मकरं स्वकारणम्" इत्युक्तः ।

कर्मकारिन् ति० कर्म करोति क-णिनि स्त्रियां छेप् । कर्म
कारकोऽन्तान् मिदित्वा सुचरतेर्गुडैस्तत्कर्मकारिभिः" मनुः
कर्मकीलक पु० कर्मणा कचक इव । रजके जातिभेदे ।

ति० । मिश्रकर्म देहं जातो धर्म इवाश्रितः" रघुः ।
कर्मजन ति० कर्मणि जन्मः ७त० । कर्मकरणसमये "आत्म-
कर्म क्षेत्रे न० कर्मणां क्रियानुष्ठानानां चेतम् । अन्व-
होपान्तर्गते नवसु वर्षेषु अनुष्ठानदेशे भारते वर्षे । नय-
वर्षांगुक्ता "अत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रम् । अन्या-
न्यद्वर्षाणि स्वर्गिणां प्रसंगेनोपभोगस्थानानि भौम-
स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति" भाग० ५, १७, १०, १३, कर्म भूमि-
रथत्व स्त्री । "उत्तरं यत् ससृष्टस्य हिमाश्रयेव दक्षिणम् ।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत् सन्ततिः" इत्युपक्रम्य
"कर्मभूमिरियं स्वर्गसपवर्गश्च यच्छति" । "अत्र
स प्राप्यते स्वर्गोत्थितमस्मात् प्रयान्ति च । तिर्यक्तं
नारकित्यश्च मध्यं चातश्च गम्यते । न स्वल्पमत्र मत्यानां
कर्मभूमौ विधीयते" विष्णु, पु० पराशरवाक्यम् ।

कर्मप्रतिष्ठा पु० कर्मणां सन्निवृत्त्यनमस्मात् । अज्ञानजन्य
वासनारूपे दोषे तस्यै सकलप्रवृत्तहेतुत्वस्य कर्म-
बन्धनहेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्मचण्डाल पु० कर्मणा चण्डाल इव । "असूयकः पिशु-
नश्च कतघ्नो दीर्घरोपकः । चत्वारः कर्मचण्डाला जन्म-
तद्यापि पञ्चमः" धर्मसूक्तोषु असूयकादिषु चतुर्षु ।
२ राहो च । "उत्तिष्ठ गम्यतां राहो ! त्वज्जतां चम्पु-
सङ्गमः । कर्मचण्डाल ! योगोत्थं मम पापक्षयं कुरु"
सङ्ख्यसुक्तिज्ञानमन्त्रः । राहोश्च असूयकत्वाद्दीर्घदोष-
वत्त्वाच्च तथात्वम् ।

कर्मचित् ति० चित्तवान् चि-भूते क्तिप् ईत० । इतकर्मणि ।
कर्मणि क्तिप् ईत० । २ कर्मणा चोद्यमाने च "कर्ममयान्
कर्मचित्तो कर्मसौधीयन्ते कर्मणा चोद्यन्ते" शत० ब्रा० ।
१०, ५, ३, ६ ।

कर्मचित् ति० कर्मणा चित् चि-क्त । कर्मिण्यप्यप्ये "तद्यद्येह
कर्मचित्तोलोकः क्षीयते एवमसुखं पुण्यचित्तम्" वेदपरि० श्रुतिः
कर्मचेष्टा स्त्री कर्मणि क्रियाये चेष्टा । क्रियानुष्ठानार्थं
चेष्टायाम् "आत्मजन्या भवेद्विद्वान्, इच्छाजन्या भवेत्
कृतिः । कृतिजन्या भवेच्चेष्टा, चेष्टाजन्या क्रिया भवेत्"
इत्युक्तेः चेष्टायाः क्रियाहेतुत्वेन तथात्वम् "कर्मचेष्टासङ्घः
क्षणः शुक्तः स्वप्नाय प्रवृत्ता" मनुः ।

कर्मचोदना स्त्री कर्मणि कर्मावबोधने चोदना विधिः ।
कर्मविषये प्रेरणारूपे विधौ "कर्मावरोधनं चोदना
क्रियायाः प्रवर्तकं यत्नमिति" भीमा० भा० ।

चोदते प्रवर्त्यतेऽनया वा० करणे च् ७त० । २ कर्मप्रवृ-
त्तिहेतौ ज्ञानज्ञेयत्वात्कल्पेऽप्ये च । "ज्ञानं चोदं परि-
ज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना" गता । "ज्ञानविषयाधन-
साधितबोधः, ज्ञेयविषयाधनं कर्म, परिज्ञाता तज्ज्ञाना-
श्रयः त्रिविधा कर्मचोदना चोदते प्रवर्त्यतेऽनयेति
चोदना ज्ञानादित्ययं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा
चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः— "चोदना चोपदेश्य
विशिष्टकार्यवाचिनः" इति ततश्चायमर्थः— उक्तवचनं
त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्ययमवस्य कर्मविधिः प्रवर्त्यते
इति" श्रीधरः ।

कर्मज ति० कर्मणो कर्मजन्यादृष्टात् जःयते जन-उ ।
कर्महेतुके रोगादौ ! रोगादिव्याधये हि नाभाविधाः
यद्योक्तं भायप्र०—

"तेषु स्वाभाविकाः केचित्केचिदागन्तवः कृताः ।

मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः ।
तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः । श्रुत्विपाषा
सुपुत्रा च जरासृत्पुप्रभृतयः । अथवा स्वस्वभावादुत्पन्ने
जाता स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् । ते च जन्मा-
न्यत्यादयः । आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथवा
जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमोहभयामिमान-
दैन्यपैशुन्यमोकविषादेर्ष्यासूयामातृव्यप्रभृतयः । अथ
बोद्धादापकारमूर्च्छाभ्रमनोहृतमः संन्यासप्रभृतयः ।
कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः । कर्मजाः कथिताः
केचिदोषजाः सन्ति चापरे । कर्मदोषोद्भवाऽप्ये
व्याधयस्त्रिविधाः कृताः । तत्र कर्मजाः व्याधयः
यत्प्राक्तनदुष्कृतान्कर्मवत्प्रभोगनाश्वस्यं प्रायश्चित्तनाश्वं
वा ततो जाताः न तु दुष्टघातादिदोषेण जनितास्तथा ।
यथाशास्त्रेण निर्णीतो यथाव्यधिचक्रित्यतः । न चमं

याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः । दोषजाः
 भिख्याः रविहारम कपितवानपित्तकफजाः । ननु भिख्या-
 हारविहारिणामपि प्राक्तनसुकृतेन नेरुज्यं दृश्यत एव ।
 ततो दोषनपि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणम् तत् कथं
 दोषजा इत्यच्यन्ते ? दोषजेष्वपि वस्तुतः व्याधिकारणं
 दुष्कर्म वत्तत एव किन्तु तत्र भिख्याहारविहारदूषिता
 दोषा ज्ञेतयो दृश्यन् इति दोषजा इत्यच्यन्त इति न
 व्याधिः । कर्मदोषोद्भवाः । स्वल्पदोषा गरोर्यांनस्ते
 शोयाः कर्मदोषजाः । अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं यतो दो-
 षाल्पत्वेऽपि व्याधेर्गरीयस्त्वन्तु कर्मभयादेव शोयां भवति ।
 दोषाः स्वल्पा अपि निदानस्वनोक्ता दृश्यन् एवेति दो-
 षाणां कारणतां मन्यन्त इति । कर्मक्षयात् कर्मक्षता
 दोषजाः स्वस्वभेषजाः । कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्म-
 दोषनयात् क्षयम् । दोषजाः स्वस्वभेषजा इति दोषजे-
 ष्व्यादिकारणम् दुष्कर्म तद्दोषजाषट्प्रव्यनय दिर्जनित
 दुःखभोगेन कर्तृनिष्कषयायाश्चक्षुः, भक्षणादिजनितदुःख-
 भोगेन च ज्ञयं यान्ति । शेषा दुष्टा ज्ञेतयो दोषास्ते स्वस्व-
 भेषजाः ज्ञयं यान्तःत्यर्थः । २ कार्याकथादिकमानसकर्मभवे
 स्थावरादिजनानि शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।
 कर्मजागतयो नृषु सत्तमाधममध्यमा । ३ कर्मजातभावे
 पापादिदोषे च "तथा दृष्टि वेदतः कर्मजं दोषमात्मनः"
 मनुः । क्रियाजयेऽसंयोगे पूर्वमेव च । "अप्रप्रयोस्तु या
 प्राप्तिः भव संयोग ईरितः । कर्त्तितस्त्विषस्त्वेव व्याधौ
 ऽन्यतरकर्मजः । तथोभयक्रियाजन्यो भवेत् संयोगोऽ-
 परः । व्यादिमः श्येनशैलादिमंयोगः परिकीर्त्तितः ।
 जेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः । कपालत-
 र्कमयोगान् संयोगस्तस्मात्प्रयोः । तृतीयः स्यात् कर्मजो-
 ऽपि द्विधं परिकीर्त्तितः । अन्वित्रातो नोदपञ्च शब्द-
 ज्ञेतरिहादिमः । शब्दाज्ञेतरिहादिमः स्याद्विभ.गोऽपि
 विधा भवेत् । सकर्मोद्भवस्त्वाद्यो ह्यकर्मोद्भवोऽपरः ।
 विभागजस्तृतीयः स्यात् तत्तयोऽपि द्विधा भवेत्" भाषा०
 इवंगार्थसंस्कारे च "कर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्मजो-
 वेगजः क्वचित्" भाषा० ७. टट्टने पु० जटा० । टकलियुगे
 पु० शब्दर० । क्रियाजकर्मभवादवोऽप्यत्रार्थः । टधर्माधर्म-
 रूपे गुणभेदे अट्टे वेदान्तमते कर्मणः सूक्ष्मावस्थापत्रे
 १० कर्मभेदे ११ स्वर्गे १० नरके च अट्टहारा तयोः
 कर्मजन्यात्तथास्थम् ।

कर्मजित् पु० अराधन्यंशं मागधे नृपभेदे "अथ मागध-

राजानो भाविनो ये वदामि ते भविता सङ्घदेवस्य (जरा
 सन्धुत्वस्य) माज्जरियच्छु तन्मवा; । ततोऽयुतायुस्तस्मादि
 भिरभिरत्वोऽय तत्सुतः । सुमन्तलः सुमन्तलात् दृष्ट-
 सेनोऽथ कर्मजित्" भाग० ६, २२, ३० ।

कर्मठ लि० कर्मणि घटते कर्मा+घटच् । कर्मनिष्पाद-
 नार्थं घटमाने । "स कर्मठः कर्म सुतात्सन्धि" भट्टः ।
 कर्मणि स्त्री कर्म नयति सपाप्रिम् नं-वा० डि शत्वम् ।
 कर्मममाप्रौ कर्त्तव्यायां प्रायश्चित्तेटौ । "कर्मणिरेव
 तत्र प्रायश्चित्तिः" भट० ६, ६, ४, ६ ।

कर्मण्य लि० कर्मणा सम्पादि यत् । १. कर्मणा सम्पन्ने यो
 र्थे सि० कौ० । कर्मणि साधु यत् । २. कर्मण्ये सि० कौ० ।
 "यतो धीरः कर्मण्यः सुदत्तः" षट् ० ३, ४, ६ । "अकर्मण्यं
 तिथिभलं विद्यादेकादशी विना" ति० त० । श्वेतने स्त्री
 क्षीरस्वामः । वेतनेन हि कर्मसाधनात् तस्य तथात्वम् ।
 कर्मण्यभुज् लि० कर्मण्यां वेतनं भुञ्जे भुज-क्तिप् ईत०
 ङापोरिति ह्रस्वः । वेतनेन कर्मकारके भरण्यभुगित्य-
 भरपाठान्तरमिति क्षीर० ।

कर्मदेव पु० कर्मणा देवः प्राप्तदेवभावः । इत्ययत्वि'गद्वेवभेदे ।
 "स एकः कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवानां प यन्ति
 श्रान्तियस्य चाक्रामहतस्य ते, ये यः कर्मदेवानामानन्दाः"
 तै० उ० । "कर्मदेवा ये वैदिकेनाग्निहोत्रादिना केव
 लेन देवानपि यान्ति, देवा इति त्वयस्त्वं यदावर्भुजः । इन्द्र
 क्षेषां स्वामी तस्याचार्यो दृष्टस्मतिः । प्रजापति-
 विराट् त्वं लक्ष्य शरारो ब्रह्मा समष्टिद्विस्वरूपः
 संसारभरणानलव्यापां" शाङ्कर भा० । त्वयस्त्वि'गञ्च देवाः
 आनन्दगिरिणा दर्शिताः । "अष्टौ वनवः एकादश रुद्राः
 द्वादशादित्याः इन्द्रः प्रजापतिश्च" ति० २. कर्मणा देवलोकं
 गते च । "स एकः कर्मदेवानामानन्दा ये कर्मणा
 देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः"
 यत० ब्रा० १४. ७. १, ३५ । ये अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा
 देवलोकं प्राप्नुयन्ति ते कर्मदेवाः" भा० ।
 कर्मदेवताऽप्यत्र स्त्री । "ज्योतिष्टोम इति स्वर्गं प्राप्ताः
 स्युः कर्मदेवताः" गङ्गवि० । अग्निन कर्त्तव्येऽश्विभार्दि
 कर्म लक्षा महत्पदम् । अवाप्याजानदेवाः पूज्यास्ताः
 कर्मदेवताः" इति शब्दवि० पु० ।

कर्मदोष पु० कर्मैव दोषः, कर्मणि दोषः कर्महेतुर्दोषो वा ।
 इदृष्टे पापजनके हिवादौ कर्मणः । "संन्यस्य
 सर्वकर्मणि कर्मदोषानपाददत्" शरीरजैः कर्मदो पैर्याति

स्यात्तरतां नरः" मनुः । > कर्मजन्ये पापादौ "मनोवा-
ग्देहजं नखं कर्मदोषं लिप्यते" मनुः । "कर्मदोषैः
पापैः" कृ. ३.० । विहिताकरणाविहिताकरणरूपे षड्कर्मविष-
यदोषे च । "अत्रेतेन गतोर्भावां कर्मदोषसङ्ख्याः" मनुः ।
"विहिताकरणाविहिताकरणादुपकर्मदोषजन्या गतोः"
कृ. ३.० । ई सकलकर्महेता मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपे दोषे
च । "दुःखजन्यप्रतिदोषमिथ्याज्ञानानाम्" इत्यादि०
गौत० सू० निथ्याज्ञानजन्यवासनारूपदोषस्य सकलप्रवृत्ति-
रूपकर्महेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

कर्मधारय पु० व्याकरणोक्ते समानाधिकरणपदघटिते स
भासाधीनलक्षणान्तरन्ये समासभेदे "समानाधिकरणस्त-
पुरुषः कर्मधारयः" पा० । तल्लक्षणान्तरं शब्द० प्र० उक्तं यथा
'क्रमिकं यन्नामनुगमेकार्थं यार्थबोधकम् । तादा-
त्म्येन, भवेदप्येव समासः कर्मधारयः । क्रमिकं यन्नामद्वयं
तयोरेकस्य नाम्नेऽपि धर्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थ-
स्याचयबोधं प्रति समर्थं तादृशं नामद्वयं कर्मधारयः नीलो-
त्पलमित्यादावुत्पलादिपदस्वार्थे नीलादिपदार्थस्य तादा-
त्म्येनान्वयः तत्र पुरुषमिन्द्रियः तादात्म्यं पुरुषादात्तर-
पदत्वस्यस्य सिंहादिपदस्य पुरुषः सिंह इवेत्यादि-
वियुक्ते प्रायेणापमेयस्योपसर्गिरिति कर्मधारयानुशासनात् ।
कर्मस्य समासमित्यादर्थकत्वात्प्राक्स्वादिर्न तादात्म्येना-
न्वयबोधकः, प्रथमपदव्यमित्यादे संघट्टाय नामपदस्य
धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि क्षय-
भावाच्च । नीलसुत्पन्नमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नाम-
द्वयं स्वार्थयोरभेदान्वयं बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्या-
व्यवधानात् । यदि च तादात्म्येन नीलादिनाम्नोऽस्यान्वय-
बुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्वसतो न तत्रा-
भेदस्त्वप्येव नामैरेवत्यः परन्तु विशेषणविभक्त्युपस्थापिते
तादात्म्येनापि प्रत्येकं नीलपदप्रतिवित्यादौ च नीलपदा व्यं
वहितेन धरुपदेऽपि तादात्म्येनाप्येवोपासिते घटे पटे च
नीलस्य तादात्म्येनाप्येव च भवारः सौलं पर्वत धान्ते
धनं, प्रकृत्या पटसिद्धादावपि सौकरिदेर्न याथावार्थे तादा-
त्म्येनान्वयः किं, द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्येनाप्येवोपासितेनेत्या-
दिकं विभाव्यते तदा प्रागिकत्वमनुपादेयमेव । राजपुरुष
इत्यादिपदसु तत्पुरुषो न एव पदलक्षितरालसम्यग्भिन्नता-
दात्म्येनान्वयबोधकमताद्यत्रियहयोस्त्वर्थ्यं कत्वज्ञान्याप-
रेः, परन्तु राजसम्यग्भवेन । अतएव राजपुरुषइत्यादौ
पूर्वपदे षड्पुत्रैरुत्पन्ने लक्षणोत्तमिण्युक्तमपि सङ्गच्छते ।

यथा च नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न क्षतिकथोपनिष्ठाहस्य
ते । किञ्चिद्विशेषदसुवर्णनिर्वच्छस्यैव वा तादात्म्येना-
न्वयबोधकत्वसक्तं निरुक्तौ निवेश्यम् । नचैवमपि पञ्च-
पुल्यादिद्विगो द्विगार्ये गन्त इत्यादिस्थलीये द्वितयादा-
भिन्नगार्योदिवःपञ्चाव्ययीभावे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि
विशेषणत्वत्वात् । अत्र च मानुषनाम्नयो ब्राह्मणमानु-
षइत्याद्युपयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत् मिथस्तादात्म्येन
व्यभिचारस्तत्रैव कर्मधारयः साधुः प्रमेयधर्मइत्यादौ तु
नरस्य शररं राहोः शिर इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धा-
धिक्यपठ्या तत्पुरुषपदं तद्वत् । अन्तनतर्ह्यभिन्नगिरि-
वन्तसमयइत्यादिप्रयोगस्य प्राभाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव
विशेषणव्यभिचारित्वं कर्मधारये तन्म्वं न तु विशेषण-
स्यापि तद्व्यभिचारित्वम् । पुरुषोत्तमइत्यत्र चोत्तमत्वं न
नित्यज्ञानादिमन्म्वं किन्तु भ्रमविधुरत्वम् । अतएव तत्र
पुरुषस्यैव, पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वात्तत्रपुरुषइत्यपि
कर्मधारयः साधुरिति तु नव्याः । तदाद्युत्तरपदकः
कर्मधारयः प्रावयोनेष्यते नीलतदस्त्रीत्यादितो जाल्वापि
नीलोत्पलादेरस्त्वत्वाद्यप्रतीतेः । "पक्षयङ्गो जनं रम्यमा-
सतङ्गङ्गं वृथा । नीलवदसश्चास्वाद्यः कटुतद्रुपमं च्यते"
इत्यादिप्रयोगात् किञ्चिद्विद्यतेऽपि । प्रयुक्तञ्च जुमरनन्दिना
परमः स इत्याद्यर्थे परमसः परमतावित्यादि । तत्-
पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः । ननु विशेष्यतया नामार्थ-
प्रकारकान्वयबुद्धिमात्रं प्रत्येव नामोत्तरविभक्त्युपस्था-
प्यत्वं तन्म्वं नतु तादात्म्यसम्बन्धानविच्छिन्नतत्प्रकारताक-
बुद्धिं प्रति गौरवात्तो नामार्थबोर्भोत्पलनयोरन्वयास-
म्भवात् कर्मधारयः इतिः समासो न यौगिकः किन्तु नीलो-
त्पलत्वादिः शिष्टे कटुण तद्वत् भर्तृहरिणा "कब-
धान् प्रत्युपायाश्च विहिताः प्रतिपत्तये । शब्दान्तरत्वात्
त्वन्म्वं भेदोवाक्यसमासयोः" इति वैयाकरणाः, तत्रान्दं नी-
लोत्पलमित्यादौ मनुदाये कटुप्रतिउद्धानेऽपि नीलादि-
प्रत्येकपदोपस्थित्या तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधमानुभव-
कत्वेन गौरवस्य प्राभाणिकत्वादन्यथा नामार्थस्यान्वयबोध-
सामान्यं प्रत्येव नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्म्वसुतीकत्व
नीलमानयेत्यादौ नामार्थबुद्धयोरभेदान्वयबोधः परन्तु एव-
न्म्वभागस्य नीलविशेषकर्मत्वादौ कूटिरेवेतपि किञ्च रोच-
येः? नच समासस्याप्यन्तरे नीलोद्वयवृत्त इत्यादाविव
नीलघटोद्वयमित्यादावपि घटे धर्मिण्येकत्व इयमिति
न्यायेन नीलद्वययोस्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यम्,

नामार्थस्य मुख्यविशेषताक इव तादात्म्याविच्छिन्नविधेयता-
 केऽपि बोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वस्य तन्मत्वात् । विधेयत्वन्तु
 विषयभावच्छेदकतान्यप्रकारत्वं प्रकारताप्रभेदोवेतान्य-
 देतत् पटमित्यादौ तु पटादिर्न तादात्म्येन विधेय इति
 न तत्र व्यभिचारः । ननु नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्र
 इतराः नीलपीतोत्पलं सरइतरादिको बद्धश्रीहरेरिव
 नीलं पीतञ्चोत्पलमित्यर्थं नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्या-
 टिकः कर्मधारयोऽप्येकत्र इयमिति न्यायेन न लपीताभ्या-
 मवच्छिन्नोत्पलनिष्ठमित्याकधीजनकः कथं न स्यात् ? इति
 चेन्न “बद्धपदे बद्धश्रीहरेव नेतरोद्भवान्यः समामं इतरासु
 शिष्टिबलेन बद्धश्रीहरेव स्मिन्निष्ठनामद्वयोपस्थायार्थद्वया-
 वच्छिन्नतादृशनामान्तरार्थनिष्ठविषयताकबोधं प्रति हेतु-
 त्वेन समासान्तरस्य तादृशविधेयं प्रत्यसमर्थत्वात् । नील
 पीतोत्पले रस्य पीतनीलोत्पलाश्रितमित्यादौ तु नीलो-
 त्पलं पीतोत्पलञ्च रस्यमित्याकारकस्य बोधो न तु नीलं
 पीतञ्च यदुत्पलं तद्रस्यमित्याकारः । अतएव दृष्ट्यात् परस्य
 प्रत्येकामिदमवच्छिन्नवचनार्थं न लपीते च ते उत्पले चेत्यादि-
 कमेव तत्र विग्रहं वर्णयन्ति न तु नीलं पीतञ्च तदुत्पल-
 ञ्चेतरादिकम् । घटस्य नाधिकरणमित्यादिविषये
 घटानधिकरणमित्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानस्तत्पुरुषेण
 बद्धनामगर्भो नैकैकत्र इयमिति न्यायेन स्मार्थस्य बोधक इति
 मस्मदायवितः” ।

अत्र समासे विशिष्टार्थे न शक्तिर्न वा लक्षणेति शब्दचि-
 स्थितौ यथा ।

“कर्मधारये तु न शक्तिर्न वा लक्षणा ताभ्यां विनापि
 विवक्षितार्थान्वयबोधोपपत्तेः ननु नीलघटयोः सामाना-
 धिकरण्यप्रतीतेस्तत्र लक्षणेव अन्वयप्रकारत्वादिना
 तस्य भाने राजपुरुषादौ षष्ठ्यर्थोपस्थितिरपि तथास्तु
 अत्र ब्रूमः-कर्मधारये सामानाधिकरस्यं नामार्थयोर-
 भेदो वा गुणगुणिनोः समवायो वातुभूयते सचान्वय-
 एव नत्वन्वयप्रतियोगी अतोऽन्वयप्रतियोगिनोरुपस्थि-
 तिनामपदाच्छेदो वेति न तदर्थं लक्षणा । राजपुरुष
 इत्यत्र तु राजसम्बन्धिपुरुषयोरनुयोऽनुभूयते । राज-
 सम्बन्धिनशानुवप्रतियोगिन उपस्थितिर्न राजपदे षष्ठ्यर्थ-
 लक्षणां विना, राज्ञः पुरुषं राजसम्बन्धिनं पुरुषं
 राजपुरुषभानवेत्यादौ पर्यायवाक्याजसम्बन्धिनः पुरुषे-
 ऽन्वयोभासते राजसम्बन्धी अन्वयपतिवोगित्वेन । एवञ्च
 बद्धश्रीहरी सर्वतान्त्रपदस्य षष्ठीतत्पुरुषे पूर्वपदस्या-

परपरतया ज्ञानाविश्वत्वात् ताभ्यां कर्मधारयो बलवान्
 सर्वेषां पदानां परतया दृश्यत्वाद् । अतएव “एत-
 यैव शब्दा निषादस्यपतिं याजयेत्” इत्यत्र कर्मधारय एव
 मुख्यत्वे शब्दस्वरसात् षष्ठीतत्पुरुषे च षष्ठ्यर्थे लक्षणा-
 पत्तेः” । येयाकरणास्तु समासमात्रे विशिष्टार्थोपस्थितं
 शक्तिं कल्पयन्तस्तदस्वीकारे दोषं वर्णयन्ति २. या ३. या ४. भू०

“अपि च समासे विशिष्टशब्दस्य कारे राजपुरुषस्यित्युः
 नीलोत्पलमित्यादौ सर्वतान्त्रपदसङ्गः । राजपदादेः
 सम्बन्धिनि लक्षणायापि तदुत्पलः पचतोत्यादौ कर्म-
 त्वादिभंगसंगेण तदुत्पलादेः पाकादावन्वयवारणाय प्राति-
 पदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विशक्तिजन्योपस्थितेहेतुताया
 आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभावात् । तदुत्पलः शुभ्र-
 इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे तदुत्पलादेस्तस्य च
 युक्ते अभेदेभेवान्वयः । शुभ्रेण तदुत्पलेनेत्यादौ च विशेष-
 षणविभक्तिरभेदार्थां पार्थिवोशान्वय इति नातिप्रसङ्गः ।
 तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावशिष्यकैव ससुदायस्य
 तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः” । “तन्वक्तृशरीत्या सर्वत्र समासे
 शक्तिरस्तु च तथाविषयज्ञतापि षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययोः
 शक्तिमत्त्वाविशेषाद्विषादस्यपत्त्वधिकरणमिद्वान्विद्विर्न स्यात्
 इत्यत्र आह । “पथेऽस्यच्छाब्दबोधविदूरप्राक्त्वणस्थिते ।
 शक्तिपथेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तनम्” ।

“पर्यवस्यं यासौ शब्दबोधश्च तस्माद्विदूरयासौ प्राक्त्वणश्च
 तदानीन्तनलाभयम दायार्थिकरणाविरोध इत्यर्थः । अयं
 भावः-निषादस्यपतिपदं समासशक्तिपत्ते निषादरूपे
 निषादानाञ्च स्यपतौ निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चेत्येवं
 सर्वत्र शक्तिवादानार्थकम् । तथा च “नामार्थे तात्पर्या-
 द्विशेषावगतिः” इति न्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वये पूर्वीप-
 स्थितार्थे एवोपस्थित्यादिषाघवात् तत्कल्पनमिति । परे-
 षामपि सति तात्पर्ये यष्टीः प्रवेग्येतिवल्लक्षणायादुष्वा-
 रंत्वात्तात्पर्यमेव कल्पश्रुतौ अवशिष्यत इति दिक्” ।
 “पुं वत्कर्म्मधारियजातीयदेशीयेषु” “तत्पुरुषेऽनञ्कर्म्म-
 धारयः” पा० । “इन्द्रोद्विगुरपि आहं सततमस्मदुद्गृहेऽ-
 व्ययीभावः । तत् पुरुष ! कर्म धारय येन स्यां सदा
 बद्धश्रीहरेः” उद्भटः ।

कर्मिन् पुंन० क-कर्मणि मणिन् अर्द्धार्थादि०पा० अमरे तु
 न० । व्याकरणपरिभाषिते कर्त्तारि श्रियाफलान्वयतयाम्
 मित्तमे पदार्थे “कर्त्तुरीश्वरतमं कर्म”पा० । व्या-
 ख्यातञ्चैतत् सि०कौ० यथा-

“कर्तुः क्रियया आमुमितमङ्गलं संज्ञं स्यात् । कर्तुः ।
 किम् ? भाषेत्संज्ञं वध्नाति । कर्मण्य रंशिता भाषा न तु
 कर्तुः । तन्मन्त्रपदं किम् ? पयसा षोडशं भुङ्क्ते । कर्मे-
 त्वनुवृत्तौ पुनः कर्मपदव्यापारनिवृत्तयेऽपि, अन्यथा गृहं
 प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्” । विदितञ्चैतदस्माभिः सरस्वती यथा
 कर्तुरित्यादि । कर्त्ताप्रु मिष्यमाणं कर्मत्वर्थः । “धातूपात्त-
 व्यापारान्त्रयः कर्त्ता” इति वक्ष्यते । आग्निश्च सम्बन्धः, स च
 कर्तृविशेषणीभूतक्रियारूपव्यापारद्वारा कर्त्तृत्वस्य तत्त्वने
 नामाभावात्, एवञ्च कर्त्ता स्निग्धक्रियारूपव्यापारप्रयोज्य-
 फलेन सम्बन्धु मिष्यमाणं कर्मत्वर्थः, तदेतदाह कर्तुः
 क्रियया आमुमित । क्रियया धातूपात्तव्यापारेण, आमुं
 धातूपात्तफलद्वारा सम्बन्धुम् । फलव्यापारयोर्धातूपात्त-
 त्वन्तु “फलव्यापारयोर्धातूपात्तत्रये तु तिङः कृताः” इत्यनेन
 सिद्धम् । तच्च कर्मं सप्रविधम्, यद्योक्तं हरिणा “निर्वर्त्यञ्च
 विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम् । तच्चोचितमनं कर्म
 चतुर्धाभ्यस्तु कल्पितम् । औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च
 कर्त्तुरनीशितम् । संज्ञान्तरैनाख्यातं यद्व्यञ्ज्याप्यपूर्वकम्”
 इति । तत्र निर्वर्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं
 यथा—“यदसज्जायते सदा जन्मना यत्प्रकायते ।
 प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं कैश्चिदन्यथा । तन्निर्वर्त्यं
 विकार्यञ्च कर्म द्वेषा व्यरस्थितम् । प्रकृत्युक्तेऽस्मून् किञ्चित्
 कारादिभक्षवत् । किञ्चित् शुष्णान्तराधानात् सुवर्णादि-
 यिकारवत् । क्रियाजनविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
 दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते” इति, “सती वा
 विद्यमाना वा प्रकृतिः परिष्ठाभिनी । अथ नाश्रयते तस्य
 निर्वर्त्यत्वं प्रसज्यते” इति च । नदयं लक्षणनिष्कर्षः—प्रक-
 र्तिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्यो-
 त्पत्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ-
 घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वाच्च निर्वर्त्यत्वम् । प्रतीयमा-
 नप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाहविशिष्टासत्त्वो-
 त्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्वं विकार्यत्वम्, यथा सुवर्णं कुण्डलं
 करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपविशिष्टासत्त्वफलवत्त्वात् कुण्ड-
 लस्य चोत्पत्तिमत्त्वाद्भयोरपि विकार्यत्वम् । क्रियाजतासा-
 धारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्य-
 फलवत्त्वे नोद्देश्यत्वम्, प्राप्यत्वं यथा पामं गच्छतीत्यादौ
 पामादेः कर्त्तृसाधारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाजन-
 त्वादिरूपासाधारणविशेषफलस्थानाधारत्वेन तादृशफल-
 प्रकारकबोधविषयत्वात् प्राप्यत्वम् । निर्वर्त्यविकार्ययोस्तु

क्रियाजन्योत्पत्त्यादिकलस्य कर्मभावनिवृत्तया असाधार-
 ण्येन तद्वत्त्वाच्चातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । कर्त्तुरनुद्देश्यत्वे सति
 क्रियाजन्यफलवत्त्वं, औदासीन्यं प्राप्तं यथा पामं गच्छन्तु
 त्वं स्युषतीत्यादौ त्वत्वादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्य-
 संयोगरूपफलवत्त्वे नोदासीनकर्मता । द्विष्टाचनत्वे सति
 क्रियाफलवत्त्वं, द्वेषं यथा अन्नं बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते इत्यादौ
 विषस्य तथात्वम् । कारकविशेषसंज्ञान्तरैणाविवक्षितत्वे सति
 कर्मोपकारकत्वम्, संज्ञान्तरैनाख्यातत्वम् यथा गां पयो
 दोग्धीत्यादौ गशादेः कारकान्तरसंज्ञाया अविवक्षया दुग्धो-
 पयोनितया कर्मत्वम् । व्यक्तीभविष्यति चेदन्नपरिष्ठात् ।
 कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वं यथा ‘अधिशोऽन्यथा’ इत्यादौ
 लक्षणेराधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि ‘अधिशोऽन्यथा’
 कर्म” पा० इत्यादिना कर्मसंज्ञया कर्मत्वम् । पयसेति भुजि-
 क्रियां प्रति पयसः प्रकृतोपकारकत्वविवक्षायां तस्यैव
 तन्मत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव । इह तु तथा विवक्षापि-
 रक्षेणासंभोजनं प्रति तस्याकृतया करणत्वभावं विवक्षित-
 मिति न षोडशस्य कर्मत्वम् । सहाय्यं ततोवेति तु
 न्याय्यम्, तस्याप्रधानत्वात्तन्मया बोधयितुमशक्यत्वात्” ।
 कर्मताबोधनप्रकारलक्षणादिकं शब्द० प्र० अन्योक्तं यथा
 “यगन्मघातोरेषीवशिष्टा स्थायेऽनुभाव्यते । यत्रासौ कर्म-
 ता नाम कारकं कर्तृतेतरः” यगन्स्य यद्वातोरेषत्त्वतिङ्का
 यत्र स्थाये तदोयोयादृशोऽसौऽनुभावविज्ञं यक्यते, तत्रातू-
 पस्थाप्यतादृशक्रियायां स तिङ्कर्तृः कर्त्ताभिन्नः कर्मत्वं
 नाम कारकमित्यर्थः । पामो गच्छत इत्यत्र गमधातूपस्थाप्या-
 याः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः अजन्यत्वसम्बन्धेन तिङ्पदो-
 पस्थाप्ये संयोगे एवान्वयो न तु त्यज्यत इत्यादाविव विभा-
 गादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्मविहित-
 प्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षात्वाद्बः संयोगस्यैव तत्र गतिक्रिया-
 कर्मत्वं न तु विभागादेः, तेन तरोऽस्याग्निं खने तद्
 गच्छतीत्यादिकोऽपि प्रयोगः । गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ (गम्यते
 इति त्वनुशासनविकृत्तं कर्त्तृत्वभावकतया कर्मवत् क्रियाया
 अप्रसङ्गेः) । कर्मत्वमिवातुल्यव्यापारवत्त्वक्षणं कर्त्तृत्वं
 धात्वर्थस्य धर्म इति न तत्कर्त्ताभिन्नमिति तद्बुद्ध्याः ।
 ननु चैत्तु कर्त्तृकगमनजन्यसंयोगस्य पामद्वयं चैत्वेऽपि
 सत्त्वाच्चैत्वे गम्यते चैत्त्व इत्यपि प्रयोगः स्यात्, तिङ्कर्तृसंयो-
 गस्य जन्यत्वसाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेः
 साकाङ्क्षत्वेन चैत्तु कर्त्तृकगमनाश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य
 संयोगस्य चैत्वे बाधितत्वात् । अतएव चैत्तोपामं गच्छति

इतिवत् चैतन्मैत्रं गच्छतीत्यपि न प्रयोगः, तत्रापि द्वितीयार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षतया द्वितीयान्तसम्बन्धस्य चैतन्यत्वविशिष्टसंयोगस्य जनकत्वस्याश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायामन्वयेन चैतन्यप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृत्तित्वात्तेषां बाधितत्वात् । यत्तु फलमिव क्रियायामन्वितं परसमवेतत्वमपि कर्मतावाचिप्रत्ययस्यार्थः, परत्वञ्च तिङ्गो स्वार्थकत्वान्वयप्रतियोगिकं, द्वितीयादिप्राप्ता तु प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याख्यते तथा च चैतन्यकर्मकस्य चैतन्यसमवेतगमनस्याप्रसिद्धत्वेन चैतन्यतज्जन्यसंयोगस्यासम्भवाच्चैतन्येण गम्यते चैतन्यादिकोन प्रयोगः । एवं चैतन्यसमवेतस्य चैतन्ये बाधाञ्चैतन्यमैत्रं गच्छतीत्यादिरपि । चेत्तत्र गम्यते यामदत्यादौ तु चैतन्यकर्मकस्य यामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्योः संयोगस्तद्धान् यामदत्यन्वयबोधनेन किञ्चिद्बाधकमितिप्रार्थ्यैव तत्र युक्तम्, संख्याकाङ्क्षातिरिक्तस्य तिङ्गर्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वमित्येन तिङ्गर्थस्य परसमवेतत्वादेर्धात्वर्थगत्यादावन्वयायोगात् प्रथमान्तोपस्थाप्ययामादेरभेदान्यसम्बन्धेनान्यत्र प्रकृत्यार्थे तिङ्गर्थे वान्वयस्यादृष्टचरत्वे नाभ्युत्पन्नत्वात्, चैतन्येण गम्यते इत्यं, इत्यं गच्छति चैतन्यादौ इत्यान्यसमवेतस्य गत्यादेरप्रसिद्धत्वेनायोष्यतापत्तेश्च । नव्यास्तु फलमिव भेदोऽपि कर्मत्ववाचिप्रत्ययस्यार्थस्तथा च चैतन्येण गम्यते याम इत्यत्र तिङ्गर्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यत्वात् प्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे यामादौ विशेषणत्वाच्च व्युत्पत्तिविरोधो नपातिप्रसङ्गः चैतन्यकर्मकगमनाश्रयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य चैतने विरहात् चैतन्यगच्छतीत्यादावपि प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चैतन्यत्वस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थगतावन्वयात्तादृशगतेषां बाधाञ्चैतन्यं गच्छति चैतन्यादिकोन प्रयोगः । प्रतियोगित्वञ्च उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नं धर्मइयानवच्छिन्नं वा पाद्गमतोऽप्यं गच्छतीत्यादौ गतो इत्यभेदसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति प्राङ्क्षान्तिव्यम् । इत्थं स्वगच्छतीत्यादौ विभागावच्छिन्नक्रिया त्वजेरर्थः द्वितीयाद्यास्तु विभागस्तेन वृत्तावधिकविभागवती या विभागावच्छिन्नक्रिया तद्धान् स्वगच्छतीत्याकारणतः बोधः । इत्यावधिकविभागवत्त्वञ्च जनकत्वस्याश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायां पाद्गमनतः स्वगादावधिकविभागस्य स्वगादावसत्त्वात् स्वगं त्वजति स्वगदत्प्रादिकोन प्रयोगः । स्वगेन तत्रोच्यते स्वगदत्प्रापि प्रयोगः

प्रायुक्तरीत्या निरसनीयः । प्राञ्चस्तु यामं गच्छति त्वजतीत्यादौ सर्वत्र क्रियायाम्, धात्वर्थस्वजिन्योः पर्यायत्वेऽपि न क्षतिः, गत्यर्थक्रियायां संयोगस्यैव तावृत्तयर्थक्रियायाञ्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्मप्रत्ययेषु व्युत्पन्नत्वात् तदं तत्रजतीत्यादौ संयोगस्य तदं गच्छतीत्यादौ च विभागस्य द्वितीयादितो नाश्रयः परैरपि समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्वितीयादिबोध्यताव्युत्पत्तेरभ्युपेतव्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात् । नचैतन्यन्देन सन्देत्यादेरिव त्वागेन गतिरित्यादेरपि वाक्यस्य निराकाङ्क्षतापत्तिस्तत्र त्यजिन्योर्विभागाद्यावच्छिन्नक्रियात्वंकृत्येनैवः न्वययोग्यत्वासम्भवात् । द्वितीयाद्याकाङ्क्षतमन्तधातुत्वप्रयुक्तएव च धातूनां सकर्मकत्वव्यवदेशेनतु फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वप्रयुक्तः साप्रभृताव्याप्यत्वात् । अत्यर्थधातूनां कर्मणि षष्ठा इव द्वितीयाया अपि साधत्वात् । एवञ्च यामं गच्छति तदं त्वजतीत्यादौ यामसंयोगजनकक्रियावांस्तद्विभागजनकक्रियावानित्प्राकारक एव बोधो नतु यामसंयोगजनकसंयोगावच्छिन्नक्रियावांस्तद्विभागजनकविभागवच्छिन्नक्रियावानित्प्राकारकः, संयोगविभागयोरेवमयथाभानस्य नीलघटजनकदण्डवानित्प्रादौ घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादानुभवबाधितत्वाच्चेत्याहुः । परे तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रत्येकं गमिशक्यं तयोर्जन्यजनकभावस्तु वाक्यार्थमर्थादया भासते एवार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोरिव, गम्यर्थयोः संयोगक्रिययोर्मिथएव साकाङ्क्षत्वाच्च नैकमाले गमिप्रयोगः । पुष्यवन्नपदे चन्द्रत्वस्त्वर्थत्याभ्यामिव विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधातोरेकशक्तिस्त्रीकारेऽपि न क्षतिः । इयांस्तु विशेषो यस्तत्र स्वरशशिनोर्मिथोनान्वयः प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति तथाच यामं गच्छतीत्यादौ द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थस्तेन तदन्वितस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात् यामवृत्तित्वात्प्रतियोगिकोषो यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्प्राकारकस्तत्र बोधः, तदं तत्रजतीत्यादौ आधेयत्वमवधित्वं वा द्वितीयाथस्तेन तदन्वितस्य धात्वर्थविभागस्य धात्वर्थान्तरे क्रियायामन्वयात्तदवृत्तित्वात्तदधिकोषा योविभागस्तद्विशिष्टक्रियावानित्प्राकारकोबोधः संयोगादवैशिश्याच्च जनकत्वस्याश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव प्रागिव पाद्गमनतोनातिप्रसङ्गः । सकर्मकत्वमपि धातोः स्वार्थकत्वावच्छिन्नस्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं जानातीत्यादौ सकर्मकत्वव्यवहा-

रोभाक्त इत्याहुः । (फलव्यापारयोर्धातुरित्यनुसारिणः)
 तण्डुलं पचतीत्यत्र रूपदिपरावृत्तिफलकतेजः-
 संयोगवच्छिन्नक्रिया परैरर्थः, तस्मिन्निष्ठे च निरुक्ते
 तेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वे नान्ययः परमाणुं पचती-
 त्वापि प्रयुज्यतएव अतएव “स्वतन्त्राः परमाणवः पच्यन्ते”
 इति किरणावस्थानामाचार्याः । अद्यत्वं पचतीत्यादौ
 त तण्डुलादानोदनादिपदस्य लक्षणा तत्र क्रियायामन्वि-
 तमनुकूलत्वं द्वितीयार्थं इत्यपि कश्चित् । त्वणं छिनत्ती-
 त्यादावारम्भकसंयोगविरोधिविभागावच्छिन्नक्रिया छिन्ने-
 र्थस्तस्मिन्निष्ठे च संयोगे विभागे वा स्वायत्तवृत्तित्व-
 मन्वयेन त्वणादेरन्वयः । पुष्पेण विष्णुं यजतइत्यत्र
 प्रीत्यवच्छिन्नसमन्वकद्रव्यत्यागोयजेरर्थः, प्रीतौ विष्णोराधि-
 यत्वेन द्रव्ये च पुष्पादेराधेयत्वेन त्वान्वयस्तेन विष्णुं निष्ठप्रीति-
 हेतुव्योमन्त्रकरणकः पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्दानं इत्याकारकत्व
 बोधः, स्वत्वध्वंसजनकेच्छापथ्यं वसन्तस्य त्रागस्यैकदेशे स्व-
 त्वएव वा पुष्पादेराधेयत्वेन त्वान्वयस्तेन द्रव्येण विष्णुं
 यजतइत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्नत्वेन गान्धावत्त्वंऽपि न
 अस्ति । पितरमारोपयति उपासो पूजयतीत्यादौ गौर-
 वप्रयुक्तप्रीतवृत्तिसंक्रिया धात्वर्थस्तस्मिन्निष्ठयोगो रव-
 प्रीतयोः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्वादेरन्वयस्तेन
 पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्दा-
 नितेत्वं तत्र बुद्धिः । गौरवं पुनराराध्यत्वावगाही ज्ञान-
 प्रभेदोयेयं भक्तिरित्युच्यते । पित्वादिसेवायाश्च मन्त्रक-
 रणकत्वाभावात् तत्र पितरं यजतइत्यादिकः प्रयोगः ।
 यरनात्मानमुपासो इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियाभावे
 धातुलक्षणा नातः परमेष्ठितः प्रीतिविरहाद्योग्यत्वा-
 पत्तिः । इतं जुहोतीत्यादौ वज्रादिकैरणकपतनाव-
 च्छिन्नमन्त्रकरणकक्रिया उधातोर्थः, प्रोक्ते च पतने
 इतस्याधेयत्वे नान्ययस्तेनान्ग्राधिकरणकस्य इतयत्तिपतन-
 स्थानुकूलमन्त्रकरणकक्रियायानित्येवं तत्र बोधस्तादृशी
 च क्रिया सप्तस्य करादेः प्रसारणम्युञ्जीकरणादित्थेव ।
 अतएव इतादेः परित्यागित्वाविरहादित्यगादेने यदृत्वं
 किन्तु ज्ञोत्वमेव । वज्रौ जुहोतीत्यत्र सप्रसन्नस्थार्थेन
 धात्वर्थनिष्ठे पतनेऽन्विति वज्रहस्तित्वविशिष्टपतने
 तद्दृत्तित्थेऽर्थस्यान्वये निराकाङ्क्षतापत्तेः परन्तु तदवच्छिन्न-
 क्रियायामेव । प्रतिभादौ इतादिसप्तपते मन्त्रकरणकमपि
 नान्ग्राधिकरणकं वज्रौ इतस्य प्रथमपत्तमन्ग्राधिकरण-
 कतत्पतनानुकूलमपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभयं न होमः ।

प्राजापत्येऽपि होमे मानसएव मन्त्रः करणम् । यद्वा वज्र-
 संयोगवच्छिन्नपतनानुकूलमन्त्रकरणकक्रियैव जुहोत्यर्थ-
 स्तेन इतं जुहोतीत्यत्र वज्रसंयोगजनकं यद् इतस्य पतनं
 तदनुकूलमन्त्रकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारकबोधः ।
 न चैवं कुधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्कफलशास्त्रित्वेन
 वज्रादेस्तदर्थकर्मतया वज्रं जुहोतीत्यादिकप्रयोगा-
 पत्तिः साक्षात्तात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्यान्वयिनः
 कर्मत्वाद्यथा गगने लोड्रसुत्तिपतीत्यादौ गगना-
 देरुत्तपेण्यादिकर्मतायादुर्वारतापत्तेः ऊर्ध्वसंयोगफलक-
 क्रियावच्छिन्नव्यापारस्योत्तपेण्यात्वात् । नचोत्तपेण्यात्वा-
 दिकं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकम्, प्रवेगनत्वा-
 दिना सङ्करेण तस्य जातित्वायोगात् लोड्रदेस्तकर्मत्वा-
 प्रसङ्गाच्च । अतएव परस्म्यया दुहाद्यर्थतावच्छेदकीभूतवहः
 क्षरणशास्त्रित्वेन प्रयःप्रभृतेस्तत्कर्मत्वसम्पत्त्यर्थम् “अकथि-
 तञ्च” इति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिनेः सङ्गच्छते ।
 धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः
 स्वीकारः प्रतिग्रहइति फलीभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्मत्वं,
 विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तद्व्यस्य
 स्वीकारो न प्रतिग्रहः । यामं क्रीणातीत्यत्र मूल्यदान-
 जन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः, स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव
 वा क्रयस्तत्फले च स्वत्वे यामस्याधेयत्वेनान्वयस्तेन
 यामनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान्, याम-
 निष्ठं यत्स्वत्वं तदनुकूलमूल्यदाता वेति तत्र बोधः । यामं
 विक्रीणातीत्यत्र मूल्यग्रहणजन्यस्य परस्वत्वस्य जनकमूल्य-
 ग्रहणमेव वा विक्रयस्तेन यामनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपर-
 स्वत्वस्यानुकूलबोधोयामस्य त्यागस्तद्दानं, यामनिष्ठं यत्
 परस्वत्वं तदनुकूलमूल्यग्रहणवानिति वा तत्र बोधः ।
 मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव राजनिष्ठेऽपि नतु द्रव्यमात्रं
 तेन तिनादीन् दत्त्वा माषादीनां विनिमये विप्राणां तिल-
 विक्रयादिदोषस्थानवकाश इत्युक्तमेव । नरकं पततीत्यत्र
 भोगवच्छिन्नं पातित्यमेव पतेरर्थस्तेन नरकभोगानुकूलया-
 तित्यवानित्याकारकत्वात् बोधः । नरकपतित इति द्वितीया-
 तस्य रूषोदाहरणमपि वृत्तिकारस्य, एतदभिप्रायकमेव
 पतनक्रियायास्तथात्वे तु नरके पततःत्यादित्थेव युक्तः
 प्रयोगः । स्वर्गे गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपद-
 स्थापि तद्द्वेषपरत्वात् । धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वा-
 वच्छिन्नोव्यापारोधात्वर्थः, तस्मिन्निष्ठे च स्वत्वे धनादेराधेय-
 त्वेनान्वयः । नतु यगन्तधात्वर्थविशेष्यतापक्षसिद्धर्थोयदि

कर्मत्वं तदा दुर्हादेश्चकर्मण्यव्याप्तिः। गोपेन गौः प-
योदुह्यत इत्यादौ गोपकर्तृकव्यापारजन्यं यत् पयःकर्मक-
मोचनं तद्वती गौरितेत्प्रवचन्ये मोचनबहिः करणयोर्द्वयो-
रेव दुर्हाधात्वर्थतावच्छेदकफलत्वेऽपि गौणं यन्मोचनरूपं
तस्यैव कर्मणस्तिस्रस्तद्वतीर्बोधनात् "गौणं कर्म दुर्हादिभ्यस्तिस-
त्राद्यैरभिधीयते" इति व्युत्पत्तरेतः प्रकारान्तरेण कर्मत्वं
निश्चयम् । यस्य धातोर्द्वयार्थः प्रकारीभूय भासते ।
द्वितीयया कारितोऽर्थस्तदा तत्कर्मतोच्यते । यद्वातोर्था-
द्वयार्थे द्वितीयया यादृशः स्वार्थोऽनुभाव्यते तद्वात्वर्थक्रि-
यायां तत्कर्मत्वम् । तच्च गां दोग्धि पयइत्यादिप्रयोगात्
पयःप्रभृतेरप्यस्तम् । पाकं कुर्वते इत्यादौ यत्ने प्रकारि-
भूतमपि विषयत्वं न यतेरर्थे । भवते याममित्यादौ भूधा-
त्वर्थे प्राप्नो तथाभूतमपि संयोगत्वादिकं न तदर्थोच्यते
प्रकारः । चौरं रुजन् पयः परिपुञ्ज्यं चित्वादावेव
रुजादिधात्वर्थेऽङ्सादेश्चितीयार्थं कर्म तायां विशेष्यत्वं
सुलभं शक्यमानजादेर्निष्ठादिगणान्तर्गतत्वेन तदन्वधातोः
कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेद्धत्वात् । द्विवः करणस्य कर्मत्वोप-
देशात् अस्यान्वो दीव्यतीत्यादि द्वितीयाद्यः करणत्वमपि
गौणकर्मत्वमेव, अतएवात्रा दीव्यन्ते द्यूतकारैरित्यादौ
क्रीडाकरणतायामेव विहितान्तिस्रस्तद्वतीप्रत्याः। दुर्हा-
दयस्तु फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्म-
कास्तेन गां पयोदग्धि गोपइत्यादि दुर्हेमोचनानुकूल-
व्यापारोऽर्थ इति तत्रतन्मोचने गौराधेयत्वेन पयसः
कर्मत्वेनान्वयात् पयःकर्मताकं यद्गोद्विभोचनं तद-
नुकूलव्यापारवान् इत्याकारकबोधस्तत्र बहिःकरण-
वच्छिन्नव्यापारोमोचनं तदनुकूलव्यापारोदोहनमतोधात्व-
र्थतावच्छेदकोभूतं बहिःकरणरूपं फलमादाय पय-
सोमोचनात्मकञ्च तदादाय गोः कर्मत्वमवश्यम् । एवं
शिष्यं धर्मं वदति, वक्ति, ब्रूते, उपदिशत इत्यादि, इत्यादौ
प्रतिपत्तयश्चिन्नव्यापारोवदप्रभृतिधात्वर्थ इति तद्विधेयायां
प्रतिपत्तौ शिष्यस्याधेयत्वेन धर्मस्य च विषयत्वेनान्व-
याद्बोधविषयिणी या शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूल-
व्यापारवान् इत्याकारकबोधस्तत्रावच्छिन्नव्यापारश्च धर्मः
सेव्यतामित्यादिकोशुष्पाद्यभिलापः । शत्रुं शतानि
जयतीत्यादि पश्यणावच्छिन्नपराभयोजयतेरर्थः तथा
च यतस्य पश्यणात्कूलोयः शत्रुं कर्म कपराभवस्तत्क-
र्त्तृत्वेत्वं तत्र बोधः । पराभवश्च तिरस्कारः । प्रजाः
यतं दण्डयतीत्यादि पश्यणावच्छिन्नशासनं दण्डयते इत्या

च यतपश्यणात्कूलं यत् प्रजानां शासनं तत् कर्त्तृत्वं
तत्र बोधः । शासनं नियन्त्रणम् । सुधामं वसुधामं मण्णा-
तीत्यादि अत्यानावच्छिन्नोन्मन्त्रं धात्वर्थस्तेन सुधोत्याना-
त्कूलं यत्सुधामोन्मन्त्रं तत्कर्त्तृत्वं । उन्मन्त्र-
माषोडनम् । पान्यं पन्यान् पृच्छतीत्यादि अविधाना-
वच्छिन्नव्यापारः पृच्छा, तथाच पान्यनिष्ठं यत्प्रथोऽविधा-
नं तदनुकूलव्यापारवानितेत्वं तत्र बोधः । अविधान-
मभिलापस्तदनुकूलव्यापारश्च केन पथा गन्धमित्यादि-
प्रश्नः । ऋषभं प्रार्थयते याचते भिक्षते इत्यादौ
दानाय प्रेरणं धात्वर्थस्तथा च ऋषभं यदर्थस्य
दानं तत्प्रेरणवानित्यर्थः । प्रेरणा प्रवर्त्तना, वा
च दीयतामित्याद्यभिलापरूपः । यामभजां वदति
नयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्नव्यापारोवदप्रभृतेरर्थस्तेन
यामकर्मकं यदजादिनिष्ठं गमनं तदनुकूलव्यापारवानिते-
त्वं तत्र बोधस्तत्रावच्छिन्नव्यापारः प्रकृते गलरक्षणार्थेणादिः ।
पुत्रं धर्ममनुशास्तीत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना, तथा
च पुत्रनिष्ठश्च देशनया प्रवर्त्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः
तथाविधोव्यापारः सन्ध्यां विधेहि सभिधमाधेहीत्याद्युपदे-
शरूपः । शास्त्रं यामाकर्षतीत्यत्र गतिहेतुकर्षणं धात्व-
र्थस्तेन यामकर्मकं यच्छास्त्रागमनं तदनुकूलव्यापार-
वानित्यर्थः । विकर्षणं नञोकरणम् । गामवरुणं प्रज
मित्यादि गतिप्रतिरोधहेतुत्वावरणमवरुणहेतुत्वेन गोगति-
प्रतिरोधस्यानुकूलं यद्गुणस्यावरणं तत्कतिमानित्यन्वयधोः ।
एवं फलान्वयविनोति इत्यादि क्तिदाहेतुर्विषयं विनो-
तेरर्थस्तथा च फलकर्मकच्छिदानुकूलं यद्गुणस्य विषयं
चालनं तद्धानितेत्वं तत्र बोधः । उत्थिपतयादिकस्तु
धातुः सफलक्रियाहेतुव्यापारवाच्यपि न दुर्हादिः ।
यदुक्तमभियुक्तेः "दुर्हिर्वदत्यर्थजदशुभमन्विष्टुच्छार्थिनाथौ
नयनार्थशास्त्र । कधीरुधिसिञ्च तथाद्यदृत्तो द्विकर्म-
कोऽयं कथितो दुर्हादिः" । तथार्थदृत्तौ निरुक्ततत्त-
दर्थदृत्तौ । "गतिभोजनधीप्राप्तिशब्दार्थभ्रौव्यधातुम् ।
कर्त्तृत्वं हेतुर्विहितगयन्तेषु तेषु कर्मतेति" शब्दकण्ठतः,
गोपान् गमयति, द्विजान् गमयति, द्विजान् भोजयति,
गुरुननुज्ञापयति, शिष्यान् पाठयति, सुतान् ज्ञापयती-
त्यादौ मूलधात्वर्थस्य कर्त्तृत्वत्वत्त्वं गौणमेव कर्मत्वं
द्वितीयाद्यः । तथा च गोपकर्त्तृकगतानुकूलव्यापारवा-
नित्याकारकत्व बोधः । पुत्रान् प्रीतिम् प्रापयतीत्यादौ
च प्राप्तिर्न गतिः चैत्रोपामं भावयते, यामस्य भावक

इत्यादौ प्राप्रथमस्य भवतेः स्वार्थविहितत्वान्न कर्मः ।
 कर्मताभिरासाद्य स्वार्थोत्तुविहितत्वमनुसृतम् । "हिंसाया-
 येव भुञ्ज्यर्थभोगेव" वदन् । यत्नस्य कर्मः कर्मत्वं
 क्रियया वाहनं यदि इति करणाङ्गत्वयति मूषिकान् सर्जार्-
 रम्, भवति तत्रां जागमिन्यादेरेव भवेः कर्त्तरि कर्मता
 न तु भवत्यतः प्रोदनं भवेत्प्रोत्साहो, भवत्यति प्रजाः परि-
 जनैः कुम्प इत्यादौ तु न भोजनं भवेत्पर्यः । वाह-
 यति रथमन्वान् सारथः वाहयति मोषीं वृषभान् वा-
 हिक इत्यादादि वाहयति भारं भवेत्प्रोत्साहो धनिकइत्यादौ
 स्वनेष्टया वाहकोन धनिकादिः । "हृक्रोस्तु कर्मः क-
 र्मत्वं गतन्तत्वे स्वादिभाषया । अविवादिदशोरेवमा-
 त्तनेपदइत्युक्ते" इत्यन्विष्टेह्यरयति कारयति वा पठं
 कुविन्देनेतालेव विन्दमित्युक्तेऽपि विन्दस्य गौण
 कर्मत्वावगमः । तत्रा अन्विष्टेह्यरयत्योदनं तनयं तनयेन
 वा जननी, विकारयति विस्रं विस्रेन वा वसन्तइत्यपि
 प्रमाणम् । परन्तु पूर्वयोरप्राप्तानेतयोस्तु प्राप्तायेव
 कर्मत्वस्य वैकल्पिकोविधिः । गुरुमभिव्यटयते सुतं सुतम्
 वा स्तुत्यः, भुवं दर्शयते भार्यां भार्याया वा पति-
 रित्यादौ तु इगोः प्राप्तावभवाद्यतेस्वप्राप्तौ सः ।
 अनात्मनेपदस्येते तु पन्थानं पथिकं दर्शयति, पुत्रेण
 भित्तमभिव्यटयतीत्यादौ यथाप्राप्तमेव कर्मत्वादिकम् ।
 ज्ञानेणार्थं निश्चययति, चैत्रेणोदनं खादयति, आदयति
 वा दारेः क्रन्दयति, पुत्रेण भित्तमाह्वययतीत्यादौ तु
 नोप्रभृतेषु इत्याद्यर्थकत्वेन तत्कर्त्तुः कर्मत्वं प्रसक्तमपि "न
 नोसाद्यादिगन्ध्यायक्रन्दि ह्वयतिष, काचित् । हेतुग्यन्तेषु
 कर्त्तृत्वं कर्मता स्यात्सिद्धादिष्विति" मन्त्रैरिवचनार्थ-
 विध्यते । अत्र च काचित्सिद्धादिष्वितिकथनाच्चैत्रेणार्थं
 निश्चयमानस्तिति, मत्त्रेण पूर्णं साद्यमानोब्रूते इ-
 त्यादौ कर्म विहितस्य शानजादेर्ननुपपत्तिरिति वदन्ति ।
 सुखं प्राप्नोतीत्यादौ प्राप्तिरुत्पत्तिः परस्परया तदा-
 न्यत्वञ्च तिष्ठतिः । घटं जानातीत्यादौ विषयत्वं विष-
 यिता वा द्वितीयार्थः । दिवाकरस्तु संस्कारावच्छिन्नमेव
 ज्ञानं जानात्यर्थइत्युक्तस्येते सुखमेव कर्मत्वं घटादे-
 रित्याह तन्मन्द् ज्ञानमित्यादितः संस्काराप्रतीते-
 र्वाचनेन ज्ञानत्वस्यैव जानातृत्वावच्छेदकत्वात् घटस्योपे-
 चात्मकज्ञाने निर्विकल्पके वा घटं जानातीतिप्रयोगस्या-
 प्रसङ्गात् । अतएव प्राक्ज्ञावच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धा-
 त्वर्थ इति तस्यावच्छेदकीभूतज्ञाततावत्त्वादेव घटादेर्ज्ञान-

कर्मतेति बहुमतमप्यनादेवं ज्ञानविषयवर्तान्तिरिक्त्यायं
 ज्ञाततायां ज्ञानाभावादन्यथा ज्ञाततायादव ज्ञानतादे-
 र्णतिरिक्तायाः कल्पनापत्तेः । वज्रिमनुमिनोमि ज्ञापा-
 द्यामीत्यादौ विषयतानामको विषयताप्रभेदेव द्विती-
 यार्थः पर्यन्तोवज्रिमानित्याद्यनुमितवापत्तौ वा पर्यन्त-
 मनुमिनोमीत्याद्यप्रयोगात् विषयतावच्छेदकत्वमिदमपका-
 रत्वमेव तत्र द्वितीयार्थइत्यपि वदन्ति । घटं पश्यति
 यद्दं शृणोतीत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकभास्योगे वा-
 खात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्वं कर्मत्वं घटादेरुप-
 नातचाणुपादौ तादृशाप्रयोगात् । आकार्यं न पश्यती-
 त्यादौ पुनरन्वयोवच्छ्रुते । तच्छ्रुत्वाकं करोतीत्यादौ
 चिकीर्षोजन्यतावच्छेदकः क्रियायास्तद्देश्यतास्योविषयता
 विशेष एव द्वितीयार्थः ज्ञतो भासते, तेन तच्छ्रुत्वापा-
 कत्वप्रकारकज्ञतेस्तच्छ्रुत्विषयत्वोऽपि पाकदशायां त-
 यदुक्तं करोतीत्यादिकोऽपि प्रयोगः पाकदशायाभोदनं
 करोतीत्यादौ च द्वितीयाया अतुक्त्वत्वे कल्पया तच्छ्रुत्वा-
 दिकव्यवहतिस्तु भौटनादिजनिका प्रमाणाभावात् । बर्ह-
 मानस्तूक्तस्येते भासना उत्पत्त्यनुभूया कतिरुच्यते इति
 तत्रोदनस्य सुखमेव कर्मत्वमनएव यत्र कतिमात्रं धात-
 र्ज्ञानं न द्वितीया यथा घटाद्य अतदइत्यादाविवेत्याह
 तत्र इत्यादिपदाद्वयत्वमात्रप्रतीत्या यत्रतावच्छिन्नस्यैव
 करोतीत्येत्वात् । मीमांसानह्यर्थे तु पाककतौ तच्छ्रु-
 तादेरुपादानविधयेव फलविषयोदनादेरपि विषयत्व-
 सुक्तं यदाह वल्लभः "सिद्धं साध्यं फलञ्चेति प्रष्टे
 विषयसिद्धिः । तत्र सिद्धसुपादानं क्रिया साध्यं फलं
 सुखमिति" तथा च तन्मते तच्छ्रुत्वापकृदशायाभोदनं
 करोतीत्यादिप्रयोगे फलत्वेन विषयत्वं द्वितीयार्थः ।
 मासं जीवति, क्रोधं सपिति, मोहाद्दहं तिष्ठति, कुम्भं
 क्रीडतीत्यादावधिकरणत्वं गौणमेव कर्मत्वं सुपाऽनु-
 भाव्यते "कालानामध्वमानानां क्रियाणां मोहतामपि ।
 आधारता भौव्यधातोः कर्मता स्वादिभाषयेति" इति ।
 "कर्मणि द्वितीया" "कर्मण्यच्" पा० । सकर्मकः अकर्मक
 इत्यादि । २वैशेषिकमतसिद्धे सूक्तैरुच्यन्ति क्रियाकमे
 पदार्थभेदे । तच्छ्रुत्वादि कथादकृत्ववच्छेदार्थितं यथा-
 'एकद्रव्यमशुभं संयोगविभागेषुनपेक्षकारणमिति कर्मक-
 त्वम्" इ० "सुखानन्तरसिद्धेः कर्मस्योत्पत्त्यभाह
 एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते शुषो-
 ऽसिद्धित्वगुणं, संयोगविभागेषुनपेक्षकारणमिति सोत्

पत्न्यननरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षमित्यर्थः तेन समवायिका-
रणापेक्षायां पञ्च संयोगाभावापेक्षायाञ्च नासिद्धत्वम् खोत्
पत्न्यननरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वा विवक्षितं पञ्च संयोग-
ध्वंसस्य खानपत्न्यननरानुत्पत्तिकत्वात् अभावत्वेन तस्या
दानपक्षत्वस्याभावात् । नित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्ग्राह्यजाति
मत्त्वं कर्मत्वं चलतीति प्रत्ययासाधारणकारणतावच्छे-
दकजातिमत्त्वं वा गुणान्यनिर्गुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं
खोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरवृत्तिविभागकारणतावच्छेदकजा-
तिमत्त्वं वा । स च यं चलतीति प्रत्ययसाक्षिकः
पदार्थो नाविरलदेशोत्पादनादिनोपपाद्यः क्षणभङ्गस्यापे
निराकारिष्यमाणत्वात् । लक्षणस्य इतरभेदसाधकताप्रकारः
पूर्वीक्त एव" उपस्क० "संयोगविभागवेगानां कर्म समा-
नम्" सू० "कचित्देकस्य कर्मणोऽनेककार्यकारित्वात् साह् कार-
णमित्यनुपपन्नः यत्र द्रव्ये कर्मोत्पत्तौ तेन समं यावद्द्रव्यं
संयुक्तमासीत् तावत्सङ्घातान् विभागान् जन्मयित्वा
तावतः संयोगोऽपि पनरन्यत्र जनयति वेगं पुनरेकमेव
स्वाश्रये करोति वेगपदं स्थितिभ्यापकमप्युपलक्षयति"
उपस्क० "न द्रव्याणां कर्म" सू० । "ननु क्रिया
वता द्रव्येणारम्भकसंयोगे जनिते तेन च द्रव्यमारब्धं
यत्तदपि कर्म जन्यमेव कर्मणास्तत्पूर्ववर्तित्वात् तदाह
कर्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः । कत एवमत आह"
उपस्क० "व्यतिरेकान" सू० । "व्यतिरेकादिति निवृ-
त्तित्यर्थः उत्तरमयोगेन कर्मणि विवृत्ते द्रव्यसुत्पद्यते
इति न कर्मणोद्द्रव्यकारणत्वं विनश्यदवस्थञ्च कर्मन द्रव्य-
कारणम् । किञ्च कर्म द्रव्यस्यासमवायि कारणं वा
भवेत्प्रभित्तकारणं वा, न तावदाद्यः, द्रव्यस्यासमवायि-
कारणमाशनाश्रयत्वेन अवश्यकर्मनाशादेव द्रव्यनाशपत्तेः ।
न द्वितीयः, महापटनाशेऽवस्थितसंयोगेभ्य एव खण्ड-
पटोत्पत्तौ निष्कर्मणामेवावयवानां द्रव्यारम्भदर्शना-
द्वाभिचारात्" उपस्क० । "गुणवैधर्म्याच्च कर्मणां
कर्म" सू० । "ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं गुणा-
नाञ्च गुणरूपा किं कर्मणामपि कर्म कार्यम् ?
इत्यत आह । कार्यमिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातोया-
रम्भकत्वं साधर्म्यसङ्गं "तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते"
इति सूत्रेण कर्मणां कर्मजनकत्वं प्रतिषेद्धमेव तदि-
हानुद्यते इति भावः" उपस्क० । "असमवायात् सामान्य-
कार्यं कर्म न विद्यते" सू० "असमवायादित्यत्र
इत्यवोद्भवोऽपि विद्यते, तथा च न द्रव्यदोरेकं कर्म-

समवेति न वा द्रव्येषु कं कर्म समवेति तेन सामान्यस्य समु-
दायस्य कार्यं कर्म न विद्यते । अत्रापि विदितानाद्यो न
समायचनः यदि कार्योऽस्यदृष्टत्ति स्यात् । एकस्मिन् चलति,
हयोद्द्रव्ययोर्बहुषु च द्रव्येषु चलति प्रत्ययः स्यात् !
नचैतत्, तस्माच्च कर्म व्यासक्यवृत्तीनाम् । ननु शरीरतद-
वयवानां कर्म शरीरतदवयवैर्बहुभिरारभ्यत एव कथम-
न्यथा शरीरे चलति कारचरणादायपि चलतीति प्रत्ययः,
एवमन्यत्राप्यवयवानीति चेत्त्र आयविकर्मसामग्र्या
अवयवकर्मसामग्र्योव्यापत्वात् तथोपलक्ष्ये न तु वैद-
रीतम्, नतवयवे चलति सर्वत्रवयवनि चलतीति
प्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्य-
संयोगोऽपि न स्यात्, कारणकर्मणैव कार्यस्यापि संयोगोप-
पत्तेः" उपस्क० "ननु सूत्रं गुणानां कार्याणां कारण-
गुणपक्षकत्वं स्वाश्रयगुणपूर्वकत्वेनोक्तं द्रव्यकर्मणोश्च न
कर्म कारणमित्युक्तं, तथा च कर्मणः किमपि न कार्य-
मित्यायातं, तथावातीन्द्रियाणां स्वर्थादिगोभाम् अनु-
मानमपि दुर्लभं, लिङ्गाभावात् अन्यः संयोगविभागवेगानां
कर्मोति सूत्रोक्तमेव आश्रयत्वाद्वाह "संयोगविभागस्य कर्म-
णाम्" सू० "जन्यादिति शेषः व्यक्त्यभिप्रायेण बहु
वचनं संस्कारोऽप्युपलक्षणार्थः । ननु द्रव्यकर्मणो न कर्म
कार्ये इति पूर्वसुक्तम्, संयोगविभागो तु संयोगविभाग-
कार्यावेय, तथा चेदानीं कर्मणः कारणत्वाभिधानं
त्रिरुद्धमित्यत आह" उपस्क० । "कारणसामान्ये
द्रव्यकर्मणां कर्माकारणसुक्तम्" सू० । "कारण सामा-
न्यपदेन तत्प्रकरणमुपलक्ष्यते तेन कारणसामान्याभिधा-
नप्रकरणे द्रव्यकर्मणो प्रति कर्मणोऽकारणत्वसुक्तं न तु
सर्वथाप्यकारणमेव कर्मोति विवक्षितं येन "संयोगविभागस्य
कर्मणामिति" सूत्रं व्याहन्येतेति भावः" उपस्क० ।
तच्च कर्म पञ्चविधम् । "उत्तरोपपत्तौ तथावच्छेषमा-
कुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्माग्येतानि पञ्च च"
भाषा० अत्रेदं बोध्यम् । लज्जोयत्कार्यकत्ववादिमते
ऽस्य यत्कार्यकत्वधातुनिष्पत्त्येऽपि उत्तरोपपत्तौ क्रियाभावे
रूढत्वं न तु यौगिकत्वम् । तच्च कर्तृशब्दे प्रदर्शिते कर्मा-
दिशब्देवत् कर्तृपदस्य रूढत्वप्रतिपादनपरे शब्दचिन्ताक्ये
उक्तम् । लज्जो उत्पत्त्यनुकूलशापारमात्रार्थकत्ववादिमते
तु यौगिकत्वमिति भेदः । व्यकरणमते श्व्यापारमात्ररूप-
क्रियायाम् "व्यापारोभावना सौवोत्पादना सैव च क्रिया ।
लज्जोऽकर्मकतापत्तेर्न हि यत्रोऽप्ये इत्यतं" इति हरिणा

कर्मोपपत्तौ कर्मनिर्वासेन कर्मपर्यायक्रियागच्छस्य व्यापारार्थकत्वस्योक्तिः । कर्मणो भावुपात्तव्यापारभेदः अर्थिकं क्रियाशब्दे वक्तव्यं । अस्मिन् विहिते अग्निहोत्रादियागादौ तच्च त्रिविधम् "नित्यं नैमित्तिकं काश्यं कर्म चैवं त्रिधा मतम्" इति व्याभाषणे । तत्र नित्यमकरणे प्रत्ययायानुबन्धि सन्ध्यावन्दनादि । नैमित्तिकं निमित्तनिश्चयार्थानकर्मव्यताकं जातेष्व्यादि । काश्यं कर्मनायत्कृतं व्यमश्रमेधादि । पुनः प्रकारान्तरेण तत्र त्रिविधं सात्त्विकराजसमासभेदात् । तत्र त्रयण्युक्तं निगीतायां यथा "नियतं सङ्करहित-सरागदेषतः कृतम् । अफलपुत्रना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते । यत् कृतेपुत्रना कर्म साङ्कारेण । यत् पुनः । क्रियते बलायासं तदाजससदाकृतम् । अनुबन्धं जयं हिंसं मनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म तत्रामममदाकृतम्" । "नियतं नित्यनया विहितं, सङ्करहितं न भिन्नेवेगमूयम् । अरागदेषतः पुत्रादिप्रीत्या भा शत्रु हर्षेण वा यत् कृतं न भवति फलं प्राप्तिरिच्छन्ती न फलपेक्षास्तदलक्षणेन निष्कामेण कृतं यत् कृतं कर्म तत् सात्त्विकमुच्यते । यत् कर्म कामे-भूना फलं प्राप्तिरिच्छना साङ्कारेण वा मनसः कोऽप्यः श्रोत्रियोऽन्त्याद्यैव निरुदाहृत्कारणेन च क्रियते तच्च पुनर्वस्त्रायासमनिके शक्यम् । तदाजसमदाकृतम् । अनुबन्धत इत्यनुबन्धं पञ्चाङ्गाय शुभाशं जयं वित्तजयं हिंसां परपेक्षां पौरुषञ्च स्वगारय्यमभयेत्यापर्यालोच्य केवलं मोहादेव यत् कर्म राध्यते तत्रःससदाकृतम्" इति श्रीधरः । प्रकारान्तरेण तत्र त्रिविधं शुक्लकणकणशुक्लभेदात् तत्र शुक्लं हिंसाद्यनपेत्तं पुण्डजनकं स्वाध्यायादि । कृष्णं शास्त्रनिषिद्धं पापजनकं ब्रह्महत्यादि । क्षणशुक्लं हिंसादिसहितं वेदविहितं पुण्यापुण्यजनकं पशु-यागादि । कर्मविपाकशब्दे उदा० । तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं, प्रवृत्तं निवृत्तं च यथाह मनुः "इह चासत्त्वं वा काश्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते । प्रवृत्तं वार्ष्णेयं संसिध्य देवा-नामंति वार्ष्णेयम् । निवृत्तं संसिध्यमानन्तु भूतान्यत्येति पशु वै" । कामनापूर्वकं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुवात् प्रवृत्तं, तदेव कर्म कामनारहितं पुनर्वस्त्रज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसार, निवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते" मन्व० त० २०२० । विहितकर्माचरणप्रकारः कर्मयोगशब्दे इत्यं । ५६औ च "तद्येह कर्मचित्तोलोकः जीवते" इति; "फलस्य

कर्मनिपत्तौ लोकरत्" जै० सू० । अत्र कर्मशब्दः क्वि-वैदिककर्माभयपरः । "एष एव साधु कर्मकारयति तं यमेव उन्नोषते एष उ एनासाधु कर्मकारयतीति" इति । "फलं कर्मायत्तम्" श्रीसांख्यः ।

कर्मनाशा स्त्री कर्म नाशयति नग-शिव-अण् । कीकट-देशस्ये नदेभेदे, यस्या जलस्यैव सर्वपुण्यकर्माणि भवन्ति । "कर्मनाशाजलस्योदिना नाशयत्वसौ भतः" भाषा० । कर्मनिष्ठ त्रि० कर्मणि निष्ठा थञ् । यागादिकर्माशक्ते "ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठान्तायाऽपरे । तपःस्वाध्या-यगिहाश्च कर्मनिष्ठास्तथा परे" मनुः । ७१० । १२कर्म-शक्ती स्त्री ।

कर्मन्द पु० भिक्षुस्त्रुतकारके अत्रिभेदे कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षु-स्त्रुतसंभयते इति । कर्मन्दन् तत्प्रोक्तं भिक्षुस्त्रुतत्वाध्यायिषु ब० ग० सि० कौ० । इनेर्वस्त्रुपेव पा० विधानात् अमरे एकवचनप्रयोगनियमः ।

कर्मपशु पु० कर्मणां कायिकादीनां पश्याः अथ समा० । "कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि त्रुर्विधम् । मनसा त्रिविधम् चैव दश कर्मपथांस्त्वजेत्" भा० अनु० । १२ अ० । उक्तेषु दशसु शुभाशुभकर्ममार्गेषु ते च दशकर्मपथास्तत्रोक्ताः यथा "प्राणातिपातः स्तेन्यश्च पर-दारमथापि वा । त्राणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्ज-येत् । असत्प्रलापं पाठ्यं पैगुन्यमष्टतन्त्रया । चत्वारि वाचा राजेन्द्र ! न जल्पेद्वानचिन्तयेत् । अन्भिध्या परस्त्रेषु सर्वशत्रुषु शौचदम् । कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् । तस्मादाक्राय मनसा नाचरेदशुभं नरः । शुभा-शुभान्याचरन् हि तस्य तस्यान्ते फलम्" ।

कर्मप्रवचनीय पु० कर्म क्रियां प्रोक्तवान् इति कर्म प्रवचनीयः कर्त्तार भूते चानोयर् । "कर्म प्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य पाणि-न्युक्ते अन्वादिषु शब्देषु । ते हि भं प्रति क्रियां न कथयन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितमन्व्यविशेषं द्योतयन्तीति तेषां तथात्वं यथोक्तं हरिणा "क्रियाया द्योतकोनायं मन्व-न्वस्य न वाचकः । नापि क्रियापटाक्षेपी मन्वन्वस्य तु भेदकः" इति "अधिपरो अन्वर्षका" । नादेसाद्द्योतकत्वाभावेऽपि योग्य तथा तथात्वम् । अन्वाद्यशब्दभेदे तत्संज्ञकाः स्युस्ते चार्था पा० दर्शिताः यथा "कर्म प्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य "अनु-र्लान्थे" "हृतीयार्थे" "कीने" "उयोऽधिके च" "अपपरो वर्जने" "आह्वमर्यादावचने" "लक्षणेऽप्यभूतास्थानभाग-वीक्षासु प्रतिपर्यन्तवः" "अभिरभागे" "प्रतिः प्रतिनि-

धिप्रतिदःनयोः” “अधिपरी अन्वर्थकौ” “सुः पूजायाम्”
“अतिरतक्रमणे च” “अपिः पदार्थसंभावनात्तन्वर्गगर्हा
समुच्चयेषु” “अधिरोचरे” पा० । “कर्मप्रवचनीययुक्ते
हितीया” पा० ।

कर्मन्यास पु० कर्मणां विहितकर्मणां विधिना न्यासः न्यासः,
कर्मणाम् ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानानां फलस्य न्यासो
ऽऽ । विहितकर्मणां विधानेन न्यासरूपप्रवृत्त्यायाम् ईश्व-
रार्पणबुद्ध्या नष्टानेन कर्मफलत्यागे च । कर्मसंन्यासोऽप्यत्र ।

कर्मफल न० कर्मणां शास्त्रविहितानां निषिद्धानां वा फलम् ।
शुभाशुभकर्मणां सुखदुःखादिकूपे । फले तत्र विहितकर्मणां
फलाभिसन्धौ तत्तत्फलप्राप्तिः अनभिसन्धाने परस्परया
त्रित्तुष्ट्या सक्तिप्राप्तिरिति भेदः । यथाह मन्त० विष्णु-
पु० “त्रिगुणफलदाः कास्या निष्कामाणां त्रिसुक्तिदाः”
मन्तापि “युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा गान्धिमप्राप्ति नैतिकीम्
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते” । युक्तः ईश्वराय
कर्माणि न फलायेत्येवं समाहृतः, फलं त्यक्त्वा फल-
मनभिसन्धाय कर्माणि कर्त्तव्येति शेषः । गान्धिमप्राप्ति
सत्यगुह्यपापक्षयसंन्यासनिर्वाणं क्रमेण प्राप्नोतीत्यर्थः । अयु-
क्तस्तद्दृष्टिस्तुः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः
प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः मम फलायेदं कर्म तत्करो-
मीत्येवं फले सक्तो निबध्यते” मन्त० रघु० । “विष्णुपुराणे ।
“कर्माण्यसङ्ख्यिततत्फलानि सद्यस्य विष्णो परमात्म-
रूपे । अशय्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिन्नुयं ते त्वमन्ताः
प्रयान्ति” । तां कर्ममहीं भारतवर्षरूपाम् “पितृक्षमस्ये दिवि
ये च मूर्ताः कामप्रदाः काय्यफलाभिसन्धौ—त्रिसुक्तिदा
येऽनभिसन्हितेषु” प्रा० त० इतिश्रवः । अधिकं कर्म-
योगशब्दे वच्यते । कर्मफलानामीश्वरस्यैव दाहत्व-
मिति वेदान्तिनः । मोमांसकमते धर्मादेव फलमिति भेदः ।
तच्च ईश्वरशब्दे दर्शितम् “फलमत उपपत्तेः” इत्यादिके
शा०स्त्रभाष्ये दर्शितम् “यस्तु कर्म फलत्यागी च त्यागी
त्वभिधीयते” “न मे कर्मफले स्मृत्वा” गोता । कर्मरङ्गस्य
फलम् शा० मध्यपदलोपः । (कामराजा) फले भेदि० ।

अथ कर्मणां फलमस्ति न वेति सन्देहे निरूप्यते, तत्र
कर्मणः प्ररोचनार्थतया न फलमस्तीति श्रीभागवतवचनं
अधरव्याख्यानञ्चोपजीव्य मन्त० निश्चीति यथा—

“वेदोक्तमेव कुर्वाणोऽनिसक्तोऽपि तमीश्वरे । नैष्कर्म्यां
समते सिद्धं रोचनार्था फलश्रुतिः” भाग० ११, १, ४८ ।
“वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि

क्रियमाणे तस्मिन्नासत्तिस्त्वत्फलञ्च स्यात्, न तु नैष्-
कर्मीरूपा फलसिद्धिः । अतएवाह निसः क इति अन-
भिनिवेशितान् ईश्वरेऽपि तं न फलोद्देशेन । फलस्य
श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येवेत्यत आह रोच-
नार्था इति कर्मणि इच्छुत्पादनार्था । अतएव तत्रैव
“फलश्रुतिरिव” नृणां न श्रेयोरोचनं परम् । श्रेयो-
विवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् । उत्पत्त्यैव हि
कामेषु प्रायेण स्वजनेषु च । आसक्तमनसोमत्यां आत्मनो-
ऽन्येहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि ।
कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमोविशतो बधः । एवं व्य-
स्यितं केचिद्विज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न
वेदज्ञा वदन्ति हि” । “इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः परमपुरुषा-
र्थपरा भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया
अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु इच्छुत्पादनभावात् । यथा
भैषज्ये औषधे इच्छुत्पादनम् । यथा पिव निम्बं प्रदा-
स्यामि खलु ते शरणाङ्कण्डान् । पितृवसुक्तः पिवति
तित्तमस्यतिशालकः” । अत्र तित्तमिन्वादिपानस्य न खलु
खण्डादिबाभ एव प्रयोजनम्, किन्वारोग्यम् । तथा
वेदोप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षार्थं कर्माणि विधत्ते ।
ननु कर्मकारणं मोक्षस्य नामापि न श्रूयते, कुत एवं
व्याख्यायते, यथाश्रुतस्यैवाघटनादित्याह उत्पत्तेरिति,
हाभ्याम् । उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पश्चादिषु
भाष्येषु आशुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारा-
दिषु परिणामतोदःसहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परम-
सुखमविदुषः अजानतः अतो नतान् प्रह्वीभूतान् बुधो-
वेदोयज्ञोध्ययति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः ।
तान्नेभूतान् वृजिनाध्वनि पापे वर्त्तन्ति देवादियोनौ वा
भ्राम्यतः पुनस्तमोभूतवृक्षादियोनौ विशतः, “पशुक्ताम” इति
आशुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं
पुनस्तेषु स्वयं बुधोवेदोयुञ्ज्यात् । तथासत्यनाप्तः स्वादिति
भावः । कथं तर्हि कर्ममोमांसकाः कर्मफलपरं वदन्ति
तत्राह एवमिति व्यस्यितम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय
कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां परं फलश्रुतिं
वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयः ? तदाह—हि यस्मात् वेदज्ञा
व्यासादयः तथा न वदन्तीति अतएव निष्कामकर्मणात्प-
त्तान्नित्युक्तम् । यथा—“अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयो-
गस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिद्वैव दृश्यते” ।
सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात् । तथा च “ज्ञानसु-

पद्यते इ'सां क्षयात् पापस्य कर्मणः । श्रुतिः "तमेतमात्मानं
ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचमेन ब्रह्मचर्येण तपसा
दानेन श्रद्धया यत्ते नानयमेन चे"ति "अतएव यज्ञादीनां
ज्ञानयोगेताश्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तयन्ते ।
परिहृतेनापि मूर्खः काम्ये कर्मणि न प्रवर्तयितव्यः
इत्याह षष्ठ्यान्वे— "स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न
पश्यन्नाय कर्म हि । न राति रोगिणोऽप्ययं वाञ्छतेऽपि
भिषक्तम्" । राति ददाति" । म० त० रघु० ।

इदमपि ज्ञाननिष्ठाप्रशंसाभावात् अन्यथा संसारस्य धर्मा-
धर्ममूलकतया धर्मकार्यस्य फलाभावे कथं सुखादिभोगः,
कथं वा संसारप्रवृत्तिः । किञ्च ईश्वरशब्दे दर्शिते "फलमत
उपपत्तेः" इत्यादिके शा० सूत्रभाष्ये धर्मस्य फलदाहत्व-
मतनिवारणेनेश्वरस्यैव फलदाहत्वं यदुक्तं तद्विरुद्धं स्यात् ।
एकान्ततोऽसति कर्मणः फले कथमीश्वरस्य तदाहत्वोक्तिः
सङ्गच्छते ।

अतएव तत्रैव भाग० ११, २, ४६ । "परोजवादो
वेदोऽसौ बालानामनुशासनम् । कर्ममोक्षाय कर्माणि
विधत्ते त्वगदं यथा" इति पूर्वतरवाक्ये कर्मणां कर्म-
मोक्षस्यैव मुख्यफलत्वसङ्गत्वं न तु फलाभावः । व्याजत-
श्चैतत् श्रीधरेण यथा— "ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते
न कर्ममोक्षार्थं तदाह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा
तत्र दृष्टान्तः अगदम् औषधं यथा पित्रा बालमगदं पाययन्
खण्डलकुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि,
नैतावताऽगदपानस्य तद्बालमः प्रयोजनं अपि चारोग्यं तथा
वेदोऽप्यनान्तरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षार्थं कर्माणि
विधत्ते" । तत्र दृष्टान्ते ददाति च तानीति वदता टाटो-
निकेऽपि खण्डलकुकादिदानवत् फलवत्त्वं सूचितं
किन्तु तस्य न मुख्योद्देश्यत्वम् तन्सारोग्यस्थानीयमोक्ष-
स्यैवेति सुस्थितं कर्मणः फलवत्त्वमिति दिक् ।

कर्मवन्ध न० कर्मणा बन्धः शरीरबन्धः । कर्मजन्याहटेन
पूर्वदेहसंबन्धरूपे संसारे "कर्मबन्धं प्रहास्यसि" गीता
कर्मबन्धनमप्यत्र । कर्म बन्धनं बन्धसाधनं यस्य ।
कर्मरूपबन्धनसाधनयुक्ते त्रि० । "लोकोऽयं कर्म बन्धनः"
गीता । [जन्मसुखदुःखादेर्भोगे तत्साक्षात्कारे ।

कर्मभोग उ० कर्मणः कर्मजन्यसुखदुःखादेर्भोगः । कर्म-
कर्मभू स्त्री कर्मणः कर्मिकर्मणो भूः । एकभूमौ (बसाद्येत)
हेमच० २भारतवर्षे च । [दार्ढ्यं कृत्वात्तस्य तथात्वम् ।
कर्ममूल न० कर्ममोक्षमिव मूलमस्य । कुशलत्वे शब्दच० ।

कर्ममोक्षांसा स्त्री ईत० । कर्मावेदकशाक्यमवस्थायां संशय-
पूर्वपक्षसिद्धान्तनिर्मुखात्काले कर्मविषयके विचारशास्त्रभेदे
वा च "अथातोषमं ज्ञासा" इत्यादिका जैमिनिप्रणीता
कर्मयोग न० ल-ईसावासां साधारे मन्त्रं कर्मणां० । कलि-
युगे त्रिका० तस्य हिंसाप्रधानकर्माधारत्वात् तथात्वम् ।
कर्मयोग उ० कर्मसु योगः कौशलम् । फलसाधनस्यापि

कर्मणोऽफलसाधनत्वापादान्कालेऽप्यौषधभेदे २फलसिद्धा-
सिद्धयोः समत्वभावेन च । यथा च तत्कौशलं तथा
भावनं च कर्त्तव्यं तथा गीतायां नानास्थानेषु दर्शितं यथा
"एषा तेऽभिहित्वा सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तोयथा पार्थ ! कर्मबन्धं प्रहास्यसि । जेहाभि-
क्रमनाथोऽस्ति प्रववायो न विदते । स्वल्पमस्य धर्मस्य
त्वायते महतोभयात् । व्यवसायात्त्रिका बुद्धिरेकेह कर्-
मन्दन ! । बहुसाखात्प्रमत्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ।
यामिमां पुष्यतां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवा-
दरताः पार्थ ! नान्यदस्तीतिशदिनः । कामात्मानः स्वर्ग-
पराजन्मकर्त्तृफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां भोगेश्व-
र्यगतिं प्रति । भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथापश्चतचेतसाम् ।
व्यवसायात्त्रिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते । त्रैगुण्य-
विषयावेदा निश्चैरुगयो भवार्जुन ! । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्थो-
नियोगक्षेम आत्मवान् । यावानर्थ उदपाने सर्वतः सं-
भ्रुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजा-
नतः । कर्मण्येवाधिकारके मा फलेषु कटाचनं ।
मा कर्म फलहेतुर्भूनां ते सङ्गोऽस्त्वकर्माणि । योगस्यः
कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! । सिद्धसिद्धयोः
समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते । दूरेण ह्यपरं कर्म
बुद्धियोगाद्धनञ्जयः । बुद्धौ शरणमनिच्छ कृपणाः
फलहेतवः । बुद्धियुक्तोज्ज्वलीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद् योगाय युञ्जन् योगः कर्मसु कौशलम् । कर्मणो
बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनोविणः । जन्मबन्धवि-
निर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्" ।

अधिकारिभेदेन कर्मयोगस्यानुष्ठानप्रकारमाह गीता
"लोकैऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् । न
कर्मसाधनारम्भाद्यैवकर्म्यं पुरुषोऽश्रुते । न च सप्रस-
नादेव सिद्धिं समधिगच्छति । न हि कश्चित् क्षणमपि जात
निश्चकर्मकृतम् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजै-
र्गणैः । कर्मोन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा

कारणम् । इन्द्रियाणां विभूतात्मा चित्प्रकाशः च
 उच्यते । यस्मिन्न्द्रियाणि मनसा नियन्त्रारभतेऽर्जुन ! ।
 कर्मोन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते । नियतं कुरु
 कर्म त्वं कर्म क्वायोज्ञकर्मणः । शरीरयात्रापि च
 ते न प्रसिद्धेऽदकर्मणः । यज्ञार्थान् कर्मणोऽन्यत्र
 लोकोऽयं कर्मभक्षनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय । सुक्तसङ्गः
 समाचर । सङ्ग यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा सुरोवाच प्रजा-
 पतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्मिन्नृकामधुक् । देवान्
 भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः
 श्रेयः परमवाप्स्यथ । इष्टान् भोगान् हि वो देवा
 दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्देवान्प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन
 एव च । यज्ञप्रियाणि तान् सन्नोस्यन्ते सर्व्वकिल्बिषैः ।
 भुङ्क्ते ते त्वषं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् । अज्ञा-
 न्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादक्षसम्भवः । यज्ञाद्भवति पर्जन्या-
 न्यो यज्ञः कर्मसङ्गवः । कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्मि ब्रह्मा-
 चरसङ्गवद्भवम् । तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे
 प्रतिष्ठितम् । एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतो ह्ययः ।
 अथायुरिन्द्रियाराभोभोषं पार्थ ! स जीवति । यस्मात्क-
 रतिरेव स्यादात्मवृत्तस्य मानवः । आत्मन्येव च संतु-
 ष्टस्य कार्यं न विद्यते । नैव तस्य कृतेनार्थोना-
 कृतेनेह कश्चन । न वास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपान्त्रयः ।
 तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो-
 न्नाचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषम् । कर्मणैव हि
 संसिद्धिमास्थिताजनकादयः । लोकात्परमेवार्थं संपश्यन्
 कर्त्तुमहेति । यद्व्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स
 यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते । न मे पार्थास्ति
 कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नामवाप्रमवाप्स्यं वर्त्त-
 एव च कर्मणि । यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्य-
 तन्द्रितः । सम वत्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्व्वयः ।
 उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
 सङ्करस्य च कर्त्ता स्यात्सुपहृन्वाभिमाः प्रजाः । सक्ताः
 कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! । कुर्याद्दिव्हांस-
 वाऽवक्ताश्चिकीर्षुर्लोकसंपरुषम् । न बुद्धिभेदं जनयेद-
 ज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् । जीवयेत् सर्वकर्माणि विद्वान्
 युक्तः समाचरन् । प्रकृतेः कृत्वमावाप्तिं शुचैः
 कर्माणि सर्व्वयः । अहङ्कारविभूतात्मा कर्त्ताहमिति
 मन्यते । तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।
 ११ गुणेषु वर्त्तन्त इति ज्ञत्वा न सञ्जते । प्रकृतेर्गुणसं-

भूताः सञ्जन्ते गुणकर्मसु । तानकृत्वान्निदोमन्दान्
 कृत्वान्निदोमन्दान् । नयि सर्व्वार्थिणि कर्माणि सङ्ग-
 ध्यात्सचेतसा । निराशीर्निर्ममोभूत्वान् युष्यन्स विगतज्वरः” ।
 “एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुसुखिभिः । कुरु
 कर्मैव तस्मान्त्वं पूर्वैः पूर्वतरैः कृतम् । किं कर्म किम-
 कर्मैति क्वयोज्यत्वमोहिताः । तस्मै कर्म प्रवक्ष्यामि
 यज्ज्ञात्वा मोक्षप्राप्तेऽशुभात् । कर्मणोश्चापि बोद्धव्यं
 बोद्धव्यञ्च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गह्वना कर्मणो-
 गतिः । कर्मण्यकर्मणः पश्येदकर्मणश्च कर्मणः ।
 स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्वान्कर्मकृतम् । यस्य सर्व्वं
 समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणां
 तमाहुः पण्डितं वधाः । त्वङ्गा कर्मफलासङ्गं नित्य-
 त्प्रोनिराश्रयः । कर्मण्यभिप्रायतोऽपि नैव किञ्चित् करोति
 सः । निराशीर्यताश्च तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शरीरं
 केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् । यदृच्छात्सामस-
 न्तुष्टोदन्वातीतोविमत्सरः । समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि
 न निबध्यते । गतसङ्गश्च सक्तस्य ज्ञानायस्थितचेतसः ।
 यज्ञायाचरतः कर्म समम् प्रविशीयते । ब्रह्मार्पणं ब्रह्म-
 हविर्ब्रह्माग्नेौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं
 ब्रह्मकर्मसमाधिना” ।
 कर्मण्यं त्याज्यकर्त्तव्यतायां विशेषोऽन्यत्राध्याये तत्रोक्तः ।
 “सङ्गासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु
 कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते । श्रेयः स नित्यः
 संन्यासी यो न हेति न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि
 महाबाहो ! सुखं बन्धात् प्रसुच्यते । सांख्ययोगो पृथग्-
 वाङ्माः प्रवर्त्तन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्य-
 गुभयोर्विन्दते फलम् । यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तदु-
 योगेरपि मन्यते । एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स
 पश्यति । संन्यासस्तु महाबाहो ! दुःखसाम्प्रयोगतः ।
 योगयुक्तोऽनिर्ब्रह्म न विदेषाधिगच्छति । योगयुक्तोविशु-
 द्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्व्वतात्ममतिं कुर्वन् कुर्व-
 न्नापि न लिप्यते । नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्यते तत्प-
 वित् । पश्यन् शब्दस्य च सुषुप्तं निद्रस्यन् गच्छन् स्वपन्
 चसन् । प्रसपन् विबुजन् शब्दस्युक्तिमिषमिषिष्यपि ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियाण्येषु वर्त्तन्त इति धारयन् । ब्रह्मण्याधाय
 कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन
 पद्मपत्रमिवाग्निना । कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रि-
 यैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मगुणैः ।

युक्तः कर्मफलं त्वक्त्वा यान्निवाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
 अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते । सर्वकर्मणि
 मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वयो । नवद्वारे पुरे देही नैव
 कर्मज्ञकारयन् । न कर्तृत्वं न कर्मणि लोकाय
 सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते” ।
 एवं गीतायां नानास्थानेषु, फलाभिसन्धित्वागेनेव कर्मणां
 परम्परया मोक्षसाधनत्वसूक्तमनुपदं वक्ष्यमाणं पात०
 भाष्ये चेश्वरार्पणबुद्ध्यास्तुतीयमानानां योगसाधनत्वोक्तेश्च
 सुसुक्ष्णा उक्तगान्धारीत्यैव कर्म करण्योयमित्ति स्थितम् ।
 कर्म क्रियैव योगो योगसाधनम् । तपःस्वाध्यावेश्वर-
 प्रणिधानादिरूपे क्रियात्मके योगसाधने । यथा च
 तप आदानां योगसाधनत्वं तथा साधनपादे पातञ्जल
 सूत्रभाष्यविवरणेषूक्तं यथा—
 “तपःस्वाध्यावेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” सू० ।
 “उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः, कथं व्युत्थितचि-
 त्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते । नातपस्विनो
 योगः सिद्धति अनादिकर्मकोगवासनाचिन्ता प्रत्युप-
 स्थितविषयजाहा चाशुद्धिर्नान्तरेण तपःसम्भेदमपोद्यते
 इति तपस उपादानं तच्च चित्तप्रसादनमसाधमानमने-
 नासेव्यमित्ति मन्यते, स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां
 जपोभोक्तृशास्त्राध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्व-
 क्रियाणां परमशुभावर्धनं तत्फलसङ्ग्रहाणो वा” भा० ।
 “उद्दिष्ट इति । अथासर्वैराग्ये हि योगोपायो प्रथ-
 मे पादे उक्तौ, न च तौ व्युत्थितचित्तस्य द्रागित्येव सम्भवत
 इति द्वितीयपादोपदेश्यास्तुपायानमेक्षते सत्वशुद्धार्थं,
 ततो हि त्रिगुणसत्वः क्षतरक्षासंविधानोऽध्यासर्वैराग्ये
 प्रत्यङ्गं भावयति । समाहितत्वमविक्षिप्तत्वं, कथं व्युत्था-
 नचित्तोऽप्युपदेक्ष्यमाणं रूपायैर्युक्तः सन् योगी स्यादित्यर्थः ।
 तत्र वक्ष्यमाणेषु नियमेषु आकृष्य प्राथमिकं प्रत्युपयुक्त-
 तरतया प्रथमतः क्रियायोगसुप्रदशति सूत्रकारः । तपः
 स्वाध्यायेतयादि, क्रियैव योगः क्रियायोगो योगसा-
 धनत्वात् । अतएव विष्णुपुराणे खाण्डिक्यकौमि-
 ध्वजसंवादे । ‘योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जमानोऽभि-
 धीयत” इत्युपक्रम्य तपः “स्वाध्यायादयो” दर्शिताः ।
 व्यतिरेकसुलेन तपस उपायत्वमाह । नातपस्विन इति
 तपसोऽवान्तरव्यापारसुपायतोपयोगिनं दर्शयति अना-
 दोति । अनादिर्था कर्मकोगवासनाभ्यां चिन्ता अतएव
 प्रसूप्स्थितसुपनतं विषयजाहं यस्यां सा तथोक्ता ।

अशुद्धीरजसमःसहृद्को नान्तरेण तपःसम्भेदमपोद्यते
 सान्द्रस्य नितान्तरिखता सम्भेदः, ननुपादीवमानमपि
 तपोधातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपा-
 य इति अत आह—तत्रेति, तावन्मात्रमेव तपश्चरन्तीव
 न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इत्यर्थः । प्रणवाद्यः पुष्-
 पसूक्तसूत्रमण्डलान्मण्डलादयो वैदिकाः, पौराणिकाश्च ब्रह्म-
 पारादयः, परमशुभैर्गवानीश्वरकल्पितु, यत्वेदसूक्तम्—
 “कामतोऽकामतोवापि यत् करोमि शुभाशुभम् । तत्सर्वं
 त्वयि सञ्जातं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्” इति “तत्फलसङ्ग्रा-
 णो वा” फलानभिसन्धानेन कार्यकरणम् । यत्वेदसूक्तम्
 “कर्मण्येवाधिकारसो मा फलेषु कदाचन । मा कर्म
 फलहेतुर्भर्मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणि” (गीता) विव०
 “स हि क्रियायोगः” भा० “समाधिभावनाथः क्लेशतनू-
 करणार्थं च” सू० “स हि आसेव्यमानः समाधिं भाव-
 यति, क्लेशांश्च प्रतनूकरोति, प्रतनूकतान् क्लेशान् प्रसंख्या-
 नाग्निना दग्धवीजकल्याणप्रसवधर्मिणः कारिष्यतीति तेषां
 तनूकरणान् पुनः क्लेशैरपराहृष्टा सत्वपुरुषान्यतामात्रख्या-
 तिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते
 इति” भा० । “तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति स
 हीति” ननु क्रियायोग एव चेत् क्लेशान् प्रतनूकरोति कृतं
 तर्हि प्रसङ्गानेनेतत्र आह प्रतनूकतानिति क्रियायोगस्य
 प्रतनूकरणमात्रे व्यापारो न तु बन्ध्यत्वे क्लेशानां,
 प्रसङ्गानस्य तु तद्वन्ध्यत्वे, दग्धवीजकल्याणिति बन्ध्यत्वेन
 दग्धकलमवीजसाहचर्यसूक्तम् खादेतत्प्रसङ्गानमेव चेत्
 क्लेशान् अप्रसवधर्मिणः कारिष्यति कृतमेषां प्रतनूकरणे-
 नेत्यत आह तेषामिति । क्लेशानामतानमेव हि बलवद्भि-
 रोधिपस्ता सत्वपुरुषान्यताख्यातिरहेदमेव नोत्सृजते निष्ठ
 प्रागेव तद्वन्ध्यभावं कर्तुम्, प्रतनूकतेषु तु दुर्बलेषु तद्दिरो-
 धिन्यपि वैराग्याध्यासाभ्यासुपजायते उपजाता च तैरप-
 राहृष्टा अमभिभूता मेव यावत् पराहृष्टयते सत्वपुरुषान्य-
 तामात्रख्यातिरुच्छप्रज्ञावन्विततया सूक्ष्मोऽस्वाविषय इति
 सूक्ष्मा प्रज्ञा प्रतिप्रसवाय प्रविलयाय कल्पिष्यते, कृतः ?
 समाप्तोऽधिकारः कार्यारम्भणं गुणानां यथा हेतुभूतया
 सा तथोक्तेति” विव० । क्रियायोगोऽप्यत ।
 कर्मैरङ्गं पुन० कर्मणे हिंसायै रज्यते रज्ज-धञ् अन्ध-
 चासादिवत् निमित्ताथे इत० । (कामराज्ञा) शिराह-
 फलके इषे शब्दच० इतत्फले न० तदुत्पत्त्या भाव० उक्ताः
 “कर्मरङ्गं हिमं याहि खाद्वच्चं कफवातसङ्घ” कफवात-

हिंसकत्वाच्च तस्य कर्मरक्षणमतेति बोध्यम् ।
कर्मरौ स्त्री कर्म भेषज्योपयोगक्रियां राति-रा गौरा-
स्त्रीम् । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

कर्मवज्र प० कर्म श्रौतकर्म वज्रमिव वस्य । शूरे तस्य श्रौत-
कर्मानधिकारेण तदाचरणस्य तं प्रति वज्रतुल्यहिंसा-
हेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्मवाटी स्त्री कर्मणां विहितकर्मणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा
वाटीय । तित्यौ ङेच० । तित्यीनां सर्वकर्मनिमित्त-
त्वाच्चन्द्रकलाक्रियाक्रियारूपत्वाच्च तथात्वम् ।

कर्मविपाक पु० कर्मणोः पुण्यापुण्यकारणयोर्विपाकः विशेषे-
ण पच्यमानः फलविशेषः । पात० सू० भाष्याद्युक्ते
जात्यायुर्भोगरूपे ? कर्म फले यथा च कर्मणां जात्यायु-
र्भोगात्कर्मविपाकः तथा पात० सू० भा० श्रवणेषु प्रपञ्चितं
यथा । 'क्लेशमूलः कर्माशयोऽष्टाष्टजन्मवेदनीयः' सू० ।
'तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रसवः स
दृष्टजन्मवेदनीयश्चाष्टजन्मवेदनीयश्च तत्र तीव्रसंवेगेन
मन्वतपःसमाधिभिर्निर्वर्त्तितं देवदेवतामहर्षिमहाभवा-
नामाराधनाद्वा यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते
पुण्यकर्माशय इति । तथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितलप-
थेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु कृतः पुनः पुनर-
पकारः, सचापि पापकर्माशयः सद्यश्च परिपच्यते ।
यथा नन्दीश्वरः कमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन
परिणतः तथा नाहुषोऽपि देवानामिन्द्रः सन् स्वर्गं परिणामं
हित्वा तिर्यकत्वेन परिणत इति । तत्र नारकाणां नास्ति
दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः क्षीणक्लेशानामपि नाख्य-
दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः इति' भा० ।

"स्यादेतज्जात्यायुर्भोगहेतयः पुरुषं क्लिन्नलः क्लेशाः कर्मा-
शयश्च तथा, न त्वद्विद्यादयस्तत्कथमविद्यादयः क्लेशाः ?
इत्यत आह । क्लेशमूलः कर्माशय इत्यादि । क्लेशमूलं
यस्योत्पादे च कार्यकरणे च स तथोक्तः । एतदुक्तं
भवति-अविद्यादिमूलः कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेत-
रिति अविद्यादयोऽपि तद्वैतवोऽतः क्लेशा इति । व्याचष्टे
तत्रेति । आचरते सांसारिकाः पुरुषा अस्मिन्नित्याशयः
कर्मणामाशयः धर्माधर्मौ, कामात्काम्यकर्मप्रवृत्तौ स्वर्गादि-
हेतुधर्मौ भवति एवं लोभात् परद्रव्यापहारप्रवृत्तौ
नरकहेतुधर्मः मोहादधर्मं हिंसादौ धर्मबुद्धेः
प्रवर्त्तमानस्याधर्म एव नत्वस्ति मोहजोधर्मो, ऽस्ति तु
क्रोधजोधर्मः तद्व्यथा भ्रुवस्व जनकापमानजन्मनः

क्रोधात्स्त्रिगोषयाहितेन कर्माशयेन पुण्येनान्दरीश्व-
लोकवासिनासुपरिस्वानम्, अधर्मस्तु क्रोधजो ब्रह्मव-
धाद्विजन्मा प्रसिद्धश्च भूतानाम् । तस्य द्वैविध्यमाह ।
स दृष्टजन्मोति तत्र दृष्टजन्मवेदनीयमाह । तीव्रसंवेगेनेति ।
यथासङ्ख्येन दृष्टान्मावाह । यथा नन्दीश्वर इति । तत्र
नारकाणांमिति । येन कर्माशयेन कुम्भीपाकादयो
नरकभेदाः प्राच्यन्ते तत्कारिणो नारकास्तेषां नास्ति
दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयो नहि मनुष्यशरीरेण तत्प-
रिणामभेदेन वा सा तादृशी वत्सरसङ्ख्यादिभिरुपभोग्या
वेदना सम्भवतीति शेषं सुगमम्" वि० ।

"इति मूले तद्विपाकोजात्यायुर्भोगाः" सू० ।
'सत्युक्तेषु कर्माशयो विपाकारम्भो भवति नोच्छिन्न-
कर्मलः । यथा तृषावनद्धाः शक्तिशङ्कुलाः अदग्ध-
बीजभावाः प्ररोहणसमर्था भवन्ति नापनीततृषा दग्धबीज
भावा वा तथा क्लेशापनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोहो भवति
नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभावेति । स
च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति तत्रेदं विचार्यते
किमेकं कर्म एकस्य जन्मनः कारणम् ? अथैकं कर्मा-
नेकं जन्मात्पिपतीति २ । द्वितीया विचारणा-किमनेकं
कर्मानेकं जन्म निर्वर्त्तयति २ । अथानेकं कर्मैकं जन्म निर्वर्त्त-
यतीति ३ । न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् ? कस्मात् ?
अनादिकालप्रचितस्यासङ्ख्येयस्यावशिष्टकर्मणः सांप्रतिकस्य
च फलकमानियमात् अनाश्रासो लोकस्य प्रसक्तः सचानिष्ट
इति । नचैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् २ । कस्मात् ?
अनेकेषु जन्मसु एकैकमेव कर्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्य-
वशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः सचाप्यनिष्ट इति ।
नचानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् ३ । कस्मात् ? अनेकं
जन्म युगपन्न सम्भवतीति क्रमेण वाच्यं तथाच पूर्वदोषा-
नुपपन्नः । तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माश-
यप्रचयो विशिष्टः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थितः प्रायणा-
भिव्यक्तः एकप्रवृत्ते भिद्यित्वा मरणं प्रसाध्य सर्वकर्मैकं त
एकमेव जन्म करोति ३ । तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्ध-
युक्तं भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः संपद्यते इति
असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात् तद्विपाकोऽभिधीयत
इति । अतएकभविकः कर्माशयउक्तइति । दृष्टजन्मवेदनीय-
स्वेकविपाकारम्भो भोगहेतुत्वात्, द्विविपाकारम्भो वायुर्भोग-
हेतुत्वात्-नन्दीश्वरवत् नृपुत्रपदेति, क्लेशकर्मविपाकात्तुभव-
निर्भिताभिस्तु वासनाभिरनादिकालसंभूच्छ्रितमिदं चित्तं

विहीनानि च सर्वतोमन्त्राजालपन्थिभिरिवाततम् इत्येता
 ष्णनेकभवपूर्विका वाचनाः । यत्कर्म कर्माशय एव एव-
 कभविन्न उक्तं इति । वे संस्काराः स्मृतिहेतवश्चा वाचनाः
 ताद्यानादिकःकीना इति यत्प्रधानेकभविन्नः कर्माशयः स
 नियतविपाकस्यानियतविपाकश्च तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य
 नियतविपाकस्यैषायां नियमो नत्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानि-
 यतविपाकस्य कक्षात् ? योऽदृष्टजन्मवेदनोऽनियतविपा-
 कस्य त्वया गति — कतस्याविपाकस्य नाशः ? प्रधानकर्म-
 यत्वावापगमनं वा नियतविपाकप्रधानकर्मणास्याभिभूतस्य
 वा चिरमवस्थानमिति ? तत्र कतस्याविपाकस्य नाशो यथा
 शुद्धकर्माद्यादिकं । नाशः कृष्णस्य, यत्नं दसुक्तम् 'हे हे ह
 वै कर्मणो वेदितव्ये पापकवर्षकोराशिः पुण्यकृतेऽपहृन्ति
 तद्विच्छेद कर्माणि सुखानि कर्तुमिच्छेव कर्म कवयो
 वेदयन्ते' प्रधानकर्मणावापगमनं यत्नं दसुक्तम् "धृत्वा
 खल्यः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्ययमर्थः कुण्डलस्य नाप-
 कर्षायात्तम्" कक्षात् ? कुण्डलं हि मे बह्वन्वदति यत्राय-
 नावापङ्गतः स्वर्गेष्वपकर्ममत्स्यं करिष्यतीति । नियतविपाक-
 प्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम् इत्यमिति ?
 दृष्टजन्मवेदनीयधैर्येव नियतविपाकस्य कर्मणः समानं
 मरणसमिप्यक्तिकारणसक्तं न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियत-
 विपाकस्य, यत्नदृष्टजन्मवेदनीयं कर्मानियतविपाकं तच्चक्ष्येत्
 आवापं वा गच्छेत् अभिभूतं वा चिरमवस्थासोत यावत्
 समानं कर्माभिव्यञ्जकं निमित्तमस्य विपाकाभिमुखं करो-
 तीति तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्म-
 गतिश्चिन्ता दुर्विज्ञाना चेति, नचोत्सर्गस्थापवादात् निवृत्ति
 रिच्छेकभविन्नः कर्माशयोऽनुज्ञायतइति" भा० ।
 "स्यादेतदविव्यक्तत्वे कर्माशयो विद्योत्पादे सत्य-
 विद्याविनाशात् वा नाम तस्य कर्माशयान्तरं जैवोत्, प्राक्तन
 कर्माशयानामनादिभ्रवपरम्परासञ्चितानामसंस्थानानाम-
 नियतविपाककालानां भोगेन क्षपयित्तमशक्यत्वाद्-
 शक्योच्छेदः संसारः स्यादित्यत, आह सतीति ।
 एतदुक्ते भवति सुखदुःखफलो, हि कर्माशयस्योदर्थेन
 तद्विज्ञानोपपत्तया जन्माशुभी अपि प्रकृते सुखदुःखे
 च रागद्वेषानुषङ्गे तद्विभिर्भागवत्सिनी तदभावे न
 भङ्गः, न चास्ति सम्भवी, न च तत्र यस्तुष्यति
 वोदृजते वा, न च तस्य सुखं दुःखं वेति । तदिय-
 नात्मभूमिः क्लेशसङ्घातवसिक्ता कर्मफलप्रसवकाल-
 मित्यस्ति क्लेशानां फलोपजननेऽपि कर्माशयसङ्घकारि-

तेति क्लेशसङ्घेदे सङ्घकारिवैकल्यात् सङ्घयमन्तोऽ-
 ष्यनियतविपाककाक्षोऽपि प्रसङ्गान्दग्धवीजभावो न
 फलाय कल्पत इति । उक्तमर्थं भाष्यमेव द्योतयति स-
 तुष्यति । अत्रैव इटान्माह--वचा तुषेति । सतुषा
 अपि दग्धवीजभावाः खेदादिभिः । दाहान्तिके योज-
 यति तथेति । ननु न क्लेशाः शक्या अपनेहं, न हि सता-
 मपनय इत्युत आह न प्रसङ्गान्दग्धक्लेशवीजभाव
 इति । विपाकस्य त्वं विध्यमाह स चेति । विपश्यते वाध्यते
 कर्म भिरिति विपाकः । कर्मैकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वा-
 नेकत्वगोचरा प्रथमा विचारणा, द्वितीया तु कर्माने-
 कत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा । तदेवं
 चत्वारो विकल्पाः--तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति--न
 तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् ? । पृच्छति कक्षा-
 इति । उत्तरम् अनादिकाद्ये ऐकैकजन्मप्रसिक्तस्य अत-
 एव अशक्येयस्य ऐकैकजन्मशयितादेकैकत्वात् कर्मणोऽव-
 विष्टस्य कर्मणः संप्रतिकल्प च फलक्रमानियमादना
 शयो लोकस्य प्रवृत्तः सचानिष्ट इति । एतदुक्तं
 भवति कर्मशयस्य निरखत्वात् तदुत्पत्तिबाहुल्याज्ञान्योम्य-
 संघोडिताश्च कर्माशया निरन्तरोत्पत्तयो निरुच्छ्वासाः
 स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमः शक्योऽवधारयितुं
 प्रेक्षावनेतन्नाशयो पुण्यानुष्ठानं प्रति प्रवृत्त इति ।
 द्वितीयं विकल्पं निराकरोति न च एकं कर्मानेकस्य
 जन्मनः कारणम् ? । पृच्छति कक्षाइति । उत्तरम् अने-
 कान्मन् जन्मस्याहितमेकमेव कर्मानेकस्य जन्मसङ्घस्य
 विपाकस्य निमित्तमित्यवशिष्टस्य विपाककाशाभावः
 प्रवृत्तः स चाप्यनिष्ट इति कर्मवैकल्येन तदनुष्ठाना-
 प्रवृत्तात् । यदैकजन्मसङ्घेद्ये कर्मण्येकस्मिन् फलक्र-
 मानियमादनाशकादा कैव कथा, सङ्घजन्मसङ्घेद्ये
 कर्मसङ्घेकस्मिन् ? तत्र ज्ञानसराभावात् विपाककाशा-
 भावएव साध्यतिकल्पेति भावः । तृतीयं विकल्पं
 निराकरोति--नचानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् ? ।
 अत्र हेतुमाह तदनेकं जन्म युगपन्न सम्भवतुयो-
 गिन इति क्रमेण वाच्यं यदि हि कर्मसङ्घकं
 युगपज्जन्मसङ्घं प्रसुवीत तत एव कर्मसङ्घकपञ्चयाद्-
 वशिष्टस्य विपाककाळः फलक्रमे नियमश्च न स्यातां
 नत्वस्ति जन्मनां योगपट्टम्, एवमेव प्रथमपक्ष एयोक्तं
 दूषणमित्युच्यते । तदेवं पक्षत्रये निराकृते पारिषेव्यादनेकं
 कर्मैकस्य जन्मनः कारणमितिऽ पक्षोऽवशिष्यते, तत्राज्ज-

नोति जन्म च प्रायणञ्च जन्मप्रायणे तयोरन्तरं मध्यं
 तस्मिन् विचित्रः सुखदुःखफलोपकारेण विचित्रः यद्-
 नानुसङ्गतमनन्तरमेव फलं दास्यति तत् प्रधानं यत्
 किञ्चिद्दिव्यत्वेन, तदुपसर्जनं, प्रायणं मरणं, तेनाभि-
 व्यक्तः स्वकार्यारम्भाभिमुख्यसुपनीतः एकपृषद्वृत्ते
 युगपत्, संसृष्टितः जन्मादिसुखे कार्यं कर्मव्ये
 एकलोलीभावमापन्नः एकमेव जन्म करोति नानेकं
 तच्च जन्म मनुष्यादिभावः । तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं
 कालभेदाद्विद्यतजीवनञ्च भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्म-
 णा भोगः सुखदुःखसाक्षात्कारः स्वसन्धितया सम्पा-
 द्यत इति । तस्मादसौ कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुत्वात्
 त्रिविधाकोऽभिधीयते । औत्तर्गिकसुपसंहरति—अत
 एकभविकः कर्माशय उक्त इति । एकोभवः एकभवः
 त्रिकालेत्यादिना समासः, एकभवोऽस्यास्तीति अर्थं धीय
 ण् । क्वचित्पाठः एकभविक इति तत्रैकभवशब्दात्
 भवार्थे ठक्प्रत्ययः एकजन्मावच्छिन्नस्य भवमित्यर्थः,
 तदेवमौत्तर्गिकैकभविकस्य त्रिविधाकत्वसङ्गा इष्टजन्म-
 वेदनीयसैर्गिकस्य कर्मणस्त्रिविधाकत्वं व्यक्त्वनत्ति-
 त्तेति । नन्दीश्वरस्य स्वल्पवर्षावच्छिन्नायुषो मनुष्य-
 जन्मनस्तीव्रसंवेगेनाधिमात्रोपायजन्मा पुण्यभेदे चायुर्भो-
 गहेतुत्वात् द्विविधाकः, मनुष्यस्य तु पार्ष्णिप्रहार
 विरोधिनागसा खेन्द्रप्रदाप्रिहेतुनैव कर्मणा चायुषो
 विहितत्वात्पुण्यभेदेभोगमात्रहेतुः । ननु यथैकभविकः
 कर्माशयस्तथा किं क्रोधशसना भोगानुकूलाश्च कर्म-
 विपाकानुभववासनाः ? तथा च मनुष्यस्त्रियं गयोनिमापन्नो
 न तत्तज्जातीयोचितं भुञ्जीतेत्यत आह—करोति ।
 संसृष्टितमेकलोलीभावमापन्नम् । धर्माधर्माभ्यां व्यक्त्वे तु
 वासनायाः स्वरूपमाह य संस्कारा इति । औत्त-
 र्गिकमेकभविकत्वम्, क्वचिदपवदितं भूमिकाधारचयति-
 यत्त्वसाविति । तद्वदेन वासनातो व्यक्त्वनत्ति । इष्ट-
 अन्धवेदनीयस्य, नियतत्रिपाकस्यैवायमेकभविकत्वनि-
 यमः न त्पष्टजन्मवेदनीयस्य, किंभूतस्थानियतत्रिपा-
 कस्येति ; हेतुं पृच्छति कस्मादिति । हेतुमाह यो-
 हीति । एकान्तावकृतिमाह कतस्येति । द्वितीयामाह
 प्रधानेति । तृतीयामाह नियतेति । तत्र प्रधानं
 विभजते तत्र कतस्येति । संन्यासिकर्मभ्योऽशुक्लाकण्ठेभ्यो-
 ऽन्यानि लीग्येव कर्माणि लघ्याः । शुक्ल । लघ्याशुक्लानि ।
 तदिह उपःस्वाध्यायादिषाध्यः शुक्लकर्माशय उदित

एवात्तफलस्य लघुस्य नाशकः, अविशेषाच्च यत्त-
 स्यापि लघुभागयोगादिति मन्तव्यं, तत्रैव भगवान् आ-
 न्नायसदाहरति यत्तदिति—इहे हे वै कर्मणी
 लघुलघुशुक्ले अपहृन्तीति सम्बन्धः वीक्षया भूयिष्ठता
 सूचिता । कस्येत्यत आह पापकस्य पुंसः कोऽसावपह-
 न्तीत्यत आह एकोराशिः पुण्यकतः समूहस्य समूहसाध्य-
 त्वात्, तदनेन शुक्लकर्माशयस्य उक्तः । एतदुक्तं भवति
 इदंशो नामाशयं परपीडादिरहितसाधनसाध्यः शुक्लकर्मा-
 शयः यदेकोऽपि सन् लघ्यान् लघुशुक्लांसात्यन्तविरोधिनः
 कर्माशयान् भूयसोऽप्यपहन्ति । तत् तस्मादिच्छस्वति हान्द-
 सत्यादात्मनेपदम् । शेषं सुगमम् । अत्र च शुक्लकर्माशयस्यैव
 स कोऽपि महिमा यत इतरेषामभावः, न तु स्वाध्यायादि-
 जन्मनो दुःखात्मनो विरोध्यधर्मः अपि तु स्वकार्यदुःख-
 विरोधी, न च स्वाध्यायादिजन्म दुःखं तस्य कार्यं, तत्-
 कार्यत्वे स्वाध्यायादिविधानानर्थक्यात्तद्वलादेव तदुत्पत्तेः
 अतुत्पत्तौ वा कर्मापाकाद्यपि विधीयेत अविधाने तद-
 तुत्पत्तेरिति सर्वं चतरसम् । द्वितीयां गतिं विभजते
 प्रधाने कर्मणि ज्योतिष्टोमादिके तदङ्गस्य पशुहिंसादेरा-
 यापगमनं हे खलु हिंसादेः कार्ये प्रधानाङ्गत्वेन विधाना-
 त्तदुपकारः, “माहिंस्यात् सर्वाभूतानांति” हिंसाया निषि-
 द्धत्वादनर्थे, तत्र प्रधानाङ्गत्वेनानुष्ठानात्प्रधानतरत्यतो
 न द्वागित्येव प्रधाननिरपेक्षा सती स्वफलमनर्थं प्रसातुम-
 र्हेति किन्त्वारब्धविपाके प्रधाने साहायकमाचरन्ती व्य-
 तिष्ठते प्रधानसाहायकमाचरन्त्याश्च स्वकार्ये वीजमात्रत-
 यावस्थानं प्रधाने कर्मण्ययायापगमनं, यत्तदङ्गत्वं पञ्च-
 शिखेन सत्यः सङ्करोज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य
 पशुहिंसादिजन्माननर्थहेतुनाऽपूर्वेण, सपरिहारः शक्योहि
 प्रायचित्तमेव परिहर्तुम्, अथ प्रमादतः प्रायचित्तमपि
 नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये च विपश्येत तथापि
 यावन्नमसावनर्थं प्रकृते तावत् सप्रत्ययमर्हः—कृष्यन्ते हि
 पुण्यसम्भारोपनीतसुखसुधासङ्गाहदावगाहिनः कुशलाः
 पापमात्रोपपादिनां, दुःखवृद्धिकाणिकाम्, अतः कुशलस्य
 महतः पुण्यस्य नापकर्षाय प्रचयाय पर्याप्तः । पृच्छति
 कस्मात् ? उत्तरं कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति प्रधानकर्म-
 तथा व्यवस्थितं दीक्षणीयादिदक्षिणान् यत्रायं सङ्करः
 सत्यः स्वर्गोप्यस्य फले सङ्कीर्णपुण्यलब्धजन्मनः स्वर्गात्
 सर्वथा दुःखेनापराहृष्टादपकर्षमल्पसदुःखसम्भेदं
 कुरिष्यतीति । तृतीयां गतिं विभजते नियतेति । बली-

यत्नं नैव प्राधान्यमभिमनं नत्वङ्गितया बलीयस्त्वञ्च नियत
विपाकत्वेनान्यदानवकाण्वात्, अनियतविपाकस्य तु दुर्ब-
लत्वमन्यदा सावकायत्वात्, चिरमवस्थानं बीजभावमात्रेण,
न पुनः प्रधानोपकारितया, तस्य स्वतन्त्रत्वात् । ननु प्राय-
णैकदेव कर्माशयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तमिदानीञ्च चिराव-
स्थानमुच्यते, तत् कथं ? परं पूर्वेण न विरुध्यत इत्याश-
यवात् पृच्छति कथमिति । उत्तरम् अट्टपेति । जात्य-
भिप्रायमेकवचनम् । तद्विदितस्य गतिस्तु कामवधारयति
यत्त्वट्टपेति । शेषं सुगमम्" वि० ।

"ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यपुण्यहेतुत्वात्" सू० ।

"ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुकाः
दुःखफला इति यथाचेदं दुःखं प्रतिकूलतात्मकम् एवं विषय-
सुखताद्येऽपि दुःखमस्यैव प्रतिकूलतात्मकं योगिनः" भा० ।

"उक्तम् क्लेशमूलत्वं कर्मणः, कर्ममूलत्वञ्च विपाकानाम् ।

अथ विपाकाः कस्य मूलम् ? येनामी त्यक्तव्या इत्याह ते

इत्यादि । व्याचष्टे-ते जन्मायुर्भोगा इति । यद्यपि

जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्वभावितया तत्फलत्वं

न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभवा-

त्मनः, तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगफलत्वमिति मन्त-

व्यम् । नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु

हेत्याः प्रतिकूलवेदनीयत्वात्, कस्मात् पुनः पुण्यहेतुकास्य-

ज्यन्ते सुखफलाः ? अतुकूलवेदनीयत्वात् । नचैषां प्रत्या-

त्ववेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपा-

कर्तुम्, न च ह्लादपरितापौ परस्परविनाभूतौ यतो ह्लादे

उपादीयमाने परितापोऽप्यवर्जनायतयाऽपतेत् तयोर्भिन्न-

हेतुकत्वात् रूपत्वात् इत्यत आह-यथा चेदमिति" विवरणम्

सरणस्य यथा सर्वकर्मणामभिव्यक्तत्वं तथा शा० भा०

"अपि च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यक्तं

प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य अभि-

व्यक्त्यनुपपत्तेः । तच्चाविशेषादायत् किञ्चिदनारब्धफलं

तस्य सर्वस्याभिव्यक्तम्, न हि साधारणे निमित्ते

नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति, नञ्चाविशिष्टे प्रदीप-

सन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते" इत्या

शङ्कर निराकृतं यथा -

"अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽ-

भिव्यक्तं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । आरब्धफलेन

कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य इत्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात्

प्रायणकाये इत्युद्भवो भवतीति यदुच्येत ततो वक्तव्यं

यथेव हि प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्ये-

तरस्य इत्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकायेऽपि विरुद्धफलस्या-

नेकस्य कर्मणोऽनुपपत्तिलारम्भासम्भवाद्भवता प्रतिबद्धस्य

दुर्बलस्य इत्युद्भवानुपपत्तिरिति । नञ्कारब्धफलत्व-

सामान्ये जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन् प्रायणे

युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुम्,

प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कस्यचित् कर्मणः

प्रायणे अभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यं वक्तुम्, ऐका-

निकफलत्वविरोधात् । न हि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभि-

र्विना कर्मणासुच्छेदः सम्भाव्यते । स्मृतिरपि विरुद्ध-

फलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमवस्थानं

दर्शयति । "कदाचित् सुजतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति ।

पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्दिसुच्यते" इत्येवंजाती-

यका । यदि च क्तुस्त्वमनारब्धफलं कर्मैकस्मिन् प्रायणे-

ऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत, ततः स्वर्गनरकतिर्यग्-

योनिष्वधिकारानवगमात् धर्माधर्मातुत्पत्तौ निमित्ता-

भावाच्चोत्तरा जातिरुपपद्येत, ब्रह्महत्यादीनां कैकैकस्य

कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं कार्यमावष्टुपसृज्येत । न च

धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादति-

रिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् । न च दृष्टफलस्य

कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभिव्यक्तं सम्भवतोऽभिव्य-

क्त्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यक्तत्वकल्पना । प्रदीपोप-

न्यायोऽपि कर्मबलाद्बलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः । स्युज-

स्तुच्छरूपमभिव्यक्तिवच्छेदं दृष्टव्यम् । यथा हि-प्रदीप

समानेऽपि सन्निधाने स्वरूपमभिव्यक्तिं न दृष्टव्यम् एवं

प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे

बलवतः कर्मणोऽस्ति सुजायति न दुर्बलस्येति । तस्मात्

स्मृतिस्मृतिन्यायविरोधादस्तिटोयमशेषकर्माभिव्यक्तेरभ्युप-

गमः । शेषकर्मसङ्गानेऽनिर्भीक्ष्णप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने

संभवः स्वयग्दर्शनादशेषकर्मण्यस्तुतेः" ।

एवं शुभाशुभकर्मविपाक. सामान्यतो निरूपितः ।

इदानीमशुभकर्मविपाकोविशेषतो निरूप्यते स चाधर्म-

शब्दे १२२० पृ० उक्तोऽपि प्रपञ्चार्थमिहोच्यते-

पुराणसर्वस्वे विष्णु पु० २ अ० ईश्व० पराशरमेतैयसंवादे ।

"पराशर उवाच । ततश्च नरकान् विप्र ! भुवोऽधःसल-

लस्य च । पापिनी वेधु पात्यन्ते तान् दृष्टुष्व समाहितः ।

रौरवश्चैव वेधश्च नृकरोविशसक्तथा । महाज्वाल-

स्तप्रजुग्धः शबलोऽथ विभोहनः । रुचिराञ्चो वैतरणी

कर्मिणः कर्मिभोजनः । अविपत्तयम् कृष्णोत्साहा-
 भक्त्या दास्यः । तथा पूयवहः पापोर्विष्णुवालोत्सवः-
 शिराः । सन्धः कालसूत्रम् तमसाधीचरेव च ।
 स्वभोजनोऽथाप्रतिष्ठा सर्वाचिच तत्रापरः । इत्याद्या
 यातना विप्र ! चातका भयदास्याः । यमस्य विषये
 धोराः यस्तान्निभयदायिन । पतन्ति येषु पुत्राः पापकर्म-
 रताश्च ये । कूटसाक्ष्यं तथा सम्यक्पक्षपातेन योषदेत् ।
 यथाव्यदन्तं वक्ति स नरायाति रौरवम् । भ्रूणहृत्पुत्र-
 हन्ता च मित्वा सुनिवृत्तम् ! । यान्ति ते रौरवं वेधं
 यद्योऽस्मात्परिभक्तः । सुरापोभ्रूणहृत्कर्ता सुवर्णनाञ्च
 शूकरे । प्रयान्ति नरके यश्च तैः संसर्गसुप्रेत वै । राजन्य
 वैश्याहृत्पुत्रो तथैव गुरुतल्पगः । तत्रकुम्भे खड्गगामी
 हन्ति राजभटान् यः । माध्वीविक्रयकङ्कध्य (हत्वा) प्राणिनं
 केविक्रयः । तत्रकोष्ठे पलन्ये ते यश्च भक्तं परित्यजेत् ।
 क्षुणां सुताञ्चाभिगामी महाज्वालने निपात्यते । अश्वमना
 गुरूणां योयथाक्रोधा नराधमः । नेटदूषयिता यश्च वेद
 विक्रयिकश्च यः । अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्ति यशसं हिज ।
 चौरोविमोहे पतति मर्यादादूषकस्तथा । देवहिजापट-
 हंटा रत्नदूषयिता च यः । स याति कर्मिभ्यो वै कर्मिणे
 च त्वरिहृत् । पितृदेवान् सुरान् यस्तु पर्यन्नाति नरा-
 धमः । कालाभक्षे पतत्युपे शरकर्ता च वेधके ।
 कराति कर्णियोयश्च यश्च खड्गादिक्रमरः । प्रयान्येते
 विशसने नरके भयदास्ये । अश्वत्प्रतिपङ्कता तु
 नरकं यात्यधीसुखम् । अयाज्ययाजकस्तद्वत्तथा नक्षत्र
 मन्त्रः । क्रूरः पूयवहश्चैको याति मिटाक्षुभुङ्गनरः ।
 कात्यायनसंरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च । विक्रिता
 ब्राह्मणो याति तमेव नरकं हिज ! । मार्जारकुटुम्बकाग-
 न्नवराहविहङ्गमान् । पोषयस्वकं याति तमेव हिज-
 सत्तम ! । रक्तोपजीवी केशसुकण्डायी गरदक्षया ।
 सूक्ष्मासीनश्चैव पर्वगामी च योहिज ! । अमारद ही
 मित्वाः शाकुनिपर्यायजकः । अधिराज्ये पतन्त्ये ते शोभं
 विक्रीयते च ये । मधुहारी व्यासहन्ता याति वैतरणो
 नरः । रेतःपानादिकर्तारोमर्यादाभिदिनोहि च । ते
 कृष्णे यान्यशौचाश्च कृष्णकाजीविनश्च ये । अविपत्तयम्
 याति वनच्छेदी वृषैव यः । औरङ्गिको अगम्याधो
 विक्रिणाश्च पतन्ति वै । पात्यते हिज ! तत्रैव यथागारेषु
 विक्रिदः । व्रतेषु कोपकीयश्च आश्रमाह्वितश्च यः ।
 सन्धयथातानामध्ये पततस्तानुभावापि । दिवास्त्रे रेतः

स्वन्दा ये नरा ब्रह्मशादिनः । एतैरध्यापिता ये च ते पतन्ति
 स्वभोजने । एते चान्ये च नरकाः शतशोऽप्य सङ्कल्पः ।
 ये च दुःखतकर्मिणः पचन्त्ये यातनागताः । यथैव पापा-
 न्येतानि तद्यन्यानि सङ्कल्पः । भुञ्जन्त्ये यानि पुत्रवै-
 भरकान्तरणोचरैः । वस्त्राश्रमविरहश्च कर्म कुर्वन्ति ये
 नराः । कर्मिणा मनसा वाचा, निरयेषु पतन्ति ते । अधः-
 शिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः । देवाद्याधोऽस्मान्
 सर्वानधः पश्यन्ति नारकान् । स्यादराः कर्मयोऽज्ञाश्च
 पक्षिणः पश्येन्नराः । भार्गवकान्तिदशास्तद्वन्तोऽपिणश्च
 यथाक्रमम् । सङ्कल्पभागः प्रथमे द्वितीयोऽहकृमात्ततः ।
 सञ्ज्वेते महाभागा यावन्तु श्लेषमाश्रयाः । यावन्तो
 जन्तवः सर्वे तावन्तो नरकौकरः । पापजटु याति नरकं
 प्रायश्चित्तपराङ्मुखः । विश्वशुभाशुभकर्म विपाकाः
 तत्रैव शिवधर्मोत्तरे स्वन्दोक्ताः “अथ पापैरिमे यान्ति
 यमलोकां चतुर्विधैः । सत्यासजननं चारं विविधाः सर्व
 देहिणः । गर्भस्थैर्जायमानैश्च बालैस्तद्विषयैः ।
 पुंस्त्रीमपुंसकैर्द्वैर्यातव्यं सर्वं देहिभिः । शुभाशुभ
 फलं तत्र देहिनां प्रविचार्यते । शिवगुप्तादिभिः स-
 भ्यैर्मध्यस्थैः समदर्शिभिः । न तेऽत्र प्राणिनः भन्ति
 ये न यान्ति यमलयम् । अश्वशुं हि जतं कर्म भोक्तव्यं
 यद् विचारितम् । तत्र ये शुभकर्माणः सौम्यचित्ता दया-
 न्विताः । ते नरा यान्ति सौम्येन पथा यान्ति यमाल-
 यम् । यः प्रदद्याद्द्विजैन्द्राणासुपानत्कावपादुके । स
 वराह्येन सहता सुखं याति यमालयम् । कृतदानेन
 गच्छन्ति पथा शुभ्रेण देहिणः । दिव्यस्त्रपरोधाना यान्ति
 वस्त्रप्रदायिनः । शिविकायाः प्रदानेन सङ्कयेन सुखं व्रजेत् ।
 शय्यासनप्रदानेन स्वपन् याति यमःश्रयम् । आगमकर्त्ता
 आयासु शीतलासु सुखं व्रजेत् । यान्ति पुष्कर-
 यानेन पुष्करारामदायिनः । देवायतनकर्त्ता च यती-
 नान्नाश्रमस्य च । अनाथपान्थकानाञ्च क्रीडन् याति
 रथोत्तमैः । देवाग्निगुरुविप्राणां मातापितृषु पूजकाः ।
 पूज्यमाना नरा यान्ति कामिकेन यथासुखम् । द्योत-
 यन्तो दिशः सर्वा यान्ति दीपप्रदायकाः । प्रतिश्रयप्रदा-
 नेन सुखं याति गृहे स्वपन् । सर्वकामसङ्घट्टेन पथा-
 गच्छन्ति गोप्रदाः । येषुदानानि कुर्वन्ति तं तस्मा
 यान्ति सत्पथा । आर्त्तौषधप्रदातारः सुखं यान्ति
 निरामयाः । विभ्रास्यमाणा गच्छन्ति गुरुशुश्रू-
 षथे रताः । पादशौचप्रदानेन शीतलेन पथा व्रजेत् ।

पादाभ्यङ्गश्च यः कुर्यादन्वष्टेन स व्रजेत् । हेमरत्न-
प्रदानेन याति दुर्गादि निस्तरन् । वरानहुत्प्रदानेन
वरयानेन गच्छति । अन्नपानप्रदानेन पिबन् खाद्यं च
गच्छति । इत्येवमादिभिर्दानैः सुखं यान्ति यमालयम् ।
स्वर्गोऽपि विपुलान् भोगान् प्राप्नोति विविधाक्षरः ।
सर्वेषामेव दानानामसदानं परं स्मृतम् । सद्यः प्रीति-
करं दिव्यं बलवृद्धिविबर्जनम् । नासदानसमं दानं
त्रिषु लोकेषु विद्यते । अन्नाङ्गवन्ति भूतानि तदभावे
नियन्ति च । रत्नं मांसं वशा शुक्रं क्रमादन्नात् प्रवर्तते ।
शुक्राङ्गवन्ति भूतानि तस्मादन्नमयं जगत् । हेमरत्नाद्य-
नागेन्द्रनारोक्षकचन्द्रमादिभिः । समस्तैरपि संप्राप्ते रमन्ते
बभुक्षिताः । गर्भस्था जायमानाश्च बाह्यादृष्ट्या च मध्यमाः ।
आहारमभिकाङ्क्षन्ति देवदानवतापसाः । क्षुधा हि
सर्वं रोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्मृतः । तस्मादोषधिलेपेन
(आहारेण) प्रतीकारः प्रकीर्तितः । नास्ति क्षुधा
समं दुःखं नास्ति रोगः क्षुधा समः । नास्त्याहारसमं
सौख्यं नास्ति क्रोधसधो रिपुः । अतएव महापुण्य-
मन्नदानं प्रधानतः । यतः क्षुधाग्निघनप्राप्तिवन्ते
सर्वदेहिनः । अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदः ।
तस्मादन्नप्रदानेन सर्वदानफलं लभेत् । त्वं लोको
यानि रत्नानि भोगस्त्रीवाहनानि च । अन्नपानप्रदः
सर्वमिहामृतं च तल्लभेत् । यस्यान्नपानपुटाङ्गः कुरुते
पुण्यसञ्चयम् । अन्नप्रदातस्तदाहं कर्तुं शक्नोमि न
संशयः । धर्मार्थकामलोकाणां देहः परमसाधनम् ।
स्थितित्वात्तस्मात्पानाभ्यामतस्तत् सर्वसाधनम् । अन्नं पूजा
पतिः साक्षादन्नं विष्णुः शिवः स्वयम् । तस्मादन्नसमं दानं
न भूतं न भविष्यति । त्वयाप्यामपि लोकानामुदकं जीवनं
स्मृतम् । पवित्रमन्त्रं दिव्यं शुद्धं सर्वरसाश्चयम् । अन्न-
पानान्च गोवस्त्रभूषण्यश्च त्वसाधनम् । प्रेतलोके प्रश-
स्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः । एवं दानविशेषेण धर्मरा-
जपुरं नराः । यस्माद्दुयान्ति सुखेनैव तस्माद्दानं समाचरेत् ।
ते पुनः क्रूरकर्माणः पापा दानविवर्जिताः । ते चोरेण
पथा यान्ति दक्षिणेन यमालयम् । पञ्चशीतिसहस्राणि
योजनानामतोत्तरं वै । वैश्वान्तपुरं चैत्रं नानारूपव्यव-
स्थितम् । समीपस्थनिवाभाति नराणां शुभकर्मणाम् ।
पापानामतिदूरस्थं पथा रौद्रेण गच्छताम् । तीव्रक-
ण्टकयुक्तेन शकैराखचितेन च । क्षुरधारानिभङ्गी-
त्रैः पाषाणैर्निर्वितैस्तथा । कश्चित् पङ्केन मङ्गता सुद-

कारं च खातकैः । कश्चित् सूचीनिभेर्दन्तैः संख्येन पथा
कश्चित् । तटप्रपातविषमैः पर्वतैर्दृष्टसङ्कुलैः । प्रत-
प्राकारयुक्तेन यान्ति मार्गेषु दुःखिताः । कश्चिद्विषमगर्तैश्च
कश्चिन्नोद्रेः सुपिच्छलैः । प्रतप्रवालुकाभिश्च तथा
तीक्ष्णैश्च शङ्कुभिः । अनेकशाखाविततेभ्योऽन्नं वंशवर्णैः
कश्चित् । कटेन तमसा मार्गमनाल्लब्धेन कुत्तचित् । अ-
थः शटकाटकैश्चमैः कश्चिद्वाग्निना पुनः । कश्चित्तप्रशि-
खाभिश्च कश्चिदुव्यान्नं हिमेन च । कश्चिद्वालुकया व्याप्र-
माकण्ठान्तप्रवेयया । कश्चिदण्णाश्वना व्यान्नं कश्चित् क-
रीषाग्निना । कश्चित् सिंहेर्दन्तैश्चोन्नं दंशैः कीटैश्च
दारुणैः । कश्चिन्महाजलौकाभिः कश्चिन्नाजगरेः पुनः ।
मत्सिकाभिश्च रौद्राभिः कश्चित् सर्पविशोस्त्रणैः । मत्समा-
तङ्कयूथैश्च बलौकतैः पुमाद्यभिः । पन्थानसृष्टिश्च-
द्विश्च तीक्ष्णशट्कैर्महादरैः । महाविषाणैर्महिषैश्च
द्रुमैश्च रोहकैः । डाकिनीभिश्च रौद्राभिविकाराण्यैश्च
राजसैः । व्याधिभिश्च महाचोरैः पीडयमाना व्रजन्ति ते ।
महाधूलिविनिश्रेण महाचण्डेन वायुना । महापाषाण-
वर्षेण हन्यमाना निराश्रयाः । कश्चिद्विद्युत्प्रपातेन
दाय्यमाणा व्रजन्ति च । महाटङ्कैश्च वर्षेण भिद्यमानाश्च
सर्वतः । पतद्भिर्वज्रसंघातैश्चकापातैश्च दारुणैः । प्रतप्रा-
कारवर्षेण दह्यमाना रदन्ति च । महातापंशुवर्षेण पूर्य-
माणा रदन्ति हि । बहुमेचरवैवोरैर्विवाश्वन्ते सुद-
मंजुः । निशितायुधवर्षेण पूर्यमानाश्च सर्वतः । महा-
क्षाराब्जुधाराभिः सिच्यमाना इवन्ति च । महाशीतेन
मदता रूपेण परुषेण च । समन्ताद्भूयमानास्ते शुष्यन्ते
सङ्कुचन्ति च । इत्यं रौद्रेण मार्गेषु पाथेयरहितेन
च । निरालम्बेन दुर्गेण निर्जनेन समन्ततः । अविश्रामेण
महता निर्गतापाश्रयेण च । तमोरूपेण कटेन सर्वदुः-
सान्श्रयेण च । भीयन्ते देहिनः सर्वे ये मूढाः पापका-
रिणः । यमदूतैर्महाचोरैस्तदङ्गोत्कारिभिरुच्छात् । एका-
किनः पराधीना मित्तवन्श्च विवर्जिताः । शोचन्तः स्वानि
कर्मणि रदन्त्ये सुदुर्गुच्छुः । प्रेतीभूता विवस्त्राश्च
शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः । कथाकामभीतभीताश्च दह्यमानाः
क्षुधाग्निना । महाः शङ्कुचया केविदुत्तानाः पादयो-
नराः । आकण्ठ्यन्ते दृष्यमाणा यमदूतैर्विलोकितैः । उरमा-
ऽबोसुलावाग्ये दृष्यमाणाः सुदुःखिताः । क्रोधपाशनिव-
द्वाश्च समालष्यन्ति रज्जुना । लघाटे चाशिमना चान्ये
भिक्ताः कण्ठ्यन्ति देहिनः । उत्तानाः कण्टकपथा कश्चिद-

क्रूरवर्त्मना । पश्चाद्ब्रह्मरूपज्ञाश्च जठरे च प्रपीडिताः ।
 प्रीताः शृङ्खलाभिश्च हस्तयोश्चापि कीलताः । पीवापा-
 येन कृष्यन्तः प्रयान्त्यन्ते सुदुःखिताः । जिह्वाशङ्कु-
 प्रवेष्टनाकृष्य नीयन्ति रज्जुना । शक्तः श्यामर्द्धचन्द्रेण
 त्रिष्यमाणा यतस्ततः । भिक्षुं सटपणे बद्ध्वा भीयन्ते-
 ऽन्ये च रज्जुना । नासापवद्भ्रज्ज्वा च समाकृष्यन्ति
 चापरे । भिक्षुः कपोलयोरज्ज्वाकृष्यन्ते ते तथौड-
 योः । विभिन्नाशोदरे चान्ये तन्प्रशङ्कलया नराः ।
 क्रिश्यन्ते कर्मयोश्चान्ये भिक्षाश्च चिकुरे परे । क्लिष्टाय
 पादहस्ताश्च क्लिष्टकर्मोऽनासिका । संक्लिष्टाश्च सटपणाः श्क-
 न्निभिक्षाङ्कसन्धयः । प्लुतमानाः कुन्त्यश्च भिक्षुमानाश्च
 मायकैः । इतस्ततः प्रधावन्ति क्रन्दमाना भिगाश्रयाः ।
 सङ्करलोहदण्डैश्च हन्यमाना सङ्कष्टाः । कपिश्च विविधै-
 र्वर्तिर्ज्वलिताग्निममप्रभैः । भिक्षुदीपानैर्विभक्तान्ते स्वयन्तः
 प्रयथोत्थितम् । लभिमज्ज्वाश्च नीयन्ते सत्तया धिवशा
 नराः । याचमानाश्च मलिनमसृज्वापि बहुभुजिताः ।
 क्वायां पार्थिवमानाश्च शीतार्त्ता अनन्तं पुनः । दान-
 ङ्गीना प्रयान्त्येवं यच्चनो विमन्ना नराः । गृहीतदा-
 नपार्थेयाः सुखं यान्ति यमानयम् । एवं प्रयान्ति
 कष्टेन प्राप्ताः प्रेतपुरं तदा । प्रक्षुत्तास्तदा दूर्तनिवेश्यन्ते
 यमायतः । तत्र वे शुभकर्मणस्तान्स्तु सम्मानयेदुद्यमः ।
 स्वागतासनदानेन पाद्यार्घ्येण प्रियेण च । धन्या यूयं
 महात्मानः स्वात्मनोहितकारिणः । येन दिव्यसुखार्थाय
 भवार्ङ्गः सुकृतं कृतम् । इदं विमानमारुह्य दिव्यस्त्री-
 भोगभूपितम् । स्वर्गं गच्छध्वमत्तलं सर्वकामसमन्विताः ।
 तत्र भुक्त्वा महाभोगांस्तदन्ते पुण्यसंचयात् । यत्कि-
 ञ्चिदल्पमशुभं पुनस्तदिह भोष्यथ । ते चापि धर्मराजाः
 नराः पुण्यानुभावाः । पश्यन्ति शौभ्यवदनं पितृभूतमि-
 वात्मनः । ये पुनः क्रूरकर्मणस्तौ पश्यन्ति भयानकम् ।
 पापावष्टब्धनयना विपरीतात्मबुद्धयः । दंष्ट्राकराक्षपदनं
 भृकुटीकृतिखेक्षणम् । ऊर्ध्वकेशं महाशूलसुं प्रस्फुर-
 दधरोत्तरम् । अष्टादशभुजं क्रुद्धं नीलाङ्गुलचय
 प्रभम् । सर्वायुधोद्यतकरं यमदण्डेन तर्जिनम् । महा-
 मङ्गलमाकूटं दीप्राग्निममनोचनम् । रक्तमाख्याम्बर-
 धरं महाभेङ्गमिवोच्छ्रितम् । पलयाम्बुदनिर्घोषं पिबन्त
 मिव सागरम् । पशन्तमिव त्र्यलोकसुन्दरान्निवाननम् ।
 नृत्यं च ततमभीपस्यः कालानलममप्रभः । काष्ठधा-
 ङ्गमहाधमः कृतान्तश्च भयानकः । सारी चोपा महासारी

कालरात्री च दारुणा । विविधाः व्याधयः कष्टा नामा
 रूपा भयावहाः । शक्तिशुलाङ्गुलकराः पाशचक्रासिधा-
 रिणः । चक्रदण्डधरा, रौद्राः क्षरतूष्णधनुर्धराः । अम-
 ख्याता महावर्त्याः क्रूरान्नममप्रभाः । सर्वायुधोद्यत-
 करा यमदूता भयानकाः । अनेन परिगारेण महाधोरेण
 संकृतम् । यमं पश्यन्ति पापिष्ठाश्चित्तप्रसृष्ट भीषणम् ।
 निर्भृतस्यति चान्यथे यमस्तान् पापकर्माणि । चित्तगुप्तश्च
 भगवान् धर्मयाक्यैः प्रबोधयेत् । भो भो दुष्कृत-
 कर्माणि । परद्रव्यापहारिणः । गर्विता रूपवीर्येण
 परदारविमर्हकाः । यत् स्वयं क्रियते कर्म तत्स्वयं
 भुङ्क्ते जनाः । तत् किमात्मापघातार्थं भवद्भिर्दुष्कृतं
 कृतम् ? इदानीं किं प्रतप्यध्वं ? पीड्यमानाः स्वकर्माणि ।
 भुङ्क्थ्व स्वानि कर्माणि नात्र दोषोऽस्ति कश्चित् । एते ते
 पृथिव्यापालाः संप्राप्तान्स्वमापतः । स्वकीयैः कर्मभिर्घोरैः
 दंष्ट्राक्षतलपिताः । भोभोन्टपा ! दुराचाराः । प्रजा-
 विध्वंसकरिणः । अल्पकालस्य राज्यस्य कृते किं
 दुष्कृतं कृतम् ? राज्यलोभेन भोक्षेन वलादन्यायतः
 प्रजाः । शिष्वंसिताः फलं तस्य भुङ्क्थ्वमधुना नृपाः ।
 क तद्राज्यं कलत्रस्य यदस्मिन्मभुभं कृतम् । तत् सर्वं
 संपरियज्य ययमेकाकिनः स्थिताः । पश्यामस्तद्वलं
 योनी येन तद्दृष्टताः प्रजाः । यमदूतैस्ताड्यमाना
 अधुना कीटशं भवेत् । एवं बद्धविधैर्वाक्यैरुपालब्धाय-
 मेन ते । शोचन्तः स्वानि कर्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति
 पाथिवाः । इति धर्मं समादिश्य नृपाणां धर्मराट्
 पुनः । तत्पापपङ्कशुद्गर्षमिदं वचनमब्रवीत् । भोभो-
 न्यगुडा महाचण्डा गृहीत्या नृपतीनिमान् । विशो-
 धयध्वं पापेभ्यः क्रमेण नरकाग्निना । ततः शीघ्रं
 ससुत्याय नृपान् संकृष्ट पादयोः । भ्रामयित्वातिवे-
 नेन निक्षिप्योर्ध्वं प्रकृष्ट च । सर्वप्रायेण महता प्रत-
 प्रोऽथ शिलातले । आस्फालयन्ति तरसा वज्रोणेव महा-
 द्रुमम् । ततः स राजदेहान्ःप्रविष्टो जज्जरीकृतः ।
 निःशङ्कः स तदा देहो नियतेऽस्य प्रजायते । ततः स वायु-
 ना स्मृतः यनैश्चञ्जीवते पुनः । ततः पापविशुद्धार्थं
 क्षिप्यते नरकार्थवे । अष्टाविंशतिरेवाधः क्षितेर्भरककोटयः
 सप्तमस्य तलस्थान्ते घोरे तमसि संस्थिताः । घोराऽथ
 प्रथमा कोटिः सुघोरा तदधःस्थिता । अतिघोरा
 ततोऽथ च घोरघोरा चतुर्णिका । पङ्कभी घोररूपा
 च कोटिरेका प्रकीर्त्तिता । षष्ठी तरलभावाख्या सप्तमी

च भयानका" इत्युपक्रम्य "कराला विकराला च
 वज्रविंशतिमा स्मृता । त्रिकोणा पञ्चकोणा च कुटीर्घा
 प्रतिरक्षिता । सप्तभौमाष्टभौमा च द्विप्रमायेति
 चाष्टमी । एता नाम्ना सप्तद्विष्टा घोरा नरककोटयः ।
 अष्टाविंशतिरेवैताः पापानां यातनात्मकाः । आकां-
 क्रमेण विज्ञेयाः पञ्चपञ्चैव नायकाः । प्रत्येकं सर्व-
 कोटीनां नाभतस्तद्विबोधत । रौरवः प्रथमस्तेषां
 रुदन्ति यत्र देहिनः । महारौरवपीडाभिर्महान्दोऽपि
 रुदन्ति हि । तमः शीतं तथावोष्णं पञ्चान्ये ना-
 यकाः स्मृताः । सुशोषः सुतनुस्तीक्ष्णः पद्मः सञ्जीवनः
 शठः । महाभायी विलोमश्च सुलोमश्च कटहटः । ती-
 व्रवेगः करालश्च विकरालः कुक्कयनः । महापद्मः
 सुवक्रश्च कालस्त्रवः पगर्जनः । सूक्ष्मसुखः सुनेमिश्च
 खाटकः सुपपीडितः । कम्भीपाकः सुपाकश्च क्रकवथाति
 टाक्षणः । अङ्गारराशिभवनश्च कृकपयहृदन्तथा । तीक्ष्णा-
 यमन्तु गहनिसंज्ञामवर्त्तकः क्रतुः । तप्तजन्तुः पङ्क-
 लेपः पविर्मापीड्यद्वेषः । उच्छ्वासश्च निरुच्छ्वासः सु-
 दीर्घः क्रूडशाल्यालः । अरिष्टः सुमहानादः प्रवहोऽ-
 स्तृक्प्रवाहणः । अपमेपकगन्धर्वसिंहव्याघ्रगजाननाः ।
 श्वश्रुकराश्चमहिषवृषखड्गशराननाः । पाहकम्भीर
 भक्रास्याः सर्पकूर्माश्च वायसाः । श्मश्रुलकजलौकाश्च
 शार्दूलकपिकर्कटाः । गरुडकः पुनिक्रैश्च रक्षाक्षः
 प्रतिमूर्त्तिकः । कणधूमस्तथाग्निश्च कभीर्णां निचयस्तथा ।
 अभेद्यश्चाप्रतिष्ठश्च रुभिराश्वः श्वभोजनः । लाला-
 भक्षश्चात्मभक्षः गर्वभक्षः सुटाक्षणः । सङ्घटः सुवि-
 लक्ष्यैव विषमः कटपूतनः । अस्मरीषः कटाक्षश्च कटा-
 वैतरणी नदी । सुतप्तलोहशयनमेकपादप्रपूरणः ।
 अक्षितालवनं घोरमस्थिभङ्गः प्रपीडनः । तिलातभी
 सस्रगौ च कूटपापः प्रमर्दनः । महाचूर्णं सुचूर्णं च
 तप्तलोहमयी शिला । पर्वतः क्षुरधाराश्चक्षया यमल
 पर्वतौ । मूलविषाश्वकूपश्च क्षारकूपश्च शोषणः । सुस-
 खोदूखलं यन्त्रं शिलाशकटलाञ्छनम् । तालपत्तासिग-
 हनं महामसकमण्डलम् । सम्मोहोऽङ्गभङ्गश्च तप्तशूल-
 मयोगुहः । बहुदुःखं महादुःखं करुणं समलं म
 तम् । हालाहलो गिरुपश्च सुरूपश्च यमानुगः ।
 एकपादोद्विपादश्च तीव्रश्चाधीचवर्त्तनः । अष्टाविंशति
 रिच्येते क्रमशः परिकीर्त्तिताः । एषां नामानुपू-
 र्येष पञ्चपञ्चैव नायकाः । रौरवादि स्वयीच्यन्ते

नरकाणां शतं स्मृतम् । अत्वारिंशत्सधिकं महा-
 नरकमण्डलम् । एषु पापाः विपश्यन्ते नराः कर्मा-
 नुरूपतः । यातनाभिर्विचित्राभिरा कर्मप्रक्षयाङ्गुयम् ।
 आ भलप्रक्षयात् यद्दग््नौ ध्मास्ति धातयः । तथाऽऽ-
 पापक्षयात् पापाः शोष्यन्ते नरकाग्निषु । हस्तयोः पाद-
 योर्विद्धा तप्तशूलया नराः । महाहृत्क्षायमारोष्य ल-
 म्ब्यन्ते यमकिङ्करैः । ततश्चो सर्वयज्ञेन लिखा दोष्यन्ति
 किङ्करैः । दोष्यन्तश्चातिवेगेन निःसंज्ञा यान्ति योजनम् ।
 अन्तरीक्षस्थितानाञ्च लोहभारः समन्ततः । पादयो-
 र्विध्यते तेषां यमदूते संज्ञावलयैः । तेन भारेण महता
 श्मशानात्तेषु दुःखिताः । ध्यायन्तः स्वानि कर्माणि तृष्णो
 ऽिष्ठानि निचयताः । कथाभिरग्निवर्णाभिर्लोहदण्डैः
 सकराटकैः । हन्यन्ते किङ्करैर्घोरैः समन्तात्पापकारिणः ।
 ततः क्षारेण दीप्तेन वज्रिनापि विधेयतः । समन्ततः
 प्रलिप्यन्ते क्षताङ्गा जर्जरीकृताः । पुनर्विदार्य चाङ्गेषु
 गिरसः प्रभृति क्रमात् । वात्सोक्तवत् प्रभज्यन्ते तप्ततैल-
 कटाक्षके । विषापुष्पै ततः कूपे कभीर्णां निचये तथा ।
 सिद्धोऽस्तृक्पृथ्वीयां वाष्यां क्षिप्यन्ति ते . पुनः ।
 भङ्गान्ते क्षमिभिसीक्ष्य लोहदण्डैश्च वायसैः । श्वभि-
 देर्गैर्वैकव्यैर्धैर्व्याघ्रैश्च विक्रान्तनैः । पच्यन्ते मांस-
 पञ्चापि प्रतप्तान्जारराशिषु । भिक्षाः शङ्केषु तीक्ष्णेषु
 नराः पापेन कर्मणा । तैलगीदैरिवाक्रम्य घोरकर्म-
 भिरात्मजैः । तिलावत् संप्रीच्यन्ते चक्राख्ये नरके नराः ।
 तृद्यन्ते चातितप्तेषु लोहभागुडे पुनेकधा । तैलपूषेकटा-
 क्षेषु सुनपेषु तथा पुनः । बहुयः पाद्यते जिह्वा
 येऽसत्याप्रियवादिनः । सन्द्रेण सुदीप्तेन पपीडो-
 रश्च पादनः । भिष्यःगमप्रवक्तृश्च जिह्वाक्षमास्यनि-
 र्गतात् । जिह्वाक्षान्तं क्रोशविस्तीर्णां च्छल्यस्तीक्ष्णैश्च पा-
 द्यते । निर्भत्सयन्ति ये क्रूरा मातरं पितरं शुचम् ।
 तेषां वज्रजलोकाभिस्तृक्षमापूर्य सीध्यते । ततः क्षा-
 रेण दीप्तेन ताम्बूषे तृपणा पुनः । द्रुतेनापूर्य
 तेऽत्यर्थं तप्ततैलैश्च तन्मण्डम् । इतस्ततः पुनर्विद्धं श्मश-
 नापूर्य हन्यते । विषाभिः क्षमिभिराभिः शोपानक्षरस्यै-
 नरैः । परिषृजन्ति चात्युपं प्रदोशं लोहगाल्मजिम् ।
 हन्यन्ते पृष्ठदेगे च पुनर्भीमसंज्ञानसैः । दन्तुरेणाति
 क्षणेन क्रकचेन बलयसा । गिरःप्रभृति पृथ्यन्ते
 घोरैः कर्मभिरात्मजैः । क्षाद्यन्ते च खमांसानि पा-
 द्यन्ते शोषितं खलम् । अक्षपानं न दत्तं यैर्देर्मदै-

नांतुभोदितम् । इत्युत् संप्रोद्यन्ते जजेरोक्त्युत्तरैः ।
 स्ववितानवनेष्वैरेरिच्छद्यन्ते खण्डखण्डयः । सूचीभि-
 भिस्रस्र्वाङ्गास्तन्मुखापरोपिताः । सञ्जास्रमाना-
 विवयाः क्लिश्यन्ते न च्चियन्ति च । देहाडुत्पाद्यते-
 मांवं भिद्यन्तेऽस्थोनि सुहरैः । अतीनाक्यते त्वं यमदू-
 तेर्वलोत्कटैः । निरुच्छसि निरुच्छासासिहनि नरके
 चिरम् । उच्छ्वलः सदोच्छासे बाहुकावदनाटताः ।
 रोदरे रोदमानाश्च पीद्यन्ते विविधैर्वधैः । महारोरव-
 पाङ्गभिर्महानोऽपि रुदन्ति हि । पद्मशामास्य गुदे चाङ्गाः
 पदे चोरसि मस्तके । निखन्यन्ते घनास्त्रीङ्गाः सुतप्रा-
 ङोहयङ्गवः । सुतप्राणुकायाश्च प्रपीड्यन्ते सुकृषुः ।
 जातपद्मे अशं तप्रे क्षिप्राः क्रन्दन्ति विस्तरम् । तेन
 तेभैव रूपेण हसन्तीं परदारिकासु । गाढमालिङ्गते नारीं
 ज्वलन्तीं लोहनिर्मिताम् । पूर्वाकाराश्च पुरुषाः प्रज्व-
 लन्तः समन्ततः । दुश्चरिणीं स्त्रियं गाढमालि-
 ङ्गनो वदन्ति च । किं प्रधावसि वेगेन न ते मोक्षोऽस्ति
 साम्प्रतम् । लङ्कितस्य यथा भर्ता पापं भुङ्क्ते तथाऽ-
 धुना । लोहकुम्भे तथा क्षिप्रा सुपिधानैः शनः शनैः ।
 महग्निना प्रपच्यन्ते स्वपाकैरिव मानवाः । घोदन्यु-
 द्मुखे साक्षाः प्रलयन्ते शिलासु च । क्षिप्यन्ते चान्ध-
 कूपेषु दृश्यन्ते, कभिर्मिष्टं यम् । कभिर्भिन्नस्र्वाङ्गाः शतयो
 जर्जरीकृताः । सुतीक्ष्णानारकूपेषु क्षिप्यन्ते तदनन्तरम् ।
 महाज्वाले च नरके पापाः फुत्कारयन्ति च । इतस्ततश्च
 धावन्ति दग्धमानास्तदर्शिता । पृथे चानीय जङ्घे हे वि-
 न्यस्ते करयोः स्थितं । तयोर्मध्येन चालय्य बाण्डु-
 षेन गाढत । बद्धा परस्परं सर्वं सुःटं गाढ-
 रञ्जुभिः । पिण्डबन्धं दृश्यन्ते भ्रमरास्त्रीङ्गलो-
 हजाः । मानिनां क्रोधिनाश्चैव तस्कराणाञ्च दारुणा ।
 पिण्डबन्धसमा यस्या महाज्वालने च यातना ।
 रञ्जुभिर्वीरताङ्गाश्च प्रलिप्ताः कर्दमेन च । करीष-
 त्पत्रङ्गो च पच्यन्ते च च्चियन्ति च । सुतीक्ष्णधारतो
 येन कर्कशासु शिलासु च । आ पापसंज्ञयात् पापा
 हृष्यन्ते चन्दनं यथा । शरीराभ्यन्तरगतैः प्रभूतैः क-
 भिर्भिराः । भक्षन्ते तीक्ष्णवदनैरा देहप्रलयङ्गुयम् ।
 कवीणां निष्पे क्षिप्राः पूतिषांसस्य राशिषु । तिष्ठन्त्यु-
 दिग्गद्गदाः पर्वताभ्याश्च पीडिताः । सुतप्रा-
 वज्जलेपेन शरीरमनुलिप्यते । अधोमुखोर्ध्वपादश्च धृताः
 कपानि वज्जना । घटनानःप्रविन्यस्तं सुप्रतप्रमयो

गुडम् । ते स्वाद्यान्ते पराधीना हन्यमानास्तु सुहरैः ।
 ये शिवायतनारामवापीकूपमठाङ्गणान् । विद्रवायन्ति
 पापिषा नृपास्तत्र वसन्ति च । व्यायामोद्धर्तनाभ्यङ्गज्ञान-
 सापानभोजनम् । क्रोडनं द्यूतमिथुनमाचरन्ति वसन्ति
 च । ते बधैर्विधैर्वैरेरिच्छद्यन्त्यादिपोडनैः । निर-
 याग्निषु पच्यन्ते यावदाचन्दतारकम् । ये शृण्वन्ति
 गुरोर्निन्दां तेषां कर्षीं प्रपूर्यतः । अग्निवर्षैरयःफालै
 स्तप्रातास्वादिभिः स्तुतैः । तपुसीसारकूटाद्यैः चारेण
 जतना पुनः । सुतप्रातीक्ष्णतैलेन वज्जलेपेन चान्ततः ।
 क्रमादापूर्यतः कर्षीं नरकेषु च यातनाः । अमुकमेण
 सर्वेषु भवन्त्येते समन्ततः । सर्वैर्निद्रयाषामथैव
 क्रमात् पापेन यातनाः । भवन्ति घोराः प्रत्येकं शरी-
 रेण कतेन च । स्वर्गलोभेन ये मूढाः संस्पृशन्ति पर
 स्त्रियम् । तेषां त्वग्निवर्षाभिः सूचीभिः पूर्यते
 अशम् । ततः चारादिभिः सर्वैः शरीरमनुलिप्यते ।
 यातनाश्च महाकटाः सर्वेषु नरकेषु च । गुरौ
 कुर्वन्ति शुकुटो क्रूरनेत्राश्च ये नराः । परदारांश्च पश्यन्ति
 लुब्धाः क्षिग्धेन चेतसा । सूचीभिरग्निवर्षाभिल्लेषां
 नेत्रे प्रपूर्यतः । चाराद्यैश्च क्रमात् सर्वैर्देहे सर्वांश्च
 यातनाः । देवाग्निगुहविप्राणामनिवेद्य च भुञ्जतः ।
 लोहकीलगतैस्तप्रेस्तज्जिह्वास्य प्रपूर्यते । ततः
 चारेण दीप्तेन तैलतास्वादिभिः क्रमात् । शरीरेषु
 महाघोरासिद्धा नरकयातनाः । ये शिवारामपुष्पाणि
 लोभात् संन्दस्य पाणिना । जिघ्रन्ति मूढमनसः शिर-
 सा धारयन्ति वा । आपूर्य च शिरस्तेषां सुतप्रेर्लोह
 यङ्गुभिः । नासिका चातिवज्जस्यतः चारादिभिः
 पुनः । ये निन्दन्ति महात्मानमारार्थ्यं धर्मदेशकम् ।
 शिवभक्ताश्च ये मूढाः शिवधर्मं च शान्मतम् । तेषा-
 मुरसि कण्ठे च जिह्वायां दन्तसन्धिषु । तालुन्योष्ठे
 च नासायां मूर्ध्नि सर्वाङ्गसन्धिषु । अग्निवर्षाः सुत-
 प्राय त्विशिखा लोहयङ्गवः । आपोच्यन्ते सुवज्जयः
 स्थानेष्वेतेषु सुहरैः । ततः चारेण तप्रेन तान्नेण
 तपुषा पुनः । तप्रेतैस्वादिभिः सर्वैर्दापूर्यन्ते समन्ततः ।
 यातना च महाक्षिप्ता शरीरस्थापि सर्वतः । निःशेषं नर-
 केजैव भवन्ति क्रमशः पुनः । ये शृण्वन्ति परद्रव्यं
 पद्मं विप्रं स्पृशन्ति च । शिवोपकरणं गाञ्च ज्ञानञ्च
 लिखितं क्वचित् । हस्तपादौ घनौ तेषामाचूर्ण्यन्ते
 समन्ततः । चारतास्वादिभिल्लेषैस्वादने बज्जयः पुनः ।

नरकेण, च सर्वेषु विचिता देववातनाः । भवन्ति
 वस्तुतः कदाः पापिपादवस्तुतः । विवायतपयस्य मे
 विवादाभेयु कुलपित् । वस्तुतः जनि वे थापाः
 धरोयं दूतमेव वा । तेषां यिन्नं वस्तुतः चूर्णते
 कौहसर्पैः । कौहभिरन्वितवर्षाभिरुतथापूर्वते पुनः ।
 सोहृदशुच सुवहान्निवर्षः सकष्टकः । आपोचरुते
 शुदे तेषां वावन्मुर्ध्नि विनिर्गतः । ततः आरेण नक्षता
 ताभ्येव लघुथा पुनः । इ तेनापूर्वते गाढं शुद्धं यिन्नञ्च
 देहिनाम् । मनः सर्वेन्द्रियाथाञ्च वचादुक्तं प्रव-
 र्त्तकम् । तस्मादिन्द्रियदुःखेन जावते तत् सुदुःखितम् ।
 धने वस्तुपि वे दानं न प्रवच्छन्ति तस्यावा । क्षतिविज्ञाप-
 नस्यन्ते कावप्रान्नं वदन्त्यने । तेभ्यो वीरवैरण्या
 हृद्ययोश्चापि ताडिताः । प्रसारिताङ्गाः शुष्यन्तिरुतन्वद्-
 यतं नराः । हृद्यपादवकाटेण कौहिता कौहयद्गुभिः ।
 नित्यञ्च विद्वतं वक्तुं कौहकल्पयताडितम् । क्षमिभिः
 प्राथमिचोयं कौहदृष्टञ्चै च वायसै । उपद्रवैर्वैरुविधैर्षु च-
 नस्यः प्रपोद्यते । जिह्वावेधनिवहाच संपीड्यन्ते अयं
 पुनः । तिष्ठन्ति बन्धनागच कौहभाराः सुवर्त्तुकाः ।
 यिन्ने सद्यप्ये तदहत् कौहभारदयं पुनः । तिष्ठते बन्धनागच
 वाङ्मयाञ्च चतुर्भुजम् । ततः क्षमांसुतुक्तं तिष्ठन्नाल-
 प्रमाथतः । आदित्तं दीयते तेषां सस्यपे च त्तु योषितम् ।
 अदा निर्वासतां प्राप्ताः कावेन वस्तुता नराः । ततः
 आरेण दीप्तेन तस्मदीरं विचिन्वते । क्रिद्यन्ते वर्षधाराभिः
 क्रिद्यन्ते वै पुनः पुनः । शुष्काः शिथ्यन्ति तैस्तेन सुतप्तेन
 समस्ततः । पश्यन्ति भूयो भूयोऽपि दूरस्थेन यनेः यनेः ।
 निःशेषवातनामिच्च पीड्यन्ते क्रमशः पुनः । अयं शुभु-
 क्षवा पीड्या कदा क्षातिपिपासवा । आत्मुष्येनातिथीतेन
 प्रापानां करणेन च । एवमाद्या नक्षत्रोरा वातनाः
 पापकर्मिणाम् । एतैस्तेनरके चोदाः यतयोऽय वस्तुतः ।
 प्रलोकं वातनाक्षिताः सर्वेषु नरकेषु च । कदा वर्षयते
 नापि सर्वा वक्तुं न शक्यते । इति तैर्विचिन्वैरैः पाश-
 धानाः सकर्मिभिः । निवन्ते नैव पापिठा वावस् पापस्य
 न क्षमः । तस्मान्वा वातनाः कदा विविधाः पापकारि-
 ष्याम् । नक्षत्रोरातिभोराच वस्तुतः अग्निवहयोपनाः ।
 सुखैव वातनाक्षुर्षं निवन्ते अदुषेतच । ततस्ते-
 नाम कथिताः पाया इच्छन्ति याः क्षयम् । इत्यन्ति-
 वक्तव्यार्थं अदुष्यं त्वना क्षतम् । एषाको दृष्टी तेन
 वात्त पश्यति वाङ्मयान् । आत्मनैव कृतं पापं नोक्तव्यं

भुवनात्मना । तत् किनाक्षोपवातायं वृष्ट ! पापं कृतं
 त्वा । एवं दूतैरपावच्छासांशु शुष्कानि ततः शुष्यः ।
 चिदन्तं केन पापेन कावयत्तावते नराः । देवदृष्ट-
 यिनायेन शुष्करोहादिर्षमिभिः । क्रमात् सर्वेषु पश्यन्ते
 नरकेषु नक्षत्रोरात् । नक्षत्रोरातिभिरपि सर्वेषु नरके-
 षु । आचन्द्रतारकं वावत् पीड्यन्ते विविधैर्षु ।
 नक्षत्रोरातिभिरः सर्वे निरयार्थवोदिषु । अदुष्यन्त्यन्त-
 वस्तुतः विविधैर्षु । उपवातकिन्चापि तदहं वान्ति
 मानवाः । पापयेवैरुदृष्टं कावस्यापि तथाविधम् ।
 तस्मात् पापं न कुर्वीत चक्षुषे जीविते इति । पापेन
 हि भुवं वान्ति नरकेषु नराः क्षयम् । नः करोति
 नरः पापं तस्मान्वा भुवर्षमिभः । पापस्य हि प्रथं दुःखं
 तज्जोक्तव्यमिच्छात्मना । कथं ते पापनिरवा नरा रात्रिषु
 येरते । नन्मनरान् तेषां च नरके तीव्रवातनाः । एवं
 क्रिष्टाः विद्युद्वाच वावयेनेष कर्मणा । ततः क्षितिं
 वनावाद्य पुनर्जावन्ति देहिनाः । स्वावरा विविधाकारा-
 क्षुष्युक्तवादिभेदतः । तस्मात्तुभूय दुःखानि जावन्ते कौट-
 योगिषु । निष्क्रान्ताः कौटयोगिभ्यस्ततो जावन्ति
 पश्चिम्बः । संक्षिप्ताः पश्चिभावेन भवन्ति त्वयजातिषु ।
 मार्गदुःखमतिक्रम्य जावन्ते पश्चयोगिषु । क्रमाद्भोगि-
 नावाद्य पुनर्जावन्ति नाहृषाः । एवं योगिषु सर्वास्तु
 प्ररिभ्यन् क्रमेण त्तु । आत्मान्दवचाद् युक्तं नाहृष्यन्ति
 दुर्षभम् । व्युत्क्रमेणापि नाहृष्यं प्राप्ताः सुखमौर-
 वात् । विचिता नतयः प्रोक्ताः कर्मणां सुखवाचवात् ।
 नाहृष्यं नः वनावाद्य क्षमयोक्षप्रवाचकम् । इत्येवं वाचये-
 र्त्तं च अतस्तव्यते चिरम् । देवाहृष्यायां सर्वेषां नाहृष्य-
 नतिदुर्षभम् । तत् संप्राप्य तथा कुर्वीत नन्मनरकं वया ।
 क्षमांसुतुक्तं यदि वाक्ति वस्तुतः । सर्वेषु वृषं
 नाहृष्यं तदुवत्तादहृषावय । धर्मदूषेन नाहृष्यं वस्तु
 सर्वाशेषाधकम् । यदि क्षमे न वस्तुते वृषं रक्ष्य
 वस्ततः । नाहृष्यते च विप्रतं यदि प्राप्नोति दुर्षभम् ।
 न करोत्यात्मनः नैवः कोऽन्योऽन्नादस्वचेतनः । सर्वेषा-
 येन देवानामकं देयः परः सुतः । इतः क्षमं
 कौहच वतः संप्राप्यते नरैः । देवैः किन्नु भारते सुखं
 प्राप्य नाहृष्यवस्तुतः । नः कुर्वीत्यात्मनः नैवकोनात्मा
 वस्तुतश्चिरम् । भोगदूषिः अतः क्षमैः कर्मदूषिरवस्तु
 गता । इह नत् क्रियते कर्म कर्म तदुपभुङ्गते । वावस्
 सुखयरीरक्तं तावत्तुर्षं वनाचर । अस्तुकोगोदितोऽ-

अन्वयेन विहितं कर्तुं शक्यम् । अत्रुवेच शरीरेण भ्रुवं
 योन प्रसाधयेत् । भ्रुवं तस्य परिभ्रमन्भ्रुवं नष्टमेव हि ।
 आशुभः अण्डस्यैवानि निपतन्ति तवापतः । अहोरात्राप-
 देयेन किमर्थं नावबुध्यसे । अदा न प्रायते अन्धुः कदा कदा
 भविष्यति । आनासिके हि नरये धृतिं विन्देत कदादा ।
 परित्यज्य यथा सर्वमेवाकी वास्यवि भ्रुवम् । न ददासि
 तदा कदात् पाद्येवार्थमिदं भवम् । अहोतदानपाद्येयाः
 सुखं यान्ति महाधनि । अन्धया क्लिश्यते जन्तुः
 पाद्येवरहितः पथि । वेवां द्विजेन्द्र ! वाहिनी पूर्णा
 भाण्डस्य गच्छति । अर्गदेशस्य पुरतस्त्रेवां लाभः पदेपदे ।
 इति ज्ञात्वा नरः पुण्यं कुर्यात् पापञ्च वर्जयेत् । पुण्येन
 जाति ईषत्पनपुण्याक्षरकं ज्ञेयेत् । ये भनागपि देवेशं
 प्रपन्नाः शरणं शिवम् । तेऽपि शोरं न पश्यन्ति
 यमस्य वदनं नराः । किन्तु पापैर्न ह्योरोः किञ्चि-
 त्काळं शिवाश्रया । भवन्ति प्रेतराजानसतोयानि
 शिवं परम् । ते न क्षिपन्ति पापेन पद्मपत्रमिवा
 न्मवा । तस्माद्दिवस्य वेङ्गक्रीडनीश्वरे सततं बुधः । तस्मा
 ह्यात्मविचारेण भवदोषविचारतः” ।

भान० ५, २६ अ० । नरकभेदतत्सूत्रस्योपान्यासस्ये
 तेषां पापशिवेषजन्मत्वमुक्तं तेन तत्तत्कर्माणां विपाका-
 क्षामिक्षादयो नरका इति गर्भ्यते । तत्र नरकविशेष-
 आह्वयः ।

“राजज्ञानरूपवचनस्योऽनुक्रमिष्यामः
 तामिक्षोः १ स्वतामिक्षो २ शरीरो ३ अहोरात्रोः ४ कुम्भो-
 पाकः ५ कावचसूत्रं ६ अविपत्तयः ७ अकारसूत्रं ८
 अन्वयसूत्रं ९ कर्मभोजनः १० सन्ध्याः ११ तन्मूर्च्छाः १२
 वज्रकण्ठसयाश्मनी १३ पैतरणी १४ पूयोदः १५ प्राण-
 वेधो १६ विषयः १७ आशाभङ्गः १८ शारमेवादनम् १९
 अवीचः २० अश्वः पानम् २१ इति । किञ्च शारवर्द्धनो २
 रक्षोणभोजनं २२ अहोप्रतो २३ इन्द्रसूत्रः २४ अवट-
 निगोपनो २५ उपवासार्थं २६ अश्वीमुक्तम् २७ इत्यष्टा-
 विंशतिर्नरका विविधा यातनाभूयः । अस्य परवि-
 क्षापसकलतास्यपररति स हि कावपायसो वनपु-
 रैरतिभयानकौक्षामिक्षे ? नरके वहासिपात्तते । अन-
 यनानिपानद्वयताङ्गनसर्जनादिभिर्जातनाभिर्जातमानो
 जन्तुर्नैव अज्ञानमासादित एकदैव मूर्च्छानुपजाति
 तामिक्षपाने । एवमेवात्मानामिक्षे अस्य वक्ष्यता इत्य-
 दारादीहपुत्रकाले सत्र शरीरो निपातमानो जातनासो

वेदनया नष्टमितिर्नष्टदृष्टि भवति । अथा वनक्षामिक्षा-
 मानमूत्रसाक्षादन्वयतामिक्षं २ तन्मुपदिशन्ति । अस्मिन्
 वा एतदहमिति नभेदमिति भूतश्रीरेण केवचं अण्डस्यमेवा-
 रुदिनं पुण्याति स तदिह विहाय स्वमेव तदयुभेन शरी-
 ने निपतति । वे त्विह यथैवाश्रया विहितता जन्मवः
 परत्र यमयातना उपगतं त एव शरीरो भूत्वा तथा तमेव
 हिंसन्ति तस्माद्शरीरवम् शरत्काळः । अहोरिति सर्पादितिकूर-
 धत्वापदेशः । एवमेव अहोरात्रोः यत्र निपतितं पुण्यं
 कल्यादा नाम शरणं क्रम्येण जातयन्ति यः केवचं देह-
 क्षारः । अस्मिन् वा उपः पश्यन् पक्षिणो वा प्राणत
 उपरन्वयति । तत्रप्रकथं पुण्यादैरपि गर्हितमनुत्
 यथातुषराः कुम्भोपाद्ये ५ तन्मते उपरन्वयन्ति । अस्मिन्
 अण्डस्य क्व वाससूत्रसंज्ञेऽनरके अशुतबोजनपरिभ्रमणके
 ताम्बनये तत्रे खले उपरन्वयताङ्गनाभ्यामभितथ्यमाने
 ऽभिमिश्रितः क्षुत्पिपासाभ्यां दृष्टमानान्तरिक्षः शरीर
 आसो येते चेदने अवतिष्ठति परिधावति च यावन्नि
 पशुतोमाषि तावद्दर्शयच्छाणि । अस्मिन् वै निजवेदपथा-
 दनापद्यपगतः पापस्योपगतस्तनसिपत्तयनं ७ प्रवेश्य
 कथया प्रहरन्ति तत्र हासादितस्ततो धावमान उभयतो-
 धारैस्त्राखवनासिपत्तयैः स्थितमानसर्वाङ्गो हा हतोकीति
 परमया वेदनया मूर्च्छितः पदेपदे निपतति स्वभर्मा
 पापस्योपगतमनफलं भुङ्क्ते । अस्मिन् वै राजा राजपुत्रो
 वा अदृष्टे दखं प्रथमति ज्ञान्मये वा शरीरदण्डं
 स पापीयाशरकेऽमत्र अकरमुक्ते ८ निपतति । तत्राति-
 वक्षेर्निष्प्रियमासावस्यो यथैवेहेतुस्यस्य आर्त्तक्षरेण स-
 नयन् कश्चिन्मूर्च्छितः अज्ञानपुपगतो यथैवेहाहदोषा
 उपदहः । अस्मिन् वै भूतानामोशरकस्त्रितश्रीनाम-
 विविक्तपरव्यथानां स्वयं पुत्रोपकस्त्रितसिर्विचिक्तपर-
 व्यथोव्यथामाशरति स परताम्वमुतेतदभिद्रोहेण निप-
 तति । तत्र हासो तैर्कर्मन्तुभिः पशुस्यपसिषरोस्यै-
 र्निषयसूत्रसत्कृष्णसिषादिभिर्नै केचामिद्रुग्वाक्षैः सर्व-
 तोऽभिद्रुङ्गनास्यस्यसि विद्वतगिर्निर्दितरस्यजावस्थानः
 परिक्रामति अथा कुशरीरे जीवः । अस्मिन् वा अश्वं
 विमज्जान्नाति अत् किञ्चनोपनिर्भितपञ्चयसो वायस
 संस्तुतः स परत्र कर्मभोजने । नरकाधने निपतति । तत्र
 यतश्चक्षुस्योने कर्मिभूतः कर्मिभूतः स्वयं कर्मिभूते
 भक्षुमाथः कर्मिभोजनो वावभेदप्रताप्रकृतादोऽभिर्भेयमा-
 त्मानं जातवते । अस्मिन् वै खेनेन वहाहा शिरस्यरत्ना-

हीनि ब्राह्मणस्य वाऽपहरति अथवा वाऽनापदि प्रवक्ष्यन्-
 मुत्त राजन् ! वनप्रवृत्ता अथवा वैरिनिपिच्छः सन्दीर्घः ?
 अथ निवृत्तवनि । यस्मिन् वा अगत्यां स्त्रियं प्रवृत्तोऽन्यं
 वा प्रवृत्तं बोधिदभिगच्छति । तावन्मत्त कथया तावन्मत्त-
 कप्रवा नृत्वा ? २ लोहमया प्रवृत्तमासिद्धवनि । स्त्रियं च
 प्रवृत्तवत्वा नृत्वा । यस्मिन् वै सर्वाभिगमस्यमत्त निर-
 वे वर्त्तमानं वज्रकण्ठकयास्त्रमयोः ३ मारोश्च निवृत्तवनि ।
 ये त्विह वै राजन्या राजप्रवृत्ता वा पावत्या धर्मवैतन्
 भिन्वन्ति ते संपरेत्य वैतरत्यां । ४ निपतन्ति भिन्नमर्यादाः
 तस्यां निरवपरिचाभूतायां नद्यां वादोग्णैरितस्ततो
 भक्ष्यमाणा आत्मना न विद्युज्जमानावास्तुभिर्हृत्मानाः
 आधेन, कर्मपाकमत्तकारणो विष्णुमूलपययोचितकेशमन्वा-
 स्थिमेदोमांसवशावाङ्मन्यामपतप्यन्ते । ये त्विह वै वृषणी-
 पतयोऽथौषाचारनियमास्त्यक्तवज्जाः पशुचर्यां चरन्ति ।
 ते चापि प्रेत्य पूयत्रिणमूलस्त्रेण्णालापूर्ये १५ निपतन्ति
 तदेवातिवीभत्सितमन्त्रान्ति । ये त्विह वै अर्गर्भपतयो
 ब्राह्मणादयो अगवाविहारा अतीर्थे च अगा-
 त्रिणन्ति । तानपि संपरेतास्तु व्यभूतान् यमप्रवृत्ता इष्-
 भिर्विध्यन्ति १६ । ये त्विह वै दाक्षिका दम्भयज्ञेषु
 मन्त्रान् विद्यन्ति । तानस्तुष्टिज्ञोके वैश्वे १७ नरके पति-
 तासिदवपतयो यातयित्वा विद्यन्ति । यस्मिन् वै सर्वथा
 भाव्यां द्विजोरेतः पाययति काममोहितः तं पापकृत्तमं
 मूलरेतःकुण्डलायां पातयित्वा रेतः संपायन्ति सासाभष्ये
 १८ । ये त्विह वै दक्षवोऽग्निदा गग्दा धामान् सार्थान् वा
 विद्यन्ति राजभटा वा तांवापि हि परेतान् यम-
 दूतावज्जदंष्ट्राः शानः १९ सप्तचतानि विंशतिश्च हरभसं
 छादन्ति । यस्मिन् वा अन्तं वदति वाष्पं ब्रह्मविनि-
 मये दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य नरके अवीचिनति २०
 अधःक्षिरानिरवकाये योजनयतोऽप्रावाह गिरिमूर्धुः
 संपात्यते । यत्त जलमिव स्वजनस्युष्टमवभासते
 तदवीचिनत् तिस्रसो विषोर्ध्वं माथशरीरो न ज्वलमाथः
 पुनरारोपितो निपतति । यस्मिन् वै विप्रोराजन्धो
 नैक्षोवा सोमपीडकतृककर्म वा सुराः प्रतस्थोऽपि वा
 पिबति प्रभादतः तेषां निरवमं मोतानासुरसि पदाऽऽ-
 कम्पासे वज्रना इवमाथं कार्णायव २१ निविद्यन्ति ।
 अथ च यस्मिन् वा आत्मसंभावेन स्ववचनमो अकृतयो
 विद्याचारवर्षांशमवतो वरीयसो न वज्र मयेत स अतक-
 यव चारकहंभे २२ निरवेऽवाक्क्षिरा निपतिवोदुरन्-

यातनास्तुते । ये त्विह वै प्रवृत्ताः प्रवृत्तयेन यजन्त
 वाच स्त्रियोऽपमन्त्रान् छादन्ति तांश्च ताश्च ते पश्य
 इह निहता वसवदने वातवन्धो रक्षोगणाः यौनिका
 इव सुधिमिनाऽधदायाऽष्टवपिबन्ति अत्यन्ति च कुण्ड-
 माणा यजेत् प्रवृत्तादाः २३ । ये त्विह वा अनागसो-
 ऽरत्ये पाने वात्रिभ्यवैश्वानरैरपन्वितासुपजिओवि-
 पून् छात्रादिषुपप्रोतान् क्रीडनकतया यातयन्ति तेऽपि
 च प्रेत्य यमयातनास्तु नृत्वादिप्रोतात्मानः २४ सुसृष्ट्यां
 चाभिहताः कङ्कटादिभिश्च तस्मत्सिन्धुतुण्डौ राक्षस्य-
 माना आत्मकङ्कलं अरन्ति । ये त्विह वै भूतान्
 द्वेजवन्ति नरा उल्लवस्यमाना यथा दम्भुकास्तेऽपि
 प्रेत्य नरके दम्भुकास्ते २५ निपतन्ति । यत्त अप ।
 दम्भुकाः पञ्चस्रवा वा उपस्यत्य पशन्ति यथाविशे-
 ययान् । ये त्विह वा अजावटकुम्भुसुहृदादिषु
 भूतानि निवृन्ति तद्यास्तु तेष्वेवोपयेष्य सगरेषु
 वाङ्मना धूमेन निवृन्ति २६ । यस्मिन् वा अतिधीन-
 ध्यागतान् वा अहृत्पतिरवस्तुपगतमन्त्रं दिग्भुक्तिव पायेन
 चतुषा निरीयते तस्य चापि निरवे पापदटेरक्षिणी वज्र
 तस्योऽहृत्कङ्कटादयः प्रसप्तोऽववाडुत्पाटयन्ति २७ ।
 यस्मिन् वा आठ्याभिनतिरहृत्कृतिस्त्रियं कर्मण्यः
 सर्वतोऽभिविद्यन्ती अथविनाशविन्त्या पविशुष्यमाथ
 हृदवददो निष्ठंतिमनवमतोपहृत्कृतिरक्षति ।
 स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणं च विद्यन्ति मन्त्र-
 स्त्रियोऽपि २८ नरके निपतति । यत्त हृ विद्यन्ते पाप-
 यज्ञं पापप्रवृत्तं धर्मराजप्रवृत्ता वायवा इव सर्वतोऽङ्केषु
 अन्तेः परिवयन्ति । एवंविधा नरका यमास्ये सन्ति
 यतः तेषु च सर्वे यथावर्त्तमानो ये केचिदिहोदिता-
 स्थावनिपते ! पश्यांश्च विविधन्ति । तथैव धर्मावर्त्तन
 इतरत्त । इह तु पुनर्भवे उभययोवाध्यां विद्यन्ति”

भा० आह ० ७ अ० शुभकर्म्मविशेषविपाक उक्तो यथा-
 “युधिष्ठिरोक्तिः । “कर्मणांश्च समस्तानां शुभानां भरत-
 र्थम् । । कर्मानि भरतनेत्र ! प्रवृत्तिं परिपृच्छतः । भीष्म
 उवाच । इमं ते कथयिष्यामि यन्मां प्रच्छसि भारत । ।
 रक्षसं यदपीषामु तच्छुभं युधिष्ठिर । । वा गतिः प्राप्यते
 येन प्रेत्यभावे चिरेच्छिता । येन येन शरीरेण यदुत्कर्म्म
 करोति यः । तेन तेन शरीरेण तत्तत्कथञ्चपाशुते ।
 तस्यां यस्यावस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् । तस्यां
 तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनिजन्मनि । न गच्छति

मृतं कर्म वदा पञ्चेन्द्रियैरिह । ते ह्यस्य वाचिषो निवृत्तं
 वरं कात्या तथैव च । अचुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च
 ह्यन्तताम् । अतस्त्रयेदुपाधीत व वचः पञ्चदशियः ।
 यो दद्यात्परिहृष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते । आन्नावाहृष्ट-
 पूर्व्याय तस्य उपलक्षणं महत् । स्वयिच्छेनु यवानानां
 षट्काणि ययनानि च । चीरवत्कलसंवीते वाचांश्चा-
 भरयानि च । वाङ्मनानि च ज्ञानानि योगात्मनि
 तपोधने । अन्तोत्तुपययानस्य राशः पीतुमेव च ।
 रसानां प्रतिषंकारे लोभात्त्वमनुगच्छति । आनिव-
 प्रतिषंकारे पश्यन्नु इत्यांश्च विन्दति । अवाक्यिरास्तु
 यो ह्यन्वेदुद्वाचस्य यो वसित् । सततश्चैकयायी यः
 च ह्यभेतेषुतां गतिस्तु । पाद्यभावनमेवाथ दीपमसं
 प्रतिश्रवम् । दद्यादतिथिपूजायं च वचः पञ्चदशियः ।
 वं राशनं वीरयथा वीरस्थानसुपागतः । अक्षयाशस्य
 वै लोकाः सर्वकामनमाक्षया । धनं ह्यभेत दानेन
 कौनेनाद्यां विद्याभ्यते । उपभोगांश्च तपसा मन्त्रार्थैश्च
 जीवितम् । रूपमैश्वर्यमारोम्बनहिंसाफलमन्त्रुते ।
 फलमूखायिनो राख्यं स्वर्गः पर्यायिनां भवेत् ।
 प्रायोपनेयिनो राजम् ! सर्वेण सुखमन्त्रुते । गवाक्षः
 याकदीक्षायां स्वर्गमाप्नो ह्यथायनः । क्षिप्रस्त्रिपवचं
 ज्ञात्वा मृतं पीत्वा क्रुद्धं ह्यभेत् । स्वर्गं सर्वेण ह्यभते
 दीप्यते । अन्नमम् । अलिखायी भवेद् वस्तु सदाग्निः
 वं कर्तव्यम् । ननुःसाधयते राख्यं नाकपुष्टमनायके ।
 उपवासस्य दोक्षायां अभिषेकस्य पार्थिव । ज्ञात्वा
 हादय वशीषि वीरस्थानाद्विद्ययते । अधीत्य सर्ववेदान् वै
 वद्यो दुःखाद्विहस्यते । मानसं हि चरन् धर्मं स्वर्ग-
 लोकसुपायुते । या दुष्कजा दुर्भेतिभिर्वा न जीर्णति
 जीर्णतः । बोग्गौ प्राद्यानिषो रोमसां ह्यथां लजतः
 सुखम् । यथा भेदुवहस्येषु वस्तु विन्दति मातरम् ।
 एवं पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति । अनोद्यमानानि
 यथा उप्याषि च फलानि च । अज्ञातं नातिवर्त्तन्ते तथा
 कर्म प्रराजतम् । जीर्णानि जीर्णतः केषां दया जीर्णानि
 जीर्णतः । अचुःजोले च जीर्णैते ह्यर्था न तु जीर्णते ।
 येन प्रीत्याति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः । प्रीत्याति
 मातरं तेन प्रीयिती तेन पूजिता । येन प्रीत्यात्तु पाध्यायं
 तेन ज्ञात्वा मन्त्रं पूजितम् । सर्वे तस्याहता धनां वस्येते
 मय आहताः । अनाहतास्तु वस्येते सर्वसंज्ञाप्रदाः
 सिद्धाः ।

तत्रैव दानविशेषे नतिभेदो निरूपितः प्रपञ्चमवात्
 तद्वाच्यं नोद्युतं भा० आत्० दानधर्मं इत्यम् । भा०
 आत्० १११७० संचारः प्रप्रहृष्टिदत्ता यथा—
 “एकः प्रसूयते राजस्यैक एक विगच्छति । एकस्वरति
 दुर्गांश्च मन्त्रात्वेकस्तु दुर्गेतिम् । अक्षयायः पिता माता
 तथा भ्राता सुतो पुत्रः । ज्ञातिवन्धुनिवर्गश्च मित्रवर्ग-
 स्तथैव च । अतं शरीरहृत्सुखं वाचकोद्भवम् जनाः ।
 हृत्सुखं निव रोदित्वा ततो यानि पराङ्मयाः । तेषां
 शरीरहृत्सुखं धर्मं एकोऽनुगच्छति । तस्मात्तस्मैः सहाय्यं
 सेवितव्यः सदा ऋभिः । प्राणो धर्मवमायुक्तो मन्त्रेत्
 स्वर्गं गतिं पराम् । तथैवाधर्मसंयुक्तो नरकस्योपपद्यते ।
 तस्मान्मन्यावागतैरर्धैर्धर्मैः सेवेत पश्यतः । धर्मं एको
 मनुष्यस्य सहायः पारलौकिकः । लोभात्कोडादहृत्कोषा-
 ज्ञयाहाय्यमनुगच्छतः । नरः करोत्यकार्यैरापि परार्थे लोभलो-
 कितः । धर्मैश्चार्थं कामश्च जितयं जीविते फलम् । एतन्न
 भवनाप्रव्यमधर्मपरिवर्जितम् । बुधिरिह उवाच । श्रुतं भग-
 वतो वाक्यं धर्मैर्बुद्धं परं हितम् । शरीरनिश्चयं चाहं
 बुद्धिस्तु मम जायते । अतं शरीरं हि ऋषां सुख्यम-
 व्यक्ततां गतम् । अचक्षुष्यं च प्राप्तं कथं धर्मोऽनु-
 गच्छति । इहस्यतिश्वाच । पृथिवी वायुराकाशमापो
 ज्योतिर्मनोऽन्तगः । बुद्धिरात्मा च संहिता धर्मं
 पश्यति निरुदा । प्राण्यनामिह सर्वेषां वाचीभूता
 निशाग्निश्च । एतैश्च सह धर्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति ।
 त्वगस्थिमांसं शुक्रञ्च योचितञ्च महानते ! । शरीरं
 यच्छंयच्छेते जीवितेन विवर्जितम् । ततो धर्मैश्च-
 मायुक्तः प्रायुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्मं पश्यति
 शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्थाः किंभूयः
 श्रोत्रनिष्कवि । ततो धर्मैश्चमायुक्तः च जीवः सुखमेधते ।
 इह लोके परे चैव किंभूयः कथयामि ते । बुधिरिह
 उवाच । तद्दर्शितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति । एतत्तु
 चात्तन्निष्कामि कथं रेतः प्रवर्त्तते ? इहस्यतिश्वाच ।
 अक्षमन्नानि श्रेष्ठाः शरीरस्या नरेभ्यः । पृथिवी वायु-
 राकाशमापो ज्योतिर्मनस्यथा । तत्पुत्रेषु शुद्धात्मन् । रेतः
 सम्यद्यते महत् । ततो नभः सन्धर्वति ज्ञेयात् स्त्रीहंसयो-
 र्धप ! । इतसे सर्वेभवात्प्रातं भूयः किं श्रोत्रनिष्कवि ? ।
 बुधिरिह उवाच । आच्छातं मे भगवता नभः संजायते
 यथा । यथा जातस्तु इत्यमः प्रपद्यति तद्व्ययताम् ।
 इहस्यतिश्वाच । आचक्षुनालः इत्यमर्भूवैरभिभूवते ।

विप्रसुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् । सर्वभूतस-
मायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति
शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्था किं भूयः
त्रोत्तमिच्छसि । युधिष्ठिर उवाच । त्वगस्थिमांस-
सुखदुःखे तेष भूतैर्विजितः । जीवः स भगवन् ! कस्यः
सुखदुःखे समन्नुते । दृष्ट्यतिरुवाच । जीवः कर्मस-
मायुक्तः शीघ्रं देतस्त्वमागतः । स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य
स्वते कालेन भारत ! । यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषै-
र्यथेवम् । दुःखं संसारचक्रञ्च नरः क्लेशञ्च विन्दति । इह
लोके च स प्राणी जन्मम्रमृतिपार्थिव ! । स्वकृतं कर्मैव भुङ्क्ते
धर्मस्य फलमाश्रितः । यदि धर्मं यथाशक्ति जन्मम्रमृति
सेवते । ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम् ।
अथान्नरा तु धर्मस्थापप्रधर्मस्तपसेवते । सुखस्थानन्नरं
दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति । अधर्मेण समायुक्तो
यमस्य विषयं गतः । महद्दुःखं समासाद्य तिर्यग्योनौ
प्रजायते । कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ।
जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु । यदेतदुच्यते
शास्त्रे सेतिहासे च खन्दिषि । इह स्थानानि पुण्यानि
देवतल्ल्यानि भूपते ! । तिर्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च
सर्वशः । यमस्य सदाने दिव्ये ब्रह्मलोकममे गुणैः” ।
इतः परं कर्मविपाकोऽभिहितः तत्र व्यधर्मशब्दे १२११२२
पृष्ठे “कर्मभिनियतैर्विद्” इत्यारभ्य “धर्मे कुत मनःसदा”
इत्यन्तं वाक्यं हरिश्चंशवाक्यत्वेन प्रमादात् लिखितम् ।
तच्च भा० अनु० १११६ अ० स्थं बोध्यम् । एवमधर्मशब्दे ४०१२२
पृष्ठादौ मित्ता० दर्शितवाक्यादपि कर्मविपाकभेदोऽप्येवः ।
भुक्ताविष्टकर्मणां विपाकस्तु शातःतपेन दर्शितो यथा
“प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकानां नृणाम् । नरकान्ते
भवेज्जन्म चिद्भाङ्कितशरीरिणाम् । प्रतिजन्म भवेत्तेषां
चिद्भ्रं तत्पापस्यचित्तम् । प्रायश्चित्ते कृतं याति
पश्चात्तापवतां पुनः । महापातकजं चिद्भ्रं सप्रजन्मनि
जायते । उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पीपससङ्गवम् ।
दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति षोडशैः शमम् । जपैः
सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमोभवेत् । पूर्वजकृतं पापं
नरकस्य परिच्छेदे । वाधते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः
शमः । कुष्ठञ्च राजयज्ज्ञा च प्रमेहोपहृषी तथा । भूख-
लच्छ्वाश्वरिकासा अतोसारभगन्दरौ । दुष्टग्रथं गण्डमाला
पलाघातोऽज्जिनाशनम् । हृद्येवमाद्योरोगा महापापोद्भवाः
स्युताः । जलोदरं यक्ष्ण्णीहायुर्नरोगग्रणानि च ।

श्वाराजीर्णचरक्कहिभ्रममोहगलघटाः । रक्तार्तुद्विस-
पाद्याउपपापोद्भवागदाः । दण्डापतानकसितवष्टुः कल्प-
विवर्जिताः । बल्मीकप्रखण्डरीकाद्या रोगाः पापसङ्गवाः ।
अर्थश्चाद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि । अन्ये च
बह्वीरोगा जायन्ते वर्षेसङ्कराः । उच्यन्ते च निदा-
नानि प्रायश्चित्तानि वै क्रमात् । महापापेषु सर्वं
स्यात्तद्वत्तपपातके । दद्यात् पापेषु षष्ठ्यं कल्प्यं
व्याधिवलाबलम् । अथ साधारणं तेषु गोदानादि च
कथ्यते । गोदाने वत्सयुक्ता गौः सुयोगा च पर्यङ्गिनी ।
उपदाने शुभोऽनङ्गान् शुक्लाश्वरसकाञ्चनः । निवर्त्तनानि
भूदाने दश दद्याद् द्विजातये । दशहस्तेन दण्डेन त्रिंश-
द्दण्डं निवर्त्तनम् । दश तान्येव गोवर्षा दत्त्वा स्त्री
महोयते । सुवर्णशतनिष्कान्तु तदर्द्धावप्रमाणतः । अश्व-
दाने षडङ्गुलमश्वं षोडशरं दिशेत् । महिषीं माहिषे
दाने दद्यात् स्वर्णयुधान्विताम् । दद्याद्भुजं महादाने
सुवर्णफलसंयुतम् । लक्ष्मं स्थावर्णं पुष्पं प्रदद्याद्देव
ताञ्चने । दद्याद्द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने ।
रुद्रं जपेत्सप्तपुष्पैः पूजयित्वा च तत्रन्वकम् । एकादश
जपेद्भद्रान् दर्शांशं गुग्गुलेर्घृतैः । सुत्वाभिषेचनं कुर्यात्
नन्वेवैरुणदैवतैः । शान्तिके गणेशान्तश्च पृष्टशान्ति-
कपूर्वकम् । धान्यदाने शुभं धान्यं सारीषदिमित
स्युतम् । वस्त्रदाने पट्टवस्त्रद्वयं कर्पूरसंयुतम् । दण-
पञ्चाष्ट चतुर उपवेश्य द्विजान् शुभान् । विधाय वैष्णवीं
पूजां सङ्कल्प्य निजकाम्यया । धेनुं दद्याद्द्विजाति-
भ्योदक्षिणाञ्चापि शक्तिः । अलङ्कृत्य यथाशक्ति वस्त्राब-
हुरण्येद्विजान् । याचेद्दण्डप्रणामेन प्रायश्चित्तं यथोदितम् ।
तेषामनुसया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि । पुनश्चान्
परिपूर्णाथानिर्ज्वयेद्विधिवद्द्विजान् । सन्तुष्टा ब्राह्मणा दद्यु-
रनुजां व्रतकारिणे । जपस्त्रिंशत् तपस्त्रिंशत् यस्त्रिंशत् यस्त
कर्मणि । सर्वं भवति मिस्त्रिंशत् यस्य चेत्कान्ति ब्राह्मणाः ।
ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः । सर्व-
देवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा । उपवासे व्रतञ्चैव स्नानं
तीर्थफलं तपः । विप्रैः सम्पादितं सर्वं सम्भवं तस्य
तत्फलम् । सम्पन्नमिति यद्वाक्यं वदन्ति कतिदेवताः ।
प्रसज्य शिरसा धार्यमनिष्टोमफलं लभेत् । ब्राह्मणा-
जङ्गमं तीर्थं निर्जलं साव्यकामिकम् । तेषां वाक्त्रोद-
कैर्नैव शुश्रून्ति मलिना जनाः । तेभ्योऽनुज्ञामप्रियाष्य
प्रसृष्ट च तथाशिवः । पूजयित्वा द्विजान् शक्या भुञ्जीत

सह बन्धुभिः" शातातपीये कर्मविपाके । अध्याये ।
 "ब्रह्महा नरकस्थाने पाशुङ्कुषा प्रजायते । प्राय-
 चित्तं प्रकृष्यति स तत्पातकभान्तये । चत्वारः कलषाः
 कात्याः पञ्चरत्नसन्विताः । पञ्चपञ्चवसंयुक्ताः सितव-
 स्त्रेण संयुताः । अश्वस्थानादिष्टद्वयुक्तास्त्रीर्योदकसुर-
 रिताः । कपायपञ्चकोपेता भानाविधफलान्विताः ।
 सर्वोपधिममायुक्ताः स्याध्याः प्रतिदिशं द्विजैः । रौप्य-
 मष्टदलं पद्मं मध्यकुम्भोपरि न्यसेत् । तस्योपरि न्यसेद्देवं
 ब्रह्माण्डं चतुर्मुखम् । पलाङ्गिर्ह प्रमाणेन सुवर्णेन
 विनिर्मितम् । अर्चेत् पुरुषस्त्रोत्रेण त्रिकालं प्रति-
 वासरम् । यजमानः शुभैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्यथाविधि ।
 पञ्चोदिकुम्भेषु ततोब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः । पठेयुः
 स्वस्ववेदांसो ऋग्वेदप्रभृतीन् शनैः । दशां-
 शेन ततोहोमोपहृगान्तिपुरःसरम् । मध्यकुम्भे विधात-
 व्योएवाक्तैस्त्रिलोकेभ्यः । द्वादशाहमिदं कर्म समाप्य
 द्विजपुङ्गवः । तत्र पीठे यजमानमभिषिञ्चेद्यथाविधि ।
 ततोदद्याद्यथाशक्तिं गोभूहेमतितादिकम् । ब्राह्मणे-
 भ्यस्तथा देयमाचार्याय निवेदयेत् । आदितावसवोरुद्रादि
 देवामरुद्राणां । प्रीताः सर्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुटा-
 रणम् । इत्युदीर्यं सुजुर्भत्या तमाचार्यं कृमापयेत् ।
 एवंविधाने विहिते श्वेतकृषी विशुध्यति । कुषी गोबध-
 षकारी ह्यान्नरकालेऽस्य निष्कृतिः । स्यापयेद्दृष्टमेकन्तु
 पञ्चोक्तद्वयसंयुतम् । रक्तचन्दमलप्राङ्गं रक्तपुष्पाभरा-
 न्वितम् । रक्तकुम्भन्तु तं कृत्वा स्यापयेद्दक्षिणां दिशम् ।
 तास्त्रपात्रं न्यसेत्त्र तिलचूर्णेन परितम् । तस्योपरि न्यसे-
 द्देवं हेमनिष्कमयं यमम् । यजेत् पुरुषस्त्रोत्रेण पापं मे
 श्रास्यतामिति । सामपारायणं (सामगानम्) कथ्यात् कलसे
 तत्र सामवत् । दशांशं सर्वपङ्क्त्या पात्रमान्यभिषेचने ।
 विहिते धर्मराजानमाचार्याय निवेदयेत् । यमोऽपि
 महिषारुदोदण्डपार्ष्णिर्भयवहः । दक्षिणाशापतिर्होमम
 पापं व्यपोहतु । इत्युच्चार्यं विशुद्धेन मासं तद्वृत्ति-
 माचरेत् । ब्रह्मगोबधयोरेषा प्रायश्चित्तेन निष्कृतिः ।
 पितृहा चेतनाहीनोमाह्वानः प्रजायते । नरकाले
 प्रकृष्यति प्रायश्चित्तं यथाविधि । प्राजापत्यानि कुर्वीत
 त्रिंशच्चैव विधानतः । व्रतान् कारयेत्तत्रैव सौवर्ण-
 पलसम्पत्ताम् । कुम्भं रौप्यमयञ्चैव तास्त्रपात्राणि
 प्रथ्वत् । निषकहेम्ना तु कर्त्तव्योदेवः श्रीःसुलाञ्जनः ।
 पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेत् विधानतः । नाभं द्विजाय

तं दद्यात् सर्वोपस्करसंयुताम् । वासुदेवः जगन्नाथ
 सर्वभूताशयस्थितः । पातकार्षवमृगं मां तारय प्रणता-
 त्तिहृत् ! । इत्युदीर्यं प्रणम्याथ ब्राह्मण्याय विसर्जयेत् ।
 अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति विप्रेभ्योदक्षिणां ददेत् । स्वह-
 घाती तु बधिरोनरकाले प्रजायते । मूकोभाह्वबधे चैव
 तस्येयं निष्कृतिः सृष्टा । सोऽपि पापविशुद्धये चरेत्त्रा-
 न्द्रायणव्रतम् । व्रतान्ते पुस्तकं दद्यात् सुवर्णफलसंयुतम् ।
 इमं मन्त्रं समञ्चार्यं ब्रह्मार्थी तां विसर्जयेत् । स्वर-
 स्वति ! जगन्नातः ! गन्त्रब्रह्माधिदेवते ! । दुष्कर्मकरणात्
 पापात् पाहि मां परमेश्वरि ! । बालघाती च पुरु-
 षोऽस्तवत्सः प्रजायते । ब्राह्मणोद्वाहनञ्चैव कर्त्तव्यं तेन
 शुद्धये । श्वषणं हरियंगस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि ।
 महारुद्रजपञ्चैव कारयेच्च यथाविधि । पङ्कजादशैरुद-
 रुद्रः समभिधीयते । रुद्रैस्तैकादशभिर्महारुद्रः प्रकी-
 र्त्तितः । एकादशभिरतैस्तु अतिरुद्रश्च कथ्यते । जुष्ट-
 याञ्च दशांशेन दूर्घ्यायुतसंख्याया । एकादश स्वर्ण-
 निष्काः प्रदातव्याः सदक्षिणाः । पलाय्येकादश तथा
 दद्याद्विज्ञानुसारतः । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति द्विजे-
 भ्योदक्षिणां ददेत् । स्नापयेद्दम्पतीः पश्चान्मन्त्रैर्वरुण
 देवतैः । आचार्याय प्रदेयानि वस्त्रालङ्कार्यानि च ।
 गोत्रहा पुरुषः कष्टो निर्वंशस्योपजायते । स च पाप-
 विशुद्धये प्राजापत्यशतञ्चरेत् । व्रतान्ते मेदिनीं दत्त्वा
 शृणुयादथ भारतम् । स्त्रीहन्ता चातिशारी स्यादश्वत्यान्
 रोपयेद्दृग । दद्याच्च शर्कराधेनुं भोजयेच्च शतं द्विजान् ।
 राजहा क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः । गोभू-
 हिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः । इतधेनुप्रदानेन तिल-
 धेनुप्रदानतः । इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशान्त्यति ।
 रक्तार्बुदो वैश्यहन्ता जायते स च मानवः । प्राजाप-
 त्यानि चत्वारि सप्त धान्यानि शीतञ्चजेत् । दण्डापतान-
 कयुतः शूद्रहन्ता भवेत्तरः । प्राजापत्यं सप्तञ्चैव दद्या-
 जेतुं सदक्षिणाम् । कारुण्याच्च बधे चैव रुद्रभावः
 प्रजायते । तेन तत्पापशुद्धये दातव्योदृष्टमभः सितः ।
 सर्वकार्येष्वसिद्धार्थो जघघाती भवेत्तरः । प्रासादं कार-
 यित्वा तु गणेशप्रतिमां न्यसेत् । गणनाथस्य मन्त्रन्तु
 मन्त्री लक्ष्मिन्तं जपेत् । कुलत्यशाकेः पूर्षं गण-
 यान्तिपुरःसरम् । उद्रे विनिहते चैव जायते विष्णु-
 तस्वरः । स तत्पापविशुद्धये दद्यात् कर्पूरकं फलम् ।
 अश्वे विनिहते चैव वक्रतुण्डः प्रजायते । शतं पलायि

दद्याच्च चन्दनान्यधनुत्तये । सहिषीघातने चैव कृष्ण-
गुल्मः प्रजायते । खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजा-
यते । निष्कृत्यस्य प्रकृतिं संप्रदद्याद्द्विरण्मयीम् ।
तरुणौ निहते चैव जायते केकरेजणः । दद्याद्ब्रह्म-
मयीं धेनुं स तत्पातकगान्धये । शूकरे निहते
चैव दन्तरोजायते नरः । स दद्यात् विशुद्धार्थं
धतकृष्णं सदन्यम् । हरिणे निहते खड्गः शृगाले
तु विपादकः । अश्वस्तेन प्रदातव्यः सौवर्णपलनिर्मितः ।
अजाभिघातने चैव अधिकाङ्कः प्रजायते । अजा तेन
प्रदातव्या विचित्रवस्त्रसंयुता । उरश्चे निहते चैव
पाण्डुरोगः प्रजायते । कर्कुरिकापलं दद्याद्ब्राह्मणाय
विशुद्धये । माजारे निहते चैव पातपाणिः प्रजायते ।
परावतं स सौवर्णं प्रदद्याद्विष्कमात्रकम् । शुकगारि-
कयोर्धाते नरः स्वलिप्तवाग्भवेत् । सच्छास्त्रपुस्तकं
दद्यात् स विप्राय सदाक्षणम् । वक्रघाते दीर्घनसोदद्याद्वा
धवलप्रभाम् । काकघाती कर्णहीनोदद्याद्वाभसितप्रभाम् ।
हिंसयां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे ससुदाहृता । तद-
र्द्धाङ्गप्रमाणेन क्षत्रियार्द्रिधनुःकमात्” । २ अ०
“सुरापः श्यावदन्तः स्यात् राजापत्यन्त तारकम् । शर्क-
रायास्तुलाः सप्त दद्यात् पापविशुद्धये । जपित्वा
तु महाशुद्धं दशांगं जुहुयात्तिलैः । ततोऽभिषेकः
कर्त्तव्योमन्त्रैर्वर्षणदैवतैः । सद्यपोरक्तपिप्ती स्यात् स
दद्यात् सर्पिषोघटम् । मधुनोऽर्द्धघटञ्चैव सहिरण्यं
विशुद्धये । अभक्ष्यभक्षणे चैव जायते कृमिलोदरः ।
यथावत्तेन शुद्धार्थसुपोष्यं भीष्मपञ्चकम् । उदक्या-
वीक्षितं भुक्त्वा जायते कृमिलोदरः । गोभूत्वयावका-
हारश्चिरात्वेणैव शुद्ध्यति । भुक्त्वा चाश्वशमस्युष्टं
जायते कृमिलोदरः । त्विरात्रं ससुपोष्याथ स तत्-
पापात् प्रमुच्यते । पराक्षविभ्रकरणादजीर्णमभिजायते ।
लक्ष्मणोमं स कर्त्वीति प्रायश्चित्तं यथाविधि । मन्दो-
दराग्निर्भवति सति द्रव्ये कदम्बदः । “राजापत्यत्वयं
कथ्याङ्गोजयेच्च गतं द्विजान् । विपदः स्याच्छर्द्धिंरोगी
दद्याद्दश पयस्विनीः । मार्गहा पादरोगी स्यात् सोऽ-
श्वदानं समाचरेत् । पिशुनोनरकस्थाने जायते श्वास-
कासवान् । एतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसन्धितम् ।
धर्त्तोऽपश्चाररोगी स्यात् स तत्पापविशुद्धये । ब्रह्मकूर्च-
मयीं धेनुं दद्याद्वाञ्छ सदन्याम् । शूली परोपता-
प्रेन जायते तत्प्रमोचने । सोऽश्वदानं प्रकृष्वीति तथा

रुद्धं जपेच्चरः । दावाग्निदायकस्यैव रक्तातिसारवान्
भवेत् । तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः ।
सुरालये जले वापि शकन्मूत्रं करोति यः । गुदरो-
गोभवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः । मासं सुराञ्चनेनैव
गोदानद्वितयेन तु । प्राजापत्येन चैकेन श्याम्यन्ति गुदजा-
रुजः । गर्भपातनजा रोगा यकृत्श्रीहजबोदराः । तेषां
प्रशमनायैव प्रायश्चित्तमिदं कृतम् । एतेषु दद्या-
द्विप्राय जलधेनुं विधानतः । सुवर्णरूप्यताम्राणां पलत्रय-
समन्विताम् । प्रतिमाभङ्गकारी च व्यप्रतिष्ठः प्रजायते ।
संवत्सरत्रयं सिद्धेदश्वत्थं प्रतिवासरम् । उद्वाहये-
त्तमश्वत्थं स्वयत्सोक्तविधानतः । तत्र संस्थापयेद्दिवं
विभ्रराजं सुपूजितम् । दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै
दद्याद्द्विजातये । रूप्यं पलद्वयं दुग्धं धतद्वयसम-
न्वितम् । खल्लाटः परनिन्दाधान् धेनुं दद्यात् सका-
ञ्चनाम् । परोपहासकत् काण्यः स गां दद्यात् समौक्त-
काम् । सभायां पक्षपाती च जायते पक्षघातवान् ।
निष्कृत्यमितं हेम स दद्यात् सत्यवर्चिनाम्” इत्य० ।
“कुनखी नरकस्थाने जायते विप्रहेमहृत् । स तु स्वर्ण-
शतं दद्यात् जप्त्वा चान्द्रायणत्रयम् । औडम्बरी ताम्ब-
चौरी नरकान्ते प्रजायते । राजापत्यं स कृत्वा ताम्ब-
चौरी पलशतं दिशेत् । कांस्यहारी च भवति पुण्डरीकसम-
न्वितः । कांस्यं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजातये । रीति-
हृत् पिङ्गनाभः स्यादुपोष्य हरिवासरम् । रीतिपलशतं
दद्यादलङ्कृत्य द्विजं शुभम् । सक्ताहारी च पुरुषो जायते
पिङ्गमूर्धजः । सक्तापलशतं दद्यादुपोष्य स विधानतः ।
त्वपुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् । उपोष्य
द्विसं शोऽपि दद्यात् पलशतं तपु । सीसहारी च
पुरुषो जायते शीर्षरोगवान् । उपोष्य द्विसं दद्याद्-
घतधेनुं विधानतः । दुग्धहारी च पुरुषो जायते बद्ध
मूलकः । स दद्याद्दुग्धधेनुञ्च ब्राह्मणाय यथाविधि ।
दधिचैथ्येण पुरुषो जायते सद्यान् यतः । दधिधेनुः
प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये । मधुचौरस्तु पुरुषोजायते
नेत्ररोगवान् । स दद्यान्मधुधेनुञ्च ससुपोष्य द्विजातये । इलो-
र्विकारहारी च भवेदुदरगुल्मवान् । गुद्धधेनुः प्रदातव्या
तेन तद्दोषशान्तये । लोहहारी च पुरुषः कर्षुराङ्कः
प्रजायते । लोहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम्” ।
तेजचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्डूदिपीडितः । उपोष्य स
तु विप्राय दद्यात्तैलघटद्वयम् । आमाक्षहरणाञ्चैव दन्-

हृत्तः प्रजायते । स दद्याद्द्विनौ हेमनिष्कद्वयविनि-
 म्भितौ । पक्वाक्षहरणाञ्चैव जिह्वारोगः प्रजायते ।
 गःयत्राः स जपेत्तत्र दशगं जुहुयात्तिलैः । फलहारी
 च पुरुषोजायते त्रिणिताङ्गुलिः । नानाफलानामयुतं स
 दद्याच्च द्विजन्त्रे । ताम्बूलहरणाञ्चैव श्वेतौषः
 संप्रजायते । सदन्यं प्रदद्याच्च विद्रुमस्य इयं वरम् ।
 शाकहारी च पुरुषोजायते नाललोचनः । ब्राह्मणाय
 पदद्याच्च महानीलमणिद्वयम् । कन्दमूलस्य हरणा-
 क्षत्रपाणिः प्रजायते । देवतायतनं कार्यं सुदानं तेन
 शक्तिः । सौगन्धिकस्य हरणाद्गन्धाङ्कः प्रजायते ।
 स लक्ष्मेकं पद्मानां जुहुयाज्जातवेदसि । दाहहारी
 च पुरुषः खिन्नपाणिः प्रजायते । स दद्याद्दिग्धे शुभ्रे
 काशीरज पलद्वयम् । विद्यापुस्तकहारी च किल रूकः
 प्रजायते । न्यायेतिहासं दद्यात् स ब्राह्मणाय
 सटल्लेषम् । वस्त्रहारी भवेत् कुष्ठी संप्रदद्यात्
 प्रजापतिम् । हेमनिष्कमितञ्चैव वस्त्रदुग्धं द्विजातये ।
 ऊर्णाहारी लोभगः स्यात् स दद्यात् कन्यलान्वितम् ।
 स्वर्णनिष्कमितं हेमनिष्कं दद्याद्द्विजातये । पट्टस्त्रस्य
 हरणाक्षरिणा जायते नरः । तेन चेद्दुः प्रदातव्या
 विगुह्यं द्विजन्त्रे । औषधस्यापहरणे स्त्रियावर्तः
 प्रजायते । स्त्रियावर्धः प्रदातव्योमासं देवञ्च काञ्चनम् ।
 रक्तवस्त्रप्रबालादिहारी स्याद्भक्तवातवान् । सवर्तः
 महिषीं दद्यान्मणिरागसमन्विताम् । विप्ररत्नापहारी
 चाप्यनपत्यः प्रजायते । तेन कार्यं विशुद्धं महा-
 रुद्रजपादिकम् । मृतवत्सोदितः स्वर्णविधिरत्न विधीयते ।
 दशगंजोमः कर्त्तव्यः पायसेन यथाविधि । देवस्य
 हरणाञ्चैव जायते विविधोच्चरः । ज्वरोमहाच्चरश्चैव
 रौद्रोवैष्णव एव च । ज्वरे रौद्रं जपेत् कथं महारुद्रं
 महाज्वरे । अतिरुद्रं जपेद् रौद्रं वैष्णवं तदुदयं जपेत् ।
 नानाविधद्रव्यसौरोजायते महिष्णोयुतः । तेनाप्तोदकव-
 स्त्राण्य हेम देयञ्च शक्तिः" ७७७० । "माहृगामी भवेद्दयस्तु
 लिङ्गं तस्य विनश्यति । चाण्डालीगमने चैव हीनकोषः
 प्रजायते । तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं कुम्भसुत्तरतो न्यसेत्
 कणवस्त्रसमाच्छन्नं कणमाल्यविभूषितम् । तस्योपरि-
 न्यसेद्देवं कांस्यपात्रं धनेश्वरम् । सुवर्णनिष्कषट्केन
 निमित्तं नरवाहनम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन धनदं विश्व-
 रूपिणम् । व्यसवेदेविहप्रोहायवर्षाणं समाचरेत् ।
 सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशतिसङ्ख्याया । दद्याद्विप्राय

संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् । निधीनामधिपोदेवः
 शङ्करस्य प्रियः सखा । सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् मम
 पापं व्यपोहत् । इमं मन्त्रं सहस्रार्थं आचार्याय
 यथाविधि । दद्याद्देवं हीनकोषे लिङ्गनाथे विशुद्धये ।
 गुरुजायाभिगमनाम्बूलक्षत्रः प्रजायते । तेनापि निष्कृतिः
 कार्या शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । स्थापयेत् कुम्भमेकन्तु पश्चि-
 मायां शुभे दिने । नीलवस्त्रसमाच्छन्नं नीलमाल्यविभू-
 षितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं ताम्बुपात्रे प्रचेतसम् ।
 सुवर्णनिष्कषट्केन निमित्तं यादसाम्प्रतिम् । यजेत्
 पुरुषसूक्तेन वरुणं विश्वरूपिणम् । सामविद्रुब्राह्मणस्तत्र
 सामवेदं समाचरेत् । सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशति-
 संख्यया । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ।
 यादसामधिपोदेवो विश्वेषामपि पावनः । स साराक्ष्यौ
 कर्त्तुं धारो वरुणः पावनोऽस्तु मे । इमं मन्त्रं सहस्र-
 चार्थं आचार्याय यथाविधि । दद्याद्देवमलङ्कृत्य मूल-
 क्षत्रप्रधानये । स्वसुतागमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते ।
 भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठं प्रजायते । तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं
 पूज्यतः कलसं न्यसेत् । पीतधरुसमाच्छन्नं पीतमाल्य-
 विभूषितम् । तस्योपरि न्यसेत् स्वर्णपात्रे देवं सुरेश्वरम् ।
 सुवर्णनिष्कषट्केन निमित्तं वज्रधारिणम् । यजेत्
 पुरुषसूक्तेन वामवं विश्वरूपिणम् । यजुर्वेदं तत्र साम
 ऋग्वेदञ्च समाचरेत् । सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा सुवर्णदश-
 केन त । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ।
 देवानामधिपोदेवो वज्री विष्णुनिकेतनः । यतयज्ञः
 महस्त्राक्षः पापं मम निकलत् । इमं मन्त्रं सहस्रार्थं
 आचार्याय यथाविधि । दद्याद्देवं सहस्राक्षं स पाप-
 स्थापनुत्तये । भाहृभार्याभिगमनाङ्गुलकुष्ठं प्रजायते ।
 स्वधूमने चैव कणकुष्ठं प्रजायते । तेन कार्यं विशु-
 द्धार्थं प्रागुक्तस्याहमेव हि । दशगंजोमः सर्वत्र एताक्तः
 क्रियते तिलैः । यदगम्याभिगमनाज्जायते भ्रुवमण्डलम् ।
 कृत्वा लोहमयो धेनुं तिलघटिप्रमाणतः । कार्यामभार-
 संयुक्तां कांस्यदोहां सवत्सिकाम् । दद्याद्विप्राय विधि-
 यदिमं मन्त्रसुदीरयेत् । सुरभो वैष्णवी माता मम पापं
 व्यपोहत् । तपस्विनीसङ्गमने जायते चाण्डालीगदी । स त
 पापविशुद्धार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् । दद्याद्विप्राय
 विदुषे मधुधेनुं यथोदिताम् । तिलद्रोणयतञ्चैव चिरण्येन
 समन्वितम् । पितृपुत्रभिगमनाहृत्विषांशत्रयी भवेत् ।
 तेनापि निष्कृतिः कार्या अजादानेन शक्तिः । भाहृ-

कान्यान्तु गमने पृष्ठकृजः प्रजायते । कण्याजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् । सादृशभगमने वामाङ्गे व्रथ वान् भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्या स्वयम्दान-प्रदानतः । भूतभार्याभगमने मृतभार्याः प्रजायते । तत्पातकविशुद्धार्थं द्विजमेकं विवाहयेत् । सगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्दरी । तेनापि निष्कृतिः कार्या महिषीदानयत्नतः । तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः । मासं वृद्धजपः कार्याद्याच्छ्रद्धा च काञ्चनम् । दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तकृक् । स पातकविशुद्धार्थं प्राजापत्य-द्वयञ्चरेत् । सजातजायागमने जायते हृदयव्रणी । तत्पापस्य विशुद्धार्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । पशुयोगौ च गमने मूलाघातः प्रजायते । तिष्ठपात्रद्वयञ्चैव दद्यादात्मविशुद्धये । अश्वयोगौ च गमनाद्गुद-सम्भः प्रजायते । सहस्रकमलस्नानं मासं कुर्यात् गिवस्य च । एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः । स्त्रीणामपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसङ्गमात् । अश्व-शूकरशृङ्गादि क्षमिष्यकटेन च । भृग्वग्निवाल्गवस्त्राश्ल-विषोद्धन्वनजलैर्भृताः । व्याघ्राह्मिगजभूपालचौरवैरिष्टका-हताः । हततल्यन्वता ये च शौचसंस्कारवर्जिताः । विस्त्रिक्ताक्षकबलदवातीसारतोद्धताः । शाकिन्यादिप-हैर्पिता विद्युत्पातहताश्च ये । अस्मृश्या अपवित्राश्च पतितः पुत्रवर्जिताः । पञ्चत्रिंशत्प्रकारैश्च नाश्रु-वन्ति गतिं नृताः । पित्राद्याः पिण्डभाजः सुख-थोलेपभुजस्तथा । ततोनान्दीशुखाः प्रोक्तास्त्रयोऽप्यशुशुखा-स्तथा । हादयते पिण्डगणास्तर्पिताः सन्तिप्रदाः । गतिहीनाः सुतादीनां सन्ति नाशयन्ति ते । दश व्याघ्रादिनिहता गर्भं निघ्नन्त्यथो क्रमात् । हादयास्त्रादिनि-हता आकर्षन्ति च बालकम् । विषादिनिहतास्त्रिंशत् दशहृद् हादयन्ति । वर्षेकवालकं कुर्यादनपत्योऽनपत्यताम् । व्याघ्रेण हन्यते जन्तुः कुमारोगमनेन च । पिण्डवैष्य-सर्पेण गजेन नष्टपट्टकम् । राक्षसा राजकुमारस्यचौरैश्च पशुहंसकः । वैरिणा मित्तभेदी च वक्रटसिर्भुकेण तु । गुरुघातो च शय्यायां मत्सरी शौचवर्जितः । द्रोही संस्काररहितः शुना निक्षेपहारकः । नरोविहन्यते-ऽरण्ये शूकरेण च पाशिकः । क्षमिभिः क्षतवासाश्च क्षमिणा यो निजन्ननः । शृङ्गिणा शङ्करद्रोही यकटेन च क्लृप्तकः । भृगुणा मेदिनीचौरोवज्रिणा यज्ञहानि-

क्त । दवेन दक्षिणाचौरः यक्षेण श्रुतिनिन्दकः । अश्वना द्विजनिन्दकद्विनेष कुमतिप्रदः । उद्धन्वनेन हिंस्रः स्यात् सेतुभेदी जनेन तु । क्रुमेण राज-दन्तिहृदतीवारेण शौहृहृत् । शाकिन्याद्यैश्च क्षियते सर्पकार्यकारकः । अन्ध्यायेऽप्यधीयानो क्षियते विद्युता तथा । अस्मृश्वस्यस्यसङ्गी च वान्ममाश्रित्य शास्त्रहृत् । पतितोभद्विक्रैतानपत्योद्विजवस्त्रहृत् । अथ तेषां क्रमे-णैव प्रायश्चित्तं विधीयते । कारयेद्विष्कमात्नन्तु पुरुषं प्रेतहृदिपिण्डम् । चतुर्भुजं दण्डहस्तं महिषासनसंस्थि-तम् । पिष्टैः कण्ठतिलैः कुर्यात् पिण्डं प्रत्यप्रभा-ण्यतः । मध्याञ्ज्यर्करायुक्तं स्वर्णकुण्डलसंयुतम् । अका-लमूलं कलसं पञ्चपल्लवसंयुतम् । कण्ठवस्त्रसमाच्छ्रितं सर्वोषधिसमन्वितम् । तस्योपरि न्यसेदेवं पात्रं धान्य-फलैर्युतम् । सप्रधान्यन्तु सफलं तत्र तत् सकलं न्यसेत् । कुम्भोपरि च विन्यस्य पूजयेत् प्रेतहृदिपिण्डम् । कुर्यात् पुरुषस्त्रोत्तेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम् । षडङ्गञ्च जपेद्भुङ्क्ते कलसे तत्र वेदवित् । यमस्त्रोत्तेन कुर्यात् यमपूजादिकं तथा । गायत्र्याश्चैव कर्त्तव्योजपः स्नात-विशुद्धये । गृह्यान्तिकपूर्वञ्च दशमं जुहुयात्तिलैः । अज्ञातनामगोत्राय प्रेताय सतिषोदकम् । प्रदद्यात् पिण्डतोयैर्न पिण्डं मन्त्रमुदीरयेत् । इमं तिष्ठमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् । ददामि तन्नं प्रेताय यः पीड्यं कुरुते मम । सजलान् कण्ठकलसांस्ति-लपात्रसमन्वितान् । द्वादश प्रेतसृष्टिश्च दद्यादेकञ्च विष्णवे । ततोऽभिषिञ्चेदाचार्योदस्यती कलशोदकैः । शुचिर्वैरायुधधरोमन्त्रैर्वैरुषदैवतैः । यजमानस्तोद-द्यादाचार्याय स दक्षिणाम् । ततो नारायणबलिः कर्त्तव्यः शास्त्रनिश्चयात् । एष साधारणविधिरगतोनाशदाहृतः । विषेषस्तु पुनश्चैवोव्याघ्रादिनिहतेषुपि । व्याघ्रेण निहते प्रेते परकन्यां विवाहयेत् । सर्पदंशे नाग-बलिदैर्यः सर्पस्तु काञ्चनः । चतुर्भिर्कामतं हेम-गजं दद्यान्नर्जहते । राक्षसा विनिहते दद्यात् पुरु-षन्तु हिरण्ययम् । चौरैश्च निहते धेतुं वैरिणा निहते दण्डम् । हृकेण निहते दद्याद् यथाशक्ति च काञ्चनम् । शय्याहते प्रेतव्या शय्या तृतीयसम-न्विता । निष्कमात्तुवर्षस्य विष्णुना समधिष्ठिता । शौचहीने नृते चैव द्विजकक्षणीजं हरिम् । संस्कार-हीने च नृते कुमारञ्च विवाहयेत् । शुना हते च

नित्यं स्यापथेन्नजगत्तः । शूकरेण हते दद्यान्म-
हिषं दक्षिणान्वितम् । जमिभिश्च मृते दद्यात्प्रोधुमान्नं
द्विजातये । शृङ्गिणा च हते दद्याद्दृषभं वस्त्रसंयुतम् ।
गकटेन मृते दद्यादश्वं सोपस्करान्वितम् । भृशुपाते
मृते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्जन्यम् । अग्निना निहते
दद्याद्दुपानहं स्वयंजितः । दवेन निहते चैव कत्तव्या
सटने सभा ! शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषीं दक्षिणा-
न्विताम् । अश्वना निहते दद्यात् सप्तसां गां पय-
स्विनीम् । विषेण च मृते दद्यान्नेदिनीं जेत-
संयुताम् । उद्ध्वनमृते चापि प्रदद्याद्गां पयस्विनीम् ।
मृते जलेन वरुणं हैमं दद्यात्त्रिनिष्ककम् । दृक् दृक् हते
दद्यात् सौवर्णं स्वर्णसंयुतम् । अतोसारमृते लजं गायत्र्याः
संयतो जपेत् । शाकिन्यादिमृते चैवं जपेद्द्रुं यद्योचितम् ।
विद्युता निहते चैव विद्यादानं समाचरेत् । अस्त्रेण च मृते
कार्यं वेदपारायणं तथा । सच्छास्त्रपुस्तकं दद्याद्दान-
माश्रित्य संस्थिते । पातित्येन मृते कुर्यात् प्राजापत्यानि
षोडश । मृते चापत्यरहिते कच्छाणां नवतिञ्चरेत् ।
निष्कतयमितं स्वर्णं दद्यादश्वं हयाहते । कपिना
निहते दद्यात् कपिं कनकनिर्मितम् । विस्त्रचिकामृते
खाड् भोजयेच्च शतं द्विजान् । तिलधेनुः प्रदातव्या
कण्ठेऽक्षकवले मृते । केशरोगमृते चापि अष्टौ कच्छान्
समाचरेत् । एवं कृते विधाने तु विद्यात्तदौर्द्ध-
देहकम् । ततः प्रेतत्वनिर्मुक्ताः पितरस्तपितास्तथा ।
दद्युः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः” ईश्व० ।
भृशुभारतसंवादे रोगादिरूपकर्मविशेषविपाक उक्तो यथा-
श्वशेषः “वातपित्तादिभिर्दोषैर्दुत्पन्नं प्रशस्यति । अगदेन
सुवैद्येन कर्णजं नोपशस्यति । तस्मात् कर्म परि-
ज्ञाय प्रायश्चित्तं करोति यः । स तु दोषैर्विनिर्मुक्तो
भोगीव कञ्चुकोष्णतः । भवतीह पवित्रोऽपि मनुजो
निरुपपन्नः । निशस्य तस्य तदुवाक्यं प्रशस्य स महा-
मतिः । कृतकर्माण्यमनं विस्तरेण मङ्गलमते ! । यदस्य
सुनिशादूल ! मान्यो वक्ता त्वया विना । सुनिश्वाच ।
धर्माधर्मसमायुक्ता लोभमोहसमाहताः । भवन्ति
मानवाः सर्वे विष्णुमायावगुणहताः । स्वरुर्मा-
यमासाद्य पतन्ति निरये नराः । ततो जन्म सभा
साद्य व्याधिं कर्मानुरूपतः । अवाप्य परितर्षन्ति पीडा-
मानाः समन्ततः । देवप्रव्यविनाशेन गुरुद्रोहादि
कर्मभिः । क्रमात् सर्वेषु पच्यन्ते नरकेषु मही-

लयात् । महापातकिनश्चापि सर्वेषु नरकेषु हि ।
आचन्द्रतारकं यावत् पीडयन्ते विविधैर्गदैः । उप-
पातकिनश्चापि तदर्द्धमिह मानवाः । शेषैः पापैस्तद-
र्द्धञ्च कालं प्राप्य विशेषतः । अथाधःपततां पुंसा-
मधर्मः परिकीर्तितः । नरकाच्च महाघोरे पतनात्
पापसृच्यते । तस्मात् पापेषु दुःखानि तीव्राणि
सुबहून्यापि । तस्मात् पापं न कर्तव्यमात्मपीडाकरं
यतः । कर्मानुसारि नरकं भुङ्क्ताशेषं व्रजन्ति
वै । भूमौ दृक्कृतगुल्मपशुपक्षिण्डगादिभिः ।
प्रत्यक्षं नरकं भुङ्क्ता मानुषत्वं प्रपद्य च । तद्ग्राहि-
लक्षणं सर्वं संप्राप्य परितर्ष्यते । पूर्वजन्मकृतं
पापं व्याधिरूपेण बाधते । तस्योपशमनं कार्यं मन्त्र-
दानार्चनादिभिः । प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न कुर्यात्
कर्म किञ्चन । अनिस्तीर्यमघं नित्यं वर्द्धते द्विगुणं पुनः ।
देवद्रव्यं द्विजप्राप्तं ब्रह्मस्वं ब्राह्मणस्त्रियः । द्रोह
एषां न कर्तव्यस्त्वधोगतिभयात् सदा । स्वर्ण-
स्त्रियो गुरोः शय्यायार्थो मदास्य भोजकः । ब्रह्महापि
च तेषां वै संसर्गो चापि पञ्चमः । गर्भपातकरः
षष्ठः कन्याद्रुपी च सप्तमः । स्त्रीबालघातकश्चापि
नवमो न्यासहृत्तथा । विश्वासघातकश्चैव दशमः
परिकीर्तितः । एते दशविधा घोरान्तदम्य उपपा-
तकाः । यत् पापं ब्रह्महत्याया द्विगुणं गर्भपातने ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति देहत्यागो विधीयते । कृतदोष-
सहस्राणां योषिद्विद्विजतपस्विनाम् । न बधो नाङ्ग-
विच्छेदो देशत्यागो विधीयते । नैते दण्ड्या
महीभर्तुर्यमस्य विषयकृताः । दण्डयन् दोषमाप्नोति
तस्माद्राजा परित्यजेत् । यथापराधतो राजा शास्त्रा
भवति शास्त्रतः । न तस्य कुरुते शक्तिं यमोमर्त्येषु
शासिता । अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति
ये । प्रायश्चित्तं भवेत्तेषां महापातकिनश्च ते ।
तस्माद्विद्वेष्य वक्तव्यं धर्मशास्त्रानुसारतः । ये विप्राक्ष-
नमन्ति नैव च गुरुं ये चाथ कर्षोष्णता, ये शास्त्रोक्त
विशर्जिता जनपदानां तापकाः पापिनः । ये वैद्यान्
गणकान् यज्ञांश्च सृष्टुः सन्मार्गान् ये सदा, निन्दन्त्येव
महापदं गदभयं विन्दन्ति ते दुःखिताः । ये ममन्ति-
द्विजतीर्थसादरादौषधञ्च भिषजः प्रतिक्षयम् । इष्टमन्त्र-
सखदानजं फलं ते भवन्ति निरुजो निरापदः । व्याधे-
र्यादा गदविस्मरणभेषजाद्यैर्दोषो न याति शमनं

सुलतप्रयोगैः । तं पूर्वजन्मजनितं तु विस्मय्य सम्यक् कार्या समा तदुपदिष्टयथोक्तयानिः” १ अ० ।

२ नपुंसकता “साध्वी यौवनसम्पन्ना त्यक्ता दोषवैरिहंप्रकृता । तेन दोषेण राजेन्द्र ! नपुंसकत्वमुपगच्छति । मूष्णच्छेदन-जड्यस्तु सोऽपि षण्डत्वमनुते । रजस्वलात् स्थिता भार्या सन्निधौ यो न गच्छति । षण्डत्वन्तु भवेत् तस्य जन्म चासाद्य भूपते !” ।

३ अत्यायुःप्रजता “शृणु विप्र ! पुरा ज्ञातुं गतस्त्वं सरितस्त-टम् । गावः कतिपयास्तत्र दृषान्ता वारितास्त्वया । तस्य विप्रस्य पात्रोऽयं जायन्तेऽत्यायुषः प्रजाः” ।

४ अकिञ्चनता “अदाता निष्ठुरो जातः स च धर्मस्य निन्दकः । महाधनो न देवान् ब्राह्मणं तोषयन् पुरा । आयुः-श्रेष्ठे क्वृतिं प्राप्य गृहीतो यमकिङ्करैः । बद्धा पाशेन संनीतो यत्नास्ते धर्मराड्भिः । चित्रशुभ्रेण तत्पापं विस्मृतञ्च यमाप्तया । तेन मर्त्ये महाद्वेगेन कृतं दत्तं न किञ्चन । लोलाख्यस्य नरकस्य विषयेऽयं द्विजो भवेत् । आप्तप्रः किङ्करैर्नीतो निःक्षिप्रो नरकार्णवे । लोलाख्य-नरके घोरे सर्वप्राणभयङ्करे । लोलाख्यनरकस्येह लक्षणं त्वमतः शृणु । सर्वत्र दर्शयेत् सर्वं भक्ष्यपानादि-सर्वतः । ऋगहृणाजलाकारं दृश्यते न तु लभ्यते । नैराशं प्राप्य विषयः क्षुत्पिपासासमाकुलः । बद्ध कालन्तु विविधं भुक्त्वा जन्म प्रपद्य च । अकिञ्चनत्वमासाद्य महाक्लेशञ्च विन्दति । अत्यर्थं कदमं भुङ्क्ते कदम्बमति दुर्लभम् । स तु भिक्षाटनेनापि जीर्णाम्बरधरः सदा”

५ वियोगः “अयं दुष्टोदराचारं दुष्टबुद्ध्या चकार यत् । कोह-भेदकरोयस्मात्तस्माद्दुष्टोयमस्य हि । इत्युक्त्वा शृङ्खलै-र्बद्धा ताडयित्वा मृत्यं ब्रह्म । नीत्वा नियोगिनस्तत्र यत्नास्ते दण्डनायकः । दृष्ट्वा तं चित्रशुभ्रेण तत्पापं प्रकटी-कृतम् । व्यामोहके तु नरके पातितो दुर्भित-र्हृत् ! । व्यामोहकस्य यच्चिह्नं मानं वक्ष्याम्य-शेषतः । व्यायामः सप्ततिस्तस्य योजनं दुर्वहं परम् । कुम्भाकारं निराकारं धूमोष्णव्याप्तमनरम् । वायोर्गतिर्न तत्रास्ति न च रश्मिर्निभावसोः । मूढस्य पतनं तत्र यच्च कैलीविभेदकः । ज्ञात्वा मन्त्रस्य निष्पाद्यं विमन्त्रं यो विधास्यति । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मोहकाख्यञ्च गच्छति । मिथ्यापवादमन्येषां यः करोति सुधामतिः । तस्य मिथ्या-भिर्गंसेन मोहकाख्ये गतिर्भवेत् । यानि मिथ्याभिर्गंसेन पतन्त्यभूषि रोदनात् । तानि सुतान् पश्यन् पुनर्नि तेषां

मिथ्याभिर्गंसिनाम् । मोहकाख्ये महाघोरे पतन्त्य ते दुरा-ययाः । पूर्वपरपरिज्ञानविहीनः परिच्छन्न च । एवमेतत् सङ्घाणि वर्षाणि च चतुर्दश । भुक्त्वा मृगतनुं प्राप्य मृगादेहसमाकुलः । व्यापादितो नृगंसेन नवयोवसमा-द्यतः । मृगयूथपरिव्यक्तस्वकाकी तिष्ठते पुनः । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मृत्युयोनौ प्रजायते । ततो मारुष्यमासाद्य विद्योगे परितप्यते” ।

ईनेत्रामयः । “पुरा विप्र ! गृहस्थस्य दीपस्य हरणं कृतम् । तत्र पुत्रेण भो विप्र ! तेन काण्वत्वमस्य वै । कोटवीञ्च प्रपश्येद्यः सतीं वापि पराङ्गनाम् । सकामः कामतो मोहाद्भ्रतिमालक्ष्य पश्यति । सोऽपि नेत्रामयं प्राप्य सीदतीह स्वकर्मतः । सभ्यं निरयं घोरं संप्राप्य कदमं बद्ध । भुक्त्वा जन्म समासाद्य दुष्टकर्म-समुद्भवम् । मानुषान्तु तनुं प्राप्य निष्कृतिं न करोति यः । पुनर्जन्म समासाद्य प्राप्तं कर्म न सुञ्चति” ।

७ कुञ्जत्वम् । “देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यस्यां नैवाभिवादयेत् । ब्राह्मणञ्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपस्विनम् । ब्रह्मशाने जायते दृष्टः काकटभ्रोपसेवितः । भुक्त्वा कान-मशेषञ्च मानुषत्वमवाप्य सः । कुञ्जत्वमनुते तस्मात् कर्म-णो मानुषो भ्रुवम्” ।

८ अक्षतत्वम् क्लिप्तपादत्वञ्च “उपानहं हरेद् यस्तु तथैव काष्ठपादकाम् । तत्र बालकदुर्भेद्यमङ्गे प्राप्य च सीदति । स नीतोयमदूतैश्च ताड्यमानो मृत्यं सुष्ठुः । प्रवेष्टु-दक्षिणं द्वारं बद्धा पादद्वये दृष्टम् । हाहाकारस्तु सर्वत्र श्रूयते यत्र भीषणः । नीत्वा यमाप्तया दूतै रौरवे च निवेद्यतः । रौरवस्य च यन्मानं तन्मे निगदतः शृणु । लक्ष्ययोजनविस्तीर्णं गभीरं स्याद्दिशतम् । दक्षमानस्तु तत्रैव पतितः पुनरुत्थितः । पुनः पतित-तत्रैव क्रन्दमानो सुष्ठु सुष्ठुः । अनेककालमासाद्य पारं प्राप्य सुदुःखितः । मानुषीं योनिमासाद्य खड्गपादो भवेच्चरः । गृह्णी (क्लिप्तपादता) व्याधिर्भयुक्तो भवेज्जन्मनि-जन्मनि” ।

९ क्लिप्तपाणता “श्रुतिस्मृतिकथायान्तु यस्तत्र विघ्नमाच-रेत् । देवद्विजातिधर्मस्य सदा यो देवनिन्दकः । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य यत्र याति च तत् शृणु । नैर्कते पश्चिमे भागे पिङ्गला नाम या पुरी । पिशाचा यत्र तिष्ठन्ति सोऽपि तत्र स्वकर्मतः । यमाप्तया तत्र नीतो रक्षित-स्तत्र दुर्भितः । तत्र दुःखं महाघोरं भुक्त्वा कर्मा-

नरे पुनः । मानुषत्वमनुप्राप्य क्षिप्रघाणोन्नयोभनः ।
स निन्द्यः सत्सभामध्ये न प्रवेश्योभवेद्भि सः” ।

१० क्षिप्रहस्तता क्षिप्रपादात् च “अतः परं क्षिप्रहस्तोयतो भवति
मानुषः । शृणुष्व तत् प्रवक्ष्ये ऽहं स्वकर्मावशतश्च सः । पिता
माता गुरुर्बुधः क्रोधाविष्टेन ताडितः । विनाऽपराधतो
जन्तुं योवा हन्वादिभोहितः । यमलोके वसेत् षोऽपि
क्षिप्रहस्तो भवेदिह । करेण ताडनाच्छिन्नपाणिर्भवति
पामरः । पादेन क्षिप्रपादस्तु मर्त्यो वै जायते भ्रुवम्” ।

११ क्षिप्रकर्मता । “मिथ्यापवाददुष्टं येन तापः परो-
भवेत् । मानुषस्य, ततोदुष्टाः श्रावयन्ति महीपतिम् ।
ते क्रूराश्चिन्नकर्षाश्च जायन्ते पृथिवीतले” ।

१२ कराङ्घ्रिहीनता । “सैन्ययोर्भयोर्यत्वं संप्रामे चातिदारुणे ।
स्वामिनं सङ्घटे त्वङ्गा ये भग्नाः पापबुद्धयः । स मृतो
गृह्यते दूतभीषणैर्विकटाननेः । पूतिगन्धहतैः पाशै-
नीयते यमसादनम् । तर्ज्यमानः शरैः खड्गैः कूटसुहर-
पाणिभिः । यमात्राकारिभिस्तैस्तु पात्यते नरकं शृणु ।
अधिपत्वानं घोरं नरकं शतयोजनम् । योज-
नायुतगम्भीरं ज्वलत्खड्गसमाकुलम् । पाञ्चले
तत्र तैः खड्गैः शितधारसमाहितैः । ये भग्नाः
स्वामिनं त्वङ्गा मितं प्राप्य च मानुषाः । क्रन्दमानाश्च
तिष्ठन्ति यावदाभूतसंश्रवम् । कर्मावसाने जायन्ते
मानुषत्वमतः परम् । कराङ्घ्रिभ्यां विहीनस्तु दुष्टजीवः
प्रवर्त्तते । नाख्यस्य कर्म संप्रोक्तं येन सुक्तो भवे-
न्नरः । जन्मजन्मनि जायन्ते क्षिप्राङ्घ्रिकरवेदनाः ।

१३ प्रसङ्गात् युद्धकर्माविपाकः “अतःपरन्तु ये शूरास्तेषां
माहात्म्यमुत्तमम् । स्त्रीकामालसतस्तात ! शृणुष्व गदतोमम ।
विद्वृतेषु च भैर्येषु सङ्घटेषु समन्ततः । नृपं प्रति यदा
गच्छेत् सा यात्रा क्लृप्तिः समा । ललाटद्वेगे र्विर-
क्ष्वच्च यस्यापि बन्धे पततीह किञ्चित् । तत् सोमपानेन
हि तस्य तुल्यं संप्रामयत्ते मधवाऽप्युवाच । शूरत्वे-
यस्य गात्राणि शरखड्गादितोमरैः । भिन्दन्ति न यमः
शक्तोपहीतं पुण्यभाजनम् । अत्रोपरि च यः शूरः
प्राणांश्च्यजति घातितः । तिस्रः कोट्योऽङ्गकोटी च
द्विगुणं कालतस्तु सः । अशूरोभिः सेव्यमानोदिव्य-
लोकमवस्थितः । तमेव पुरुषं प्राप्य दृष्ट्वा सर्वाः सुरा-
ङ्गनाः । विमानस्थाः समस्ताश्च गायमानाः परस्परम् ।
परित्वज्य सुरान् यान्ति स्वामिनं प्राप्य हर्षिताः” ।

१४ पन्नरोगः “अयस्त्रः पुरुषो येन शशस्त्रेण हतो रणे ।

तत्कर्मायः परिज्ञानं विस्तरेण शृणुष्व वै । त्वङ्गास्त्र-
हत्यादोषेण यमस्य पुरुषैर्भुगम् । आयुःशेषेऽप्य सङ्घट्ट
यमदूतैर्भयानकैः । तस्मिन् मार्गे दुराधर्मे नोत्वाऽऽज्ञा-
भिर्यमस्य च । कर्तव्यास्त्रे महाघोरे निरये च वसेद्भि
सः । प्रविप्रश्चिरकालन्तु महादुःखेन पच्यते । ततो
रासभयोनौ स जायते वै स्वयं नरः । ततो जगस्ततो
व्याघ्रस्ततः शस्त्रेण हन्यते । सारमेयत्वमासाद्य मत्स्य-
योनौ प्रजायते । तस्माद्मानुषो प्राप्य पन्नरोगेण गृह्यते” ।

१५ वैधव्यम् “विरूपं स्वामिनं दृष्ट्वा यौवनेनातिगर्षिता । दिवा-
निन्दति दुर्घाक्यैः शय्यां न भजते निधि । तेन दोषेण
भो देवि ! वैधव्यं त्वमपान्त्रिता । आसन्ना रमणी या च
स्वामिनं भजते न हि । सा वैधव्यमवाप्नोति दरिद्रं याव-
मन्यते । तस्य दोषस्य पाकोऽयं देवि ! वैधव्यमागतः” ।

१६ बन्धिता “पयःपातमना वत्सस्त्वया पूर्वं निवारितः । पुरुषो
बन्धितां याति वीर्यविक्रमदोषतः । अदक्षिणं व्रतं कृत्वा
बन्धित्वमनयोर्भवेत् । अद्वैतं सिद्धफलं यो भङ्गे प्राप्य-
लोभतः । षोऽपि बन्धित्वमाप्नोति कथयामि ततः शृणु ।
दृष्ट्वा तु भैरुनीभावं विभ्रं तु कुरुते च यः । षोऽपि बन्ध-
त्वमाप्नोति सर्वजन्मनिजन्मनि ।

१७ गर्भभावः “त्वेतायुगस्य मध्ये तु स ज्ञयोनाम भूपतिः । तस्य
भार्याद्वयं जातं सुमित्रा नन्दिनी तथा । नन्दिनी सुभगा
तस्य सुमित्रा या अगस्त्रिणी । पद्धता सा स्वपुत्रेण तेन
पत्या सुमानिता । सापत्यपरुषाविष्टा नन्दिनी नीतिवर्जिता ।
शून्यालये च सङ्घसा कृष्णनाऽऽनीय तं सुतम् । शतधा
खण्डकं कृत्वा तैलपाके विचित्रिमे । सानेन विधिना
राजन् ! दुष्टमन्या निजेच्छया । अकार दाहणं कर्म
तत्फलं शृणु भूपते ! । सा कालवशमासाद्य बालघाताभि-
दोषतः । गृहीत्वा निरुरैर्वृद्धा पाशेन यमकिङ्करैः । नीत्वा
निरयमध्ये तु सा प्रक्षिप्ता दुराशया । कर्मान्ते
कोकिला नाम वैश्वस्य च सुताऽभवत् । भूयोपि विश्वावसुना
परिणीता षट्हाश्रमे । सर्वद्रव्यसमायुक्ते दासदासी-
समाकुले । सा पुनः पञ्चमे मासि तृतीये वा चतुर्थके
गर्भस्त्रावोऽभवत् तस्यालो न दुःखेन दुःखिता” ।

१८ मृतभार्यता “अतिक्रम्य त्वया ज्येष्ठं भ्रातरं चात्मनः
कृतः । पुरा परिणयस्तेन मृतभार्यत्वमागतः । सप्तस्यं
यः स्मृयेत्तैलं ज्येष्ठा भार्यास्य नश्यति” ।

१९ बद्धपुत्रता } “ग्रीवस्त्राङ्घ्रिहृत्कृत्वा यस्तु द्रव्यं हरेत् पुनः
व्यपुत्रता च } शृणु तस्य यथा पापं कथयामि तवापतः ।

निर्जने दुर्गन्धे चोरे विद्यतां चैव नक्षत्रे । क्षमिभूत्वा पसे-
 न्तम चतुर्पिपासावनाङ्गुलः । यन्मन्त्ररत्नं तत्र ततोभीपा-
 रंभुवे । योश्च भावस्तु निरुद्धः शीतवातादिस्तौ चतस्रु ।
 कल्पमन्त्रेण दुःखेन मातृभोजावते चतः । यत्तुतलो-
 भवेत् सोऽपि पुनः न क्षमते हि वा ।

२० दौर्भाग्यम् “अतीवाह च सर्वाह तैश्चस्यैस्त्वया कृतः ।
 इमंमत्तञ्च ते जातं न तार्थं कृत्स्नं सुन्दरि !” ।

२१ वापत्यम् । “अथु देवि ! प्रवक्ष्यामि वस्तु वापत्यवन्ध-
 वम् । दुःखं सुपरमं स्त्रीणां क्षम्यवन्धतः चतु ।
 निष्काशाक्षप्रवादेन विवाद्ं कुर्वते न वा । अन्धोऽन्ध-
 स्ते सुवैभवः कारयित्वा प्रजेदधः । कर्माहुवाविभी-
 मूत्वा जीवेहर्षचतुष्टयम् । ततः पुनरपी दीना देवाङ्गवति
 मातृभी । वापत्यं प्राप्य सन्मत्ता विन्तपीडावमन्विता ।
 भवतीति न सन्देहस्तस्य दानमतः अथु” ।

२२ जात्यन्तरम् “अथु देव ! प्रवक्ष्यामि येन जात्यन्तरं गतः ।
 मह्यो दुःखमाप्नोति भवेहं गर्हितो जनः । इरा राजकुले-
 जातो विश्वीनेति नामतः । एकदा प्राज्ञाप्ती रक्षुता
 वीरवस्त्रा तपस्विनी । पुष्पायिनी पुष्पवनं गता इहाय
 तेन वा । काववाचार्यैतेषां च वचात्कारेण धर्मिता ।
 सुहृदेष्वभिर्धतप्रा ततः स्वभवनं गता । अज्ञानरे ष्ट्वं तस्या
 भिक्षुरेवः समागतः । धर्मिता चापि तन्पुत्रो भिक्षवेऽर्घं
 ददौ सदा । इदं कृतं तवा धर्मं अथु तस्य फलं तथा ।
 तत्कर्मव्यवसायाद्या नक्षत्र विभवकृता । पुनर्जन्म
 समासाद्याऽभवन्हे चतुर्भोजवा । अन्धोऽन्धोनिं परित्यज्य
 ततः वैवर्धोनिमा । एवं वक्ष्यविधं योनिं समासाद्या
 द्विजाङ्गना । अन्धोऽन्धश्च तये दत्त्वा प्राप गतिं नृप ! ।
 मह्योदुःखमाप्नोति च भवेदुर्गर्हितोजनः”

२३ भूक्षयम् “इरा देवापतो राजन् ! गावसानो द्विजः क्षचित् ।
 गन्धं प्रयुवनु वाक्यं कौस्तुभैश्च निन्दितः । तस्य विद्वक्
 पात्रोऽव न वाक् प्रवर्तते सचात् । अत्यमानस्य देशपे
 गावसानं प्रदक्ष्य च । गोपहावं प्रकुर्वीत सहादोषो-
 भवेदुवतः” ।

२४ गदुगदवचनम् “अतःपरं वक्ष्यामि । गदुगदो न कृमिताः ।
 भवन्ति मांसवा जन्ते तच्छुषुषु वदांसि ते । जिगीषाकृ-
 त्त्वद्वोविवाद्ं प्रकरोति च । शुरोर्निन्दाश्च सूक्ष्मादस्य
 पापमतः अथु । वनकोके न तस्यै कुह्यते निधितैः
 चरैः । भिक्षुानि भिक्षुरैः सुवैरस्यं तस्य दोषतः ।
 अन्धेवशास्त्रयन्त्रं दुःखं प्राप्य नक्षत्रम् । मातृपात-

महप्राप्य गदुगदो जायते नरः । ततो गदुगदवा वाख्या
 मर्तः शीवति सर्वदा” ।

२५ सुखरोगः । “पितृदेवशुरोर्निन्दां वे वै निष्ठा वदन्ति च ।
 अमन्त्रमन्त्रा वे च ते वै सुखगदाहिताः । भवन्ति
 नरकस्थान्ते मातृपातस्य निष्कृतिम् अथु वक्ष्यामि
 नृपाक !” ।

२६ कर्षुरोगः । “अथमन्त्रेण यच्छुषुषि पापसम्पन्नं तन्तु अथु ।
 समाकस्युग्रापि महजः कर्षुरोगी भवेत् कदा । कर्षुर्गुणं
 भवेदेव पूजयोषितवन्धवम् । कर्षुरोगमिति क्षात-
 नवाप्य परित्यजेते” ।

२७ दुर्गन्धमात्रता । “चोरवित्वा न गन्धात्पुं इयं शोभपरा-
 वधः । पश्यते नरके चोरे मूलविशासमाङ्गुले । अप्र-
 तिष्ठेऽतिदुर्गन्धे दिव्यवशीभूतत्वम् । नत्वे न प्रयची
 मूत्वा जीवेहर्षचतुष्टयम् । ततोऽनस्य शीमन्तो मूत्वा
 यस्त्रेण कृम्यते । दुर्गन्धेन समाङ्गुलो मातृपातववाप्य चः ।
 अकर्मवयो राजन् ! दुर्गन्धं मात्मन्नुते” ।

२८ दारिद्र्यं विरूपता च । “इरा बहुलक्ष्मणपतेरनालेना-
 वता अथु । दानविपुः कृतज्ञेन पात्रोऽयं नाम्बपाऽभवत् ।
 ना ददस्तेति वो मूवाहैवाग्निमाङ्गुलेषु च । व नरकस्य
 पात्रेण दरिद्रेण न च्यते । दरिद्रः कुर्वते पापं वापाह-
 याति समाभवम् । पुनराग्रस्य पापेन दारिद्रेऽर्थाभिच्छ्रयते ।
 न चयोऽस्ति च पापस्य तस्मात् पापं त्यजेत् सुधीः ।
 अदाता च भवेत् सोऽपि विरूपचापि इविषः । तस्मात्
 कर्म परित्राय दानं दद्यात् क्षयकृतः” ।

२९ द्रव्योद्घातिपादता “चोरवित्वा न स्वयं चतः चारान्धि-
 कं चक्रे । नरके पश्यते यथांशुसुखसववाप्य चः । तस्य
 कर्मभवं चिह्नं जायते कल्पपादयोः । सर्वेदं सर्वदा
 तस्य निष्कृतिं त्यजतः अथु ।

३० दाहज्वरः “इरा येन ष्ट्वं पापः शोभं दग्धन्तु वक्ष्यामि ।
 व चतौ रौरवं प्राप्य शीघ्राननः सक्कर्मिणा । अदिरा-
 क्राटवहीप्रज्वालावावावगुच्छिते । पतितस्त्रिठते बल
 सर्वाभुतपतत्वम् । कर्मांशु मानुषी योमिसवाप्य परि-
 दह्यते । जुरदायेन चोरेण येन याव्यति तच्छुषु” ।

३१ अग्निमान्द्यम् “कुक्षयं नाम नरकं पूजयोषितवन्तु तम् ।
 विस्तारस्यदयकं नक्षत्रोद्घनाङ्गुलम् । तिरन्धि यापिन-
 क्षम द्विजपात्रस्य विज्ञवात् । ततो मानुषतां प्राप्य भुञ्जा
 पापं सुदुष्करम् । अग्निमान्द्यं भवेत्तस्य निष्कृतिं
 कथयामि ते ।

११ अजीर्णरोगः “त्वया जतं पुरा कर्म यद्युक्तं तच्छुभम् । जत्या पात्रं च पात्राग्निं यमवित्वा ज्ञेयं च । भोजनञ्च जतं तस्मादजीर्णत्वस्यपागतः” ।

१२ अतासारः “अवातोऽसारी राजेन्द्र । जायते येन कर्मणा । देहिनां दोषदुर्गतः प्रशस्यति यतः श्रेष्ठम् । अत्यन्तशुभं पापिष्ठं निरुच्छ्रासकनामकम् । शीपश्वस्य नरकं विषमोपश्रवाणाम् । निर्वीतशुभ्रणा युक्तं दंशकादिपरि-
श्रुतम् । पच्यन्ते पापिनस्तत्र वर्षस्यद्युतत्वयम् । यत्तस्मिन्नुपका ये च ये च दानविशोपकाः । परस्व-
कागं चौर्येण वातयन्तीश्च तैः श्रमाः । नरकान्ते मत्स्य-
योगौ भूत्वा वर्षत्रयं पुनः । मातृवत्त्वमनुप्राप्य अतो-
सारेषु स्थिते” ।

१३ अहिष्णी “अत्यर्थं संपदं वे च कुर्वन्ति धनसुखका । न दास्यन्ति न चास्मिन्नि ह्यस्यं कस्यश्च सिञ्चन । तथा गोभूजिह्वसारी निहुरा ये च श्रेष्ठकाः । अदुष्टा-
ऽपतितं भाष्यं शौचने यः परित्यजेत् । स नृतः पच्यते राजन् ! अकर्मवयतः श्रेष्ठम् । नरकञ्च पूरी-
मास्यं प्रशयानस्यपीडितम् । कस्यकोटिघतं तत्र दहन्ते पापदेहिनाः । नरकान्ते गजयोगिं चियते प्राप्य बन्धनात् । तस्मात्तु मातृषीं योगिं ततः प्राप्यावसीदति । अहिष्णीरोगवान् भूत्वा पशुश्वस्यधना-
दिकम् । प्राप्यते विविधैर्दुःखैस्तस्य वक्ष्यामि निरुद्धतम्” ।

१४ पाण्डुरोगः “श्रेष्ठु राजन् ! प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगोद्भवो जतः । परभाष्यारतोऽथ नरसंवात्स्यजातः । स नृतः विह्वरेवीर्यैर्बलः श्रेष्ठश्च वा इवम् । निष्ठुरैः साधुपानुस्तु क्रान्तवानो सुसुर्गुः । योचमानः स्वकं कर्म प्रच-
क्षं पदेपदे । सर्वमन्यां प्रवेष्ट्वेन दक्षिणहारि जीमये । यमनायं वसनीय परभाष्योभिमर्दकम् । ततोऽस्यं यमदूतोऽपि इदं वदन्ति निरनरम् । तं इह चित्त-
शुभेन पापकर्मादुत्वारतः । प्रवक्ष्यामि त्वत्सर्वं दुःखे-
ष्टादिकमस्य वै । अचित्तोऽयं पुराचारः परस्त्रीरमण-
प्रियः । नवस्य नरकं भीमं उच्यन्तीमायसीं शिखाम् । अयमाश्लिष्यन्त्यास्य कारयन्ति वनाश्रया । वर्षीयुतस्यस्ये इे परं तापञ्च सिद्धति । पुनः अकर्म-
पाकेन अश्वदग्निजने हृदे । निष्ठुरो दहते तत्र नेष्ट-
मानः अकर्मणा । वर्षस्यस्यस्यस्यस्य नव सप्राप्तु तानि च । तस्मात्तु विपयं गत्या मातृवत्त्वमनुप्राप्य च । पाण्डुरोगमनुप्राप्य शीघ्रचेताः प्रपद्यते” ।

१५ कामका “भक्तादीनाम् चौरा ये गतिं तेषां ततः श्रेष्ठम् । आयुःशेषे तु ते वाच्यैर्नैवेनीता जनाश्रया । चोरा सुदीति विख्याता पित्रुणा मातु इक्षरा । पिशाचास्तत्र तिष्ठन्ति स्वकर्मवशपोक्षिताः । यत्र संवर्तते निम्नं क्षुत्पिपासा-
महोदता । भक्तचौरान् जनसंज्ञां प्रवेक्ष्य यमविह्वरैः । प्रयान्ति सदनं वाच्यं चित्तशुभ्रोऽस्ति यत्र वै । स तत्र भक्तचौरश्च पिशाचश्चनेष्टितः । भक्तसंख्याप्रमाणेन ववति तत्र कर्मतः । नक्षत्रान्ते वाचसीं योगिं प्राप्य दुःखञ्च विन्दति । काकोऽटादय वर्णाश्च तस्मात् कष्टः प्रजायते । शोऽपि ह्यादयकं जीवेत्ततोभवति सातुषः । कामका-
रोगवान् भूत्वा तद्दोषजनितेन च” ।

१६ काशः “काशः पञ्चविधोराजन् ! जायते येन कर्मणा । तदहं रिखारादुपलभे भूप ! कर्मवशाद्दुवतं । येन दुग्धोजनो निम्नं भिख्यावाक्यैः सुदारुणैः । पित्तप्रवहकं काशं प्राप्य काशेन सीदति । ब्राह्मणस्थानविध्वंसी वातकासाहि-
तोभवेत् । श्रेष्ठते स्त्रेष्ठकासेन जलाशयस्य विज्ञतः । ब्रह्मविष्णुशिवं यस्तु भिन्नभावं प्रपश्यति । अक्षिपातो-
त्यकासेन श्रेष्ठते तमतः श्रेष्ठम् । अकर्मन पशुं हत्वा-
भुङ्क्ते मांसं यो नर । सर्वदोषोऽत्यकासेन श्रेष्ठते श्रेष्ठ-
भूपते ! इति काशपरिज्ञानं कथितञ्च मया श्रेष्ठम् । पुनश्चे कथयिष्यामि यत्ते मनसि वर्तते । राजोवाच । सुतं काशपरिज्ञानं कर्मणा येन जायते । नरकं श्रीश-
निष्कानि त्वसोऽब्रह्मविदां वर ! अयुश्चाथ । स तु कर्म वनाश्रय पच्यते यत्र तच्छुभम् । चित्तवन् क्षानि कर्माणि रोदधानो निरनरम् । नरकवाद्युक्तानामनरकं शोचमा-
युतम् । जूपाकारं श्रेष्ठं दीप्तं पाण्डुकाकारकण्टकैः । श्रेष्ठते भिद्यते तत्र वर्षस्यस्यस्यस्यस्य । नरकाज्जायते दुर्गे जले कुम्भीरकंशकः । कुम्भीराण्युक्तरोभूत्वा जीवे-
द्वर्षस्यस्यस्यस्य । तस्माद्दृष्टवत्पलाशस्य महाभारवहोभवेत् । तदन्ते मातृषीं योगिं संप्राप्य परिदहते । असाध्यकाश-
रोगेण तस्मान्नोऽवसीदति” ।

१७ काशः “काशकाशो महाहृषो भवेद्दुर्द्वामिवातकः । उद्भवेत् कर्मणा येन तस्मिं निगदतः श्रेष्ठम् । महोद्भिं श्लिष्यतककस्तुभेदाश्च पञ्चधा । काशः सर्वजायते पुष्पां पुत्रकर्मवशात्तुनः । यस्तु वसनाश्रयाय पशुश्वस्यं निरुद्धं च । ज्ञानि, चादति वा मोहात् महाकाशेन श्रेष्ठते । यीराश्लिष्यकपापध्ने यस्तु पापाऽप्यका वदेत् । अर्द्धकाशं वसनाश्रया दुर्गोऽहं श्रेष्ठम् । विनिवृत्तान-

यथास्त्रिभुवनानि शक्यते । मर्त्यः यास्त्रिभिर्निर्दिष्टं
 वाक्यं वो दूषयति । पीडयते तमनचासः ॥ सुदुः ५
 पाकस्य विद्वतः । परतः कर्मणा देहो नरकेषु विप-
 च्यते । नरकान्ते व्याधयोनिं व्याधीं यौकर
 वावधीम् । पुत्रकर्मणयाद्योनिं गत्वा स परितप्यते ।
 मातृपत्न्यनुप्राणं पूर्वोक्तं नोपपद्यते” ।

३६ अक्षरोगः । “अक्षरोगस्य विद्यामं दुर्लभं सर्वरोगतः ।
 सङ्गावांसस्य वै राजन् । कथयामि तवापतः । सिनापतिः
 सवमदस्य च पाण्डुरोगोदाह्वयरोऽप्यसरएव बहासमा-
 स्यम् । हृद्वाचकः कामकः सङ्गायो वी चासकावा-
 यपि मन्मथो च । स सुखैव विभं चोरं अक्षरोगं सु-
 दाहयम् । प्रणव्याहृ सुमिच्छेत् निवाहसर्वदग्निम् ।
 राजोवाच । अक्ष रोगस्य चोत्पत्तिर्जायते केन
 कर्मणा । केन दामेन विप्रेन्द्र ! परत्नापि न वर्द्धते ।
 तत्सर्वं विस्तराद्भूहि श्रोतुमिच्छामि यत्नतः । भृगु-
 द्याच । पुरा येन कृतो विप्रोऽन्यासापहरणं कृतम् ।
 वृत्तिच्छेदः कृतो येन सधुविप्रकरस्य वः । सर्वस्वेन प्रजा-
 पीडा कृता येन स्रक्र्मणा । स कृतो दहयते यास्यै
 दूर्तैरेव भयङ्करैः । निवेष्ट्यान्वतमे मार्गे दक्षिणद्वारि-
 भोषणे । ततो नीत्वा यमस्यापे कल्पमानञ्च पापिनम् ।
 स यमस्यां यमस्यापे नीत्वा तं वापकारिणम् । दृष्ट-
 पुष्टाच ते दूताचित्तगुप्तान्तिकं ययुः । चित्तगुप्तं तं वहा
 क्रोधादचित्तबोधनः । चित्तगुप्तं उवाच । इमं पापं
 इराचारं नरकं नव दुर्वहम् । योजनानां यतं सचं
 कुम्भीपाकं सुदाहयम् । तान्मन्मथवे दीप्ते वाहकाकार-
 षडते । एव विधे त दुर्लभः क्षिप्रस्तल स्रकर्मतः । दहय-
 मानोऽतिदुःखेन यावदाभूतसंभवम् । काकान्ते स
 पुनः पापी कर्मियोनो च जायताम् । तत्र जीयति वर्षाणि
 दशपञ्च च भूपते ! दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो भवति
 मातृपः । अन्तुपत्न्यरोगेषु पीडयमानस्तु दहयते” ।

३७ रक्तपित्तम् । “हृद्यं राजन् ! पुरा द्रुप्तं यस्त्रेदं कर्म ।
 महत् । कस्तुकारण्यसंस्थाने सुव्रतो नाम वै द्विजः । तस्य
 पुत्रो इराचारः सर्वधर्मवर्हयत्नतः । परद्रव्यामिषावो च
 परभाखीरतिप्रियः । एकदा कामतस्त्रेण पित्रव्यस्य बधूर्व-
 चात् । धर्मिता तेन देवेषु यमस्य विषयकृतः । नरकान्ते
 कुठे जायकस्य कर्मसमुद्भवम् । रक्तपित्तगदं भुङ्क्ते स्रक-
 चीर्जितदोषतः” ।

३८ शुक्लरोगः “अतःपदं प्रसोऽहं शुक्लरोगं सुदाहयम् ।

यथादत्तपदाने उं सो भूतो वा याति बलं वै । कसेतो
 याति तं सोनिं वेनोपयसनं भवेत् । काकोकनास
 नरकं कर्मपूर्वपरिजुतम् । शिष्यते तत्र दुष्टाया यथापी
 मिष्टभोजनः । अन्वजागमनेनापि नरकं नाम दुर्ग-
 मम् । तस्यात् पिपीपिका भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् ।
 दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा जायते तत्र मानवः । शुक्लरोगं
 समासाद्य वेदनैः परितप्यते । अगर्दने शर्मं ज्ञाति तदा
 शिवं तु कर्मजम्” ।

३९ शुक्लरोगः “हृद्यं कथयिष्येऽहं तव श्लेष्माक्री-
 पते ! । मूढा निरपराधेन ये लोककदनप्रदाः । वृत्ति
 शुभेन चाक्षेपे वाक्यदोषोद्गमेन च । तानेव निष्ठुरा
 दूता यमस्यान्नाकराच वै । महाप्रेतास्त्रिपरये दीप्त-
 शुक्लसमाहते । भेदयन्तीव तत्रैव दम्पत्येभेदकानपि ।
 भुङ्क्ता तु कदनं चोरं कल्पन्तरचतुष्टयम् । नरकान्ते
 ततो मर्त्ये जायते पञ्चवोनिषु । पञ्ची भूत्वा वियोगी-
 स्यात् जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । मातृपत्न्यनुप्राणं शुक्ल-
 रोगात्तरो भवेत्” ।

४० अश्वरीरोगः । “शुक्लं तव पुत्रेण पुरा जन्मान्तरे कृतम् ।
 साध्वीमृत्तमतीं ज्ञातीं सन्निधिं मान्तस्य वः । एतत्-
 कर्म कृतं तेन वृष्टीतसार्थवा च वः । आकाहा भूषण्य
 यस्तु कृतो येन च गोवधः । ते सार्थवा च वृष्टान्ते
 भुङ्क्ता कटं सुदुःसहम् । पञ्चलिं यत् सनाः शोको
 कथाकामूनविंशतिः । तानिष्कास्यं महाघोरे माहात्म्यत-
 साहृतम् । सर्गपदा समाकीर्षं दुष्प्रेक्ष्यं जीववर्जितम् ।
 स तिवेद्विषयो दीपी येनेदं दुष्कृतं कृतम् । कर्मक्षय-
 यत्प्राण्य पचाङ्गवति मातृपः । शेषेऽर्शोर्गदवान् भूत्वा
 दुःखेन पीडितो भवेत्” ।

४१ भगन्दररोगः । “शुदस्य हृद्यं पात्रं पित्तरक्तोदका-
 कतिः । एभवेद्विषटाकारो दुर्वहो नर्मभेदकः । स वै भग-
 न्द्रो श्रेयः कर्मजो नोपयास्यति । आचार्यभार्यागमनं
 ये कुर्वन्ति नराधमाः । पक्षपातमधर्मेषु वाष्टदुष्कना-
 पचाः । ते पतन्ति महाघोरे नरके च सुदाहये । यः
 केषमूषण्यमूर्खोवाहनं भद्रपीठकम् । पीरवेदुयस्तु दुर्वृत्ति-
 वृद्धोवात् स्त्रीधनं च वः । स मृतस्तु विषयकास्यं
 नरकं प्राप्य शीदति । अहंश्रव्यां पुनोमादुभक्त्युमाकोऽ-
 तिदुःखितः । भुङ्क्ताशुतसदृशस्य नवसंक्षयं कथेत् पुनः ।
 सोऽप्यनेनैव रोगेषु जन्माहावपि ध्येयते” ।

४२ अर्हिः “शुदुं कथयामि तवापतः । नवा

महीतं वृत्तिश्चित् सुखादात्म्यं योऽरेत् । शोऽप्यजन्त
 वनासाद्य वातांशच्छर्दिमान् भवेत् । अतर्भक्तिना पितरं
 जलपानं करोति वः । अतः पेशीचर्मी योनिं संप्राप्य
 सुतुपियावया । पीयते तस्यते तावद् वावदुष्मोम-
 गती रविः । मातृवत्तनमहप्राप्य पितृशंशच्छर्दिपीडितः ।
 वातपित्तपरिज्ञानं सर्वदुःखोपदेयतः । प्रात्या कर्मो-
 ज्ञानं दानं देवं सक्तिवभीष्टता' ।

४६ चिकित्सा "चिकित्सा न शक्यते बल्यं सर्वदुःखोपदेयतः । तां
 विद्यात् कर्मजां चिकित्सां श्रेष्ठं भूयः वदामि ते । उत्सृष्टादितं
 येन तपः प्रवृत्तं यत्तेषु गोविप्रसुखाद्यनस्यम् । व वाति
 चोरं नरकं महत्सु चिकित्साविषयः पुनरेति वक्ष्यम्" ।

४७ चारोपकर्म "पितृं जालं चातिवधे नादौ यस्तु च भोज-
 नम् । अन्वाप्नाति च पापिणो वां गतिं याति तां श्रेष्ठु ।
 तस्मात्तं कोटदेवे तु कर्मिभूत्वा विपश्यते । अतः विद्या-
 कर्मिभूत्वा पश्यते ब्रह्मवाचरान् । ततो वावदुष्मोमि-
 त्वात्तं जीवेच्चिरं दिनम् । तत्र वावदुष्मोमी तु सर्वदुः-
 खमवाप्य वै । महत्सुखमवाप्नोति हीनबोनी प्रजावते ।
 चारोपकर्मणोपि योऽपि तस्मात्तं केवचम्" ।

४८ क्षरमन्त्रः "त्वया कृतं पुरा वक्ष्ये तन्मे निगदतः श्रेष्ठु । क्षरं
 नावमानन्तु सुतिसन्तं द्विजोत्तमम् । त्वं विवेचितयान्
 पूर्वं तस्मात्ते गतिरीदृशी । अथवाप्यपदं वस्तु नावमानन्तु
 सुखरम् । निवारयति शोऽप्येवं क्षरमन्त्रेण वदन्ते" ।

४९ अतिशय्या । "अपितं गोशुभं प्राप्तं जलपानावसन्नम् ।
 विप्रनाचरितं तेन प्रपाञ्चवसते न च । जलपानं
 तथा च्युत्वा अतो याति वनाश्रया । जगरे निर्जले देवे
 दुर्वेषे विवृतानवे । कीटयोनिं वनासाद्य तत्र तिष्ठति
 पापधीः । गोशोमसन्धितं काकं दुःखमाप्नोति निर्भ-
 रम् । मातृवत्तनमहप्राप्य तस्याव्याधियुतो भवेत्" ।

५० विस्फोटकम् । "सुधन्वा नामतकोन वक्ष्यामस्य जलपाने ।
 कृतं ज्ञानं कर्तुं पीतं तत्कर्मवधतः श्रेष्ठु । आशुःशेपे
 अतो दुर्तम्वृत्तित्वा वनाश्रया । वक्ष्यामस्य वक्ष्यते
 विप्रः श्रेष्ठे निराश्रये । भुक्त्वा तत्र महद्दुःखं तस्मान्मे
 त्वत्कृते न्यप ! । जातोदाश्रयतो भूत्वा विस्फोटकमहा-
 र्हितः । अथवाप्यपितृदोषं यो भुङ्क्ते वा तस्य वेदना" ।

५१ अन्नसूत्रं "अन्नसूत्रं अजाविष्टो येन संजायते नरः ।
 तच्छ्रेष्ठं नवाश्रयात् अथवापि वनाश्रयः । अथस्तु जायते
 तस्य तत्र दुःखकरः परः । वनाश्रयां कुटिलोकोकं
 आभयित्वाऽन्यथा भवेत् । सूत्रोन्मितो भवेत् शोऽपि वल

याति श्रेष्ठं च । तस्मात्तुयोऽन्वे दुर्वेषीः निहृता
 वनदेहिताः । नीत्वा प्रवाणितं शीलं वापि पितृणां
 पुरीम् । अथैवमव्यक्तं पिशाचाः वसि दुःखिताः ।
 संश्लेषकानि दुःखात्ता पिशाचाः वल्यं सुखिताः । अन्न-
 युक्तो भवेत्तत्र पूर्वजन्मनरं न्यप ! । उत्सृष्टो जायते
 तस्माद्दुःखं वसति कोटरे । उत्सृष्टत्वचनं प्राप्य वनबोनी
 प्रजावते ? वसो जीयति वसि कं ततो भवति मातृवत् ।
 पूर्वजन्मप्रभावेन अन्नसूत्रोन्मितो भवेत्" ।

५२ कुशोमः । "कुशोमो जायते येन कर्मणा तनतः श्रेष्ठु ।
 चावधानो महीपाक ! कथयामि तवापतः । शोभात्
 द्वेनाश्रवेदुवस्तु परपीछाप्रदायकः । कर्मोदवाटनकद्यो-
 ऽपि कदनं तेन विन्दति । महत्सुखेन दोषेषु दुर्वेषम्
 नरकं व्रजेत् । नरकान्मे पुनर्नन्वे कुशोमैरतिदास्यैः ।
 पीछामानी दुनोत्वायु कर्मोदोपविषेयतः" ।

५३ आमवातः । "पुरा येन महीपाक ! कृतो वक्ष्येदक्षिणः ।
 उत्सृष्टश्च त्राक्यावैव न दत्तं येन वा पुनः । अधर्मा-
 र्जितवित्तानां संपत्को येन वा जतः । यन्मिपन्मिपु
 तस्मैव भवेदानस्य संपत्कः । तस्मात् प्रवर्तते शोषो
 वेदना चातिदास्यथा । आमवातस्तु व श्रेष्ठः कर्मज-
 सास्य निष्कृतिम्" ।

५४ चर्माङ्गवातव्याधिः "वातव्याध्युद्गमोयेन कर्मणा
 देहिनी न्यप । उत्सृष्टो ब्रह्मधामावेः सत्यं वल्ले
 ततः श्रेष्ठु । सुरापयोविप्रमन्त्रं येन वै वाञ्छता कृतात् ।
 कृतं व नरकस्थाने शुनोबोनी प्रविश्य च । अङ्गा-
 न्मुककटीन्मुकमुक्तः केवचसङ्गः । परस्त्रीवधनं
 येन च्युतं तस्य ततः श्रेष्ठु । अतः व दुर्वेष-
 वास्वीनीतिचेतोवनाश्रया । आवसीक्ष्य पिशां तत्रां
 वक्ष्यामस्य परिश्रुताम् । तदुगले वक्ष्येद्द वक्ष्यादुयावदिम्ना
 वदन्तं । तस्मान्मे प्राज्ञानो कोनिं प्रवाण्यद्वेषतत्तवम् ।
 मातृवत्तनमहप्राप्य वदन्ते तेन संश्रेष्ठु । सत्यथा
 प्रत्यवकास्य, चर्माङ्गं वातपीडितम् । शोषमानं वदा
 तस्य भवतीह खकर्मतः" ।

५५ तन्दरोगः "वटो कृतः पुरा येन त्राक्यावक्ष्य महीपते । ।
 दस्यते व च दुर्वेषः संवमन्तां वनाश्रया । कुम्भीरो-
 जायते तस्माच्चिरपाकं जले पश्येत् । तस्मान्मे मातृवत्
 बोनिं संप्राप्य तन्मन्वान् भवेत् । अथस्तु सर्वकर्मेषु
 गदोपचमदोमतः । संवमन्त्रं विप्रे प्रवृत्तवित्वादिनं
 वदो न दद्यात् सदुपाहितं जलम् । अथपिदोष-

चमस्य संपत्तुं भवन्मन्त्रीयोपवदेव तोन्विषः ।

५६ कश्चिदपि "अथाश्विनीयोपवदो भवेदुद्येन वदापि तत् ।
जिह्वाकादवभाविषो वानवोवो निर्वपति । निवि-
ह्वनविकल्पेन च कृतः प्रायः वावरीम् । अथस्य
वारमेवीश्व बोनिष्ठावाद्य कर्नतः । यथात् संजावते
देही विदधास्य प्रपुत्र च । इत्युच्यते अश्विनीयं
दक्षिणागोऽतिदुषितः" ।

५७ योषोदरम् "बोमाश्वोऽश्वमवाहो वात् जन्माऽधर्मं वदेत्
वः । व भुक्ते नरकं वीरं यथाश्वोषोदरी भवेत्" ।

५८ योषोदरम् "अश्विनीयुग्मेरेषु भिक्षुभावं करोति वः ।
अश्वरते च तद् दुःशास्त्रा जशोदरवजा ततः" ।

५९ योषः "इत्यथ योषयाम् जातः अश्वनीर्जितदोषतः ।
कर्ता भुक्तेऽप्यथा काल कर्त्तव्या परिदेवना । विनापरा-
धेन वतोवहवसाधिताः पुरा । कथावनेत्यर्थं च तेन
योथाहं तथ वः । उत्पातकथभाविषो जातस्य च्छे
श्चक्षु । तेन योथाहं तः इत्यो इया चिन्तापरः प्रभोः" ।

६० मूलकम् "मूलकम् भवेत् भूप ! कर्मणा येन दारुणम् ।
देहिनी देहनाथार्थं तस्मै निगदतः श्रेणु । विभवा-
गमनं येन कृतं वा अद्यभोजनम् । मूलकम् भवेत्
वोऽपि भुक्ते च नरकं वृणु । अज्ञात्वा विगुणं कर्म
जन्मकर्म च वदति" ।

६१ मूलावतः "मूलावतो भवेदुद्येन तस्मै निगदतः श्रेणु ।
दस्यवोर्नैषुने वस्तु सज्जिधो नोपगच्छति । मूलावतो
भवेत्तस्य दुर्वचं कदनप्रदम्" ।

६२ अश्वरते "अथाश्वरते भवेदुद्येन तस्मै निगदतः श्रेणु ।
अदृश्यातां क्षिप्रं वस्तु सज्जिधो नोपगच्छति । अश्वीत्या
श्लोभभावाद्वा च वाति नरकं नरः । पूषयोषित-
र्षमिन्ने नरके पश्यते भयम् । मातृपत्न्यमहोप्राय
यार्कटाश्वरतेनवान् । भूप ! विन्दत्यहदिनं कदनं मूल-
रोधनः । आर्षवस्य विपथीयं वः करोति नराधमः ।
तथात् सर्वप्रवक्ष्ये नरोनाश्वीकृताविवाद्" ।

६३ श्रेणुः । "श्रेणुश्च विंशतिः श्वताः इत्युक्तमर्थप्रभावजाः ।
तेषां नामाश्वश्च वक्ष्ये प्रमादुत्पद्यते वतः । मधुमेहः
शान्दमेहः सुराशुकोदरकवा । इत्युः विकृतयोधुच वित-
नेहकस्यैव च । श्रेणःशोरच नीलच शारिद्रः काचसं-
घवः । यथा रत्नच शान्दिनेयका चारकावा गजः । यज्ञ-
शयोपदेयेन शान्ता शैवान् प्रथम् प्रथम् । नामाह-
कारतः पूर्वं कर्म शान्ता विधिदरेत् । पूर्वं वैष्णवकद्वयस्य

शौचरो मेनिवासयेत् । तस्यान्ते मातृभी प्रायः अश्वमेधा-
हिता भवेत् । मातृनामो यथाश्वोऽश्वमेधो भवेदरः ।
रजकीवमनाश्वं चारनेही प्रजावते । यहीविषयं च
जत्या शान्दमेधापिभो भवेत् । रोमिधीमनाश्वोर्नो
भवेत्काश्वमेधवान् । जिह्वाकी धर्मिता येन च भवेच्छु-
क्रमेधवान् । यद्यमशमिनयने भवेत्क्षिप्रतमेधवान् ।
सर्वकृता शीरनेही वितनेही सुरारवः । काचनेही
भवेत् वीऽपि इत्यनत्याच भर्षवाद् । रजकावातां रति
जज्ञमेधाहितो भवेत् । मय्यनेहवृतः वीऽपि
वोऽप्यजानमनश्चरेत् । इत्युक्तेतिदुर्बोविधवा
मतिदोषतः । मातृशोभनमाहेही वृत्तमेधेन
मेधति । अश्वतानमनाश्वो हरिद्राभश्च मेधति । मातरं
वेऽभिनयन्ति भनिनीश्चात्मनः सुताम् । यन्मूर्च्छायास्त-
रतां आह्वयानांश्च मातृशोम् । सुवृत्ती राजपत्नीश्च
जिह्वाकी वा कुटुम्बिनीम् । अता वैवकतपुटी यान्ति
भूनेः प्रपीडिताः । ताद्यन्ते तत्र दुर्बला मत्तः श्रेणु
वदापि ते । अश्वारदाथी मथिष्य तान् दक्षिण वनाश्रया ।
दूतास्तु मङ्गली चोरं अश्वनीयावलीं धिक्ताम् । खाद-
यन्ति च तान् यथात् नरके च क्षिपन्ति वै । नरकान्ते
पुनश्चोऽपि कृताः क्षुः मृकरा भयम् । मृकराः पञ्च-
वर्षाणि दय वर्षाणि कुकुराः । विपीडिताश्चवोनावा
इधिकावावदमात्रकम् । भूत्वा प्रयान्ति गोवोनी चञ्ज
विकलेन्द्रिवाः । तत्राधर्मस्यं जत्या ततो मातृप-
वोनिष् । प्रमेहगदवन्तः क्षुः प्राप्नुवन्ति मनोव्याधाम्" ।
६४ इत्युक्तेतिदुर्बोविधवा "धर्मपत्नीं परित्यज्य वोऽप्यश्वीर्नैषुने
रतः । च श्वीविरक्तो भवति पुंसं तस्य विनश्यति" ।
६५ अश्वरते "वस्तुं जत्या सुखेन विप्रोवेदवहपुजतः ।
अदेव नहनं याति अज्ञं कृन्ति निवाहवत् । पश्चिपोतान्
वहून् वोऽपि नित्यं खादितवांकरा । आशुःशेषे
व वै दूतैर्वास्वनीतोवनाश्रया । निःशिमो नरके वीरे
तस्यान्ते त्वत्कृते हिमः । जातः सर्वशुशुत्पन्नः सनर्मे-
वयतः श्रेणु । सुवृत्तरोनेच सनर्मेः शौचरेताः सुदुःखितः" ।
६६ अश्वरते "मातृश्वं वैश्वं तीर्थं वितरं मातरं द्विजम् ।
नार्थमेधित्वेहापि पुरा च नरकं प्रजेत् । पुरीवाश्वो
महाचोरे निरवे च्छेभोजने । अश्वःशिरा भवेत् पापी
नामाहुःअप्रपीडितः । अश्वान्ते च पुनर्वीतिं मातृभी
प्रायः कर्मभिः । अश्वारदोभवान् यत्को जावते अयमन्मन् ।
अतिभयकरं इत्यं वैदसं मातृके पुरी । दम्भावाद

चरेदुयस्तु भवेदुन्मादरोगवान्" उन्मादमेदाः सुहृतीका चेवा
 ३७ अथकारः "वे चोपनुद्वयः पूर्वं न ज्ञानस्युपकारिणम् ।
 ब्राह्मणव्यावरोधश्च वैः कृतोमानवाधनैः । मोक्षश्च
 रश्मिर्बिम्बं ते सुनिर्व्वरजाग्निनः । नरकान्ते व्यासयोगिं
 वैवाचीकपि प्रौढरोम् । ततो मातृपवनो ह स्यापकार
 दुतो भवेत्" ।

३८ अस्मिन्नुन्मादिः "अजातु तिस्रपेदुश्च शीघ्रवर्णतिहा-
 जिनम् । गजोभवहृतीधेनुवायुनखापि संपद्म् । शीघ्रं
 तंश्च स्वयं नष्टादानस्य वा पद्म् । वः करोत्यन्वया
 योमो वैचुनं ज्ञानमोहितः । नरेषु नवि नो रेतःसैकं वा
 कुर्वते कश्चित् । अज्ञानं नृपतिरूपं चोदरेदुत्तभापतः ।
 अन्वयेच्छरयं प्राप्तं तदा भार्य्यां विवाहिताम् । दन्ति-
 दस्तुनश्चिन्मात्सिंहगवादिभिर्हितः । व अतः सास्वरहिते
 स्थाने च व विनोदति । अथेवकाशं तस्थान्ते मातृपत्व-
 नवाय वः । अस्मिन्नुन्मादिभ्यो रोगैर्गृहीतकथ्यते वदा" ।

३९ मूलकविः "अन्ते प्रथिमेदाश्वं जन्महीनं विनोहितः ।
 व मृतः पर्यताङ्गुनैः पात्सतेऽधः पुनः पुनः । सर्वाङ्गव्याधि-
 दिग्धः व क्रन्दमानो वमाश्रया । भुञ्जा कष्टं चिरादुष्यं
 मातृपत्वमवाय वः । मूलकमर्हितं गालं प्राप्य सुहृति
 निर्भरम्" ।

४० विद्वधिः "कथापहरणं येन कृतं चोन्मेष वै पुरा । समृतो
 वमदूतेषु शास्त्रमानो यमाश्रया । संयमन्त्यं प्रीडितोऽपि
 दक्षिणहारि जेवकम् । शोचयित्वा स्वयं कर्म क्रन्दमानः
 परेपदे । प्रथिप्रो नरके चोरे व वै शीदति पापकम् ।
 ततोवानरवोमो च जन्मावाय व दुत्तधीः । तच्छेजे
 मातृपत्वोऽपि व वै विद्वधिमान् भवेत्" ।

४१ अथची वातपन्थिश्च "त्वन्मन्थे बहवो वस्तु पर्येटीफल-
 वन्निभाः । भवन्ति पन्थवस्तस्य नाम सादपवीमदम् ।
 बहिर्बहुत्कथाकारं वर्द्धते च दिनं प्रति । वातपन्थीति वा
 चोवा जायते देहिदेहृतः । रदं नदह्यं भूष ! जायते येन
 तच्छुषु । कथय मि तव स्नेहाहर्म्योऽपि कश्चोपति ! इ वश्च-
 वस्तुचन्थार्थं पर्यंतश्च नदीतटम् । बह्वीकाशं गवांमोठं
 मोथाकां देवताशयम् । वमावाय चरेन् मूलं तथा गिरी-
 वनादिकम् । वमानं कुर्वते वस्तु व प्राप्नोति ततः श्चु ।
 ज्ञान्यपायश्च दुर्मेद्यं पापिठानं भवप्रदम् । ज्ञानिपुत्र-
 वयाविषाचोहितेवापि पिच्छिक्तम् । पापिनस्तस्य ज्ञानि
 दूतेनेष्टाः सुतिदुरैः । शोचन्तः स्नानि कर्माणि क्रन्दमानाः
 परेपदे । यमाश्रया च निरवे चरे पूवपत्तिरिति । ज्ञानि-

स्तिष्ठन्ति तत्तैव चरेषु दुष्कृतं कृतम् । तस्थान्ते मातृपवी
 योगिं प्राप्य सुहृदिमान् भवेत्" ।

४२ शिरोरोगः "अन्मन्थोऽपि वै कर्मा वाचरन्तीश्च शोचनम् ।
 ब्राह्मणश्च पुत्रं हवा न नयन्ति कुबुधयः । तत्कर्णपाय-
 वहायो ष्टहीत्या वनकिहुरैः । इरो जन्मयती नीत्या
 पिशाचकुलशैविताम् । तास्थान्ते विविधैर्नर्नवैरैः पापि-
 भवावहैः । अनेककाशं तलापि स्थित्वा भङ्गयोगिन् ।
 जायन्ते तस्य तिष्ठन्ति वर्षाणि दशसंख्यया । जेपयोगिं
 ततोवाग्नि निरवर्द्धं तस्य व स्थिताः । भुञ्जा कर्मवधात्
 कष्टं मातृप्वं वाग्नि ते पुनः । मातृपवी योगिनावाद्-
 धिरोरोगवृतास्तु ते ।

४३ नेत्रहीनता "पुरा वकामतो येन शौटवी च पराङ्गना ।
 हटा जेलाभिवातो वा गोः कृतो ब्राह्मणस्य वा । व
 एव कर्मवधनः कुपितैर्धनकिहुरैः । काकोठे नरके विप्रो
 वक्षसिठति ष्टह्रसैः । वज्रतन्त्रमन्थेः काकोठस्य नेत्रस्य जन्म-
 नम् । क्रियतेऽवदयतं वायत् उत्पत्तोत्पत्त निक्षयः ।
 शोचते स्नानि कर्माणि क्रन्दमानोऽतिदुःखितः । उत्पत्त-
 नरकात् पश्चात् उच्चोजायते हि वः । वदा कोटरपाथी
 च दिवाश्वः काकवहिवः । तिष्ठत्यवदाष्टकं जावन्मा-
 तृपत्वमवाय वः । नेत्रहीनोभवेदुदुःखी भवेत् कर्मवधी-
 कृतः । वक्षिन् ववधि वन् कर्म कृतं वापि दुष्कृतम् ।
 तस्मिन् वहावोभवति तदवस्त्रेव जन्मतः । जीवन्
 तद्वृथा मर्त्ये नेत्रहीनस्य देहिनः । विद्वमाने शरीरेऽपि
 नेत्रहीनो निरर्थकः । प्राणानारपिदं देहं शोच्यत् प्राण-
 वर्जितम् । तद्वस्त्रेवकिहुरैश्चो हवा स्नानुभरयं वरम्" ।

४४ रात्र्यन्वता "पुरा परकी श्चु कामकुञ्जरा विनोहिता वस्तु-
 विवर्जितापि । नोपिप्रथिंवास्तु मितान्महर्षिःश्रीकृता नेत्र-
 विहीनतायै । नृत्तान्मन्थवन्मन्थवाचरोमः दिशान्वावा
 चार्बुदशपजा मे । देगादुपेता कृष्ण दूरनाथ तां जेऽद्य-
 देवेय ! हरे ! प्रवीद" ।

४५ नेत्ररोगः "मन्थरुष्टिभेदु येन मनुजस्तपतः श्चु । उद-
 वाकावनेकाशं काशं कथन्दिने नरः । रीकते कापतेः
 योऽपि मन्थरुष्टिः व दे भवेत् । वचाशुचिगरीरः
 वन् शीघ्रवे दिनवैशरुः । नयन्तं पञ्चगुरद्व दिनं वक्षि
 नां दिवम् । योऽन्वजन्म वमावाय नेत्रव्याधिदुतो भवेत् ।
 कनेन पठककश्चित्पिरोति दुतो भवेत् । दन्वतिभ्यां
 महत्तं जे नरः मयति जेषुनम् । योऽन्वजन्म वमावाय
 नेत्रपुण्यगदासिमान् । दन्वथोः सुस्तावकचित्तयोः सुद-

तेषाम् । यः करोति स वै नैवपूवरो गतुः भवेत् ।
 मृत्वा कष्टनवाग्नेति पिबटादिषुतोऽङ्गैः । विद्यावात्सपतिं
 वा स्त्री पुत्रमाप्नोति कारतः । साऽन्यजन्मनि भूपाय ।
 विदुषाक्षी भवेद् भुवम् । यथाऽद्या प्रपश्ये ह्यवः पुष्टयो-
 वाय द्योवितम् । क्रोधाविष्टेन जनसा वा वा चोऽपि पतिं
 द्विजम् । साम्यजन्म समावाय विनवास्त्रोभवेद्भुवम् ।

७६ गणकण्डः गण्डनाका च 'पुरा येन ज्ञतं नोऽङ्गादुपुष्टकी-
 कष्टदग्नेनम् । स मृतः प्राप्नोते देवे निर्जने च दवाप्रवा ।
 पात्यते किहुरैरीरेदियवर्षायुतलवम् । पुनर्जक वनापादा
 कर्मन वयतश्च सः । गणकण्डवुतोमित्यं मन्त्रनाकाउपो-
 ऽपि सन् । पापी सीदति दुष्टेः चिरं कर्मवशात्पि" ।

७७ गणारोगः "प्राज्ञाकर्मपरिभ्रष्टो मन्त्रावित्थेतनः । सुगन्धि-
 कुसुमादीनि यानि इत्यादि ताणि च । तया वतत-
 नात्रातं प्राप्तं दत्तं न कलषितम् । प्राज्ञाभ्यो न देवेभ्यो
 दत्तं तेनेदमोदयम् । नाशिकादेशमावाय कर्म चात्रिण्य
 तिष्ठति । किञ्च वेद्याङ्गावस्त्रे यौवनं विफलीकृतम् ।
 वेद्याश्च रमिता यैश्च तेनाशुश्या द्विजातवः" ।

७८ वीरहीनजनता "वाचमानं पयो वा स्त्री न ददाति परा-
 र्भके । सा मृता सपिथी भूत्वा जीनेहर्षवत्पवम् । तस्मात्
 कन्धपिकावीनो प्रविश्याद्दवत्पवम् । प्रत्यक्षं नरकं भुञ्जा
 नाहृषी त्ठ भवेत् वा । वृष्टं भूप ! प्रकृता स्त्री स्त्रीष्वी-
 रसनी भवेत् । सीरं न कारते यथाः सनात् वन्यते हि
 वा । आत्मजपाकनेऽयथा भूत्वा कष्टं विन्दति" ।

७९ सनविस्कोटारोगः "समयाकोभवेद्देवेन कर्मणा त्वमतः शृणु ।
 दहऽन्यपुत्रं वा स्त्री सनं दग्धवती कश्चम् । वनामा-
 कामवुद्ध्या वा दुष्टवीर्यगविता । दूतैर्वनाप्रवा वापि
 यास्यते च निरन्तरम् । भुञ्जा कर्मजं दुःखं पुनर्भूत्वा
 च नाहृषी । सनविस्कोटारोगाद्या निश्चिता सुखवर्जिता" ।

८० वेद्यात्मम् "कृते भक्तं रि वा नारी परस्मान्मभिकापिथी ।
 वा मृता किहुरैवीर्यैर्दक्षुपावाविताङ्गिता । नीत्वा यनां-
 प्रवा वा च विगुह्यं ततः शृणु । आवंशं इष्टं तत्रं
 कुरद्वभ्रुदोऽन्यवम् । आङ्गिरसकतिक्रूराः कारयन्ति नरं
 भवम् । यनांयुतवह्मन्ते ततो जलं च यौवरीम् ।
 कारयेवीर्यं नाजारी योनिवाविश्व कर्मतः । मृत्वा च
 नाहृषी पचाद्दरकीत्वनाय वा । अवेवपुत्रैः वा च
 रव्यमाया क्लेशवा । कर्मो भोक्त्रवात् वा च सुखं प्राप्य
 सुखं वता । न भवेद्वा साम्यनारीवन्मपह्वजोविवा ।
 यथाः वा च भवेद्देव्या जन्मजन्मन्मथा न हि" ।

८१ बाधिर्यम् "पुरा वस्तु कहीपाक ! धर्मविन्नापराहृतः ।
 निम्बः पिबन्नाहृषां द्विजतीर्षुषस्य च । श्रुतेर्बाधिर्य-
 रोगेण च एव परिच्छते" ।

८२ क्लेशरोगः "निम्बक्रिवावर्हिषसु मृत्वा भुङ्क्ते च दुर्भतिः ।
 कृतः भूजपयः प्राप्य शृष्टकामोपजोवकः । वाववत्यमनु-
 प्राय्य म्प्रभुद्वन्द्वकारः । मृत्वा च नाहृषते च क्लेश-
 रोगी वदा भवेत्" ।

८३ क्लेशरोगम् "द्विजः सन्ध्याविहीनो वः च मृदादधनः
 कृतः । स मृतः यास्यते वाय्वैर्दक्षतपुरीमर्गैः । काही
 पारावती योनिं मत्वा तिष्ठति वक्ष्यरम् । ततो नाहृषतां
 प्राय्य क्लेशमृदाहृतो भवेत्" ।

८४ वीरिणोः "रमनाथं पतिं वा स्त्री तोषयेत् वपेक्षवा ।
 उद्रा वा च कृता वै स्यात् जीनेहर्षवत्पवम् ।
 तस्माद् नाहृषी प्राय्य योनिं व्याध्वादिबोगिनीम्
 मत्वा संन्यमाना वा वीरिणोश्च निर्भरम् । किञ्च
 श्रीर्षप्रकारेण वा कुरत्वममोजनम् । वा तद्वैनेव वततं
 म्पुत्रे नाम वंशवः" ।

८५ क्लेशरोगम् प्रदरम् "अथाहृष्टमनुपं प्रदरं योनिदोषजम् ।
 कर्मणा येन राजेन्द्र ! तत्रे निगदतः शृणु । कला रव्य-
 नवादी वा वीरिदुभुङ्क्ते बुभुक्षवा । बुभुक्षितं पतिं म्भुञ्जा
 इवा मशुवधेन च । प्रवाति नरकं चोरं यत्
 प्रोक्तं जयमक्षये । प्रत्यक्षं नरकं भुञ्जा ततो
 भवति वावही । वावही द्य वनांश्च शृणी भवति वा
 पुनः । नाहृषी त्ठ भवेत् पचाद्दरमृष्टमदाहृिता ।
 चेतप्रदरुश्या वा भवेद् वा भक्तचोरिथी" ।

८६ वृषबीसुतोत्पादनम् परकान्नासुतोत्पादनम् । "नष्टामना
 मृदादाता तीर्थकत् पुष्यककुचिः । नमरीं भ्रमता तेन
 वापिदेवा मनोहरा । रव्या व्यथोवि वीन्द्येगीकारव-
 विवावभूः । तां दहा भोजितो राजा सत्यम्भजातर्षुः ।
 तामादाव वचाश्वं च ववी निजमर्षं प्रति । विद्याव महि-
 चोरत्वा नारीः दिववर्षवदाः । आनाहृरागशान् राजा
 क्वं ताह न सुवति । तस्या नर्मे सुतं राजा जनवा-
 चाव सुन्दरम् । देगादपि महीपाक आयुःवेचे वना-
 प्रवा । नीनो यनानिकं दूतं चौरं च ऋषदावथैः ।
 धर्मराजपुरे तस्य चित्रगुप्तेन भोमता । एतत् श्रुत्वा
 वनः क्रुद्धोऽमरीकृतान् सुनिष्ठुरान् । एषं क्रूरं पुरा-
 चारं परयोपितप्रियं वदा । रौरवं नरकं नीत्वा
 ताडयध्वं निरन्तरम् । तस्याः प्रीवमृत्वाभ्यासुत्पन्नस्य सुतस्य

च । एतस्य विद्वत्कौशानाकाहारायं प्रदास्यं । रौरवे-
ऽप्ययतं दुष्टं स्थापयित्वा च वेदिमनु । ततः ऋक्-
योगी च पातोऽस्य भविता हुनः । वापत्तिर्दति " धू-
कोवे इवकीर्णमंजः सुतः । तावत्वाचं विद्वं धाव
नरकेऽस्य स्थितिर्भवेत्" ।

आद्यैःपन्वे यथा पातोऽभिगतस्तथैव विहितः । इत्य-
कारणवशादेन न्यूनताम् वाऽपि वा पतिवृत्तौवा
अलोक्तोपादीनामप्यारोहपरिविन्नाकारित्कमेवोपस्था-
सत् तत्तत्कृत्वातुरीयेन । तेन तत्कृत्वातुरीयेन विद्-
धितरं मादोनाहुरथमाथेदानाहिकवदिपानं सुचरं भवति ।
तत्तद्गनादिभं विचारनवाचोक्तम् तत एवावगम्यम् ।

यातातपश्च्युभारतसंशदोर्देकत्वं विचये विरोधप्रवृत्ते
रोगास्त्यनन्यथाभ्यां व्यवस्थोक्तेषा । एवं दानादिभेदो-
ऽपि । मार्कण्डेयपुराणायु कर्मविपाकभेदो विचारनया-
चोद्धृतः, तच्चदुपान्वेभ्योऽप्येवः ।

कर्मव्यतिहार इ० वि-कति च-चम् कर्मवा व्यतिहारः
इत० । परस्परैकजातीयक्रियाकारणे, क्रियाविनिमये ।
यथा वः कश्चित् वेन कर्मेषा इतरं कर्मत्वादिना संब्रति,
इतरोऽपि तस्मात्तीवैव कर्मेषा तं कर्मत्वादिना संब्रति,
तयोः कर्मविनिमयो भवति । यथा अन्योन्यं तादृशत
रत्नादौ । अत्र अन्योन्योदिकजातीयताएवक्रियायां कर्मत्वेन
सम्बन्धात्तथात्वम् । 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' 'कर्मव्यतिहारे च
स्त्रिवास्' 'न कर्मव्यतिहारे' वा० । क्रियाव्यतिहारोऽप्यत्र
कर्मशाला स्त्री कर्मचः विस्वादेः याथा । विस्वादेः
याथावाप् । "गत्वा तु तां भार्गवकर्मपाठाम्" । "जगत्
भागेशकर्मपाठाम्" भा० व्या० १८, १० ।

कर्मशील लि० कर्म यीकवति शील-चम् । कर्मव्यतिहारे
यीकवृत्ते अत्रः । [वाक्योद्वं २ कर्मकारिणि च
५० कर्मणि नूरः । प्रयत्नेन । प्रारब्धकर्मवनापके,
कर्मश्रेष्ठ इ० । इवदुपान्वेदे 'इवदुपान्वे यतिर्भाषी शीकृत-
वती सुतान् । कर्मश्रेष्ठं वरीदां' वद्विष्युच्च कथा-
नते ।" भाग० ४, १, २ । कर्मेषा श्रेष्ठः । श्वर्गवाच्यं
कारणेन वरिष्ठे लि० ।

कर्मसंन्यास इ० कर्मचः अरुपतः कर्मतो वा संन्यास-
रुपागः । कथाभिधन्विदादिभ्येन इतत्कथत्वात् २ अरु-
पतः कर्मत्वात् ७ । वा परस्परं कर्मसंन्यासोऽप्यत्र ।
आश्रमयज्ञे इ० इ० संन्यासविद्वत्तम् ।

कर्मसंन्यासिक इ० कर्मचा संन्यासोऽप्यत्र इ० ।

प्रवृत्ताभिते भिक्षुके इवावुधः । वा परस्परं कर्म-
व्यतिहारोऽप्यत्र ।

कर्मसंन्यासिन् इ० कर्मसंन्यासोऽप्यत्र इति । विधानेन
ऽप्यत्राभिमिति भिक्षुके २ कर्मसंन्यासिनि च ।
"द्विविधः कर्मसंन्यासः कथंवाभिनयेदतः । कथाव ज्ञानि-
नस्यागो जिज्ञासोर्ज्ञानविद्युते" इत्युक्तदिवा ज्ञानार्थं
कर्मसंन्यासः, जोषार्थं अरुपतः कर्मज्ञानच कर्म-
संन्यासः । "काररथोत्तमैर्वीनं कर्म काररथोऽप्यते ।
योगादुत्तम तथैव यतः काररथोऽप्यते" इति गीतौकेः
"अविद्युद्विधः कर्मसंन्यासिणो विद्युद्विधीः । कर्त्ता विवि-
दिवोत्पत्तौ तदर्थं कर्म संन्यासेत्" इत्युक्ते च विविदिवाया-
मेव कर्मसंन्यासोऽप्यत्रावगमात् तदुत्पत्तौ तस्याप्यवगमात्
तथात्वम् । वा परस्परं कर्मसंन्यासोऽप्यत्र ।

कर्मसङ्ग इ० कर्मचि वृत्त आशक्तिः वृत्त-चम् ७त० । इदमर्त्तं
कर्मोपि अनेनैतत्कथं भोक्ते इत्याकारणेऽभिनयेये ।

कर्मसचिव इ० कर्मच वचिवः ७१० । रात्रां कर्मव्यतिरिक्त-
कर्मसु वहाये अत्रः ।

कर्मसाक्षिन् इ० साक्षात् पश्यति नि० साक्षी इत० ।
"सूर्यः सोमो वनः काशी महाभूतानि पश्य च ।
एते शुभाशुभक्षेत्रे कर्मयो नव साक्षिणः" इत्युक्तेषु सूर्या-
दिषु नवसु । इत० । क्रियावासात्कर्मसाक्षिणो लि० ।
'वेद्यसात्कर्मसाक्षी अज्ञजवद्युतोर्बं च प्रतीपः' वेद्यो०
कर्मसिद्धि स्त्री ईत० । इतिहासकथामाप्ती "अकर्मसिद्धिं
पुनराचंयथे" इति जुना० ।

कर्मस्थान न० कर्मचः आश्रितः च तन्मस्य स्थानम् । अश्रित-
योक्ते अज्ञावधिदयनस्थाने । आजीवयज्ञे विहितः ।
"कर्मन्मुखां वीर्यीर्माज अमं स्यात् कर्मस्थानं कोषवटं
सुतं चत् । वृत्तेर्देवीं वृत्तवटं सुवृत्तं पापैर्दत्तं वा युतं
इववृत्तम् । कर्मस्थोऽयुः सत्ये चेत् कुञ्जप्रसविभिर्भुतः ।
इतो वा इतिहासिभ्यो हुतोविन्तकरोमतः । कर्मभे शुभ-
अभाभिर्द्विधाः सूर्याच्छदा न रिदुनीचस्ये चेत् ।
धर्म भान्त्त सुचंइतिहराच आश्रुपः स्थिरधनस्य च इदमे ।
नीचारिर्दत्ता अपि पापवटाः पापाच कर्मस्थशुभ-
प्रदाःसुः । क्रूरा अपि कर्मवने शुभाः सुविषे
वतः बहुपुत्रवीक्षिताचेत् । शुभवटाः शुभायोगाः
कर्मभे बहुपुत्रोद्भवाः । अशुभाः प्राणयः प्रोक्ताः अक-
सेटनिरीचयात् । चिकित्स्वकाः याज्ञिकिवाइत्याच पुरो-
चिता प्रवृत्ततत्परा वा । नरा अथो कर्मस्थकाः अलेखु

कर्मस्थितेः सद्गुणवृत्तितेः । तृतीयवचनः पापा लब्धेन्दुभ्यां शुभा, मताः । निधनान्त्यगता नेष्टा विशेषाङ्गन- संस्थिताः । एकोनविंशे विद्युतिं रविः खे, चन्द्रोधमं ३, चन्द्रसुतः ४, क्रमेण । त्रिवेदनन्दैकमितेः १५कं देव्योऽ ५५ः १ सुखं खे कुसुतोः २५स्वभीतिम् जातके तच्चिन्ता- प्रसारः ।

कर्माङ्ग न० दैत० । विहितस्य यागादिकर्मणोऽङ्गे यथा दर्शादेः प्रयाजादि । देशकालादयोऽपि कर्माङ्गानि । यथाह गङ्गः—‘तिथिनक्षत्रावारादि साधनं पुण्यपापयोः । प्रधान गुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः’ । “प्रधानस्य विधेयस्य कर्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन, तदुक्तं “कर्मासिद्धिर्हितं नैव चुडौ विपरिवर्त्तते । शङ्कान्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो- भवेत्” भट्टका० “प्रमाणात्नारासिद्धिर्हितं कर्म बुडौ प्रथमं न विषयीभवति प्राथमिकशब्दादेव तस्य कर्मण उप- स्थितिरिति उपादेये स्वविधेये कर्मणि पूजादौ चन्द्रादिक्रियात्वेन तदर्थच्छकालत्वेन वा शुचि- तत्कालजीविनः कर्माधिकारात् प्रमाणान्तर- न्मत्वेनाविधेयत्वात्तिथ्यादिर्युष्णः” ति० त० रघु० । “फलवत्सिद्धिभावफनं तदङ्गमिति” न्यायेन फलवत्- प्रकरणे पठितानामफलानां सर्वेषां तदङ्गत्वमवधेयम् ।

कर्माजीव पु० कर्मणा आजीवः जीवनम् । शिल्पादिकर्म- द्वारा जीवनसाधने । स च तृणां जन्मलम्नाविधेश्चमभावे मेघादीनां द्रेक्काणमनाशहादश्विंशंशैः शिल्पादि- कर्मविशेष आजीवे जातके उक्तः, तच्च आजीवशब्दे ६४, १४२४० दर्शितम् । कर्म जीवति अण् । शिल्पा- दिकर्मजीविकावति ति० ।

कर्मात्मन् पु० कर्मणा आत्मा आत्मभावो यस्य । संसारि- णि स्वादृष्टोपनिबद्धपरीरयुक्ते १ जीवे । “तस्मिन् स्वपति तु खस्ये कर्मात्मानः शरीरिणः” मनुः । कर्मणि आत्मा- मनो यस्य । २ क्रियासक्तचित्ते च ।

कर्माध्यक्ष पु० ७त० । क्रियासाक्षिण्य कृताकृतान्वेक्षके । कर्मान्त पु० कर्मणः क्षपिकर्मणोऽन्तो यत् । सम्पन्नक्षपिकर्मणि १ तदभूमौ हेमच० । “अहृन्त्यहृन्त्येत्ते कर्मानान् वाह- नानि च” मनुः । कर्मणः तत्फलस्थानो यत् । २ इत्युधान्यादिसंघट्टस्थाने च । “शुचीनाकरकर्मान्ने भोक्- नन्निविशेणे” मनुः । “कश्चिन्न सर्वे कर्मान्नाः परोजास्ते विशङ्किताः” भा० सभा० १६५ स्तो० । दैत० । ३ कर्मसमाप्तौ च । “कर्मान्ने दक्षिणां दद्यात्” सृतिः” ।

कर्मार पु० कर्म कश्चित् क्व-अण् । १ कर्मकारके (कामार) जातिभेदे, “नमस्तत्त्वभ्योरथकारेभ्यश्च वो नमोनमः, नमः कुलात्वेभ्यः कर्मारोभ्यश्च वो नमोनमः” यजु० ६, २७ । “तपसे कौशालं मायायै कर्मारम्” यजु० १०, ७, पुरुष- मेधे “मायायै कर्मारं कौशकारम्” वेददी० । “कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च” मनुः । “ये धीवानोरथकाराः कर्मारो ये मनीषिणः” अथ० ६, ५, २ वंशभेदे (वेङ्कटाथ), ३ कर्मरङ्गशब्दे च राजनि० । ४ कर्म प्राप्तिरिति लि० स्वार्ये कन् । कर्मारक कर्मरङ्गे ह्ये (कामराङ्गा) पु० राजनि० ।

कर्मार्षि पु० कर्मार्षिति अर्ह-अण् । १ पुरुषे राजनि० । तस्य कर्मकरणसमर्षत्वात्तथात्वम् । २ कर्मकरणसमर्थे लि० ।

कर्माशय पु० आशयेरेत पुरुषा अस्मिन् आ+यी-आधारे अच् कर्मणामाशयः । कर्मजन्ये धर्माधर्मरूपे गुणभेदे “क्षेत्रमूलः कर्माशयो हृष्टाहृष्टजन्मवेदनीयः” पात० सू० । कर्मविपाकशब्दे च अस्य भाष्यविवरणे दर्शिते ।

कर्मिन् लि० कर्माख्यस्य श्रीज्ञा० इति । व्यापारयुक्ते स्त्रियां डीप् “कर्म्मिभ्यसाधिको योगी—तस्माद्योगी भवार्जुन !” गीता । २ फलाभिसम्बन्धनेन कर्मकर्त्तरि च । “यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागास्तेनातराः क्षीणसौकाश्रयन्ते” सुब्रह्म० उ० । “हृष्टापूर्त्तादिकर्मिणां धूमादिमार्गेषु चन्द्र- भगण्डलादिप्राप्तिः” शा० भा० “कृत्विकर्म्मकर्मि- णाम्” याज्ञ० ।

कर्म्मिष्ठ लि० अतिशयेन कर्मो दृष्टुं इनेर्लुक् । क्रियादक्षे जने कर्म्मिन्द्रिय न० कर्मणां वचनादीनां निमित्तमिन्द्रियम् अन्व- धासादिवत् निमित्तार्थं दैत० । वचनादिर्कर्मकरेण वागा- दिषु इन्द्रियेषु “पञ्चोक्त्यादानगमननिःसर्गानन्दकाः क्रियाः । क्षपिवाणिष्यधेमाद्यास्तेष्वेवानामभवन्ति हि” । “वाक्पाणिपादपायूपस्यैरन्तेस्तत्क्रियाजनिः । सुखादि- गोलकेपास्ते तत्कर्म्मोन्द्रियपञ्चकम्” पञ्चदश्यां तेषां नाम कार्याण्युक्तानि । “वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मिन्द्रिया- रणास्तः । वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्” सां० का० । “इन्द्रस्यात्मनश्चिद्धत्वादिन्द्रियसुच्यते” सां० कौ० व्याकृतश्चैतदस्याभिः तद्विहतौ ।

“तेषामिन्द्रियशब्दार्थत्वे कारणमाह इन्द्रस्यात्मन इति । “इन्द्रोमायाभिः पुरुषपर्ययते इत्यादि” श्रुतौ इन्द्रश- ब्दस्यात्मार्थकत्वदर्शनात्, पाणिनिना “इन्द्रियमिन्द्रिब्रह्मम्” इत्यादिना इन्द्रशब्दात् तद्विज्ञाद्यर्थे षप्रत्ययेन निपा-

तितत्त्वान्तस्य तथात्वम् । करणव्यापारः कर्तृव्यापाराधीनः
करणव्यापारत्वात् कुठारादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण
कर्तुरनुमानात् इन्द्रियादीनां पुरुषलिङ्गत्वम् ।

अत्र विहरणशब्दस्य गतिपरत्वम् । अष्टसुक्तं या०ति० ।
“ज्ञानेन्द्रियार्थाः शब्दाद्याः स्मृताः कर्मेन्द्रियाण्यपि ।
वाक्पाणिपादपायुभ्युसंज्ञान्वाङ्मनीषिणः । वचनादा-
नगतयोविसर्गानन्दसंयुताः । कर्मेन्द्रियार्थाःसंप्रोक्ताः”
“अश्लिङ्गम्” राघवभट्टः ।

तेषां लक्षणनिर्णयार्थं द्वितीया कारिका या दर्शिता
सा च कौ० व्याख्याता । “पञ्चानां कर्मेन्द्रियाणाम्, करण-
तास्त्वादित्यनभिन्द्रियं वाक्, तस्या इत्तिर्वचनम्” व्याकृतश्चै-
तदस्माभिः “एवं वागिन्द्रियस्य स्थानमुक्त्वा लक्षणकथनाय
तद्वृत्तिमाह तस्याइत्तिर्वचनमिति । तथा च वचनसाधन-
मिन्द्रियं वाक् । एवम् आदानसाधनमिन्द्रियं पाणिरित्यादि
लक्षणम् । कारिकायां विहरणपदं चलनपरं तच्च गति-
भेदः । उत्सर्गः उदराद् मलस्यापसारणेन त्यागः । आनन्दः
आनन्दविशेषजनको रमणीसंभोगात्मको व्यापारभेदः” ।
अत्र तास्त्वादित्यनमित्युक्त्या आदिपदात् ‘अष्टौ स्थानानि
वर्णानामुरः करणः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्तौषं
नासिका चैव तानु च” इत्युक्तानामुर आदीनां पश्यम् ।
अतएव शब्देन “हस्तौ पादावुपस्थञ्च जिह्वा पायुस्तथैव
च । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव” इति जिह्वायाः कर्मेन्द्रिय-
त्वस्योक्तिः सङ्गच्छते । इन्द्रियाणि च आहङ्कारिका-
णीति सांख्या मन्थने “प्रकृतेर्महांसतोऽहङ्कारस्तस्माद्ग-
णश्च षोडशकः । सात्विक एकादशकः प्रवर्तते वैज-
तादहङ्कारात्” इति सं० का० । “प्रकाशलाघवाभ्या-
मेकादशक इन्द्रियगणः सात्विकः वैजतादहङ्कारात् प्रव-
र्तते” इति कौ० व्याख्यातश्चैतदस्माभिः ।

एकादशकगणस्य सात्विकत्वस्युपपादयितुमाह प्रकाशलाघ-
वाभ्यामिति “सत्त्वं लघु प्रकाशकम्” इति कारिकाया लाघ-
वस्य प्रकाशस्य च सत्वधर्मत्वस्योक्तेः इन्द्रियाणाञ्च प्रका-
शकत्वात् लाघवाच्च सत्वकार्यत्वं निश्चितं, तथा च सात्विक-
कादेशाहङ्कारात् तस्योत्पत्तिर्युक्ता । वैजतात् विजतमेव
वैजतन्त्वादित्यर्थः” । इन्द्रियाणाञ्च यथा आहङ्कारि-
कत्वं तथा सं० सू० भाष्ययोः समर्थितम् ।

“अभिमानोऽहङ्कारः” “एकादश पञ्चतन्मात्रं तत्-
कार्यम्” सू० ।

‘अहङ्करोतीत्यहङ्कारः कुम्भकारवत् अन्नःकरणद्रव्यं, च

च धर्मधर्म्यभेदादभिमान इत्युक्तोऽसाधारणवृत्तित्वा-
ह्वचनाय, वृत्त्या निश्चित एवाथैः अहङ्कारमनकारौ जायेते ।
अतो वृत्त्योः कार्यकारणभावात्सारेण वृत्तिमतोरपि
कार्यकारणभाव उच्येत इति । एकादशेन्द्रियाणि शब्दा-
दिपञ्चतन्मात्रं आहङ्कारस्य कार्यमित्यर्थः । मयानेनेन्द्रियेषु
रूपादिकं भोक्तव्यमिदं मे सुखसाधनमित्यादभिमानादेवा-
दिसर्गेषुन्द्रियतद्विषयोत्पत्त्याहङ्कार इन्द्रियादिहेतुः लोके
भोगाभिकामेनैव रागद्वारा भोगोपकरणसर्जनदर्शनात् ।
“रूपरागादभूच्चक्षुरित्यादिना लोकाधर्मे हिरण्यगर्भस्य
रागादेव समष्टिचक्षुरादेवत्पत्तिचक्षुराण्येति भावः ।
अतश्च भूतेन्द्रिययोर्मध्ये रागधर्मकं मन एवादावह-
ङ्कारादुत्पद्यत इति विशेष, तन्मात्रादीनां रागकार्य-
त्वादिति तत्रापि विशेषमाह सा० का० । “सात्विकमेकादशकं
प्रवर्तते वैजतादहङ्कारात्” । “एकादशानां पूरणमेका-
दशकं मनः षोडशतमगणमध्ये सात्विकम् । अतस्त-
द्वैजतात् सात्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः । अतश्च
राजसाहङ्काराद्दशेन्द्रियाणि तामसाहङ्काराच्च तन्मात्राणी-
त्यपि मनव्यम् । “वैकारिकसौजस्य तामसस्येत्यहं
त्रिधा । अहन्तत्त्वादिजुर्वाणान्नो वैकारिकादभूत् ।
वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः । तैजसादि-
न्द्रियाण्येव ज्ञानकर्मभयानि च । तामसो भूतस्युच्छ्वा-
दित्यतः स्वं लिङ्गमात्मनः” इत्यादिस्मृतिभ्य एव निर्ण-
यात् । अतएव पुराणाद्यनुसारेण कारिकायामध्ये-
तदुक्तम् । “सात्विक एकादशकः प्रवर्तते वैजतादह-
ङ्कारात् । भूतादेशन्मात्रं च तामससौजसादुभयम्”
इति । तैजसो राजसः । उभयं ज्ञानकर्मेन्द्रिये ।
ननु देवतालयवृत्तिरित्यागामिसूत्रे करणानां देवतालयं
वक्ष्यति तत्कथं कारिकायापि देवानां सात्विकाहङ्कार-
कार्यत्वं नोक्तमिति लक्ष्यते समष्टिचक्षुरादिश-
रीरिणः स्वर्यादिदेवता एव चक्षुरादिदेवताः श्रूयन्ते ।
अतश्च व्यष्टिकरणानां समष्टिकरणानि देवतेत्येव पर्यव-
स्यति । तथा च व्यष्टिसमष्टोरैकताशयेनात्र शाब्दे,
देवाः करणेभ्यो न पृथक्निर्दिश्यन्ते । अतः समष्टी-
न्द्रियाणि मनोऽपेक्षयात्यसत्त्वेन राजसाहङ्कार-
कार्यत्वेनैव निर्दिष्टानि । अतएव च व्यष्टीन्द्रियापेक्षयाऽ-
धिकमसत्त्वेन सात्विकाहङ्कारकार्यतयोक्तामीत्यविरोध-
इति मनव्यम् । तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्यान्वहतोऽपि
तत्कारणस्य त्रैविध्यं मनव्यम् । “सात्विको राजसर्चैव

तामसश्च त्रिधा महान्" इति श्रुत्यात् त्रिविध्यं चानद्योर्व्यक्लिभेदाद्दृग्भेदाद्देवत्वव्यदेतत् । एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति" भा० । "कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्" सू० । "कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च, शानेन्द्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतैर्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रस्य सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम् । तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति" । "इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति" भा० । "आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि" सू० । इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः काललुप्तप्राय्याचार्यवाक्यान्मन्वाद्यखिलसृष्टितथ्यशानुमीयते । प्रत्यक्षा श्रुतिस्तु "अहं ब्रह्म स्याम्" इत्यादि । ननु— "अन्नमयं हि सौम्य मनः" इत्यादिभौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न प्रकाशकत्वसाधनेनान्तःकरणोपादानत्वस्यैवोचिततयाहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव सख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्मतयाज्ञस्य मनोजन्मत्वाच्च । व्यष्टिमनश्चादीनां भूतसंसृष्टतयैः तिष्ठतां भूतेभ्योऽभिव्यक्तिभावेण तु भौतिकत्वश्रुतिर्गोपीति । ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते ? "अस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्" इत्यादिश्रुतौ देवतास्त्रिन्द्रियाणां त्रयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारण एव हि कार्यस्य त्रय इत्याद्यहङ्काराद् भा० । "देवतात्रयश्रुतिनारम्भकस्य" सू० । "देवतासु या त्रयश्रुतिः सा नारम्भकविषयिणीत्यर्थः, अनारम्भकेऽपि भूतसे जलविन्दोलेयदर्शनात् । अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वामनो त्रयश्रवणाच्च । "स एष विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः सस्रत्याय तान्दीवाह विनश्यति" इत्यादिश्रुताविति भावः" भा० । एतन्मूलतयैव शांति० "वैकारिकादहङ्काराद्दे वा वैकारिका दश । दिग्वातार्कप्रचेतोऽग्निः+बुद्धीन्द्रोपेन्द्रमित्काः । तेजसादिन्द्रियाण्यवसंस्तम्भात्क्रमयोगतः" । इन्द्रियाणामभिधात्तदेवानाञ्च आहङ्कारिकत्वसङ्गम् । कर्मेन्द्रियाणामभिधात्तदेवाञ्च वाचः वङ्गः, पाणेरिन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः, शयोः मित्तः, उपस्थस्य कः ब्रह्मा । वेदान्तिमते च आकाशादीनां रजोऽर्थैः वागादीनां क्रमेणोत्पत्तिः "रजोऽर्थैः पञ्चभिक्षेष्वां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थानिभिधानानि जाज्ञिरे" पञ्चदशश्रुतेः तेषाञ्चाहङ्कारित्वं प्रमेयविवरणोपन्यासे

निराकृतं; तच्च व्याकथयन्ने ई ई ई प्र० दर्शितम्, तेषामनुमानेन भौतिकत्वसिद्धिरिति शुभकतार्किकमतमपि तत्र निरासितं तत्रैव प्र० उच्यते । "तेषां रजोऽर्थैर्जातानि क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि च" शब्दश्चि० भागवतवाक्यम् । कर्षं दर्पे भा० प० अक्ष० सेट् । कर्षति अक्षर्यति चर्षं प्रतिकर्षति । कर्षटः कर्षुरः कर्षूरः । कर्षे प्र० किरति विषयेषु विसम् कृ-व । कामे उच्यते । कामस्य चित्तत्रिक्षेपकत्वात् तथात्वम् । कर्षट् प्र० कर्ष-घट् । द्विगतयाममध्ये सुन्दरस्थाने, यत्र गत्वा क्रयविक्रयादिना सन्निहितजनपदवासिनो जनाजीवन्ति शतादशे यामे पुरे वाऽनगरमात्रे च अमरटीका "कर्षट् द्विगतयाममध्ये यामोमनोहरः" हारा० उक्तेः न० च । ३ प्रचुरकण्टकसन्ताने यामे च । 'धनुःशतं परीणाहो यामात् जेतान्तरं भवेत् । हे शते कर्षटस्य सात् नगरस्य चतुःशतम्' याज्ञ० । "कर्षटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य यामस्य" मिता० कूर्मविभागे प्राच्यां दिशि ह० वं० उक्ते ४ देशभेदे "अथ पूर्वस्थामञ्जनहृषभध्वजपद्मभाल्यवर्जरयः । व्याघ्रसुखसुहृत्कर्षटचन्द्रपुराः सूर्यकर्णाच" । "ताञ्चक्षिप्तं च राजानं कर्षटाधिपतिं तथा । सुहृन्नामधिपं चैव ये च वागरवासिनः" भा० स० २६ भोमप्राचीविजये । त्रिकाण्डशेषे तु "चतुरस्रयतयामान्तर्द्वेषसककर्षटो" इत्युक्तेः ५ अथयतयाममध्येस्ययामे च प्र० । कर्षुर न० क-वरच् । कर्मणि निर० । "अन्वदद्य कर्षुरमन्वद" अ० ६, २४, ५ । "कर्षुरं कर्मनामैतत्" भा० । कृ-विक्षेपे घृरच् । २ व्याघ्रे शराशेषे च पुंस्त्री उच्यते । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ४ निशायां स्त्री विश्वः पिप्प्यात् ङीष् । कर्षुरीत्येव । सा च ५ हिङ्गुपत्र्याम् जटाष० ईशियायां भेदि० । कर्षुदार प्र० कर्षं दर्पे उच्यते तं दारयति ह-अण् । कौविदारण्ये कर्षु(वू)र प्र० कर्षु (वू)रशब्दार्थे । कर्षे प्र० कर्ष-यत् । कर्षुरे, (कर्षुर) राजनि० । कर्षे पुंन० लघ-अच् कर्मणि घञ् वा । "दगाईशुञ्जं प्रवर्तन्ति मासं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कपेम्" लीला० उक्ते अशीतरत्तिकापरिभाषे षोडशमाषके मानभेदे २ तन्मते सुवर्णे च । १ शिभीतकण्टके प्र० शब्दरत्ना० । भा० लघ-भावे घञ् । ४ आकर्षणे । तदा० कष-भावे घञ् । ५ विक्षेपने च । अत्र प्रसङ्गात् पौराणिकव्याक्तकर्मोचित सृष्ट्यादिपरिभाषितवैदिक परिभाषितमानभेद उच्यते । तत्र पौराणिकादिमा

नमाह हेमा०दा०ख०सुतः“लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि । तान्मह्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः । जालान्तरगते भानौ यत् सुवर्णं दृश्यते रजः। प्रथमं तत् प्रमाणानां त्वसरेणुं प्रवक्षते । त्वसरेणुलकं ज्ञेया लिखिका परमा यतः । ता राजसर्षपसिक्तसुते तयो- गौरसर्षपः । सर्षपाः षट् यत्रोन्मध्यस्त्रियवर्षैव क्षणलः । पञ्च क्षणलको माषको सुवर्णसु षोडश । पलं सुवर्णसुत्वारः पलानि धरणं दश । द्वे क्षणले सम- हृते विज्ञेयोह्यमाषकः । ते षोडश स्याद्धरणं पुराण- थैव राजतः । कार्षापणस्तु विज्ञेयस्तान्त्रिकः कार्षिकः पणः । धरणानि दश ज्ञेयं शतमानस्तु राजतः। चतुःसौ- वर्णिको निष्कोविक्तं तु तत्प्रमाणकम्”याज्ञवल्करः“जाल- स्वर्यमरीचिस्थं त्वसरेणुं रजः स्मृतम् । तेषौ लिखा तु तान्त्रिको राजसर्षप उच्यते । गौरस्तु ते त्वयः षट् ते योज्ञेयस्तु ते त्वयः। क्षणलः, पञ्च ते माषको सुवर्णसु षोडश । पलं सुवर्णसुत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् । द्वे क्षणले ह्यमाषो धरणं षोडशैव ते । शाणमानन्तु दशभिर्द्धरणैः पलमेव च । निष्कः सुवर्णसुत्वारः कार्षि- कस्तान्त्रिकः पणः”व्याह विष्णुः” “जालस्याकर्मरीचिगतं रजस्त्वसरेणुसंज्ञं, तदलकं लिखा, तन्त्रयं राज- सर्षपः, तन्त्रयं गौरसर्षपः, ते षट् यत्रः, तन्त्रयं क्षणलः, तत्पञ्चकं माषः, तद्द्वादशकमन्त्रार्द्रं स चतुर्माषकं सुवर्णः, तच्चतुःसौवर्णिकोनिष्कः । द्वे क्षणले ह्य- माषकः ते षोडश धरणम्” “ताम्रिकः कार्षापणः पणः” कात्यायनः “मापो विंशतिभागश्च ज्ञेयः कार्षापणस्य तु । काकिनो तु चतुर्भागो माषस्य परिकीर्तितः । पञ्चनद्याः प्रदेशे तु ज्ञेयं व्यावहारिकी । कार्षापणप्रमाणं तु तत् निवद्धमिहैव यत् । ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनारस्तु त्रिकः स्मृतः”नारदः“कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्तते । पणो निवद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणाः पलम् । अगस्तिरपि “यत्रः स्यात् सर्षपैः षड्भिर्गुञ्जा चैका त्विभिर्जैः। गुञ्जाभिः पञ्चभिश्चैको माषकः परिकीर्तितः। भवेत् षोडशभिर्माषैः सुवर्णसुतैः पुनः स्मृतः। चतुर्भिः पलमेकन्तु दश ते धरणं विदुः”। “अष्टभिर्भवति व्यक्तै स्तण्डुलः गौरसर्षपैः । स वैणवयवः प्रोक्तो गोधूम- चापरे जगुः” । विष्णुसुप्तः “पञ्चगुञ्जोभवेन्माषः शण- कोश्च चतुर्गुणैः । कलञ्जं धरणं प्राञ्जर्भविमानविशा- रदाः । मञ्जाटिकाकलञ्जस्तु तौल्ये गुञ्जाद्वयं विदुः ।

सञ्जाटिका विंशतिस्तु धरणं तद्विदं मतम् । स्थूलमध्याति- स्तच्छाणां सुसूक्ष्माणामपि स्मृतम्”। “दीनारोरोपकेरु- विंशत्या पर्षिकीर्तितः। सुवर्णसुप्रतितमोभागोरोपक इत्यते” प्रकान्तरेणाम्याह सुचोले यथावन्मध्यपाककाले निष्पन्नधान्यवाद्यं सुवर्णमाषः पञ्च वा गुञ्जाः सुव- र्णमाषकः ते षोडश सुवर्णः एवं प्रमाणसिद्धस्य द्वितीया संज्ञा कर्ष इति चतुष्कर्षं पलं पलानां शतंन तुला विंशतितौलिको भारः व्यस्यैव भारस्य उदतौलिक इति द्वितीया संज्ञा” दानखाण्डे हेमाद्रिः । एतेषां मानभेदः शक्तिारतम्यामेकया स्याद्भतावेदनार्थः । नैद्यकपरिभाषितमानं भावप्र० । “न मानेन विना शुक्तिरव्याणां जायते क्वचित् । अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमलोच्यते मया । चर- कस्य मतं वैद्यैराद्यैश्चान्मतं ततः । विहाय सर्व- मानानि मागधं मानमुच्यते । त्वसरेणुर्बुधैः प्रोक्त- स्त्रिंशता परमाणुभिः । त्वसरेणुस्तु पर्यायनाम्ना वंशी निगद्यते । जालान्तरगतैः स्वर्यकरैर्वंशी विलो- क्यते । षड्बंशीभिर्भरीचैः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका । तिसृभीराजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः । ययोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तत्तद्वयम् । षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्मापको हेममानके । माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते । टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते । क्षुद्रको वटकर्यैव इड्जणः स निगद्यते । कोलद्वयन्त कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका । व्यक्तः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् । विडालपटकं चैव तथा षोडशिका मता । करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलपहः । उदुम्बरश्च पर्यायैः कर्षमेव निगद्यते । स्यात्कर्षा- भ्यामर्द्धपलं शुक्तिरटमिका तथा । शुक्तिभ्याश्च पलं ज्ञेयं सुटिरान्त्रश्चतुर्धिका । प्रकञ्चः षोडशी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते । पलाभ्यां प्रसूतिज्ञेया प्रसूतश्च निगद्यते । प्रसूतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कलवोऽर्द्धशरावकः । अष्टमान्त्रश्च स ज्ञेयः कृहवाभ्याश्च माणिका । शरा- वोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः । शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थः चतुःप्रस्थस्तथाटकः । भाजनं कांस्य- पात्रं च चतुःषष्टिपलश्च सः । चतुर्भिराटकैर्द्वैशः कलशोनत्वणोऽर्द्धणः । उन्नानश्च षटोराशिक्षोपपयोवर्ष- त्तितः । दोषाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःषष्टिशराटकः ।

भूर्पाभ्याञ्च भवेद्गोषी वाहो गोषी च सा ऋता ।
 रोषीचतुष्टयं खारी कषिता ऋत्सुबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका प्रसूवत्यधिक्रा च सा । पलानां
 द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्तितः । तुला पलगतं
 चोयं सर्वत्र वैष निश्चयः । माषटङ्कान्वित्स्वानि कुड-
 वप्रस्यमाटकम् । राशिर्गोषी खारिकेति यद्योत्तरचतु-
 र्गुणम् । मागधपरिभाषायां षड्रत्तिको माषचतुर्विं-
 शतिरत्तिककटकः षसुवतिरत्तिकः कर्षः । अयश्चरक-
 सन्मतः । सुवृत्तमते षड्रत्तिकोमाषो विंशतिरत्ति-
 कटकोऽशोतिरत्तिकः कर्षः । अयमेव कालिङ्गपरिभा-
 षायामपि यतस्त्राटापरत्तिकोमाषो द्वात्रिंशत्तिककटकः
 शार्ङ्गटङ्कद्वयमितः कर्षः । गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्
 स्यात्कुडवस्थितिः । इवाद्गुणकद्रव्याणां तावन्मानं
 समं मतम् । प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्द्रवा-
 र्द्रयोः । मानन्तथा तुनायास्तु द्विगुणं न कश्चित्
 ऋतम् । ऋद्द्रुजवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतरङ्गुलम् ।
 विस्तीर्णञ्च तयोश्च तन्मानं कुडव वदेत् । इति
 मागधमानम् । कालिङ्गमानम् “यतो मन्दाग्नेयो ह्रस्वा
 होनसत्वा नराः कलौ । अतस्तु माता तद्योग्या
 प्रोच्यते सुस्रसन्मता । यत्रो हादशभिर्गोषिष्वपैः
 प्रोच्यते बुधे । यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वल्ल
 उच्यते । माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्
 कश्चित् । चतुर्भिर्नाषकैः शायः स निष्ककटक एव
 च । गद्याणो माषकैः षड्भिःकर्षः स्याद्दशमाषिकः ।
 चतुः कर्षैः पलं प्रोक्तं दशशायमितं बुधैः । चतुः
 पलैश्च कुडवप्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः । स्थितिर्नाष्येव
 मात्वायाः कालमग्निं वयोव्रलम् । प्रकृतिं दोषदेशौ
 च दृष्ट्वा मातां प्रकल्पयेत् । नात्यं हन्त्यौषधं व्याधिं
 यथाशोऽत्यं महानलम् । अतिमात्रं च दोषाय शस्यो
 यस्ये बहूदकम्” ।
 कर्षं नित्यमर्हति ठञ् । कार्षिक कर्षपरिभाषाहै
 “कार्षिकस्ताञ्चकः पणः इत्यमरः” । नित्यकषेणाहै चेल-
 भेदे च धजन्कर्षस्य “कर्षान्ततो घञोऽनल उदात्तः”
 पा० अन्तोदात्तता ध्वत् कर्षेतिशपा निहैशाचुदा-
 देराद्युदात्ततेति सि०कौ० ।

कर्षक नि० लप-त्रिलेखने । १ चेलकर्षेणकारके (लषाण)
 “कश्चिच्च वीजं भक्तञ्च कर्षकस्यावषोदति” भा०स० ५ अ०
 “पश्येन कर्षकं चूडं दुर्वलं भम पुलकम् । प्रतोदे-

नाभिनिम्नलं लाङ्गलेन च पीडितम्” भा० ६ अ०
 सुरभेर्वाक्यम् “कालप्राप्तसुपाशीत शस्यानामिव कर्षकम्”
 भा०व० २५८ अ० । “त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः
 “कर्षकेण वलजां उप्रपता” भाषः २ लेखके श्याकर्षके च ।
 कर्षेण न० तदा० लप-भावे ल्युट् । लाङ्गलादिना भूमेर्विलेखने
 (चास देव्योया) हेम०। “ऋतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमितं
 कर्षणं ऋतम्” मनुः । क्षपिण्यद्दे विष्टतिः । भा० लप-
 ल्युट् । श्याकर्षणे च (टाना) “भञ्जमानमतिमात्र-
 कर्षणात्” रघुः “शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिकं
 यथा” मनुः । श्जीरिणीष्टके स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।
 कर्षणि स्त्री लप-अनि । असत्यां स्त्रियाम् उपादिकोषः
 शब्दकल्पद्रुमे उक्तम् । तस्मिन्त्यम् “क्षेरादेश धः”
 उणा० २, १०५ सू० धर्षणिरित्यस्यैव सिद्धेः कर्षणिरिति
 पाठो विधिकरप्रमादकतः । अतएव उञ्जलदत्तेन “धर्षण्य
 नञ्कोत्युक्ता” ध्वेरनिप्रत्ययेन सिद्धे वैषत्वार्थम्” इत्युक्तम्
 कर्षफलं पु० कर्षः तन्मात्रं फलमस्य । श्विभीतकष्टे, अमरः
 श्यामलक्याम् स्त्री रत्नमाला टाप ।
 कर्षापण्य पु० कर्षेणापण्यते क्रियते । षोडशपणपरिमाण
 (काङ्कन) कर्षस्य षोडशमापकमित्येन षोडशभिः पणैस्तस्य
 क्रयणात् तत्संख्यासाभ्यात् तथात्वम् । “अशोतिभिर्दराटकैः
 पण इत्यभिधीयते । ते षोडश पुराणं स्यात् रजनं सप्त
 भिस्तु तैः” गौतमेन षोडशपणेषु पुराणशब्दस्य परिभाषित-
 त्वात् “द्वात्रिंशत्पणिका गावो वत्सः पौराणिकोमतः”
 कात्यायनेन द्वात्रिंशत्पणानां गोभूत्यतयाभिधानेन
 “धेनुः षड्भिराठानां मध्यानां त्रिपुराणिका । कार्षा-
 पणैकसूत्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता” षट्त्रिंशन्मते
 पुराणकार्षापणयोः पर्यायतादर्शनाच्च तथार्थता । ततः
 प्रज्ञा० स्वार्थे षण् । कार्षापणोऽप्यत्र अर्द्धार्थादि० तेन पुंन० ।
 कर्षिन् त्रि० लप-आकर्षे णिनि । आकर्षके । “सन्वेर-
 मासुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते” रघुः । स्त्रियां ङीप् । “प्राण-
 कान्तमधुगन्धकर्षिणीः” रघुः । ङीवल्लः श्जीरिणीष्टके
 श्वश्रुसुखबन्धनरञ्जस्थितलौहभेदे कविर्कायां च स्त्री जटा०
 कर्षू पु० लप-ज । श्करीपानके (घुटेर आगुन) । शक्यायां
 स्त्री अमरः । श्दृष्ट्याते मेदि० । दृष्ट्यातन्तु ‘चतु-
 रङ्ग, लट्ठुष्ठावदनरास्तपाधः खाता वितक्यायताक्षिकः
 कर्षूः कृत्यात्” पा० वि० त्रिष्णू क्रप्रमाणकगर्त्तभेदः ।
 “ततः कर्षूः कृत्यात् तन्मूले प्रागुदगन्ना, प समाधानं कथा
 दिग्दनिर्घणम्” “कर्षूत्तयमूले पुरषाणां, कर्षूत्तय-

मूले स्त्रीषाम् । पुरुषकर्षूलयं सान्नेभोदकेन पूरयेत् स्त्रीकर्षूलयं सान्नेन पयसा दध्ना मांसेन, पयसा च प्रत्येकं कर्षूलयं पूरयित्वा जपेत् विष्णु० । ४गर्त्त-
मात्रे च । “कर्षूवीरणवति” कात्या० २१, २६ ।
“कर्षूः कुहर उच्यते” कर्कः अस्य सुखानमपि ।
“दक्षिणतः कुटिले कर्षू खात्वा क्षीरोदकाभ्यां पूरयन्ति
सप्तोत्तरतः प्राचीरुदकस्थाः” कात्या० २१, २, २६ ।
“प्रशयानत उत्तरतः कुटिले कर्षू गर्त्तौ खात्वा” कर्कः ।
कर्हि अव्य० कश्चिन् काले किम्+र्हिच् कादेशः । अनद्यतने
कश्चिन् काले इत्यर्थे । कर्हि खिन्नदिन्द्र यद्भूमिः” ऋ०
६, २५, २ ।

कर्ह्चिच् अव्य० कर्हि+चित् स्रग्ध० पा० मते भिन्नं
पदद्वयम् । कश्चि+चित्काले इत्यर्थे । “अश्विना यद् कर्हि
चित्” ऋ० ५, ७४, १० । अतएव पदकाराः कर्हिचित् । इति
भिन्नपदतया पेटुः “यदद्य कर्हि कर्हिचित्” ऋ० ८, ७२, ५ ।
कल संख्यायां सक० शब्दे अक०म्बा०म्बा०सेट् । कलते
अकलिष्ट अकले प्रनिकलते ।

कल गतो संख्यायाश्च अद० चुरा० उभय० सक० सेट् ।
कलयति ते अचकलत् त । कलयाम्-बभूव आस-
चकार चक्रे । गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वमपि । “कल-
यन्त्यनुक्षणमनेकलवम्” माघः “व्याखनिलयभिलनेन
नरहभिव कलयति मलयजसारम्” जयदे० यद्दृष्टे “कलय
बलयत्रे षीं प्राणौ पदे कुक् नूपरौ” जलदे० । संख्यानञ्चाल
गणनं ज्ञानभेदश्च । “स पश्चात् संपूर्णः कलयति धरित्रीं
दृष्यसमाम्” नीतिः “कलयेदमानमनसं सखि! माम्”
माघः । “वाचाभाचकलत् रक्षस्यमखिलं यथापदास्फुराम्”
मञ्जि० । उच्चारणे च “माद्यनः कलयन्तु चूतशिक्षरे, केलि-
पिकाः पञ्चमम्” । यासे “कालः कलयतामखि” गीता ।
“कलनात्सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः” ति० त०
विष्णुध० । कलनीयम् कलयितव्यम् कलयिता कलितः ।
कलयन् कलयमानः कलयितुम् कलयित्वा व्याक-
लय । “कलितललितवनमालम्” जयदे० “करक-
लितकपालः कुण्डली दण्डपाणिः” वटुकण्ठवः ।
अव-अवगमे अवकलयति वि+अव विवोजने “यदि व्यक्ते
युक्तिव्यवकलनमार्गेऽपि कुण्डली” बीजा० ।

आ+यन्ने “सुवर्खस्त्राकलिकधरास्वराम्, माघः ज्ञाने च”
“वाचाभाचकलत्” मञ्जि० । “मकरध्वजद्विरदमाकलयत्”
“सक्तावलीराकलयाम्कार” इति च माघः ।

प्रति आ+प्रतिबोधे प्रत्याकलितस्वदुर्नयः” दण्ड० ।

उदु+उत्त्विय यद्दृष्टे “स तस्य हृत्कोत्कलितस्वदासुरो विक्री-
डतो यद्दृष्टदृष्टिर्गततः” भाग० ७, ८, ६६ ।

सम्+एकसंख्यापादनरूपे योगे । “अथ संख्यानव्यकलननयोः
करणसूत्रम्” “सकपदन्नपदार्धमथैकाद्यङ्गयुतिः किल
सङ्कलिताख्या” लीला० ।

कल गोदने प्रेरणे चुरा० उभय० सक० सेट् । कलयति ते
अचीकलत् त । कलयाम्-बभूव आस चकार चक्रे । काल-
यितव्यः कालगोयः । कलयिता कलितः कलयन् कलय-
मानः । कलयित्वा आकाख्य । कर्माणि काख्यते अकालि
अकालयिषाताम् अकालिषाताम् । “गर्गं यतसङ्कल्पि
त्विगर्ताः कलयन्ति ते” भा० वि० १००, ७ । “गावो
न काख्यन् इदं कुतो रजः” भाग० ४, ५, ८ । सा गौस्त-
सकलं सैन्यं कलयामास दूरतः” भा० आ० ६६६० ।

कल पु० कल-शब्दे षञ् नि० अट्टिः । मधुराव्यक्ते ध्वनौ
असरः । “सारसैः कलनिर्घ्रादैः” “कलमन्यश्चतासु
भाषितं कलहंषीसु सदावसं गतसु” “निशासु भासत्
कलनपुराणाम्” रघुः । “कलपन्निशोरवसुदासि वपुः” ।
“कलकाञ्चि काञ्चिदृश्यत्तदर्थः” माघः । कलप्रधानाकाञ्चि-
यत् एवं कलहंस इत्यादौ या० त० समासफलेन तस्य न
तद्युक्ताप्यता । अतएवामरेषु “कलो मन्द्रस्तु गम्भीरकारो-
ऽस्तुश्चैस्त्रयस्त्रिषु” मन्द्रादीनां त्रयाणामेव त्रिबिज्जत्व-
सङ्गम् । “उदकराटु कराटुपरिवर्त्तिकलखरन्मृगानपरया
परया” माघः । कल-मरे अच् ङश्च लः । २शुक्ले चरम-
धातौ न० भेदि० । ४कोलिरुक्ते पु० शब्द० । ४शाखरुक्ते
पु० राजनि० । ५अजोखे लि० भेदि० । कलाख्यस्य
अच् । कुलाख्यनेऽप्यवे च । [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कलका पुंस्त्री कल-पु० खल् । यत्कलमत्स्थे हेमच० ।
कलकराटु पुंस्त्री कलः कलप्रधानः कराटोऽस्य । १कोकिले
२हंसे, ३पारावते च । जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात्
स्त्रियां न ङीष् किन्तु स्वाङ्गत्वात् ङीष् । कलध्वनियुक्त-
कराटुके लि० स्त्रियां ङीष् ।

कलकाल पु० कलप्रकारः शुष्णवचनत्वात् प्रकारे
दित्वम् । कोलाहले । “कलितया विदधे कलमेखला-
कलकलोऽलकलोहयाऽन्यया” माघः । कलस्य शाखरुक्ते
कला यत् । २शाखनिर्यासे भेदि० ।

कलकीट पु० कलप्रधानः कीटः या० त० । कीटभेदे । तत्र भवः
पलया० अण् । काळकीट तद्भवे लि० ।

कलकूट पु० नगरभेदे राजनि० । ततः भवार्थे तद्राजार्थे च ।
 “वास्त्रावयवप्रत्ययप्रकलकूटाश्लकादिज्” पा० इज् । काल-
 कूटि तद्भवे त्रि० तद्रूपे च । इज्वास्त्रियां बह्वु लुक् ।
 कलकूटाश्लद्वेयवास्त्रिषु तद्रूपे च स्त्रियां तु न लुक् ।
 कालकूटय इत्येव । [जातित्वात् ङीप्
 कलघोष उ० स्त्री कलोघोषोऽस्य । कोकिळे गब्दर० स्त्रियां
 कलङ्क उ० कलयति क्लिप् कल् चासौ अङ्कचेति, कं जङ्गाण-
 मपि लङ्कयति गच्छति लक्लि-गतौ अण् वा । ?चिङ्गे
 २अपवादे, तान्वादिधातूनां २भलभेदे (कल्कान), तान्वा-
 द्योगात् ४अण्वादेर्विकारे च भेदि० । “शशकपाण-
 कयचेषु कलङ्काः” काद० । “धारानिवज्जेव कलङ्करोखा”
 “भक्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः” रघुः । “तास्त्रवर्ग्यं
 प्रकषो मन्दरश्लदिवाकरः । अङ्गश्रुत कलङ्काङ्कः संसती
 धूमकेतुना” रामा० । ततः अख्यर्थे इनि । कलङ्कन्
 तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । “कलङ्की जायते त्रिले”
 ति० त० अटितिः । ततः तारका० जातार्थे इतच् ।
 कलङ्कित जातकलङ्के त्रि० ।

कलङ्कपु उ० स्त्री करेण कषति वा० खच् सम् च रस्य लः ।
 शिं च्चे गब्दमा० । जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । २कर-
 तास्यां स्त्री गब्दरत्ना० टाप् ।

कलङ्कुर पु० कं जलं लङ्कयति लक्लि-गतौ षिच-उरच् ।
 जलानामावर्त्ते अतो जलभ्रमे त्रिका० ।

कलङ्क उ० केतिगब्दं लङ्कयति भाषते क इत्यव्यञ्जानुकरणम्
 लजि-अण् । विषाक्काश्लेण हते १भृगे, २पक्षिणि च ।
 ३तन्मांसे न० “न कलङ्कं भक्षयेदिति” श्रुतिः । ४ताम्बकूटे
 च (तामाक) “कलङ्कस्य वेदनधूमपानात् स्याद्दन्तशुद्धिर्मुख-
 रोगहानिरिति” वैद्यके तत्सर्वे वनान् सुखरोगहान्यादि
 उक्तम् । ५परिमाणभेदे च । कर्षगब्दे भावप्र० तन्मान-
 भेदोदृश्यः ।

कलङ्काधिकारण न० “न कलङ्कं भक्षयेदित्यादिशाक्यमधि-
 कल्य पञ्चावयवव्यायभेदे स च न्यायः यथा किं यदा
 कदापि तदुभक्षणनिषेधः । उत सर्वदेति संशयः ।
 यदा कदाचिद्विषेव इति पूर्वपक्षः सर्वदा तद्विषेध
 इति सिद्धान्तः । तदेतत्प्रकृता एका० त० दर्शितं यथा
 “न कलङ्कं भक्षयेत्” इति श्रुतिः कलङ्कभक्षणभाव-
 विषयकं कार्यमित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपादाना-
 द्विषिध्यमानक्रियायां प्रवृत्तिमतोनिषेधविधावधिकारा-
 द्वावत्काळमेव तस्यां तदत्र निवृत्तिः । न हि कलङ्क-

भक्षणादुद्यतः कृतचित् करणाच्चिदृत्तस्य निषेधानुपादानं
 सकलदृत्तमिति कलङ्कभक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्त-
 यति किन्तु भक्षणप्रवृत्तिमत्तामात्मनिषेधकारिविशेषणं
 यदा यदा भवति तदा तदैव निषेधविधिरपि तं
 निवर्त्तयति । न हि कलङ्कस्य भक्षणसुप्रकस्य यावत्
 काळं तद्भवति । अतश्चादितरकाळे निवृत्तिः सिद्धि-
 वेति भवति विफलोविधिः । ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृ-
 त्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्यं, प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं
 प्राप्नुवन् प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणात् साध्यमा-
 नोनिवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्तिरपि साध्यतयोपदि-
 श्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमत्तएव निषेधविधावधि-
 कारः । यत्तु “मनसा तु प्रवृत्तस्य भूत्वेष्टावतोऽपि
 वा । यदनागतभावस्य वज्जनं तद्विपत्तनम्” इति ।
 अत्रापिगब्देनाप्रवृत्तमात्रसमुच्चयाच्च विरोधः । भूत्वेष्टावत
 इति “भूतं प्ल्हादौ पिशाचादौ जनौ क्लीवं त्रिषूचिते ।
 प्राप्ते ष्टत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना” इति मेदिन्युक्तेः भूते
 प्राप्ते निषेधे चेटावत इत्यर्थः । ततश्च प्रागभाव एव काला-
 न्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोपदिश्यते । प्रागभावस्यामादि-
 संसर्गाभावमात्रपरः सचाप्रवृत्तस्य भक्षणकारणमननु-
 तिरतः सिध्यत्येव । तस्मात् सकलक्रियापर्यव-
 सायित्वे विफलोविधिः । कादाचित्काकरणस्य निषे-
 धमन्तरेणापि प्राप्तेः । न च स्वर्गकामादिवत् साध्यतया
 प्रवृत्तिमत्कर्तृकत्वमध्यङ्गं विषयमात्मानुष्ठानाधीनसि-
 द्धत्वाच्चिषेधनियोगानामितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाविरहात् अत-
 एव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम् । तस्माच्चिषेधविधिषु
 काक्यन्नोदेवदत्तस्य गृह्णादित्यसदस्यत्वेनाधिकारि-
 विमेषधीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्काळमनुवृत्तिश्चावत्का-
 लमेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्निमित्तान्तरवच्च सकलदनु
 हानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः” ।

यथा चात्र निवृत्तेरेव बोध्यता न प्रवृत्तभावस्य तथा सम-
 र्थितं दृष्टदारण्यकनाश्लेषभाष्ययोः यथा—

“प्रतिविद्धानिष्टफलसम्बन्धस्य वेदादेव विज्ञायते न चालुषेयः
 सः । न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्थाकरणादन्यदनुष्ठे-
 यमस्ति । अकर्त्तव्यताज्ञाननिवर्त्तैव हि परमार्थतः
 प्रतिषेधविधीनां स्यात् । जुधात्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्क-
 तस्यामध्योऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलङ्काभिषक्त्यादा-
 दाविदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानसुत्पन्नं तद्वि-
 प्रयया प्रतिषेधज्ञानस्यैवा बाध्यते मृगदृष्टिणायातिव

मेयज्ञानं, तद्विषययाथार्थ्यविज्ञानेन तस्मिन् बाधिते स्थाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्ब्रह्मणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति । विपरीतज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव न पुनर्थत्वः कार्यस्तद्भावे"शङ्कराचार्यकृतभाष्यम् ।

"यद्यपि कलञ्जमन्वयादेरधःपातस्य च सम्बन्धो'न कलञ्ज-
मन्वयेत्"इत्यादिनाक्यात्प्रतीयते, तथापि तस्यानुष्ठेयत्वा-
द्वाक्यस्यानुष्ठेयनिवृत्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह न चेति । सम्ब-
न्धस्याभावात्वाचानुष्ठेयतेत्यर्थः । अमन्वयादि कार्यनिमित्त
विधिपरत्वमेव निषेधवाक्यस्य किञ्च स्यादित्याशङ्क्याह
न चेति । तस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनियेधमेद्भङ्गात्
नञश्च स्वसम्बन्धभावबोधने सुख्यस्यार्थान्तरे वृत्तौ
लक्षणापातान्निविष्टविषये रागादिना प्रवृत्तक्रियावतो
निषेधशास्त्रार्थसंस्कृतस्य निषेधशुत्तेरकरणात् प्रसक्तक्रि-
याविद्युत्पन्ननितादौदासीन्य दन्वदनुष्ठेयं न प्रतिभावी-
त्यर्थः । भावविषयं कर्त्तव्यत्वं विधीनामर्थोऽभावविषयन्तु
निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याह । अकर्त्तव्यतेति ।
अभावस्य भावत्वाभावात् कर्त्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति
हि शङ्क्यार्थः । प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलञ्जमन्वया-
दिज्ञानदर्शनात् तद्विद्येतेर्भियोगाधीनत्वात् तच्चि-
धमेव वाक्यमेष्टव्यमिति चेत्तेत्याह । चूधान्तं स्येति ।
विषलिप्रवाणकृतस्य पशोर्मांसं कलञ्जम् । ब्रह्मबध्या-
भिथापयुक्तस्यान्नपानादि । तस्मिन्मन्वयेऽभोज्ये च प्राप्ते
यद्व्यमदानं कृत्यामस्योत्पन्नं तच्चिधेधीसंस्कृतस्य
तद्ब्रह्मेत्या बाध्यमित्यत्र लौकिकरणान्माह । मृगत-
पिण्णकायामिति । तथापि प्रवृत्त्यभाविषयत्वे विधिरर्थ-
तामिति चेत्तेत्याह । तस्मिन्निति । तद्भावः प्रवृत्त्य-
भावो न विधजन्वप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धे-
रित्यर्थः" आनन्दगिरिः ।

नैयायिकमते तत्र बोधप्रकारःशब्दचिन्दर्शितो यथा—

"ननु'न कलञ्जं भक्षयेत्"इत्यत्र विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिः
तद्ब्रह्मणस्य श्रेयोरूपेष्टसाधनत्वात्, न चासुराऽविद्यावत्
पर्युदासलक्षणया विरोध्यनिष्टसाधनबोधनं, नञोऽसमस्त-
त्वात् क्रियाशङ्कतत्वेन प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्ते-
श्चेति चेत् न विशेष्यति विशिष्टनिषेधस्य "सविशे-
षणो ह्येति"न्यायेन विशेष्यनिषेधपर्यवसायितया कलञ्ज-
मन्वयनिषेधोत्पत्तिनान्तरोत्कटुः खाधिकटुः स्वसाधनमिति"न
कलञ्जं भक्षयेत्"इत्यनेन बोधनात्, इष्टसाधनतावाचकस्य
विधेः सामान्ये निषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुदम्बी

इष्टसाधनविशेषे तात्पर्यं तथा चाशक्यविशेषणनिषेधपरत्व'
नञ इति कथितं तत्र यथाज्ञायेऽग्यतया छिद्रं विहाय
घटत्वेन तद्विराज्यो न तच्छिद्रेतरत्वेन, युगपद्-
वृत्तिद्वयविरोधात् तथेहापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन
नोपस्थितिरिति

विशेषबोधप्रकारस्तु आख्यातवादे गदाधरेण दर्शितो यथा
"न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादिनिषेधविधेः प्रासागानुरोधेन
बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थप्रवेशः निषेधोऽपि, कलञ्ज-
मन्वयादौ तद्विद्युत्कूपेष्टसाधनतासत्त्वेन तद्भावस्य नञा-
बोधने तत्प्रासागानुपपत्तेः बलवदनिष्टाननुबन्धि-
त्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यत्वे तस्यैवाभावो बलवदनिष्टाननु-
बन्धिनि तत्कर्म्मण्यबाधितो बोध्यत इति तत्प्रासागयो-
पपत्तिः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेषणतया
वाच्यत्वे विशिष्टाभावस्यैव शाब्दबोधे भानं सोऽपि विशे-
षणभावायततोऽबाधितः । कलञ्जमन्वयादौ विशिष्टाभाव-
बोधनान्तरे तद्विद्युत्कूपेष्टसाधनतासत्त्वे बलवदनिष्टाननुबन्धि-
त्वरूपतदननुबन्धित्वाभावः । प्रवर्त्तकमिव निवर्त्तकमपि
ज्ञानं श्रुतिवाक्यात् परस्परयैव, न तु साक्षात् । भव-
न्मते च तादृशाभावस्य शाब्दबोधे न भानं यदा-
र्थैकदेश इतरविशेषणत्वेनोपस्थितत्वेन नञर्थविशेषण-
तया अनिष्टाननुबन्धित्वान्वयासम्भवात् । यस्तुतो
विशिष्टयज्ञौ विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्
पृथगेव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाया वाच्यत्वम् । न च
बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेष्यत्वे विशिष्टा-
कृतः क्रियाविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानसम्भवात् क्रिया-
गोचरचिकीर्षार्थं विशिष्टाकृत्याशब्दबोधोत्तर-
मिष्टसाधनत्वप्रकारक्रियाविशेष्यकज्ञानान्तरे कल्प-
नीयमिति तदकल्पनप्रयुक्तबाधमेव बलवदनिष्टा-
ननुबन्धित्वविशेषणत्वे विनिगमकमिति वाच्यं
क्रियायां बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानतद्गोचरेऽप्यर्थेऽस्ततया
बलवदनिष्टसाधनत्वस्येष्टसाधनताविशेषणत्वमते क्रिया-
विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानान्तरे कल्पनीयतया तद्वये
कल्पनासास्यात् । यदि च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञान-
मेव तद्विषयसाधनीत्वेन इच्छाप्रतिबन्धकं न तु तद-
साधनत्वज्ञानमिच्छाहेलक्ष्णदोक्तविशेष्यविशेषणभावे विनि-
गमकस्य सम्भवेऽपि विशिष्टस्य वाच्यत्वोपगमे तत्र
बाधेन तद्विधायकश्रुतेरप्रासागानुपपत्तेः इति शक्ति-
भेदस्य स्थेनस्येष्टे इष्टसाधनताबोधस्य बोधगम आव-

शुक्रः । मणिकतापि तत्र बलवदनिष्टसाधनत्वविनि-
 श्चिन्नेष्टसाधनत्वस्य भानं लिखितं तदभानञ्च विशि-
 ष्टशक्तिपक्षे न सम्भवति विशिष्टशक्ते विशिष्टपणविनिर्भो-
 क्शेष विशेषाभासकत्वात् । तदुभयप्रकारेण पदार्थविषय-
 कथाब्दबोधे तत्तद्वर्भागे शक्यतावच्छेदकतापर्याप्रवृत्तगहि-
 ज्ञानस्य हेतुत्वात् अन्यथा विशिष्टसुखादिवाचकसुखादि-
 दिपटादिना लक्षणां केवलसुखत्यादिगान्धबोधोपापत्तेः ।
 'इदन्तु बोधं बलवदनिष्टाजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखा-
 जनकत्वं बह्वायाससाध्ययागादौ तस्य बाधात् नापि
 बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्तानां
 बलवद्द्वेषविषयत्वेनाऽव्यावर्तकतापत्तेः तज्ज्ञानस्याप्रवर्तक-
 तथा तस्य विधित्वायोगाच्च यत्र बलवान् द्वेषस्तज्जनकता-
 ज्ञानत्वेन बलवद्द्वेषविषयत्वेन वा प्रयत्तिसामान्यं प्रति
 प्रतिबन्धकत्वात्, परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं
 वा, तद्विरहस्यैव कलञ्जमज्जयादौ नजा बोधनात्' गब्द० प्र०
 कलट न० कं जलं लटति आटयति लट-व्यच्-६३० ।
 गृह्याच्छादने (चाब) गृह्यादिभये पदार्थे यद्भर० ।

कलतूलिका स्त्री कं सुखं लाति विषयत्वेन ला-क कलं
 सुखविषयं कामं तूलयति निष्कर्षति प्रयति वा तूल
 प्रये-निष्कर्षे वा खलु । इच्छावत्याम् स्त्रियां लिङा० ।
 इच्छायाः सुखविषयत्वेन सुखाधायकत्वात् तत्प्रकत्वात्
 तन्निष्कर्षकत्वाद्वा तस्यास्तथात्वम् । कलकूर्जिका कलतूलिका
 वा अत्र पाठान्तरमस्ति उभयत्र पृषो० साधु ।

कलत्र न० गड-सेचने अत्रन् आदेश कः डस्य लः,
 कलं त्रायते ल-क-कड-शासने वा० अत्रन् डस्य
 लो वा । १भार्यायाम् "कलत्रवानहृ० बाबे" ।
 "कलत्रवनमात्मानमवरोधे महत्यपि" "वसुमत्या
 हि नृपाः कवत्रिणः" रघुः । "पत्युस्त्वर्पाभिहृ सङ्घीप-
 धयः कलत्र-स्थानं परैरनभिभूतमभूर्नहन्ति" माघः "नोत्या-
 रात्रिं चिरविलसनात् खिलविद्युत्कलत्रः" मेघ० ।
 २नितम्बे व्यमरः "कलत्रभारेण विलोलनीविना" किरा० ।
 नृपायां ३दुर्गस्थाने हेमच० । [रूच्ये राजनि० ।

कलधृत न० क्रमेनावयवेन धीतः शुद्धत्वात् पृषो० ।
 कलधीत न० कलेनावयवेन धीतं शुद्धम् । १खर्षो ।
 "यस्यां कपोलैः कलधीतधामसम्भोष भेजे मणिरुपैः" ।
 माघः "व्योमस्य शः प्रथयता कलधीतभिर्त्तीः" माघः ।
 २रूच्ये च भेदि० "अनतिविरोज्जितस्य जलदेन
 चिरस्थितवज्रवुदस्य मज्जोऽनुकृतम् । विरलविकीर्णं

वज्रशकलान् सकलाभिहृ विदधाति धीतकलधीतमङ्गीम्"
 "अधिरात्रि यत्र निपतन्नभोलिङ्गां कलधीतधीतशिल-
 वेष्टनानां रूचौ" माघः "अमलकलधीतपट्टावितमष्टमी-
 चन्द्रशकलाकारम्" काद० । कलो ध्वनिभेदे धीतः शुद्धो-
 ऽत्र । ३कलध्वनौ विश्वः ।

कलध्वनि पु० कलोध्वनिरस्य । १पारावते २कोकिले ३मयूरं
 जातित्वात् स्त्रीत्वमपि । ४मधुराव्यक्तध्वनियुक्ते त्रि० ।
 कर्म० । ५मधुराव्यक्तध्वनौ पु० ।

कलन न० कलयत्यनेन कल-गतौ गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् ज्ञाने करणे
 ल्युट् । १चिह्ने २वातपित्तादिदोषे च तैः स्वरूपानुमानात्
 तथात्वम् । ३ग्रहणे ४ग्रहास्ते । "कलनात् सर्वभूतानां स कालः
 परिकीर्त्तितः" ति० त० विष्णु ध० पु० । ५ज्ञाने च "लोका-
 नामन्तकत् कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः" स्त० सि० । "कल-
 नात्मकः ज्ञानविषयस्वरूपः ज्ञातम् शक्य इत्यर्थः" रङ्ग० ।
 "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः कलानुगमादतं" इत्युक्तेः
 ज्ञानमात्रस्य कालविषयकत्वात् तथात्वम् । कं जलं लाति
 अनुपत्तिसाधनत्वेन तथा सन् नमति नम-बा० डा० ईवतस-
 ष्टके पु० राजनि० । तस्य जलसमीपजातत्वात् तत्स्नोतमा न-
 मनाच्च तथात्वम् । "स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतः
 कलाश्रयः । कलमं(लं)त्वेकरात्वेण पञ्चरात्रेण बुद्धुदम्"
 भाग० ३, ३०, २७ उक्ते ७एकरात्वेण पच्यमाने गर्भकारणे
 रेतोविकारभेदे इति शब्दकल्पद्रुमादयः । तच्चिन्त्यम्
 "व्यार्त्तव वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि । भासि
 भासि विवर्द्धेत गर्भगत्या गर्भलक्षणम् । कललं जायते
 तस्याः इति" सुश्रुतं "दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयि-
 णश्च कललाद्याः" सा०कारिकायाम् "कार्त्तव्यं शरीरं तस्या-
 वस्थाः कललबुद्धुदमांसपेशीकरगुडाङ्गप्रत्यङ्गव्यूहाः" कौ०
 उक्तेषु तदेकवाक्यतया लकारद्वययुक्तपाठस्यैव भागवतं प्रकृत-
 त्वेन नकारयुक्तपाठो लिपिकरप्रमादजनः इति विवेच्यम्
 कलना स्त्री च० कल भावे युच् । १ज्ञाने २ग्रहणे ३शादाने
 ४श्रामोचने ५अवभोचने च "पिच्छायचूडाकननानिरोरः"
 माघः "कलनाभासोऽनमममं चनं वा" मङ्गि० ।
 कलनाद् पुंस्त्री कलोनादोऽस्य । १राजहंसं राजनि०
 स्त्रियां जातित्वात् लोप । २कलध्वनियुक्ते त्रि० ।
 कर्मधा० । ३ कलध्वनौ पु० । [जातिशब्दे निर्याः ।
 कलन्दर पुंस्त्री वक्षसङ्करजातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् लोप ।
 कलन्दिका स्त्री कं सुखं लाति विषयतया ला-क कले
 कामं ददाति दा-क पृषो० सुम् च टाप् अत इत्त्वम् ।

सर्वविद्यायाम् हेमच० । तस्याः सर्वसंशयनिराकरणेन कामदाहत्यात्तथात्वम् । [शाके राजनि० ।

कलम्बु पु० कलाया मातायाः अम्बुरिव शक० । घोडी-कलभ पु० करेण गुण्डेन भाति भा-क रस्य लः । "त्रिंश-द्वर्षस्तु कलभ" इति वैजयन्त्युक्ते । गजभेदे । "सुदा रमन्ते कलभा विकस्तरैः" । "इह सुसुर्भुदितैः कलभै रवः" "सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्याम्" भाषः । २ पञ्चवर्षे करिपोते सुभृतिः "द्विपेन्द्रभाव" कलभः अयस्त्रिव" भोषव-त्तिकलभस्य चेदितम्" । "टटो हि वृष्वनू कलभप्रमाणम्" रघुः । "ननु कलभेन यूषपतेरनुकृतम्" मातृवि० । "गत्वा सद्यः कलभतनुतं शीघ्रसम्प्रातश्चेतोः" मेघ० । शिवक-मात्रपरत्वेन करिकलभकरवृद्धिततमालाकिशलय मेदिनी" काद० । त्रयोवाचित्वात् जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । कं वावं लभते साधनत्वेन लभ-अच् । धुस्तूरे मेदि० तस्य म'दकद्रव्यत्वेन वाताधावकत्वात्तथात्वम्

कलभवज्रभ पु० दंत० । पीलुवृक्षे राजनि० । कलभ-प्रियादयोष्यत् । [ङीप् । चञ्चु वृक्षे राजनि० ।

कलभी स्त्री कं जलं लभते आश्रयत्वेन लभ-अच् गौरा०

कलम पु० कलते अक्षराणि कल-कमच् । १षेखत्याम् जटा-धरः २धान्यभेदे च राजव० । स च "कलमः कलिर्विष्वातो जायते स इहृद्ने । काशीरदेश एयोक्तो महा-तखलुगर्भकः" इति भावप्र० उक्तदेशजः । ३उत्खात-प्रतिरोपितधान्यभेदे च । "आपादपञ्चप्रणताः कलमा इव ते रघुम् । फलेः सर्वज्ञं यमासुत्खातप्रतिरोपिताः" रघुः "कलमगोपधूर्नं मृगव्रजम्" भाषः "तत्र लोहितकयात्रिककलमकदम्बकपाण्डु कसुमन्वकयकुना कृतपु-ष्पाशुकरपुण्डरीकमहाशालिश्रीतभीरुकलोमपुष्पकदीर्घशुक-काञ्चनकमहिषमसकहायनकद्रुपकमहाद्रुपकप्रभृतयः शा-खयः । मधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः । पिप्तप्रात्यानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्यवर्चसः । तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूलकः । चक्षुष्मोवर्ण-बलकृत् स्वर्यो हृद्यन्नमापहः । म्रग्यो ज्वरहरश्चैव सर्व-दोषविषापहः । तस्मादस्मान्तरगुणाः क्रमशः शाखयो ऽव-राः" सुश्रुते तस्य गुणा उक्ताः । अस्य च रोपितधान्यत्वेन गुणविशेषः भावप्र० उक्तो यथा "रोपितास्तु नवा एष्याः पुराणा लघवः स्थिराः । तेभ्यस्तु रोपिता भूयः शीघ्रपाकाः गुणाधिक्याः" । अस्य शिखा पिङ्गलवस्यां "कपोलदेशे कल-सापपिङ्गलाः" इति कुमारैः पिङ्गलोपमानत्वेन वर्णनात् ।

कलयति परेस्व' कल-अमच् । ४चौरैः पु० मेदि० ।

कलमीत्तम पु० ७त० । गन्धशालौ राजनि० ।

कलम्बु पु० कल-घोमे अम्बच् कल-भेदे अम्बच् उख लो-धा । शाकनाडिकायां तस्या आहारकाले त्वज्यमानत्वात् तथात्वम् । २यरे अमरः तस्य अरिं प्रति लिप्यमाखत्वात् तथात्वम् ३कदम्बवृक्षे विश्वः कामिनां मादृष्टेत्वात्तथा-त्वम् । ४'ज्ञायां कन् । कलम्बक-धाराकदम्बे राजनि० । कलम्बिका स्त्री कलम्बोव कायति कै-क संज्ञायां ह्रस्वः । १पोषापञ्चाङ्गागस्थनाद्यां तस्याः कलम्बीतस्यगुणिरमध्यत्वात् तथात्वम् । स्वार्थे कन् ह्रस्वः । (कलमी) २शाकभेदे च । कलम्बी स्त्री के जले लम्बते लवि-अविन्न'सने अच् गौरा० ङीप् । (कलमी) शाकभेदे तस्या जले लम्ब-मानत्वात्तथात्वम् । भावप्र० तद्गुणानुक्तं यथा । "कलम्बी शतवर्षी च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कलमी सन्यदा प्रोक्ता मधुरा युक्तकारिणी" । ति० त० । ऋतौ अस्थादश-म्यामभक्षप्रत्वसक्तम् "तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका" हरिशयने चास्या अमक्षप्रत्वमभक्ष-शब्दे उक्तम् । उलयोरैक्यात् कलम्बीत्यप्यत्र शब्दरत्ना० । कलम्बु (म्बू) स्त्री के जले लम्बते लवि-उष् ७त० । (कलमी) शाकभेदे शब्दर० । अप्राणिजातिषाचकत्वात् वा ऊह् ।

कलम्बुट न० के जले लम्बते लवि-वा० उट ३त० । १हृयङ्गवोने राजनि० । २नवमीते हारा० । तयोर्जलोपरिप्लवमानत्वात्तथात्वम् ।

कलरव पुंस्त्री कलो रवोऽस्य । १पारावते (पायरा) अमरः २कोकिले राजनि० । स्त्रियां जातित्वाद्भयतो ङीप् । ३कलध्वनियुक्ते त्रि० मेदि० कर्म० । ४मधुराव्यक्ते रवे पु० कलल पुंन० कल-दृषा० कलच् । १गर्भवेदवर्ष्णिष अमरः कलनशब्ददर्शितभागवतोक्ते एकरात्रेष पच्यमानगर्भा-द्यववभृते २रेतोविचारभेदे । उदा० तत्रैव शब्दे दृश्यम् । कललज पु० कललमिव जायते जन-उ कर्म० । १रात्रे राजनि० । २गर्भे च ।

कललजोद्भव पु० उद्भवत्वात् उद्-भू-अपादाने अच् दंत० । १सालवृक्षे राजनि० । ततो रालरूप-कललजस्योत्पत्तेः तस्य तथात्वम् ।

कलविहङ्ग पुंस्त्री कलं वङ्ग(ङ्ग)ते वगि(वकि)-गतौ अच् वृषो० अत इत्यम् । १षटके खगे, अमरः जाति-त्वोऽपि संयोगोपभवात् स्त्रियां टाप् । "दीप्याय कलविहङ्गान् वर्षाभ्यस्त्रित्तरान्" यजु० २४,२० । "कल-

विष्णोर्लोहितादिः पुष्करसादखे त्वाद्वाः” २४, २०। अत्र-
मेधप्रगुदेवकथने । अथभक्तप्रकरणे अस्याभक्त्यातोक्ता
मन्ना ‘कलविष्णुं स्रवं हं वं चक्राङ्गं यामककुटम्’
ब्रह्मांसगुणाः तस्य संज्ञाभेदश्च सुश्रुते उक्तो यथा—

चकोरकलविष्णुमयूरककरोपचक्रकुटसारङ्गयतपत्नकतित्ति-
रकररबाहुकगरत्नप्रभृतयस्त्राहना विष्करालघवः शीत-
मधुराः कथाया दोषशमनाश्च । सुखपादैर्हृननात्त्राहनाः ।
भावप्र० विशेषतस्त्रमांसगुणा उक्ता यथा—

चटकः कलविष्णुः स्यात् कुलिङ्गः कालकरुहकः । कुलिङ्गः
शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफघ्नः सन्निपातहरो
वैश्वस्यचटकस्यातिशुक्लः” २ कुलिङ्गवृत्ते मेदि० ।

कलश पु० कलं मधुराव्यक्तं ध्वनिं श्रवति शु-गतौ वा० उ ।
१घटे । कर्षणं दर्शितभावप्रकाशोक्ते २ भावभेदे च ।

कलशद्वि स्त्री कलशस्य दीर्घरुणम् दृ-भावे क्तिप् ।
यज्ञियकलशविदारणे “अथ कलशद्विराम् यदि कलयो
दीर्घेतातुलिभ्रुवमिति ब्रूयात्” “यद्यभीतासु दक्षिणासु
कलयो दीर्घे त तत्राप्येकामेव गां दद्यादथावष्टयादेवो
देव्य पुनर्दीक्षेत पुनर्यज्ञोच्चेव तत्र प्रायश्चित्तरिति
कलशद्विराम्” शत० ब्रा० ४, ५, १०, ७ ।

कलशपोतक पु० नागभेदे “व्याख्यं कथोपकथं वा नागः कलश-
पोतकः” भा० व्या० २ पू० ४० ।

कलशि स्त्री कं जलं लाति ला-क तथा शनी शीर्यति
वा० शू-डि । (चाकुलिया) १ पूर्वाप्रसूयाम् अमरः २ घटे
हेमच० “कलशिशुदधिशुवीं वल्लवा जोडयन्ति” भाषः । अस्व
जदिकारान्त्वत् वा ङीप् कलशोत्प्युभयत्र ।

कलशीकरुह त्रि० कलश्याः करुह इव करुहोऽस्त्वः । कलयो
करुहत्तस्यकरुहान्विते २ अक्षिभेदे पु० ततः गोलप्रत्ययस्य
बहुष उपका० वा लृक् । कालशीकरुहयः कलशीकरुहाः
कलशीपदी स्त्री कलशोव पादावस्थाः अन्यलोपः समा० ।
कुम्भपद्या० ङीप् पद्मावश्च । कुम्भाकरपादयुतायां
स्त्रियाम् । [अग्रस्यं सनो कुम्भसम्भवयन्ते तत्कथा ।

कलशी(सी)सुत पु० कलश्याः(स्याः)सुत इव ततोत्पन्नत्वात् ।
कलशीदर पु० कलश इव उदरमस्य । दानवभेदे “सुबाहुः
सञ्जबाहुश्च वरुणः कलशीदरः” हरिवं० २४० ।
२ कुम्भकारोदरधुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप् ।

कलस पु० केन जलेन लसति लस-अच् ३त० । १घटे
हेमच० । तस्मान्निरुक्तिः “कलां कलां गृहीत्वा तु
देवानां विश्वकर्म्मणा । निर्मितोऽयं स वै यस्मात् कलसस्तेन

कथ्यते” निर्वाणत० उक्ता । “सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं
सुराहरैः । पीयूषधारणाश्रीय निर्मितो विश्वकर्म्मणा ।
कलाः कलास्तु देवानामपि तास्ताः पृथक् पृथक् । यतः
कलास्तु कलशास्तस्ते परिकीर्त्तिताः” कालि० पु० ८७ अ०
पृथो० साधनम् । कर्मादौ स्यात्सफलसमानसक्तं या० ति०
यथा—“पञ्चाशदङ्गुलो, व्यासं उत्सेधः षोडशाङ्गुलः ।
कलसानां प्रमाणन्तु सुखमटाङ्गुलं मतम् । षट्तिंशदङ्गुलं
कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम् । षोडशं हादशं वापि ततो
न्यूनं न कारयेत्” । पुष्याभिषेके कालिकापु० ८७ ।
पुष्याभिषेके स्यात्सघटनासभेदस्तत्स्थापनप्रकारश्च तत्रै-
वाध्याये यथा “नवैव कलशाः प्रोक्ता नामतस्त्राज्ञिबोधत ।
गोक्षोपगोक्षो मरुतो मयूख्यश्च तत्राऽपरः । मनोहा कृषि-
भद्रश्च विजयस्तनुयोधकः । इन्द्रियधो ऽथ विजयो
नवमः परिकीर्त्तितः । तेषामेव क्रमाङ्गुप ! नव
नामानि यानि तु । शृणु तान्यपराग्येधं यान्निदानि
सदैव हि । क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलस-
म्भवः । पवनाम्नी ततो ह्यै तु यजमानस्ततः परः ।
कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः । सोमस्तु
सप्तमः प्रोक्तयादित्यस्तु तथाष्टमः । विजयो नाम
कलशो यो ऽक्षौ नवम उच्यते । स तु पञ्चसुखः प्रोक्तो
साहादेवस्वरूपपृक् । षट्स्य पञ्चवक्त्रो पञ्चवक्त्रः स्वयं
तथा । यथाकाष्ठं स्थितः सन्यक् वामदेवादिनामतः ।
मण्डलस्य च पद्मान्तः पञ्चवक्त्रं न्यसेत् । क्षितीन्द्रं
पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम् । वायव्ये वायवं
न्यस्य आग्नेये ह्यग्निधम्भवम् । नैर्ऋत्ये यजमानन्तु
ऐशान्यां कोषसम्भवम् । सोमसुत्तरतो न्यस्य
सौरं दक्षिणतो न्यसेत् । न्यस्यैव कलसांश्चैव तेषु
चैतान् विचिन्तयेत् । कलसानां सुखे ब्रह्मा पीवायां
शङ्करः स्थितः । मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः
स्थिताः । दिक्पाशा देवताः सर्वे वेष्टयन्ति दिशो
दय । कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपाश्च
संस्थिताः । नक्षत्राणि स्रहाः सर्वे तथैव कुल-
पर्वताः । गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदाश्चत्वार एव
च । कलसे संस्थिताः सर्वे तेषु तानि विचिन्तयेत् ।
रत्नानि सर्व्वीजानि पुष्याणि च फलानि च । वज्र
मौक्तिकत्रैदूर्यं महापद्मेन्द्रस्फाटिकैः । सर्व्वधामसर्व्वं
विलं नागरोडुम्बरं तथा । वीजपूरकजम्बीरकात्या-
न्नातकदाडिमान् । यवं शालिञ्च नीवारं गोधूमं

मितसर्पम् । कङ्कुमागुरुकपूरमदनं रोचनं तथा ।
चन्दनञ्च तथा सोमामिलां कृष्टं तथैव च । कर्पूरपत्र
चण्डुञ्च जलं निर्यासकाञ्चुदम् । अलेयं वदरं जाता
पत्रपुष्पे तथैव च । कालभासं तथा टुक्तां देवीं पर्णकर्म
च । वचां धात्रीं समष्टिं तुरणकं मङ्गलाष्टकम् ।
दूर्वां मोहनिकां भद्रां शतमूलीं शतामरोम् । पर्णालीं
सरलां चुट्टां सहदेवीं गजाङ्गुशाम् । पर्णकोपां
सितां पाठां गुड्यां सुरभिकालभौ । व्यामकं गजदन्तञ्च
शतपुष्पां पुनर्णवाम् । ब्राह्मीं देवीं शिवां कृतां सर्वम-
न्वानिकां तथा । समाह्वय शुभानेतान् कलसं
निधापयेत् । कलसस्य यथा देवान् विधिं शम्भुं
गदाधरम् । यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं सुख्यतया
यजेत् । प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् ।
प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदनेः” ।

सर्वकर्मपर्यागिककलसस्थापनविधिः रुद्रकले दर्शितो यथा
श्रीं भूरसातिसन्त्रेण ससुललात्पर्युषां दिशि भूमिस्यर्गः ।
श्रीं ओषधयः समन्वेति तत्र धान्यपुत्रीकरणम् । श्रीं
चित्तमितर्मा पुनात्विति सप्रभिर्भूमिपतिः कलसपरिवृ-
करणम् । श्रीं व्याजिष्टेति धान्यपुत्रीपरि कलसस्थापनम् ।
श्रीं स्थिरोभवेति स्थिरीकरणम् । श्रीं मही द्यौरिति जघेन
कलसपरणम् । श्रीं या ओषधिरिति तत्र सर्वोषधिप्र-
क्षेपः । श्रीं व्रीहयश्च स इति धान्यम् । श्रीं हिरण्य
गर्भ इति हिरण्यम् । श्रीं अश्वथेव इति पञ्च पञ्चवान् ।
श्रीं काण्डात्काण्डादिति दूर्वाः । श्रीं स्थोना एतन्मिति
पञ्च सप्त वा रुद्रश्च दापयेत् । श्रीं धान्यमसाति पूर्णपाले
धान्यनिधानम् । श्रीं पर्णादीन्त तस्यैव पर्णपाले कलसो-
परिनिधानम् । श्रीं वाः फलनोरिति पूर्णपाले नारि
केलादिफलस्थापनम् । श्रीं सुजात इति वासोशुम्भेन वास-
सा वा परिवेण वा कलससंवेदनम् । ततः कलसं गङ्गाद्या-
वाहभम् इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति ! सितांसिते
सरितौ ! पायका नः सरस्वती ! श्रीं अश्वत्थतीर्णमतीः ।
श्रीं पञ्चमद्यः । श्रीं प्रपद्ये वरुणं देवं यादसांपतिर्माश्वरम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तरे” । श्रीं “गङ्गे ! त्वं
सर्वतीर्थानामाश्वरोऽसि यतस्ततः । यजमानानिपेकार्थेनसि
पाप विनाशय” । “तापनि ! वरुणे ! देवि ! त्विषु
लोकेषु विद्यते ! यजमानाभिपेकार्थेनसि पापं विनाशय ।
सरस्वति ! नमस्तुभ्यं अश्वरि ! हरिप्रिये ! । यजमाना-
भिपेकार्थेनसि पापं व्याश्रय दे” इति शन्वैः श्रीं कल-

स्य सुखे विष्णु रित्यादिकैः प्रसन्नोभव सर्वदेव्यन्तैर्भन्वै-
यानाहनम् । श्रीं मनोजूतिरिति मन्वाने “कलस ! सुप्र-
तिष्ठतोभवेति प्रतिष्ठा । ततो गन्वादिभिः कलसपूजनम्” ।

अत्र प्रतीकमात्रं प्रदर्शितम् समस्यमन्त्राश्च मत्
कृतद्वालादानादिपद्धतौ २२ पृष्ठादौ ज्ञेयाः ।
अत्र शास्त्रभेदात् मन्त्रभेदास्तु तत्तदुपन्येऽवधेयाः
नवरात्रे कलसस्थापने विशेषः नि० सि० उक्तो यथा ।
भार्गुमार्चनदीपिकायां देवीपुराणे “त्वाद्भ्रवैष्टितियुक्ता
चेत् प्रतिपन्नास्त्विच्छाचने । तयोरन्ते विधातव्यं कल-
सारोपणं युचेत्” । चित्वावैष्टितियुतापि द्विती-
यायुता चेत् सौ व्याजोक्तं दुर्गोक्तं । “भद्रान्विता केत्
प्रतिपन्नं लभ्यते त्रिकुशयोगेरपि सङ्गता सता । सैवा-
पराह्णे विषुधैर्विधेया स्वःपुत्रराज्यादिविष्टिहेतुरिति” ।
यदा तु वैष्टित्यादिपरिहारेण प्रतिपन्नं लभ्यते ।
तदोक्तं तत्रैव काव्याचनेन । “प्रतिपन्नाश्चने भासि
भवेत् वैष्टितिचित्तवोः । आश्रयादौ परित्यज्य प्रारभेत्
वरात्कर्मिति” । भाष्येऽपि चित्वावैष्टितिसंपूर्णा-
प्रतिपन्नेऽपि त्रयम् । “त्वाद्या अंशान्त्रयस्तुत्यास्तुरीय-
ऽंशे तु पूजनमिति” । रुद्रयामलेऽपि “वैष्टितौ पुत्र
नामः स्यात्चित्वायां धननाशनम् । तस्मान्न स्थापये-
त्कुम्भं चित्वायां वैष्टितौ तथा । संपूर्णा प्रतिपद्देव !
चित्वायुक्ता यदा सन्तु । वैष्टित्या वापि युक्ता स्यात्तदा
सध्यान्दने रथौ । अमिञ्चित्तु सुदूर्गं यस्तत्र स्थापनमिष्यते” ।
“इदं कलसस्थापनं रात्रौ न कार्यम् । “न रात्रौ स्थापनं
कार्यं न च कुम्भाभिपेचनमिति” मातृस्योक्तैः “भास्त-
रोदयसारथ्यं यापत्तु दग् नाडिकाः । प्रातः काल
इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु” इति विष्णुधर्मोक्तेश्च ।
रुद्रयामले “ज्ञानं साङ्गलिकं कत्वा ततो देवीं
प्रपूजयेत् । शुभाभिर्भूक्तिकाभिश्च पूर्वं कला तु वेदि-
कान् । ० यत्रान्वे वापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि संयुतान् ।
तत्र संस्थापयेत्कुम्भं विधना मन्त्रपर्यकम् । सीवर्षं
राजतं वापि तास्रं रुद्रयामले वेति” । “कलसं
जलसंघटतं पुरः” नैप० ।

द्वालसि स्तोत्रेण लक्षितं लघु-५३ । १ घटे २ पृष्ठा-
धर्मोक्तं (चातुर्विध्या) हेतुः । इतिहाराकत्वात् वा उपा-
कलसीत्युभयत्र “यत्कस्यित्कस्यं प्रपूज्यं कलसं कं रश्-
दन्वोचत” नैप० ।

द्वालस्य प्रान० कलं कामं हृत्यत्र हृत्-वा० व्याधारे ङ । अङ्ग-

र्षादि । विवादे वाग्विवादे (कृडा) "वृषः ! पुल्लेषु पुल्लैर्न कलहो न भविष्यति" भा० आ० ४८ । "न विवादे न कलहो न सेनायां न सङ्गरे" मनुः । २ युद्धे अमरः । "विधित्सतः कलहमवेक्ष्य विद्विषः" "भाविकलहफलयोगमसौ" भाषः ।

कलहंस उंस्त्री कलप्रधानो हंसः । (बाहूँष) हंसभेदे । राजहंसे इन्द्रपन्नो च भेदि० । "कुन्दावदाताः कलहंसमात्राः प्रतीचिरे श्रीलसुखैर्निमादः" मट्टिः । "कलसं जनसंभृतं पुरः कलहंसः कलयाम्भूव सः" नैष० "बभूदुकुलं कलहंसलक्षणम्" कुमा० । स्त्रियं जातित्वात् स्त्री । "कलहंसोपु मदाहंसं गतम्" रघुः । ४ परमात्मनि ब्रह्मणि च यद्भर० ।

कलहकार लि० कलहं करोति क-हेत्वादावपि न ट किन्तु अण् उप० ष० । कलहकारके । "हन्तुं कलहकारोऽसौ यद्भकारः पपात अम्" भट्टिः ।

कलहनाशन च० कलहं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । पृतिकरञ्जे यद्भरत्न० कलहनाशकता चास्य कार्भण विद्यायं विख्याता ।

कलहप्रिय पु० कलहः प्रियोऽस्य । नारदे ऋषौ, तस्य कलहप्रियत्वं पुराणादौ प्रसिद्धम् । २ सारिकापशियदाम् स्त्री राजनि० ।

कलहान्तरिता स्त्री अथस्थान्तरप्राप्ते नायिकाभेदे । सा च "चाटुकारमपि प्राणनाथं दोषादप्यास्य या । पञ्चाक्षपमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा" सा० ६० उक्तञ्चक्षणा । यथा "नो चाटुश्रयणं क्तं न च दया हारोऽनिके वीक्षितः कालस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः । पादान्ते विनिपत्य तत्पुण्यमसौ गच्छन्मया मूढया पाणिभ्यामवबुध्य हन् सङ्घा कण्ठे कथं नार्पितः ?" ।

कलहाय कलहं करोति कलह+ङ् नानधातुः व्यात्न० अक० सेट् । कलहायते अकलहायिष्ट । कलहायाम् बभूव आस चक्रे । कलहायमानः कलहायितः ।

कल्ला स्त्री कलयति कलते वा कर्त्तुं अच् कल्यते प्रायते कर्मणि अच् वा । चन्द्रमण्डलस्य षोडशे भागे यथा च चन्द्रस्य षोडशभागस्य कलाशब्दमाच्यत्वम् । तथा कालनाम० उक्तं यथा खान्दे—

"अमा षोडशभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला । संस्विता परमा माया देहिनां देहधारिणी । अमादिपौर्णमास्यना या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव

वरानने !" इति "अयमर्थः या महाभाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी संस्विता सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिण्यमानाम्नी महाकलेति प्रोक्ता अयोदयरहिता नित्या तिथिसंज्ञिकैव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारोपयोगिन्यः अयोदयवत्यः, पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति । श्रुतिस्त्वस्मिन्नर्थे पक्षनिर्णय एवोदाहृता । "तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला भ्रुवैवास्य षोडशी कलेति" । एवञ्च सत्यत्वं सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यसक्तं भवति तत्र येयमनेत्युक्ता अयोदयविवर्जिता भूवा षोडशी कला तद्युक्तः कालस्तिथिसामान्यं यास्त्वशिश्टाः दृष्टिसंश्लेषिताः पञ्चदश कलासाभिर्विशिष्टाः कालविभागास्तिथिविशेषाः । तासां पञ्चदशानामेकैकां कलां बङ्गादयः प्रजापत्यन्ताः पञ्चदश देवताः क्रमेण पिबन्ति । तत्र वङ्गना वा कला प्रथमं पीयते सा प्रथमेत्युच्यते, तथा युक्तः कालविशेषः प्राथम्यवाचिना प्रतिपच्छब्देनाभिधीयते । एवं द्वितीयादीनां पञ्चदशानानां तिथीनां नामान्यवगन्तव्यानि, ता एताः कल्पपक्षे तिथयो भवन्ति । पुनश्च ताः पीताः कलास्तेनैव क्रमेण तत्र तथा बङ्गादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं प्रत्यन्ति ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रति पटाद्यास्तिथयो भवन्ति । बङ्गादिदेवतानां कलापानं सोमोत्पत्तौ पठितम्, तथा हि "प्रथमं पिबते वङ्गिर्द्वितीयं पिबते रधिः । त्रिंशो देवास्ततोयान्तु चतुर्थीं सज्जलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठी पिबति वासवः । सप्तमीं कृष्णबोदिव्या अष्टमीमज एकपात् । नवमीं कल्पपक्षेऽस्य दमः प्राञ्जाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीसुभा । द्वादशीं पितरः सर्वे सप्तं प्राञ्जन्ति भागवः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कृषेरः पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निमीतः कलाया शेषचन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका या सा त्वपः प्रविशते सदा । अमायां तु सदा सोम व्योषधीः प्रतिपद्यते । तमोवधिगतं गावः पिबन्त्यभ्युगतञ्च यत् । तत्क्षीरमच्छतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः । हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्याशते शशी । दिने दिने कलादृष्टिः पौर्णमास्यां तु पूर्णतेति" ।

एवं षोडशानां कलानामेका नित्या अस्या अयोदयशाब्दिनी, तदेतत् अष्टसक्तम् यत० ब्रा० १४, ४, २, २ ।

यथा "प्रजापतिः षोडशकलस्य रात्रय एव पञ्चदश-
कला भ्रुवेवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यते
ऽय च लीयते षोडशावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया
सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां
रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि ककलासस्य"
"योऽयमस्मात्प्रा प्रजापतिः प्रकृतः स एव संवत्सरात्मना
विशेषतो निर्दिश्यते रात्रयः अहोरात्राणि त्रियस एव
प्रतिपदाद्याः भ्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिता । एतासां वित्तत्वं
वक्तुं तत्साधय्यं माह स चन्द्रात्प्रा प्रजापतीरात्रिभिरेव
प्रतिपदाद्याभिरुपचीयमानाभिः शुक्लपक्षे वर्धते कृष्णपक्षे
ताभिरेवोपचीयमानाभिः कलाभिरुपचीयते अमावा-
स्यायां भ्रुवैका कला व्यवस्थिता । एव कलानां वित्तत्वे
सिद्धे तदुपचयापचयो कर्मत्वभिरेत्याह स कलात्प्रा प्रजा-
पतिरमावास्यां रात्रिं रात्रौ या भ्रुवा कलात्प्रावस्थितोक्ता
एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणिजातं स्थावर-
जङ्गमात्मकमनुप्रविश्य यदपः पिबति यज्ञोपधीरत्राति
तत् सर्वमेवौषध्यात्मना व्याप्तामावास्यां रात्रिभवस्थाय
ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितोयया संयुक्तो भवति
एवमसौ प्रजापतिः पाण्डितात्मकः संवृत्तः एवं प्रजापतेः
पाण्डुः कर्मफलत्वसङ्गात् प्राणिकर्मफलमाह तस्मादिति
प्राणिनं न प्रमापयेत् ककलासस्यपि सरटस्यापि प्राणं
न विच्छिन्द्यात्"भा० । चन्द्रकलानां नाभेदादिकमनुपदं
वक्ष्यते । "सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रकं कलाभिर्निषेवते"
"ज्योत्स्नानरात्रौ कलानरात्रि" । "कला च सा
कान्तिमती कला(व)भृतः" जुना० । "कलासमये च गृह्या-
नसुहृता" "कलादधानः सकलाः अभाभिरुभासयन्
लौघसिताभिराशाः" "निधिरन्महासुपचयाव कलाः"
इति च भावः कलाधरः कलाभृत् कलानिधिः कलावान् ।
२ अथयवमात्रं च । "घोमसूर्याग्निभेदेन मातृकावर्षं
सम्भवाः । अष्टत्रिंशत्कलास्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिताः"शा०
ति० । "घोमसूर्याग्निभेदेन षोडशकलता सूर्यमण्डलस्य द्वाद-
शकलता वक्रिमण्डलस्य दशकलतोक्ता" तासां नामानि
ध्वंवरूपाणि च तत्र दर्शितानि यथा—

"सकृता मागदा पूषा तृष्टिः प्रहोरतिर्हृतिः । शशिनो
चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा । पृथ्वी पूर्था-
न्मता कापदाबिन्धुः सूरत्राः कलाः १६ । तपिनो तापिनो
धूम्रा नदीचिर्ज्यालिनी हृषिः । सुवमुष्या भोगदा विशा
शोधिनो धारिणी क्षमा । कजाद्या वसुदाः वीराः ठठान्ना

द्वादशेरिताः १२ । "धूम्राचिर्ज्या ज्वालिनी ज्वालिनी
विष्कृतिर्ज्जिनी । सुश्रीः सुकृपा कपिका हृद्यकव्यवहे
अपि । डादीनां दशवर्षानां कला धर्मप्रदा रमाः" १० ।
अभयेटकराध्यया श्वेतपीतादथाः क्रमात्" ।

तथा अकारोकारमकारनाद्विन्दात्मकप्रथमस्य पञ्चाशत्-
कलात्मकतासङ्गात्तन्नामधेयरूपाण्यपि तत्रोक्तानि यथा—
"तारस्य पञ्चभेदस्य पञ्चाशद्वर्षणाः कलाः । सृष्टिर्ज्योतिः-
सृष्टिर्मेधा कान्तिर्ज्योतिर्हृतिः स्थिरा । स्थितिः सिद्धि-
रिति प्रीक्षा कचर्मकलाः १० क्रमात् । अकाराद्-
त्रयुषोत्पदास्तत्रप्रचामीकरप्रभाः । एताः करधृतास-
नकूपकजहयकुण्डिकाः । जरा च पाणिनी शान्तिरेश्वरी
रतिकानिके । वरदा ह्लादिनी प्रीतिर्हृषी स्युः एतवर्गजाः १० ।
उकाराद्द्विषुः नोत्पदास्तत्रमालदलसन्निभाः । अभीतिशङ्क
चक्रे एवाहवः परिकीर्त्तिताः । तीक्ष्णा रौद्री भया
निश्रा तन्द्रा क्षुत् क्षोधिनो क्रिया । उत्करी सत्य रेताः
स्युः कथिताः पञ्चवर्गजाः १० । इह्येष मार्यादुत्यगाः
यरञ्जन्समभाः । उहृन्सोऽभयं श्रुत् कपासं बाहु-
भिर्भरम् । ईश्वरेषोदिता विन्दोः पीताश्वताऽरुष्याऽसिताः ४ ।
अनन्तास्ताः पवर्गस्या जवाकुष्ठमसन्निभाः । अमयं हरिणं टङ्कं
दधाना बाहुभिर्भरम् । निष्टतिः सुप्रतिष्ठा स्याद्विद्या
शान्तिरनन्तरम् । इन्द्रिका दीपिका चैव रेचका भोषिका-
भरा । सूर्या सूर्यान्मता ज्ञानामृता चाप्यायिनी तथा ।
व्यापिनी व्योमरूपा सूरमन्ताः सूरसंगताः १६ । यदाशिवेन
संजातानादादेताः सितस्त्रिणः । अक्षकूपकगुणकपा
काक्षकराम्बुजाः । व्यासे त्रयोजयेदादौ षोडश सरजाः
कलाः । इति पञ्चाशदाख्याताः कलाः सर्वसमृद्धिदाः"
कल्पते शायतेऽनेन । अंशुसूर्ये २७पाधिभेदे च ।
"तस्यै सङ्कोचाच इहैवान्तःशरीरे सौम्यः स पुरुषो
वसिष्ठेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति" मन्त्रोपनिषत् ।
"तस्यै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे हृदयपुण्डरी-
काकाशमध्ये हे सौम्य ! स पुरुषो न देशान्तरे विज्ञेवो
यश्चिन् एता उच्यमानाः षोडश कलाः प्राणाद्याः प्रभ-
वन्त्युत्पद्यन् इति षोडशकलाभिरुपाधिरूपाभिः सकल
एव निष्कलः पुरुषो कल्पते ऽविद्ययेति"भाष्यम् ।
"पुरुषस्य षोडशकलत्वं न साक्षात्साधयत्वेन, किन्तु
कलाजनकत्वेन तदुपाधिभवादिति वक्तुं यश्चिन्नेता इति
वाक्यतात्पर्यमाह षोडशकलाभिरिति" आनन्द०

यथा च पुरुषस्य षोडशकलत्वं तथोक्तं तत्रैव

प्रतीपनिवदि शङ्कराचार्यकृततद्भाष्ये च यथा—

“स ईशाञ्चक्रे कर्त्तव्यवृत्तान् उक्त्वा नो भविष्यामि कश्चिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति” उप०। “तदुपाधि-
कलाधारोपापनयनेन विद्याया च पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वसुष्यते । प्राणादीनामन्वयनिर्वि-
येने शब्दे गृहे तन्ने शक्यतेऽध्यारोपनन्तरेण प्रतिपाद्य-
प्रतिपादनादिव्यवहारः कर्त्तुमिति कलानां प्रभवस्थि-
त्यप्यथा आरोप्यन्ते अविद्याविषयाश्चैतन्याव्यतिरेकेणैव
हि कला जायमानाश्चिदन्वयः प्रक्रीयमानाश्च सर्वदा
व्यप्यन्ते । अत एव भ्रान्ताः केचिदग्निमंयोगाद्गृह-
मिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते
नश्यतीति तद्विरोधे न्युच्यमिव सर्वमिति । अपरे
घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुमिच्छन्त्यात्मनोऽग्नित्वं
जायते विनश्यतीति । अपरे चैतन्यं भूतधर्म इति
श्लोकायतिकाः । अनपाद्योपजनमधर्मकचैतन्यमात्मैव नाम-
रूपाद्युपाधिधर्मैः प्रत्यवभासते । “सत्यं ज्ञानमानन्दं
ब्रह्म” “विज्ञानधन एवेत्यादि”श्रुतिभ्यः । स्वरूपाव्यधि-
चारान् यथा यथा यो यः पदार्थो विज्ञायते
तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्य-
भिचारित्वं वस्तु च भवति किञ्चिच्च ज्ञायत इति
चातुपपन्नम् । रूपञ्च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति
वत् । व्यभिचरति तु ज्ञानं, ज्ञेयं न व्यभिचरति
कदाचिदपि । ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरेभावाज्ज्ञानस्य ।
न हि ज्ञानेऽस्ति ज्ञेयं नाम भवति कस्यचित्-
सुषुप्तेऽदर्शनात् ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयाज्ज्ञान-
स्वरूपस्य व्यभिचार इति चेत् । ज्ञेयावभासकस्य
ज्ञानस्याशोकवज्ज्ञेयाभिव्यञ्जकत्वात् स्वव्यङ्ग्यभावे आशो-
काभावात्तुपपत्तवत् सुषुप्ते विज्ञानाभावात्तुपपत्तेः ।
न स्वकारे चक्षुषो रूपानुपपन्नस्यो चक्षुषोऽभावः
शक्यः कल्पयितुमवैनायिकेन । वैनायिको ज्ञेयाभावे
ज्ञानाभावं कल्पयित्तेवेति चेत् ? येन तदभावं कल्पये-
त्सत्याभावः केन कल्पयत इति वक्तव्यम् वैनायिकेन ।
तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे ज्ञानाभाव इति
चेत् ? न, अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभावोऽपि
ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनायिकैः, नित्यञ्च तदव्यतिरिक्तञ्चे-
ज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्म-
कत्वादभावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वम-
नित्यत्वं च ज्ञानस्य । न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावो-

नानमात्राधारोपे किञ्चिद्व्यपन्नम् । अथाभावो ज्ञेयो-
ऽपि सन् ज्ञानवदतिरिक्त इति चेत् तर्हि ज्ञेया-
भावे ज्ञानाभावः ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न तु ज्ञानं
ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेत् । यद्वात्मात्वाद्द्वेषोपात्तुपपत्तेः ।
ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वञ्चेद्भ्युपगम्यते—ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं
न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानम् ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु
यद्वात्मानमेव तद्विज्ञानव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वद्व्यतिरिक्त
इति यद्दृश्यपनस्य ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे
ज्ञानाभावात्तुपपत्तिः सिद्धा । ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो
ज्ञानस्येति चेत् सुषुप्तेरित्यभ्युपगमात् । वैनायिकैरभ्युपग-
म्यते हि सुषुप्तेऽपि विज्ञानास्मात्, तत्रापि ज्ञेयवत्त्वमभ्यु-
पगम्यते ज्ञानस्य स्वेनेनेति चेत् भेदस्य सिद्धत्वात् ।
सिद्धं ज्ञानाभावेऽपि ज्ञेयस्य ज्ञानस्याभावात्तदव्यतिरेका-
ज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम् । न हि तद्विज्ञानं ज्ञतमिवोष्णीप-
वित्तं पुनरन्यथा कर्त्तुं शक्यते वैनायिकयत्नेरपि ज्ञानस्य
ज्ञेयत्वमेवेति । तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति स्वत्वोऽति-
प्रसङ्ग इति चेत् तद्विभागोपपत्तेः । सर्वस्य यदा हि
सर्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञान-
मेवेति द्वितीयो विभाग एताभ्युपगम्यतेऽवैनायिकैः ।
न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः ज्ञानस्य स्वे वा-
विज्ञेयत्वे सर्वज्ञत्वज्ञानिरिति चेत् ? शीऽपि दोषस्तस्यैवास्तु
किञ्चिद्विषयेनाप्याकमनवस्थानुपपत्तिः ज्ञानस्य स्वत्वाभ्युप-
गमादवश्यञ्चैव वैनायिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् स्यात्तना
चाविज्ञेयत्वेननवस्थानुपपत्तिः । समान एवायं दोष
इति चेत् ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः । कर्मदेयकालपुरुषा-
द्यवस्थेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सर्वा-
त्मादिजलादिप्रतिविम्बवदनेकतयावभासत इति । नाऽसौ
दोषः । तथा चेद्विज्ञेयत्वस्येति । ननु श्रुतेरिहैवान्तःशरीरे
परिच्छिन्नः कण्ठवदरवत्पुरुष इति, न प्राणादिकला-
कारणत्वात् । न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणस्य
अज्ञादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्ययात् ।
कलाकार्यत्वाच्च शरीरस्य । न हि पुरुषकार्याणां
कलानां कार्यं सञ्चरीरं कारणकारणं स्वस्य पुरुषं
कुण्डलवदरविषयाभ्यन्तरं कुर्यात्, यीजवत्प्रादिति चेत् ?
यथा बीजकार्यो दृष्टस्तत्कार्यञ्च फलं स्वकारणकारणं
बीजमभ्यन्तरीकरोत्याच्चादि तद्वत्पुरुषमभ्यन्तरीकुर्यात्
शरीरं स्वकारणकारणमपीति चेत् अन्वयात् हावय-
वत्वाच्च । दृष्टान्ते कारणबीजाद्दृष्टफलसंज्ञान्यन्याव्येव

वीजानि दाटीन्तिके तु स्वरकारणकारणभूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते । वीजद्वजादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वं निरवयवश्च पुरुषः सावयवश्च कलाः शरीरश्च एतेनाकाशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नं किन्तु ताकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्यादसमानो दृष्टान्तः । किन्दृष्टान्तेन वचनान्तु स्यादिति चेन्न वचनस्याकारकत्वात् । न हि वचनं वस्तुनोऽन्वयाकारणे व्याप्रियते किन्तु यथाभूतासां वद्योतने । तस्मादन्तः शरीर इत्येतद्वचनं अणुस्थानव्योमितिवच्च द्रष्टव्यम् । उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च । दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिलिङ्गैरन्तःशरीरे परिच्छिन्न इव अनुपपद्यते चात उच्यते—अन्तःशरीरे सोम्य ! स पुरुष इति । न पुनराकाशकारणं सन् कण्ठवदरवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसापीच्छति वक्तुं मूढोऽपि ! किन्तु प्रमाणभूता श्रुतिः । यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं कलानां प्रभवः, स चान्योऽर्थोऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते । चैतनपूर्विका च सृष्टिरित्येवमर्थे च पुरुषः षोडशकलः पृष्टो यो भारद्वाजेन, स ईशाञ्चक्रे ईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवानित्यर्थः । सृष्टिफलक्रमादिविषयं कथमित्युच्यते कश्चिन् कर्तृविशेषे देहाडुत्क्रान्तो भविष्यास्यहमेव वा कश्चिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितोऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः” ।

“स प्राणमसृजत प्राणाच्छुद्धां खं वायुर्ज्वीतिरापः पृथिवीन्द्रियम् । मनोऽक्षमज्ञाहीर्यं तपो मन्त्राः कर्मलोकान् लोकेषु च नाम च” उपनि० ।

“नन्वात्माऽकर्ता, प्रधानं कर्तृ, अतः पुरुषार्थं प्रयोजनशरीरकृत्य प्रधानं प्रवर्तते स्रष्टादायाकारेण, तत्रैदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येच्छापूर्वकं कर्तृत्ववचनं सत्त्वादिगुणसाख्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने सृष्टिकर्त्तरि सति ईश्वरेच्छानुवर्तिषु परमाणुषु सत्स्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्तृत्वात्तुपपत्तेः । न हि चेतनावान् बुद्धिपूर्वकार्यात्मनोऽनर्थं कुर्यात्, तस्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेच्छापूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्तमानोऽचेतने प्रधाने चेतनवपुषचारोऽयं—स ईशाञ्चक्रे इत्यादिः । यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये राजति इति चेत् ? नात्मनो भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वोपपत्तेः । यथा साङ्ख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिष्कारिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वद्वेदादिनाभीषादिपूर्वकं जगत्कर्तृत्वमनुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् । तत्त्वान्तरपरिष्कारादात्मनोऽनित्यत्वाशुद्धत्वानेकत्वनिमित्त-

चिन्मात्रस्वरूपविक्रियातः पुरुषस्यात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय । भवतां पुनर्वेदादिनां सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिष्कार एवेत्वात्मनोऽनित्यत्वादि-सर्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, एकस्याप्यात्मनोऽविद्याविषयनामरूपोपाध्यनुपाधिकतविशेषाभ्युपगमादविद्याकृतनामरूपोपाधिकतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यते आत्मनोव्यवसोत्वादि-शास्त्रकृतसंव्यवहाराद्युपरमार्थं” परमार्थतोऽनुपाधिकतश्च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेयं सर्वतार्किकबुद्ध्यावगाह्यमभयं शिष्यमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलश्च स्यादहं तत्त्वात्त्वं भावानाम् । साङ्ख्यस्य विद्याध्यारोपितमेव पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलञ्चेति कल्पयित्वाऽऽगमनाह्यत्वात् न कृतस्तस्यन्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्येच्छन्ति तत्त्वान्तरश्च प्रधानं पुरुषात् परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽन्यतार्किकनिराकृतवृद्धिविषयाः सन्तो विद्वन्त्ये । तथेतरे तार्किकाः साङ्ख्यैरित्येव परस्परविरुद्धार्थकल्पनात् आभिषाधिन् इव प्राणिनोऽप्योन्यं विरुध्यमाना अर्थदर्शितात् परमार्थतत्त्वाद् रमेवापकल्पन्ते-ऽतस्तन्मतमनाहत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरयन्तो मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमते दोषदर्शनं किञ्चिदुच्यते ऽस्माभिः न तु तार्किकतात्पर्येण तथैतत् अतोक्तम् । “विवदन् खेऽवनिक्षिप्य विरोधोद्भवकारणम् । तैः संरजितसद्बुद्धिः सुखं निर्वर्ति वेददित्” । किञ्च—भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रियायोर्विशेषानुपपत्तिः । का नामासौ कर्तृत्वाज्जात्यन्तरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया यतो भोक्तृत्वपुरुषः कल्प्यते न कर्त्ता । प्रधानन्तु कर्त्तृत्वं न भोक्तृत्वमिति ननुक्तं पुरुषचिन्मात्र एव स्वात्मस्यो विक्रियते भुञ्जानोऽनन्तान्तरपरिष्कारेण । प्रधानन्तु तत्त्वान्तरपरिष्कारेण विक्रियतेऽतोऽनेकमशुद्धमचेतनञ्चेत्यादिधर्मवत्सहिपरीतः पुरुषः । नाऽसौ विशेषो वाङ्मात्रत्वात्प्रागभोगोत्पत्तेः । केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वं नाम विशेषो भोगोत्पत्तिकाले चेज्जायते निवृत्ते च भोगे पुनिस्रष्टादशे-पेतचिन्मात्र एव भवतीति चेन्नस्रष्टादायाकारेण च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इति अस्यां कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया कल्प्यते । अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राग्वत्पुरुष इति चेत् ? न तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य । भोगकाले चिन्मात्रस्य विक्रिया परमार्थेव, तेन भोगः पुरुषश्चेति चेन्न प्रधान-

स्यापि भोगकालेऽविक्रियत्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मात्रस्यैव
विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्यदादसाधारणधर्मवतामग्न्या-
दोनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः । प्रधानपुरुषयो-
र्युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तेः ।
न हि भोक्तोर्द्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते प्रका-
शयोरितरेतरप्रकाशने । भोगधर्मवति सत्त्वाङ्गिनि
चेतसि पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बाद्योऽविक्रियस्य पुरुषस्य
भोक्तृत्वमिति चेन्न पुरुषस्य कस्यापनयनार्थं भोक्तृत्वमिति
शास्त्रं प्रणीयतेऽविद्याधारोपितानर्थापनयनाय शास्त्र-
प्रणयनमिति चेत् ? परमार्थतः पुरुषो भोक्तृव न कर्ता
प्रधानं कर्त्तृव न भोक्तृ परमर्थसद्वस्त्वन्तरं पुरुषाच्चेतीयं
कल्पना ऽऽगमनाद्या व्यर्था निर्हेतुका च इति नादर्त्तव्या
सुसुकुम्भिः । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति
चेन्न स्वभावात् । न हि शास्त्रप्रणेत्यादिषु तत्फलार्थिषु च
शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थकं सार्थकञ्चेति कल्पना स्यात् । न
द्यात्कैकत्वे शास्त्रप्रणेत्यादयस्ततोऽभिप्रायः सन्ति तदभावे
एवंविकल्पनेवानुपपन्नाः । अभ्युपगते आत्मकत्वे प्रमा-
णार्थसाध्युपगतो भवता यदात्मकत्वमभ्युपगच्छता । तद-
भ्युपगमे च कल्पनानुपपत्तिमाह शास्त्रम् । “यत् त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत्कलेन कं पश्येत् ?” इत्यादिशास्त्रप्रणयनाद्युप-
पत्तिमाह । अन्वय परमार्थवस्तुस्वरूपादविद्याविषये “यत्
हि ह्यैतन्निव भवतीत्यादि” । विद्यारतो वाजसनेयके ।
विमक्ते विद्याऽविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्यातो
न तार्किकवादभट्टप्रवेशः वेदान्तराजप्रमाणवाङ्मयुग्मे
इत्यात्मकत्वविषय इति । एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधि-
कृतानेकशक्तिसाधनकृतभेदवत्त्वाद्गुणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वे
साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः परैरक्त आत्मा-
नर्थककर्तृत्वादिदोषश्च । असु इष्टान्तो राष्ट्रः सर्वार्थकारिणि
कर्त्तृत्वाद्युपचाराश्राजा कर्त्तृति सोऽन्तानुपपन्नः । “सं ईशा-
ञ्चक्र” इति सुतेर्छाथार्थसाधनात्प्रमाणभूतायाः तत्त हि
गौपी कल्पना । यन्त्स, यत्त सृष्ट्वार्यो न सन्नावति । इह
त्वचेतस्य सक्तवत्पुरुषवियोगादेश्चया कर्तृकर्त्तृदेयकाव-
निमित्तापेक्षया च बन्धनोष्वादिफलायां निवृत्ता पुरुषं
प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यद्योक्तसर्वज्ञे चरकर्तृत्वपक्षे
रूपपन्ना, ईश्वरेणैव सर्वाधिकारी प्रायः पुरुषेण सृज्यते ।
कथं ? स पुरुष उक्तप्रकारेणोक्तित्वा प्रायं ? इतिरत्य-
गर्भीक्यं सर्वप्राणिकरणाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान्,
अतः प्राणात् त्रधां २ सर्वप्राणिनां शुभकर्म्मप्रवृत्तिहेतु-

भूताम् । ततः कर्म्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारण-
भूतानि महाभूताम्यसृजत । स ३ यन्द् गुणं वायुं ४ स्त्रेन
स्त्रेण कारणगुणेन च विविष्टं द्विगुणम् । तथा ज्योतिः ५
स्त्रेन रूपेण पूर्वाभ्याञ्च यन्द् स्त्रार्थाभ्याम् विविष्टं त्रिगुणं
तथा ऽऽपोर्द्वयेन गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणात्तुप्रवेशेन
चतुर्गुणाः । तथा गन्धेन पूर्वगुणात्तुप्रवेशेन पञ्चगुणा
पृथिवी ७ । तथा तैरेव भूतैरारब्धमिन्द्रियं ८ द्विप्रकारं
बुद्धिर्धर्मं कर्म्मार्थञ्च दयसङ्गम् । तस्य चेश्वरमन्तःस्व
संशयसङ्कल्पादिबन्धनं भनः ९ । एषं प्राणिनां कार्यं
करणञ्च सृष्टा तत्स्वित्त्वर्थं त्रीह्रियवादिबन्धनमज्ञम् १० ।
ततश्चासादयमानाहीर्यं ११ साधन्यं च सर्वकर्म्मप्रवृत्ति-
साधनम् । तद्दीर्घवताञ्च प्राणिनां तपः १२ विद्युत्सिद्धाधनं
सङ्कीर्ष्यमाणानां, मन्ना १३ सपोविद्युद्दान्तर्वह्निःकरणेभ्यः
कर्म्मसाधनमेता सङ्गन्धः सासाधनार्थिहरसः । ततः कर्म्म १४
अग्निहोत्रादिबन्धनम् । ततो लोकाः १५ कर्म्मणां फलम् ।
तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नामाई च देवदत्तो यज्ञदत्त-
इत्यादि । एवमेताः कथाः प्राणिनामविद्यादिदोषबीजा-
पेक्षया सृष्टासैमिरिकट्टिसृष्टा इव हिचन्द्रमशक-
मक्षिकाद्याः सप्रतकसृष्टा इव च सर्वे पदार्थाः पुनस्तस्मि-
न्नेव पुरुषे प्रकीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम् १६ ।
“स यथेमा नद्यः स्यन्द्मानाः सस्रायणाः सस्रं प्राण्यस्यं
गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे सस्र इत्येव प्रोच्यते ।
एवमेवास्य परिदृष्टुरिमाः षोडश कथाः पुरुषायणाः
पुरुषं प्राण्यस्यं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष
इत्येव प्रोच्यते, स एतोऽकथोऽस्ततो भवति, तदेव श्लोकः”
“कथं स इष्टान्तः ? यथा लोके इमा नद्यः स्यन्द्-
मानाः सन्त्यः सस्रायणाः सस्रोऽयन् गतिरात्मभावो
यासां ताः सस्रायणाः सस्रं प्राण्योपगम्यास्यं नाम-
रूपपरिदृष्टारं गच्छन्ति । तासाञ्चास्यं गतानां भिद्येते
विनश्येते नामरूपे गङ्गावहनेत्यादिबन्धने । तदुभेदे सस्र
इत्येव प्रोच्यते । तदस्य दूकस्यल्लेखेन, यथाऽयं इष्टान्तः ।
उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिदृष्टुः परि समन्नादृष्टु-
र्दर्शनस्य कर्त्तुः स्वरूपभूतस्य । यथार्कः स्वात्मप्रकाशस्य
कर्त्ता तद्वद्, इमाः षोडश कथाः प्राणाद्याः उक्ताः कथाः
पुरुषायणा नदीनामिव सस्रः पुरुषोऽयन्नात्मभावगमनं
यासां कथानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राण्य पुरुषात्म-
भावस्यतपस्य तथैवास्यं गच्छन्ति । भिद्येते तासां नाम-
रूपे कथानां प्राणाद्याणां रूपञ्च । यथासुभेदे च

नामरूपयोर्यदनष्टं तन्मं पुरुष इत्येव प्रोच्यते अङ्ग-
विज्ञिः । य एवं विद्वान् गुरुणा प्रदर्शितकल्पप्रलय-
मार्गः स एव विद्याया प्रविलापितास्त्रविद्याकामकर्म-
जनितान् प्राणादिकलास्त्रकलोऽविद्याकृतकलानिमित्तो
हि ऋतुस्तदपगमेऽकलात्वादेवाकृतो भवति । तदेतन्निवर्धे
एष श्लोकः” भा० ।

“अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं
पुरुषं वेद यथा मा वो ऋतुः परिव्यथ” उप० ।

“अरा रथचक्रपरिकरा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ
यथा प्रवेशितास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः । कलाः
प्राणाद्या यस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलय-
कारणेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेदनीयं पूर्य-
त्वात् पुरुषं पुरि शयनाहा वेद जानीयात् । यथा हे
शिष्या वो युष्मान्मृत्युर्मां परिव्यथा मा परिव्यथयत ।
व्यथाभापना दुःखिन एव यूयं स्थ अतस्तन्मा भूद् युष्मा-
कमित्त्वभिप्रायः” भा० ।

तथा च प्राणः १ अन्ना २ व्योम ३ वायुः ४ तेजः ५
जलं ६ पृथिवी ७ अन्द्रियं ८ मनः ९ अक्षम् १० वीर्यम्
११ तपः १२ मन्त्राः १३ कर्म १४ लोकः १५ । नामः ६
इत्येता प्राणादिनामानाः षोडश कलाः पुरुषस्य उपा-
धय इति स्थितम् । “गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाम्” इतिः
३ अंशनात् च “प्राची दिक् कला दक्षिणा दिक् कलोदीची-
दिक् कर्षे च शीत्ये ! चतुष्कलः पादो अङ्गणः प्रकाशवा-
नित्यपास्ते प्रकाशवानिच्छोके भवति प्रकाशवती ह
लोकाञ्जयति य एत मेव विहांचतुष्कलं पादं अङ्गणः
प्रकाशवानित्युपास्ते” “पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः
कला सप्तर्षः कर्षे च शीत्ये ! चतुष्कलः पादो अङ्गणोऽ-
नन्तवादान् । स य एतमेव विहांचतुष्कलं पादं अङ्गणोऽ-
नन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानिच्छोके भवत्यनन्तवतो ह
लोकाञ्जयति य एतमेव विहांचतुष्कलं पादं अङ्गणो-
ऽनन्तवानित्युपास्ते” । “अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः
कला विद्युत्कलैव च शीत्ये ! चतुष्कलः पादो अङ्गणो
ज्योतिष्मादान् स य एतमेव विहांचतुष्कलं पादं
अङ्गणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानिच्छोके भवति
ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेव विहांचतुष्कलं
पादं अङ्गणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते” । “प्राणः कला
सुप्तः कला शूलं कला जनः कर्षे च शीत्ये ! चतु-

ष्कलः पादो अङ्गण आयतनवादान् स य एतमेव विहां
चतुष्कलं पादं अङ्गण आयतनवानित्युपास्ते आय-
तनवानिच्छोके भवत्यायतनवतो लोकाञ्जयति य एतमेव-
विहांचतुष्कलं पादं अङ्गण आयतनवानित्युपास्ते” ।
अवतारयन्ते भूरि उदाहरणम् इत्यम् ।

पलद्वयात्मके षड्कालांशभेदे स च दि० शि० दर्शितोयथा—
“योऽङ्गोर्निमेषस्य अरा ३ भागः स तत्परस्तच्छतभाग
उक्ता । त्नुटिर्निमेषार्धमिति १८ य काठा तत्त्वित्थिता सप्त-
शकैः कलोक्ता । त्विशत्कलाऽऽर्ची षटिका क्षणः स्यात्काठी-
इयं तैः सप्तशतैः १० दिनं च । सुर्वक्षरैः खेन्दुमितैः १० सुप्तैः
षड्भिः पलं तैर्षटिका स्वप्नभिः ६० । स्याद्वा षटीषटिर्हः
अरा ३ भागो दिनैस्तैर्द्विज्जुभिः १२ च वर्षम् । क्षेत्रे सभा-
दोन सभा विभागाः सुचक्राश्व्यंशकलाविलिप्ताः” शि० ।
“योऽङ्गोर्लोचनयोः पञ्चपातः स निमेषः । स यावता
कालेन निवृत्त्यते तावान् कालोऽपि निमेषशब्देनो-
च्यते उपचारात् । तस्य त्विशद्विभागस्तत्परसंज्ञः
तत्परस्य यतांशश्चुटिरिति । अथ च निमेषैरुदाहरणभिः
काठा । कच्चिच्छास्त्रान्तरै तिमिरिरिति पाठः । काष्ठा-
त्त्वित्थिता कलोक्ता । कलानां त्वित्थिता षटिका । सा-
चाक्षी भ्रमस्य षटिभाग इत्यर्थः । षटिकाइयेन
क्षयो सुहृत्तः । क्षणानां त्वित्थिता दिनम् । अथ
प्रकारान्तरेण दिनस्युच्यते । सुर्वक्षरैः खेन्दुमितैः १० अक्ष-
रिति । एकनालोक्षुः द्विभालो गुरुः । तथा “साह-
स्यारो विद्यमानो दीर्घोयुष्मपरस्तु यः” इति खन्दो-
क्षणे प्रतिपादितम् अदक्षरं साहस्यारं विद्यमानं
दीर्घं यस्याक्षरस्य परतः संयोगस्य अपि गुरुत्वं चोच्य-
म् । सुर्वक्षरस्योच्चारणस्य वाचान् कालस्य ह्यने-
कोऽहः प्राणः । प्रयसोन्द्रियपुरुषस्य श्वाशोक्तासा-
न्वर्त्ती कालइत्यर्थः । षड्भिः प्राणैरेकं पानीयपत्रम् ।
एषानां पञ्चा षटी । षटीनां पञ्चा दिनम् । त्विशदि-
नैरेकोमासः । साहस्यारं दशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागे
दर्शितः” प्रनि० । “अङ्गोऽक्षयवेदायां कलाभावाऽपि
या तिमिः” कालसा० व्यासः । “प्रतिपक्षे यथात्वे कला-
नात्वे च षटमी” पठन्ति । “स च त्रीणि त्रीणि
कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन् धातावतिष्ठते”
इति सुशु० । “अष्टादश सहस्राणि संख्या चास्मिन्
सहस्रवे । कलानां नवतिः प्रोक्ता” सुशु० ।
“विकलानां कला पञ्चा तत्पञ्चा भाग उच्यते ।

मन्त्रिभ्यो भवेद्वाग्निर्भगणोद्गाद्यैव ते' सू० सि० । उक्ते राशिचक्रस्य २१६००० मिते भागे च "क्षेत्रे समा-
 देयं समा विभागा इत्यादि" सि० क्षेत्रे कक्षायां समा-
 देयं वर्षाद्येन समास्तुत्याः क्षेत्रविभागा ज्ञेयाः । ते
 के । चक्रराश्यां गकक्षाविलिप्ताः । यथैकस्य वर्षस्य मास-
 दिनादयो विभागा एव भगणस्य राश्याद्यादयः" प्रमि० ।
 सि० सि० उक्ते दिनमानज्ञानोपयोगिनि दिनज्यागुणिते
 व्यासार्धभक्ते सूत्रात्मके ६ पदार्थे च यथा-

"उक्ता प्रभाभिमतदिङ्मयमेव तावत् तामेव कालनियमेन
 च वच्मिभूयः । स्यादुन्नतं द्युगतशेषकयोर्द्वयं
 तेनोनितं दिनदलं नतसंचकं च । अथोन्नतादून-
 युताच्चरेण क्रमादुदग्दृष्टिगोलयोज्या । स्यात्
 सूत्रमेतद्गुणितं द्युमौर्व्या व्यासार्धभक्तं च कलाभिधा-
 नम्" सि० "दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तयोर्द्वयं तदुन्नत-
 संचं ज्ञेयं तेनोन्नतेनोनीकृतं दिनदलप्रमाणं तन्नतसंचं
 भवति । अथोन्नतादुन्नतकालादुन्नतगोले घरेणोनितात्-
 दक्षिणे युतादुया ज्यां तत् सूत्रम् सा सूत्रसंचेत्यर्थः ।
 यत् सूत्रं द्युज्याया गुणितं त्रिज्याया भक्तं कला-
 संचं भवति । अत्रोपपत्तिः । यस्मिन् काले ज्ञाया
 साध्या तस्मिन् काले खाहोरात्रदृक्ते यावतीभिर्घटि-
 काभिः क्षितिजादुन्नतो रविस्तासाच्चतसंचं । येन कालेन
 मध्याह्नान्तस्तस्य नतसंचं । अथ चरेण मध्याह्नान्तयुत-
 स्त्रोन्नतकालस्य किल ज्या साध्या सा च ज्यामध्यावधि-
 भवति । स च मध्यप्रदेशोऽहोरात्रदृक्तेऽन्तरालसंपाते
 भवति । यत उन्नतरालसंपाताभ्यामुर्ध्वमहोरात्रदृक्तेऽन्त-
 र्धमधोऽर्धम् । अत उन्नतरालावधिर्जीवा साध्या । क्षिति-
 जोन्नतरालयोरन्तरं चरार्धम् । अतश्चरार्धेन वर्जितादुन्न-
 तादुन्नतगोले, दक्षिणे तु युतात् । यत उत्तरगोले
 क्षितिजादुपर्युन्नतरालम्" दक्षिणेऽधः । तस्मात् कालादु या
 ज्या साधिता सा त्रिज्यादृक्त्तपरिच्यता । सा च सूत्र-
 संचं । अथ यदि त्रिज्यादृक्ते एतावती, तदा द्युज्याः
 दृक्ते कियतीत्यनुपातेन द्युज्यादृक्त्तपरिच्यता । सा च कला-
 संचं । इदानीं प्रकारान्तरेण कला तस्याद्येव्यदि-
 माह" प्रमि० । "सूत्रं कुजीवागुणितं विभक्तं चरज्याया
 स्यादधवा कला सा । कला पक्षजोत्तमकोटिनिष्ठी
 तत्कर्णभक्ता भवतीत्यदिः" सि० । "अथवा तत् सूत्रं
 कुज्याया गुणितं चरज्याया भक्तं सत् कला भवति । सा
 कलापक्षा पक्षजोत्तमकोटिनिष्ठीया सूत्रकर्णेन माज्या

फलमप्येव्यदिर्भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्र चरज्या-
 कुज्या त्रिज्याद्युज्यापरिच्यते । अतस्त्राभ्यां चानुपातः ।
 यदि चरज्याया कुज्या सभ्यते तदा सूत्रेण किमिति ।
 फलं कला । सा कलाऽहोरात्रदृक्ते ज्या । सा पक्ष-
 वशादक्षकर्णवत् तिरचीनां जाता । अथ तस्याः
 कोटिसूत्रमात्रमानेयम् । तत्रानुपातः । यदि पक्षजोत्त-
 मकर्णेन तत्कोटिर्भवति तदा कलाकर्णेन किमिति ।
 फलसुन्नतरालशङ्कःकूपसमसूत्रादुपर्यर्कविन्वाद्ध ऊर्ध्वं
 कोटिकूपं भवति । तस्येव्यदिः संचं" प्रमि० ।

"स्त्रायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुषा । क्षेपणा
 वेदिताश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः । धात्वाश्यान्तरे
 धातोर्यःक्षेदस्त्वधितिर्घटित । देहोद्गणाभिपक्षश्च सा कलेत्य-
 भिधीयते" भावप्र० उक्ते देहस्ये धात्वाश्यान्तरे
 ७धातुकेदभेदे तद्देदाश्च तत्रैवोक्ताः । "साद्या मांसधरा
 प्रोक्ता द्वितीया रक्तधारिणी । मेदोधरा तृतीया तु
 चतुर्थी क्षेपधारिणी । पञ्चमी च मलं धत्ते षष्ठी पित्त-
 धरा मता । रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः सूत्राः"
 ८एकमात्रात्मकलघुवस्ये "षड्विधमेऽष्टौ सने कलासाश्च
 सनेऽस्युर्ने निरन्तराः । न समाप्त पराश्रिता कला"
 "सर्वयुर्वन्मध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः । प्रयाश्-
 त्तर्षुप्रेता पञ्चार्थादिषु संस्थिताः" इति च
 दृक्त्तरे । "अथप्रयोगे मूलधनादधिके ज्ञायत्वेनाधमसूत्रेन
 उत्तमर्णाय दीयमाने ८दृक्त्तरे (सुद) पदार्थे" वेदि० ।
 "मासे यतश्च यदि पञ्च कलानरं स्यात्" बीजा० १० स्त्री-
 रजसि ११ नौकायां १२ कपटे च विश्वः । ११ गीतादिविद्याभेदे
 सा च चतुःषट्पदेषु विधा येवतन्मोक्षा यथा- १ गीतम्
 २ वाद्यम् ३ नृत्यम् ४ नाट्यम् । ५ आलेख्यम् ६ विशेषकम् ७ दाम्
 ७ तण्डुलकुसुमनविविकाराः ८ प्रव्याख्यम् ९ दशमवचना-
 कुरागाः १० मण्डिभूमिकाकर्म ११ शयनरचनम् १२ उद-
 कवाद्यम् १३ उदकघातः १४ चित्रायोगः १५
 माल्यपचनविकलाः १६ केशशेखरापीडयोजनम् १७
 नेपथ्ययोगः २८ कर्णपत्रभङ्गाः १९ गन्धयुक्तिः २०
 भूषणयोजनम् २१ इन्द्रजालम् २२ कौसुमारयोगः
 २३ हस्तलाघवम् २४ चित्रयाकाप्यभक्ष्यभिका-
 रक्रिया २५ पानकरसरागासवयोजनम् २६ त्रिची-
 वापकर्म २७ वीणाहमकसूत्रक्रीडा २८ प्रवैदिका
 २९ प्रतिमा ३० दुर्बलयोगः ३१ पुस्तकवाचनम्
 ३२ नाटिकाख्यायिकादार्शनम् ३३ काव्यसूत्रापुराणम्

३४ पट्टिकावैलगाणविकल्पाः ३५ तर्कसर्वाणि ३६
 तल्लयम् ३७शास्त्रविद्या ३८ ह्यरत्नपरीक्षा ३९
 धातुवादः ४० मणिरागज्ञानम् ४१ आकरज्ञानम्
 ४२ ह्यार्युर्वेदयोगः ४३ मेपकुकुटलावकशुद्धिभिः
 ४४ शुक्रधारिकाप्रस्थापनम् ४५ उल्हादनम् ४६
 केशमार्जनकौशलयम् ४७ अलरुष्टिकाकथनम् ४८
 क्लिष्टतक विकल्पाः ४९ देवभाषाज्ञानम् ५० पुष्प
 यकटिज्ञानिभित्तज्ञानम् ५१ (अल निमित्तज्ञान-
 निति पृथक् केचित् पठन्ति) । यन्ममाहका
 ५२ धारणमाहका ५३ सम्पाटनम् ५४ मानसी काव्य-
 क्रिया ५५ क्रियाविकल्पाः ५६ अक्षितकयोगः
 ५७ अभिधानकौशल्याज्ञानम् । ५८ यक्षगोपनानि
 ५९ द्यूतविशेषः ६० आकर्षणक्रीडाई १वालकक्रीडनकानि
 ६२ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैजयिकीनां
 विद्यानां ज्ञानम् ६४ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम् इति
 भाग० ६४५ अ० २८ ह्यो० टोकायां श्रीधरलिखिताः । कश्चित्
 पुस्तके अक्षीयापकर्मसूत्रक्रीडेत्येकं पदम् तदुत्तरं
 वीणाडमरुकशाद्यानोति । वैतालिकीनामित्यत्र वैयासिकी-
 नामिति च पाठो दृश्यते । “अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या संयतौ
 तापतीः कलाः” भाग० १०, ४५, २८ । “चतुःषष्ट्यङ्गमद-
 दत् कलाज्ञानं समाप्नुतम्” भा० अतु० १८ अ० ।
 “अधिमग्न कलाकलापकम्” काद० । “चतुःषष्टिकला-
 विद्या ईश्वरीप्रोतितवर्द्धनम्” गायत्रीकवचम् ।

कलाकुल न० कलयामात्रयापि आकुलव्यति आकुलि-
 नामधा० अच् । ह्यार्युर्वेदविषे राजनि० ।

कलाकिलि पु० कलेषु केचिदरस्य । मानदेने त्रिका० ।

कलाहुर उ० स्त्री कलस्याहुरो वत् । शरसपक्षिण त्रिका०
 जातिस्मात् स्त्रियां ङीष् । कलानासहुरो वत् । २स्त्रेय-
 शास्त्रागर्त्तके मूलदेने कर्त्तृस्त्रे त्रिका० । मूलदेवस्य
 अथकृपायित्यप्रवर्त्तकत्वात् कलाहुरत्वम् । कंसाहुरे
 इति ध्रुवकृत्यस्य भोजिचिन्त्या कर्त्तृस्त्रेयत्वे विवृतिः ।

कलाङ्गला स्त्री “सतोषराहु या राजन् ! सयतज्ञीकलाङ्गलेति”
 भा० १०, १५ अ० १६ श्लोके तादृशयत्नं कल्पयन् बोधलिङ्
 नुभो ज्ञानः । तत्र यतज्ञा सङ्घितं सयतधीकं “नद्युतः
 कृष्” पा० अ० । तादृशं लाङ्गलं क्व सयतज्ञीकलाङ्गला
 इत्यर्थकतया च तस्य कलाङ्गलयत्नं प्रतिबन्धितं बोध्यम् ।

कलाक्षी ति गच्छति अच्-गतौ अष् उप०
 वया गीरा० ङीष् पा० स्रग्धरो० अष् भिन्नात् ईप् ।

रतिभेदः । प्रकोष्ठे कफोष्णेरधःस्ये मणिवन्धपर्यन्तकृष्णा-
 वयवे । स्वार्थे कन् । कलाचिकायत्न हेमच० ।

कलाटीन उ० स्त्री कलेनाटनम् आटः कलाटलात् वाधुः
 ष । कर्त्तृके पक्षिभेदे हारा० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।
 कलाजाजी स्त्री कलायै जायते जन-ड तथा सती आजा-
 यते जन-ड गौरा० ङीष् । (कलौञ्जा) (मङ्गुरा)
 पाषाण्यधाषाप्रविष्टे इत्यभेदे यद् अच् ।

कलाद् उ० कलाकंशमादत्ते आ-दा-क । अर्थकारे अमरः
 अलङ्कारगठनार्थं गृहीतधनस्यांशहरणात्तस्य तथात्वम् ।
 कलादक पु० कलामन्ति अद-खुल् ईत० । अर्थकारे
 यद् अच् गठनार्थं दत्तद्रव्यांशस्य भोजित्वात्तस्य तथात्वम् ।
 कलाधर पु० कलाः धरति धृ-अच् ईत० । १चन्द्रे ।
 २चन्द्रःषष्टिकलाधारकमाले त्रि० ।

कलानिधि क० कलानिधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे कि
 उपप० ष० । चन्द्रे अमरः । “अहो मङ्गलं मङ्गलानपूर्व
 विपत्तिकालेऽपि परोपकारः । यथाऽऽस्त्रमभ्ये पतितोऽपि
 राहोः” “कलानिधिः पुण्यवर्धयद्दाति” उद्भटः ।

कलानुनादिन् पु० कलमनुनदति अतु+नद-णिनि ईत० ।
 १अमरे २चटके ३कपिञ्जले ४चातके च जातित्वात्
 स्त्रीत्वमपि तत्र नान्तत्वात् ङीष् ।

कलान्तर पु० अन्त्या कला अंशः मयू० ष० । उद्दिभेदे “मासे
 यतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यादिति” लोखवती, २अन्वस्यां
 चन्द्र कलायाञ्च, “ज्योत्स्नान्तराथीव कलान्तराधि” कुमा० ।

कलान्यास पु० कलानां न्यासः । तन्मोक्षे न्यासभेदे कलास
 कलायन्दे दर्शिताः शरदातिशकोक्तरीत्या ताषां पूजाकृतया
 न्यासः । देहे कलाविशेषस्य न्यासस्य अथा—
 तन्मघारे “शिवशरीरे कलान्यासं कुर्व्यात् । तद्यथा
 ईश्वर्येष पादतलाज्जानुपर्यन्तम् औ निहृष्यै नमः ।
 जानुवनोनाभिपर्यन्तम् औ प्रतिगव्यै नमः । नाभेराकरुहम्
 औ विद्यार्यै नमः कण्ठादाहृष्टाटम् औ शान्त्यै नमः
 ललाटाहृष्टाटम् औ शान्त्यतीतायै नमः । पुनर्गङ्गा-
 रन्नादाहृष्टाटम् औ शान्त्यतीतायै नमः ललाटादाहृष्टम्
 औ शान्त्यै नमः । कण्ठादाहृष्टपर्यन्तम् औ विद्यार्यै नमः
 नाभेज्जानुपर्यन्तम् औ प्रतिगव्यै नमः जानुनः पाद-
 पर्यन्तम् औ निहृष्यै नमः ।

कलाप पु० कलां मात्मानाप्नोति आप्-अष् । १स्रग्धरे, २मयूर-
 पिच्छे, ३भूषणे, ४काञ्चाम्, ५चन्द्रे, मेदिनि० तत्र
 स्रग्धरे “सत्ताकलापीकृतचिन्तुवारम्” कुमा० । “अधिमग्नकला-

कलापकम्" वहे आलम्बिभिसन्द्रकिणः कलापे"। "दृष्टेव निर्जितकलापभरामधस्तात् व्याकीर्णमाख्यकरां करीं तरुयथाः" भाषः । भूषणे "सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य" कृमा० "सुक्ताकलापस्य सुक्ताभूषणस्य" मल्लि० । काञ्चाम् 'रचनाकलापगुणेन बधूः' भाषः । ईतूणे तूणस्य शरपूर्यः चर्म्ममयः भस्त्रारूपः यथाह "कलापिनः" कात्या० २२, ३, १८, व्या० "कलापशब्देन शरभूष्या चर्म्ममयी भस्त्रोच्यते" कर्कः । "कलापी चषालः" आश्व० श्रौ० ६, ७, १८, "सा मेधी अप्रप्रदेशे धान्यपलैर्वेद्वा तिष्ठति स एव चषालो भवति" नारा० वृत्त्युक्तेः धान्यपूलानां शरतुल्यत्वारोपेण बहुशरवत्त्वगुणयोः शास्त्रवत्त्वम् इति तथा च गौरव्या चषालस्य कलापित्वम् । ७शरे "कलापिनौ धनुष्पाणी शोभमानौ द्वयोदश" रामा० १, २२, ७, यत्पार्थे क्लीवत्वमपि "परोष्मानः पार्थानां कलापानि धनुषि च" भा० व० १५७ अ० । ८धनुषि । "हारिद्रव्यां ये त्वेते हेमपुङ्गाः शिलाशिताः (शराः) । नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूलकचणः । "येनाशौ व्यजयत् कृत्वां प्रतीचीं दिशमाह्वे" भा० वि० ६५ अ० नकलास्तकथने । ६ अर्द्धचन्द्राकारास्त्रभेदे च "खड्गांश्च दोषान् टीचांश्च कलापांश्च महाधनान् । विपाठान् सुरधरांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह" भा० वि० ५५ अ० । कलापः कार्त्तिकेयमयूरपिच्छः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य च्च । १० व्याकरणभेदे कार्त्तिकेयमयूरपिच्छयोनितास्य तथात्वम् । "अधुना खल्यतन्त्रत्वात् कातन्त्रास्त्रं भविष्यति । तद्वाहनकलापस्य नान्ना कलापकं तथा" दृष्टकथासारः । ११ पामभेदे । "देवापियोगमास्थाय कलापपाममास्थितः । शोभकंशे कलौ नटे कृतादौ स्थापयिष्यति" भाग० ६, १२, १२, "सुदशीनोऽध्याग्निवर्षः शीघ्रकस्य मरुः सुतः । योऽसाशस्त्रे योगसिद्धः कलापपाममास्थितः । कलेरने स्त्र्यर्बंशं नष्टं भावयिता पुनः" भाग० ६, १२, ५, "सत्यमासा तथैवान्या देव्यः कर्णस्य सम्पताः । वनं प्रविशन्मुराजंस्तपसे क्षतनिचवाः । फलमूलादिभोजन्यो हरिध्यानैकतत्पराः । हिमवन्तमतिक्रम्य कलापपाममाविशन्" भा० मौ० ७ अ० । तेनास्य हिमवदुत्तरपार्श्वे सन्निवेश इति गम्यते । चन्द्रे तु कलाभाप्रोति चाप-घण्ट कलां पाति पा-क वा व्युत्पत्तिः । तस्य कलापतित्वात् कलाधारत्वाच्च तथात्वम् । १४ विदग्धे लि० भेदि० विविधकलाधरत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कलापक पु० कलाप+कार्प कन् । {कलापार्थे, =हस्तिस्तम्ब-वन्ने, हेमच० एकवाक्यतापक्षे ३श्लोकचतुष्टके न० । 'कन्दोवद्वपदं' पठ्यं तेनैकेन च सुक्तकम् । हाभ्यां युग्मञ्च सन्दानितकं त्विभिरिहेष्यते । कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्" सा० ८० उक्तेः किराते उदा० "लोकां विधात्वा विहितस्य गोप्सु" क्षत्रस्य सृष्ट्यन् वसु जैत्वभोजः । तेजस्विताया विजयैकहृत्तेर्निष्पन्नं प्रियं प्राणमिवाभिमानम् ? । प्रीडानतैराप्रजनोपनीतः संशय्य कच्छेण नष्टेः प्रपन्नः । वितानभूतं विततं पृथिव्यां ययः समूहक्षित्र दिग्विकीर्षम् २ । वीर्यावदानेषु कृतावमर्षस्तम्बभूतामिव सम्भतीतिम् । कुर्वन् प्रयासश्चयमायतीनामर्कत्वियामञ्ज इवावशेषः ३ । प्रसन्न योऽस्मात् परैः प्रयुक्तः कर्त्तुं न शक्यः किञ्चुवाधिकर्त्तुम् । नयीकरिष्यस्युपशुष्यदाह्रिः स त्वद्दिना मे हृदयं निकारः ४" । कलापिनोमयूरायस्मिन् काले सोऽपि कालः कलापी उपचारात् तस्मिन् काले देयमृणम् "कलाप्यन्वत्ययववसाहन्" पा० वुन् । कलापकं २तत्काले देये ऋणे न० वि० कौ० ।

कलापहीप पु० कलापो यामो हीप इव दृष्टत्वात् । कलाप-यामे स च यामः हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तररत्न वर्त्मानः कलापशब्दे दर्शितः । "अग्निवर्णसुतः शोघ्रः शोघ्रस्य तु मरुः सुतः । मरुस्तु योगमास्थाय कलापहीपमास्थितः" हरि० १५ अ० । अस्मैव कलापयामत्वेन भाग० ६, १२, उक्तिः तच्च पाकं कलापशब्दे दर्शितम् ।

कलापिन् पु० कलापोवर्जोऽस्यालि इति । १ मयूरे तद्वर्जितस्य-शाखावति २ वटश्ले भेदि० । चाप-गुणि कलस्यापी ईत० । ३ कोकिले । "ध्वनिहृत्कूजितकलाः कलापिनः" भाषः । 'कलापिनासुद्वतन्वहेतो' रघुः । ४ कलापशब्दार्थवति लि० कलापशब्दे रामायणादिवाक्यसुदाहृतम् । स्त्रियां ङीप् । ४ वैशम्पायनान्निवादिभेदे पु० तदन्नेवादिनश्च आल-स्वः लङ्गः कर्मलः ऋचाभरुणि ताण्डुः श्यामायनः ऋठः कलापीति कलापिनोऽन्नेवादिनश्च हरिद्रु-च्छगली तुम्बुकरुपश्चेति चत्वारः" मनो० । "कलापवैश-म्पायनान्नेवादिभ्यः" पा० तेन प्रोक्तमधीयते णिनि । कलापिनस्तन्प्रोक्ताभ्ये ह्यु ब० व० ।

कलापिनो स्त्री कलापसन्द्रोऽस्त्यस्याम् इति । १ रात्रौ राजनि० कलापतुल्याकारवत्त्वात् २ नामरसुस्तायां राजनि० । कलापूर्य पु० कलाभिः पूर्यः । चन्द्रे शब्दचन्द्रिका । २ कला-भिः पूर्ये लि० । "सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरश्वान्

विकस्यते । न चाप्युनः कलापूर्वः मम दुर्बोधनस्य च”
भा० वि० १६७० ।

कलाभूत् कलां विभक्तिं भू-क्रिप् ईत० । कलाधारके चन्द्रे
श्लो० “कला च सा कान्तिमती कलाभ(व)तः” कुमा० ।
२शिल्पादिधारके त्रि० । “दशाव्दाख्यं पौरसख्यं
पञ्चाव्दाख्यं कलाभूताम्” मनुः ।

कलाय पु० कलामयते अय-अण् । (मटर) १शमीधान्यभेदे ।
“कलायोमधरः खादुः पाके कृच्छ्र शीतलः । कपायो
वातकोपाही कफपित्तहरो लघुः” भावप्र० तद्गुणाः ।
“कलायपरिमण्डलसमयतोसुकलापम्” सुशु० । “विक-
सत्कलायकसमाधित्याते” माचः २गण्डदूर्वायां स्त्री ।

कलायिन पु० कलानामयनं यत् । नक्तकमाले शब्दच०
कलालाप उ० स्त्री कलमालापति आ+लप-अण् उप०स० ।
१श्वभरे । राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ईत०
२कलस्यालापे पु०

कलावत् पु० कला अष्टतादिकाः सन्त्यत्र मत्तपु कस्य वः ।
१चन्द्रे “कला च कान्तिमती कलाव(भ)तः” कुमा०
२गीतादिकलायुक्तमात्रे २खं यवति चलि० स्त्रियां ङीष्
कलावतो स्त्री शा०ति० १पटलोक्ते दीर्घाभेदे । वा च

“अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि मन्त्रिणां हितकाम्यया । विनाऽनया
न लभ्येत सर्वमन्त्रफलं ततः । ज्ञानं दिव्यं यतोदयात्
कृष्यात् पापक्षयं यतः । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता देशिकै-
सान्त्वयेदिभिः । चतुर्विधा सा सन्दिष्टा क्रियावत्यादि-
भेदतः । क्रियावती वर्षमयो कलात्मा नेधवत्यपि ।
ताः क्रमेणैव कश्चिन्ने तन्वेऽस्मिन् सम्यदावहाः” इत्युपक्रमस्य
दर्शिता । तत्र कलात्मा कलाशब्ददर्शितशारदातिलकोक्त-
पञ्चाशत्कलावतीत्यर्थः । कलात्माप्यत्र ।

कलाविक पु० स्त्री कलेन मय्यक् विकस्यति विशेषेण शब्दा-
यते आ+वि+कै-क ३त० । कुक्कुटे त्रिका० तस्य
रात्रिशेषे विशेषेण शब्दावमानत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् ।

कलाविकल पु० स्त्री कलेनाविकलः । चटके शब्दर० स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । [काङ्क्षवाद्ये शब्दरत्ना० ।

कलाहक पु० कलमाहन्ति आ+हन् क्रिप् संज्ञायां कन् ।
कलि पु० कल-शब्दादौ इन् । चतुर्थे युगे तन्मानमाह
उप्राणशब्दस्ये नृश्लुपु० । “दिव्यवर्षसहस्रेषु कृतत्वे ता-
दिर्घज्ञितम् । चतुर्थे गं हादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ।
चत्वारि लीणि हे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । दिव्या-

वदानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः । तत्प्रमाद्यैः
शतैः सन्ध्या पूर्वा तन्नाभिधीयते । सन्ध्यांयकश्च तत्सुखो-
युगस्थाननरोहिष्ठः । सन्ध्यासन्ध्यांशयोरनः काळोर्वा
सुनिश्चयम् । युगाख्यं तत्त विज्ञेयं कृतत्वेतादि-
संज्ञितम्” । सूर्यसिद्धान्तेऽप्युक्तं यथा-

“सूर्याब्दसङ्ख्यायां द्वित्रिंशत्सगरैरयुताहृतैः । सन्ध्यास-
न्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्थयुगम् । कृतादीनां
व्यवस्थेयं धर्मपादाव्यवस्थया” सू०षि० ।

“तेषां दिव्यवर्षाणां हादश सहस्राणि चतुर्थयुगम् ।
चतुर्णां युगानां कृतत्वेताहापरकस्याख्यानां समाहारो
योगस्तदात्मकं महायुगमित्यर्थः । एतद्गोत्रभाषं चत-
रित्युक्तरन्यथा युगमित्युक्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । माना-
भिर्ज्ञेयम् । अथ सौरमानेन तत्संख्यं विशेषं
चाह । सूर्याब्दसङ्ख्यायेति तद्वाच्यमानेनोक्तं चत-
तुर्गं हादशसहस्रवर्षात्मकं महायुगं सन्ध्यासन्ध्यांश-
सहितम् । युगवरणस्याद्यानयोः क्रमेण प्रत्येकं सन्ध्या-

सन्ध्यांशाभ्यां युक्तं सदेव सन्ध्यासन्ध्यांशावन्तर्गता न
पृथक् यत्वेतादृशम् । सौरवर्षप्रमाणेन द्वित्रिंशत्सगरैः ।
“अद्यानां वामतो गतिः” इत्यनेन हात्विंशदधिकैश्चतुः
शतमितैः । अयुतेन दशसहस्रेण सुषितैः । खचतुष्कहा-
त्विंशत्तर्भिः ४३२००००परिमितं ज्ञेयमित्यर्थः । अथ
चतुर्थगान्तर्गतयुगाद्युगेषां विशेषतो मानाश्रयणात् “समं
स्यादशुतत्वादिति” न्यायेन प्रत्येकं महायुगचतुर्धाशो
मानमिति चतुर्थगमित्यनेन फलितं निषेधति । कृता-

दीनामिति । कृतत्वेताहापरकलियुगानाम् धर्मपादा-
व्यवस्थया धर्मचरणानां स्थित्या । इयं वक्ष्यमाणा
व्यवस्था स्थितिर्ज्ञेया न तु समकालप्रमाणं स्थितिः ।
अयमर्थः—कृतयुगे चतुश्चरणो धर्म इति तस्य मान-
मधिकम् । ततस्त्रेतायां धर्मस्य त्रिपादवत्त्वात् तद्-
तुरोधेन त्रेतामानं न्यूनम् । एवं द्वापरकल्पो-
धर्मस्य क्रमेण द्वौकचरवत्त्वात् कृतत्वेतामानाभ्यां
क्रमेणोक्तातुरोधासूत्रमानम् । न तु समं मान-

मिति । अथ सर्वधर्मचरणयोगेन दशमितेन यदि महा-
युगं भवति तर्हि खल्वधर्मचरणैः किमत्यन्तपातेन
पूर्वोक्तफलितेन कृतादियुगानां मानज्ञानं सविशे-
षणमाह” । रङ्ग० । तेन ४३२००० वर्षास्तज्ञानम् ।
“युगस्य दशमो भागश्चतुर्दशसङ्ख्यः । क्रमात् कृत-

युगादीनां चतुःशः सन्ध्यायोःसकः” सू०षि० ।

वदानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः । तत्प्रमाद्यैः
शतैः सन्ध्या पूर्वा तन्नाभिधीयते । सन्ध्यांयकश्च तत्सुखो-
युगस्थाननरोहिष्ठः । सन्ध्यासन्ध्यांशयोरनः काळोर्वा
सुनिश्चयम् । युगाख्यं तत्त विज्ञेयं कृतत्वेतादि-
संज्ञितम्” । सूर्यसिद्धान्तेऽप्युक्तं यथा-

“सूर्याब्दसङ्ख्यायां द्वित्रिंशत्सगरैरयुताहृतैः । सन्ध्यास-
न्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्थयुगम् । कृतादीनां
व्यवस्थेयं धर्मपादाव्यवस्थया” सू०षि० ।

“तेषां दिव्यवर्षाणां हादश सहस्राणि चतुर्थयुगम् ।
चतुर्णां युगानां कृतत्वेताहापरकस्याख्यानां समाहारो
योगस्तदात्मकं महायुगमित्यर्थः । एतद्गोत्रभाषं चत-
रित्युक्तरन्यथा युगमित्युक्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । माना-
भिर्ज्ञेयम् । अथ सौरमानेन तत्संख्यं विशेषं
चाह । सूर्याब्दसङ्ख्यायेति तद्वाच्यमानेनोक्तं चत-
तुर्गं हादशसहस्रवर्षात्मकं महायुगं सन्ध्यासन्ध्यांश-
सहितम् । युगवरणस्याद्यानयोः क्रमेण प्रत्येकं सन्ध्या-

भीरुविधादिनः । न विश्वसन्ति चान्योऽन्य युगान्ते
 पर्युपस्थिते । एकद्वयं युगं सर्वं लोभमोहव्यव-
 स्थितम् । अधर्माः वर्द्धन्ते तत्र न तु धर्मः प्रव-
 र्द्धते । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ते जना-
 धिपः । एतदर्थस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये । न
 क्षंसति पिता पुत्रं, पुत्रश्च पितरं तथा । भार्याश्च
 पतिगुण्युपां न करिष्यन्ति संक्षये । ये यवाद्या जन-
 पदा गोधूमाद्यास्तथैव च । तान् देशान् संश्रयि-
 ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । स्वीराचाराश्च पुरुषा
 योपितश्च विशास्यते ! । अन्योऽन्यं न सहिष्यन्ति
 युगान्ते पर्युपस्थिते । स्त्रीच्छीभूतं जगत्सर्वं भवि-
 ष्यति युधिष्ठिर ! । न आर्क्षैर्षयिष्यन्ति देवतामीह
 मानवाः । न कश्चित् कस्य चिच्छ्रोता न कश्चित्
 कस्यचिद्गुरुः । तमोयस्तदा लोको भविष्यति जना-
 धिपः । परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
 ततः प्राणान् विमोक्ष्यन्ति युगान्ते ससुपस्थिते ।
 पञ्चमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते । सप्त-
 वर्षाऽथ वर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा । पत्नी स्त्री तु
 तदा राजन् ! पुरुषो वा स्त्रियं प्रत । युगान्ते
 राजशाङ्कलः न तोषसुपयास्यति । अल्पद्रव्या दद्यान्निष्ठा
 हिंसा च प्रभविष्यति । न कश्चित् कस्यचिद्दाता भवि-
 ष्यति युगक्षये । अट्टमूला जनपदाः शिवश्रुत्याश्चत-
 प्पथाः । केशश्रुलाः स्त्रियद्यापि भविष्यन्ति युगक्षये ।
 स्त्रीश्चाचाराः सर्वभङ्गा दारुणाः सर्वकर्म्मसु । भाविनः
 पश्चिम काले मनुष्या नात्र संशयः । क्रयविक्रयकाले
 च सर्वः सर्वस्य बह्वनम् । युगान्ते भरतश्चैव ! वित्त-
 लोभात् करिष्यति । ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति
 क्रियान्तरा । आत्मच्छन्देन वर्त्तन्ते युगान्ते ससुप-
 स्थिते । स्वभावात् क्रूरकर्म्मण्योऽन्यमभिशंसिनः ।
 भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते तु युगक्षये । आरा-
 मंश्चैव दक्षिण नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः । भविता
 संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् । तथा लोभाभि-
 भूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ! । ब्राह्मणाश्च हनिष्यन्ति
 ब्राह्मणसोपभोगिनः । हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता
 दृषत्तार्हिताः । ज्ञातारभलभन्तो धै भ्रमिष्यन्ति मही
 मिमाम् । जीवितान्कराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ।
 यदा भविष्यन्ति नरास्तदा सङ्क्षेप्यन्ते युगम् ।
 चान्ययिष्यन्ति च नदीः पर्वतान् विपभाषि च ।

प्रधावमाना विवक्षा द्विजाः कुर्वन्तोऽहम् । दक्षुभिः
 पीडिता राजन् ! काका इव द्विजोत्तमाः । सुराज-
 भिश्च सततं करभारप्रपीडिताः । धैर्यं त्यक्त्वा मही-
 पाल ! दारुणे युगसंक्षये । विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां
 परिचारकाः । शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्यु-
 पासकाः । श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रमाश्लेन व्यवस्थिताः ।
 विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः । एडुकान्
 एजयिष्यन्ति वर्ज्जयिष्यन्ति देवताः । शूद्राः परिच-
 रिष्यन्ति न द्विजान् युगसंक्षये । आश्रमेषु मङ्गलीणां
 ब्राह्मणावसथेषु च । देवस्थानेषु चैत्येषु नागा-
 नामालयेषु च । एडुकविज्ञा पृथिवी न देवगृह-
 भूषिता । भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ।
 यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तया ।
 भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्यन्ते युगम् ।
 पुष्पं पुष्पे यदा राजन् ! फले वा फलमाश्रितम् ।
 प्रजास्यति महाराज ! तदा सङ्क्षेप्यन्ते युगम् ! अका-
 लवर्षी पर्वन्त्यो भविष्यति गते युगे । अक्रमेण मनु-
 ष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः । विरोधमथ यास्यन्ति
 दृषत्ता ब्राह्मणैः सह । मही स्त्रीच्छजनाकीर्णा
 भतिष्यति ततोऽचिरात् । करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति
 दिशो दश । निर्व्यथेषा जनपदास्तदा विपटकरा-
 र्हिताः । आश्रमास्तुपलस्यन्ति फलमूक्षोपजीविनः ।
 एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति । न
 स्यादुन्युपदेशे च शिष्या विप्रयकारिणः । आचा-
 र्योऽपनिधिश्चैव भत्स्यते तदनन्तरम् । अर्थयुक्त्वा
 प्रवृत्स्यन्ति भित्तसम्बन्धिवान्मवाः । अभावः सर्व-
 भूतानां युगान्ते सम्भविष्यति । दिशः प्रज्वलिताः
 सर्वा नक्षत्रागयप्रभाषि च । ज्योतीषि प्रतिकूलानि
 वाताः पर्याकुलास्तथा । उल्कापाताश्च बहुवो महा-
 भयनिदर्शकाः । षड्गिरिष्वैव सहितो भास्करः प्रत-
 पिष्यति । तस्युवाचापि निरुदा दिग्दाहस्यापि
 संशयः । कवेन्वान्निर्हितो भातुदद्यास्तमने तदा ।
 अकालवर्षी भगवान् भविष्यति महत्तदक् । यथ्यानि
 च न रोष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । अमीक्षणं
 क्रूरवादिभ्यः परुषा इदितप्रियाः । भर्तृणां वचने
 चैव न स्यास्यन्ति तदा स्त्रियः । पुत्राश्च मातापितरौ
 हनिष्यन्ति युगक्षये । हृदयिष्यन्ति च पतीन् स्त्रियः
 पुत्रानपान्त्रिताः । अपर्ष्यन्ति महाराज ! सूर्यं राहुश्च-

पेष्यति । युगान्ते कृतभुक् चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ।
पानीयं भोजनञ्चापि याचमानास्तदाऽध्वगाः । न
लक्ष्मणे निवसञ्च निरस्ताः पथि शेरते । निर्घात-
वायसा नागाः यक्षुनाः सन्धगद्दिजाः । रुक्ता वाचो
विभोष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । भित्तं सन्ध्वि-
नञ्चापि सन्ध्विष्यन्ति निरास्ताः । जनं परिजनञ्चापि
युगान्ते पर्युपस्थिते । अथ देशान् दिग्वापि पत्त-
नानि पुराणि च । क्रमशः सन्ध्विष्यन्ति युगान्ते
पर्युपस्थिते । हा तात ! हा सुतेत्येवं तदा वाचः
सुदारुणाः । विक्रोशमानासाध्याऽन्यं जनो गां (पृथ्वीं) पर्य-
टिष्यति । ततस्तुसुलभंघाते वर्त्तमाने युगक्षये । द्विजा-
तिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति । ततः काला-
न्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकविद्वये । भविष्यन्ति पुनर्द्वै-
वनुकूलं यदृच्छया । यदा सूर्याय चन्द्राय तथा
तिष्यदृश्यते । एकराशो रमेष्यन्ति प्रवत्स्यति तदा
कृतम् । कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
प्रदक्षिणा चहाश्चापि भविष्यन्त्यनुभोगाः । चेमं सुभिक्ष-
मारोग्यं भविष्यति निरामयम् । कल्की विष्णुयुगा नाम
द्विजःकालप्रणोदितः । उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धि-
पराक्रमः । सम्भूतः शम्भुलयासे ब्राह्मणावसथं शुभे । मनसा
दस्य सर्वाणि वाहनाभ्यायुधानि च । उपस्थास्यन्ति योधाश्च
शस्त्राणि कवचाणि च । स धर्मविजयी राजा चक्रार्त्ती
भविष्यति । स चेमं सङ्कुलं लोकं प्रसादसुपने-
ष्यति । उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तजडदारधीः ।
संक्षेपको हि सर्वस्य युगस्य परिवर्त्तकः । स सर्वत्र
गतान् लुङ्गान् ब्राह्मणैः परिवारितः । उत्थादयि-
ष्यति तदा सर्वस्वच्छेद्यगणान् द्विजः” ।

कलियुगस्य विशेषप्रवृत्तिरुक्ता भाग० १२, २७० ।

“सप्तर्षिणान्त्तु पूर्वो यौ वश्येते उदितौ दिवि । तयोस्तु
मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत् सप्तं निशि । तेनैव षडयो-
युक्तास्तिरन्त्ययुद्धतं नृषाम् । ते त्वदीये द्विजाः कांठे
अधुना चाश्रिता मघाः । विष्णोर्भगवतो भातुः क्षणाख्यो-
ऽसौ दिवं गतः । तदाविशत् कलिर्लोकं पापे बह्वमते जनः ।
यावत् स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः । तावत्
कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चायकत् । यदा देवर्षयः
सप्त मघासु विश्वरानि हि । तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्वाद्या-
वृत्ततात्मकः । यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वाषाढा मह-
र्षयः । तदा नन्दात् प्रवृत्तेषु कलिर्द्विं गमिष्यति ।

यस्मिन् दिने दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि । प्रतिपक्षं
कलियुगमिति प्राह पुराविदः” ।

कलिदोषसङ्गा तच्छमनोपायः भाग० १२, २७० उक्तो यथा
“केनोपायेन भगवन् ! कलेर्दीवान् कलौ जनाः । विधमिष्य-
न्त्युपचितांस्तस्मै ब्रूहि यथा सुते ! । युगानि युगवर्ष्मांश्च
मानं प्रलयकल्पयोः । कालस्त्रैश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्भीष्ठा-
त्मनः । श्रीशुकउवाच । कृते प्रवर्त्तते धर्मस्तुषुपात्तु जनै-
र्भूतः । सत्त्वंदया तपोदानमिति पादा विभो ! नृप ।
सन्तुष्टाः करुणा मैत्र्याः शान्ता दानास्तिष्ठतः ।
आत्मारामाः समदृशः प्रायशः अमघा जनाः । त्वेता
यां धर्मपादानां तुर्यांशोहीयते शनैः । अधर्मपादैरन्त-
र्हिंसाऽसन्नोपविष्यते । तदा क्रियातपोनिष्ठा नाति-
हिंसा न लम्पटाः । त्वैवर्गिकास्तयोश्चाप्यर्था प्रज्ञो-
त्तरा नृप ! । तपःसत्यदयादानेर्ष्वर्ष्वहंसति हापरे ।
हिंसाऽतुच्छान्तहेर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः । यशस्विनोमहा-
शीलाः साध्यायाध्ययने रताः । आढ्याः कटुस्विनोऽहृष्टाः
वर्णाः क्षत्रदिजोत्तराः । कलौ तु धर्महेतूनां तुर्यां-
शोऽधर्महेतुभिः । एषमानैः क्षीयमाणोऽहन्ते सोऽपि
विनश्यति । तस्मिन् आदुराचारा निर्दयाः शुष्करैरिण-
दुर्भगा भूरितर्षाश्च मृदुदासोत्तराः प्रजाः । सत्वं रजस्तम-
इति दृश्यन्ते परुषे गुणाः । कालभ्रंशोदितास्ते वै परिवर्त्त-
न्त्यात्मनि । प्रभयन्ति यदा सत्ये मनोवृद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विश्वाज्ज्ञाने तपसि यद्गुणिः । यदा कर्मसु
कायेषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् । तदा त्वेता रजोवृत्तिरिति
जानीहि ब्रह्मिन् ! । यदा लोभस्वसन्नोपो मानोदम्भो-
ऽय मत्सरः । कर्मणाञ्चापि कात्यानां दापरं तद्रजस्तमः ।
यदा मायाऽन्तं तन्द्रा निद्रा हिंसा विपादनम् ।
शोकमोहोभयदैत्यं स कलिस्तामसः सृष्टः । यस्मात् कृद-
दयोभयैः क्षुद्रभाग्या महाशनाः । कामिनोवित्तहीनाश्च
स्वैरिगणोहि स्त्रियोऽसतीः । दस्युत्कृष्टा जनपदा वेदाः
पापखण्डदूषिताः । राजानश्च प्रजाभक्ष्याः गिन्द्रोदरपरा
द्विजाः । अन्नता वटनोऽशौचा भिक्षवश्च कृत्स्विनः ।
तपस्विनोऽपामवासा न्यासिनोऽत्यथेलोनुपाः । ह्यस्वकाया
महाहाराभूर्ध्वपत्या गतक्षुभयः । शत्रुत्कटुकभाषिण्य-
शौर्यमायोरुसाहसाः । पण्यिष्यन्ति री क्षुद्राः किराटाः
(वणिजः) कूटकारिणः । अनापद्यपि मंस्यन्ते गार्त्तं माधु-
जुषिताम् । पतिं त्यज्यन्ति निर्द्वयं भृत्या व्यपक्षिणोत्तमम् ।
अन्यं विपक्षं पश्यः, कौञ्जं गात्रापयस्विनीः । पितृन्

आतृन् सुहृज्ज्ञातीन् हित्वा वीरतसौहृदाः ।
 ननन्दश्यालववादा दीनाक्षेयाः कलौ नराः । शूद्राः
 प्रतिपक्षीषन्ति तपोवेशोपजोविनः । धर्मं वक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा-
 अधिरुद्धोत्तमासनम् । नित्यसुद्वानमनसोदुर्भिक्षकार-
 कर्षिताः । निरन्त्रे भूतखे राजद्वनाट्टिभवाहाराः । वासो-
 ऽन्नपानशयनव्यायस्नानभूषणैः । ज्ञानाः पिशाचसन्दर्शा
 भविष्यन्ति कलौ प्रजाः । कलौ कार्त्तिकेऽप्यर्थे विगृह्य
 त्यक्तसौहृदाः । त्वत्पत्नीह प्रियान् प्राणान् हनिष्य-
 न्ति स्वकानपि । न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्वविरौ पितरा-
 पपि । पुत्रान् भार्याञ्च कुलजां शूद्राः शिशोदरम्भराः ।
 कलौ न राजन् ! जगतां परं शुभं त्रिलोकनाथानतपाद-
 पङ्कजम् । प्रायेण मर्त्या भगवन्मच्युतं यक्षान्ति
 पाषण्डविभिन्नचेतसः । यक्षामपेयं नियमाण्य आहुरः
 पतन् स्वलन् वा विवशोऽन्यन् पुमान् । विस्मृत्कर्म्मार्गल-
 उन्नमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः ।
 पुंसं कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशासुषम्भान् । सर्वाङ्ग-
 हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः । श्रुतः संकीर्त्ति-
 तोध्यातः पूजितस्त्वादतोऽपि वा । शृणां क्षिणोति भगवान्
 हृत्स्थोजन्मायुताशुभम् । यथा हेन्नि स्थितोवर्द्धं वं
 हन्ति धातुजम् । एवमात्मगतोविष्णुर्योगिनामशुभाशय-
 म् । विद्यातपःप्राणनिरोधभैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजयैः ।
 जात्यन्तशुद्धिं लभतेऽनरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्प्रबन्धे ।
 तस्मात् सर्वात्मना राजन् ! हृदिस्थे कुरु केशवम् । न्रिय-
 माणोऽहृद्वहितस्ततोयाति परां गतिम् । न्रियमाणैरपि
 ध्येयो भगवान् परमेश्वरः । आत्मभावं नयत्यज्ञा सर्वात्मना
 सर्वशम्भवः । कलेर्देवनिधेराजसुखि हेऽकोमहान् गुणः ।
 कासं नादेव कृष्णस्य सक्तवन्धः परिव्रजेत् । कते यज्ञायतो
 विष्णुं त्वेतायां यजतोमर्खः । द्वापरे परिचर्यायां कलौ
 तद्वरिकीर्त्तनात्” ।

विश्वेश्वरस्यतोऽकते कलिधर्मे नानाप्रमाणात्तद्दोषो
 पशमनस्तुतं यथा—विष्णुपुराणाभिष्णुराणयोः ।
 “धर्मोत्कर्षमतीवाशु प्राप्नोति पुरुषः कलौ । स्वत्यासेन धर्म-
 स्यात्ते न तृष्टोऽप्यहं कलेः । धन्ये कलौ भजेद्भिप्रोद्यत्य-
 क्लेशैर्महाफलम् । आत्मन्नुदस्य कलेरयमेको महान्
 गुणः” ब्रह्माण्डपुराणे । “त्वेतायांमावृदिको धर्मोद्वापरे-
 मासिकः स्मृतः । यथाशक्ति परं प्राज्ञस्तदङ्गा प्राप्नु-
 यात् कलौ” । विष्णुपुराणब्रह्मपुराणयोः “यत् कते दय-
 भिर्वैः त्वेतायां हायनेन तत् । द्वापरे तत्तु मासेन अहो-

रात्रौष तत् कलौ । तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश फलं
 द्विजाः ! । प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम् ।
 तथात्येनेव यत्नेन उपयस्त्वन्मनुत्तमम् । करोति यः
 कतयुगे क्रियते तपसा हि सः । स्नान्दे काशोऽखण्डे ।
 “कलौ विश्वेश्वरोदेवः कलौ वाराणसी पुरो । कलौ
 भागीरथी गङ्गा कलौ दानं विशिष्यते” । अग्निपुराणे
 “नास्ति श्रेयस्करं नृणां विष्णोराराधनानुष्ठाने ! । युगे-
 ऽस्मिंस्तानसे घोरे यज्ञवेदविवर्जिते । कुर्वीताराधनं
 राजन् ! वासुदेवे कलौ युगे । यदभ्यर्च्य हरिं भक्त्या कते
 वर्षशतं नृप ! विधानेन कलौ खेमे अहोरात्रात् कलौ
 हि तत्” नारदीये । “अहोऽतीव सभाग्यास्ते सकृद्ये
 केशवाचकाः । घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्वधर्मवर्षकते ।
 शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः । त एव
 शिवस्तुत्याश्च घोरे कलियुगे द्विजाः” । स्नान्दपुराणे
 “ब्रह्मा कतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे
 भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः” । मत्स्यपुराण-
 स्नान्दपुराणयोः “ज्ञात्वा कलियुगं घोरें हाहाभूतमचेत-
 नम् । अविस्मृत्तं न ह्यनुत्ति कतार्थास्ते नरा भुवि । नाभ्यं
 पश्यामि जन्तूनां सुक्ता वाराणसीं पुरीम् । सर्वपापोप-
 शमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे” । भविष्यपुराणे “कते
 सर्वाणि तीर्थानि त्वेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरु-
 खेतवं कलौ गङ्गैव केशवम् । ध्यानं कते मोक्षहेतु
 स्त्रेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्दुयं यज्ञाः कलौ
 गङ्गैव केशवम्” । स्नान्दपुराणनारदीयपुराणयोः “भुक्ति-
 सुक्तिफलप्रेप्सुरत्योपायेन चेश्वरः । तीर्थान्येवाश्रये-
 द्विद्वान् कलौ गङ्गां विशेषतः” । मनुपाराशरौ
 “तपः परं कतयुगे त्वेतायां ज्ञानसुच्यते । द्वापरे
 यज्ञमित्याहुः दानमेव कलौ युगे” । ब्रह्माभारते “तपः
 परं कतयुगे त्वेतायां ज्ञानसुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुः
 कलौ दानं दया दमः । गीता गङ्गा तथा भिक्षुः कपिला-
 श्यस्यसेवनम् । वासरं पद्मनाभस्य सप्रभं न कलौ युगे” ।
 एवमुक्तानां विष्णुमहादेववाराणसीगङ्गादानानां कलौ
 विशेषतः सेवायां यानि फलानि तान्युत्तरत क्रमेण प्रदर्शने ।
 तत्रादौ विष्णोराराधनफलं कथ्यते । “कलौ कलिमलध्वंसं
 सर्वापहरं परम् । येऽर्चयन्ति हरिं नित्यन्तेऽपि वन्द्या यथा
 हरिः” नारदीये “तीर्थान्यश्वत्थतरवोगावो विप्राश्चा वा भुवि ;
 मद्भक्ताश्चेति विश्वेवास्तनवोमम पञ्चधा । तेषां प्रख्यातानां
 भोतोऽर्थं कलिदघातकः । मन्त्रोभवत्स्वविभवो निःशङ्कं

न प्रसङ्गते । पूजिताः प्रथताः स्पृष्टाः स्तुता वृष्टाः स्तुता
अपि । ऋषीणां सर्वावहृन्नारः सततं ते हि मन्त्रयाः” ।

कलौविष्णोर्नामसंकीर्त्तनेन चाराधनं कर्त्तव्यम् उक्तञ्च
भागवते । “कलिं सभाजयन्त्यायां गुणज्ञाः सव(यज्ञ)भागिनः ।
यत्र संकीर्त्तनेनैव सर्वैः स्वार्थोऽपि लभ्यते । नास्वतः
परमोन्नाभो देहिनां भ्राभ्यतानिह, । यतोविन्देत परमां
यान्ति, नश्यति संवृतिः” । कलेर्दोषोपशमनोपाये भागवत-
वाक्यमनुपदं दर्शितम् ।

स्कन्दपुराणे “गोविन्दनामा यः कश्चिद्भरो भवति भूतले ।
कीर्त्तनादेव तस्यापि पापं याति सहस्रधा” विष्णुधर्मो-
त्तरे “येऽहर्निशं जगद्वातुपांसुदेवस्य कीर्त्तनम् । कुर्वन्ति
ताम्रव्याघ्र ! न कलिर्बाधते नरान् । चक्रायुधस्य नामानि
सदा सर्वत्र कीर्त्तयेत् । नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्र
करोयतः । अज्ञानादथ वा ज्ञानादुत्तमज्ञोक्तनाम यत् ।
संकीर्त्तितमघं पुंसोदहृद्देहो यथाऽनलः” । विष्णुरहस्ये
“सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स मोहः स च विभ्रमः । यन्मूहूर्त्तं
क्षणं वापि वासुदेवं न चिन्तयेत्” । भोहोऽवित्रेकः विभ्रमो
विपरीतज्ञानम् । स्कान्दे “अमल्यभजणात् पापमगम्या-
गमनादिजम् । नश्यते नात् संदेहो गोविन्दस्य च कीर्त्त-
नात् । स्वर्गक्षेत्रं सुरापाणं गुरुदाराभिमर्शनम् । गोविन्द
कीर्त्तनात् सद्यः पापं याति महासुते ! । तावत्तिष्ठति देहे-
स्मिन् कलिकल्मषसंभवम् । गोविन्दकीर्त्तनं यावत् कुरुते
मानवो न हि” “गोविन्देत्युक्तिमात्रेण हेलया कलिर्वर्जितम्
पापौघो विलयं याति दानमश्रोत्रिये यथा । गोविन्देति
तथा प्रातर्मध्याह्ने वा निशागमे । कीर्त्तनात् पुण्यमा-
प्नोति जन्मकोटिशतोद्भवम् । गवामयुतकोटीनां कन्यानाम
युतायुतैः । तीर्थकोटिशहस्राणां तुल्यं गोविन्दकीर्त्तनम् ।
नक्षत्राणि कर्मजं लोके वागजं मानसमेव वा । यत्तु न लीयते
पापं कलौ गोविन्दकीर्त्तनात् । प्रभादादपि संसृष्टो यथाऽ
जलकण्ठोदहते । तथीषुष्टसंसृष्टं हरिनाम हरिदहम्” ।
वासनपुराणे । “अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः नरमेधैस्तथैव च ।
याजितं तेन, येनोक्तं हरिरित्यश्वरहयम् । महाभारते
“प्राणप्रयाणपाथेयं संसारव्यधिभेजम् । दुःखशोक-
परित्यागं हरिरित्यश्वरहयम्” । विष्णुपुराणे “ध्यायन् कृते
यजन् यज्ञैः ज्ञेतायां, हापरेऽर्चयन् । वदाप्नोति तदा-
प्नोति कलौ संकीर्त्तं केषम् । अश्वमेधापि यज्ञान्नि कीर्त्तिते
सर्वपातकैः । पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहात्मस्यैव गेरिव” ।

अथ कलिदोषोपशमनाय शिवपूजादि विहितं यथा-

लिङ्गपुराणे “कलौ क्लृप्तो महादेवः शङ्करो नील-
खोहितः । प्रकाशते प्रतिष्ठार्यं धर्मस्य विकटःकृतिः ।
ये तं विप्राश्च सेवन्ते येन केनापि शङ्करम् । कलिदोषं
विनिर्जित्य प्रयान्ति परमां गतिम्” इहकारदोये “शिव !
शङ्कर ! क्लृप्त ! नीलकरण ! तिलोचन ! । इतीरयन्ति ये
नित्यं न हि तान् बाधते कलिः । महादेव ! विरूपान्त !
गङ्गाधर ! ऋड्वाव्यय ! । इतीरयन्ति ये नित्यं ते ज्ञार्थो न
संशयः । हरिश्चरणनिष्ठानां शिवनामरतःक्षणम् ।
सत्यं समस्तकर्माणि यानि संपूर्णतां द्विजाः ! । शिव
पजापरा ये तु शिवनामपरायणाः । तत्र शिवतुल्यः स
घोरे कलि युगे द्विजाः” महाभारते “यस्त्वं नमः शिवा-
येति श्रुत्यते स कलौ नरः । श्राद्धेनापि नमस्कारः
प्रयुक्तः शूलपाण्ये । संसाररोगसंघानामनुमूलनकरः
कलौ । यदा कदा तं यजते श्रद्धया मुनिपुङ्गव ! । लिङ्गे-
ऽथ स्थण्डिले वापि कौतुके विधिपूर्वकम् । पुरा दोषं
विनिर्जित्य क्लृप्तो महादेवते !” । शिवपुराणे “ध्यानं
परं कृत्युगे त्वं तायां यजनं परम् । हापरे लिङ्गपूजा
च कलौ शङ्करकर्मनम्” स्कन्दपुराणे “ब्रह्मा कृत्युगे
देवः त्वेतायां भगवान् रविः । हापरे भगवान् विष्णुः
कलौ देवो महेश्वरः” ।

अथ कलौ काशीवासस्य तथात्वमाह स स्कन्दपुराणे
व्यासः । “इदं कलियुगं घोरे” संप्राप्तं पाण्डु-
नन्दन ! । ततो गच्छामि देवस्य पुरां वाराणसीं शुभाम् ।
अस्मिन् कलियुगे घोरे नराः पापानुवर्त्तिनः । भविष्यन्ति
महाबाहो ! वर्षाश्रमविवर्जिताः । नान्यत् पश्यामि
जन्तूनां सङ्गा वाराणसीं पुराम् । सर्वपापप्रशमनम्
प्रायश्चित्तं कलौ युगे । ये विप्राणां पुरीं प्राप्य न
सुञ्चन्ति कदाचन । विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति
तत् परमं पदम्” लिङ्गपुराणे “कलौ युगे तु मर्त्यानां
स्थानं भोजप्रदायकम् । भक्ष्या चाराधनेनैव ज्ञानतपेण-
पूजनेः । ज्ञात्वा कलियुगं घोरे” अत्यायुषसधार्मिकम् ।
सिद्धमेवं न सेवन्ते जायन्ते च श्रियन्ति च” मत्स्यपुराणे
“ज्ञात्वा कलियुगं घोरे” हाहाभूतमचेतनम् । अशि-
सुक्तं न सुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि । जयध्यान-
विहीनानां ज्ञानविज्ञानवर्जितानाम् । तपस्युत्साहहीनानां
गतिवाराणसी ऋषाम्” स्कान्दे काशीस्थण्डले “न सिध्यति
कलौ योगो न सिध्यति कलौ तपः । न्यायार्जितधनोत्-
सर्गैः सद्यः सिध्येत् कलौ परः । न व्रतं न तपो ज्ञानं न

जपोन सुरार्चनम् । दानमेव कलौ सुख्यं, काशी दानेन चाप्यते । कलिस्तानेव वाधेत कालस्तांश्च जिघांसति । एनांसि तौश्च बाधन्ते ये न कार्या समाश्रिताः । कलि-कलहतं कर्म त्रिकण्टकमितीरितम् । एतत्त्वयं न प्रभवेदानन्द्वनवासिनाम्”

अथ गङ्गायास्तथात्वमाह तः काशीखण्डभविष्य-पुराणे “कृते सर्वत्र तीर्थानि त्वेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गायै केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्तेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्दृश्यं यज्ञाः कलौ गङ्गायै केवलम्” । विष्णुधर्मोत्तरे ‘पुष्करं तु कृते सर्वत्र त्वेतायां नैमिषं तथा । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं, कलौ गङ्गां समाश्रयेत्” । स्कान्दपुराणे “भक्ति सक्तिफलप्रेपसुरत्पापायेन चन्द्ररः । तीर्थान्येवाश्रयेद्दिद्रात् कलौ गङ्गां विशेषतः” । नारदायै कलौ तत्परमब्रह्मप्राप्तये सत्वरं नृणाम् । गङ्गाभजनमेवाङ्गमर्होपायं महर्षयः । नैङ्गे “कृते युगे पुष्कराणि त्वेतायां नैमिषं तथा । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत्” कामिकर्महितायाम् “न भवेद्देवमन्त्राणां संयुद्धिः, युद्धिवर्जितैः । मन्त्रैर्विना न सिद्ध्यन्ति यज्ञाः, युद्धिः सुदुर्लभा । काले कलौ विशेषेण युद्धं वस्तु न दृश्यते । कलौ युगे हि तमसा नष्टधर्मो भयङ्करः । अनेकच्छिन्नसन्तानो धर्मतन्तुर्हि जाङ्गली । विना गङ्गां धर्ममयीं कथं स्याच्च गतिः कलौ । गिरसः कर्त्तव्यं तस्य प्राणव्यागोपि वा वरः । समर्थस्तु कलौ काले गङ्गां यो नाभिगच्छति” भविष्यपुराणे “कलौ कलुषचित्तानां पापद्वयवतात्मनाम् । विधिहीनक्रियाणाञ्च गतिगङ्गां विना न हि । अनाश्रित्य तु गङ्गां हि सक्तिमिच्छति यः कलौ । सुख्यं वृष्टमिहोद्युक्तो जात्यन्वसदृशस्तु सः । एथा कुलं, एथा विद्या, एथा यज्ञा, एथा तपः । एथा दानानि तस्येह कलौ गङ्गां न याति यः” कूर्मपुराणे ‘गङ्गामेव निप्रेतेत प्रयागे तु विशेषतः । नान्यत् कलियुगोद्भूतं मूलं हन्ति सुदक्षरम्” ।

अथ कलियुगे दानस्य श्रेष्ठत्वम् अतएव मनुः “अन्ये कृतयुगे धर्मास्तेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलियुगे नृणां युगह्तासानुरूपतः” इति युगभेदेन धर्मभेदमाह अ । मनुपारागरी “तपः परं कृतयुगे त्वेतायां ज्ञान-सुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्याहुर्दानमेकं कलौ युगे” । महाभारते ‘तपः परं कृतयुगे त्वेतायां ज्ञानसुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ दानं दया दमः” इहस्पतिः

“लघीधर्माः कृतयुगे, ज्ञानं त्वेतायुगे सुतमम् । द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तः, कलौ दानं दया दमः” । लिङ्गपुराणे “ध्यानं परं कृतयुगे त्वेतायां ज्ञानसुच्यते । प्रवृत्तं द्वापरे युद्धं, दानमेकं कलौ युगे” । अग्निपुराणे “देवतावेशल-मूर्त्यांदिनगराणि कलौ युगे । कर्त्तव्यानि महीपालैः स्वर्गलोकाभिसुभिः”

इत्येवं कलौ विशेषधर्माः सेव्या इति दर्शितम् ।

सामान्यतः कलौ सेव्यधर्मानाह अ पराशरः ।

“अस्मिन्कल्पान्तरे धर्माः कृतत्वेतादिके युगे । सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे । चातु-र्व्यर्थसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद । व्यासवा-क्यावसाने तु सनिमुखः पराशरः । धर्मस्य निर्णयं प्राह सूच्यां स्थूलञ्च विस्तरात् । शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्ये-ऽहं शृण्वन्तु ऋषयस्तथा । कल्पे कल्पे ज्योत्पत्तौ ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । युतिः सृतिः सदाचारा निष्ते-व्याय सर्वदा । न कश्चिद्देकर्त्ता च वेदकर्त्ता चत-सुखः । तथैव धर्मं स्मरति मनुः कल्याणरान्तरे । अन्ये कृतयुगे धर्मास्तेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलि-युगे नृणां युगरूपानुसारतः । तपः परं कृतयुगे त्वेतायां ज्ञानसुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्युच्यते नैकं कलौ युगे । कृते तु मानयोधर्मास्तेतायां गौतमः स्मृतः । द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः । त्यजंश्चैवं कृतयुगे, त्वेतायां यामसत्सृजेत् । द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारञ्च कलौ युगे । कृते सम्प्राप्त्यात् पापं, त्वेतायाञ्चैव दर्शनात् । द्वापरे चान्नमादाय, कलौ पतति कर्मणा । कृते तु तत्क्षणाच्छापस्तेतायां दश-भिर्दिनैः द्वापरे मासमात्रेण, कलौ संवत्सरेण तु । अभि-गम्य कृते दानं, त्वेतासाहूय दीयते । द्वापरे याचमानाय, सेवया दीयते कलौ । अभिगम्योत्तमं दानमाहूतञ्चैव मध्य-मम् । अधमं याच्यमानं स्यात्, सेवादानञ्च निष्फलम् । कृते चास्थिगताः प्राण्यास्तेतायां मांससंस्थिताः । द्वापरे रुधिरं यावत्, कलावद्धादिषु स्थिताः । धर्माजितोद्भवधर्मेण, जितः सत्वोऽश्चतेन च । जिताश्चैतसु राजानः, स्त्रीभिश्च पुरुषा जिताः । सीदन्ति चाग्निहोत्राणि, युद्धपूजा प्रण-श्यति । कुमार्यश्च प्रसूयन्ते तस्मिन् कलियुगे सदा । युगे युगे च ये वर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः । तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपे हि ते द्विजाः । युगे युगे च सामर्थ्यं शेषैस्त्रिभिर्भाषितम् । पराशरेश

चायुक्तं प्रावृत्तं प्रदीयते । अहमद्यैव तद्वन्देन-
तुष्टय इति वः । वाह्यार्थं समाचारं शृणुष्व
सुनिश्चयः । पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापना-
शनम् । इत्यारभ्य कलियुगे कर्त्तव्यास्तत्त्वार्थास्तोत्राण्ये
च तत् एवावसेवाः । कलिस्वभाववस्तुनेनामनोक्तं बोपा-
यना कलौ कार्योक्तं महाविनाशतन्त्रे निरूपितं यथा

“आवाते पापिनि कलौ सर्वधर्मविधोपनि ।
दुराचारे दुष्प्रपञ्चे दुष्टकर्मप्रवर्त्तके । न वेदाः प्रभव-
त्स्य स्मृतीनां स्मरणं कृतः । मानेतिहासयुक्तानां नाना-
मार्गप्रदर्शनाम् । ब्रह्मज्ञानान्पुराणानां विनाशो भविता
विभो ! । तदा लोका भविष्यन्ति धर्मकर्मवर्द्धिभूताः ।
उच्छृङ्खला मदोन्मत्ताः पापकर्मरताः सदा । कामुका लो-
लुपाः क्रूरा निद्रा दुर्भुखाः यथाः । स्वत्यायुर्भन्दमतयो
रोगयोःकथमाह्वयाः । निःश्रीका निर्वला मोचा नीचाचार-
परायणाः । न स्वसर्गनिरताः परवित्तापहारकाः । पर-
निन्दापरद्रोहपरीवादपराः सत्ताः । परस्त्रीहरणे
पापशुद्धाभयविवर्जिताः । निर्धना मलिन्या दीना दृष्टि-
शिक्षररोगिणः । विप्राः शूद्रसमाचाराः सन्ध्यापन्दन
वर्जिताः । अयाज्याजकालुष्या दुर्दृष्टाः पापकारिणः ।
असत्यभाषिणोमूर्खा दाम्बिकाः दुष्प्रवृत्तकाः । कन्या-
विक्रयिणो प्रात्यास्तपोव्रतपराङ्मुखाः । लोकप्रतारण्या
शय जपप्रज्ञापरायणाः । पाषण्डाः पण्डितमन्याः
अहामेक्तिविवर्जिताः । कदाहाराः कटाचाराभटकाः
शूद्रसेवकाः । शूद्रान्नभोजिभः क्रूरा वृषलीरतिकामुकाः ।
दास्यन्ति धनलोभेन सदारात्रीषजात्रिपु । ब्राह्मणचिह्न-
मेतावत् केशलं स्रजधारणम् । भैव पानादिनियमोभक्ष्या
भक्ष्याविवेचनम् । धर्मशास्त्रे सदा निन्दा साधुश्रीष्टो निर-
न्तरम् । सत्कथानापमालञ्च न तेषां मनसि क्वचित् ।
त्यदा कृतानि तन्त्राणि जीवोद्धारणहेतवे । भिगमाग-
मजातानि भुक्तिमुक्तिकराणि च । देवीनां यत्न देवानां
मन्त्रयन्त्रादिसाधनम् । कथिता बहुवोन्यासाः स्मृष्टि-
स्थित्यादिकल्पणाः । बहुपद्यासनादीनि गदितान्यपि
भूरिभ्यः । पशुशीरदिव्यभावा देवतामन्त्रसिद्धिदाः ।
यथासनं चितारोहीसुखसाधनमेव च । कृता-
साधनकर्माणि त्वयोक्तानि सहस्रशः । पशुभावदिव्य-
भावी स्वयमेव निवारितौ । कलौ न पशुभावोऽस्ति
दिव्यभावः कुतो भवेत् । पत्वं पुष्यं फलं तोषं स्वयमेवा
हरेत् पशुः । न शूद्रदर्शनं कुर्वानुपनसा न स्त्रियं

अरेत् । दिव्यं च देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा ।
इन्द्रतोषोत्तरागः सर्वभूतसमः क्षमी । कलिकल्पव-
युक्तानां सर्वदाऽस्थिरचेतसाम् । निद्रास्यप्रसक्ताना-
न्भावशुद्धिः कथम्भवेत् ? । वोरसाधनकर्माणि पञ्च-
तन्त्रानि यानि ह्य । मद्यं मांसं तथा मत्स्यो कुद्रा
मैद्युनमेव च । एतानि पञ्च तन्त्रानि त्वया
प्रोक्तानि शङ्कर ! । कलिजा मानवा लुब्धाः शिन्नोदर-
परायणाः । लोभात् तत्र पतिष्यन्ति न करिष्यन्ति साध-
नम् । इन्द्रियाणां सुखार्थाय पीत्वा च ब्रह्मं मधु ।
भविष्यन्ति मदोन्मत्ता हिताहितविवर्जिताः ।
परस्त्रीधर्षकाः केचिद्दुस्वयो बहुवो भुवि । न करिष्यन्ति
ते मत्ताः पापबोनिविचारणम् । अतिपानादिदोषेण
रोगिणो बहुवः क्षीतो । शक्तिहीना बुद्धिहीना भूत्वा च
विकलेन्द्रियाः । सुदे गर्से प्रान्तरे च प्रासादात् पर्वतादपि ।
पतिष्यन्ति करिष्यन्ति मनुजा मदविह्वलाः । केचिद्द-
विवादयिष्यन्ति सुखमिः स्वजनैरपि । केचिन्मौना स्मृत-
प्राया अपरे ब्रह्मजल्पकाः । अकार्यकारिणः क्रूरा धर्म-
मार्गविधोपकाः । हिताय यानि कर्माणि कथितानि त्वया
प्रभो ! । मन्ये तानि महादेव ! विपरीतानि मानवे ।
के वा योगं करिष्यन्ति न्यासजातानि केपि वा । स्तोत्र-
पाठं यन्त्रलिपिं पुरश्चर्यां जगत्पते ! । युगधर्मप्रभावेन
स्वभावेन कलौ नराः । भविष्यन्त्यतिदुर्दृष्टाः सर्वथा पाप-
कारिणः । तेषामपायं दंनेय ! कृपया कथय प्रभो ! ।
आयुरारोग्यवर्षस्यं बन्धनार्थं विवर्द्धनम् । विद्याशुद्धिप्रदं
शृणामप्रयत्नशुभङ्करम् । येन लोका भविष्यन्ति महाबल-
पराक्रमाः । शुद्धचित्ता परहितः सातापिलोः प्रियङ्कराः ।
स्वदारनिष्ठाः पुरुषाः परस्त्रीषु पराङ्मुखाः । देवताशु-
भक्ताश्च पुत्रस्वजनपोषकाः । ब्रह्मज्ञा ब्रह्मविद्याय ब्रह्मवि-
लनमानसाः । सिद्धार्थं लोकयात्रायाः कथयस्व हिताय
यत् । कर्त्तव्यं यदकर्त्तव्यं वर्णान्धसविभेदतः । विना त्वां
सर्वलोकानां कल्याणा भुवनत्रये” । उक्त्वा । देवीप्रश्नः
“इति देव्या वचः श्रुत्वा शङ्करो लोकाशङ्करः । कथयामास
तन्त्रेन महाकाण्डग्यवारिधिः । सदागिव उवाच । साधु
शृणु महाभागे ! जगतां हितकारिणि ! । एतादृशः शुभः
प्रश्नो न केनापि कृतः पुरा । धन्यासि सुकृतप्राप्ति
हितासि कलिजन्मनाम् । यद्दु यदुक्तं त्वया भद्रे ! सत्यं
सत्यं वचार्थतः । सर्वज्ञा त्वं त्रिकालज्ञा धर्मज्ञा परमे-
श्वरि ! । शूतम्भश्च विषयश्च धर्मसुखं त्वया प्रिये ! । यथातन्त्रं

यथान्यायं यथायोग्यं न संशयः । कश्चिकल्पमघदीनानां
 द्विजादीनां सुरेश्वर ! । मेध्याऽमेध्याविचारार्थां न सुप्तिः
 श्रौतकर्मणाम् । न संहिताद्यैः कृतिभिरिष्टसिद्धिर्नृणां
 भवेत् । सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं मयोच्यते । विना-
 स्त्रागमनार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये ! । श्रुतिकृतिपुरा-
 णादौ भयंभोक्तं पुरा शिवे ! । आत्मनोक्तविधानेन कलौ
 देवान् यजेत् सुधीः । कलावाममसुखं योऽन्यमार्गे प्रव-
 र्त्तते । न तस्य गतिरस्तीति सत्यं सत्यं न संशयः । सर्वैर्दे-
 पुरार्थं च कृतिभिः संहितादिभिः । प्रतिपाद्योऽस्ति
 नान्योऽस्ति प्रभुर्जगति मां विना । आत्मनि च ते सर्वे
 भूतपदं लोकपावनम् । मन्त्रार्गविसृष्टा लोकाः पाषण्डा
 ब्रह्मघातिनः । अतो मन्त्रतस्तुष्टुषु यो यत् कर्म समा-
 चरेत् । निष्फलं तद्भवेदेव ! कर्त्तापि नारकी भवेत् ।
 मूढो मन्त्रतस्तुष्टुषु योऽन्यमतस्तुष्टुषु । ब्रह्महा पितृहा
 स्त्रोघ्नः स भवेत्सत्यं संशयः । कलौ तन्नोदिता मन्त्राः
 सिद्धास्तर्पणफलप्रदाः । यज्ञाः कर्मसु सर्वेषु जपयज्ञ-
 क्रियादिषु । निर्वीर्याः श्रौतजातोया विषहीनोरगादव ।
 सत्यादौ सफला आसन् कलौ ते मृतका इव । पञ्चालिका
 यथा भिक्षौ सर्वेन्द्रियसमन्विताः । अमूरशक्ताः कार्येषु
 तथाऽन्ये मन्त्रराशयः । अन्यमन्त्रैः कृतकर्म बन्ध्यास्त्रीसङ्गमो
 यथा । न तत्र फलसिद्धिः स्यात्प्रम एव हि केवलम् । कला-
 वन्दोदितैर्मानैः सिद्धिभिश्चति योनरः । तृषितो जाङ्गवी-
 तोरे कूपं खनति दुर्मतिः । महत्कादुर्दितं धर्मं हित्वाभ्यध-
 र्मभीहते । अन्तर्गच्छेत्संज्ञा क्षीरमार्गं स वाञ्छति ।
 नान्यःपन्थास्तुक्लिष्टेतिहासत्सु सुखाप्रये । यथा तन्नो-
 दितोमार्गे मोक्षाय च सुखाय च । तन्नाशि बहुभो-
 क्तानि नानाख्यामान्वितानि च । सिद्धानां साधनानाञ्च
 विधानानि च मूरिशः । अधिकारिभिर्भेदेन पशुबाहुस्यतः
 प्रिये ! कलाचारोदितं धर्मं शुभ्रार्थं कथितं कथित् ।
 जीवप्रवृत्तिकारोणि कानिचित् कथिताम्यपि । देवा नाना-
 विधाः प्रोक्ता देव्योऽपि बहुधा प्रिये ! । भैरवाश्चैव वेताहा-
 वटुका मायिका गणाः । शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च शैवा गण
 पतादयः । नानामन्त्राश्च यन्त्राणि सिद्धुपायास्तनेकशः ।
 मूरिप्रयाससाध्यानि यथोक्तफलदानि च । यथा यथा
 कृताः प्रन्ना येन येन यदा यदा । तदा तस्योपकाराय तथै-
 वोक्तंमया प्रिये ! । सर्वं भोक्तोपकाराय सर्वं प्राणिकृताय
 च । शुभधर्मास्तुसारेण याथातथ्येन पार्वति ! । त्वया याद-
 क्ततः प्रश्नो न केवापि पुरा कृतः । तव स्नेहेन वक्ष्यामि

सारात् सारं परात् परम् । वेदानामागमनाञ्च तन्नाशाञ्च
 विशेषतः । सारमुत्सृज्य देवेशि ! तवाप्ये कथ्यते मया ।
 यथा नरेषु तन्मन्त्राः सरितां जाङ्गवी यथा । यथाहं
 त्विद्वेषानामागमनानामिदं तथा । किं वेदैः किंपुरा-
 णैश्च किं शास्त्रैर्वैदिकभिः शिवे ! । विज्ञानेऽस्ति कृतातन्त्रे
 सर्वसिद्धीश्वरोभवेत् । यतो जगन्ब्रह्मण्य त्वयाहं
 विनियोजितः । अतस्ते कथयिष्यामि बहुविधकृत-
 भवेत्” २७श्लो० ।

“कलौ प्रापयुगे घोरे तपोहीनेऽतिदुस्तरे । निस्तारवीज-
 भेतावदुब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् । साधनानि बहुज्ञानि नाना-
 तन्नागमादिषु । कलौ दुर्कलजीवानामसाध्यानि मष्टेश्वर ! ।
 कल्यायुषः खल्यदत्ता अज्ञाधीनासवः प्रिये । लुब्धा धनार्जने
 व्यथाः सदा चञ्चलमानसाः । समाधावास्त्यरधिक्यो यो
 गक्षे शास्त्रिष्णवः । तेषां हिताय मोक्षाय ब्रह्ममार्गोऽ-
 यमीरितः । कलौ नाख्येव नाख्येव सत्यं सत्यंमयो-
 च्यते । ब्रह्मदीक्षां विना देवि ! केवलस्य सुखाय च । यदा
 तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी तथा । न स्यास्यति
 परारोहे ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु पुण्यपापानां
 परीक्षा वेदसम्भवा । न स्यास्यति शिवे ! शान्ते ! तदैव
 प्रबलः कलिः । कश्चिच्छ्रद्धा कश्चिद्ब्रह्म यदा सुरतर-
 ङ्गिणी । भविष्यति कुलेमानि ! तदैव प्रबलः कलिः ।
 यदा तु श्चेच्छजातोया राजानोधनलोक्षुपाः । भवि-
 ष्यन्ति महाप्राप्ते ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा स्त्रियो-
 ऽतिदुर्दान्ताः कर्कशाः कलहे रताः । गर्ह्यन्ति स्वभार्यां
 तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु मानवा भूमौ स्त्राजिताः
 कामकिङ्कराः । दृष्टान्ति युक्तित्वादीन् तदैव प्रबलः
 कलिः । यदा शौषो खल्यफला तोयदाः स्तोत्रवर्षिणः ।
 अख्यकफलिनोष्ट्रान्नास्तदैव प्रबलः कलिः । अतः
 स्त्रजनामात्या यदा धनकण्ठेकृता । मिथः सम्बर्हरिषन्ति
 तदैव प्रबलः कलिः । प्रकटे मद्रुमांसादौ निन्दादण्डविव-
 जिते । गूढपात्रं चरिषन्ति तदैव प्रबलः कलिः” २७श्लो०
 इत्युपक्रम्य ब्रह्मसाधनप्रकारस्तत्र दर्शितः स च तत
 एवावसियः । उपासनायां विशेषः । कुञ्जिकातन्त्रे १पटले ।
 “श्रुतिकृतिविधानेन पूजा कार्या युगत्वये । आत्मनोक्त-
 विधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः
 प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः” । पुरश्चरपरबोद्धासतन्त्रे
 ३पटलेऽपि । “तन्नोक्तं ध्यानमन्त्रञ्च प्रशस्तं भारते
 कलौ । वेदोक्तञ्चैव अस्तुक्तं पुराणोक्तं वदाने ! ।

न यत्नं चक्षुषापाङ्ग ! कदाचिद्भारते कदाचित्" ।
 "श्रीतोषधर्मः कृतयुगे त्वेतायां आर्त्त एव तु । हापरे
 च पुराणोक्तः कदावागमसम्मतः" पठन्ति । अत्रे-
 दमभिदध्नाहे । वेदेषु काण्डत्रयमस्ति कर्म्मोपासना
 ब्रह्मरूपप्रतिपाद्यभेदात् । तत्र कर्म्मकाण्डमधिकृत्य
 जैमिनिप्र भृतिभिः सव्यकृतया कर्त्तव्यातादि विवेचि-
 तम् उपासनाकाण्डमधिकृत्य शाण्डिल्यनारदादिभिः,
 ब्रह्मकाण्डमधिकृत्य च व्यासदिभिः प्रपञ्चो
 दर्शितः । तत्र उपासनाकाण्डमधिकृत्यैवागमशास्त्र-
 प्रवृत्तिः तन्मूलञ्च रामतापनोयनृषिं हतापनोयप्रवृत्ति ।
 इत्यागमशास्त्रस्य प्रामाण्यम् । अतुपलभ्यमानमूल-
 कागमस्यापि स्मृतिवत् स्मृतिकल्पकत्वेन प्रामाण्यम् ।
 तत्र कर्म्मकाण्डे सर्वेऽप्यधिकारिणः हस्तुतोरपि तत्प-
 शानपत्येन चित्तशुद्धयर्थं प्रत्यवायपरिहाराय च कर्म्म-
 करणविधानात् "तमेतमात्मानं विविदिषन्नि वेदातुवचनेन
 यज्ञेन तपसा नायक्नेनेति" श्रुत्या तथोक्तेः । उपासना-
 काण्डेऽपि तथैव सर्वेषामधिकारः "तपसा किंस्विधं हृन्नि
 विद्यायाऽमृतमश्नुते" इति स्मृतेः । तत्र सति कामे कर्म्म-
 काण्डविहितकर्म्मोपरणे स्वर्गः फलम् । कामनाऽभावे
 मोक्ष एव फलम् । एतदुपासनायामपि । तत्रापि सत्यां
 कामनायां स्वर्गादि नानाफलम् असत्याञ्च तस्यां क्रमसक्तिः
 फलम् । ब्रह्मकाण्डे तु सुसुतोरेवाधिकारः । इत्येवं विषय
 विभागे स्थिते श्रीतोषीपौराणिकीश्वरार्त्तान्त्रिकोपूपासनासु मध्ये
 कदा श्रीगणेशोपासनादर्त्तव्येति प्रदर्शितागमवाक्येभ्यो
 निश्चीयते । अन्यत्र च "हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव
 केवलम् । कदा नाह्येव नाह्येव नाह्येव गतिरन्वया"
 "कदा जागर्त्ति गोपालः कदा जागर्त्ति काशिका" पठन्ति ।
 अथ कलिपुगे राजविशेषोत्पत्तिः कलेष्टद्विरन्ते कल्कि-
 रूपमगधद्वरतारप्रादुर्भावश्च भाग० १२१, २ अ० उक्तो यथा-
 "योऽन्त्यःपुरञ्जयोनाम भविष्योवारहृद्रथः । तस्यामात्यस्तु
 शुभको हत्वा स्वाभिनमात्मजम् । प्रद्योतसंज्ञं राजानं
 कर्त्ता यत् पाञ्चकः सुतः । विशाखयूपस्तत्पुत्रोभविता
 राजकस्ततः । नन्दिशङ्खस्तत्पुत्रः पञ्च प्रद्योतनाहमे ।
 अर्षतिंशोत्तरयतं १२८ भोज्यन्ति पृथिवीं नृपाः !
 शिशुनागस्ततो भव्यः काकवर्णस्तु तत्सुतः । जेमधर्म्मा
 तस्य पुत्रः खेत्तज्ञः खेत्तधर्म्माजः । विधिसारः सुतस्तस्या
 जातयत्सुर्भविष्यति । दर्भकस्तत्सुतो भव्यो दर्भकस्त्राजयः
 स्मृतः । नन्दिशङ्खं आज्ञेयो महानन्दिस्तु तत्सुतः !

शिशुनागा दर्शयते पञ्चसुत्तर यतत्वयम् १६०। समा भोज्य
 न्ति पृथिवीं कुश्चरेण ! कदा नृपाः । महानन्दिस्तुतो
 राजन् ! शृङ्गाभोज्यो बली । महापञ्चपतिः कश्चित्
 नन्दः खलविनाशकत् । ततो नृपा भविष्यन्ति शृङ्गाया-
 क्षधार्म्मिकाः । स एकस्त्वत्वां पृथिवीमनुकङ्कित
 यासनः । यासिष्यति महापञ्चो द्वितीय इव भार्गवः ।
 तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमान्प्रसुखाः सुताः । य इमां
 भोज्यन्ति कदा राजानश्च यतं समाः १००। नव नन्दान्
 द्विजः कश्चित् प्रपञ्चातुहिरभृति । तेषामभावे जगतीं
 नौय्यां भोज्यन्ति वै कदा । स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो
 राज्येऽभिषेक्यति । तत्सुतो वारिसारस्तु ततसायोक-
 वर्द्धनः । सुयथा भविता तस्य सङ्गतः सुयथः सुतः ।
 यासिन्नुत्कृतस्तस्य सोमयर्मा भविष्यति । यतधन्वा सुत-
 स्तस्य भविता तद्दृष्टदृष्टः । नौय्यांस्वते दय नृपाः
 सप्तत्विंशच्छतोत्तरम् १२७। समा भोज्यन्ति पृथिवीं कदा
 कुश्चरेणोदह ! । अग्निमित्तस्ततस्तस्मात् सुज्येष्ठो भविता
 ततः । वसुमित्रो भद्रकश्च सुखिन्दो भविता सुतः । ततो
 घोषस्ततस्तस्माद्द्विजसितो भविष्यति । ततो भागवतस्तस्मा-
 द्द्वेषभृतिः कुश्चरेण ! । शृङ्गा दर्शयते भोज्यन्ति भूमिं वर्ष-
 यताधिकम् ११२ । ततः कल्याणियं भूमिर्वास्तव्यत्वगुणा-
 द्भृप ! । शृङ्गां हत्वा देवभूतिं काश्वोऽमात्यस्तु स्वाभिनम् ।
 स्वयं करिष्यते राज्यं वासुदेवो महाभक्तिः । तस्य पुत्रस्तु
 भूमित्तस्ततो नारायणः सुतः । काश्वायना इमे भूमिं
 चत्वारिंशच्च पञ्च च । यतानि त्रीणि १४५ भोज्यन्ति
 वर्षायाञ्च कदा युगे । हत्वा काश्वं सुयमोषं तदुभयतो-
 दृषत्वोबली । गां भोज्यत्यञ्जुजातीयः कश्चित् काश्वमव-
 त्तमः । जषणनामाथ तद्भ्राता भविता पृथिवीपतिः ।
 श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्रः पौर्यसावस्तु तत्सुतः । अन्वोदरस्तु
 तत्पुत्रस्तस्मात्स्विषकोत्पत्तः । मेघस्त्रातिः शिवि-
 लकात् इटमानन्तु तत्सुतः । अनिटकर्मां हानेयस्त-
 लकस्तस्य चात्मजः । पुरीषभेदस्तत्पुत्रस्ततो राजा
 सुमन्दनः । चकोरो षटको यत् शिवस्त्रातिररिन्दमः ।
 तस्यापि गोमतीपुत्रः पुरीमान् भविता ततः ।
 मेदशिराः शिवस्त्रातो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः । विजयस्तत्-
 सुतो भद्रचन्द्रोर्ध्वं सोमधिः । एते त्रिंशच्च पतय-
 चत्वार्यवद्दशतानि च । षट् पञ्चायञ्च ४५६
 पृथिवीं भोज्यन्ति कुश्चरेण ! । सप्ताभीरा आबभूवता
 दय गर्भिनो नृपाः । कदा घोड्य भूपाला भविष्यन्त-

तिस्त्रीकृपाः । ततोऽष्टौ यवना भव्याश्चतुर्ह्य तद्वन्धकाः ।
 भूयो दय गुणगुणाय भोला एकादशैव त । एते भोव्यन्ति
 टिपिनीं दय वर्षगतानि च । नवाधिकान् नवतिं १०६६
 भोला एकादय क्षितिम् । भोव्यन्त्वद्दशताम्यङ्ग ! तीर्थ
 ३००तैः संस्थिते ततः । किलकिलायां नृपतवो भूतनन्दो-
 ऽय वङ्करः । शिशुनन्दिस्तु तद्गता वयोनन्दिः प्रवो-
 रकः । भोव्यन्त्येते वर्षशतं भविष्यन्त्वधिकानि षट् १०६ ।
 तेषां त्वयोद्ग सुता भवितारच वाङ्मकाः । उषसितोऽय
 राजन्वो दुर्मितोऽस्य तथैव च । एककाला इमे भूपा
 सप्रान्धाः सप्त क्रोगलाः । वैदूरपतयो भव्या नैषधास्तत
 एव हि । सागधानाञ्च भविता विश्वस्फूर्जिः पुर-
 ङ्गयात् । करिष्यन्त्वपरान् वर्षान् पुलिन्द यदुमद्रकान् ।
 प्रजासात्रक्ष्णभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः । वीर्यवान्
 क्षत्रसन्तस्यार्थं पद्मवत्सं स वै पुरि । अनुगङ्गामप्रयागं
 गुप्तं भोव्यति मेदिनीम् । वीराङ्गावन्त्याभीराश्च
 मूरा अर्बुदमानवाः । ब्राह्मिजा भविष्यन्ति मूद्र-
 प्राया जनाधिपाः । सिन्धोक्षटं चन्द्रभागां कान्तीं
 काश्मीरमण्डलम् । भोव्यन्ति मूद्रा प्रःस्थाद्या स्वेष्ठा
 अत्रक्ष्णवर्षसः । तल्यकाला इमे राजन् ! स्त्रोक्-
 प्रायाश्च भूयतः । एतेऽवर्मान्यतपराः फल्गुदाशोत्र-
 मन्ववः । स्त्रीबालगोविजज्ञाश्च परदारधनाहतः ।
 उदितस्तमितप्राया अल्पसत्वात्यकापुषः । अशङ्कताः
 क्रियाहीना रजसा तमसाऽऽहताः । प्रजास्ते भक्तियुष्यन्ति
 स्त्रे अराजन्त्यक्षुषिणः । तन्नाशास्ते जनपदास्तन्ती-
 लाचारवादिनः । अन्योऽन्यतो राजभिश्च जयं यास्यन्ति
 पाङ्कताः” १०० ।

“ततस्वानुदिनं धर्मः सत्त्वं शौचं क्षमा दया । कलिना
 बलिना राजन् ! नङ्गन्त्यायुष्मत्” षट्तिः । यिक्त-
 मेव कलौ नृणां जन्माचारगुणादयः । धर्मन्यायव्यवस्थायां
 कारणं बलमेव हि । दास्यत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्याव-
 हारिके । स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे स्त्रत्वमेव
 हि । लिङ्गभेदात्प्रमाणातावन्योन्याप्रतिकारणम् । अटन्त्या
 न्यावदीर्घत्वां, पाण्डित्ये चापहं वचः । अनाद्य-
 तैगाषाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव च । स्त्रीकार एव चोद्वाहे,
 स्त्रानमेव प्रसाधनम् । दूरे वायंयनं तीर्थं लावण्ये
 केशधारणम् । उदरभरता स्वार्थः सत्त्वत्वे धान्यार्णवे
 हि । दास्ये कटुस्वभरणं, वयोऽर्थे धर्मसेवनम् । एवं
 प्रजाभिर्दुःशाभिरास्त्रीषे क्षितिमण्डले । अक्षयिदृष्टान्

मूद्राणां यो बली भविता नृपः । प्रजा हि सुखं राज-
 न्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मिभिः । आच्छन्नदारद्विषा वास्यन्ति
 गिरिकाननम् । शाकभूजाभिषयौद्रफल्गुष्यादि (कांठि)
 भोजनाः । अनाट्ट्या विनङ्गान्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः ।
 शीतवातातपप्राष्टद्विमैरन्योन्यतः प्रजाः । क्षुत्तृड्यां
 व्याधिभिश्चैव सन्त्यन्ते च चिन्तया । लिंशद्विंशति
 वर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् । क्षीयमाणेषु देहेषु
 देहिनां कलिदोषतः । वर्षांश्चमवतां धर्मे नटे वेदपत्रे
 नृणाम् । पाषण्डप्रचुरेऽधमं दस्युप्रायेषु राजसु । चौर्या-
 नृतदृथाहिंसा नानादृत्तिषु वै नृषु । मूद्रप्रायेषु वर्षेषु
 आगप्रायाश्च धेनुषु । नृद्रप्रायेषु चान्त्रेषु यौनप्रायेषु,
 बन्धुषु । अन्धप्रायेषु धीषु शमीप्रायेषु स्यात्क्षुषु । विद्यु-
 त्प्रायेषु मेषेषु मूढप्रायेषु सप्तसु । इत्यं कलौ
 गते प्राये जनेषु खरधर्मेषु । धर्मत्यागाय सत्त्वेन
 भगवानवतरिष्यति । वराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिला-
 त्मनः । धर्मत्यागाय साधनं जन्म कर्मापसुत्तये । यन्मल-
 प्यारुण्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः । भवने विष्णुयशसः
 कल्किः प्रादुर्भविष्यति । अश्वमारुगमारुह्य देवदत्तं
 जगत्पतिः । अमिनाःसाधुदमनमटै श्रथ्येगुणान्वितः ।
 विचरन्नाशुना क्षीगणं जयेनाप्रतिमद्युतिः । नृपलिङ्गच्छदो-
 दसून् कोटिशोनिहनिष्यति । अथ तेषां भविष्यन्ति
 मनांसि विशदानि वै । वासुदेशाङ्गरागाभिपुण्यगन्धानिख-
 स्युशाम् । पौरजानपदानां वै हतेषुखिलदस्युषु । तेषां
 प्रजा विशगस्य स्थविष्ठः भस्मविष्यति । वामुदेवे भगवति
 सत्वभूक्तौ हृदि स्थिते । यदाऽवतार्यो भगवान् कल्किर्धर्मपति
 र्हरिः । कृत भविष्यति तदा प्रजासूतिय सात्विकी ।
 यदा स्वरुचि चन्द्रश्च तथा तिष्यतृहस्यतो । एकराशौ
 समेषुन्ति भविष्यति तदा इतम् । येऽतीतावर्त्त-
 माना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः । ते तं उद्देशतः
 प्रोक्ताबंशजाः सोमसूर्ययोः । आरभ्य भवतो जन्म
 यावन्नन्दाभिषेचनम् । एतद्वर्षसहस्रन्तु शवं पञ्चदशोत्तरम्”
 “यदा यदा सप्तं ज्ञानिर्देसामार्गानुसारिणाम् । तदा
 तदा क्लेशैर्द्विरनुमेया विचक्षणैः” । अतुपदमधिकसहस्रम् ।
 अधिकं कलिस्त्रभावादिक् कल्किगण्डे वक्ष्यते ।
 कलियुगे च शकनक्षारः षट् यथोक्तं अतोतिर्दिशाभरणे
 “युधिष्ठिरो विक्रमशाखिलाङ्गनौ धराधिनाथौ, विजयाभि-
 नन्दनः । इमेऽनु नागार्जुनमेदिनीपतिर्बलिः क्रमात् षट्
 शककारकाः कलौ” । तेषां शककालश्च शकयन्दे वक्ष्यते ।

कलौ वर्ज्यधर्माः निर्ययसिन्वावृक्ता यथा—

“हृद्धारदाये । “ससुद्रयात्वास्त्रीकारः कमण्डलु-
विधारणम् । “द्विजानामसवर्णांश्च कन्यासूपयमस्तथा ।
देवराज्ञ सुतोत्पत्तिर्भुपके पयोर्वधः । मांसदानं तथा
आह्ने वानप्रस्थान्नमस्तथा । दत्ताऽस्तथायाः कन्यायाः
पुनर्दानं परस्व च । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्च-
मेधकौ । महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मयः ।
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाञ्जर्मनीषिणः” । कमण्डलुः
“सोदकञ्च कमण्डलुम्” इत्युक्तः ऋणमयो वा । दत्ता जडा ।
“जडायाः पुनरुदाहं ज्येष्ठं गोबधं तथा । कलौ-
पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुमिति” हेमाद्रौ
वचनात् । “जडा गुरुवसंयोगात् खते देयेति केचन”
इत्यादिभिर्विवाहान्तोक्ता । हेमाद्रौ ब्राह्मे “गोत्वान्मातुः
सपिण्डाञ्च विवाहो गोवधस्तथा । नराश्चमेधौ मद्यञ्च कलौ
वर्ज्यं द्विजातिभिः” । गोत्वात् गोत्वजायाः पितृव्यसुः,
मातुः सपिण्डात् मातृत्वान्, तत्कन्याया विवाहः कलौ
न कार्यः । तेन यानि तद्विधायकानि, तानि युगान्तर-
विप्रदायि । तथा च व्यासः । “तृतीयां मातृतः कन्यां,
तृतीयां पितृतस्तथा । युक्तेन चोद्विहृष्यन्ति विप्राः
पापविमोहिताः” इति कलौ निन्दामाह । मातृतस्तृ-
तीयां मातृत्वकन्यामित्यर्थः । उक्तञ्चैतत् प्राक् । मद्यं
“स्तोभ्यः सुरामाचामम्” इत्यादिना विहितमपि वर्ज्यम्”
हेमाद्रौ आदित्यपुराणे “विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य
नियोजनम् । बालायाः क्षतयोन्याश्च वरेणाग्रेण सस्कृतिः ।
कन्यानामसवर्णाणां विवाहश्च द्विजातिभिः । आत-
तायिद्विजात्प्राणां धर्मयुजेन हिंसनम् । द्विजस्याश्वौ
त नौयातः शोधितस्यापि संपहः । महा-
प्रस्थानगमनम्, गोसंज्ञप्रिश्च गोसवे । सौत्वामगदामपि
सुरापहणस्य च संपहः । अग्निहोतृव्याश्च सेहो-
लीदापरिपहः । हत्तस्त्राध्यायसामेलमघसङ्कोचनं
तथा । प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।
संसर्गदोषतो यान्यमहापातकनिष्कृतिः । वरातिथि-
पितृव्यश्च पशुभाकरणक्रिया । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्र-
त्वेन परिपहः । सवर्णान्याङ्गनादुष्टः संसर्गः शोधितै-
रपि । अयोगौ संपहे हत्ते परिव्यागो गुरुस्त्रियाः ।
परोद्देशात्संन्याग उद्दिष्टस्यापि वर्ज्यम् । प्रतिभा-
भ्यर्चनाऽर्णाय, संकल्पश्च सधर्मकः । अक्षिसञ्चयनादु-
र्द्धमस्त्वर्थनमेव च । शमित्वं चैव विप्राणां सोमविह-

यणं तथा । पङ्कजानयने चाद्य हरणं हीनकर्मणः ।
पृथ्वीचन्द्रोदये “सुद्रेषु दासगोपासककुलमिताईवीरि-
णाम् । भोज्यासता गृहस्थस्य तोर्धसेवातिदूरतः । शिष्यस्य
गुरुदारेषु गुरुवदुर्दत्तयोग्यता । आपदुर्दत्तविजाप्या-
णामन्वजनिकता तथा । प्रजार्थं तु द्विजात्प्राणां पर-
जायापरिपहः । ब्राह्मणाणां प्रवासित्वं सखाग्निधम-
नक्रिया । बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंपहो विधिमोहितः ।
यतेषु सर्ववर्षेषु भिक्षाचर्या विधानतः । नवोदके द्या-
हश्च दक्षिणा गुरुषोदिता । ब्राह्मणादिषु सुद्रेषु पत्र-
नादिक्रियापि च । अश्वनिपतनैश्चैव दृष्ट्वादिमरणं तथा ।
गोहृत्प्रिश्चिपयसि शिष्टैराचमनक्रिया । पितापुत्रविरोधेषु
शाकिणां दण्डकल्पनम् । यतेः सायं गृहस्थं च सूरिभिक्षा-
न्वदर्शिभिः । एतानि लोकगुप्तये कवेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि विदुर्द्विव्यवस्थापूर्वकं बुधैः” । सुरापहणस्य
तत्कर्तुः संपहो व्यवहारः । न च मद्यं चेति सामा-
न्येन निषेधेनास्योपसंहार इति शङ्काम् । निषेधस्य
निवृत्तिफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वात्, सा हिंसादित्यस्य
न ब्राह्मणं हन्यादित्यनेनोपसंहारे हिंसान्नरस्य
दोषापत्तेः च । निवृत्तिपतं चैतद्धेमाद्रिणाग्न्यत्वेन्युपरभ्यते ।
“एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्दुयोऽग्निवेदसमन्वितः” इत्युक्तेः
अघस्य अघौचस्य सङ्कोचः “न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा अश्वनि-
पतनादते” इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानम् उपदेष्टे ।
“कलौ कर्त्तव्यं ज्ञाप्यत” इति व्यासोक्तेः पतितसंसर्गदोषे
सत्यऽपि पातित्यं नैत्यर्थः इति केचिदाहुः । ते गूढाः मना
भावात् । तेनायमर्थः । तत्संसर्गी तु पञ्चमः स्त्रियश्च इति
तदन्यानि महापातकानि ब्रह्मवधसुरापाण्यगुरुतत्याभिगम-
नानि त्रीणि, तेषां कामकृतानां प्रायश्चित्तं कलौ न, तेषु
कामतोमरणाभ्यस्योक्तेः । तत्स्थाने द्वादशावदं, द्वागुण्ये
आत्मनो ब्रह्मवधनिमित्ते च अशुविश्ववृद्धमिति अत-
गुण्येद्वादशावदपत्तेस्तस्य च “वतुर्धे नास्ति निष्कृतिरिति”
निषेधात्संसर्गिणो व्रतस्थोक्तेः । “स्त्रिये च राक्षो बध
कर्त्तृत्वात्तन्मन्त्रवधापत्तिः । अतो द्वैगुण्यं युक्तोऽधि-
कारः । न च विधित्वं, निषेधवाधात् । आत्मवधतो-
षापवादोऽपि ब्रह्मवधाभावात् युगान्तरदोषाभ्योऽपि-
कलौ दोषाधिक्यात् । एतद्विप्रपरम् । असवर्णान्या सवर्णां
क्षत्रियादिस्य दृष्टः । अयोगौ शिष्यादौ । “स्त्रिय-
स्तथा परिव्याग्याः शिष्या गुरुगाश्च याः” इत्युक्तेः व्यागः ।
परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थे आत्मत्यागः । यदा परो-

हेषात्मा त्यागोदानं मनसा पातसृष्टिभ्येत्युक्तम् । उद्दि-
 दस्य त्वत्कस्य वर्ज्जनम् प्रतिपद्यसमर्थोऽपीत्युक्तम् । वेत-
 नपद्येन प्रतिमापृजा । “स्वाशौचकाङ्गादिज्ञेयं
 अर्चनन्तु त्रिभागतः” इत्युक्तः अर्थः । पङ्क्ति “उपो-
 धितभ्रूङ्गं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाङ्गरेत्” इत्युक्तमद्यौर्ध्वम् ।
 व्यापदि क्षत्वादिदृष्टिः, सुखेनैव धमेदग्निमित्युक्तं धम-
 नम् । “दगाद्येव शुभ्ये भूमिषं च नवोदकम्” इत्युक्तो
 द्याहः । “गुरवे तु वरं दत्त्वा” इत्युक्ता दक्षिणा ।
 शूद्रेषु दासगोपावेति । “कन्दुपकं क्षेद्रपकं यज्ञ
 दुग्धेन पाचितम् । एतान्यशूद्राक्षभुजो भोज्यानि
 मत्तुरजवीत्” इत्यपराके सुमन्तुक्ता शूद्रस्य पाकक्रिया ।
 “पितापुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिपण्योदमः” इत्युक्तः ।
 सायं गृह्यत्वम् “विधूमे सद्यसुपले” इत्युक्तम् । पृथ्वी
 चन्द्रश्च तु । “अदन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय
 च । अनिकेता निराहारा ये तु सायं गृह्यास्तु ते” इति
 पुराणोक्तौ निषिद्धः, तेनाज्ञातगोषपात्यादेः आजादौ
 विनियोगो न कार्यः । कलौ एतानि वर्ज्यानीत्यर्थः ।
 निगमः । “अग्निहोत्रं गशालम्भं संन्यासं पलपैतकम् ।
 देवराज्ञं सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्” । अग्निहोत्रं
 तदर्थाधानम् । एतच्च सर्वाधानपरम् । “अर्धाधानं
 ऋतं त्रौतं आर्त्ताग्नीरोस्तु पृथक्कृतिः । सर्वाधानं तयो-
 रैक्यकृतिः पूर्वयुगात्प्रतेति” बौगाक्षिवचनादिति ऋति-
 चन्द्रिकायाम् एतेन “चत्वार्यंद्सहस्राणि चत्वार्य-
 ङ्शतानि च । कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्वेता-
 परिपद्यः । संन्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन
 विज्ञानतेति” व्यासवचनं व्याख्यातम् । सर्वाधानेऽपि
 विशेषमाह देवकः “यात्रहस्यं विभागोऽस्ति यावद्देदः
 प्रवर्त्तते । संन्यासश्चाग्निहोत्रश्च तावत्कुर्यात् कलौ युगे”
 इति । संन्यासश्चिदण्डः केचित्” ।

दत्तोरसेतरेषान्त्वित्त्वत्त दत्तपदं कृत्स्नस्याप्युपलक्षणम्
 “औरसः सेतजश्चैव दत्तः कृत्स्न एव च” कलिधर्मो परा-
 शरकस्यात् इति दत्तकमीमांसादिमतम् । दत्तकशब्दे
 चन्द्रिकामतं वक्ष्यते । सप्तद्रयात्मास्त्रीकारोऽप्यत्र तीर्थ-
 यात्मारूपधर्मपरः तथा हि ।

“योधितस्यापीत्यनेन कृतप्रायश्चित्तस्यैव संपद्यपद-
 नाख्यव्यवहार्यतानिषेधेन यत्र विषये सप्तद्रनौयानं निषिद्धं
 तत्रैव विषये कृतप्रायश्चित्तस्याप्यसंपद्य इति प्रतिपादि-
 तम् । अत्र योधितत्वोक्त्यैव प्रायश्चित्तनिषिद्धोभूतमापनि-

स्य आक्षिप्यते तद्विषयस्य पापावेदकशास्त्रादेव, समु-
 गमनमात्रे च कुत्वापि शास्त्रे प्रायश्चित्ताद्यदर्शनात् न
 तस्य निषिद्धता, किन्तु तद्गमनकाले ऋग्वादिषु पृजला-
 क्षसेवण एव, तत्प्रागपनोदनाय तु कतेऽपि प्रायश्चित्ते न
 तथातः संपद्य इत्येव कल्पयितुमुचितम् योधितस्या-
 पीति पदस्यारस्यात् । अन्यथा समुद्रनौगमनमात्रे संपद्य
 इत्येवाभिदध्यात् । न च तथाभिरुक्तम् । न च “समु-
 द्रयात्मास्त्रीकारः कर्मशुद्धिविधारणम् । इत्युपक्रम्य
 “इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानास्तुर्धर्मीषिणः” इति
 पृह्वारदीयवचने सप्तद्रयात्मास्त्रीकारस्य कलौ निषिद्ध-
 तयोक्तेः निषिद्धातिशये च “विहितस्थानतुठानाङ्घ्रिन्दि-
 तस्य च सेवनात् । अनिपहाञ्चेन्द्रियाणां नरः पतन-
 ष्टच्छति” इतियां ऋतौ क्रमशस्तथाचरणे पातित्वप्रतिपाद-
 नात् तद्विषय एव प्रायश्चित्ताचरणसम्भवेन तत्रैव योधित-
 स्थापीत्यस्यावकाश इति वाच्यम् पृह्वारदीयवचने उपसं-
 हारे “इमान् धर्मान्” इत्युक्तेः धर्म्मारूपसप्तद्रयात्मास्त्री-
 कारस्यैव कलौ निषेधात् बाण्ड्यराजाज्ञादिनिषिक्तस्य
 तस्य निषेधाभावेन तद्विषयकत्वासम्भवात् । अर्थेते च
 ब्रह्महत्यादिपापापनोदनार्थं सप्तद्रगमनं पराशरेण,—
 प्रायश्चित्तप्रकरणे “यतयोजनविस्तारयतसेतुबन्धदर्शन-
 रामचन्द्रसमादिष्ट-नल-सञ्चय-सञ्चितम् । सेतुं वृद्धा
 सप्तद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति” इत्यन्तेन । न चाप्यत्र
 समुद्रसेतुदर्शनस्यैव ब्रह्महत्यानाशकत्वं यद्वा, सप्तद्रया-
 त्मास्त्रीकारं विना यतयोजनाय तस्य सेतोर्दर्शनासम्भवेन
 आक्षेपेणैव तद्गमनमाभात् । अन्यथा सेतोर्त्यं किञ्चिदंश-
 मात्रस्य तथात्वे “यतयोजनमायतम्” इति विशेषणमन-
 र्थकं स्यात्, तथा च यतयोजनविस्तारायतसेतुबन्धदर्शन-
 स्यैव प्रकृतब्रह्महत्यापापनाशकत्वं न तु यत्किञ्चिन्मात्र-
 दर्शनस्य, पापप्रावण्येन परित्रमप्रावण्यस्यापेक्षितत्वात्
 किन्तु एकादध्यादित्रतस्यैव यत्किञ्चिन्मात्रदर्शनस्याति-
 दिष्टब्रह्महत्यानाशकत्वम् युक्तम् । अतएव “यो भूय आर-
 भते तस्य फले विशेषः” इति जैमिनिना सव्यगायासे फल-
 वाक्ये निर्योतम्, निर्योतं च ऋग्वेदभाष्ये माधवाचार्येण,
 सव्यगायासादिना अस्तुठिताश्चमेधाद्यपेक्षया तत्तद्यज्ञविद्या-
 बोधकवेदाध्याविनोऽतिदिष्टब्रह्महत्यादिनाशकत्वम् । एवञ्च
 प्रकृतब्रह्महत्यायाः अपनोदनार्थं यतयोजनदीर्घविस्तार-
 सेतुदर्शनं ऋतौ विहितम् । तेनैव च सप्तद्रनौगमनम-
 र्थापत्तिरभ्यम् एवं द्वारपत्यादितीर्थयात्राङ्गमपि सप्तद्रयान-

गमनमर्थापत्तिप्रमाणस्यम् । एवञ्च ईडयससुद्रयानस्यैव धर्मरूपतया विहितस्य कलौ निषेधः दृष्टचारदीयवचने कमरुलुविधारण्यदिभिः पुण्यापरपर्यायधर्मसाधनत्वेन धर्मरूपैः समभिव्याहारेण पठितत्वात् धर्मरूपस्यैव समुद्रयानस्य निगिञ्जत्वौचित्यात् “प्रायेण समानरूपाः सहचरा भवन्ति” इति न्यायात् । एतेन दृष्टचारदीये “समुद्रयात्रास्त्रीकार” इति पाठे रघुनन्दनमाधवाचार्यादिवङ्ग-निबन्धकारसम्भते स्थिते निर्णयसिन्धौ समुद्रयात्रः स्त्रीकार इति काचित्कपाठस्तु अनाकरोऽनुचितश्च, तथा सति समुद्रयात्रजनस्य स्त्रीकाररूपव्यवहारस्य धर्मरूपत्वाभावेन “इमान् धर्मान्” इत्यभिधानस्यायुक्तत्वापत्तेः । ततश्च धर्मार्थ-समुद्रयात्रा-स्त्रीकारस्यैव निषिद्धतया बाणिव्यराजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य कृत्वाप्यनिषेधात् तत्त्वमये ऋच्छादिगुरुरतरसंसर्गे सन्ध्यावन्दनादित्प्रागे च तस्यापापनोदनार्थं शोधितस्यापि (कृतप्रायश्चित्तस्य) न संसृष्ट इत्यर्थेन आदित्यपुराणवचनतात्पर्यम् । यथा च ‘कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते, इति याज्ञवल्क्येन पातकविशेषे प्रायश्चित्ताचरणेऽपि अव्यवहार्यताऽभिहितता, तत्समानन्यायाद्वापि प्रायश्चित्ताचरणेऽपि न व्यवहार्यतेति युक्तसत्प-स्यामः । एवञ्च समुद्रनौगमनकाले सन्ध्यादिकर्तुः । ऋच्छादिभिर्गुरुरतरसंसर्गमकुर्वतश्च प्रायश्चित्तप्रापकयास्त्राभावात् न अव्यवहार्यता, नापि प्रायश्चित्ताचरणम् । ततश्च ‘उचित्वा यत् कृत्वापि स्वधर्मं प्रतिपादयन् । षट्कर्माणि प्रकुर्वीरन्निति धर्मस्य निश्चयः’ इति ऋतौ यत् कृत्वापि वासेऽपि स्वधर्मात्तुष्टाने पापमृन्त्यत्वमङ्गं ह्यपपन्नम् । अतएव कलौ बाणिव्याद्यैः समुद्रयाने शिष्टाचारोऽपि दृश्यते । तथा हि कलियुगं नृपवत्सराजानात्स्योयौगन्धरायणबाभ्रव्ययोर्युद्धार्थं वत्सराजाज्ञया समुद्रयानं रत्ना-वलीनाटके वर्णितम्, वर्णितञ्च भाषाचण्डोपस्तके श्रीम-न्नाभिधक्षिजस्तत्पितृश्च इतो वङ्गदेशात् सिंहलगमन-नम् । न च तद्गमनं तदा केनापि विगीतम् । यदि तद्दि-गोतं स्यात् तदा ते हि शिष्टाः कथं तत् कुर्युः । इदानी-न्नानां विमानन्तु ऋच्छमूरिसंसर्गाशङ्कयैवेति एतन्मू-ढकमेव इदानीमपि अन्यैर्दोषिणात्स्य शिष्टैर्बाणिव्याद्यैश्च सिंहवादिगमनमनुधीयते । अतः समुद्रयानगमनमात्रं निषिद्धमिति तु रिक्तं वचः! ततश्च धर्मार्थसमुद्रयानगमनमेव कलौ निषिद्धमित्यायातम् । तद्गमनकाले च यदा ऋच्छादि-भिर्गुरुरतरसंसर्गः सन्ध्यादित्यागश्च तदैव प्रायश्चित्ताचरणेऽपि

द्विजानामव्यवहार्यता नूत्राणान्तु प्रायश्चित्ताचरणे व्यव-हार्यतेव द्विजपदस्मारसात् अन्यथा लोकास्त्रास्त्री त्विच्छभिद-ध्यात् । इत्येव द्विजोऽर्थः नूत्राणां विशेष इति दिङ्मात्रमप-दार्थितम्” २ कलिकालाधिष्ठातृदेवभेदे च तस्योत्पत्तिर्यथा “प्रलयान्ते जगत्क्षटा ब्रह्मा लोकोपितामहः ससर्ज घोरं मणिनं पृथुदेशात् स पातकम् । सबाधर्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्तनात् । त्रवणात् अरणाह्नोकः सर्वपापैः प्रस-न्यते । अधर्मस्य प्रिया रथ्या भिष्टा माञ्ज्जारलोचना । तस्याः पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः । स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्रञ्च कन्यकाम् । विकृतिं जनयासास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् । स हिंसायां भगिन्यान्तु जन-यासास तं कलिम् । वामहस्ताद्यतोपस्यं तैलाभ्यङ्गाङ्गन-प्रभम् । काकोदरं करावासां लोकाजिह्वं भयानकम् । प्रतिगन्धिं द्यूतमद्यस्त्रीसुषस्यं कतान्नयम् । भगिन्यान्तु दुहन्त्यां स भयं पुत्रञ्च कन्यकाम् । ऋष्यं संजनयासास तयोस्तु निरयोऽभवत् । यातथायां भगिन्यान्तु लोभपुत्रा-युतायुतम् । इत्थं कलिजन्ते जावा बह्वो धर्मनिन्दकाः” इति कल्किपुराणे १७० ।

तस्य नलं प्रति द्वेषभावस्तच्छरीरे प्रवेशश्च भा० व० ५८, ५९. ७० वर्णितः । यथा “ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम ताङ्गतम् । तमब्रवीत् प्रहस्येन्द्रो निर्वृतः स स्वयंवरः । इतस्तथा नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः । एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः । देवानामन्त्रान् तान् सर्वानुवाचेदं कच-क्षदा । देवानां मातृषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भवेद्ग्राय्यं विपुलं दण्डधारणम् । एवमुक्ते तु कलिना प्रलभुक्ते दिवोकसः । अस्माभिः समनुज्ञाने दमयन्त्या नलो इतः । का च सर्वगुणोपेतं नाशयेत नलं नृपम् । यो वेद धर्मान्खिलान् यथावच्चरितव्रतः । योऽधीते चतुरो वेदान् सर्वानाख्यानपञ्चमान् । नित्यं तस्मा नृचे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मातः । अहिंसानि-रतो यस्य सत्यवादी इदम्रतः । यस्मिन् सत्यं धृति-ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः । भ्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोका-पालसमे नृपे । एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कथे ! । आत्मानं स शपेन्मूढो हृन्वादात्मानमात्मना । एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कथे ! । लच्छे स नरके मच्छेदगाधे विपुले सुदे । एवमुक्त्वा कलिं देवा

द्वापरञ्च दिवं वयुः । ततो गतेषु देवेषु कलिद्रापर-
मश्रवीत् । स'हर्तुं' नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि
द्रापर । भ'गविय्यामि तं राञ्छाञ्च भैव्या सह रंशते ।
त्वमप्यजान् समाविश्य साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि' ५८ ।

“एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह । आज-
गाम ततश्चात्र यत्र राजा स नैषधः । स निखमन्नरं प्रेषु-
निषधेववसञ्चरम् । अथास्य द्वादशे वर्षे दर्शय कलि-
रन्नरम् । कृत्वा भूलसुपसृष्ट्य सन्ध्यामन्वास्त नैषधः ।
अकृत्वा पादयोः शौचं, तत्रैवं कलिराविशत् । स
समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च । गत्वा पुष्करवा-
हेदमेहि दीव्य नलेन वै । अक्षद्रूते नलं जेता भवान्
हि सहितो मया । निषधान् प्रतिपद्यस्व जित्वा
राज्यं नलं नृपम् । एवमुक्तस्य कलिना पुष्करो नल-
मभ्यगात् । कलिश्चैव हृषोभूत्वा गवां पुष्करमभ्यगात् ।
आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करं परवीरहा । दीव्यानेव्य-
ब्रवीद्भ्राता हृषोर्षेति सुडम्भुङ्गः । न चक्षमे ततो राजा
समाह्वानं महासनाः । वीर्याः प्रेक्षमाणायाः पणकाल-
ममन्यत । हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयग्यस्य वाससाम् ।
आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स नलसदा” ५९ ।
अधिकं कर्कोटकशब्दे उक्तम् “कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या
नलस्य च । अतपस्यस्य रात्रश्च कीर्त्तनं कलिनाशनम्” ।
भा०व० । ३ विभीतकउजे (त्रयडा) तस्य नलप्रधर्षणार्थं
कलिनाश्रितत्वात्तथात्वम् । “विभीतकमधिष्ठाय यथा
भूतेन तिष्ठता । तेन भोसभुवो भीरुः स राजर्षिरधर्षि-
न । तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिषेधेशयोः । कलुषं कलिर-
न्विष्य ज्वरात्साहसरान् बहून्” भैष० । ४ कलुहे ।
“सुडरुपहसितासिवालिनादैर्गितरसि नः कलिकां किमर्थ-
मेनाम् । वसतिमुपगतेन धान्नि तस्याः शठ ! कलिरेव
महार्त्तव्याऽय दत्तः” भाषः । ५ शूरे ईशुदे च ह्रमच० ।
दूतविषये ७५ काङ्कयुक्तपार्श्व कपाशके । यस्मिन्
अनपार्श्वे एकाङ्कचिद्भ्रमसि तस्मिन् अन्नभागे ।
कलिना वृष्टं साम कलेरपत्यादि वा टक् । कालेय तद्दृष्टे
सामनि तदपत्यादौ । ७ कोरके स्त्री अमरटीका वा डीप् ।
कलिक पुंस्त्री कल+मत्वर्थे ठन् । वक्रभेदे (को वक्र) शब्दर०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कलिका स्त्री कलिरेव स्वार्थे कन् । १ कोरके (कडि) अस्फु-
टितपुष्पे अमरः । “वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम्”
“असकलकलिकाकुलीकतामि खलजनविकीर्ण्यिकाश-

नेशरायाम्” भाषः । “सुधामजातरजसं कलिकामकाले”
सा० द० । “भूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बभ्राति
न खं रजः” यकु० । “सकलिका कलिकामजितामपि”
रघुः । कलोध्विभेदः साध्यतयाऽस्वस्य ठन् । वीष्मभूते
हेमच० तस्य कलसाधनत्वात् तथात्वम् । कलैव स्वार्थे
कन् । ३ कलाशब्दार्थे । “तन्वन्ते कलिका यष्मात्तस्या-
साक्षिण्ययः स्रुताः” सि० शि० । कलिकापूर्वम् । “प्रथम-
मपरचरणसमुत्थं त्रयति स यदि लच्छ । इतरदितरगदि-
तमपि यदि च तृथम् । चरणयुगलकमविकृतमपरमिति
कलिका सा” वत्तर० उक्तेऽङ्गन्द्भेदे च । ५ पदसन्तियुक्त
रचनाभेदे सा च गोविन्दवीरदावलीतद्भाषयोर्दर्शिता
यथा “स्युर्माहाकलिकारम्भे लोकोस्तु युगयः स्रुता ।
अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकयोहि ते । पूर्त्तौ द्वौ
कलिकाभिस्तु वीरदस्तुल्यसंख्यकाः । कला नाम भवे-
त्तालनियता पदसन्ततिः । कलाभिः कलिका प्रोक्ता
तत्भेदाः षट् समीरिताः । कलिका चण्डहत्याख्या
द्विगादिगणहत्तका । तथा विभङ्गी हत्याख्या
मध्या मित्रा च केवलेति” । चण्डहत्ते दशधा संयुक्त
वर्णाः । अत्र संयुक्तवर्णानां नियमो दशधा च ते । मधुर
स्निग्धस्निग्धशिथिलह्लादिनक्षत्राः । भिद्यन्ते ह्रस्वदी-
र्घाभ्यां ते दर्शयन्ते स्फुटं यथा । ह्रस्वानुमधुरसंयोगाः
शङ्कराङ्कुशकिङ्कराः । तस्मात्तु श्लिष्टसंयुक्तादर्पकपरसर्पिवत् ।
ततोविश्लिष्टसंयुक्ता भङ्गकल्याणशक्तयः । तथा शिथिल
संयुक्ताः पश्यकश्यपवश्यवत् । प्रोक्ता ह्लादियुता महं-
सहंशुहं प्रवहंशुहं । गहंशुहं ह्लादिव युक्तभेदान्
केचित् समुच्चरे । दीर्घानुक्ताङ्गकार्पासं बाल्यं वैश्यस्य
बाल्यकामिति” । कलापरिमाणमुक्तम् । “अधिकश्चेत्ततःपटि
न्यूना हादशतः कलाः । एताभ्यो नाधिकाः कार्यान्वना-
द्यापि न परिण्डतैरिव” । तत्र तावच्चण्डहत्तकलिका द्विविधा
नखोविश्लिष्टश्चेति भेदात् तत्र रथादिविषतिभेदस्य नखस्येह
वर्द्धितादयोऽन्य भेदात् गृह्यताः “वर्द्धितं वीरभद्रश्च सम-
योऽप्युत्तत्पलम् । वरुणः श्रीगुणरतिस्तथा मातङ्ग
खेलितम् । तिलकथेति कलिकानखस्येहोदिता नव इत्युक्तेः
अथ विश्लिष्टः पङ्कजन्दचम्पकयज्जुलकज्जलभेदात्
पञ्चविधः तेषादिभं पद्मं पङ्के रङ्गसितकज्जामण्डूत्
पलेन्दीवरावणाभ्योरङ्गकङ्कारभेदात् षड्विधम् अन्निमं
बहुलम् भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्येकादशभेदो
विश्लिष्टः पङ्के रङ्गसितकज्जं तथा पाण्डूत्पलं परम्” इन्दी-

वराहवाचो जे कङ्कारहेति वद्विधम् । ईदङ्गे देन वचितं
 पद्ममेव मनोविधिः । अन्वकं वज्रुं कुम्भं वज्रुं द्विविधं
 तथा । इति पञ्चविधस्यापि विविधस्योपसंख्यकाः” इत्युक्तेः
 एवं चण्डहस्तकलिकाविधयिधा षट्हीताः अथ पञ्चधा द्वि-
 गादिनचटत्तका कलिका मञ्जरीस्यभिहितता क्रमात् कोरक
 गुण्यकसंफुल्लकुचनगन्धास्वा तथाचाम कोरकगुण्यकु-
 चनानि षट्हीतानि” कोरकोगुण्यकुचसं मञ्जरी त्रिविधाम्
 त” इत्युक्तेः । त्रिभङ्गो कलिका त्रि यिस्वरिण्यादिपूर्णा षोढा
 तथाचाम दण्डकपूर्णा विदग्धपूर्णा च षट्हीता “दण्डकास्या
 विदग्धास्या त्रिभङ्गीहृद्दिधा मता” इत्युक्तेः अथ मन्त्र-
 कलिका “कलिका मद्यसंप्रका सप्रविभक्तिका वा अजरमयी
 सर्वरूपी चेति द्विभेदा जेवका चेत्यष्टौ तटेऽं षड्भ्योमहा-
 कलिकाभ्यः अष्टाविंशतिरिह कलिका षट्हीताः । रथादय
 एकादय मन्त्रभेदाः संफुल्लगन्धौ मञ्जरीभेदौ यिस्वरिण्या-
 दयः त्रिभङ्गीभेदा मध्यकलिका च त्यक्ताश्चास्ताधिक्य-
 विरहात्” ।

कलिकापूर्व य० कलिकया अंशेन अन्यसंपूर्वम् । पर-
 मापूर्वजनके अङ्गप्रत्यापूर्वभेदे । तत्साधने युक्तिः षड्-
 चिन्नामविधाद्युक्तौर्दिशिता यथा—

“नन्वेवसाग्नेयादीनां प्रत्यां क्षणिकत्वात् योऽन्वतानव-
 गतौ परमापूर्वकारत्वानवगमे कथमपूर्वकल्पनम् ? इति
 चेत् कास्येऽपूर्ववाच्यत्वस्थितावाग्नेयादौ तद्द्वारासा-
 धनत्वस्य योऽन्वत्वस्यत्वात् न तु प्रथमम्” षड्वि० ।
 व्याकृतं चैतत् मधुरानायेन यथा—

“ननु फलसाधनत्वान्ये फलसमयस्यावित्यतादयव्यापा-
 रोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योऽन्वतात्त्वे आग्नेयाटाकपाल-
 यागैर्नूद्ध्ययागैर्नूपयोयागःत्तकयागलयरूपस्य, दर्शस्य,
 आग्नेयाटाकपाशोर्पाशुयागापिनोमीयैकादशकपालयागा-
 त्तकयागलयरूपस्य पौर्णमासस्य चावान्तरकलिका-
 पूर्वत्वम् विना षड्गन्धैः कपरमापूर्वजनकत्वमनुपपन्नं
 युगपदाग्नेयादीनां सङ्कानवस्थानादतः “दर्शपौर्णमासाभ्यां
 वजेत सर्गसाधनः” इत्यादि प्रधानविधिविधितपरमापूर्व-
 साधनत्वान्यत्वात्तुपपत्त्या तत्र परमापूर्वत्वस्य कलिका-
 पूर्वत्वम् कल्पयति इति तत्र सिद्धान्तो व्याहृतः योऽन्वता-
 ज्ञानभावेन प्रधानविधिकायात् प्रथमं परमापूर्व-
 साधनत्वान्यत्वात्तुपपत्त्या इत्याद्युक्ते नन्वेवमिति । एवं-
 साधनत्वान्ये निरुद्धात्तरत्वस्य योऽन्वतात्त्वे । क्षणिकत्वा-
 इति आपुविनाशित्वादित्वर्थः । परस्परपट्टसाधुपस्थितेचेति

येवः । कथयति । अथ प्रधानविधिविधितपरमापूर्वसा-
 धनत्वान्यत्वात्तुपपत्तेः कलिकापूर्वकल्पनम् ? इत्यर्थः ।
 यदि च निरुद्धत्वोन्वताज्ञानं विनापि परमापूर्वसाधनत्वा-
 वनमसादा परमापूर्वज्ञानं विना सर्गसाधनत्वस्यापि
 ज्ञानवत्त्वात् किं परमापूर्वस्यापि वाच्यतया ? इति
 भावः । न च तत्रापि प्रधानविधिविधितपरमापूर्व-
 साधनत्वान्यत्वात्तुपपत्त्या कलिकापूर्वत्वस्य न कल्पान्ते
 स्यपि तु आग्नेयादिबोधकप्रत्येकवाक्यात् कलिका-
 पूर्वत्वस्थितौ प्रधानविधिकायात् परमापूर्वसाधन-
 त्वावगमः प्रथमम् प्रधानविधिकायां मूलमेवेति
 वाच्यम् अपरिहान्तात् “आग्नेयाटाकपाशोभरत्तमा-
 वस्थावाम्” इत्यादिप्रत्येकबोधकवाक्यानां दर्शपौर्ण-
 मासाबोधकतया कलिकापूर्वत्वबोधकत्वाच्चेति निगमः ।
 आपुविनाशित्वेन प्रतिषेधितकर्त्तव्यं षड्पेषेण फलस्य
 काशान्तरभावित्वप्रतिषेधानं तदुपावच्छिन्नफलसाधन-
 त्वान्ये तत्पर्थान्यव्यापारोपधायकत्वं योऽन्वता
 प्रकृते च प्रधानविधिना कार्यत्वरूपेण परमा-
 पूर्वम् बोध्यते, तथाच कार्यत्वरूपेण तज्जनकता
 दर्शादीनां प्राज्ञा, तत्र च परमापूर्वत्वरूपेण
 काशान्तरभावित्वप्रतिषेधानेऽपि न कार्यत्वरूपेण
 काशान्तरभावित्वप्रतिषेधानं, कार्यत्ववच्छिन्नस्य दर्शादा
 व्यरहितत्वेऽपि सम्भावादतः परमापूर्वसमयस्याव्यापारो-
 पधायकत्वज्ञानं विनापि प्रथमं कार्यत्वरूपेण साभा-
 न्यतयात्साधनत्वपङ्कः उत्तरकाशस्य सर्गसमयस्याव्यापार्य-
 न्तराजनकस्य तादृशकार्यजनकत्वं परमापूर्वजनकतयैव
 पर्थयस्ति, तत्र साक्षात् सम्भवति आग्नेयादेरापुविनाशि-
 त्वादतः परस्परया जनकत्वं, तत्रावान्तरव्यापारं विनाऽनुप-
 पन्नविद्यमानुपपत्तिज्ञानात् कलिकापूर्वत्वस्य कल्पान्ते, सर्गस्य च
 देवान्तरभोज्यत्वेन काशान्तरभावित्वप्रतिषेधानात्तत्पर्थ-
 न्यव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विना साभान्यतोऽपि न
 तत्साधनत्वपङ्कसम्भव इति गूढाभिधेयत्वात्साधनत्वे कास्य
 इति “दर्शपौर्णमासाभ्यां वजेत सर्गसाधनः” इति कास्य-
 विधावित्त्वर्थः । अपूर्ववाच्यत्वस्थिताविति कार्यत्वरूपेण
 परमापूर्ववाच्यत्वस्थितावित्त्वर्थः, तद्द्वारा साधनत्वस्येति
 परमापूर्वद्वारा साधनत्वस्येत्त्वर्थः, साभान्यतः सर्गसाधन-
 त्वरूपेणान्ये इति येवः । योऽन्वतावत्त्वात् योऽन्वता-
 ज्ञानवत्त्वात्, न तु प्रथममिति । न तु परमापूर्व-
 वाच्यत्वं विनेत्त्वर्थः । सर्गस्य देवान्तरभोज्यत्वेन काशा-

नरभावित्वप्रतिषम्भानात् तत्साधनत्वान्वये तत्पर्यन्तस्या-
 विद्यापारोपधायकत्वस्य योग्यतात्वात् कार्यत्वरूपेण
 परमापूर्वसाधनत्वान्वये च न तत्पर्यन्तस्याविद्यापारोप-
 धायकत्वज्ञानमपेक्षितं कार्यत्वावच्छिन्नस्य देहान्तरभावि-
 प्रतिषम्भानादित्यभिधायिः । एतच्चापाततः स्वर्गस्य काला-
 न्तरभाविताप्रतिषम्भाने क्रियायाः क्षणिकत्वाप्रति-
 षम्भाने वा स्वर्गसाधनत्वान्वयेऽप्यपूर्वोपस्थितिं विना योग्य-
 ताज्ञानसम्भवात् । केचित्तु “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्ग-
 कामः” इत्यत्र विधिप्रत्ययस्य कार्यत्वरूपेणापूर्वसाधन-
 एव गण्यतात् प्रथमं कार्यत्वरूपेण कलिकापूर्वसाधन-
 त्वायगमस्ततः कार्यत्वरूपेण परमापूर्वसाधनत्वायगमः,
 न तु प्रथममेव परमापूर्वसाधनत्वायगमः । न च
 प्रथमं कार्यत्वरूपेण कलिकापूर्वसाधनत्वायगमेऽपि तत्र
 परमापूर्वपर्यन्तस्यावित्वं न ऋणीतमिति वाच्यं द्वितीय-
 बोधे परमापूर्वस्वर्गपर्यन्तस्यावित्ववत् प्रथमबोधे कलिका-
 पूर्वस्य स्वर्गपर्यन्तस्याविद्यापारसमयस्यावित्वभाने बाधका-
 भावादिति समाधत्ते काम्य इति । “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत
 स्वर्गकाम” इति काम्यविधावित्यर्थः, अपूर्वाच्यत्वस्थि-
 ताविति कार्यत्वरूपेण कलिकापूर्वस्यापि वाच्यत्वस्थितावि-
 त्यर्थः, तदुद्धारा साधनत्वस्येति कलिकापूर्वद्वारा परमापूर्व-
 साधनत्वस्येत्यर्थः, अन्यत्र इति शेषः । योग्यतासम्भ-
 वात् प्रथमं योग्यताज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति
 परमापूर्वसाधनत्वायगम इति शेषः । न चैवं प्रतीतपर-
 मापूर्वसाधनत्वानुपपत्त्या कलिकापूर्वाणां कल्पत्वमिति
 सिद्धान्तव्याघात इति वाच्यं प्रधानविधवाक्यात् परमा-
 पूर्वसाधनत्वान्वयानुपपत्त्या कलिकापूर्वाणामेव प्रथमान्वय-
 बोधविषयत्वम् इत्येव तदर्थात् इति भावः” इत्याहुः ।
 ननु एकच्छेदेव परमापूर्वे स्वर्गे च दर्शपौर्णमासयोः
 ज्ञेय रूपेण जनकत्वमिति चेदुच्यते दर्शपौर्णमासोभय
 साधारणेन दर्शपौर्णमासत्वव्यापकीभूतेन वैजात्यविशे-
 षेण विजातीयोपार्थं विजातीयस्वर्गञ्च प्रति जनकत्व,
 विजातीयोपार्थजनकतावच्छेदकतयैव तद्वैजात्यसिद्धिः,
 न च दण्डवक्रान्यायेन दर्शपौर्णमासत्वाभ्यामेव जनक-
 त्वमस्तु केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाद् वा फला-
 तुत्पादस्य परस्परव्यतिरेकादेवोपपत्तेरिति वाच्यं कार्य-
 कारणभावद्वयकल्पने गौरवात् दर्शत्वादेर्जनकतावच्छेदकता-
 पर्यन्तस्य विध्यर्थत्वाभावात् । न च तत्रापि दर्शत्वादि
 प्रत्येकधर्ममादाय विनिगमनाविरहात् कार्यकारणभाव-

द्वयभावद्वयकल्पने वाच्यम्, केवलदर्शात् केवलपौर्ण-
 मासाद् फलोत्पादस्य वारणाय कार्यकारणभाव-
 द्वयस्यावश्यकत्वेन गौरवस्यैव विनिगमकत्वात्, यदि च
 पौर्णमासं विना कृते दर्शं दर्शत्वस्य, दर्शं विना कृते
 च पौर्णमासे पौर्णमासत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं नाभ्युपेयते किन्तु
 दर्शपूर्वकृते पौर्णमास एव पौर्णमासत्वं, पौर्णमासो-
 चरकृत एव दर्शं दर्शत्वमुपेयते, तदा तु प्रत्येकं दर्शत्व-
 पौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वं, न व्यापकजात्या, अतिरिक्त-
 कल्पने गौरवात् अतिरिक्तजातिकल्पनेऽपि दर्शत्वादिक-
 मादाय विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयस्यावश्यक-
 त्वात् । अथ यदि पौर्णमासोत्तरकृते दर्श एव दर्शत्वं,
 तदा दर्शत्वेनेव हेतुतास्तु किं पौर्णमासत्वेन हेतुतया ?
 न च विनिगमनाविरहात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वमिति
 वाच्यं केवलपौर्णमासत्वेन हेतुत्वे पौर्णमासानन्तरं
 दर्शोत्पादप्राक्काल एव परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तेरेव विनि-
 गमकत्वादिति चेन्न “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम”
 इति श्रुत्या पौर्णमासस्यापि हेतुत्वबोधनात् पौर्णमास-
 त्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् दर्शत्वस्य पौर्णमासा
 दत्तत्वात् । एतेन पयोयागात्मकदर्शचरनवागस्यैव पयो-
 यागत्वेन हेतुत्वमस्त्वित्यपि निरस्तम् । दर्शपौर्णमासत्वा
 क्रान्तानामन्येषामपि हेतुत्वस्य वेदबोधितत्वात् ।
 अथोभयसाधारणवैजात्येन हेतुतापक्षे जातेरव्या-
 सज्यदत्ततया चान्येयादियागषट्कस्यैव एव आ-
 न्येयादियत्किञ्चिदुयागामन्तरं परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिः
 कारणतावच्छेदकार्वाचिन्नयत्किञ्चित्कारणमन्त्वात् एवं
 दर्शत्वपौर्णमासात्वादिना प्रत्येकहेतुत्वपक्षेऽपि पौर्ण-
 मासानन्तरं दर्शान्तर्गतयत्किञ्चिदुयागे कृत एव पर-
 मापूर्वोत्पत्त्यापत्तिरिति चेन्न परमापूर्वव्यापारी-
 भूतानां कलिकापूर्वषट्कानामपि तत्तद्गुणेषु दण्ड-
 चक्रवत् हेतुतया कलिकापूर्वषट्कानां सम्बन्धतया-
 वा तदभावादेव तत्र परमापूर्वोत्पादान् । ननु
 तथापि दर्शपौर्णमासस्यैव कियन्त्यपूर्वाणीति चेदत्र
 प्राज्ञः—प्रथमतः पौर्णमासत्वयेव प्रत्येकं कलिकापूर्व-
 त्वयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं जन्यते एवं
 दर्शत्वयेषापि प्रत्येकं कलिकापूर्वत्वयं जनयित्वा मध्ये
 एकं परमापूर्वं जन्यते, ततश्चाभ्यां परमापूर्वाभ्यां
 चरमं परमापूर्वान्तरं जन्यते इति नयापूर्वाणी-
 त्याहुः । नञ्चास्तु मध्यमपरमापूर्वद्वये भावाभावात्

बडभिः कलिकापूर्वैरेव चरमं परमापूर्वं जन्यते इति
 वप्रापूर्वाणि । न च पूर्वपूर्व क्रियाभिर्जनितैः पञ्चभिः
 कलिकापूर्वैः सप्त चोत्तरक्रियैव चरमं परमापूर्वं
 जनयतु किं चरमक्रियाजन्यकलिकापूर्वेषु इति वाच्यं
 तथा अपि चोत्तराङ्गदक्षिणादानादिषाचिच्येनैव परमा
 पूर्वजनकत्वोपगमेन तावत्कालानवस्थित्वा चरम
 कलिकापूर्वसोकारात्, दक्षिणादानाद्युत्तराङ्गस्य साक्षादेवं
 परमापूर्वं हेतुर्नतु तत्र हारापेक्षेति प्राहुः । उच्छृ-
 ष्णुतास्तु बडभ्यः कलिकापूर्वैर्भ्य एव स्वर्गोपपत्तेः
 परमापूर्वं मानाभावः । न च स्वर्गं प्रति प्रत्यामपूर्वाणां
 बडपूर्वसम्बन्धेन दर्शपोर्षमासयोर्वा हेतुत्वे गौरव-
 मिति वाच्यं, तथापि परमापूर्वं प्रति बडपूर्वाणां बड-
 पूर्वसम्बन्धेन दर्शपोर्षमासयोर्वा हेतुत्वेन तुल्यत्वात्
 बडपूर्वाणां सम्बन्धत्वन्तु मतद्वय एव । यदि बडपूर्वाणां
 मपि पृथक् हेतुत्वं तदाऽपूर्वत्वेनेव । इरथा षट्कत्वेनेत्य-
 न्यदेतदित्याहुः । (अपूर्वशब्दे परमापूर्वं स्वर्गजनमेतन्मातु-
 सारणैर्योक्तमिति अर्त्तव्यम्) तदसत्, परमापूर्वाभ्युपगमे
 दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य स्वर्गोपयोगित्वात्तुपपत्तेः न हि
 दक्षिणादानं साक्षात् स्वर्गहेतुः, अङ्गत्वात् आशु-
 विनाशित्वाच्च तज्जन्यस्य पृथगपूर्वस्य सोकारे किमपराङ्गं
 परमापूर्वं ? । परमापूर्वं प्रति च दक्षिणादानादेश्चर-
 माङ्गस्य साक्षादेव हेतुत्वम् इत्युक्तमेव । न च परमापूर्वा-
 भ्युपगमे तत्र बडपूर्वाणां दक्षिणादानस्य च कारणत्वं
 कल्पनोपगतगौरवमिति वाच्यं, तथापि बडपूर्वाणां
 दक्षिणादानादिजन्यादृष्टस्य च स्वर्गं प्रति हेतुत्वेन
 तुल्यत्वात् मम तु कलिकापूर्वषट्कं परमापूर्वजनन
 एव हारं नतु स्वर्गहेतुः, मानाभावात् यागस्य हेतुत्वे च
 श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत् । नतु तथापि नवा
 दृष्ट्यादिस्ये दशपार्थिवशिवपूजादिस्ये च केन रूपेण
 परमापूर्वं विशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्वं, तत्र नवावृत्ति-
 त्वादेर्जातित्वाभावात् न च तत्रापि अपेक्षाबुद्धिविशेष
 विषयत्वरूपनवत्वादिनिशिष्टावृत्तित्वादिनैव हेतुत्वम् ।
 अपेक्षाबुद्धिश्च प्रत्येकसङ्कल्पपूर्वकनवाहत्यादि-
 व्याहृता प्याह्या इति वाच्यं प्रत्येकनवाहत्तत्रादिभाव-
 दन्वपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽननुगमात् सकल
 नवाहत्यादिदृष्टप्रपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽसम्भ-
 वात् अथ चण्डीपाठावृत्तित्तत्त्ववत्त्वेतरनवत्वत्वा-
 दिना नवत्वादिक्कननुगतीकृत्य तद्विशिष्टत्वेन हेतुत्वं

वाच्यं 'कारणतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वर्गं प्रति परमापूर्वं
 त्वमेव परमापूर्वं प्रति तु परमापूर्वंतरापूर्वंसामान्य-
 मेव दर्शादित्याद्यदत्रापि प्रत्येकावृत्तजन्यकलिका-
 पूर्व नवकादिद्वारैव परमापूर्वजननात् प्रत्येकसङ्कल्प-
 पूर्वकप्रत्येकावृत्तजन्यापूर्वतो नवाहत्यादिस्यसां-
 प्रत्येकावृत्तजन्यकलिकापूर्वस्य न वैश्वस्यमतः क-
 लिकापूर्वं प्रति चण्डीपाठत्वादिनैव हेतुत्वं कार्यताव-
 च्छेदकश्च चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो
 नवाहत्तत्रादिजन्यतावच्छेदकजातिव्यापको जाति-
 विशेष एव । आरावाहकपरमापूर्वं इत्यादिशरण्याय
 परमापूर्वंतरति । नवत्वादेः प्रत्येकापरिसमाप्तत्वादेक-
 कावृत्त परमापूर्वैर्तुपाद् इति चेन्न, निखिलापेक्षाबुद्धि-
 साधारणस्य नवत्वस्य एकस्यानुगतस्याभावेन तेन रूपेणा-
 नुगमासम्भवात् इति, मैवं नवावृत्तित्वादेरपि नवपा-
 ठादिविषयकमानसज्ञानविशेषवृत्तिसामस्यव्याप्यजातित्वात्
 "नवत्वतः पठेत्" "दश पार्थिवशिवलिङ्गानि पूजयेत्"
 इत्यादावपि तादृशज्ञानविशेष एव धात्वर्थः तादृशज्ञान-
 विशेषश्च परमापूर्वं प्रति साक्षादेव हेतुरिति संक्षेपः" ।
 कलिकार उंस्त्री कलिं कलहं करोति क-अय् कलि-
 ष्टञ्छति क-अय् वा उप० ष० । पीतमन्त्रके
 १धूस्याटे पक्षिणि (फिक्के) । तस्यामन्त्रके कलिकाकरपीत-
 चिह्नवत्त्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
 २पूतिकरञ्जे (कांटाकरमूचा)उ० मेदि० । श्विषलाङ्गल्याम्
 राजनि० गौरा० ङीष् । ३कलहकारके ५कलिका-
 प्राप्तिरि च लि० । ईनारदे पु० ।
 कलिकारक उ० कलिकाञ्छति क-कलिं करोति क-वा
 स्तुन् । १पूतिकरञ्जे (कांटाकरमूचा)० कलहकारके लि० ।
 ३नारदे पु० हेमच० ।
 कलिङ्गः उंस्त्री के मूर्द्धि लिङ्गस्य । १धूस्याटे पक्षिणि
 (फिक्के) अमरः तस्य मन्त्रके पीतचिह्नवत्त्वात्तथात्वम् ।
 स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपपत्वात् टाप् । कलिं
 गच्छति वा० अच् इत् सस् च । १पूतिकरञ्जे
 (कांटाकरमूचा) हेमच० २कृतजे (कुडुची) तस्य
 फलम् अण् तस्य लुप् । ३इन्द्रयवे न० । ४शिरीष-
 दत्ते ५अल्लहजे च मेदि० । "जगद्ध्यात् समारभ्य लक्ष्णा-
 तीरान्नगं प्रिये ! कलिङ्गदेशः संप्रीको शशमार्गपरायणः"
 इति तन्त्रोक्ते ईदेशभेदे व० व० मेदि० "उत्कळादर्शितपथः
 कलिङ्गाभिस्तुल्यं ययौ" रघुः । स च देयः इहृत्स० कुर्मविभागे

आग्नेय्यासुतः यथा "आग्नेयां दिशि कोयलकलिङ्गवक्रो-
पयङ्गजठराङ्गाः" । तेषां राजाते अभिजनोऽस्य वा अष् ।
कलिङ्ग तद्देवतमे तद्देववासिजने च "कलिङ्गः प्रतिज-
याह तमस्त्रैर्गजसाधनः" रघुः बहुषु अश्वो लुक् । कलिङ्गाः ।
"स सागरं समासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृपः । नदी-
यतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्तवम् । ततः सम-
द्रतीरेण जगाम बहुधाधिपः । आरुभिः सहितो वीरः
कलिङ्गान् प्रति भारत ! लोमय उवाच । एते कलिङ्गाः
कौन्तेय ! यत्र वेतरणी नदी । यत्रावजत धर्मोऽपि देवा-
च्छरणमेत्य वै । अपिभिः समुपायुतां वसिष्ठं निरिषोभि-
तम् । उत्तरं तीरमेतद्वि सततं द्विजसेवितम् । समानं
देवयानेन पथा स्वर्गसुपेयुषः" । "त्रिषतं वै सहस्राणां
योजनानां युधिष्ठिर ! । यत्र ध्वनिं शृणोत्येवं तूष्णीमास्त्र
विशाम्यते ! । एतत् स्वयम्भुवो राजन् ! वनं दिव्यं प्रकाशते"
"यत्र प्रकाशते राजन् ! वेदी संस्थानलक्षणा । आबह्यात्
महाराज ! वीर्यवान् वै भविष्यति । सैषा सागरमासाद्य
राजन् ! वेदी समाश्रिता । एतामावह्य भद्रं ते, त्वमेक-
स्वर सागरम् । अहं च ते स्वस्वयनं प्रयोजो यथा त्वमे
नामधिरोहसेऽद्य । सृष्टाहि सत्त्वं ततः समुद्रमेवा वेदी
प्रविशत्याजमीढ ! भा० व० ११४ च० । इति तद्देवस्यनद्या-
दिविष्टिरुक्ता । "स प्रतापं महेन्द्रस्य वृद्धिं तीक्ष्णं न्यवे-
शयत्" रघो कलिङ्गदेशस्यः धर्मतः महेन्द्र इति वर्णितम् ।
७ उशीनरभ्रातृतिक्तुञ्जंश्वलिनन्दनपुत्रभेदे । "महाभनास्तु
हौ पुत्रौ जनयामास भारत ! । उशीनरं च धर्मज्ञं
तितिक्षुञ्च महाबलम्" इत्युपक्रम्य । तितिक्षुस्तु प्रजाः
शृणु" इति प्रतिज्ञाय । "तितिक्षुवोऽभवद्भ्राजा पूर्वस्यां दिशि
भारत ! । उशीनरो महाराज ! फेनस्य सुतोऽ-
भवत् । फेनात् सुतपा जज्ञे सुतः सुतपसो बलिः ।
जातो मनुष्ययोनौ त सराजा काञ्चनेषुधिः । महायोगी
स त बलिर्वभूव नृपतिः पुरा । पुलस्तुपादयामास
पञ्च वंशकराणु भुवि । अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुह्य-
स्तथैव च । पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा वाशेयं जलमुच्यते"
इत्युक्त्वा "तेषां जनपदाः पञ्च अङ्गा वङ्गाः ससुङ्गाकाः
कलिङ्गाः पुण्ड्रकाश्चैव प्रजास्वङ्गस्य वै शृणु" हरिवं०
३१ अ० उक्तम् । तेन कलिङ्गनृपाधिष्ठितत्वात् देवस्य
तथात्वम् । काय सुकाय लिङ्गमस्याः । टयोषिति
स्त्री हेम० । त्रिष्टिति ए(तेजोऽडि) स्त्री यञ्च० ।

कलिङ्गाद्यगुटिका स्त्री चकदंउक्ते शीवधमेदे यथा "कलिङ्ग-

विल्लजम्बुअवपित्यं वरसाङ्गनम् । साणाहरिहे
ह्रिवेरं कट्फलं युक्ताधिकाम् । लोभं मोचरवं यक्षं
धातकीवटयुक्तम् । पिहा तण्डुलतोयेन वटमानस-
सम्भितान् । ज्ञायायुष्मान् पिवेच्छीघ्रं उवरातीसार-
यान्तये । रत्नप्रसादनाचैते नृणातिसारनाशनाः" ।
कलिङ्ग पु० कं वातं लङ्गति रोधनेन लजि-भर्त्सने अण्
उप० च० । (हरमा) कटे हेमच० । तस्य गृहाद्याव-
रणेन वातरोधनाक्षयात्वम् ।
कलित लि० कञ्-कर्मणि क्त । १ विदिते २ प्राप्ते, मेदि० ३ भेदिते
४ संस्थाने, यञ्च० । ५ गृहीते, ६ उक्ते ७ विचारिते,
टवङ्गे च । भावे क्त एतानन्वाभादौ न० ।
कलिङ्गम् उ० कथेराश्वः द्रुमः । १ विभीतकण्ठे रत्नमाळा ।
तत्र हि नक्षत्र राक्षसिन्द्रान्धेषाया कलिना सुचिरं
स्थितमिति कलिपञ्चदशित नैषधवाक्ये दृश्यम् । कलि-
ङ्गादयोऽप्यत्र
कलिन्द उ० कलिं ददाति द्यति वा स्वप् सृम् च । अहि-
विषे, यतो यमुना नदी निःसृता, "कलिन्दगिरि-
न्दिनी तटसुरद्रुमाहम्बिनी" रसमङ्गा० । २ विभीतकण्ठे,
राजनि० । ३ पृथ्वे भरतः तन्मूलं ब्रह्मम् ।
कलिन्दकन्या स्त्री कलिन्दस्य पर्वतस्य कन्येव तत्र प्रभव-
त्वात् । यमुनायाम् । "कलिन्दकन्या मधुरां गतापि
मङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति" रघुः । कलिन्दतनया-
कलिन्दजाकलिन्दगिरिजादयोऽप्यत्र ।
कलिप्रिय उ० कलिः प्रियोऽस्य । नारदे यञ्च० ।
कलिमारक उ० कलीनां कलिकानां माळा अत्र लक्ष्य रः
वा कप् संज्ञायां कन् । १ पूतिकरञ्जे स्वामी ।
वा न लस्य रः । कलिमालकोऽप्युक्ताश्चैव सरटीकायां
रमानाशः । [राजनि० ।
कलिमाल्य उ० कलीनां कलिकानां माळ्यं यत्र । १ पूतिकरञ्जे
कलियुग न० कर्म० । राक्षसिरोवत् तत्पुरुषो वा ।
कलिद्विपे युगे कालविषेये तन्मानादिकं कलिपञ्चे उक्तं
तदारम्भतिथियुगाद्या सा च गौडीयमते साधपौख-
मासी यथाह ति० त०
"अथ युगाद्याः तासु च युगाद्या वर्षद्विच सप्तमी
पार्ष्णी प्रिया । रवेः हृदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियु-
गता" । इत्यनेन व्यवस्था । ब्रह्मपुराणे । "वैशाखे
शुक्लपक्षे षष्ठ्यायां जतं युगम् । कार्तिके शुक्लपक्षे ष-
ष्ठ्यायां नवमेऽहनि । अथ भाद्रपदे कृष्णपक्षोदय्यान्तु

हापरम् । माघे च पौर्णमास्यां वै चोरं कलियुगं
 कृतम् । युगादन्धास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विवृताः” ।
 अत्र वैशाखादवः पौर्णमास्यान्नाएव । मङ्गपुराणे
 तथैव तिविक्रमाभिधानात् । स्वस्ववाचित्वे कार्तिके नव-
 मेऽङ्कनीत्यनेनैव सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं ज्ञात् तेन
 भाद्रकृष्णत्रयोदशी अत्रयुक्तकृष्णपक्षीयेति शैच-
 लोक्तं निरस्तम् । आषाढं प्रथमाभाद्रं विष्णुपुराणम्
 “वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्त्रमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ।
 एता युगाद्याः कश्चिताः पुराणैरनन्तपुण्यास्तथयस्यत
 स्तः । उपपन्ने चन्द्रमसोरवेषे तथाऽपकाशपर्ययनद्वये
 च” । उपपन्ने चक्रणे “पानोबभूव तिलैर्बिभ्रन्
 दद्यात् पितृभ्यः प्रयतोमनुष्यः । त्राहं कृतं तेन समा-
 सृष्टं रहस्यमेतत् पितरोवदन्ति” । ज्ञानभद्रकृतं
 भविष्ये “संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा ।
 मन्वादी च युगादौ च मासत्रयफलं त्रभेत्” ।

तदेतत् कल्पभेदेन व्यवस्थाप्य माघमासस्यैव कलियुगा
 द्योति दाक्षिणात्याः प्रतिषेद्धिरे यथाह नि० वि०

“रत्नमाहात्म्यम् “माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च
 त्रयोदशी । तृतीया माघे शुक्ला नवम्यसौ युगादवः ।
 यत्तु गौडः “माघस्य पूर्वमायां तु चोरं कलि-
 युगं कृतमिति” त्राहोक्तेः “वैशाखमासस्य सिता
 तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्त्रमासस्य
 तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे” इति विष्णु-
 पुराणे चकारेण तमिस्रपक्षाहपक्षेण पूर्वोत्तरोधात्
 पूर्वमास्येव श्रेया । “हे शुक्ले” इत्यादिकं तु निर्म-
 लमित्याहुः । तत्र “दशैः तु माघमासस्य प्रवृत्तं हापरं
 युगम्” इति भविष्यविरोधात् एतेन त्राह्याहारात्
 पूर्वमासानेव युगादित्राहं वदन् नृसपाणिः पराशरः ।
 तेन कल्पभेदात् व्यवस्थेति तत्त्वम् । एतेन “कार्ति-
 के नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्वमा” इति नारदीयं
 व्याख्यातम् । निर्मलत्वोक्तिनारदीयाज्ञानकता” । तत्र
 त्राहादिकरणसुभयदिने तत्प्राप्तौ निर्मलत्व नि० वि० ।

“अत्र त्राहसक्तं मास्ये “कृतं त्राहं विधानेन
 मन्वादिषु युगादिषु । हावनानि हिषाह्वयं पितृ-
 चासु तस्मिन् भवेदिति” । भारतेऽपि “वा मन्वाद्या युगा-
 द्याश्च तिथयश्चासु जानवः । ज्ञात्वात्सर्वमिवा इत्था च
 ज्ञानानन्तकलं त्रभेदिति” त्राहोऽपि पूर्वाह्नव्यापिनी व्याख्या

“पूर्वाह्ने तु सदा कामाः शुक्ला मनुषुनादवः । दशैः
 कर्मणि पितृषु च कृष्णे चैवापरार्हिकी” इति पाशो-
 क्तः । “हे शुक्ले हे तथा कृष्णे युगादौ कश्चो विदुः ।
 शुक्ले पूर्वाह्निके प्याह्ये कृष्णे चैवापरार्हिके” हेमाद्रौ
 नारदीयवचनात् । दोषिकापि “अथो युगादि, मन्वादि-
 कर्मतिथयः पूर्वाह्निकाः स्युः सिन्ने । सिन्ने वा अपरा-
 ह्निकाश्च मङ्गले” इति । कृत्स्नवर्षादेऽपि “युगादिमन्वा-
 दित्राहोषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्याद्या । कृष्ण-
 पक्षे परार्हव्यापिनीति” । दिनोदासीये गोभिलः “वैशा-
 खस्य तृतीयां तु पूर्वविद्वां करोति वै । कृष्णं देवा न
 ष्टकृन्ति कव्यञ्च पितरस्यवेति” । गोविन्दार्थवेऽप्येवम् ।
 तेनेयं पूर्वाह्नव्यापिनी दिनहृते सती परैवेति धर्मतत्त्वविदी-
 हेसाहारादवः । अनन्तभवस्तु “सवैधृतिव्यतीपातो युगमन्वा-
 दयसथा । सप्तमुखा उपयासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्युताः”
 इत्याह । दानादाविति त्राहसंयुक्तः । उपवासस्वये
 वक्ष्यते । यत्तु मार्कण्डेयः “शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने त्राहं
 कुर्याद्विषयणः । कृष्णपक्षापरार्हणे तु रौहिणं तु न
 कर्तव्येत्” । रौहिणो नवमोत्तमूर्त्तः । अत्र च शुक्लपक्ष-
 युगादित्राहं पूर्वाह्ने कार्यमिति नृसपाणिः । निर्म-
 लाहतादयस्तु “माहादर्ये अमात्राह्नपराह्निककृतान्ना एव-
 मन्वादीनां युगादीनां निर्मलत्व इत्युक्तान्नाह हे शुक्ल इत्यादि
 वचनं विष्णुपूजाविषयम् । त्राहो त्वापरार्हिकैवेति
 व्यवस्थां जगदुः । श्रेयं पूर्वाह्नेनैवचोविरोधात् साह-
 न्यविकसितमित्युपेक्षणीया । “पूर्वाह्ने दैविकं कुर्यात्”
 इत्यादिवचनादेव तत्सिद्धेर्वचनवैयर्थ्यात् । किञ्च काहा-
 द्योक्तित्थ्यायमूला वचोमूला वा नादाः युगादि-
 त्राहस्यामात्राह्नविकतित्वेन न्यावतो परार्हव्याप्रापि
 वचनेन तस्य बाधात् । नान्तः अतिदेशादेवापरार्हव्याप्रा-
 प्राप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् “अप्राप्ते यास्वमर्षवदिति” न्यायात्
 तेन यदि काहादर्शोक्तेः कर्षाह्निक्राह्याद्येन समाधि-
 त्वा तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेन वा व्यव-
 स्थापनीयेति दिक्” । युगादिकृतं नवमासेऽपि कार्यम्
 “दशहरासु नोत्कर्षेऽहर्षुपि युगादिषु । उपार्कमणि
 चोत्सवो” इति तस्मिन् उपादिनः” हेमाद्रौ कृष्णवर्षवचनात्
 एतत् दशहरादिकम् । “अवदोदकृष्णमन्वादिनहाहव-
 युगादि च । नभमासे च कर्त्तव्यम्” काहादर्श-
 याख्यात् नृसपाणोऽत्र नवाह्नयोदशीति बोध्यम्
 कृतित्थ्यायां तु मासद्वयेऽपि कर्त्तव्यमित्युक्तम्

‘योगादिकं मासिकं च आहं चापरपक्षिकम् । मन्वादिकं तैर्यकञ्च कर्ष्यान्मासद्वयेऽपि च” तद्बृत्तवचनात् अपर-
पक्षोऽत्र कर्षणपक्षः न तु प्रेतपक्षः तस्य तत्र विधेयात्
‘प्रतिमासं ऋताद्ये च आहं यत् प्रतिवत्सरम् । मन्वादी
च युगादौ च तन्मासाहभयोरपीति” मदनरत्ने मरी-
च्युक्तेः । प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्यादित्राहमिति
मदनरत्नम्” एतेन युगाद्यावर्षद्वयैति कथनं आह्वाति-
रिक्तविष्णुपूजादिविषयम् न तत्र तिथियुग्मतेति अन्यच-
रणस्वरसात् तिथियुग्मादरस्य देवविषयतया तद्विषयकत्व-
संबोधितत्वात् एवं निर्णयः” “सर्वासु युगाद्यासु”।

अत्रोभयभासे कर्त्तव्यताविधानमपि संक्रान्तिनिमित्त-
पुण्यकाण्डस्योभयत्र छाभे पूर्वदिनाकरणे परदिने कर्त्तव्य-
तावत् पूर्वभासे देवादकरणे परमासेऽपि कर्त्तव्यताभ्यु-
त्थानार्थम् ननुभयभासयोः समुच्चयेन । एकेनैवानुष्ठानेन
दुरदृष्टानुत्पत्तेः “ऋः कार्यमद्य कर्त्तव्यमित्युक्ते च
प्रथमभासएव सुख्यःकाण्ड इति तत्त्वम् ।

अत्र आह्वाकरणे प्रायश्चित्तकृतकृत्विधाने । “न यस्य
द्यावाभन्व” च यतवारं तदा जपेत् । युगाद्यो यदा न्यूनाः
कुरुते नैव चापि यः” यदा न्यूना इत्यनेन अन्यतमा करणं
नैव कुरुते इत्यनेन सर्वासाधनकरणमिति सूचितम् ।
‘युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवद्भवोदधौ । गोसहस्र-
प्रदानस्य कुरुते फलं हि यत् । तत्फलं लभते मर्त्यो
भूमिदानस्य च भ्रुवमिति” शृष्ठी च० सौ० सहस्र-
ज्ञानसूक्तम् ।

युगादिवत् युगान्कालोऽप्यस्य इत्यदः तद्वि-
ह्वपवादिर्कं हेमा०दा० यथा-

‘नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरनात् कृतम् ।
त्वेता सितवृत्तीयायां वैशाखे समपद्यत । दशैतु माघ-
मासस्य प्रवृत्तं ह्यपरं युगम् । कल्किः कर्णतपोदश्यां
नभस्ये मासि निर्गतः । युमादयः स्रुतां स्मृते दत्त-
स्यास्यकारकाः” मङ्गपुराणे “युमारम्भास्तु तिथयो
युगाद्यास्तेन कीर्त्तिताः । फलं दत्तकृतानाञ्च तास्तेन
प्रकीर्त्तितम्” तथा-“एतावत्कर्त्तव्यो युगाद्या दत्तं
सुखञ्चाद्यवशाद्यु विन्द्यात् । युगे युगे वर्धयतेन यत्तपो
युगादिकाद्ये दिवसेन तद्भवेत्” । तथा-“सूर्यस्य सिंह-
संक्रान्त्यामनलः कृतयुगस्य च । तथा वसिष्ठसंक्रान्त्यामन-
लः कृतयुगस्य च । तेषु उपसंक्रान्त्यां ह्यपरान्तस्तु
संख्यया । तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामनलः कृतयुगस्य च” ।

पद्मपुराणे “युगादिषु युगान्तेषु स्नाना-दान-जपादिषु ।
यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः फलदाक्षिणः” आदित्य-
पुराणे “दिनर्षे देवती यत्र गमनञ्चैव राशिषु । युगान्त-
दिवसं विद्धि तत्र दानमननकम् । यद्गोपरागे विद्युने-
सौख्ये वा मिहिरोपदिः । सप्रथो युगान्त्या वा
युगादिदिवसं विदुः” ।

कालिल नि० कल-रत्नम् । गङ्गने, अपरः “यदा ते मोहक-
चिह्नं बुद्धिव्यतिरिच्यति” गीता । २मिन्ने च उक्तम्० ।

“दोकालोकी कलौऽकल्पाकल्पोऽसिक्तुलाहकः” भाषः ।

कलिहारी स्त्री कलिं हरति ह् कल्प् गौरा० ङीष् ।
(विषयाङ्गुलिया) काङ्गुलियाम् भावप्र० “कलिहारी वरा
कुठ शोकार्थोत्रणमूलजित् । वयारा ऋषिजित्ता
कटकातवराऽपि च । तोच्छोष्णा कलिहारी पित्तवा
गर्भपातिनी” भावप्रकाशे तद्गुणा उक्ताः ।

कलुष पुं स्त्री कल-उचच्, लुप-हिंसायां क । कस्य कलस्य लुपो
घातकः इति वा । १महिषे राजनि० स्त्रियां जातित्वात्
ङीष् । २पामे न० । “त्वं प्रत्यकस्मात् कलुषप्रहृष्टो” रघुः ।
इतद्वति लि० । ४अनष्टे आकित्ते लि० अन्तरः ।
“विभिन्नशङ्कः कलुषीभवन्मुक्तदेन दन्तीय मनुष्यधर्मस्यः”
भाषः । ५महिंते लि० शब्दचि० । अकलुषः कलुषो
भवति कलुषायते । कलुषावितः । कलुषं करोति षिच्
कलुषयति कलुषितः । ईक्षसमर्थे । “भावानुबोधकलुषा
दयितेव रामो” रघुः । [तर तद्देयमवादी लि० ।

कलूतर पु० देयभेदे । ततः कल्पादि० भवदौ अण् । कालू-
कलेवर न० कले शुक्ले वरं अठम् तदुत्पत्त्येऽपि शुकि,
सप्रम्या अलुक् । देहे । “यं यं चापि अरन् भावं त्यज-
त्यन्ते कलेवरम्” गीता । “शरीरे जर्जरभूते व्याधिपक्षे
कलेवरे । औषधं जाङ्गवीतोयं वैद्योनाशयथः स्वम्”
पुरा० पठन्ति ।

कल्क पुं न० कल-क तस्य जेष्वम् । इततैकादिपाक-
संस्कारविशेषे, २दशे, श्विभीतकृद्ये, ३विशयायाम् ५किङ्के
ईपामे च जेदि० । ७द्वरषकनामगन्धद्रव्ये राजनि०
इततैकादिपाके देवे औषधिद्रव्यभेदे च । कल्कप्रकारः
भावप्र० उक्तो यथा । “स्वरस्य तथा कल्कः कायस्य
हिमकारणौ । यथा कपायाः पक्ष्मैते लवणःसु र्यधो-
त्तरम्” इति विभक्त्य “द्रव्यमाहं पिडापिष्टं शुष्कं वा
वज्रं भवेत् । प्रविष्य गात्रवेहसे तन्मानं कर्षयमितम् ।
कल्के मधु इतं तैलं देवं द्विष्यमानत्वा । सितां शुद्धसर्पे

दद्यात् इवोदेवचतुष्टयः”। “काञ्चाञ्चतुष्टयं वारि-पादस्यं
 स्थाञ्चतुष्टयम् । ज्ञेहात् ज्ञेहसं चोरं कञ्चस्तु ज्ञेह-
 पादिकः । चतुष्टयन्वदृष्टं द्रवहैगुण्यतो भवेत् ।
 पञ्चप्रभृति यत्त सुहृद्व्याप्य ज्ञेहसंविधौ । तत्त
 ज्ञेहसमान्याञ्चरवाक् च स्थाञ्चतुष्टयम्” चक्रद०
 तत्त देवद्रव्यमानपरिभाषोक्ता । “अकल्कको निरारम्भः”
 प्रा० त० तीर्थवाताङ्गधर्मोक्तौ भाव० । ६८ स्वतासाधने चूर्णे-
 भेदे च । “तं लोभकस्त्रेण चूताङ्गतेजसा” कुमा० ।
 “लोकालकीकलोऽकल्ककल्किहोऽलिकुलालकः” भाषः ।
 पापायये त्रि० मेदि० ।

कल्कन न० कल्कं याञ्चं करोति षिच्-भावे-ख्युट् । याञ्चा-
 चरणे “चङ् कल्कने कल्कनं दम्भः याञ्चं च” सि० कौ० ।
 कल्कफल पु० कल्कस्य विभीतकस्य फलमिव फलमस्याकार-
 सास्यात् । दाङ्मिहजे राजनि० ।

कल्कि पु० कल्कोऽप्यस्य ह्यर्थ्यतया इत् । भगवतो-
 दयमेऽवतारे तदाविर्भावप्रसङ्गादि कल्किपु० उक्तं यथा
 “आधिभ्याधिजराग्लानिदुःखभोकभयान्त्रयाः । कलि-
 राजानुगात्रे हर्युषयोऽसोऽनयायकाः । बभूवुः कालविभ्रटाः
 क्षणिकाः कासुकानराः । दम्भाचारदुराचाराञ्जातमाह
 विहंसकाः । वेदहीना हिजा दीनाः शूद्रसेवापराः सदा ।
 कुतर्कवादनञ्जला धर्मविक्रियणोऽधमाः । वेदविक्रियणो
 ब्राह्मण रसविक्रियणश्च यथा । मांसविक्रियणः क्रूराः शिन्नो-
 दरपरायणाः । परदाररता मत्ता वर्षसङ्करकारकाः ।
 तुसाकाराः पापचाराः शठा मठनिवासिनः । योऽ-
 शान्दायुषः श्यामवाग्वा नीचसङ्गमाः । विवादकलह-
 क्षुब्धाः क्रोधवेशविभूषणाः । कलौ कुलीना धनिनः, पूष्या
 नाङ्गुषिका द्विजाः । सङ्ग्रासिनो गृहसङ्गा गृहस्यास्त्र-
 विवेकिनः । गुरुनिन्दापरा धर्मध्वजिनः साधुवञ्चकाः ।
 प्रतिपहरताः शूद्राः परस्वहर्षणादराः । इवोः स्त्रीकार-
 उहाङ्गः शठे मैत्री, वदान्यता । प्रतिदाने, क्षमाऽयक्तौ,
 विरक्तिः करुणाक्षमे । वाचात्तत्तु पाण्डित्ये, यथोऽर्थे
 चर्म्मसेवकम् । धनाट्यत्तु साधुत्वे, दूरे नीरे च
 तीर्थता । अज्ञमानेषु विप्रत्वं, दण्डमानेषु मत्करी ।
 अत्यश्ला बहुमती नदीतीरेऽवरोपिता । स्त्रियो नेश्या-
 वापसुखाः सङ्घं वा लज्जमानसाः । पराजलोचुपा विप्रा-
 सङ्ग्राहपामयाजकाः । स्त्रियो वैधव्यहीनाश्च स्वच्छ-
 न्दाचरणप्रियाः । चित्रहृदिका मेवा, मन्त्रश्ला च
 श्रेदिनी । प्रवामना नृपा, लोकाः करपीडाप्रपीडिताः ।

स्वस्वै भारं, करे पुत्रं, कत्वा क्षुब्धाः प्रजाजनाः ।
 गिरिदुर्गे वनं चोरान्त्रिविधानि दुर्भगाः । मधुमांसै-
 र्भूतकलैराहारैः प्राणधारिणः । एवं तु प्रथमे पादे
 कथेः कल्पविनिन्दकाः । द्वितीये तद्भामहोनास्तृतीये
 वर्षसङ्कराः । एकवर्षाचतुर्थे च विप्रताम्बु तसत्क्रियाः ।
 निः-स्वाध्याय-स्वधा-स्वाहा-वैश्वर्णोकार-वर्जिताः ।
 देशाः स्वर्गे निराकाराः जङ्घानं शरणां ययुः” । इत्यन्तेन
 १७० कलिखभावसुप्रवर्ण्य भगवतः प्रादुर्भावप्रतिज्ञोक्ता
 “स्तुत्या प्राङ् पुरोऽत्राणा देवानां हृदयेऽद्यतम् । तत्शुत्वा
 पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माण्डनिदमजवीत् । यन्मते विष्णु ययसो-
 न्दहे प्रादुर्भावस्य हृत् सुमन्तां मातरि विभोः कन्यायां
 त्वसिदेयतः । चतुर्भुजाङ्गभिर्देवैः करिष्यामि कलिचयम् ।
 भवन्नोऽन्ववा देवाः स्थांशेनावतरिष्यथ । इयं मम प्रिया
 लक्ष्मीः सिंहेऽसंभविष्यति । इह इत्यस्य भूपस्य कौसुद्यां
 कमलेक्षणा । भाव्यायां, मम भाव्यैषा पद्मानाम्ना
 जनिष्यते । यात मयं भुवं देवाः स्थांशेनावतरणे
 रताः । राजानो मरुदेवापी श्वापविष्यान्वयं भुवि ।
 पुनः कतयुगं कत्वा धर्मान् संस्थाप्य पूर्ववत् । कलि-
 व्याहं संनिरस्य प्रयासे स्नात्वं विभो ! । इत्तु दीरितमा-
 कर्ष्यं ब्रह्मा देवगणैर्बृतः । जगाम ब्रह्मा सदनं देवाश्च
 त्रिदिवं ययुः । महीमात्राश्च भगवान् निजजन्मकतोद्यमः ।
 विप्रवै ! यन्मत्तपाममाविवेश परात्मकः । सुमन्तां विष्णु-
 ययसा गर्भमाधत्त वैष्णवम् । पङ्कजसत्पराद्यादिवेदित-
 त्नीपदान्मुञ्जम् । सरित्ससङ्गागिरयोऽलोकाः स्थावरजङ्गमाः ।
 सङ्घर्षां क्षययो देवा जाते विष्णो जगत्पतौ । नभूव सर्वसत्वा-
 नामानन्दोविविधान्त्रयः । नृत्तानि पितरोऽष्टास्तुटा देवा
 जगुर्ययः । चक्रुर्वाद्यादि गन्धर्वा ननृत्तचासुरोगणाः ।
 हादृशां शुकपक्षस्य माधवे मासि माधवः । जातं दृश्यतः
 पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ । धात्री माता मङ्गावती नाङ्गी-
 श्चेती तदम्बिका । गङ्गोदकहोदमोक्षा सावित्री भार्जनो
 द्यता । तस्य विष्णोरनन्तस्य बहुधाऽदात् पयः सुधाम् ।
 मातृकामङ्गलवचः कृष्णजम्बदिनेऽभवत् । ब्रह्मा तदुपधायार्थांशु
 स्थापुनं प्राङ् सेवकम् । याज्ञीति स्त्रिकागारं गत्वा विष्णुं
 प्रबोधय । चतुर्भुजमिदंरूपं देवानामपि दुर्भम् । त्वङ्गा
 मातृभवद्रूपं कुरु नाथा ! विचारितम् । इति ब्रह्मवचः
 श्रुत्वा पवनः सुरभिः सुखम् । सुयीतः प्राङ् तरसा
 ब्रह्मणोवचनारतः । तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात्
 द्विभुजोऽभवत् । तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विष्णुयाप-
 च-

मानसो । भवसंस्कारवत् तत्र मेनाते तस्य भावदा ।
 ततस्तु यन्मन्त्रयामे सोत्सवा जीवजातयः । मन्त्रावा-
 रबहुलाः पायतापविच्यन्ताः । सुमतिकं सुतं लब्धा
 विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् । पूर्वकामा विप्रसुख्यानाङ्ग्या-
 टाङ्गवां यतम् । हरेः कल्याणकहिष्णुवयाः शुद्धेन चेतसा ।
 सामगं यजुर्विद्विरस्यैः सन्नामकरणे रतः । तदा रामः
 कपोल्यासो श्रौचिर्भिक्षुशरीरिणः । समाजाता हरिं द्रष्टुं
 बालकत्वसुपागतम् । तानानतान् समाखोक्ष्य चतुरः कूर्खैश्-
 च्चिभान् । हृष्टरोमा द्विजवरः पूजाञ्चक्रे स ईश्वरान् ।
 पूजितासो साधनेषु संविष्टाः सासुखान्नयाः । हरिं क्रोड-
 गतं तस्य द्रष्टुः सत्वमूर्त्तयः । तं बालकं नराकारं
 पिप्पुं नत्वा सुनीश्वराः । कल्किं कल्किविनाशार्थभावि-
 र्भूतं त्रिदुर्बुधाः । नामाङ्गवंशतस्तस्य कल्किरिच्छभिच्युतम् ।
 कत्वा संस्कारकर्माणि ययुस्तो हृष्टमानसाः । ततः स वष्टधे
 तत्र सुमत्या परिपाशितः । काठेनाख्येन कंधारिः शुक्र-
 पक्षं यथा यथी । कल्केर्ज्यैवाख्यः श्वराः । कविप्राज्ञसुम-
 न्नकाः । तातमाहप्रियकरा शुचविप्रप्रतिष्ठिताः । कल्केरंयाः
 पुरो जाताः साधवो धर्मतत्पराः । मार्ग्यं भर्ग्यं विशालाद्या
 ज्ञातयस्तदसुव्रताः । विशाख्यपभूपाशुपाशितास्तापवर्जिताः ।
 ब्राह्मणाः कल्किनाखोक्ष्य परां प्रीतिस्तुपागताः । ततो
 विष्णुयथाः पुत्रं धीरं सर्वशुष्णाकरम् । कल्किं कल-
 पत्वाचं प्रोवाच पठनादतम् । तात ! ते ब्रह्मसंस्कारं यज्ञ-
 स्रजमनुत्तमम् । सावित्रीं वाचयिष्यामि ततो वेदान् पठि-
 श्यसि” २७० । तस्य चरितादिकं कल्किपुराणग्रन्थे दृश्यम्
 कल्किान् २७० कल्को नाशस्तयाऽख्यस्य इति । भगवतो दशमे
 ऽवतारे कल्किग्रन्थे विवरणम् । “मत्स्यः कूर्को वराहच
 नरविं हस्य वामनः । रामोरामश्च रामश्च बुद्धः कल्की
 च ते दश” इति ० । “कल्की वतां च भविता महर्षि-
 ष्यतेऽरीन्” इति ० ।

कल्किपुराण १० । वेदव्यासप्रणीते अष्टभागवते उपपुराण-
 भेदे तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च यथा—
 स्रतसमीपे शौचकादीनां भविष्यप्रश्नः । शुक्रस्य
 कल्किपुराणप्राप्तिविवरणम् । कथेरुत्पत्तिः । कलिविव-
 रणम् । कलौ आचारव्ययः । धरिद्रा सङ्घ देवानां
 ब्रह्मलोकगमनम् । ब्रह्मलोकवर्षणम् । ब्रह्मसमीपे कथे-
 र्दौपकीर्त्तनम् । ब्रह्मणा सङ्घ देवानां मोक्षोक्ते ममनम् ।
 विष्णुसमीपे कलिउत्तनिवेदनम् । विष्णोर्विष्णुयथयो
 ऽप्ये अवतारतवाविर्भावकीकारः । विष्णुयथयः पत्याः

सुमत्या गर्भः । विष्णो जाते देवानां हर्षः । विष्णोश्च-
 त्कर्त्तुं परिवारपूर्वकं मातृपक्षधारणम् । रामकप-
 व्यासश्रीणीनां कल्किदर्शकार्यभागवतम् । कल्केर्नामक-
 रणम् । कल्केरुपनयनकाथे पितृरुपदेशः । कल्केर्गुरु-
 कुलवाचार्थं बाला जामदग्न्युप्राप्तिश्च । कल्केर्वेदा-
 ध्ययनं धनुर्वेदशिक्षा च । शुद्धदक्षिणादानाभिलाषः ।
 कल्केर्विलोदकेश्वरशिवदर्शनं तत्सुतिश्च । शिवया शिव-
 स्थाविर्भावो वरदानञ्च । यङ्करात् कल्केः करवाद्यासुग-
 रङ्गप्राप्तिः । कल्केर्गुरुप्रत्यागमनम् । कल्केराश्रम-
 धर्मोपदेशः । कल्केर्धर्मसंघनम् । ब्राह्मणसंघणम् ।
 विंशत्यहोपवर्षणम् । पद्माया राजकन्याया विवरणम् ।
 शिवात् पद्माया वरदाभः । पद्मायाः अयं वरोद्योगः ।
 समागतभूपानां स्त्रीत्वप्राप्तिः । पद्माया विद्यापः । कल्-
 केरादेशेन शुक्रस्य पद्मासमीपे गमनम् । पद्माशुक्रसं-
 वादः । विष्णुपूजाप्रकरणम् । पद्मासमीपे अच्युताव-
 तारकथनम् । शुक्रस्य यन्त्राद्ये प्रतिगमनम् । कल्कि-
 शुक्रसंवादः । कल्केः विंशत्यहोपवर्षणम् । पद्मायाः कल्कि-
 समीपे गमनम् । पद्मायाः कल्किदर्शनम् । कल्कि-
 दर्शनेन भूपानां पुत्रत्वप्राप्तिः । राजगणकतकल्किस्तवः ।
 अनन्तस्यागमनम् । अनन्तोपाख्यानम् । अनन्तेन
 हंसस्य साक्षात्कारः । कल्केराश्रया विश्वकर्माश्चः यन्त्राद्ये
 पुरोनिष्ठाणम् । कल्केः सस्त्रीकस्य यन्त्राद्ये प्रत्यागमनम् ।
 कल्केः सुतोत्पत्तिः । बौद्धयुद्धम् । जिनविनायः ।
 बौद्धजयः । श्वेच्छजयः । श्वेच्छकामिनीभिः कल्केर्बुद्धम् ।
 बालाखिलानामागमनम् । निकुम्भद्विद्वाराख्यानम् ।
 कुपोदर्याः संघारार्थं कल्केर्वाला । कुपोदर्या बधः ।
 नारदादीनां महर्षीणां भागवतम् । नरोरात्रपरिचयार्थं
 सूर्यवंशवर्षणम् । श्रीरामचरितम् । सीतापरित्यागः ।
 सीताया भूतलप्रवेशः । रामस्य कर्गारोहणम् । रामस्य
 वंशवली । नरोरुत्पत्तिविवरणम् । चन्द्रवंशे देवा-
 मेरुत्पत्तिविवरणम् । देवापेर्नरोचद्विवरणप्राप्तिः ।
 जतयुगस्यागमनम् । मन्मत्तरवर्षणम् । कलिना संध्या-
 जोद्योगः । कल्केर्द्विग्वजयवाला । धर्मस्य कलिना समा-
 गमः । कल्किसमीपे धर्मस्यात्मनिवेदनम् । कलिना कल्केः
 संध्यामः । सचदेवापिप्रभृतीनां अथकाख्यो जर्जरचौला-
 दिभिः संध्यामः कलिउत्पत्तिराणां पराभवः । लोकविको-
 कवधः । कल्केर्भृष्टाटनगरगमनम् । शशिध्वजस्य समरो-
 द्योगः । मूर्त्तितं कल्किनादाय शशिध्वजस्य उद्धारणम् ।

शुभान्नावा मोतम् । शशिध्वजकन्दवा कल्पवेर्विवाहः ।
 शशिध्वजस्य कुरिभक्तिकारणम् । शशिध्वजस्य पूर्वजन्मदत्ता-
 न्तकथनम् । भक्तिबन्धनम् । कुरिभक्तस्य स्वप्नामप्रवृत्ति-
 कारणम् । द्विविदोषाख्यानम् । जन्मावतारदत्तान्तः ।
 कल्पैः काञ्चनपुर्व्यां प्रवेशः । विषयव्याख्यायाः ।
 कल्पैरनुचरणां पृथक् पृथक् राज्ञोऽभिषेकः । कल्पैः
 यन्त्राद्ये प्रतिनवनम् । सत्ययुगप्रवर्तनम् । मावाक्यः ।
 विष्णुवयसो राजसूयवशात्तन्त्रः । नारदख्याननम् ।
 मावाजीवयोः कथोपकथनम् । विष्णुवयसो वननवनम् ।
 परशुरामख्याननम् । इक्ष्वाकीयतकथनम् । कल्पैः
 पत्नीभिर्विहारः । यन्त्राद्ये देवानामागमनम् । कल्पैः
 स्वर्गादौक्यम् । गङ्गाजोतम् । कल्किपुराणस्वातुक्रम-
 णिका । कल्किपुराणश्रवणादिकल्पम्” ।

कल्प ७० कल्पते समर्था भवति स्मृतिवैविध्यविरहलक्षणाया असमर्थो-
 भवति वाऽत, अपू सामर्थ्ये विरहलक्षणाया असामर्थ्ये वा
 व्याधारे षञ् कल्पयति स्मृतिं विनायं बाल जप-ण्य-
 व्याधारे षच् । ब्रह्मणो रालिख्ये जगतां वेदाराहित्य-
 सम्पादके ऽप्रकवे २तस्य दिनरूपे जगतां वेदेष्व्यादके च
 कालभेदे । “यदा स देवो जागर्त्सि तदेदं वेदते जगत् ।
 यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति” मनुना
 जगत्वे एतद्वाहित्यबोर्ब्रह्माहोरात्रबोक्तोक्तपालम् ।

कल्पियन्ते दर्शितवाक्येन युगमानसङ्गा कल्पमानं
 प्रदर्श्य ब्रह्मणः आद्युःपरिमाणं तस्य गतायुःकावच
 सू० वि० उक्तो यथा—

“युगानां सप्रतिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृतावद्स-
 ङ्गुसंस्थाने सन्धिः प्रोक्तो जलप्रवः” सू० । “युगानां सैका
 सप्रतिरेकसप्रतिर्ब्रह्मायुगमित्यर्थः । इह—मूर्त्तिकाद्ये । मन्व-
 न्तरं मन्वारन्तत्यन्तिकाद्येनरकालमानमित्यर्थः ।
 मूर्त्तकालमानभेदाभिन्नैः कथ्यते । तस्य मनोराने विरासे
 जाते सति कृतावद्सङ्गुः षड्जगतयुगवर्षमितः सन्धिः
 कावचमिहः प्रकथेय द्वितीयमन्वारन्तपर्यन्तं भूतमावि-
 मन्वोरनिमादिष्वन्विरूपककावेन कथितः । तत्स्वरूपमाह
 “जलप्रव इति । जलपूर्णां सकला पृथ्वी तस्मिन्
 लोकसंसारकाये भवति । अथ कल्पप्रमाणं वधिषेपमाह
 रङ्ग० । “ससन्धवको मनवः कल्पे स्रोवाचस्यर्धे । कत-
 प्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्युतः” सू० । “ते एक-
 सप्रतियुगरूपा मनवः स्वावन्भुवाद्याः ससन्धवः सस-
 सन्धिष्वहिताचस्यैवसङ्गाकाः कल्पकाये प्रातज्याः ।

असन्धियुगचस्यैवसङ्गाकाः कल्पः स्यादित्यर्थः । ननु
 यन्मात्रे कल्पमानं युगवर्षकं त्वया तु युगमानमेक-
 सप्रतियुगं ननुमानं १०६३२०००० कृतावद् १७२८०००
 युक्तं ससन्धियुगमानं १०८३८००० इदं चस्यैवयुगं
 १२१८७२००० कल्पप्रमाणं तस्य जतीनं युगवर्षकमित्यत
 आह । कतप्रमाण इति । कल्पादौ प्रथममन्वारन्ते कतयुग-
 वर्षमितो मनोवर्षस्यैवत्वेऽप्याद्याः पञ्चदशकः सन्धिः कावच-
 स्युतः । तथा च कतवर्षानन्तरं प्रथममन्वारन्ते इति तद्वर्ष-
 बोधनेनाविरोध इति भावः । अथ ब्रह्मण्ये दिनरात्रयोः
 प्रमाणमाह रङ्ग० । “इत्थं युगवर्षकोऽथ भूतसंसारकारकः ।
 कल्पो ब्रह्मण्यः प्रोक्तं वर्षेरी तस्य तावती” सू० । “इत्थं
 पूर्वोक्तप्रकारविज्ञेन युगवर्षकोऽथ भूतसंसारकारको
 जयात्मकः कल्पकालो ब्रह्मणं ब्रह्मणः ससन्धियुगः
 दिनं कावचस्यैवस्युत् । तस्य ब्रह्मण्येवतावती दिनपरिमिता
 सस्येरी रात्रिः । कल्पस्यैव तदहोरात्रमिति फलितार्थः ।
 अथ ब्रह्मण्येवतायुःप्रमाणमतीतवचःप्रमाणं आह रङ्ग० ।
 “परमायुः यतं ब्रह्म तयाहोरात्रसङ्ख्या । आयुषो-
 ऽर्द्धमितं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः” सू० । परमपरं श्रेष्ठ
 पूर्वोक्तं त्वया श्रुतमपरं च ब्रह्मण्यं श्रेष्ठं त्वम् । यदा
 परमेति दैत्यवर्षार्थकं सम्बोधनम् । त्वं तस्य ब्रह्मण्येवता
 पूर्वोक्तयाहोरात्रमित्या कल्पस्यैवत्वेऽप्याद्या यतं यतवर्ष-
 परिमितमायुः शरीरधारणकालं जानीहि । एतदुक्तं
 भवति । अहोरात्रमानात् पूर्वपरिमाणवा (२०) काव-
 मानं तस्मात् पूर्वोक्तपरिमाणवा (१२) ब्रह्मण्यो वर्षमानमेत-
 न्तसङ्ख्याया ब्रह्मण्युरिति । न तु यथाश्रुतार्थेन कल्पयत-
 ह्यवमायुः, कोटादीनामपि दिनसङ्ख्यावायुषोऽनुक्तैः सुतरां
 ब्रह्मण्यः यतदिमात्मकाद्युषोऽसम्भवात् “निजनेव तु मानेन
 आयुर्वर्षयतं स्युतम्” इति विष्णुपुराणोक्तेः । एतेन
 परमाहोरात्रेणैव पदमिति निरस्तम् ब्रह्मण्योऽनितयायुर्दाया-
 सम्भवात् । तस्य ब्रह्मण्येवतायुः यतवर्षरूपमस्यात् पञ्चाय-
 ह्वषपरिमितमितं गतम् । अयं वर्त्मान आदिमः
 प्रथमः शेषकल्पः शेषायुर्दावस्य ब्रह्मण्येव उत्तराहोरात्र
 प्रथमद्विषो वर्त्मान इति फलितार्थः । अथ वर्त्मानेऽ-
 ष्मिन् दिवसेऽप्ये तत्रतमित्याह रङ्ग० । “कल्पादप्याञ्च
 मनवः षड् व्यतीताः ससन्धवः । वैषत्यस्य च मनो-
 र्दुगानां लिखनो गतः” सू० । “अस्माहर्तमानात् कल्पाद्
 ब्रह्मण्येवतायुः षट्सङ्ख्याका मनव एकसप्रतियुगरूपाः
 ससन्धवः सप्रतिः सन्धिभिः कतयुगप्रमाणैः सङ्ख्या

व्यतीता गताः । अकारवायुषोऽर्हमितमिति प्रायुक्तेन
सप्तस्यार्थकः । वर्त्मानस्य सप्तमस्य मनोवैवस्वतास्यस्य
युगानां त्रिचन्द्रवाण्यां चतुः स्थानत्रयस्थिततदस्थानां
घातः सप्तविंशतिसङ्क्रान्तको गतः । सप्तविंशतियुगानि
गतानीत्यर्थः । अतः सप्तस्ये । अथ वर्त्मानयुगस्यापि
गतमेतदिति वदस्यमितकालेऽप्यतो वर्षमण्यः कार्यं इत्याह
रङ्ग० । “अष्टाविंशद् युगादन्त्याद्यातमेतत् कृतं युगम् ।
अतः कालं प्रसङ्गाय सङ्क्रान्तेकालं पिरहयेत्” सू० ।
“अष्टाविंशतितमाहर्तमानान्द्रहायुगादेवदत्सकालेन पूर्व-
काले सम्भूतं स्थितं कृतं युगं गतम् । अतः कृतयुगान्ता
नन्तरमभितकाले कालं वर्षात्मकं प्रसङ्गाय गणयित्वा
सङ्क्रान्तं पञ्चस्थानस्थितां भिन्नाभेककालान्ते पिरहयेत्
सङ्क्रान्तविषयां कुर्यात् । सर्वेषां गतानां योगं कुर्या-
दित्यर्थः” रङ्ग० !

मासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया ब्रह्ममासस्य त्रिंश-
त्कल्पघटितत्वात् तेषां कल्पानां नामानि हेमा० दा०
मातृस्ये आह अ

“कल्पानुकीर्त्तनं वक्ष्ये सर्वपापप्रणायकम् । यस्यात्-
कीर्त्तनादेव वेदपुण्येन युज्यते । प्रथमः श्वेतकल्पस्तु
द्वितीयो नीललोहितः । वामदेवकृतीयस्तु ततो रथन्तरो-
ऽपरः । रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः ।
सप्तमोऽथ वृहत्कल्पः कन्दर्पोऽथ च च्यते । सद्योऽथ नवमः
प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः । व्याम एकादशः प्रोक्तः
तथा सारसतोऽपरः । त्रयोदश उदानस्तु गार्होऽथ
चतुर्दशः कौर्म्बः पञ्चदशोऽथ पौर्षमासी प्रजापतेः ।
षोडशो नारसिंहस्तु सप्तमस्तु ततः परः । आग्नेयोऽ-
ष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पसप्तमोऽपरः । मानवो विंशतिः
प्रोक्तस्तु पुमानिति चापरः । वैकुण्ठचापरस्तु हस्त्यकीकल्प-
स्तथा परः । अष्टविंशत्तथा प्रोक्तः सावित्रीकल्पसप्तमः ।
पञ्चविंशतिमो घोरो वाराहस्तु ततोऽपरः । सप्तविंशोऽथ
वैराजो गौरीकल्पसप्तमोऽपरः । मातृश्वरस्ततः प्रोक्तो
त्रिपुरो यत्र घातितः । पितृकल्पसप्तमो तु या कुहू-
र्ब्रह्मणः स्मृता । इत्ययं ब्रह्मणोमासः सर्वपापप्रणा-
शनः । आदावेव हि माहात्म्यं वक्ष्यन् यस्य विधी-
यते । तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा” ।

तदारम्भकालस्य ब्रह्मसिद्धान्ते उक्तः “चैत्रसितादेर्भागो-
र्वर्षस्य मासयुगकल्पाः । अष्टादशोऽष्टादशमिह प्रवृत्ताः
दिनेर्वत्सुः” चैत्रसितादेः चैत्रपुत्रप्रतिपदमारम्भेत्यर्थः ।

ब्रह्मणः “चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा सर्वज्ञं प्रथमे-
ऽहनि । शुक्लपक्षे षण्मपन्त तदा सूर्योऽदेव इति । प्रव-
त्तं वासास तदा काशस्य गणनामपि” इति काशसामान्य-
गणनस्य तत आरम्भोक्तेः” एवं चैत्रपुत्रप्रतिपदि कल्पप्रार-
म्भेऽपि “मासशुक्लतृतीयायां कल्पायां फाल्गुनस्य च ।
पञ्चमी चैत्रमासस्य त्रयोविंशती तथा परा । शुक्ला त्रयो-
दशी मासे कार्त्तिकस्य तु सप्तमी । नवमी कार्त्तिकेऽथ
सप्तमिताः संस्कारान्वहम्” । कल्पानामादयो ह्येता दत्त-
स्याक्षयकारकाः” वाराहवाक्यानि यदि समुत्थानि
तदा कल्पभेदादपि चानि कल्पादित्वेन तत्तत्तिथिषु चाह
कर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकत्वपरतया या समर्थनीयानि ।
अतएव सू० वि० सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रविप-
र्ययात् । यत् प्रोक्तं तद्वेदेदिव्यं भानोर्भगणपरिष्ठात् ।
सन्तन्त्रव्यवस्था च प्राजापत्यसुदाहृतम् न तत्र । द्युनिशो-
र्भेदो ब्राह्मणं कल्पः प्रकीर्त्तितः, इत्यादिना युगमन्वन्तर-
कल्पानां सौरत्वे नोक्तिः । सौरमाने च नियतयुगादि-
कालेषु अनियततिथिसम्भवेऽपि सर्वेषां कल्पानामादौ
चैत्रसितादितिथिरेव नियता प्रायुक्तवचनप्रासाध्यात् ।
किन्तु प्रायुक्तमातृस्ये ब्राह्मणकल्पानां चान्द्रत्वोक्तेः चान्द्र-
त्वमपि तेषु तिथिभेदसम्भवः सू० वि० वाक्यं तु य-
स्यटीकरणोपयोगीत्यविरोधः ।

अत्र तिथिर्भेदे युगादिवत् व्यवस्था । जप-विष्णु-भावे अच् ।
२२२ चनेऽविकल्पे च इतिकर्त्तव्यतायुक्ते ४ विधाने च । “प्रभुः
प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते” मनुः । कल्पो-
विधानमप्यत्र औचित्येन । ५ उचिते त्रि० शान्ततः ।
कल्पप्रतेऽनुवीयतेऽनेन करणे अच् । ६ वैदिकविधानप्रापके
यास्तुर्भेदे च चान्द्रवायनापस्तम्बबौधायनकालावनादि-
स्मृत्यात्मकः । तस्य यथोपयोगिता तथोक्तं सावधान-
चार्येण अग्नेदेवमाद्योपोद्घाते यथा—

“कल्पस्यान्वयायनापस्तम्बबौधायनादिस्मृतं, कल्पप्रते
समर्थते यागप्रयोगोऽनेनेति व्युत्पत्तेः । नन्वान्वयायनः
किंमन्त्रकालमनुस्मृत्यं प्रवृत्तः? किं वा ब्राह्मण्यवत्सुतम् ?
नाद्यः “दशपूर्वमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम” इत्येवं तेनोप-
ज्ञानत्वात् न ह्यग्निमीड इत्यादबोमन्त्रा दशपूर्वमासयोः
क्षत्रिद्विभ्युक्ताः । न द्वितीयः “आग्नावैष्णवभेकादयकपालं
पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीवायाम्” इत्येवं दीक्षणीवेदे-
र्ब्राह्मणे प्रकान्तत्वात् । अतोऽप्येते-मन्त्रकालो ब्रह्म-
वशादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागात्प्रागक्रमेण

ब्रह्मवचनं विहितः “वत् स्वाध्यायमधीयीतकामधृषं
 वजुः साम वा तद्ब्रह्मवचनम्” इति सोऽयं ब्रह्मवच
 जपोऽग्निमीळे इत्यान्वायक्रमेणैवावुत्तुयेः तथा “सर्वा ऋचः
 सर्वाणि ब्रह्मि सर्वाणि सामानि वाचः क्षोमे पारि-
 श्वरं संवतीति” विधीयते तथा “आग्निने यस्यामाने सूर्यो
 नोदियादपि सर्वा दाघतयोरनुब्रूयादिति” विधीयते तथा
 “रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते वो याजयति यो वा
 प्रतिष्ठेच्छाति याजयित्वा प्रतिष्ठेच्छ वाऽनन्नम् लिःस्वाध्यायं
 वेदमधीयीतेति” प्रायश्चित्तकूपं वेदपारायणं विहितम्
 इत्यादिषु कृतस्मन्मन्त्रावाहविनियोगेन संप्रदायपरम्-
 पर्यागत एव क्रम आदर्शनीयः । विशेषविनियोगस्तु
 मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणानुपजीव्या-
 श्रुत्याद्यनोदर्ययति अतोमन्त्रावाहकमाभावेऽपि न कश्चि-
 द्दोषः । इमे त्येत्यादिमन्त्रास्तु कल्पसुष्ठानक्रमेणैवास्माता
 इत्यापस्तम्बाद्यस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः ।
 आस्नातत्वादेव जपादिषुपि च एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे
 दीक्षाणीयेषुपि क्रमान्ता तथापि तस्या इदं दर्शपूर्णमास-
 विक्रितत्वेन तदपेक्षत्वादाश्रुत्यायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तम्
 अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन कल्पसुष्ठानसुपदिश्यो-
 पकरोति तर्हि “प्र वो वाजा” इत्यादीनां सामिधेनीनाम्-
 चानेव विनियोगमाश्रुत्यायनोब्रवीत “नमः प्रवक्तु” इत्यादय
 स्वनास्नाताः कुतो विनियुज्यन्ते ? इति चेत् नार्यं दोषः
 यास्मान्तरसमास्नातानां ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य विनियोगस्य
 गुणोपसंहारन्यायेनात्त वक्तव्यत्वात् सर्वथास्त्रां प्रत्ययमेकं
 कर्मेति न्यायविदः, तस्माच्चक्षेत्रे कल्पोऽप्यपेक्षितः” ।
 कात्या० व्या० कर्केण कल्पशास्त्रप्रयोजनमित्यं दर्शितं यथा-
 “इह पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति” “तमेतं
 वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा चद्वया
 यज्ञेनेति” “अग्निहोत्रं जुहुवद् स्वर्गकाम” इत्यादिभि-
 र्वाक्यैः कर्मणां स्वर्गपवर्गादिभ्येः साधनत्वं प्रतीयते ।
 तानि अग्निहोत्रादिकर्मणां विवेदाक्यैकवेद्यानि । वेद-
 वाक्यानि चानेकशास्त्रावस्थिततया ‘स्वतश्च प्रतिवाक्यं’
 नानाविधपरस्परविच्छेदाद्येकुरणेन दुर्बोधार्थाणि बहु-
 धिरववाद्वाक्यैर्भिन्नितानि च तथाहि “अग्निहोत्रं
 जुहुवात् संगकामः” इत्यत्र किं स्वर्गो होमाय, उत होमः
 स्वर्गाय, तथा अग्निहोत्रमन्त्रोपनिषानाद्यौ नामधेयं
 वेति तथा “स वै संवत्सर” दीक्षाभिरिति” इत्यादौ कश्चित्
 संवत्सरस्यैव सव्यार्थत्वम् सव्यसंवत्सरादौ तस्यैव

गौणत्वम् । अर्धवादादिभिश्च पाठात् विध्यर्धवादसंज्ञोऽपि
 भवति किमयं विधिः ? उतार्धवादः ? इति यद्यपि अग्निनि
 यवरस्त्रानि कुभङ्गुमारिचप्रभृतिभिर्धीर्भावाद्यां तानि वाक्यानि
 संज्ञेनिरासपूर्वकं यथायं व्याख्यातानि सन्ति । अधीत
 यास्नायां च तदार्धवगमोऽपि सुकर एव, तथापि तेषां
 नानाशास्त्राव्यवस्थितत्वेनेदानीन्तनैः सर्वैः पुत्रपैरध्येतुं
 प्राप्तं वाऽयक्यत्वात्तदधीनं कर्मणां ज्ञानं दुःशक्यमि-
 दानीन्तनानामिति मत्वा परमकारिणो भगवान् कात्या-
 यनाचार्यो नानाशास्त्रगतविधिवाक्यसंप्रदायकूपं कल्पसूत्रं
 प्रचीतवान्” । तत्र प्रतिपाद्यविषयाः कात्यायनस्यैव वक्ष्यन्ते
 आर्षेयकल्पसूत्रविषयाश्च “अथाप्येवकल्पो व्याख्या-
 तव्यः” इत्युपक्रम्य सर्वकृतप्रकृतिभूतस्य लिपिष्योऽप्योति-
 टोमस्य सर्वाङ्गैर्गणप्रकृतिभूतस्य ब्रूटस्य ह्यादयाहृष्य
 च ब्राह्मणवाक्येनैव प्रयोगो दर्शितस्तदुपजीवनेन
 कल्पन्तराणि प्रयोक्तव्यानीति दर्शयित्वादादौ अति-
 ग्वरणादिकमभिधाय १ प्र० “कृप्नो ज्योतिषोमोऽति-
 रात्रः षोडशिकः” इत्यादिना शौभरसुहंशीयमित्यनेन
 सामविधेययुक्तस्य प्रायश्चित्तस्य प्रयोगो दर्शितः । ततः “उपा-
 क्कै गायता नरः” इत्यादिना अभिज्ञवस्य प्रथमाहृष्य ।
 “पवस्य वाचः” इत्यादिना द्वितीयाहृष्य । “द्वियुतस्याव
 चा” इत्यादिना तृतीयाहृष्य । “पवमानोऽज्जीजनत्”
 इत्यादिना चतुर्थाहृष्य । “पवमानस्य विश्ववित्” इत्यादिना
 पञ्चमाहृष्य । “असूत प्रवाजिनः” इत्यादिना षष्ठाहृष्य ।
 “पृच्छः षडङ्गः समूढो वा व्यूढो वा” इत्यादिना पृच्छ-
 षडङ्गस्य त्रयाणां प्रयोगः । एवम् अर्धव्याहृष्य इत्या-
 दिना उत्तरव्याहृष्यः । २ प्र० “पवस्य वाचो अपियः”
 इत्यादिना अभिज्ञतोऽङ्गः कल्पः । “उपाकै गायता
 नरः” इत्यादिना स्वरसाम्नां प्रथमस्य । “पवस्य वाचोऽपि
 यः” इत्यादिना तेषां द्वितीयस्य “द्वियुतस्यावचा”
 इत्यादिना तृतीयस्य । “उपाकै गायता नरः” इत्यादिना
 विधुवायनानामाहसानां स्वरसाम्नाम् कल्पः । “उप त्वा
 जामयः” इत्यादिना विश्वजितः । “पौरमाठं मानवं
 जनिजम्” इत्यादिना आहवयोः पृच्छाभिज्ञवयोः ।
 ज्योतिषोममाज्येत्यादिना आयुषोमस्य । “पवस्य वाचोऽ-
 पियः” इत्यादिना गोमोमस्य । “उपाकै गायता नरः”
 इत्यादिना महाव्रतस्य । ३ प्र० “कृप्नो ज्योतिषोमः”
 इत्यादिना गोः आयुषः, अभिज्ञतः विश्वजितश्च
 महाव्रतस्य । “पवस्य वाचोऽपियः” इत्यादिना प्रथम-

वाहस्य । “एवैवोत्तरस्य कृष्णिः” इत्यादिना द्वितीय-
 त्तीययोः । “उपास्य गायता नरः” इति चतुर्थस्य ।
 “उपास्य गायता नरः” इत्यादिना प्रथमवाद्यध्वजस्य ।
 “एवैवोत्तरस्य कृष्णिः” इत्यादिना वाद्यध्वजस्य । “पव-
 मानस्य जित्पते” इत्यादिना श्येनरूपवाद्यध्वजस्य । “उपास्य
 गायता नरः” इत्यादिना एकत्रिकवाद्यध्वजस्य । ज्योतिषोमं
 बहिष्पव मानसिद्धादिना प्रथमब्राह्मणोमस्य । “एते
 असृपमिन्द्व” इत्यादिना द्वितीयतृतीयब्राह्मणोमयोः ।
 “अपिषवती प्रतिपत्” इत्यादिना चतुर्थत्रायसोमस्य ।
 “अग्नि ! आयूषि पवसे” इत्यादिना प्रथमस्याग्निष्टुतः ।
 “एवैवोत्तरस्य कृष्णिः” इत्यादिना द्वितीयतृतीयचतुर्थी-
 नामग्निष्टुताम् प्रजापतेरपूर्वस्य षडङ्गस्यस्यस्य, इषु
 नामकस्यस्य च । “प्र सोमासो अथन्दिपुः” इत्यादिना
 सव्यस्यारस्य ।
 ४ प्र० । “अग्नि ! आयूषि पवसे” इत्यादिना वैश्वदेव-
 वारुणप्रथमिकैकाहस्य । “कथा त्वं न जत्या पवसे”
 इत्यादिना वारुणप्रथमिकद्वितीयाहस्य । “उप त्वा
 जामयोगिरः” इत्यादिना यामपेधप्रथमाहस्य । “इन्द्रा-
 येन्दो ! मरुत्वते” इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य । “विश्व-
 कर्मन् हविषा” इत्यादिना तदीयतृतीयाहस्य शुनासीर्यस्य
 च । “पवसेन्दो ! उषासुतः” इत्यादिना उपहस्यस्य ।
 “द्वितीयस्य स्वरसान्” इत्यादिना अतपेयदूषणासवैश्व-
 स्तोमतीव्रसुडाजमेयेषु प्रत्यवरौहणीयाभ्यारौहणीययोः
 कल्पः । “वायोः शुक्रो अयामि त” इत्यादिना अभिवेच-
 नीयस्य । “राजा मेधाभिरीयते” इत्यादिना दशमेयस्य ।
 “केशवपनाय व्युष्टिर्हिरात्” इत्यादिना तदीयद्वितीया-
 हस्य । इत्थं चतस्रस्य ष्टतेषु । एवञ्च ऋग्वेदेण सप्तसुत्यस्य
 राजमेयस्य च ।

५ प्र० “राजा मेधाभिरीयते” इत्यादिना राजविराडो-
 रूपसदाम् । “रौरवयौषाजवे” इत्यादिना पुनस्तोमस्य
 चतुष्टोमस्य च । “उपोषु जात” इत्यादिना उद्भि-
 त्तुलभितोरपचितेषु । “वाहस्य बहिष्पवमानम्” इत्यादिना
 सव्यस्तोमोपचितेरग्नेः सोमयोच । “पुनानः सोम-
 धारया” इत्यादिना अथमगोपवमरुत्सोमानामिन्द्राग्नोः
 कुलायाच । “इन्द्रायेन्दो ! मरुत्वते” इत्यादिना इन्द्र-
 स्तोमस्य । “पवसे वाचो अपिय” इत्यादिना इन्द्रा-
 य्नोः सोमस्य वाद्यविचनस्य च । “पवसे वाचो अपियः”
 इत्यादिना द्वितीयविचनस्य । “श्येनवाज्यबहिष्पवमा-

नम्” इत्यादिना एकाहवाध्यानां कल्पः । एते एकाह-
 वाध्या इत्युक्तिश्च ।

६ प्र० । “कृष्णो ज्योतिषोमोऽतिरात्रोऽभौकृषिक” इत्या-
 दिना ज्योतिषोमातिरात्रस्य, आहीनिक्यारान्तेः सर्वसो-
 माप्नोर्वांसस्य, नवसप्तदशस्य, विषुवतः गोः स्याद्युषः विश्व-
 जिदभिजितोः एकस्तोमानाञ्च प्रथमाहस्य कल्पः
 “गोराज्यबहिष्पवमानम्” इत्यादिना, उक्तानां ज्योति-
 षोमातिरात्रादीनां द्वितीयतृतीयचतुर्थीहानाम् एकस्तो-
 मानाभाङ्गिरसचेतरस्यपिषवरूपाणां द्विरात्राणां च
 कल्पः । “अभिष्वस्य प्रथमस्याङ्कः” इत्यादिना गर्गात्रि-
 रात्रे प्रथमाहस्य । “उपोषु जातम्” इत्यादिना तत्र
 द्वितीयाहस्य । “पवसे वाचः” इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य
 कल्पः । “पवसे वाज सातवे” इत्यादिना अश्वमेधतिरा-
 त्रस्य । “प्रसोमासो विपचित” इत्यादिना वैदित्तिरात्रस्य ।
 “संवत्सरिकस्य विषुवतः” इत्यादिना, अन्दोमपवमान-
 त्तिरात्रस्य । ये गर्गात्ररात्रस्येत्यादिना अन्ववैश्वपराक-
 त्तिरात्रयोः कल्पः ।

७ प्र० । “उपास्य गायता नरः” इत्यादिना चतुरह
 प्रथमाहस्य । “पवसे वाचो अपियः” इत्यादिना तदी-
 यद्वितीयाहस्य । “द्विद्युतत्वात्वा” इत्यादिना तृती-
 याहस्य । “पवमानो अजीजनत्” इत्यादिना चतुर्थी-
 हस्य । “उपोषु जातम्” इत्यादिना जामदग्न्यचतुरहस्य ।
 “या जामदग्न्यस्य” इत्यादिना वाशितचतुरहस्य ।
 “प्रसोमासो विपचितः” इत्यादिना जाङ्गवचतुरहस्य ।
 “वैश्वामितोद्गृहः” इत्यादिना देवपञ्चरात्रस्य त्रया-
 ष्णामङ्गाम् । “पवमानो अजीजनत्” इत्यादिना तदीय-
 चतुर्थीहस्य । “पवमानस्य विश्ववित्” इत्यादिना पञ्च-
 माहस्य कल्पः । “एष चतुरहोयीदेवानाम्” इत्यादिना
 पञ्चशारदीयव्रतमन्थोः । “पृच्छः षडङ्गः समूढो व्यूढो वा”
 इत्यादिना अष्टषडङ्गायुष्कामपृच्छाख्यनानां षडङ्ग-
 हानाम् । “एष एव षडङ्गो यः क्रतुनाम्” इत्यादिना
 सप्तर्षीणां प्रजापतेः अन्दोगानां जमदग्नेरिन्द्रस्य च
 पञ्चसप्ररात्राणाम् । “वा देवानां पञ्चरात्रस्य” इत्यादिना
 जनकसप्ररात्रस्य । “एष एव षडङ्गो यः क्रतुनाम्” इत्यादिना
 पृच्छस्तोमस्य सप्ररात्रस्य अष्टरात्रनवरात्रयोश्च कल्पः ।

८ प्र० । “अग्नि आयूषि पवसे” इत्यादिना त्रिक-
 कृद्दशरात्रस्य हवीरङ्गोः । “द्विद्युतत्वात्वा” इत्या-
 दिना तदीयतृतीयाहस्य । “पवमानो अजीजनत्” इत्या-

दिना चतुर्थीहस्य । “पवमानस्य विश्ववित्” इत्यादिना पञ्च-
माहस्य । “अक्षयत प्रवाजिनम्” इत्यादिना षष्ठाहस्य ।
“ये सोमासः परावति” इत्यादिना सप्तमाहस्य । “पवमाना
अक्षयत” इत्यादिना अष्टमाहस्य । “उपोषु जातम्” इत्या-
दिना नवमाहस्य विश्वजिदतिरात्रस्य च कल्पः । “या वृह-
स्पतिसवस्य सा कुसुर्विन्दस्य” इत्यादिना कुसुर्विन्दुदश-
रात्रस्य । “पृथग्रात्मस्य पञ्चाहः” इत्यादिना अन्धोमदश-
रात्रस्य । “विष्टोमोऽग्निष्टोमोयत्” इत्यादिना देवपूर्दश-
रात्रस्य पुण्डरीकैकादशरात्रस्य च कल्पः । इत्येते
अहर्गणसाध्यत्वात् अहोना इत्युच्यन्ते इत्युक्तिश्च ।

८ प्र० । “द्वादशरात्रस्य षोडशिमन्नावतिरात्रौ” इत्यादिना
त्रयोदशरात्रयोर्द्वयोः, त्रयोदशविंशतिरात्रस्य, चतुर्दश-
रात्राणां त्रयाणां, पञ्चदशरात्राणां चतुर्षाम्, षोडशरात्र-
स्यैकस्य च कल्पः । एते सप्तसंज्ञा इत्युक्तिश्च । “सप्तदशरात्रे
चत्वार्याभिज्ञवकान्यहानि” इत्यादिना सप्तदशरात्रस्य,
अष्टादशरात्रस्य, एकोनविंशरात्रस्य च । “विंशतिरात्रे सां-
वत्सरिकौ विश्वजिदभिजितौ” इत्यादिना विंशतिरात्रस्य ।
एकविंशतिरात्रयोर्द्वयोः, त्रयोविंशतिरात्रस्य, चतु-
विंशतिरात्रसम्बन्धिषष्ठ्यातिरात्रयोश्च कल्पः । “पवस्वेन्दो !
वृषा सुतः” इत्यादिना त्रयोविंशतिरात्रस्य । “उपास्य
गायता नर” इत्यादिना तदीयप्रथमविशाखस्य । “एष
उखवृषा रथम्” इत्यादिना तदीयद्वितीयप्रभृतिविशाखस्य,
चतुर्विंशतिरात्रस्य च कल्पः । तत्रैकोत्तरष्टडाश्रष्टौ इत्यु-
क्तिश्च । “नानाब्रह्मसाम्नामतिरात्रः” इत्यादिना नानाब्रह्म-
सामादीनां त्रयाणां त्रयस्त्रिंशद्वात्राणाञ्च तत्र च
एकोत्तरष्टडानि सप्तैत्युक्तिश्च । “विष्टोनां ष्योतिष्टो-
मोऽतिरात्रोऽषोडशिकः” इत्यादिना विष्टोनाम् । “पृष्टः
षडहः समूढोवा” इत्यादिना, च विष्टोनाम् । “यथाति-
रात्रासु गाष्टोमस्य” इत्यादिना यथातिरात्रप्रभृतीनां
षष्ठाम्, एकपञ्चाशद्वात्रस्य, एकषष्टिरात्रस्य, यत्ररात्रस्य
सांवत्सरिकस्य गवाभयनस्य च कल्पः ।

९ प्र० । “मध्ये पृष्टस्य कृप्रोऽतिरात्रः” इत्यादिना मध्यं
पृष्टस्य, कृप्रानां व्यूहाग्निष्टोमेभ्य आद्वितीयादङ्कः कल्पः ।
“द्वितीयस्याङ्क” इत्यादिना तत्रैव द्वितीयाह्वादि पञ्चानाम-
ङ्काम् । “षष्ठमस्याङ्कः” इत्यादिना सप्तमप्रभृतीनां त्रयाणा-
मङ्काम् । “दशमस्याङ्कः पञ्चानाम्” इत्यादिना दशमाह-
प्रभृतिङ्कप्रस्य अन्धोमदशाहस्य अहर्गणस्य । “अस्य प्रजा
अहद्युतम्” इत्यादिना अन्धोमदशाहप्रथमाहस्य । “पवस्य

वाचो अपियः” इत्यादिना अन्धोमद्वितीयाहस्य ।
“द्विव्युततग्राहवा” इत्यादिना अन्धोमद्वितीयाहस्य ।
“पवमानो अजीजनत्” इत्यादिना अन्धोमचतुर्थाहस्य ।
“उत गुणासः” इत्यादिना तदीयपञ्चमषष्ठयोरङ्कोः । “ये
सोमासः परावति” इत्यादिना तत्र सप्तमाहस्य ।
“हिन्वन्ति अरसुस्ययः” इत्यादिना तत्र अष्टमाहस्य ।
“उपोषु जातम्” इत्यादिना नवमदशमयोरङ्कोः कल्पः ।
११ प्र० । “पुरस्तात् पृष्टस्य कृप्रोऽतिरात्रः” इत्यादिना पुर-
स्तात् पृष्टस्य, त्रिरात्राभिज्ञवस्य, गोः आशुपथ कल्पः । “अस्य
प्रजामनुद्युतम्” इत्यादिना द्वितीये अन्धोमे प्रथमाहस्य ।
“पवस्य वाचो अपियः” इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य ।
“द्विव्युततग्राहवा” इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य । “अश्वे
तु सतवसे” इत्यादिना तत्र चतुर्थपञ्चमयोः षष्ठस्य च ।
“ये सोमासः परावति” इत्यादिना सप्तमादिदशमनानां,
महाव्रतस्यातिरात्रस्य च कल्पः । “विष्टतिभिः कृप्रम्”
इत्यादिना दृतिकृण्डपायिनामयनानां, द्वादशसंवत्सरस्य,
षड्विंशतिसंवत्सरस्य, यत्रसंवत्सरस्य, अग्नेः षड्विंश-
ध्यायनस्य च । “प्रथमस्य सारसतस्य षोडशिमन्ना-
वतिरात्रौ” इत्यादिना त्रयाणां सारसतीर्णां, द्वाषष्टत-
तैरयोः, सर्षत्वातिरात्रयोः दश प्रथमस्य च कल्पः ।
“पवस्य वाचो अपियः” इत्यादिना दश द्वितीयस्य, तत्र
उत्तरपण्णासे विपर्यासस्य च कल्पः । इत्येवं यागविशेषे
दिनभेदे सूक्तपाठादिप्रयोगो दर्शितः । अन्येषु आश्वलाय-
नसूत्रादिरूपेषु तेषु प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्तच्छब्दे
दृश्याः । कल्पपन्थश्च वेदाङ्गभेदः तन्मूलमङ्गशब्दे ७२ पृ०
शिल्पादिशाक्यसूक्तम् तत्र “हृषौ कल्पो ऽथ पयते”
इत्यत्र वैदिककर्माणां विधानज्ञानस्य कल्पपन्थाधीनत्वात्
कर्मासाधनत्वेन हस्तघाटश्याञ्जलता । पिष्टकल्पः आङ्ककल्पः
पशुकल्प इत्यादि “कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य
संविधाम्” रघुः । अतुष्टाने । “वैश्यावक्ष्यौ चकल्पस्य” मनुः ।
सपूर्वपदः कल्पप्रत्ययनिष्पद्यस्तु ईषदशसाम्प्रत्ययार्थे ।
“एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणसुखविशेषाः” सां०
का० । “कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम्” कृष्णः ।
“आङ्ककल्पात्कथं यजुर्वेदपरिशिष्टभागः यजुर्वेदशब्दे
विद्यति । अथर्ववेदस्यांशभेदरूपकल्पस्तु पञ्चविधः ।
“नक्षत्रकल्पोवेदानां संज्ञितानां तथैव च । चतुर्थः
स्यादाङ्करसः यान्तिकल्पश्च पञ्चमः” विष्णुपु० । ऐसा०
दा० देवीपुराणे च “पञ्च कल्पा भवन्ति नक्षत्रकल्पो

वेदानः संहिताविधिराक्ररसः शान्तिकल्पश्च आच-
र्यः” इति ।

कल्पकृत्वि० कल्पयति रचयति आरोपयति वा रूप-विष्-
णुत् । १ रचये २ आरोपये च । ३ कर्चूरे (कचूर) भावप्र०
४ नापिते पु० यन्त्रमाला तस्य केशवेश्वरकलात् तच्छेद-
त्वात् वा तदात्वम् । कल्प+स्थार्थे कृत् । ४ कल्पयन्टार्थे च
कल्पकारः पु० कल्पं कल्पयन् करोति कृ-णुत् । १ कल्पयन्-
कारकेषु आश्रयायनादिषु कल्पं वेशं करोति अण् ।
२ वेशादिकारके त्वि० ३ नापिते पु० णुत् । कल्पकरोऽप्यत्र
कल्पक्षय पु० कल्पस्य कृष्टेः रचनाविशेषस्य चयोज्यत् ।
प्रत्यये । “पुरा कल्पक्षये वृत्ते जातं जलमयं जगत्”
वृत्तकथा । “कल्पक्षये पुनश्चेत्तु प्रविशन्ति परं पदम्”
विष्णुपुरा० ।

कल्पतरु पु० कर्म० राज्ञशिवोवत् त० वा । १ देवतकभेदे
कल्पपादपशब्दे विवर्तितः । “आसीत् कल्पतरुच्छाया-
नाश्रिता सुरभिः पथि” “मेरौ कल्पतरोरिव” रघुः ।
“भिगमकल्पतरोगीर्णितं फलम्” भाग० १, १, २ । २ कृष्टति-
निबन्धनभेदे शरीरकच्छतभाष्यटीकाभाषितोव्याख्यान
रूपे श्यन्ते च

कल्पद्रुम पु० कर्म० राज्ञशिवोवत् त० वा । देवतकभेदे ।
संकल्पविषयफलदायकत्वाच्च तस्य कल्पद्रुमत्वम् “असृजु-
यतोन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः” कुमा० । “नावुद्ध
कल्पद्रुमतां विज्ञाय जातं तमात्मन्यसिपत्नहन्तम्” रघुः ।
“कल्पद्रुमैरिह विषित्तफलैर्विरेजुः” माघः । कल्पद्रु-
कल्पवृक्षादयोऽप्यत्र ।

कल्पन न० रूप-कृदने भावे ण्युट् । १ कृदने त्रिका० । रूप-
सामर्थ्ये षिच्-भावे ण्युट् । २ रचनायाम् ३ विधाने
४ आरोपे च ।

कल्पना स्त्री रूप-विष्-भावे युच् । १ रचनायाम् “उद्वा-
रेऽनुवृते तेषामियं स्यादयकल्पना” मनुः । “प्रबन्धकल्पना
कथा” अम० २ विधाने ३ आरोपे ४ अण् । कल्पयन् करोति
“सकल्पनं विरदगणं वक्ष्यिषः” माघः । ४ व्यतिरेकव्याप्ति-
ज्ञानाधीने अनुमानभेदे नैया० ५ अर्थापत्तिरूपे प्रमाणा-
ऽन्तरे मीमांसकावेदान्तिसाङ्गः । आरोपश्चाविद्य-
मानपदार्थस्य अन्यत्र स्थितस्य अन्यत्र प्रतिभावरूपः
मानसव्यापारः । “कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं मिर्वि-
कल्पकम्” सर्वद० ष० । यथा रज्ज्वौ सर्पकल्पना ।
वेदान्तिमते एषं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पनारूप आरोपः ।

“विश्वयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्य शरीरिणः । उपास-
कानां विद्युर्षं ब्रह्मणोरूपकल्पना” । निराकारस्य
साकरतया जगदाकारेणारोपोऽपि कल्पनैव स चा-
ध्यासशब्दे उक्तः । तदेतत् सुक्ताफले तद्वीकायां च
निस्कीर्तं यथा—

“अहमेवाहमेवाप्ये नान्यथात् सदसत् परम् ।
पसादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्माहम्” सुक्ताफ० ।
“अहमेवेति कर्त्तृन्तरस्य व्यापृत्तिः आसमेवेति क्रिया-
न्तरस्य । अप्ये मायासम्बन्धादहमेव त्रिधा विभक्त इत्यर्थः,
पयान्मायाविद्योमादनन्तरमहमेव प्रपञ्चस्यादि-
मध्यावसानेषु कृत्मित्यर्थः । यच्चैतत् प्रपञ्चरूपं तदप्यहं
नान्यत्र सिद्धं मय्यारोपितं यथाऽन्यत्र सिद्धः सर्पोरज्जौ
एवं विवेचनात् भ्रमे निवृत्ते योऽवशिष्येत सोऽहमस्मि
इदन्तया स्वरूपस्य निर्देष्टुमशक्यत्वादेव सञ्च्यते । एतेन यथा
कटकादिपुष्पात्पथेऽपि सुवर्णत्वमेव सत्यम् । तथा जगदा-
दिमध्यान्नेषु नृष्यतं सत्तामात्रं भगवत्स्वरूपमिति लक्षणाधि-
कृत्युक्तं, न तावदस्यासम्भवः “सदेव सोम्येदम्” इत्यादि-
श्रुतिसिद्धत्वात् । न च कालाकाशादिपुष्पितिव्याप्तिः तदुत्-
पत्तेः श्रुतत्वात् विमतमनित्यं बाध्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यनु-
मानाच्च । नापि साकारेषु चतुर्ष्वप्याप्तिः तेषामाकारति-
रोहितत्वात् तस्माद्भिर्दोषं लक्षयम् । एवं सामान्यलक्षण-
सङ्गा विशेषाच्चक्षयित्वाह “टी०” “स हे धा निराकारः साका-
रश्च अन्ववच्छिन्नं चेतन्यं निराकारः सत्त्वावच्छिन्नं चेतन्यं
साकारः । स चतुर्धा रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्त्वे पुरुषः १
रजसा ब्रह्मा २ तमसा रुद्रः ३ शुभ्रे विष्णुरेव ४” मुक्ता० ।
‘स हे धेति हे धात्वमेवाह भिरिति अन्ववच्छिन्ने वस्तुन्यव-
च्छेदक उपाधिराकारः तेन रक्षितो निराकारः तत्-
रक्षितोऽन्यः । तन्नाद्यं लक्षयति अन्ववच्छिन्नमिति ।
द्वितीयं लक्षयति, सत्वेति । अस्सैव भेदानाह स
वेति सः साकारः । तदाद्यं भेदनाह रजस्तमोभ्यामिति ।
तुल्याभ्यां रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्त्वे प्रतिफलितं चेतन्यं
पुरुषशब्दार्थ इति पूरणीयम् । एवमुत्तरत्र रजस्तमोभ्या-
मिति तृतीयया तयोर्प्राधान्यं “सहयुक्ते चाप्राधान्ये” (पा०)
इति अरण्यात् तेन पुरुषे सत्त्वं नकुलं, रजस्तमश्च तदपेक्ष-
या न्यूनमित्यर्थः । न तु त्रीणि सत्त्वैव त्रिसाम्यस्य
प्रकृतिलक्षणत्वात्, स्त्रीकाधिकभावस्यैषां कार्यमस्यो न तु
मात्रादिमूर्त्तद्रव्यवत् प्रत्यक्षः । युक्तपक्षं ह्यदोर्बर्त्तते, सत्व-
पक्षं त्रिषु । द्वितीयं भेदनाह रजसेति । रजसा युक्ते सत्त्वे

ब्रह्मा । अत्र च जातया विद्यमानमपि तमो रजसः प्राधान्यं वक्तुं नोक्तम् नतु तन्नाशयेव तत्कार्यक्षोप- लम्भात् ततोवा तु प्राग्वत् तेन ब्रह्मणि तमस्योक्तं तद- पेक्षया रजः प्रभूतमित्यर्थः । रजसः प्रागुक्तिः सत्त्वापेक्षया हेतुत्वात् तुर्यपकरणसुरोधाच्च ततोयं भेदमाह तमसेति । अत्र रजोमात्रासुरोधादिकं प्राग्वत् । अतर्धमाह शुद्धे विष्णु- रेवेति शुद्धे रजसमोभ्यामसृष्टे सत्ये विष्णु रैव विष्णु संज्ञैव क्रियते न तु तत्रावनन्तरत्वं ज्ञानरमित्येव शब्दार्थः । तथाहि 'तमेन विशुद्धोर्जितसत्त्वाकारं सदाशिव इत्याचक्षते' शंभाः । पशुपतिरिति पाशुपताः । पुरुषोत्तम इति पाञ्चरात्राः । आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः । ईश्वर इति शात- कुब्जाः । इह तु तस्य विष्णु संज्ञैव । यद्वा विष्णुं पञ्चात्मक- मित्यत्र पञ्चानामपि विष्णु संज्ञासङ्गा चतुर्णां संज्ञा- न्तरमभ्युक्तम् । शुद्धसत्त्वोपाधिस्तु विष्णु संज्ञ एवेत्येव शब्दार्थः । ते च ब्रह्मविष्णु रुद्राः प्रत्येकम् आधिदैविकादिभेदात् त्वेधा विष्णु रेव' टी० "अगोचरस्य गोचरत्वे हेतुः प्रकृतियुगः सत्वम्, गोचरस्य बहुरूपत्वे रजः, बहुरूपस्य तिरोहित- त्वे तमः । तथा परस्परसुदाभीनत्वे सत्वम्" सुक्ता० । "एवमुपाधिभेदान् पञ्चरूपतामङ्गा इदानीमनु- संहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगादपाधीन् लक्षयति अगोचरस्येति । अगोचरस्य अविषयभूतस्य वस्तुमोगोचरत्वे विषयीभावे हेतुर्थः प्रकृतियुगः तत् सत्वमित्यर्थः । हेतुः प्रकृतियुगइत्युत्तरत्वं पञ्चस्यनुवर्त्तते । गोचरस्य सतो- यत्सम्बन्धाद्धानात्वं तद्रजः । तस्यैव तिरोहितत्वे का- रणात्मनावस्थाने हेतुत्वमः इत्यर्थः । विभागे इत्यनुक्त्वा सत्कार्यं पञ्चाश्रयणात्तिरोहितत्वे इत्युक्तम् । एवमाधि- दैविकोपाधिस्वरूपसङ्गा आध्यात्मिकोपाधिस्वरूपमाह तथेति । अयमर्थः परस्परसुदाभीनमित्यदिपत्सु उदाभीनत्वे हेतुः सत्वम् इति टी० "गोचरत्वे सत्वम्, उपकारित्वे रजः, अपकारित्वे तमः । गोचरत्वादीनि, स्थितिस्वरूपसं- हाराः" सुक्ता० । "आधिदैविकाध्यात्मिकोपाधिस्वरूपादा- धिभूतोपाधिस्वरूपमपि जज्ञितं" येन हि एकस्मिन् वस्तुनि द्विरूपोविच्छेदः अथावाधिभौतिकः तदुक्तम् "योध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽभावेवाधिदैविकः । य- स्मिन्मोभयविच्छेदः स सत्तोऽपिभौतिकः" । उक्तान् गोचरत्वादीन् उपाधीनुक्तीलयत्तुमाह गोचरत्वादीनीति । गोचरत्वबहुरूपत्वतिरोहितत्वानि क्रमात् स्थित्यादिगट्टे- र्च्यन्त इत्यर्थः । न चैव' सृष्टरमन्तर्स्थितिरिति विद-

द्वत्तं यद्वा स्थितिपूर्वकत्वात् सृष्टेः । स्थिता हि तदा- दयोषटाद्यात्मना सृज्यन्ते नास्थिता इति अतएवोक्तं "सत्त्वं त्रिविक्रमस्थितये सत्त्वायवा विभर्षि शुक्तं खलु वर्षमा- तनः । स्वर्गाय रक्तं रजसोपसंहितं लक्ष्यं च वर्षं तमसा जनास्यते" इति टी० "उदासीनत्वादीनि च" सुक्ता० । "एवमाध्यात्मिकेषूपोत्थाह उदासीनेति । अयमर्थः यदि चैवादेरुपकाराः उपकारवैधुष्येणावस्थानं वा स्थितिः । उपकारकत्वेन सृष्टिः । अपकारकत्वेन तु संहारः । ततश्च जगत्स्थित्यादिहेतव आधिदैविकाः, अन्धे त्वाध्यात्मिकाः । सुरनरादयः अयताराश्च सर्वे विना लक्षणम्, स तु पुरुषः त्रिविक्रमावतारत्वात् यथोक्तम् "तयोर्नां पुनरेवाहमदिस्था- मास कश्यपात् । उभेन्द्र इति विख्यातो वासनत्वाच्च वासनः" (भाग०) इति । अत एव तत्र तत्र विश्वरूपप्रकटनं पूर्वोक्तारदेशवात्सल्यञ्च । इत्युक्ते चाद्यापि कृष्णस्य मूर्त्तौ त्रिविक्रमचिह्नं लक्षणव्यपदेशश्च । अतएव प्रह्लादमहोदयैः कृत- हारकामाहात्म्ये तृतीये अध्याये वैकुण्ठमलङ्कारिष्यता भगवता सकलं निजं तेजसासां मूर्त्तौ विन्य- स्तमिति दर्शितम् । तथा हि "यत्र त्रिविक्रमो मूर्त्तिर्वहते यत्र गोमती । भरा कृत्तिं प्रयास्यन्ति चक्र- तीर्थेन संगताः । कनेवरं परिच्यक्तं प्रभासे हरिणा तदा । कक्षाभिः संहितं तेजसासां मूर्त्तौ नियेशितम् । तस्मात् कलियुगे विप्रा ! नान्यत्र प्राप्यते हरिः । यदि कार्यं हि लक्षणेन तत्र गच्छत मा चिरम्" इति । तथा "आदौ त्रिविक्रम इति स्थितिरासीनुमहीतये । लक्षणस्य तु कलान्यासात् लक्षण इत्यभिधीयत" इति । यत् सत्त्वं विशुद्धमित्यादिना शुद्धसत्त्वतासंकीर्तनं तत् सत्वमूयस्व- विषयं, न तु यथानुभवैव गुणान्तरकायेत्याद्युपल- म्भात् तत्र तदसत्यमन्यत्र तु वास्तवमिति तु भक्ति- मात्वं तस्मात् पुरुष एवायमिति सन्नाष्टव्यं निष्कटव्यं चेदमुपरिष्ठात् । यथा चैता ब्रह्मादिमूख्येयुषामूलाः तथा ह्यासादयोरमाद्य तन्मूला एवेत्युपरिष्ठात् प्रवेदयिष्यामः । किं बहुना तन्त्रितयतारतयवैचित्र्याक्रान्तिमिदं विश्वं तदुक्तं "न तदस्ति पृथिव्यां वा दिव देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतजैर्ज्ञातं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैरिति" टी० "तेषु विष्णु ब्रह्मरुद्रा निमित्तं पुरुष उपादानं गोचरत्वे तु चेतन्यम्, एव पञ्च भेदाः तत्र निराकारः" सुक्ता० । एवमुपाधिस्वरूपं निर्धार्योपाहितेषु संस्थाविशेषस्यो- पयोगमाह तेऽप्यिति" तेषु स्थितिमृष्टिसंहारेषु विष्णु-

दयः क्रमान् निमित्तम् ज्ञानात् इव घटस्य, पृथक् उपादानं समवायिकारणं घटस्येव सृत्, इटा च कारणद्वयपूर्विका कार्यप्रवृत्तिः असमवायिकारणं तु निमित्तान्तर्गतमेवेति पृथङ्नोक्तम् । अतएव “अन्यथादितरतथेति” भाग० प्रथमश्लोके ह्यभेदोपात्तम् । गोचरत्वे प्रतीतिविषयत्वे तु निर्विशेषचैतन्यं हेतुः “तस्य भाषा सर्वमिदं विभातीति” श्रुतेः । तत्र स्थित्यादिनिमित्तार्थं त्रयः, उपादानार्थं चक्रः गोचरत्वार्थमन्यथेति “विष्णुं पञ्चात्मकम् इत्यत्र पञ्चैवोक्ता न न्यूनाधिका इत्यभिप्रेत्याह एवमिति । नचैधमेकः सामान्यात्मा विशेषरूपस्य पञ्चेति षट्कृमायङ्गु विशेषपरिहारे सामान्यस्थानवस्थानात् एवं तावत् पञ्च वक्ष्यन्ति स्वयं बक्षयित्वा तदेव मन्यानन्तरानुरूपेण लक्षणेन दृढयित्वाहाह तत्रेति । निराकार इति निराकारस्य लक्षणं कथ्यत इत्यर्थः” टी० । “न यत्र कालोऽनिभिषां परः प्रभुः कुतो तु देवा जगतां य ईश्वरे । न यत्र सत्त्वं न रजस्तमस्य न वै विकारो न महान् प्रधानम् । परं पदं वैष्णवमामनन्ति तत् यत्र नेतीत्यतदुत्सृष्टवः । विष्टव्य दौरात्म्यमनन्यसौ हृदा हृदोपगुह्याह पदं पदे” (भाग०) श्रुता० । “तत्रापि न यत्रेति तटस्यस्य परं पदमिति स्वरूपस्य । तत् परं पदं वैष्णवम् आमनन्ति विष्णुनाधिष्ठितं अधिष्ठाताधिष्ठितेन रात्राधिष्ठितवत् ब्रह्मादिपदानामपि विष्णुनाधिष्ठितत्वात् परमित्युक्तं विष्णुनेवाधिष्ठितमित्यर्थः । यत्र पदे कालोनास्ति यः अनभिषां ब्रह्मादीनां परः प्रभुः सङ्गत्तां महाप्रनयेऽपि नाशोनाख्येवेत्यर्थः । अतएव कालाभावे किंपुनर्यायेन देवा अपि तत्र न सन्तीत्याह कुतोऽस्ति । तथा देवाभावे जीवा अपि न सन्तीत्याह जगतामिति । ये देवा जगताम् उच्चावचां गतिं गच्छतां जीवानासीशः तेषां का वार्त्ता ? तत्कृतविभ्रगन्धोऽपि नास्तीत्याह ईश्वरे इत्यनित्यत्वद्योतनार्थं छिट्प्रयोगः । यत्र च पदे सत्त्वादिर्नास्ति सत्वमिन्द्रियदेवतारूपं, रज इन्द्रियम्, तम इन्द्रियार्थरूपं, विकारोऽहङ्कारस्तेषां लवासां कारणं महान् बुद्धितत्त्वं तदहङ्कारस्य प्रधानमव्यक्तं तन्महत्तः । सत्त्वाद्यभावादेतत् प्राप्नवतां पुनर्जन्मादिगङ्गावोजलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः । एवं दु खं भास्तीत्युक्त्वाऽसमस्तीत्याह यत्रेतीति । यत् विष्णुपदं हृदा मनसा उपगुह्यात्सिध्य अनन्यसौ हृदाभवन्ति अन्यत्र विषये प्रीतिं परित्यजन्ति ताडकसुखाभावात् तद्वि पदे पदे लक्ष्ये लक्ष्ये अहर्षपदं अहर्षस्य आदरस्य स्थानम् उत्तरोत्तरचमत्करणीय-

त्वात् दौरात्म्यं विष्टव्य अनादिदुर्वासनावासितत्वं त्यक्त्वा विषयान्तरसृष्टिरपि नास्तीत्यर्थः नेति नेतीत्युपनिषदपदेयविश्वासबलात् अतत् विष्णुपदादन्यत् उत्सृष्टव्यः स्वेच्छयैतोत्सृष्टवन्तः । नित्यनिरविशयसुखानुभवरूपे विष्णुपदे अनुभविता अनुभवं अतु भवनीय इति कर्त्तृकरणकर्माणि अतच्छब्देनोच्यन्ते तानि ह्यनुभवार्थसुपादोयन्ते सत्यनुभवे तु त्यज्यन्ते असत्यत्वादनारायत्वाच्च” टी० । “इत्थं ह्यनिरूपरमेद्गुणस्थितो विज्ञानदृश्वीत्युत्सृष्टव्यः” । पुरुषः—“भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् । स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः” (भाग०) श्रुता० । “एवमस्य द्विविधलक्षणसृक्त्वा अत्राधिकारिणमाह इत्यमिति । इत्थं व्यवस्थितः अनेन प्रकारेण विशिष्टामवस्थामापन्नो ह्यनिरूपरमेत् न किञ्चित् कुर्यात् यतोविज्ञानस्य विशुद्धज्ञानरूपस्य विष्णोर्दृक् दर्शनं साक्षात्कारः तस्य वीर्यं बलं तेन सुरम्बितो यथा पुनर्नोदेति तथा ह्यंशितः व्याशयोजोवत्वोपाधिभ्येन स तथा । अयमर्थः यक्ष्यमाणभूमिकोपासनाक्रमबलात् सत्यपुरुषान्यताख्यातिभाषणसामपि सायुज्यार्थी निरोद्धकाम इत्येतामवस्थामापन्नो ह्यनिरुत्वाधिक्रयते मान्यः । अत्रश्रुत्याधिकारिनिर्धारार्थं इत्यमित्यादि ज्ञेयम् अन्यथास्योदरणं निःप्रयोजनं स्यात् । इति शुकः राजानं प्रति पुरुषलक्षणमाह । भूतैरित्यादि । आत्मसृष्टैः आत्मना प्रकृतिमधिष्ठाय सृष्टैः पुरं देहं विराजं ब्रह्माण्डं विरचय्य निष्पाद्य तस्मिन् स्वांशेन जीवकलया यदा प्रविष्टः तदा पुरुषसंज्ञामवाप पुरि शयनाहसनान्ना पुरुषः अनंशोऽप्यंशोक्तः कल्पनया । नारायणः जलशायी आदिदेवो निराकारः” टी० । श्रुताफलस्थाः श्लोकास्तु भागवतीयाः ।

कल्पनाकाल इति० कल्पनायाः कालः कालो यस्य । संकल्पवदामुविनाशिनो अस्थिरे पदार्थे इति० ।

कल्पनी स्त्री लप-छेदने करणे ल्युट् ङीप् । कर्त्तर्याम् । (कार्त्तु) हेमच० ।

कल्पपादपु० कर्त्त० राक्षशिरोवत् त० स० वा । १ सुरतरुभेदे “सृष्टा न चक्रोऽक्षपितकल्पपादपः” नैष० । महादानान्तर्गते स्वर्णनिर्मितपादपाकारे देवे २ इत्यभेदे तद्विधानं हेमा० दा० उक्तं यथा—

“मत्स्य उवाच । “कल्पपादपदानाख्यमतः परमउत्तमम् । महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम् । पुण्यं दिन-

मयासाद्य तृष्णापुत्रदानवत् । पुत्र्याहवाचने कृत्या-
 ष्चोक्तेशावाचने तथा । अतिगन्धर्वपश्चरभूषणाच्छा-
 दनादिकम्” । आदिशब्देन काखदेयद्विनाशविधादि-
 पूजापुष्टं त्विगन्धर्वपश्चरभूषण-मधुपर्क-दान-होम-वेदिको-
 परिचरु-वेचनपञ्चवर्ष-वितानपताक्रातोरणादि, मत्स्य-
 पुराणोक्ततृष्णापुत्रदानवत् इतिव्यम् । “काञ्चनान्”
 कारयेदृष्टान् नानाफलवसन्तितान् । नानाविहारवस्त्राणि
 भूषणानि च कारयेत्” । नानाफलेति, पुंस्त्रीगो-
 मज-वाजि-मधि-वज्र-कनक-रजत-मद्युफलादानि ।
 “यस्मिन्निपत्तादूर्ध्वमावृष्टान् प्रकल्पयेत् । अर्घ्यात् कृत्प्र-
 ष्ववर्षे च कारयेत् कल्पपादपम् । गुह्यप्रस्थोपरिटाञ्च
 वितवस्त्रयुगादतम् । कामदेवमधस्ताञ्च सकलत्वं प्रक-
 ल्पयेत्” । अर्घ्यात् कृत्प्रसवर्षे स्मिति, यथायस्मिन् दानार्थकृत्प्र-
 ष्ववर्षे स्मितिं प्रकल्प्यादितिमासहितं कल्पपादपं कृत्यात्
 द्वितीयमर्षे चतुर्था विभक्त्यै एकैकायेन वज्रमाषस्त्र-
 देवतासहितान् वनानादीन् विदध्यात्, गुह्यप्रस्थोऽत्र
 “द्वान्नि यत्पश्चिकः प्रस्यः पुराणे परिकीर्तित” इति ।
 प्रकल्प्यादिवचनं प्रकल्प्यादने, कामदेवस्वरूपं विष्णु धर्मो-
 च्चरात् “कामदेवस्तु कर्त्तव्यो रूपेणाप्रतिभो भवि । अष्ट-
 बाहुः प्रकृत्तव्यः यक्षपक्षविभूषणः । चापवाचकरश्चैव
 चमाकुञ्जितलोचनः । इतिः पीतिसायासिभिर्भार्याश्चेता-
 क्षपोष्णवा । चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पद्मग्रीवरूपमनोहराः ।
 चत्वारश्च करास्तस्य कार्या भाव्यास्तनोपनाः । केतुच-
 नकरः कार्यः पञ्चपावसुखोमहाभित्ति” । अथस्तादिति
 प्रकल्पादिभिरपि सम्बध्यते । अत्र प्रकल्पौ परिभाषाभावात्
 पुत्रवेच्छया प्रतिमादिपरिभाषानिवनः । “वन्नामं पूर्व-
 वत्तदसुरीवायेन कल्पयेत्” तुरीयायेन, द्वितीयायेन
 चतुर्थायेनेत्यर्थः । तद्वत्कल्पयन्वत्, पञ्चबाह्वं गुह्यप्रस्थो-
 परिमतं प्रकल्पादिप्रतिमान्ति । कृत्यादित्यर्थः । केचित्तु
 कामदेवमधस्तात् प्रकल्पयेदिति वन्नामद्वयो बोधवन्ति, तन्कर्त्त-
 तत्प्रतिभैव कर्त्तव्या । “मन्दां दक्षिणे पाचे” अत्रिवा सार्धं
 चतोपरि” । पश्चिमे पारिभङ्गस्तु सार्विल्या सृष्ट जीरके ।
 सुरभीसंयुतं तद्विनेयं हरिचन्दनम् । तुरीयायेन कुर्वीत
 शौभ्येन कल्पयन्वत्” । शौभ्येन चतुर्थायेन, सार्व-
 लीलचणमाह नारदः “पद्माधना च सार्विली सार्विल-
 कनकचतुः” । सुरभीचणमं प्रकल्प्यादपुराणे “वपत्त्या
 सुरभी, धेनुवारका प्रकल्पनीति, “शौभ्येन, उत्तरेच ।
 चतादीनापि परिभाषामेच्छायां तद्वदिति वचनात् वचि-

भानाञ्च प्रस्यपरिभाषात्वमवधेयम् । “कौशेयवस्त्रसंज्ञानि-
 क्षुमास्त्यफलास्तितान् । तथाष्टौ पूर्व कल्पयान् पादुकासन-
 भाजनम् । दोषकोपानहृच्छलचामरासनसंयुतम् । फल-
 मास्त्ययतं तद्वदुपरिटाहितानवकम् । तच्चाटाद्य धान्यानि
 वधनात् परिकल्पयेत्” । अयमभाजनं, भोष्णान्वित-
 भाजनं वितानं पञ्चवर्षम् । अथ पूर्ववत् पूर्वोद्यु रवि-
 वाचनं विधाव शोभते प्राञ्जल्यवाचनादिपूर्णास्तित्यर्थेन
 कर्त्तव्येन वनापयेत् । “होमाधवावसाने च स्थापितो
 वेदिपुङ्गवः । त्रिःप्रदक्षिणभाटल्य मन्त्रमेतददीरेवेत् ।
 नमस्ते कल्पयन्वाव चिन्मिताधेप्रदायिने । विश्वभ्रातृ
 देवाय नमस्ते विश्वसुर्त्तये । यस्मात् त्वमेव विश्वात्मा
 प्रकल्पा स्थापुर्दिगाकरः । नृत्तार्त्त परं वीजमतः पाहि
 वनातनः । त्वमेवामृतवर्षस्वसननः पुरवोऽव्ययः । व-
 नानाद्यैवप्रेतः वन् पाहि वंशारसागरात्” । अमृता,
 देवाः तेषां वर्षेण, अमृतवर्षस्वम् । “एतन्मामन्त्रं तं
 दद्यात् पुरवे कल्पपादपम् । चतुर्थ्यापि अतिगन्धः
 वनानादीन् प्रकल्पयेत्” । दानवाक्यमत्र तृष्णापुत्रपोक्त-
 मूर्ध्नीयं, चतुर्थ्यः प्रकल्पयेदित्येकैकम् दद्यादित्यर्थः ।
 चतुर्थ्य इतिवचनादत्र चतुर्थ्यानिवर्त्तिजां वरणासिति गम्यते
 अतिगन्धकपसे तु अतिगन्ध इति अतिगन्धे इत्यर्थः ।
 एतन्निश्च पक्षे जापकादिभ्योऽन्वैव दक्षिणा दातव्या ।
 वेदचतुष्टयापेक्षया चतुःष्वत्सवितदमृत्विजासिति केचित् ।
 इहापि “प्राथ्य तेषामनुत्ताराञ्च तथाच्छेभ्योपि दापये-
 दिति” नोक्तव्यम् । दक्षिणासिन्धुवत् पूर्ववत् । अत्ये-
 ष्वेकाग्निवत् कृत्याद् पुरवे वाधिपूजनम् । न वित्तयाद्युं
 कुर्वीत न च विश्वयवान् भवेत्” । अत्येविवरवत्तद्वत्
 प्रकल्प्यादने । ततः पुत्र्याहवाचने कृते वेदिसभीषं गत्या
 कृतदेवपूजोवज्जलानोपुत्रच पूर्ववदेव देवताविषर्जनं कृत्यात् ।
 “अनेन विधिना वस्तु महादानं निवेदयेत् । सर्वपाप-
 विनिर्मुक्तः शोऽन्वमेधकलं लभेत् । अक्षरौमिः परि-
 टतः विश्वचारणपद्मर्गः । भूतान् भ्रष्टांश्च महुजांस्तार-
 येद्रीमसंसितान् । कृत्यमानो दिवःपुत्रे पितृपुत्रप्रपौ-
 त्तवान् । विमानेनाकीर्त्तयेन विष्णु लोकं च गच्छति ।
 दिवि कल्पयतं तिष्ठेद्भ्राजराजो भवेत् ततः । नारायण-
 वनोपेतो नारायणपरायणः । नारायणकथासक्तो ना-
 रायणपुरं व्रजेत् । यो वा पठेत् सकलकल्पतद्दानं,
 यो वा शृणोति पुरवोऽत्ययनः करेहा । शोऽपीन्द्रलोक-
 मविगम्य महाक्षरौभिकैश्चनरं वसति पापविमुक्तदेहः” ।

इति मन्त्रपुराणोक्तकल्पतद्दानविधिः। तत्रैव चिक्रपुराणे,
 “वनतृणमार उवाच । अथान्यत् सर्वप्रवृत्तानि कल्पपाद-
 पयुक्तम् । यतन्निष्पद्य कर्तव्यं सर्वस्यस्यवन्नि-
 तम्” । सर्वशाखाः, सर्वदिगन्तशाखाः । “शाखायां
 विभिन्ना कृत्वा मुक्तादास प्रसम्भितम् । दिव्यैर्करैश्चैव
 चाङ्कुराणि प्रविशयेत्” । दिव्यैः, उत्कृष्टैरित्यर्थः ।
 “प्रवाहङ्कारवेहोमान् प्रवासेन द्रुमस्य च” । प्रवासेन प्रवा-
 हङ्कारवेदिति, विदुर्नैर्बलपञ्चवान् कारवेद्यद्विधेः। “कलानि
 पद्मरागैश्च पारिजातस्य शोभनम् । मूढदण्डश्च नीलेन
 वज्रैश्च स्तम्भसुतम् । वैदूर्यैश्च द्रुमापञ्च पुष्परागेश्च
 मलयम्” । स्तम्भाद्द्रुमभागो मलयकं, तदूर्ध्वं, द्रुमा-
 पम् । “गोमेदकेन वै स्तम्भं सूर्यकान्तेन सुव्रतः ।
 चन्द्रकान्तेन वा वेदिं द्रुमस्य स्रष्टिकेन वा ।
 वितस्त्रिमात्रं आयाधो षट्स्य परिकीर्तितः । शाखा-
 टकवमानश्च विस्तरञ्चोर्ध्वतक्षया” । शाखाव्यतिरिक्तस्य
 षट्स्य वितस्त्रिमात्रं उच्यतेः कार्यः, उर्ध्वतक्षयेति,
 स्तम्भाद्द्रुमस्यो नवमी या मध्यमशाखा तस्या अपि वि-
 तस्त्रिमात्रं उच्यते, शाखाटकवमानं विस्तरमिति,
 अष्टदिग्मुखीनामष्टशाखानां विस्तरं तिर्यग्भ्याम्-
 वितस्त्रिमात्रमेव कुर्यादित्यर्थः । “तस्मै स्थापयेत्क्रान्तं
 लोकपालसमाहृतम् । पूर्वोक्तैरेदिमध्ये तु मण्डले स्थाप्य
 पादपम् । पूजयेद्देवमीशानं लोकपालांश्च व्रततः। पूर्व-
 वक्ष्यपद्मोपादान्युक्ताभारवदाचरेत् । निवेदेदेदुक्तुमं यज्ञो-
 त्तं श्रद्धावाच वा नृप ! । त्राङ्गुणैश्चोऽथवा राजा सर्व-
 भौमो भविष्यति” । त्रयाभारवदाचरेदिति चिक्रपुरा-
 णोक्ततथापुष्पदानविहितविधिमाचरेदित्यर्थः । शाखो-
 त्तरे । “कलानान्तु वृक्षैश्च कल्पयेत् कल्पपादपम् ।
 वसुधदण्डपत्रञ्च फलपुष्पवन्निमित्तम् । पञ्चस्तम्भान्तु
 संकल्प्य पञ्चानां स्थापयेत् सुधीः । उद्योजातेन मन्त्रैश्च
 देवं पाद्यां शिवापतः । दिव्यैर्विमानैर्देवानो शिवलोकं
 मङ्गीयते । पितरस्तस्य मोदन्ते सत्त्वलोकं मङ्गीयते !” ।
 इति चिक्रपुराणोक्तकल्पपादपदानविधिः ।

कल्पपाद पृ० कल्पं सुराविधानकर्तृपुं संकल्पं मद्याभि-
 खावं वा तत्पायिनां, पादवति पाद-कल्पं । शौचिके
 सुराजीवे हेमच०। कल्पपाद इत्येव पाठः वाचुः ।

कल्पलता स्त्री जप-विष्-कर्षणि कल्प-कर्म० । महादा-
 नान्तर्गते कर्मकल्पितवृत्ताकारे दानोक्तद्वयैरे तद्विधिः
 जेमा० दा० मत्स्य पृ० उत्तरे वषा-

“अथातः सव्यवृत्तानि महादानमनुत्तमम् । महाकल्प-
 कृता नाम महापातकनाशनम् । पुण्यां तिथिभक्त्या
 कृत्वा त्राङ्गुणवाचनम् । कल्पिन्मण्डपवन्धारमूष्यान्काद-
 नादिकम् । तत्रापुष्पवत् कुर्यात् लोकेशानाहनादिकम्” ।
 आदिपद्मव्याख्यानं पूर्ववत्(कल्पपादोक्तवत्)। “बाभीक-
 रमयोः कुर्यात् दय कल्पकताः शुभाः। नानापुष्पफलोमेता
 नानाशुकविभूषिता । विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैश्चरयो-
 धिताः । इरोनादिसुभिः सिद्धैः फलानि च विहङ्गमैः” ।
 चाभीकरं, सुवर्णं कल्पकतास्तुकाकारा विधेयाः, ।
 नानाफलानि, पुंस्त्रीगोगजवाजिप्रभृतीनि, कल्पपुष्प-
 फलानां तद्वनार्थत्वेनैरोपपत्तेः । अंशुकानि,
 वस्त्राणि । सुपर्णाः पक्षिणः। एवं दय कल्पकता विधाय
 वेदिशाखां चिह्नितपक्षलोपरि मध्ये द्वयं, पूर्वोर्दिदक्षु
 चाटो स्थापयेत् । “लोकपालानुसारिण्यः कर्तव्यास्तु
 देवताः । त्राङ्गीमनन्तराङ्गञ्च सर्वस्योपरि न्यसेत् ।
 अथस्ताञ्च तयोर्मध्ये पञ्चमङ्कुरे शुभे” । लोकपालानु-
 सारिण्यो देवता, लोकपालसङ्गस्य इत्यर्थः । अथस्ताञ्च
 तयोरिति, मध्यस्थापितयोः कल्पकतयोरथकात् पञ्च-
 करं त्राङ्गीं, यक्षधरामनन्तराङ्गञ्च स्थापयेत् । सर्व-
 आदिपरिभाषञ्च, परिभाषाविशेषानिर्देशात् उच्यतेः
 निवस्यते । सर्वस्यस्योर्न्यसेदिति कश्चित् पाठः।
 तत्र सूपो राशिः द्विषणं राशिद्वयावेश्येति ।
 “इभासनस्या तु गुडे पूर्वतः कृत्वाशुधा । रज-
 न्मज्जित्वाऽऽम्बो सुवपाश्चरानवे । तस्या चक्षुषमा-
 रुदा गदिनी तण्डुलोपरि । हतेन नैर्कती स्थाप्या
 सङ्कान्ता दक्षिणापरे । वाच्ये वाच्यी क्षीरे कनस्या
 नामपायिनी । पताकिनी च वायव्ये जगत्या चर्करी
 परि । शौच्या तिवेषु संस्थाप्या शक्तिनी निधिसंस्थिता ।
 माहेन्दरी टहनता शीघ्रपायिः त्रिभुविनी” । इपी-
 मजः च च चतुर्दलीविधेयः, कुक्षियं, वज्रं, रजन्म-
 ज्जितेति, रजनी, इरिद्रा, कजः, जामः, इरिद्री-
 परिस्थापिता ज्ञानवाहनेत्यर्थः । कनके, आग्नेयदिग्भागे,
 दक्षिणापरे नैर्कतदिग्भागे नैर्कती प्रेतवाहनेत्यर्थः,
 अथस्या मकरवाहनेत्यर्थः । निधिसंस्थितेति निधिरूपं
 कथयानुकारि । “नौविम्बोवरदास्तद्वत् कर्तव्या वाहि-
 कान्विताः । यस्या पञ्चपञ्चादूर्ध्वं वा वृक्षात् प्रकल्प-
 येत् । सर्वशाखपरिष्ठाञ्च पञ्चवर्षं वितानकम् । धेन-
 वो दस कुम्भाश्च वस्त्रपुष्पानि चैव हि” । नौविम्बो

सुकुठधराः, वरदा इति, यद्योक्तायुधधारिणः करदि-
 तरेषु करेषु वरदसुहृन्मितादत्यर्थः । “वाङ्मिका, कर्ष-
 भूषणं (वाङ्) वाङ्कान्मिता इति क्वचित्पाठः तदा वाचोत्वा-
 क्तस्वित्वात्कारणित्वात् । एतच्च पञ्चपञ्चादिपरिनि-
 त्तकल्पकताकारणोपलक्षणस्यैव विभज्य सर्वं कर्त्तव्यं,
 वृषद्वयस्यैव कर्त्तव्यानुपदेशात् । “मध्यमे हेतु गुरवे
 कल्पित्वोऽन्यास्तथैव च । ततो मङ्गलशब्देन ज्ञातः
 शुक्लाङ्गरो बुधः । त्रिः प्रदक्षिणभाटस्य मन्त्रानेतात्तदी-
 रवेत्” । तत इति होमाधिवासनप्रत्युत्थाह्वाचननादि
 पूर्वोक्तकर्मकलापानन्तरैरुच्यते, ज्ञात इति कुम्भसमी-
 पवर्ति कल्पयस्वित्तसर्वीपधिक्षेपेन कल्पित्वग्भिः स्थापितः,
 अङ्गीतकुम्भमाङ्गुलिरित्यपि ज्ञेयम् । अत्र मन्त्रः “नमो-
 नमः पापविनाशिनीभ्यो ब्रह्माण्डलोकेश्वरपाङ्गिनीभ्यः ।
 आशंशिताधिकाफलप्रदाभ्यो दिग्भ्यस्तथाकल्पयतावधुभ्यः” ।
 अत्र पूर्ववत् प्रयोगस्तन्नाथं मध्यमे हे देवतादिर्घाहते
 कल्पयते गुरवे प्रतिपाद्य त्रेधा कल्पित्वग्भिः प्रतिपादयेत् ।
 तदनुज्ञया अन्वेष्योऽपि दानं दीनानायपूरणं, स्वल्पे-
 न्नेकान्निविधानं चेति पूर्वोक्तमनुसन्धेयम् । ततः प्रत्या-
 ह्वाचनदेवतापूजनविषयानि कुर्यात् । “इति सकलदि-
 तङ्गनाप्रदानं भवभवसूदनकारि यः करोति । अभि-
 मनफलदे व नाकलोके वसति पितामहवत्सराधि-
 त्त्रियत्” । अभिमनफलदे, इटफलदायिनि । “पितृ-
 श्रतमवतारदेवताः व च इरितीचविनायगुहदेवः ।
 सुरपतिवनितासकृत्संभ्रंः परिहृतमन्त्रुजसंबदाभिपन्थः ।
 इति विधानमिदं सदिग्गङ्गाकनककल्पयताविनिवेदने ।
 पठति यः आरतोऽह तदोषते व पदमेति इरन्द-
 रैवितम्” । कल्पयस्य संकल्पयितवस्य साधनं ज्ञाता । २. सुर-
 दक्ष्याश्चाहपञ्चतायाश्च ।

कल्पवर्षे इ० उपशेनभ्रातृद्वैवकक्ष्यात्मजोपदेवस्तात्मजभेदे
 “आकुक्तात्मजौ” देवकथोपशेनश्च चत्वारो देवतात्मजाः ।
 देवतासुपदेवश्च सुदेवोदेववर्द्धनः” इत्यङ्गा राजन्यकल्प-
 वर्णाया उपदेवकृता द्य” भाग० ८, २४, २५ अङ्गम् ।
 कल्पसूत्रे न० कल्पस्य वैदिककर्माहुतात्मस्य प्रतिपादकं
 कल्पम् । आशुवायनापसाम्प्रथीतेषु वैदिककर्मप्रयोगाने-
 द्देशेभु कल्पतात्मकपन्थेभु “त्रयोऽश्वमेधः संख्यातः कल्प-
 कर्मैव ब्राह्मणैः । चतुष्टोममहसस्य प्रथमं परिकल्पितम्”
 रामा० । [पालोपधितस्वित्त्वः” भाग० १, ११, १ ।

कल्पान्त इ० । कल्पकालोत्पत्त । प्रथमे अक्षरः । “कल्-

कल्पित लि० कल्प-विच्-त् । रचिते “प्रजापतिः कल्पितवस्य-
 भागम्” कुमा० । “मदीयसोमपि यनामनकल्पयुक्तकल्पि-
 ताम्” शब्दजिते । “वप्रभेदकरकल्पितकारम्” भाषः ।
 “करेषु कल्पितोऽभ्यजितः सरोवत्” मन्त्रि० । श्चारी-
 पिते च । “अधिष्ठानावसेनो हि नाथः कल्पितवस्तुनः”
 सूतक० । “हिं न पश्यसि संसारं तन्मवाज्ञान-
 कल्पितम्” वेदा० प्र० । ४ आरौह्यार्थं वज्रितगजे हेमच०
 ५ कल्पितसंज्ञया परिभाषिते “तस्मिन्सुततमं कर्म चतुर्धा
 न्यस्य कल्पितम्” वाक्यप० ।

कल्पित् लि० कल्पयति कल्प-विच्-त् । १. रचके श्चारी-
 पके श्चैवकारके च उभापिते इ० । “त्रैतायै कल्पिनं
 हापरायाधिककल्पिनम्” यजु० १०, १८ ।

कल्प्य लि० कल्प-विच्-त् । १. रचनीये श्चारीये श्चरुठेये
 उविधेये “आशोपपञ्चातिविषयक्यभागम्” रघुः ।

कल्पन् न० कल्पन्-रश्च कः । कर्मणि ।

कल्पन्सि इ० कल्पयन्पगमयति कल्पन् प्रथो० । १. तेजसि ।
 “तस्य माष्यां दिवि तदा उच्यते मन्त्रो वागधो विज्ञानं
 वायोऽहृदस्थीयं रामी केया इरितौ प्रवर्त्तौ कल्पन्सि-
 र्भेदिः” अथ० ११, २, १ ।

कल्पन्स्योक्त न० कल्पयन्पगमयति कल्पन् प्रथो० । एवमनयुक्ते
 तेजसि निर० । “नमस्तथा कल्पन्स्योक्तनम् नमोभिः”
 अ० २, २१, ८ । “कल्पन्स्योक्ति” कृत्वातोनामधेयमेतत्
 निर० । १, १७ । कल्पन्स्योक्तं कल्पयन्पगमयति कल्पयति
 कल्पन्स्योक्तं तेजः” तद्वत् इत्युक्ता० ततः अन्वये इति ।

कल्पन्स्य न० कर्म शुभकर्म इति वी-क इ० अत्वं रश्च कः ।
 १. पापे “अपेतकल्पनो मित्तं ब्रह्मलोके कर्तव्यते” “अपेत-
 कल्पनोऽर्थेति” “वागीश्यावातनाः प्राच व जीवो भीतक-
 ल्मनः” मनुः । २. तदुपति लि० अक्षरः श्चकृत् इत्ये न० लिवा०
 उरकभेदे इ० मेदि० । ५. मन्त्रिने लि० जटाधरः “जन्म-
 श्चो यदि ज्ञातां वारो भीतयमैवरी । व नावः कल्पनो
 नाम मनोदुःखप्रदायकः” दोषिकोक्ते वैभावभेदे इ० ।

कल्पन्स्य इ० कल्पयति कल्प-किल् कल् नायति हिगजि
 कल्पयन्स्यम् अभाषा पु० कल्प-विच्-त्वात् कल्प-कर्म० ।
 १. विलसते २. तदिति लि० अक्षरः “कल्पन्सि-
 च्छिरिकल्पानाम्” भा० आ० ८ अ० । तिसिरिविलसयन्स्योन्
 इत्यर्थः । “कल्पनावा आग्निनाहुताः” यजु० २४, ७ ।
 “कल्पनायाः कर्तुराहुतः पथवः आग्निनाहुताः गते
 वृषे” वेददी० “कल्पनायै श्चाराणाः” यजु० ३८, ५, ८ ।

“भारतः कल्माष आग्नेयः कल्पः” यजु० १८, ५६ ।
 १ कल्पवर्षे ४ कल्पपाण्डुरवर्षे पु० ५ तदुच्यते त्रि० । ईराजसे
 च पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् भेदि० । वर्षवाचित्त्वे
 गौरा० पाठात् स्त्रियां ङीष् । ७ गन्धर्वाङ्गी पु० राजनि० ।
 ८ अग्निभेदे भारतम् । “अग्नीनां वासुदेवेन संसक्तानां
 महासूते । ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुम-
 लथा । दहनः योषस्यैव तपनस्य महासूतः” हरि-
 वं० १८० अ० । ६ नामभेदे “नोवाजीङ्गी तथानामौ
 कल्माषयवङ्गी तथा” भा० आ० १५ नागनाभोजौ ।
 १० कल्पविन्दुचिते च । “कल्माषमित्येके” आश्व० ऋ० ४,
 ६, ५ । “कल्माषो नाम कल्पविन्दुचितः” नारा० ।

कल्माषकण्ठ पु० कल्माषः कल्पपाण्डुरः कल्पोवा
 कण्ठोऽस्य । महादेवे हारा० तस्य क्तः श्वेतवर्ष-
 त्वेऽपि विषयान्वाते कीडकण्ठत्वात् तथाल् कल्-
 माषपीवादयोप्यत्र । “ध्रुवा दिग्विष्णुरधिपतिः कल्माष-
 पीथो रक्षिता” अथ० १, २७, ५ । “ध्रुवाय त्वा दिशे विष्ण-
 वेऽधिपतये कल्माषपीवाय रक्षिते” अथ० १२, १, ५६ ।
 कल्माषपाद पु० कल्माषौ पादौ यस्य । कूर्बवर्षे सुदा-
 सपत्ने ऋभेदे । “हे भार्ये सगरस्यास्त्राम्” इत्युपक्रम्य “अयु-
 ताजित्पुतस्त्रासीतपत्नी महावशाः । दिव्याण्डुदव-
 चोऽथौ राजा नक्षत्रो बली । अतपस्यै सुतस्त्रासीदार्त्त-
 परिर्भङ्गीपतिः । सुदासकनयसस्य राजा इन्द्रसखोऽभ-
 वत् । सुदासस्य सुतस्त्रासीत् सीदासो नाम पार्थिव । ।
 स्त्रातः कल्माषपादो वै नाम्ना मिलसखोऽभवत्”
 हरिवं० १५ अ० । तस्य ब्रह्मयापात् राजसत्यप्राप्तेर्विष्टेन
 प्रापिसौचनस्य च कथा भा० आ० १७७, ७८ अ० अथवा—
 “कल्माषपाद इतिवर्षे सीदे राजा भूव ह । इच्छाक-
 वंशजः पार्थ ! तेजसाऽसहस्रो भुवि । स कदापिहमं राजा
 नृगयां मिर्यौ पुरात् । नृगान् विध्वन् वराहं च चार
 रिपुमर्हन् । तस्मिन् वने महाघोरे अहंगां च बभूवोऽह-
 नत् । इत्वा च सुचिरं श्रान्ते राजा निवसते ततः ।
 अकामयसं याञ्छार्थे विश्वामित्रं प्रतापवान् । स तु राजा
 महात्मानं वासिष्ठं विवसत्तमम् । तस्यात्तं च कृधात्तं च
 एकायनगतः पथि । अपश्यदजितः सङ्घे सुनिं प्रति-
 खागतम् । यज्ञिं नाम महाभामं वासिष्ठकृतवर्धनम् ।
 उक्तेः पुत्रं पुत्रशतह्रियस्य महात्मनः । अपगच्छ
 पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् । तथा क्वपिहवाचनं
 वान्त्ववन् अक्षयवा गिरा । जग पन्था महाराज ! भर्ष

एव वनातनः । राजा सर्वेषु धर्मेषु देवः पन्था द्विजा-
 तये । एवं परस्परं तौ तु पथोऽर्थं वाक्यमूचतः ।
 अपसर्पापसर्पति वागुत्तरमकुर्वताम् । अर्षस्यु नाप-
 चक्राम तस्मिन् धर्मपथे स्थितः । नापि राजा सुने-
 र्शानात् क्रोधात्प्रापजगाम ह । अक्षय्यं तु पन्थानं
 तस्मिन् ऋषयस्तमः । जपान कथया मोहात्तदा राजस
 वन्नुनिम् । कथाप्रहाराभिङ्गतस्ततः स सुनिवसतमः ।
 तं यथाप ऋषयश्च वासिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः । हंसि
 राजसमद्वयस्त्राजापसदः ! तापसम् । तस्यात्तमद्य-
 प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि । ननुष्यपिचिते
 सन्नचरिष्यसि मङ्गीनिभाम् । मच्छ राजाधमेत्य क्रः
 यज्ञिण्या वीर्यं यज्ञिना । ततो याञ्छामित्रितन्तु
 विश्वामित्रवासिष्ठयोः । वैरमासोत्तदा तन्तु विश्वा-
 मित्तोऽन्वपद्यत । तयोर्विदतोरेवं समीपसुपचक्रमे ।
 अषिकृपतपाः पार्थ ! विश्वामित्रः प्रतापवान् । ततः स
 वृषधे पश्चात्तस्मिन् ऋषयस्तमः । अथः पुत्रं वासिष्ठस्य
 वासिष्ठमिव तेजसा । अन्तर्जाय तदात्मानं विश्वामित्तो-
 ऽपि भारत । । तावुभावतिचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम् ।
 स तु यज्ञस्तदा तेन यज्ञिण्या वै ऋषोत्तमः । जगाम शरणं
 यज्ञिं प्रसादायतुमर्हयन् । तस्य भावं विदित्वा स
 ऋषतेः कुक्षस्तम । विश्वामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश ऋषं
 प्रति । यापास्तस्य तु विप्रैर्विश्वामित्तस्य चाज्ञया ।
 राजसः किङ्करो नाम विवेश ऋषतिं तदा । रक्षसा तं
 ऋषीतन्तु विदित्वा सुनिवसतमः । विश्वामित्तोऽप्यप्राक्रा-
 मन्तस्त्राहेशादिरन्ध्रः ! ततः स ऋषतित्तो रक्षसान्मर्गतेन
 च । बलवन्प्रीडितः पार्थ ! नान्त्ववध्यत किञ्चन । दद-
 र्याव द्विजः कश्चिद्भ्राजानं प्रस्थितं वनम् । अथाचत
 कुधापसः समांसम्भोजननदा । तस्मात्तथा राजर्षिर्दिजं
 मित्तस्यस्तदा । ‘आस्यन्नं ब्रह्मं स्वमन्त्रैः सुहृत्सं प्रतिपास-
 वन् । निदत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं’ ते यथेष्टितम् ।
 रक्षुङ्गा प्रवृषी राजा तस्यै स द्विजसत्तमः । ततो राजा
 परिक्रम्य वधाकामं वधासुचम् । निदत्तोऽन्नः पुरं पार्थ !
 प्रविवेश महात्मनाः । ततोऽईराज उत्याय सुदमानास्य
 सत्परम् । उवाच राजा संसृज्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ।
 गच्छासुश्रान् वनोद्देशे ब्राह्मणो मां प्रवीक्षते । अस्मार्थो
 तं त्वमन्नेन समांसिनोपपादव । गन्धर्व उवाच । एव-
 सुकस्ततः सुदः सोऽनासाद्यामिभं कवित् । निवेदया-
 मास तदा तस्मै राज्ञे अवाप्तितः । राजा तु रक्षसा-

विष्टः सुदमाह गतव्यथः । अक्षेनं नरनांसेन भोजयेति
 पुनः पुनः । तथेव ज्ञा ततः सुदः स स्थानं बध्यवाति-
 नाम् । गत्वाऽऽजहार त्वरितो नरनांसमपेतभीः । स तत्
 संकल्प विधिवदक्षोपहितमायुर्वै । तस्मै प्रादाद् ब्राह्मणाय
 क्षुधिताय तपस्विने । स विद्वत्क्षमा ददा तदन्नं द्विज-
 सत्तमः । अमोक्षमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
 ब्राह्मण उवाच । यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नृपा-
 धमः । तस्मात्सस्यैव भूदस्य भगिष्यत्सत्त लोक्षुपा । सक्तो
 भानुवर्मासेषु यथोक्तः शक्तिषा पुरा । उद्वेजनीयो
 भूतानां चरिष्यति महीमिसाम् । हिरसुव्याहृतो राघः
 स यापो बलवानभूत् । रक्षोबलसमाविष्टो विषंक्षया-
 भवत्तृपः । ततः स नृपतिन्नेष्टो राक्षसोपहतैन्द्रियः ।
 उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा न हिरादिव भारत ! । यस्माद-
 सद्यः यापः प्रयुक्तोऽयं मयि त्वया । तस्मात्त्वत्तः प्रव-
 र्त्सिष्ये खादितं भानुमानहम् । रवसुज्ञा गतः सद्यस्त्वं
 प्राणैर्विप्रयुज्य च । शक्तिं तं भक्षयासास व्याघ्रः
 पशुमिनेक्षितम् । शक्तिं तन्तु अतं ददा विश्वामित्रः पुनः
 पुनः । वशिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्वृक्षः सन्दिदेश ह । स तान्
 यज्ञप्रवरान् पुत्रान् वशिष्ठस्य महात्मनः । भक्षयासास संक्रुवः
 सिंहः क्षुद्रान् ऋशानिव । वशिष्ठो घातितान् श्रुत्वा विश्वा-
 मित्रेण तान् सुतान् । धारयासास तं शोकं महाश्रिरिव भेदि-
 नीम्” । “ततः प्रतिनिदृष्टः स तया मध्वा सहानघः । कल्मा-
 यपादमासीनं ददर्श विजने वने । स तु हव तं राजा
 क्रुद्ध उवाच भारत ! । खाविष्टो रक्षसोपेण इयेषात्तुं तदा
 सुनिम् । अदृश्यन्ती त तं ददा क्रूरकर्माणमपतः ।
 भयसंविग्नया वाचा वगिष्ठमिदमब्रवीत् । अशौ ऋतु-
 रिवोपेण दृष्ट्वा न भगवद्वितः । प्रदृहीतेन काष्ठेन
 राक्षसोऽभ्येति दारुणः । तं निवारयितुं शक्तो नाभ्योऽस्ति
 भुवि कश्चन । त्वदतेऽप्य महाभाग ! सर्व्ववेदविदां वर ! ।
 पाहि मां भगवन् ! पापादस्माद्दाराण्यदर्शनात् । राक्ष-
 सोऽयमिहात्तुं वै मूनमावां समोहते । वशिष्ठ उवाच ।
 मा भैः पुत्रि ! न भेतव्यं राक्षसात्तु कथञ्चन । नैतद्वृक्षो
 भयं यस्मात् पश्यसि त्वसुपस्थितम् । राजा कल्माष-
 पादोऽयं वीर्य्यपान् प्रथितो भुवि । स एषोऽस्मिन् वनो-
 द्वेये निवसत्यतिभीषणः । गन्धर्व्व उवाच । तमापतन्तं
 संप्रेक्ष्य वशिष्ठो भगवाननृषिः । वारयासास तेजस्वी
 हृद्वादेवैव भारत ! । सन्त्रपुत्रेण च पुनः स तमभ्युष्य
 कारिषा । मोक्षयासास वै यापात् तस्माद्बुधोराक्षराधिपम् ।

स हि हादय वर्षाणि वाग्निष्ठस्यैव तेजसा । यस्त आसीद्-
 यहेष्वेव पूर्णकाले दिवाकरः । रक्षसा विप्रसक्तोऽय
 स नृपस्तदन्नं नहत् । तेजसा रक्षयासास सन्ध्याभ्यनिव
 भास्करः । प्रतिलभ्य ततः संशामभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
 उवाच नृपतिः काले वशिष्ठस्यसत्तमम् । सौदासोऽहं
 महाभाग ! याप्यस्ते सुनिवसतम् । अस्मिन् काले यदित्सने
 ब्रूहि किं करवाणि ते । वशिष्ठ उवाच । इत्सनेतद्व्यथा-
 काशं गच्छ राज्ञं प्रयाधि वै । ब्राह्मणास्तु मनुष्येन्द्र !
 मायमंस्थाः कदाचन । राजोवाच । नावमंस्ते महा-
 भाग ! कदाचिद्ब्राह्मणवर्षभान् । त्वमिदेषे स्थितः सम्यक्
 पूजयिष्याम्यहं द्विजान्” ।

कल्माषाच्छिरपथत् । तस्य कल्माषपादताकया स्त्री-
 संसर्गे ऋतु रूपयापादिकया च भाग० ६, ६७० यथा-

“अतपस्योऽनलसखोयोऽश्वविद्यामिवाक्षणात् । दन्वा-
 ऽजहृदयश्चाक्ष, सर्व्वकामस्तु तत्सुतः । ततः सुदाम-
 सत्पुत्रोभदयन्नीपतिर्नृपः । आशुभिर्बलसहं यं वै
 कल्पपाङ्क्तिं सुतं क्षचित् । वशिष्ठयापादकोऽभूदनपत्तः स्व-
 कर्मणा । श्रीराजोवाच । किंनिमित्तोयुरोः यापः
 सौदासस्य महात्मनः । एतद्देदितमिच्छामि कथ्यतां
 न रक्षोयदि । श्रीशुक उवाच । सौदासोऽनघयां किञ्चि-
 क्षरन्प्रकोषान ह । सुभोच आतरं, सोऽथ गतः प्रति-
 चिकीर्षया । संचिन्त्यस्रवं राक्षः सुदरूपधरोऽप्ये ।
 गुरवे भोक्तुं काषाय पञ्जा निन्द्ये नरामिषम् । परिवेक्ष्य-
 माणं भगवान् विलोक्यामक्षप्रमञ्जसा । राजानमयपत्
 क्रुद्धोरक्षोद्येवं भविष्यसि । रक्षःकृतं तद्दित्वा चक्रे
 हादयशार्धिकम् । सोऽप्यपोऽञ्जलिमादाय गुरुं यमुं
 ससृद्यतः । वारितोभदयन्त्याऽपोऽयतीः पादयोर्जहौ ।
 दिशः स्वमवर्णं सर्व्वं पश्यन्नीवमयं नृपः । राक्षसं
 भावमापन्नः पादे कल्माषताकृतः । व्यशयकाले
 दृश्ये वनोकोद्व्यती द्विजौ । क्षुधात्तीव्रदृष्टे विप्रं तत्-
 पत्याहासतार्थेवत् । न भवान्नाक्षसः सन्नादिस्त्राङ्गनां
 महारथः । सद्यत्स्या पतिर्वीरि ! नाभर्त्स्यं कर्त्तुमर्हसि ।
 देहि मेऽपत्तकामाया अक्षतार्थं द्विजं पतिम् । देहोऽयं
 भानुधोराजन् ! पुरुषस्यासि लार्धदः । तस्मादस्य बधो वीर !
 सर्व्वार्धबध उच्यते । एष हि ब्राह्मणो विहांसपःशौल-
 गुष्मान्वितः । आरिराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंक्षितम् ।
 सर्व्वभूतात्मभावेन भूतेष्वन्वर्हितं गुणैः । सोऽयं ब्रह्मर्षि-
 बर्त्स्यस्ते राजर्षिप्रवराद्विभो ! । कथमर्हति सर्व्वज्ञ ! बधं

पितृविवाहजः । कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सौ-
 हृदम् । विद्याविवेकसम्पन्नाः शीलमेतद्विदुर्धर्माः ।
 तस्य माधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः । कथं बधं
 यथा बभ्रुवर्षान्यते सम्मतोभवान् । यद्ययं क्रियते भव्य-
 स्तर्हि मां खाद पूर्वतः । न जीविष्ये विना येन क्षणञ्च
 कृतकं तथा । एवं कर्णभाषिण्या विक्षपन्त्या अनाथ-
 वत् । व्याघ्रः पशुमिवाखादत् सौदासः शापमोहितः ।
 ब्राह्मणी वीक्ष्य दिविषुं पुरुषादेन भञ्जितम् । शोचन्त्यात्मान-
 नसर्वीगमयपत् कृपिता सतो । यस्मान्मे भञ्जितः पाप !
 कामनः स्वपतिस्त्वया । तवापि कृत्वा राधानाटकतपन्न !
 दर्शितः । एवं मितसहं यत्वा पतिलोकपरायणा । तद-
 स्थीनि सन्निवेश्यौ प्रास्य भर्तुर्गतिङ्गता । विशापोद्वाद-
 शाब्दान्ने मथुनाय ससृष्टतः । विज्ञास्य ब्राह्मणीशापं
 महिष्या स निवारितः । नतजर्ज्ञं स तस्याज स्त्रीसुखं
 कर्मणाऽप्रजः । वशिष्ठस्तदनुज्ञातोमद्यन्यां प्रजामधात् ।

कल्मापी स्त्री कल्माप+ “अन्यतो ङीप्” पा० ङीप् । १। चित्तवर्ष-
 युक्तायां स्त्रियां २। लषणवर्षायां यसुनानद्याञ्च “प्रतिकर्तु-
 ष्टपञ्चमे यतमानोऽपि भारत ! अभितः सोऽथ कल्मापी
 गङ्गाकूले परिभ्रमन्” भा० आ० १। ६७ । “कल्मापीं
 लणवर्षां यसुनामभितः” नीलक० “कल्मापीतीरमं स्वस्य
 गतस्त्वं शिष्यतां ष्टगोः” भा० स० ७। ६६० । गङ्गायसुनास-
 ङ्गमसर्मापे एव भ्रूणोरात्रम इति भारतादौ लोके च प्रसि-
 द्धिरतः कल्मापीशब्देन यसुनोच्यते वितासितयोर्भट्टोः-
 भिन्नितत्वेन लणपाण्डुरवर्षात्वात् प्रयागस्ययसुनायस्तथात्वम्
 कल्य न० कल्ययति चेटामत्र अत्रा० यक्, कल्यते कल-गतौ
 कर्मणि यत्, कलासु माधु यत् वा । १। प्रत्युपे अमरः
 २। मधुनि हेमच० । ३। नारायणे “यावदेव भवेत् कल्यस्ता-
 वत् श्रेयः समाचरेत्” भा० स० ५। ५५० । ४। सञ्जे समर्थे
 उद्यते च त्रि० अमरः “कथयस्व कथामेतां कल्याः आश्रवणे
 तव” भा० आ० ५। ५० । “लम्ब्यारयं धनुश्चैव तथाऽण्यथे महे-
 षुधीः । बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः सञ्जकर्मणि” भा०
 आ० २। २१० । “कल्यौ खोभगवन् वोढुमपि सर्वैः
 सुरासुरैः” भा० आ० २। २५० । ५। वाक्श्रुतिवर्जितैः (काळा
 गोत्रा) ६। उपायवचने कल्याणवचने च त्रि० मेदि० । ६। सुरायां
 स्त्री मेदि० । ७। शुभालिकावां वाण्यां स्त्री अमरः ८। हरी-
 तक्यां स्त्री यन्द० ।

कल्यजग्धि स्त्री अद-क्रिन् कल्ये प्रातर्जग्धिः । १। प्रातर्भोजने
 उपचारात् २। त्काळभक्षेण जटाधरः कल्याणादबोध्यत

कल्यपाल पु० कल्यं मधु मद्यं पालयति पाल-अण् उप० स० ।
 यौगिण्डके हेमच० । एतन् कल्यपालकोऽपि तत्रार्थे
 यन्दमा० । [प्रातर्भोजने, त्रिका०
 कल्यवत्ते पु० कल्ये प्रातर्वर्त्यतेर्धृत-णिच् कर्मणि अच् ।
 कल्याण न० कल्ये प्रातः अख्यते शब्दरूते अण्-चञ् । १। हेन्नि,
 मेदि० २। मङ्गले । अभिप्रैतार्थसिद्धिर्भङ्गलम् “यस्मिन्नेव
 कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै भ्रुवम्” “पृथ्या भूषयितव्याश्च
 वङ्गकल्याणभोषुभिः” मनुः । “तद्रत्न कल्याणपरम्पराणाम्”
 “अन्वधीयत कल्याणं तस्या विच्छिद्यसन्ततिः” रघुः ।
 तद्वैतुरपि शङ्खादिकं भङ्गलम् । “कल्याणानां त्वमसि
 महमां भाजनं विश्वभूते” । भास्वतीमा० । ३। शुभयुक्ते
 त्रि० अमरः । “कल्याणपञ्चमा रात्रयः कल्याण-
 पञ्चमीकः पञ्चः” सि० कौ० “उदगयने व्यापूर्व-
 माणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौखोपनयनगोदानविवाहाः”
 आश्व० ग्द० १, ४, ९, “प्रातिवेश्यासुवेश्यौ च कल्याणे
 विंशतिद्विजे” मनुः । स्त्रियां बह्वा० वा ङीष् । “उप-
 स्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत्” रघुः । “उपो-
 पविष्टः कल्याणीः कथाचक्रे मनोरमाः” भा० व० १। २४
 “उवाच चैनं कल्याणया वाचा मधुरयोजितम्” भा०
 आ० १। ७। २६० । ङीवनः ३। माषपर्ष्यामु० ४। गवि च राजनि० ।

कल्याणकगुड पु० सन्तुतोक्ते द्रव्यविशेषसंयुक्ततया पक्वे गुड-
 भेदे । यथा “प्रस्यत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दन्वाद्धं तर्वा
 गुडस्य । शुर्मीकितैर्यन्विकचव्यञ्जीरव्योपेभक्षणाह्वेषा
 ऽजमोदैः । विडङ्गसिन्धु त्रिफलायमानोपाठान्निधान्यैश्च
 पित्तप्रमाणैः । दन्वा त्रिष्टम्भस्यैफलाणि चाष्टावष्टौ च
 तैलस्य पचेत् यथावत् । तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्ट-
 चेत् त्रिष्टम्भं युक्तम् । अनेन सर्वे पक्षणीविकाराः ।
 श्वाशकामस्त्रभेदयोपाः । यास्यन्ति, चःयं चिरमनर-
 णे हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः । स्त्रीणां च ब्रह्म्यामयना-
 यनः स्यात् कल्याणको नाम शुद्धः प्रतीतः” ।

कल्याणकष्टत न० सन्तुतोक्ते औषधिभेदयुक्तभेदे यथा—
 “विडङ्गत्रिफलासक्तान्निष्ठादाडिमोत्वलैः । मियङ्गुलं ल-
 वास कचन्दनामरदादिभिः । बह्विक्कुरजनीपरिणीसारि-
 वाहयैः । हरेणुकात्रिष्टम्भीवचाताडीयकेसरैः । द्विषीरं
 विपचेत्स्यैर्मांसतोक्तुहमेः सह । विषमज्वरकन्धासुख्मो-
 न्नादगरापहम् । एतत्कल्याणकं नाम सर्पिर्माङ्गल्यसु-
 त्तमम् । अलक्ष्मीपहरकोऽग्निनाम्न्यापञ्जारतापहत् ।
 यस्मिन्ने नष्टगुणाणां ब्रह्म्यानां गर्भं परम् । मेध्यञ्चकु-

धर्मायुष्यं रेतोमार्गं कृत्वापहम् । एतरेव यथाद्रव्यैः
सर्वगन्धैश्च साधितम् । अपि लाया दतप्रस्यं सुवर्णमणि-
संयुतम् । तत्क्षीरेण सहैक्यं प्रमाध्य कुसुमैरभैः ।
सुमनश्चक्राशोकगिरिपङ्कजसुन्दरैर्धृतम् । तथा नक्षत्रपद्मानां
केशरैर्दीडिमस्य च । त्रयो प्रयस्ते नक्षत्रे साधकस्या-
तस्य च । जतं मनुष्यदेवाय ब्राह्मणैरभिसन्धितम् ।
दत्तं सर्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणकं इतम् । दर्शन-
स्पर्शनाभ्यान्तु सर्वरोगहरं शिवम् । अष्टपुः सर्व-
भूतानां वलापलितवर्जितः । अस्याभ्यासाद्दृष्टतस्मिन्
जिःवेद्वर्षशतत्वयम्” ।

कल्याणकलवण न० सुश्रुतोक्ते औषधभेदयुक्ते लवणभेदे यथा
“गण्डोरपलायकटजविल्वकिंस्तुत्तपामार्गपाटलापारिभद्रक-
नादेयोक्षणागम्यानीपीनर्दहृद्यटरुपकनक्तमासकपूतिकादृष्ट-
तीकण्टकारिकाभक्तातकेकुद्रौषजयन्तीकदलीवर्षाभूर्धुवैर-
चुरकेन्द्रवारुणीश्वेतभोजकाथोका इत्येवंवर्गं समूल-
पत्रशाखमार्द्रमाहृत्य लवणेन सह संसृष्टं पृथ्विधृत्वा
चारकलेन परिस्त्राव्य विपचेदेतत्प्रतिशपद्यात्तु हिष्णुादिभिः
पिपप्ल्यादिभिर्वा । इत्येतत्कल्याणकलवणं । यातरोगेषु
शुद्धमङ्गीहामिपङ्गाजीर्णशोऽरोचकाक्षानां कासादिभि
रुपद्रुतानां शोषादिशान्ति पानभोजनेष्विति । भवति
चात् । विषुन्द्रनादण्णभावाद्दोषाणाञ्च विपाचनान् ।
संस्कारपाचनान्नेदं वातरोगेषु प्रस्यते” ।

“कल्याणकं वा लवणं पिबेत्तु” सुश्रुतः ।

कल्याणयोग पु० लघुतिषोक्ते यात्राङ्गे लग्नावधिस्थानविशेष-
स्थितपद्मयोगभेदे यथा “गुरो केन्द्रे १.४.७.१०, त्रिकोणे
५, ६, वा रविर्भाभे ११ च कर्करिणि १० । कल्याण-
योगो भूपस्य यातः कल्याणकदम्भयेत्” । “त्रिकोणगे
५, ६, शुभे खेट्रे सवले वा द्वितीयगे । कल्याणसंज्ञो
योगोऽयं यात्रिणां मङ्गलप्रदः” इति च

कल्याणकृतं लि० कल्याणं शुभं यास्त्विहितं करोति क-किपुं
इत० । शस्त्रविहितकर्म्मकारके “नहि कल्याणकृतं किय-
द्दुर्मतिं तात ! गच्छति गीताः कल्याणकरमात्रे च लि० ।
कल्याणवत् लि० कल्याण+अस्त्वर्थे मत्पुं मस्य वः । मङ्ग-
लयुक्ते लिका० स्त्रियां ङीप् ।

कल्याणवाचन न० इत० । शस्त्रविहितकर्म्मव्यकर्म्मणः प्राक्-
कर्म्मव्ये ब्राह्मणादिद्वारा कल्याणयुक्तमन्त्रविशेषवाचने ।
ननु प्रकारोयथा “ओं नमः कर्म्मव्ये ऽस्मिन् कर्म्मणि कल्याणं
भवन्तोऽपि मनुः इति प्रार्थिते ब्राह्मणैः “ओं कल्याणम्”

इति त्रिकृते “ओं प्रथिव्यासुवृतायान्तु यत् कल्याणं
परा जतम् । अविभिः सिद्धगन्धर्वैस्तत् कल्याणं सदास्तु
नः” इति यथेभामित्यस्य लौगाक्षिर्कविरचुष्ट, पुण्ड्रो ब्रह्मा
देवता कल्याणवाचने विनियोग इति स्मृत्या “ओं यथे-
मां वाचं कल्याणीभावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्यां
शुद्राय चाख्याय च स्त्राय चारणाय च प्रियोदेवानां
दक्षिणार्थं दातुरिह भूयासमयं मे कामः सम्बुध्यतासुप-
मादो नमस्तु” यजु० २६.२. इति च पठेत् ।

कल्याणवोज पु० कल्याणवोजं यस्य । मसुरे राजनि० ।
कल्याणिका स्त्री कल्याण+ प्रायां कनु अत इत्पम् ।
मनःशिलायाम् राजनि० ।

कल्याणिनू लि० कल्याण+अस्त्वर्थे इनि । कल्याणयुक्ते
स्त्रियां ङीप् सा च २ बलानामोषधौ राजनि० ।

कल्याण्यादि पु० पाणिन्युक्ते टकप्रत्ययेनडादेशनिमित्तभूते
शब्दगणे स च गणः “कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी
अनुवृष्टि अनुवृष्टि जगती वली बदी ज्येष्ठा कनिष्ठा
मध्यमा परस्त्री” कात्याणनेय इत्यादिः ।

कल्यापाल पु० कल्यां सुरां पालयति पाल-छण् उप० स० ।
योषिङ्गे लिका० । स्तुल् । कल्यापालकोष्यत् ।

कल्ल कूजने अशब्दे च भ्वा० व्यात्म० अक० सेट् । कल्लते अक-
ल्लिट् चकल्ले प्रनिकल्लति कल्लः । [तथात्वम् ।
कल्ल लि० कल्ल-व्यच् । बधिरे लिका० । तस्य शब्दान्धोत्वत्वात्-
कल्लत्व न० कल्लस्य भावः त्व । स्वरस्य भेदेने । हेमच०
२ बाधित्ये च ।

कल्लोल पु० कल्ल-बा० खोलच्, कम् जलं लोळं चपलं यस्याद्वा
अत्र निधं अनुस्वारस्य लत्वम् नि० तस्याननुनासिकत्वं च ।
महातरङ्गे, अमरः “कालिन्दीजलकल्लोलकोलाङ्गलकल्ल-
ङ्गनी” उद्भूटः । “कल्लोलाः शलिनधिरेवाप्य-
पारम्” भाषः २४५ च श्वैरिणि लि० भेदि० ।
कल्लोलोऽस्यत् उपकारा० इनि । कल्लोलिन् कल्लोलयुक्ते
देशे नद्यां स्त्री । “कल्लोलिनीवल्लभकल्लङ्गणे” महाना० भ
जातोऽस्य तार० इतच् । कल्लोलित जातमहातरङ्गे लि०
कद स्तुतौ वस्वने च भ्वा० व्यात्म० अक० सेट् । कथंते अकवित् ।
चक्रवे चिच्-कावयति ते अदित् अचकावत् । प्रनिकथंते
कवक पु० कु-अच् संज्ञायां कनु । प्यासे, मृच्छलाके, न०
हेमच० । “लशुभं मृच्छनश्चैव पलायन्तु” कवकानि
वेति” अमर्य्ये मनुः । “देवतार्थं हविः शिवुं लोहित-
तानुं द्रवनांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्ज नि कवकानि

च'। अमच्छे याज्ञ० "कवकानि कृत्वाकाराणि" मित० ।
 कवच पु० कं वार्तं वञ्चति वनूच-भूल० क चरतनीत्या० उषा० अच
 वा ।। गहृभाशुद्धे दृष्टे २पटङ्कयो च मेदि० । शसजाहे
 गात्रत्वाणे योजु भिर्युक्ताये शस्त्राघातरक्षणार्थमङ्गे धाय्ये
 लोहादिनिर्मिते वर्मणि पु० न० अमरः । कवचलक्षण-
 दिकं यत्कृत्वातरावुक्तं यथा--
 "खड्गादीनान्तु गणना पूर्वमेव निर्दिष्टता । अस्त्रात्मनैव
 निर्दिष्टः कवचादिरपीष्यते । तल्लक्षणं संप्रयेण प्रयत्नाभि
 निबोधत । काष्ठं चर्मं सवत्कं च त्वयमेतत्तु दुस्तरम् । यथो-
 च्चरं गुणयुतं वधापूर्वन्तु निन्दितम् । शरीरावरकत्वन्तु लघुत्वं
 ददता तथा । दुर्भेद्येतेति कथितः कवचे गुणसंपन्नः ।
 सञ्चिद्रतातिगुह्यता तनुता सुखभेद्यता । कवचानां विनि-
 र्दिष्टः समासाद्दोषसंपन्नः । अत्र वर्णो विनिर्दिष्टः क्रमादेवं
 चतुर्विधः । वितोरक्तकथा पीतः कृष्णो ब्रह्मादिपु क्रमात् ।
 केचित् कुर्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्पन्नम् । कनकं रजतं
 ताञ्जौहीहं तेषु यथाक्रमम्" । अधिकं वर्मशब्दे वक्ष्यते ।
 "यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं प्रतिवारणम् । तथा देवोप-
 चातानां शान्तिर्भवति वारणम्" मल० त० पु० ।
 "वितत्य याङ्गं कवचं पिनङ्ग" "सञ्चत्वकवचं रथम्"
 भट्टिः । कवचोजातोऽस्य तार० इतच् । कवचिचत तद्वा-
 रके त्रि० । सः अस्त्रस्य इति । कवचिन् तद्धारके त्रि०
 "नमो विलम्बिने च कवचिने च" यजु० १६, २५ "यस्य
 कवचो यथाऽऽकवचोऽमित्तो यथाऽऽमि उद्या पाशैः कवच
 पाशैरज्जुसनाभिभूतः शयाम्" अथ० ११, १०, २२ स्त्रियां
 ङीप् । तन्मोक्तो मन्त्रसाधनाङ्गे ष्वाक्यसंभेदे । "मन्त्रेण
 चियते योगी" रक्ष्यते कवचैर्यतः" इति तन्मोक्तोऽस्य
 रथासाधकत्वेन वर्मैस्तुल्यत्वात्तथात्वम् । "श्रीजमन्मङ्गल-
 स्यास्य कवचस्य क्वचिः शिवः" "इदं कवचमज्ञात्वा बोभजेत्
 कालिदक्षिणाम्" इति च भै० त० । कवचानि च देवताभेदे
 भिन्नानि तन्मोक्तानि तानि च सन्त्रघाते शोत्वकवचप्रक-
 रणे अन्यत्र च दृश्यन्ति । तानि च "भूर्जो विलिखितं चैतत्
 स्पर्शस्यं धारयेद्यदि । कण्ठे वा दक्षिणे वाङ्गौ" इत्यादिना
 तन्ने लिखित्वा कण्ठादौ धार्यतया विहितानि ।
 कवचपत्र पु० कवचं तल्लेखनसाधनं पत्रमिव वल्कलं यस्य ।
 भूर्जपत्ररूपे शब्दच० । "भूर्जे विलिखितं चैतत्" तन्मो-
 क्तोऽस्य कवचलेखनाधारत्वात्तथात्वम् ।
 कवचचर पु० कवचं हरति येन वयसा च्छ-लद्यमे
 अच् उप० स० । कवचचरयोद्यामयोग्यवयस्ते कुमारै

"कवचचरः कुमारः" वि० कौ० । वर्मचरदयोऽप्यत्र
 "वर्मचरः कुमारः" रघुः ।
 कवटी स्त्री कौति शब्दायते कु-अठन् गौरा० ङीप् । कपाटे
 द्विरूपकोषः । तस्याः रोधनकाष्ठे शब्दायमानत्वात्तथात्वम्
 कवती स्त्री कवन्दः अन्वयस्या मत्तुप् स्त्रियां ङीप् ।
 "कया नचित" इत्यादिकास्तु च्छु । "कवतीषु रथनरम्
 गायतीति" ताण्ड्य० श्रुतिः । "कया नचित" इत्याद्यास्त्रिस्त
 च्छुः कवत्यः" शा० षं धा० साधवः । "स्वतिदेष्ट्यं विनिचोत्तं
 कवतीषु रथनरम्" अधिकर० सा० । "ताच च्छुः" अ०
 ४, ११ अक्ते आद्यास्त्रिस्तः । तत्तान्यायाः कवत्वाभावेऽपि
 आद्ययोर्द्वयोः कवत्वेन बाहुल्यात्तथात्वम् ।
 कवयि(यी) स्त्री काव्यज्ञान्ता वयते गच्छति स्थानान्तरं वय-
 गतौ इन् कृदिकारान्तात् वा ङीप् । (कद्र) मत्स्यभेदे ।
 त्रिका० । तस्या वलातिक्रमेण गमनात्तथात्वम् । "कवयी
 मधुरा स्त्रिगधा कषाया रुचिकारिणी । किञ्चित् पित्तकरो
 वातशमनी बलवर्द्धिनी" भावप्र० उल्लगुणा ।
 कवर पु० कौति कु-शब्दे-अरन् । पाठके उष्ण० पाठकाळे
 तस्य शब्दायमानत्वात् तथात्वम् । कं जलं दृष्योति
 ट-अच् । २ लवणे शब्दे च पु० न० मेदि० । लवणस्य
 जलसंपर्कमात्रेण द्रवीभावेन जलरूपेण परिणामात्
 अन्वयस्य च दर्शनमात्रेण सुखात् जलस्त्रावणात् तथा-
 त्वम् । के मूर्ध्नि वरम् वरणीयम् । षकेऽशुभायां
 त्रि० । केऽशुभ्यास एव स्त्रियां ङीप् । अन्यत्र तु
 टाप् । सा च । ५ अरपुत्रपायां (वातुद्र) शब्दच० । कवरी-
 ऋतोमलयजाईमिव व्याकीर्णमाख्यकवरां कवरीं तदख्याः"
 भाषः । "व्याकीर्णमाख्येन कर्तुरवस्थां" मङ्गि० ईकर्तुरवर्थे
 पु० ७ तद्वति त्रि० कृत्वा० । कव-स्तौ अरन् ।
 दक्षचिते ऽसंष्टके त्रि० कृत्वाशुभः । गौरा० ङीप् ।
 १० सर्वरायाम् (वापुर्) मेदि० । तस्याः कवरोऽस्यत्वात्तथात्वम् ।
 कवरकी स्त्री कवरं किरति क्षिपति कृ-वा० उ गौरा०
 ङीप् । वन्द्याम् तस्याः मन्वेनागारे कवरवन्दना-
 भावेन तथात्वम् ।
 कवर्ग पु० कवटितोवर्गः एकस्यानोत्पत्तिकसमूहः । कश्च-
 म्भरूपेषु वर्णेषु तेषां कण्ठस्थानोत्पत्तिकत्वेन तथात्वम् ।
 ततः वर्मान्तात् भवार्थं शब्दत्वात् छ । कवर्णीयं तद्वने त्रि० ।
 कवल पु० केन जलेन वलते वल-चलने अच् । १ पासे "सुस्ता-
 प्ररोहकवलावयवान्तुकीर्णम्" "आस्तादवङ्गिः कवलैस्तृणा-
 नाम्" रघु० रोगनाशार्थं भावप्र० उक्ते इत्यभेदस्य २ क्रियाभेदे

च । तत्करणविधियुक्तौ भावप्रसङ्गौ यथा । “वातपित्त-
कफप्रत्यक्षं द्रव्यस्य कवचं सुखे । अर्द्धं निक्षिप्य संचर्य
निजोवेत् कवचे विधिः । कवलः कुरुते काङ्क्षां भक्ष्येपु,
हरते कफम् । तस्यां शीवं च वैरस्यं दन्तवाकञ्च नाश-
येत्” । के जले वसते अथ । (वेद्याभाष) श्मत्स्यभेदे गन्ध ०
पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् छीप् । लस्य छीया । कवडोऽप्यल ।
कवलप्रस्य पु० कवलस्य प्रस्यः । कवलयोग्यपरिमाण भेदे
तस्य प्रस्यपरत्वेऽपि कर्कादिन् आद्युदाहृता ।

कवलिका स्त्री कवल इव इवार्ये कन् । (पुलकृष्ण) इति
ख्याते प्रथमकित्साङ्गे श्लेषभेदे “ततः कल्केनाच्छाद्य
नातिशयघ्नां नातिरुघ्नां कवलिकां दत्त्वा वक्ष-
पट्टेन बन्धोयात्” “घनां कवलिकां दत्त्वा षड् चैवापि
पट्टकम्” “ततः कवलिकां दत्त्वा वेष्टयेत् सुसमाहितः” सुश्रु०
कवलित त्रि० कवलं करोति कवल+षिच्-कर्मणि-क्त । १। क्त-
यासि २ भूक्ते श्व्याप्ते च जटा० ।

कवष त्रि० कौत्ति कु-शब्दे वा० अषच् । १। सञ्चिद्रे कवाटादौ
तस्य पिधानकाले गन्दायमानत्वात्तथात्वम् । स्त्रियां
गौरा० छीप् । “इन्द्र ! दुरः कवघ्नो धावमानाः”
यजु० २, ४, “कवघ्नः सगुषिरा, सञ्चिद्रे एव गन्धप्रसरत्
कौतेरीणादिकोऽप्यच् प्रत्ययः” वेददी० । “कवघ्नो न
व्यचक्षतेः” यजु० २०, ६०, “होता यक्ष्नुरोदियः
कवघ्नः” २१, २४,

कवष् त्रि० कु-शब्दे अघुन् वेदे बत्वम् । सञ्चिद्रे कवाटादौ स-
ञ्चिद्रेण गन्दायमानात्तथात्वम् । “अघ्नाः सतीः कवघ्नः
इन्द्र ! शुभ्रमानाः” यजु० २६, ५, “कवघ्नः क-शब्दे क-
वलि शब्दं कुर्वन्ति कवघ्नः कुवतेरघुन् प्रत्ययः, बत्वमार्थम्
कपात्तः पिधानसमये शब्दं कुर्वाणाः सगुषिरा वा” वेददी०
कवस पु० कु-शब्दतोऽस्ति अघ । १। कवचे सञ्चिद्रे २ कवाट-
कजातिभेदे च उच्यते ।

कवाट न० कु-भावे अष् कवं शब्दभटति, कं वातं वटति वट
वेष्टने वा अष् उच्यते ० स० । हाररोधने (कपाट) ख्याते
कावाटिमये पदार्थे अघरः तस्य हारपिधानकाले गन्दाय-
मानत्वात् वातरोधकत्वाच्च तथात्वम् “उरः श्रियया तत्र च
गोपुरस्य रत्नकवाटदुर्गं चितिरः प्रसारिता” मैत्र० ।
“मोक्षहारकवाटपाटनकरो काशीपुराधोऽथरी” अघदासः ।
कवाटपरिभाषादिकं ६० स० उक्तं यथा । “विस्ताराधि
भवेद्गर्भी भिक्तयोऽप्याः सन्नतः । गर्भपादेन विस्तीर्णं हारं
दिशुष्यच्छ्रितम् । उच्छ्रावात् पादविस्तीर्णां यास्या तदु-

द्वयरः । विस्तारपादप्रतिभं बाह्यस्थं यास्ययोः अतम् ।
विपश्चयप्रनवभिः यास्याभिस्तत् प्रयस्यते” । तत्काठनिब-
न्ध उच्यते ० भारतीकः “चीरद्वयोर्द्वं दाह गृहेषु
न निवेशयेत् । क्ताधिवासं विहगैरनिखानस्यपीडितम् ।
नजैर्भिभगञ्च तथा विद्युच्चिर्वातपीडितम् । चैत्यदेवाक-
बोत्पक्षं वज्रभङ्गं यज्ञपात्रम् । देवाद्यधिष्ठितं दाह
नीपनिष्कविभोतकान् । कण्डकिनोऽसारतस्कुर्वीयेत् गृह-
कर्मणि । वटाश्च्यौ च निरुर्वी कोविदारविभोतकौ ।
पलाशं शाळं मन्त्रोच्चैव पलाशञ्च विजरीयेत् । विस्तारात्
हिमेषुष्कां हारं कुर्वात्तथा गृहम्” । अधिकं गृह-
शब्दे वक्ष्यते । अत्यर्थं छीप् । कवाटी खल्यकवाटे स्त्री ।
कवाटघ्न त्रि० कवा(पा)टं हन्ति यास्या “यज्ञौ हन्ति कवा-
(पा)टयोः” पा० हन-टक् । कवाटहननयज्ञो चीरभेदे ।
कवाटवक्र न० कवाटं वक्रं यस्यात् । (कवाटवेत्) टक् भेदे ।
कवार न० कं जलं टप्पोति आन्वयत्वेन अष् उच्यते ० ।
पश्चे त्रिका० ।

कवारि च० कुत्सितोऽरिः कुगतो ० स० वा० कोः कवादेशः ।
कुत्सिते श्यौ “द्वौ पूतिर्दक्षिणादेववाज्या न कवारिभ्यो
न ते ट्ठण्ति” ऋ० १०, १०७, १ ।

कवासख त्रि० कुत्सितस्य सखा टप् ट्ठो ० णि० । कुत्सितस-
हाये । “अपाप यक्रस्यतुष्टिभूति तनुभ्रं मयवा यः
कवासखः” ऋ० ५, २४, १ । “कुत्सितपुरवसहायः” भा०
निरुक्ते तु कवासखः यस्य कपूर्वाः सखायः इत्युक्तं तत्र
वड्ग्रीहो टजपि निपात्य इति भेदः ।

कवि पु० कव-वर्षने गतौ कु-शब्दे वा इन् ।
क्रान्ददर्थिनि-सर्वज्ञे - १। ऋषि हेमच० । तस्य सर्वगत-
त्वात् सर्वज्ञत्वात् क्रान्ददर्थित्वाच्च तथात्वम् । “कविर्भ-
नीषी परिभूः स्वयम्भूः” ईगो० “कविः क्रान्ददर्थी सर्वदक्
“नान्यतोऽस्ति दृष्टा” इति श्रुतेः” शाङ्को० भा० । “कविं पुरा-
णमनुशासितारम्” गोता । २। खुल्ये “होता वा देव्या कवी”
यजु० २८, १० । “पृथग्भरजं मेपजं कविम्” यजु० २८, १४ ।
श्वात्मिके मुनी तस्य प्रथमं काव्यकर्मत्वात् तथा-
त्वम् । ३। कविताकारके “मन्दः कविद्यः प्रेक्षुः” रघुः
“नैकमोजः प्रसादो वा रसभावावदः कवेः” माघः ।
“इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोऽर्कं प्रयाजहे” उत्तर० च०
(काव्यम्) “कविः कुर्वन् कांसिं प्रीतिञ्च विन्दति”
चन्द्रा० । “एकोऽभूच्चलिनात् परस्य पुञ्जिनात् वल्भीकत-
यापरसो सर्वे कवयस्त्रिलोकपुरवस्येभ्यो नमस्कृतये”

उद्धृतः । “रवेः कवेः किं समरस्य सारम्” विदग्धम् ।
 ५ भृगुसुते ऋषिभेदे ईतत्पुत्रे शुक्राचार्ये तस्य कविपुत्र-
 त्वेऽपि जन्यजनकयोरभेदोपवारात्तन्मप्य “भृगोः पुत्रः
 कविर्बिहान् शुक्रः कविपुत्रो ऋषः” भा० व्या० ईईअ० ।
 ७ ऊर्थे मेदि० । “कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्रातरि” कल्केज्येष्ठास्तयः
 श्वराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः” इति कल्कियज्ञे उदाहृतम् ।
 ६ चौरयोधे “वेधस्याने रणे भङ्गो दुर्गे स्त्रिभुः प्रजायते ।
 कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै” ज्यो० त० ।
 “कविचौरयोद्वा” रघु० । १० खलोने स्त्री मेदि० ।
 वा डीप् । ११ क्रान्तदर्शिनं लि० । “ज स्त्रीस्त्रत्वेण कवयो
 वयन्ति” यजु० १६, ८ । “कवयः क्रान्तदर्शनः” वेदटी० ।
 १२ मेधाविनि लि० “अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः
 कविः” मनु० । “क ज ते शांसिता कविः” यजु० ३३, ३० ।
 “कविर्भेधावी” वेदटी० । १३ चाक्षुषमनोः वैराजप्रजापतेः
 कन्याजातसुतभेदे पु० । “कन्यायां भरतश्चेष्ट ! वैराजस्य
 प्रजापतेः । जहः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वो सत्यवाक् कविः”
 हरिवं० २० अ० । १४ स्तोत्रि लि० “इन्द्रमग्निं कविच्छदा”
 ऋ० २, १२, २ । “कविच्छदा कवीनां स्तोत्राणाञ्छचित-
 फलप्रदानेनोपच्छन्दकौ” भा० ।

कविक पु० कवि+स्वार्थे कन् कश्चित् स्वार्थकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्ग-
 व्यतिक्रम इति । खलोने (लागाम) हलायुधः ।

कविकल्पद्रुम पु० वोपदेशकते धातुपाठमन्यभेदे “कविकल्प-
 द्रुमो नाम पद्यैर्नष्टपाद्यतेऽत्र च” इति तदुपोद्घाते ।

कविकल्पलता स्तो काव्यरचनाशिक्षोपयोगमन्यभेदे ।

कविका स्त्री कवि+स्वार्थे कन् । (लागाम) खलोने अमरः
 २ कविकापुष्पो राजनि० । ३ कवयीमत्स्यो (कह) भावप्र० ।
 कवयीयज्ञे तद्गुणाद्युक्तम् तत्र कवयीत्यत्र कविकेति
 पाठान्तरम् ।

कविजिह्व पु० कविषु ज्येष्ठः । १ याल्भाकिमुभौ । लि० ।

कविता स्त्री कवेः वर्द्धयित्वाभावः तत् । कविकर्मण्य काव्ये
 काव्यशब्दे विष्टतिः । “क्वेषां नैषा भवति कविताकामिनी
 कौतुकाय” प्रस० रा० । त्व । कवित्वमप्यत्र न० । “कवि-
 त्वं दुर्लभं लोके शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा” सा० द० अग्नि-
 पुरा० । “स भवति कवित्वात्तमदीनदीनः पर्यन्ते परम-
 पदलीनः प्रभवति” कर्पूरस्यवः । “ता ज कवित्वना कवी”
 ऋ० ८, ४३, “कवित्वना कवित्वेन” भा० पृषो० साधु ।

कविपुत्र पु० कवेः भृगुसुतस्य पुत्रः इति० । १ भार्गवे शुक्रा-
 चार्ये “भृगोः पुत्रः कविर्बिहान् शुक्रः कविपुत्रो ऋषः”

भारते आदिपर्वाणि ईईअध्याये । कविपुत्रादयोऽप्यत्र ।
 कविय न० कं सुखमजति अज-क बोभावाः । खलोने लि० ।
 “कवियं कविकोच्यते” लि० काण्डे क्लोवतया पाठात् शब्द-
 कल्पद्रुमे पुं क्लोवतोक्तिः चिन्त्यमूला ।

कविरहस्य न० हलायुधकते स्तोकात्मके अर्थभेदेन एका-
 कारधातुभेदप्रदर्शके मन्यभेदे ।

कविराज पु० कवीनां राजा कविः राजेव वा टच् समा० ।
 कविश्रेष्ठे । “श्रीहर्षे कविराजराजसुगुणालङ्कार ह्रीरः
 सुतम्” नैषधम् । “श्रीविश्वनाथकविराजकतिप्रणीतं
 साहित्यदर्पणमसुं स्यागतप्रमेयम्” सा० द० टी० रामचरण-
 क्लोके कविराजशब्दस्य तदर्थतैव चिकित्सके प्रसिद्धेस्तु
 मूलं न दृश्यतेऽतो न तदर्थकता ।

कविरामायण पु० कविना कवित्वेन रामः अयमं यस्य
 णत्वम् । बाल्मीकिमुभौ । शब्दरत्ना० ।

कविलि लि० कु-कव वर्द्धने वा वा० इलच् । १ स्तोत्रि २ शब्द-
 कारके च । ततः प्रगृह्यो चतुरर्थ्याम् अ । काविस्य
 तत्सञ्चिह्नपदेगादौ लि० ।

कविवेदिन् लि० कविं कवित्वं वेत्ति विद-णिनि । काव्य-
 वेत्तरि कवौ जटा० स्त्रियां ङीप् ।

कवीय न० कवि+स्वार्थे क् कश्चित् स्वार्थकस्यापि प्रकृतिलिङ्गा-
 तिक्रमः । खलोने (लागाम) जटाधरः ।

कवीयत् लि० कविरिवाचरति कविं स्तोत्रारम् इच्छति वा
 कवीय-नाम० शब्द । १ कविसदृशे २ अत्तनः स्तोत्रिच्छौ
 च । “अपो दृष्टान पवते कवीयन् प्रजम्” ऋ० ६,
 ५, १४, १ । ३ कवीयन् कविरिवाचरन् कवयः स्तोत्रारः
 तानिच्छन् वा भा० । एतेन अस्याः स्तुते कवीयः शब्दो-
 दाहरणतयोपन्यासः प्रामादिकः । स्त्रियां ङीप् ।

कवीयस् लि० अतिशयेन कविः ईयसु । कवितरे स्त्रियां
 ङीप् कवीयधी । तंरप् । कवितर तत्कार्ये । तमप् । कवि-
 तम वच्नां मध्ये अतिशयस्तोत्रि काव्यकारकेन च लि०
 कवूल न० नीलकण्ठताजकोत्ते कंबुख्येः कंबुख्ये लक्ष-
 णादि । “इत्यशास्त्रि कवूलं तदुत्तरोत्तमस्य च्यते” नील० ता०
 कविलि न० कं जलं विवति कृष्णाति विल-कृतौ अण्
 उप० स० । कुवलये शब्दच० ।

कवीष्ण न० कुतुहितस्यै कुगतिसमासः कोः कवादेशः ।
 १ ईयदुष्णे अर्थे शतवृत्ति लि० अमरः । “पयः पूर्वेः स-
 निश्चासैः कवीष्णस्यपमच्यते” रघुः ।

काव्य न० कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तस्मैदं यत्कुर्यते पितृभ्यः

कु शब्दे कर्मणि यत् वा । पितॄन्हेयेन दीयमानेऽप्रादौ
 अमरः । हव्यकव्यदानपात्रापात्रब्राह्मणानाह अमरः
 “ओत्रियायै देयानि हव्यकव्यानि दाहभिः । अहं-
 त्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि
 विद्वांसं देवे पितॄो च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति
 नरमन्त्रज्ञान् बह्वनपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेद-
 पारगम् । तोषं तद्व्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः
 स्युतः । सहस्रं हि सहस्राणामन्वेषां यत् भुञ्जते ।
 एकस्नान् मन्त्रवित् प्रीतः सव्यांश्चेति धर्मतः । ज्ञानो-
 त्तुष्टाय देयानि कव्यानि च हवीषि च । न हि हस्ता-
 वसृग्दग्धौ रुधिरैव शुध्यतः । अतो यस्मिन् यस्मान्
 हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो यस्मिन् प्रेत्य दीप्प्रभूलर्घ्य-
 योगुडान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजाः क्वचित् तपोनिष्ठास्तथाऽ-
 परे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथाऽपरे । ज्ञान
 निष्प्रे कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु
 यथाभ्यायं सव्येषु चोर्ष्वपि । अत्रोत्रियः पिता यस्य
 पुत्रः स्याद्देवपारगः । अत्रोत्रियो वा पुत्रः
 स्यात् पिता स्याद्देवपारगः । ज्यायांसमनयोर्वि-
 द्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसम्पूजनार्थन्तु
 सत्कःरमितरोऽर्हति । न आद्वे भोजयेन्मत्तं धनैः
 कार्योऽस्य संपहः । नारिं न भित्त्वं यं विद्यात् तं आद्वे
 भोजयेद्द्विजम् । यस्य भित्तप्रधानानि आदानि च
 हवीषि च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आद्वेषु च हविःषु
 च । यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः । स
 स्वर्गाञ्जुवते लोकाच्छ्राद्धमित्यो द्विजाधमः । सम्भो-
 जनी साभिहित्ता पेशाची दक्षिणा द्विजैः । इहंसास्ते
 तु वा लोके गौरव्यैकवेश्मनि । यधेरिणे वीजसुप्ता
 न वप्रा लभते फलम् । तथाऽनवे हविर्दत्त्वा न दाता लभते
 फलम् । दाहृन् प्रतिपहीहृत्थं कुरुते फलभागिनः ।
 पिदुपे दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य चेह् च । कामं
 आद्वेऽर्हयेन्मत्तं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विषता
 हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोज-
 येच्छ्राद्धे बहृत्तं वेदपारगम् । शाखान्तगमयाध्वर्युः
 कन्दो गन्तु समाप्नोक्तम् । एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत
 आद्वमर्शितः । पितृणां तस्य तृप्तिः स्याच्छ्राद्धती
 साप्रपौरुषो । एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
 अनुकल्पस्त्वयं श्रेयः सदा सङ्गिरनुष्ठितः । मातामहं
 मातुलञ्च सप्तोयं अशुरं गुरुम् । दौहित्वं विट्पतिं

बभ्रुवृत्तिग्याञ्छौ च भोजयेत् । न ब्राह्मणं परीक्षेत
 देवे कर्मणि धम्भेवित् । पितॄो कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत
 प्रयत्नतः । वे स्तेनपतितस्त्रीया ये व नास्ति कृत्यतयः । तान्
 हव्यकव्यथोर्विप्रानमर्हान्मत्तुरत्रयीत् । जटिलज्ञानधीयः न
 दुर्वेलं कितवन्त्या । याजयन्ति च वे पूर्वास्तांश्च अज्ञे
 न भोजयेत् । विकल्पकान् देवकान् मर्षविक्रिय-
 णस्तथा । विषणेन च जीवन्तो वज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ।
 प्रेष्यो यामस्य राक्षसं कनखी श्यावदनकः । प्रतिरोद्धा
 गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्धर्मविस्तथा । यत्नी च पशुपा-
 लश्च परिवेत्ता निराकृतः । ब्रह्महिट् परिवित्तिय
 गणाध्यन्तर एव च । कुशीकयोऽथकीर्णो च हृषीकपति-
 रेव च । पौनभेष्य काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।
 भृत्काध्यापको यश्च भृत्काध्यापितस्तथा । श्रुत्रिष्ये
 गुरुश्चैव वाग्दष्टः कण्डुगोलकौ । अकरणपरित्यक्ता
 मातापितृगुरोस्तथा । ब्राह्मण्यैर्नैश्च सम्बन्धैः संयो-
 गं पतितैर्गतः । अगारदाहं गरदः कण्डागो सोम
 विक्रयो । सहस्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ।
 पिता विवदमानश्च कित्तो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभि-
 शस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयो । धनुःशराणां कर्ता च
 यथाप्येदिधिपूपतिः । मित्तभृक् द्यूतवृत्तिय पुत्रा
 चार्थस्तथैव च । भ्रामरो गण्डमाली च शिल्पयो
 पिगुणस्तथा । उन्नतोऽवश्च वज्याः स्युर्वेदिन्दक एव
 च । हस्तिगोऽश्वोद्दमको ननुवैर्यश्च जीवति ।
 पत्निष्ठां पोषको यश्च युद्धाचःर्यस्तथैव च । स्तोत्रसां भेदको
 यश्च तेषाञ्चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो हकारो-
 पक एव च । श्वकीडो श्येनजीवो च कन्यादूपक
 एव च । हिंस्रो हृषलवृत्तिय गणामाञ्चैव याजकः ।
 आचारहीनः क्षीयश्च नित्यं याचनकस्तथा । कषिर्जीवी
 स्त्रीपदो च सङ्गिर्निन्दित एव च । औरभिको साहि-
 धिकः परपूर्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः
 प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारानपाङ्केयान् द्विजाध-
 मान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्त विवर्जयेत् । ब्राह्मण-
 स्त्वनधीयानकृष्णाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं
 न हि भस्मनि हृत्यते । अपाङ्कदाने यो दातुर्भवत्युद्धं
 फलोदयः । देवे हविषि पितॄो वा तं प्रवक्ष्याम्येषतः ।
 अत्रोत्रियैर्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्तादिभिरस्तथा । अपाङ्केयैर्द-
 न्यैश्च तस्मै रक्षांश्च भुञ्जते । दाराग्निहोत्रसंयोगं
 कुरुते योऽपजे स्थिते । परिवेत्ता स विजोयः परिवि-

तिस्तु पूर्वजः । परिवर्तिः परीवेत्ता यया च परि-
 विद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति दाहयाजकपञ्चमाः ।
 आतृभृतस्य भार्यायां योऽतुरथ्ये कानतः । धर्म-
 षापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिष्पतिः । परदारेषु
 जायेते ही सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्नौ जीवति कुण्डः
 स्याद्धृते भर्त्तरि गोलकः । तौ तु जातौ परस्त्रे
 प्राणिनौ प्रेत्य चेह च । दत्तानि हव्यकव्यानि नाश-
 येते प्रदायिनाम् । अपाङ्गो यावतः पाङ्गान्
 भुञ्जानाननुपश्यति । तावतां न फलं तत्र दाता
 प्राप्नोति बालिशः । वीक्षणो भवतेः, काणः षटेः,
 श्वित्नी शतस्य तु । पापयोगी सहस्रस्य, दातृनीशयते
 फलम् । यावतः संसृष्टेर्ब्राह्मणान् श्रुत्याजकः ।
 तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् । वेदवि-
 ज्ञापि विप्रोऽस्य लोभात् जप्ता प्रतिपद्यते । विनाशं
 व्रजति क्षिप्रमामपात्मनिवात्मनि । सोमविक्रयिणे विष्ठा,
 भिपजे पूयशोषितम् । नष्टं देवलोकं दत्तम्, अप्रतिष्ठन्त
 वार्धुषौ । यत्तु बाणिकके दत्तं, नेह नासन्नं तद्भवेत् ।
 भस्मनीयं ह्येतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे । इतरेषु
 त्वपाङ्गेषु यथोद्दिष्टेषुसाधुषु । मेदोऽसृष्टमांसमज्जास्थि
 पदन्त्यन्नं मनीषिणः । अपाङ्गोपहृता पङ्कः वाव्यते
 र्यैर्हिजोक्तमेः । तास्त्रिबोधत कास्त्रैर्न द्विजाग्रान् पङ्क-
 पायनान् । अप्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वं प्रवचनेषु च ।
 श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्कपायनाः । त्रिणाचि-
 केतः पञ्चाग्निस्त्रिसुवर्णः षडङ्गवित् । ब्राह्मणदेयात्मसनानो
 ज्येष्ठशामग एव च । वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी
 सहस्रदः । गताशुचैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्कपायनाः”
 भाग० ४, १८, १८ । “यत्सेन पितरोऽर्थमृणा कव्यं क्षीर-
 मधुक्षतेति” पृथिव्याः पितृभिः कव्यरूपक्षीर
 दोहनात् तस्य तदन्नत्वम् । कु-शब्दे कर्मणि यत् । २स्तुत्ये
 “कव्योऽसि कव्यवाहनः” ताण्ड्य० ब्रा० । “कव्यः स्तुत्यः”
 भा० । कवलं कयः कु-भावे अप् कवे साधु यत् । ३स्तव-
 साधकेस्तोतरि । “वीता जनस्य दिव्यस्य कव्यैरधि” ऋ० ६,
 ६१, २ । “कव्यैः कवनसाधुभिः स्तोत्रभिः” भा० ।

कव्यवाह ५० कव्यं बलतं ददाति अत्र बल-दाने
 व्याधारे धञ् । १वङ्गौ तत्र दाने हि पितृणां दाननि-
 षत्ते स्थायात्वम् । कव्यं बल्यते दीयते बल-दाने
 सम्प्रदाने षञ् । २पितृदेवभेदे त्रिका० “कव्यवाहोऽनलः
 सोमः यमश्चैर्यमा तथा । अग्निष्वात्ता बर्हिषदः

सोमपाः पितृदेवताः” वायु० पु० बल्य वा उः
 कव्यवाहोऽप्यत्र ।

कव्यवाह ५० कव्यं वहति प्रापयति पितृन् वह-अण्
 उप० ष० । अग्नौ । कव्यवाहनशब्दे विद्यते ।

कव्यवाह ५० कव्यं वहति वह-अण् । पितृभ्यः कव्य-
 प्रापके वङ्गौ ।

कव्यवाहन ५० कव्यं वह-वहति “कव्यपुरीषप्रीत्येषु जुगुप्” पा०
 वह-जुगुप् । पितृभ्यः कव्यप्रापके वङ्गौ “तयो वा अग्न-
 यो, हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितृणां, सह-
 रणा असुराणाम्” तैत्ति० २, ५, ८, ६ । “अग्नये कव्य-
 वाहनाय स्वाहा” यजु० २, २६ । “अग्नये कव्यवाह-
 नायानुब्रूहीति तत्स्त्रिष्टकते हव्यवाहनो देवानां, कव्य-
 वाहनः पितृणांमिति” यत० ब्रा० २, ६, १, २० ।

कश् यद्दे अक० वोप० गतौ यासने च सक० पा०श्वा० पर०
 सेट् । कश्ति अकशात्-अकाशोत् चकाश । मनि-
 कश्ति । “अन्योऽनन्नस्रभिषाकश्चोति” श्रुतिः । यङ्-
 लुकि लटोरूपम् । उभयपदीत्येके ।

कश् ५० कश्ति यद्वायते यास्ति ताडयति वा
 करणस्य कर्तृविवक्षया कर्त्तरि कश्-अच् । अन्वादेश्वाह-
 नसाधने चर्मवस्त्रादिनिर्मिते पदार्थभेदे (चावुक) ‘स
 राजा तं कशेनाताडयत्’ मा० व० १६६ अ० । अमरे
 अस्य स्त्रीत्वमाह । ‘जघान कशया मोहात्तदा राक्षस-
 वन्दुनिम्’ भा० आ० १७७ अ० । ‘सम्यक्कशात्तय-
 विचारवता नियुक्तः’ माघः ५, १० श्लो० व्या० मल्लि० ।

‘अत्र कशाः कशाघातास्तासां तयसुत्तममध्यसाधनेषु
 यथासङ्गं मृदुसमनिष्ठु रक्षितिरूपं त्रितयन्तस्य विचारः
 ‘एतेषु निमित्तेषु अङ्गेष्वेवलाद्याः’ इति विमर्षः तद्वता
 तज्ज्ञेन । यथाह भोजः ‘मृदुनैकेन वातेन दण्ड-
 कालेषु ताडयेत् । तीक्ष्णं मध्यं पुनर्हान्याञ्जघन्यादि-
 ष्टु रैर्द्विभिः । उपवेशेऽथ निद्रायां स्वल्पिते दुष्ट-
 क्षेपिते । बडनालोकनीस्य क्ये बडुगार्थं तच्छेषिते । सन्नासे
 च दुश्कृत्याने विमार्गगमने भये । शिष्यात्वागस्य समये
 षड्भाते चित्तविभ्रमे । दण्डः प्रयोज्यो वाहानां कःलेषु
 हादशस्यपि । शोवायाग्नीतमाह्वय्यात् त्वस्रश्चैव च
 वाजिनम् । विभ्रान्निचितमधरे शिष्यशिक्षणं ताडयेत् ।
 प्रह्वंषितं स्वस्ववाङ्मोर्बाडुवालोकिनं तथा । उपवेशे च
 निद्रायां कटिदेशे च ताडयेत् । दुष्टेपितं मुखे हन्या-
 दुन्मार्गप्रस्थितं तथा । जघने स्वल्पितं हन्यात्तन्मार्गे

दुःखितम् । यः कुसुमप्रकृतिर्वाजी तं सर्वत्रैव ताडयेत्”
इति । अधिकांशत्रयुद्धे उक्तम् । भांसरोद्धिण्यां स्त्री भावप्र०
कायकृतञ्च उ० कविभेदे तस्यापत्यम् शिवा० चण्ड । कायकृतञ्च-
व्याकरणाकारकारके कविभेदे “इन्द्रचन्द्रः कायकृतञ्चा-
पिशिणीयाकटावनः । पाणिन्यमरजनेन्द्राः जव-
न्यटादिशाब्दिकाः” गोपदेवः । ततः उपका० गोलप्रक-
वस्य वहुषु लुक् । कायकृतञ्चन निर्वृत्तम् चतुरर्थ्याम्
चरीकृष्णादि० वुञ् । कायकृतञ्चक तद्विर्त्तादौ ति० ।

काशम् न० काशति गोशं काश- गतो अस्तु । जणे निरु० ।
कामार्हे ति० काशमर्हति अर्ह- अण् उप० ष० । काशताडन-
योष्ये इडे अन्तादौ अमरः ।

काशिक पु० काशति हिनस्ति सर्वम् काश-शासने वा०
इक । नकुषे तस्य पादाविव पादावस्य उपमानपूर्वक-
त्वोऽपि इच्छा० पाठात् नान्यल्लोपः । काशिकपादः ।

काशिपु पु० काशति दुःखम् कथ्यते वा काश-गतिशासनयोः
लग्या० नि० । १ अक्षे आच्छादने च २ अमरः । एक-
यत्या ३ भक्ताच्छादनयोश्च विश्वः । पुष्यन्नाशिल्लेव
अयं द्विवचनान्तः इति मेदि० । ४ यव्यायाम् ।

“कूर्मैः काशिपुभिः कान्तं पर्यङ्क्यजनाशनैः” भाग० २,
२२, १६ । “वेदस्ति भूः किं काशिपोः प्रयासैः” भा० २, २,
५ । “काशिपोः यव्यायाः” श्रीधरः । ५ आसनभेदे च

“कविच्छ्रे वरोपत्ये तद्यपस्त्र्याप्रज्ञेश्लस्य । काशिपु-
प्रासादपर्यङ्के काशिपो वा यथेच्छवा” भाग० ७, १२, २७ ।
वेदे अस्य लोचत्वमपि “प्रसूच्यात्र दन्तिषेन वेदिम् हिर-

ण्ययं काशिपूपञ्चूति तस्मिन् होतोपविशति” “हिर-
ण्यययोः काशिपुनोः पुस्रसात् प्रसूच्छ्रृण्व्युः”
यत० भा० १२, ४, २, १ । “काशिपु आसनभेदेः ।

“होतृध्वयं हिरण्यययोः काशिपुनोरुपविष्टौ”
वाल्मी० १५, ६, १ । काशिपुयज्ञेन मसूरक उच्यते ।
“फलकमिति पितृभूतः” सं० व्या० । “अध्वर्युयजमानो”
कूर्चयोः” “फलकयोर्वा, होतृमञ्जोहोतातारः काशिपुषु”
वाल्मी० २०, २, २, १८, २०, २१ । “संपादनासनं कूर्चः

(ऊरुशीची) “पादरहितं फलकं काशिपुयज्ञेन
सहासनं मसूरक उच्यते” संप० व्या० । तेन सहासनं
पादरहितं फलकं च काशिपुयज्ञार्थैः ।

काशीका स्त्री काश+वा० रेकन् । सूतवत्सायां
नकुष्याम् । “आमधिता परिगधिता या कयोरेव जङ्गाहे”
क० १, १२६, ६ । “काशीका सूतवत्सा नकुषी वा यथा

पत्वा सङ् चिरं शीघ्रति न कदाचिदपि विवृण्वति” भा०
काशु पु० वेदिपत्ने राजभेदे । “यथा विश्वैद्यः काशुः यत-
सुशायाम्” क० ८, ५, २७ ।

काशेरका पु० काशभेदे । “नधिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च
गुणकः । काशेरकोगण्डकण्डुः” दक्षुपक्रम्य “एते चान्ये च
वह्नो वचाः यतसङ्काशः” इति भा० म० १० अ० कुशेर-
वभावस्यैने उक्तम् ।

काशेर(रु) स्त्री कं अजं वातं वा शब्दाति ऋ- “के अ एरक्-
चास्य” उच्य० अ उ वा । तथ्यकन्भेदे (केशुर) उच्य० ।
दीर्घान्तःत्वचुचतर्द्धशां कन्वायां वा च नरकासुरेष गजक-
पेष कृता तत्कथा इति व० १२१ अ० यथा ‘त्वष्टुर्दुहितरं भौमः
(नरकासुरः) काशेरुगमसदा । गजकपेष जपाङ् रक्षि-
राज्ञीं चतुर्द्धीम् । प्रमथ्य तां वराहोऽङ्गं नरकोवाक्यमब्रवीत्”
उप्रत्ययान्तः पुंसि च । “किं कुर्वता वराहेष आद्यन्ते
हि काशेरवः” । उच्य० चन्द्रः । सुखान्तं लोचमाङ्
अमरः । “शङ्काटकं विशं द्राक्षा कशेर मधुकं विता”
सुशु० । स्त्रीकन् । तत्रार्थे न० । तज्जं दगुण्या भावप्र० उक्ता
यथा । ‘काशेर द्विविधं तन्नु मङ्गलान्काशेरकम् ।
सकाकृति क्षु स्याद्यत्तत्रिवोटमिति सूतम् । काशेरक-
द्वयम् शीतं मधुरं तुषरं शुभ । पित्तगोशितदाहघ्नं नयना-
नयनाशनम् । याहि शुक्रानिलञ्च श्लेष्मिलान्यकरन्परम् ।
भारतवर्षस्य नवसखान्तं गते श्वरसुभेदे पु० “ऐन्द्रं काश-
यकं किञ्च ताञ्जपर्यमन्वदुगमक्षिमदतश्च कुमारिकाख्यम् ।
नाम च सौम्यमिह वाक्यमन्थ्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति
भारतवर्षमध्ये” सि० षि० । पुराणसर्वस्वे विष्णुपुराणे च “भार-
तस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशानय । ऐन्द्रद्वीपः काशेरक
ताञ्जर्थो गमक्षिमाम् । नामहं पक्षया सौम्यो गान्धर्वस्वध
वाक्यः अयन्तु (कुमारिकाख्यः) नवमलोर्षो द्वीपः सागर-
संघतः । योजनानां सङ्ख्यन्त द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यचनाः स्थिताः । जाङ्गलाः
क्षत्रियावैद्या मध्ये च्छूद्राश्च भागधः । उज्ज्वायुहवर्षिष्ठाद्यै
र्वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः । वेदसूतिसुखाशान्याः पारिपालो-
ङ्गव मुने ! । नर्मदासुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः ।
तापोपयोष्णीनिर्व्व्याकावेदी प्रमुखा नदी । गोदावरी-
भीमरधीलण्यनेवादिक्वासाया । सहापादोङ्गवानद्याः सूताः
पापभयापहाः । सूतामहाताञ्जपर्यो प्रमुखा मन्थो-
ङ्गवाः । त्रिसामा क्विजुल्याद्या महेन्द्रप्रभावाः सूताः ।
क्विजुलप्राजुमाराद्याः शुक्तिनृपादवम्भवाः । यतश्च-

चन्द्रभागाद्या विभवत्पादनिःसृताः । आशां ननु पगद्य च ।
 सन्त्यस्या च वृक्षयः । पश्चिमे कुक्षयश्चालनध्वदेशाद्यो-
 जनाः । पूर्वदेशादिक्वचैव कामरूपनिवासिनः । कोद्राः
 कश्चिन्नगधा दाक्षिणात्या च वर्य्ययः । तथाऽपरान्ताः सौ-
 राष्ट्राः शुद्धाभीरास्तयार्मुदाः । माद्रकामास्तयार्मुदाः पारिपाल-
 निवासिनः । सौराः सेन्ववा हूषाःशान्वाः शाकस्तवा-
 सिनः । महाभार्गास्तवास्वराः पारसीकाद्यस्तथा ।
 आशां पिबन्तः सखिजं वसन्ति सङ्घिताः सदा । चत्वारि भार-
 ते वर्षे शुमान्धत्त महाभुने ।। कृतं त्वेता द्वापरस्य कश्चिचा-
 न्यत् न कश्चित् । तपस्तपन्ति मुनयोऽजुक्ते चान्ध वञ्चिनः ।
 दानानि चान्ध दीयन्ते परलोकार्थमादरात् । पुरुषैर्यज्ञ-
 पुत्रो जन्मूद्दीपे सदेव्यते । तत्रापि भारतं अष्टं
 जन्मूद्दीपे महाभुने ।। यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या-
 भोगभूषयः । अत्र जन्मसङ्कल्पाणं सङ्कलैरपि स-
 त्तमः । कदाचिद्विभते जन्मर्मातुष्यं पुष्टसञ्चयात् ।
 गायन्ति देवाः किञ्च गीतकानि चन्यास्तु ये भारतभूमिभागे
 स्वर्गापवर्गास्तद्वैतभूते भवन्ति भूयः पुष्टयाः सुरत्वात् ।
 कर्माख्यसं कश्चित्तत्फलानि सप्तस्य विष्णौ परमात्म-
 रूपे । अथाथ तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिन् यं ये
 त्वमखाः प्रयासि । जानीम नैतत् क वयं विखीने स्वर्ग-
 प्रदे कश्मेष्णि देहवन्धम् । प्राप्ताथ धन्याः खलु ते
 मतुवरा ये भारते चेन्द्रियसङ्कलीनाः । नववर्षन्तु मैत्रेय !
 जन्मूद्दीपमिदं मया । लक्ष्यो जनविचारं सञ्चेपात् क-
 पितं मया” ४४२८६७७७७ पुं० ४७७० । स्वार्थे क्नु ।
 पुष्ठास्त्रिभेदे स्त्री अमरः । त्वयकन्देऽपि स्त्री रत्नभावा
 “कथेरुक्तञ्चातिपुक्तं स्त्रोपकोपकं यथाह सुभुतः । दिवा-
 स्त्रे त्वाद्युपक्रमे “कथेरुक्तञ्चाटकमधुरवञ्चीफलसमयनाध्य-
 यमप्रभृतिभिः स्त्रोद्या कोपमापद्यते” । एतद्वच कूचचर-
 मांसभोजनेऽनुपानम् यथाह अनुपानवगे सुभुतः “कूच-
 चराणां षट्कटाटककथेरुकासवः” । इदञ्च सुभुते मधुरवगे
 उक्तम् । तदाक्यं मधुरवगे दृश्यम् । एतस्य स्त्रोपपित्त
 प्रकोपकत्वे न कश्चिकारित्युक्तम् सुभुतः “भाषपिटाक्षद्विद-
 विशयालूकथेरुक्तेरिष्युपक्रमे “स्त्रोद्या पित्तं च कुप्यति ।
 कमीन् बह्वविधाकारान् करोति विविधान्नयान्” ।
 लयीकमत् पु० यवनराजभेदे । “इन्द्रयुक्तोक्तः कोपाहु यव-
 नच कथेरुमान्” हरिवं० १६ख० । भा० ४० १२ख० ।
 कथोक लि० कथ-ताडने वा० श्लोक । हिंसके राक्षसा-
 दो “मा त्वा दमन् दूरे वासः कथोषाः” अथ० ५,२,४ ।

कश्य न० कश्य+विभक्त्यन्तात् च न इति स्रग्ध० पाणिन्यनरमते
 पृथक् पदमिति भेदः । (लेखो) इत्यर्थे “दमघोषतेन
 कश्यन प्रतिशिटः प्रतिभानवानय” भाषः । चित् । कश्चिद-
 प्यत् अद्य० एकपदं द्विपदं वेति भेदः । “कश्चित् कान्ता-
 विवहृगुरुष्या स्वाधिकारे प्रसक्तः” जेव० ।
 कश्यल न० कश्य-कल सट् च । शुष्कांशं, श्पोष्टे,
 “कृतस्वा कश्यलमिदं विषमे सञ्चपस्वितम्” गीता ।
 “मा राजन् ! कश्यलं चोरं प्राविशो बुद्धिनाशनम्” भा०
 स० ४४ ख० । वेदे प्रथो० लस्य यः । कश्यस्य तत्रार्थे
 “विह्वेष कश्यसं भयवनिर्भेषु निदध्नावि” अथ० २५भे
 च शब्दमा० ४ मलिने लि० जेव० ।
 कश्यीर पु० कश्य-रिदन् मुट् च । स्वनामख्याते देशभेदे । ततो
 भवादौ कच्छा० व्यण् । काश्यीर तद्देशभवे लि० । कश्यी-
 रोऽभिजनोऽस्य तद्यथिवा० व्यञ् । काश्यीर पित्रादिकमेथ
 तद्देशवाचिनि लि० स्त्रियास्तुभयत् लोपः । तस्य राजन्यस्य
 तथा । बह्वेषु त्तस्य लुक् । काश्यीराः । स्त्रियां भर्वादि०
 न लुक् । काश्यीरी । “अत्र जन्मं जनपदान् निबोध
 गदतो मम” इत्युपक्रमे “काश्यीराः सिन्धुसौराः गान्धारा
 दर्शकास्तथा” भा० भी० ६ख० । जन्मूद्दीपविभागे देश-
 कीर्तने । तद्देशवादि यत्किञ्चनतन्त्रे ७५८७ उक्तं
 यथा—“शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाहितटान्तकः । तावत्
 काश्यीरदेशः स्यात् पश्चाद्यद्वयोऽनात्मकः” ।
 काश्यीरजन्मन् न० काश्यीरदेशे जन्म यस्य । कुङ्कुमभेदे । काश्यी-
 रजादयोऽप्यत् । तद्देशदृष्ट्यादि भाष० उक्तं यथा—
 “कुङ्कुमं मरुत्तं रत्नं काश्यीरं पीतकं वरम् । सङ्कोचं पिपुन-
 न्धीरं वाङ्कोकं घोषिताभिधम् । काश्यीरदेशजे क्षौले कुङ्कुमं
 यङ्गवेक्षितम् । स्रग्धकोशरमारत्नं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ।
 वाङ्गीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरव्यतम् । केतकी-
 गन्धयुक्तान्तं मध्यमं स्रग्धकोशरम् । कुङ्कुमम्पारसी
 के यत् मधुगन्धि तदीरितम् । इषत्पाण्डुरवर्धं तद-
 धमं खलु कोशरम् । कुङ्कुमं कटुकं किञ्चं शिरोरुग्-
 त्रणजन्तुजित् । तिक्तं वनिचरं वष्यं व्यङ्गदीपल वापहम्” ।
 कश्य न० कश्यत्वेन कश्य-शब्दे वा० करणे वत् । मयो
 वैज० । मद्यपानेन बह्वेषसङ्कल्पत् तथात्वम् ।
 कथामर्हति दण्डा० वत् । २ कथामातवोष्के अन्नमध्य-
 भागे लि० अमरः ।
 काश्यप पु० कश्यं पिबति वा-क उप० स० । मन्त्रयो
 मानसपुत्रस्य मरीचेः उक्ते कश्चिभेदे तस्य तन्नामविद्विज्ज्ञि-

यथा—“ब्रह्मण्यस्तनयो योऽभूत् नरोचिरिति विस्तृतः । कश्यपकश्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः” भार्गवश्लो० पु० । तस्य वंशादिकथा “ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः सप्तमहर्षयः । नरोचिरत्तुङ्गिरवी पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । नरोचेः कश्यपः पुलः कश्यवान्तु इमाः प्रजाः । प्रजगन्निरे मङ्गाभागा दक्षकन्यास्तयोदय । अदितिर्दिर्दिर्दनुः काशा दनावुः सिङ्घिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिष्ठा रुनिः । कद्रू च महजव्याम् ! दक्षकन्याव भारत ! । एतासां वीर्यसम्पन्नं पुत्रपौत्रप्रपौत्रकम्” भा०शा० ६, १, २० । एतासामपत्यभेदास्तत्तच्छब्दे दृश्याः । “कश्यपाय तयोदयः” मनुः ।

तस्य च वंशादिकथा भाग० अथ्यथैवोक्ता यथा—“पत्नी नरोचेसु कलासुपुत्रे कर्दमात्मजा । कश्यपं पौर्णमासं च द्वापूरितं जगत्” भाग० ४, १, १९ श्लो० इत्युक्त्वा तत्पत्नीनां दक्षप्रजापतिकन्यानां नासभेदः नामान्तरेण तार्क्ष्यनामकस्य तस्य च अन्या अपि चतस्रः दक्षकन्याः पत्न्यु आसन्” इति ६, १, २० उक्तं यथा—“ततः प्राचेत तसोऽसिङ्गासुमनीतः स्वयम्भुवा । षटिं संजनया मास इङ्घितः पितृवत्सलाः । दय धर्मस्य कावेन्दोर्दिषट् त्रिनव दत्तवान् । भूताङ्गिराक्षयाश्चेभ्यो हे हे ताक्ष्याश्च चापराः “नामाधेयान्यमूर्धा त्वं सापत्यानाञ्च मे ऋषु” इत्युपक्रमे (काय कश्यपाय द्विषट् षट्द्विषुषाः द्वादश त्वयोदयेत्यर्थः श्रीधरः) उत्तरत्वादित्यादीनां तयोदयानां वंशकीर्तनस्तथाचः । “तार्क्ष्याय नामान्तरं प्राप्ताव कश्यपार्यव अपरा अर्वाशषाष्टतस्रः इति” श्रीधरः) “तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनीत्वपि । पतङ्गुसूत पतगान् यामिनो गलभानर्थ । सुपर्णाऽ (विनता) सूत गरुड साक्षाद् यज्ञेशवाहनम् । सूर्यसूतमनूदञ्च कद्रूनांगानकेकयः” इति । तार्क्ष्यनामककश्यपस्य पत्नीपुत्रासुक्त्वा प्रसिद्धनामककश्यपस्य पत्न्युत्पत्नानामादिकसूक्तं यथा तल्लेख

“अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् । अदितिर्दिर्दिर्दनुः काशा अरिष्ठा सुरषा इवा । रुनिः क्रोधवशा ताप्ता सुरभिः सरमा तिमिः । तिमियादोगथा आसन् चापदाः सरमासुताः । सुरभेर्भङ्गिषा गवो ये चान्ये द्विषफा ऋषे । । ताप्तायाः श्येनष्टभ्राद्यासुनेरसुरसां गणाः । दन्दन्नुकादयः सर्पा राजन् ! । क्रोधवशात्तजाः । इलावाभूरुहाः सर्वे जातुधामाच

शौरषाः । अरिष्ठावास्तु गम्भवाः काशाया द्विषफेतराः । सुता दनोदेकषट्कोपां प्राधानिकान् ऋषु । द्विषुर्हा यन्वरोऽरिष्ठा इवपीवो विभावसुः । अयोधुषः यङ्कुशिराः स्वर्भान्तः कपिष्ठाऽरुषः । पुत्रोमा ह्यपर्वो च एकचक्रोऽनुतापनः । धूमकेधोविष्पासो विप्रचित्तश्च उर्जयः । स्वर्भानोः सप्रभां कन्यासुवाह नमुषिः किञ्च । ह्यपर्वणसु यर्मिष्ठां ययातिर्नासुपो बन्धी । वैशानरसुतायाश्च चतस्रश्चावर्द्यानाः । उपदानवी इवशिरा पुत्रोमा कालका तथा । उपदानवीं हिरण्यवाचः क्रतुर्इवशिरां ऋष । पुत्रोमा कालका च हे वैशानरसुतं तु कः । उपयेभेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मणेदितः । पौलमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धयास्त्रिनः । तयोः षट्सहस्राणि यत्तन्नांको पितुः पिता (अर्जुनः) । जधान स्वर्गतो राजशेक इन्द्रप्रियङ्करः । विप्रचित्तिः सिङ्घिकायां यतश्चैकमजोजगत् । राक्षस्येष्टं केतुघतं पक्ष्वत् य उपानताः । अघातः अयतां वंशोयोऽदितेरत्पूर्वयः । यत् नारावस्थो देवः स्वर्गेनावतरद्विभुः । विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः । धाता विधाता वरुणो मित्रः यक्र उदक्रमः । विवस्वतः आद्वेदेवं संज्ञाऽसूयत वै महुम् । मिथुनञ्च मङ्गाभागा यमं च यस्तनां तथा । सैव भूत्वाय बड्वा नासत्यौ सुपुत्रे भुवि । काया शनेश्वरं लेभे सावणिसु महुं ततः । कन्यां च तपतीं वा वे वज्रे संवरुषं पतिम् । अर्यसूयो मातृका पत्नी तयोचर्षण्ययः सुताः । यत्न वै मातृपो जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता । पूषानपत्यः पिष्ठादो भग्नदन्तोऽभवत् पुगा । योऽसौ दनाय कुपितं जहाश्च विदतद्विजः । त्वदुद्वैत्यासुजा भाष्यां रचना नाम सन्यका । सस्रियेशस्योर्जस्रे विश्वरूपश्च वीर्यवान् । तं वज्रिरे सुरगणाः स्वस्वीयं द्विषतामपि । विमतेन परित्यक्ता युष्वाङ्गिरसेन यत्” भाग० ६, ६, २० । कश्यपस्येव तत्पत्नीनामपि नामान्तरकल्पनया विरोधः परिहरणीयः ।

तस्य पृथिव्याः प्रतिपक्षरूपेण प्राप्तिरुक्थादि भा०हरिवं० ५, ३ । यथा “भार्गवेण पितुः आद्वे कश्यपाय निवेदिता । मांसभेदोऽस्विदुर्गन्वा दिग्धा क्षत्रिययोर्णितः । रजस्रुषेव युवतिः कश्यपं ससुपस्थिता । स मां ब्रह्मर्षिर्दत्त्वाह किंसुर्वि ! त्वमवाङ्मुष्ठी । वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती विधीटसि । साहं विद्यापितवती कश्यपं लोकभावनम् । पतवो मे कृता ब्रह्मन् ! भार्गवेण मङ्गात्मना । साहं विहीना

विक्रान्तैः क्षत्रियैः यस्त्रष्टसिभिः। विधवा श्रुत्स्वमगरा न
 धारयितुस्तुष्टे । तन्महा दीयतां भर्ता भगव
 क्षत्सुभो नृपः । रणेत् सपाननगरां यो मां सागरभा-
 क्षिनीम् । स श्रुत्वा भगवान् वाक्यं वाठनिस्तत्रवीत् प्रभुः।
 ततो मां मानवेन्द्राय मनवे संदत्तवान् । सा सतुप्रभुं
 पुष्यं प्रायेस्ताकृत्तुवं महत् । विपुले नास्ति कायेन
 पार्थिवात् पार्थिवं गता । एवं दत्तास्ति मनवे मानवे-
 न्द्राय धीमते । भुक्ता राजसहस्रैस्तु महर्षिकुलसम्भवेः।
 बहवः क्षत्रियाः शूरा मां जित्वा दिवमाश्रिताः” ।
 कषं च गात्रप्रवर्तकः। आर्षयन्ते गोत्रयन्ते च विद्वतिः।
 “तत्रायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य तत्रायुषम्” यजु० १. ६२ ।
 “कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः” वेददी० । तस्या-
 पत्यानि विदा० अञ् वञ्चव, लक् । कश्यपास्तत्रोदा-
 पत्येभु “कश्यपानां काश्यपावत्साराशितेति” । “कश्य-
 पाशितदेवतेति वा” ८ । “शाश्वतानां काश्यपशाश्व-
 तयोः” आ० श्रौ० १२, १४, ७ । “एते कश्यपाः ।
 एतेषां परस्परस्मिन्वाहः” नारा० ।
 काश्यपिर्गण्डापजः इत्यत्र तु भगवै इञ् ।
 १ ऋगभेदे २ सतुस्यभेदे च मेदि० स्त्रियां जातित्वात्
 ङ् । ४ कश्चपे “अपासुद्रो मासां कश्यपः” यजु०
 ०४, २७ । “कश्यपः कश्चपः” वेददी० । ४ श्लावदन्ते
 त्रि० । “प्रमृष्टेभ्यश्चान्यत् कश्चकश्यपयाचमानवर्जम्”
 कात्या० १०, २, ३५ । “कश्चयन्त् वधिरं मन्यन्ते
 कश्यप्रञ्च श्लावदन्तमिति केचित्” कर्कः ।
 कश्यपनन्दन पु० ईत० । गरुडे वृथायु० । कश्यपसुतादयोऽप्यत्र
 कष वधे आ० पर० सक० सेट् वधोऽत्र निष्पीडनं
 वर्षणञ् । कषति अकषीत्-अकषीत् । कक्षाव प्रनिक-
 षति । “अदृष्टेन कषत्रिवाहसत् कषपापाश्रिभे नभस्रते”
 मेघ० । अस्य परस्मैपदिषु पा० ग० पाठात् यद्ककषद्भुमे
 च तथा पाठात् आ० उक्लिर्भान्तिमृषा । ‘पापानं
 कषमाश्रम्’ इत्यादिप्रयोगस्तु ताच्छीष्टकषानयैवोपपत्तेः ।
 ‘निमूलसमूलयोः कषः’ “कषादिषु वधाविध्यस्तुप्र-
 योगः” पा० षष्ठत् अतुप्रयोगश्च । निमूलकावं
 कषति समूलकावं कषति समूलं निमूलं वा कषतीत्यर्थः
 सि० कौ० “समूलकावं चकष रूदन्तः” भट्टिः ।
 ‘सर्वकृत्वाभ्यङ्गरीषेण कषः’ पा० कर्मरूपेषु रूपपदेषु
 अच् । सर्वकृत्तः कृत्कृत्तः अश्चकृत्तः करीवकृत्तः”
 कष उ० कष-अच् । अर्क्षवर्षरूपानार्थे (कषटी) पापाश्रभेदे

इतरप्रकारस्य सख्येन वर्षणासख्येन तथात्वम् । अस्यादेशीच्छी-
 करणसाधने शाखास्यै पदार्थे अक्षरः । “कषपापाश्रिभे
 नभस्रते” मेघ० “सुवर्षरेखेव कषे निवेशिता” कश्च० ।
 कषण त्रि० कष्यते कष-कर्मणि ल्युट् । कषके यकाटो
 यद्च० । भावे ल्युट् । २ वर्षयेश्चाक्षने न० । “कषणकस्य-
 निरस्तमहाहिभिः” भाषः । “कषयेन कष्यनेन” भक्ति०
 कषा स्त्री कष्यते तास्यतेऽनया कष-वा० करणे-
 अच् । अस्यादेशाङ्गनसाधने चर्मादिनिर्मिते पदार्थे
 (चावुक) रमानाघः । ‘कश्चेषे पृष्ठे कषया च
 ताडितः’ भाग० १, २०, २२ ।
 कषाकु यु० कष-आकु । अग्नौ कृष्ये च उष्णादिको० ।
 कषाय उ० कषति कषयम्, कष-आय-अर्क्षर्षादि ।
 (कषा) १ रसभेदे २ तद्वति त्रि० । तस्य कारणगुणादि
 सुश्रुते उक्तं यथा—“तत्र शैलरौक्ष्णसाधववैशद्यवैदग्ध्य-
 गुणलक्षणयोवायुस्य समानयोनिः कषायो रसः सोऽस्य
 शैत्यात् शैलं वर्धयति, रौक्ष्यात् रौक्ष्यं, साधवात्
 साधवं, वैशद्यात् वैशद्यं, वैदग्ध्यात् वैदग्ध्यमिति’
 “योवक्त्रं परिशोधयति जिह्वां सन्धयति कषयत्” बभ्रूति
 हृदयं कषति पीडयति च स कषायः” । “कषायः
 संपाह्वकोरोपणः सन्धनः शोभनाखेखनः शोषणः
 पीडनः क्लेदीपशोषणश्चेति । स एवं गुणोऽल्लेकएवात्यर्थ-
 स्तुपसेव्यमानः पीडास्यशोषोदराभ्यान्नावाक्ययङ्मन्या-
 सन्धगात्रस्फुरणपुस्तुमायनाकुञ्जन्तुपेषप्रभृतीन् जन
 यति” इति च । कषायवर्गश्च । “अयोधादिरम्ब-
 षादिः प्रियङ्गादीरोभादिस्त्रिफलाशङ्खकीजम्बूः स्ववृत्तान्दु-
 कषादिनीकतकषाकषापाश्रभेदकवनस्पतिफलानि साहसा-
 रादिर्षं प्रावयः कुरवककोविदारकजीवन्तीचिन्नीपावङ्गप्रुत्त
 निषस्तुकप्रभृतीनि नावारकादयोऽप्युद्गादयश्च समासेन कषा-
 योवर्गः सुश्रु० । अक्षोत्पत्तिकारणमपि तत्रोक्तं यथा-
 “तस्मादाश्वोरसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुपघात् पर-
 स्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां शक्तिभ्यमस्युत्कर्षापकर्षात्तु
 यङ्गम् । संश्लेषाश्वोरसः शेषभूतसंसर्गाद्दिग्धाः मोढा
 पिभज्यते” इत्युपक्रमश्च । पृथिव्यानिष्ठगुणवाञ्छस्यात् कषावः
 इति । तत्र तस्य च पित्तकफघ्नत्वमपि तत्रोक्तम्
 “मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः”
 इति । “केचिदाहुरग्नीषोमीयत्वाज्जगतो रसाः द्विविधाः
 शैत्या आम्नेयाश्च, तत्र मधुरतिक्तकषायाः शैत्याः,
 बह्वक्षरवशा आम्नेयाः मधुरान्धरवशाः क्षिप्त्वाः तु

वच कटुतिक्तकषाया कृत्वा लघवश्च । शौम्याः शीता
 च्चाग्नेयाशोण्याः” इति सुश्रुते अन्यमतेनोक्ता तच्च दूष-
 वित्वा पूर्वदर्शितमतभाटतम् भावप्र० तदेतद्विद्वत्तम् यथा-
 “कषायो रोपणो प्याही सन्धनः शोधनस्तथा । लेखनः
 पीडनः शौम्यः शोधणो वातकोपनः । कफशोषि-
 तपित्तघ्नो कृशः शीतो लघुर्मतः । त्वक्प्रसादनमात्रस्य
 सन्धनो विषदो मतः । जिह्वाया जाघंजत्
 कण्ठकोतसाञ्च विवञ्जत्” । रोपणः प्रणस्य, सन्धनो
 गात्राणां, शोधनो प्रणस्य, लेखनो प्रणायुत्-
 सज्जनांशस्य, शोधणोप्रणमञ्जादीनाम् । पीडनो
 हृदयस्य वातकारित्वात्, शौम्यः सोमादुत्पन्नः” । अथा-
 तियुक्तस्य कषायस्य गुणास्ततोक्ताः “शोऽतिचयुक्तो गुदा-
 भ्रान्कृत्पीडाक्षेपणादिकत्” । अमवायामत्र विशेषः ।
 “प्रायसः सन्धनं प्रोक्तं कषायमभयां विना” । श्राग-
 हेपादिदोषे । “आहारगुणौ सत्वगुह्यः सत्वगुणौ भ्रूवा
 ऋतिः, ऋतिलक्ष्णे सर्वपन्थानां विप्रमोक्षसाध-
 मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति” आ० उ० ।
 “तस्मै मृदितकषायाय वालारादिरत्र कषायो राग-
 हेपादिदोषः, सत्वस्य रञ्जनरूपत्वात् ज्ञानवैराग्या-
 भ्यासरूपप्रचारेण चालितोऽदितो विनाशितो यस्य नार-
 दस्य तस्मै” भा० । “कषाये कर्मभिः पक्ते ततो ज्ञानं
 प्रजायते” वेदा० प० कर्मणां रागहेपादिदोषरूपकषा-
 यनाशकत्वमुक्तम् । “लयविशेषाभावेऽपि चित्तवृत्तेः रागा-
 दिवासनया सत्त्वोभावात् व्यस्यस्यवस्वनवसन्धनं कषायः”
 इति वेदान्तसारोक्तलक्षणे षड्विधकत्वकषमाधिविद्युभेदे
 “सकषायं विज्ञानीयात् यमप्राप्तं न चाख्येत्” ।
 “सकषायं कल्पितं मे चित्तमिति, विज्ञाय यमेऽद्विती
 यात्मनि निवेशयेत्” विद्वन्म० । ५२के अतुरागान्विते
 ईश्वरभौ ७अपटी च केयवः । “चूताङ्गु राखाङ्कषाय
 कण्ठः” कुमा० । “कषायः रक्तः” मल्लि० । “निद्र-
 कषायितविपाटलबोवनेषु” माचः “कषायितान्यपटू-
 लतानि” मल्लि० । दरागे ऽकाशमिदे १० नियामि च
 “रागे कषाये कषायोऽस्त्री नियामि सौरभे रसे” वैज० ।
 कषायः जातोऽस्य तार० इतच्, तत्करोतीति षिच्-
 कर्मणि क्त्वा । कषायित जातकषाये कषावीकृते च लि०
 ‘अस्यनेव कषायितस्तानी’ कुमा० “कषायितः रञ्जितः
 मल्लि० । ११विशेषने १२अङ्गरागे च विन्दः । “कषायिपितो-
 जोधकषावकृत्वे” कुमा० “कषायेषु विशेषनेन” मल्लि० ।

कषायश्च सरसादिकः पञ्चविधः भावप्र०दर्शितो यथा ।
 “सरसश्च तथा कल्कः कायश्च हिमफाण्टको । श्रियाः
 कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्द्युत्तरम्” तेषां पञ्चानां लघ-
 णानि तु तत्तच्छब्दे दृश्यानि । १२श्लोनाकृच्छे पु०
 जटाधरः । १४कलियुगे अमरटीका रागदोषहेतुत्वात्तस्य
 तथात्वम् १५लौहितवर्ष्ययुक्ते लि० मेदि० १६रक्तपीत-
 मिन्नितवर्षे अमरटीका । १७धवद्वये पु० राजनि० १८सुहृ-
 दुराजभायां स्त्री राजनि० । देशे गम्ये अस्मात्
 पानशब्दस्य णत्वम् । कषायपाणोदेशभेदः ।
 कषायपाक पु० सुश्रुतोक्ते इत्यत्रियेषाणां कायभेदे । तत्-
 प्रकारो यथा ‘केचिदाङ्गुलकूपलभूलादीनां भागन्तु-
 त्गुण्यजलमावाप्य, चतुर्भागावशेषं निःकाथ्यापहरेदित्येषः
 कषायपाककल्पः” इति परमतमुक्त्वा “एतत्तु न सम्यक्” इति
 तन्मतं दूषयित्वा इत्यपरिमाणभेदं दर्शयित्वा च “तन्नाम्य-
 तमपरिमाणवन्नितानां यथायोगं त्वकूपलभूलादीनामात-
 पपरिशोधितानां छेद्यानि खण्डयन्त्येदयित्वा, भेद्यानि
 अणुशोभेदयित्वाऽवस्तुखाद्यगुणेन घोडयगुणेन वा जलेनाभि-
 विच्य स्यात्स्यां चतुर्भागावशेषं काययित्वाऽपहरेदित्येष
 कषायपाककल्पः” इति स्वमतेनोक्त्वा पलान्तरमप्युक्तम्
 “अथ वा तत्रोदकदोषे त्वकूपलभूलादीनां तुल्यमावाप्य-
 चतुर्भागावशेषं निःकाथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः”
 इति । अथञ्च कल्पो विशेषास्तुतविषये विशेषनिर्देशे तु
 तथैव प्राज्ञः” यथाह तत्रैव “क्लेशभेजतोयानां प्रमाणं
 यत् नेरितम् । तत्रायं विधिराख्येवो निर्दिष्टे तत्तदेव तु ।
 अतुक्तद्रव्यकार्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम् । कल्कफाघाव-
 निर्देशे गणात्तस्मात् विनिर्देशेत्” । [भेदे राजनि० ।
 कषाययावनाल पु० निम्बकर्म० । सुवरायवनाले धाम्य-
 कषायवासिक पु० सुश्रुतोक्ते कीटभेदे । “सूचीमुखः
 जण्णगोधा यस्य कषायवासिकः” इत्युपक्रमे “तयोदयते
 शौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः इति विभञ्ज-तेषां
 शौम्यत्वं श्लेष्मप्रकोपकत्वञ्चोक्तम् “तस्य यत्कमूलविषमस्य-
 तत्त्वोक्तं यथा “विपटपिच्छककषायवासिककर्मर्ष-
 वासिकतोटकवर्जः कीटकौषिण्यस्ताः यत्कमूलविषाः” ।
 कषायित लि० कषायो रक्तपीतवर्णादिजातोऽस्य तार० इतच् ।
 जातकषाये तत्करोतीति षिच्- कर्मणि क्त्वा । कषावी-
 कृते च “अस्यनेव कषायितस्तानी” इति कुमा० ।
 कषायिन् पु० कषायोनिर्माणोऽस्यस्य इति । १शाखद्वये जटा-
 २खर्जरद्वये ३सकुचद्वये च राजनि० । ४कषाययुक्ते लि०

कषि त्रि० कष-ह्रिंसायां इत् । ह्रिंसाकारके उष्णादिकोषः ।
 तपोका स्त्री कष-ह्रिंसने 'कषिदुषिभ्यामीकत्' उष्णा०
 कर्मणि ईकत् । १पञ्चिजातौ उष्णत् । शब्दकल्प-
 द्रुमे ह्रस्वमध्यपाठः प्रासादिकः उष्णादिह्रस्वे ईकनो
 दीर्घतया निर्देगात् । इत् उत्तरत् फर्परीकादयश्चेत्यादौ
 सर्वत्र दीर्घादेरेवानुत्पन्नेः दीर्घादेरेवोचितत्वात् । कषत्व-
 नया करणे ईकत् । २खनित्वे स्त्री शब्दवि० ।

कषेरुका स्त्री कषेरुकावत् । (केशुर) हणकन्दे रायमकृष्टः ।
 कष्कष पु० कषिन्व्यक्तं शब्दमचार्यं कषति कष-ह्रिंसने
 अच् । कर्मभेदे । "वेवाषासः कषकषास एजत्काः
 शिपिवित्नुकाः । दृष्टश्च ह्यन्यतां कर्मिहतादृष्टश्च ह्यन्य-
 ताम्" अथ० ५, २३, ७ ।

कष्ट न० कष-क्त "कच्छगहनयोः कषः" पा० नेट् ।
 १पीडायाम् व्ययायाम्, 'कष्टं युद्धे दश शेषाः श्रुता
 ने" भा०च्चा० ३अ० । "एकस्य कष्टस्य न यावदन्तम्" पञ्चत०
 २पीडायुक्ते श्गहने षपीडाकारके च त्रि० "बभ्रनानि
 च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च" मनुः । "कोहादभूत् कष्टतमः
 प्रबोधः" रघु० । "शीतानपादिकष्टानि सृष्टेऽन्यानि सेवकः"
 पञ्चत० "ततः कष्टतरं तु किम्" गीता । "एतत्कष्टतमं
 विद्यासृष्टपक्कं कामजे गणे" । "क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्
 कष्टमेतन्निकं बुधाः" मनुः । ५कष्टसाध्ये बहूपायेन
 शस्ये रिपुरोगदौ । "व हि कष्टतमो रिपुः" "कतत्रं
 धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः" मनुः । रोगाणां कष्टता
 च बह्वायाससाध्यता यथोक्तं सुश्रुते "केवलः समदेहान्तेः
 सुखसाध्यतमोगदः । अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कच्छो-
 व्यामिश्रलक्षणः । क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्तं
 प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां यान्त्वगायां न क्रियासङ्करो
 ह्रितः । गुणलाभेऽपि षपदि यदि सैव क्रिया हिता ।
 कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कच्छसाध्यतमो यदि" । तथा च
 रोगः त्रिविधः साध्यः असाध्यः याप्यश्च । तत्र
 साध्योऽपि द्विविधः अत्यायाससाध्यो बह्वायाससाध्यश्च
 बह्वायाससाध्यस्यैव कष्टता । कष्टसाधने रूपाये च ।
 "कष्टाय क्रमये" पा० क्यङ् "कष्टायते कष्टं पापं
 कर्त्तुमृत्सृष्टे इत्यर्थः" वि० कौ० । अलङ्कारोक्ते
 ७दोषभेदे यत्र सन्ध्यादिना अर्थस्य दुर्बोधत्वं
 तत्र कष्टत्वम् 'कष्टं तदर्थादिगमोदुरायत्तोभवेद् यदि"
 इत्युक्तवशात् तत्र सन्धिकृतम् अतएव सा० दर्पणे

"सन्धौ विश्वेषीलीलकष्टताः" इत्युक्तोदाहृतम् "उर्व्यसावत्
 चार्वाङ्ग ! सर्वन्ने चार्वाङ्गस्थितिः" इदन्तु वाक्यगतम् ।
 क्लिष्टत्वमप्यस्यैव नामान्तरं "अवाचकत्वं क्लिष्टत्वमिति"
 शा० द० पदगतदोषे उक्त्वा "क्षीरोदजावसति
 जन्मभुवः प्रसन्नाः" इति अत्र अर्थप्रतीतेर्व्याहृतत्व-
 मिति तत् लक्षयित्वा क्षीरोदजालक्ष्मीस्तस्या वसतिः
 'पद्मं तस्य जन्मभुवो जलानि' अर्थावबोधे व्यवधानं
 दर्शितम् । [त्रिका० । २पीडाकारके त्रि० ।

कष्टकार पु० कष्टं करोति क-अप् उप०स० । १संसारं
 कष्टरिपु पु० कर्म० । कष्टसाध्ये रिपौ च च मनुनोत्तलक्षणे
 यथा "प्राज्ञं कुलीनं शूरश्रु दक्षं दातारमेव च ।
 कतत्रं धृतिमन्तश्च कष्टमाहुररिं बुधाः" इति ।

कष्टस्थान न० कष्टस्य स्थानम् । दुःखदस्थाने हारा० ।
 कास गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । कषति अकषीत्-अका-
 सीत् । चकास-अचकादित्यात् कर्त्तरि वा ण । कासः । यङ्
 चनीकस्यते यङ् लुक् चनीकषीति-कक्षि । प्रनिकसति
 उद्+जङ् गतौ "उत्कसन्तु हृदयान्यङ्" प्राण उदीपत्"
 अथ० ११, ६, १ ।

निष्+निर्+अपगतौ निष्कसति । षिचि निष्कासयति
 'निरकासयद्रविममेतयसुम्" माघः ।

वि+प्रकाशे । विकसति पङ्कजकलिका "फुल्लयते विकसिते"
 अमरः "स प्रीतियोगात् विकसन्नुखश्रीः" कुमा० ।
 "अण्डटिपातयिकसहदनाम्" माघः । "विकसद्भिरास्य-
 कमलैः कमलैः प्रमदाः" माघः "सुखं विकसितस्त्रितं
 वगितवक्रिमप्रेक्षितम्" भास्वतीमा० । षिचि विकासयति
 व्यचीकसत् । "वचनेन चोपकुसुमं व्यचीकसत्" माघः ।
 "वौ कंसस्य सेत्वा०" पा० इति विकीची । वरच् ।
 विकस्वरः "सदा रमन्ते कसभा विकस्वरेः" माघः ।

अनु+वि+अतुरुपविकाशे "अन्तर्जलेऽतुविकसन्नाधुमाधवीनाम्"
 भाग० ३, १५, १७ ।

प्रवि+प्रकर्षविकाशे प्रविकसति चिरायद्योतिताशेषलोके" माघः
 'सम्+सम्यग्गतौ संकुसुतः ।

कास शतने गतौ च अद्+ इदित् आत्म० सक० सेट्
 शतनमिह नाशनम् । कंक्षे अकंसिष्ट । चकंसे । प्रनि-
 कंक्षे । कर्मणि कंक्षते । अकंसि ।

कास शतने गतौ च सक० अद्+ आत्म० सेट् । शतन-
 मत्र नाशनम् । कक्षे अकषिष्ट । चकषे प्रनिकक्षे ।

कास पु० कष-अच् । (कषटीपातर) कषपापाशे भरतः ।

कसन पु० कसति हिनन्ति कस-ल्यु । १। कासरोगे २। लूता-
भेदे स्त्री । “आलम्बविषा कणा कसना चाटनी कृता”
सुश्रु० लूताभेदकथने । “पिच्छला कसनादंशात् रुधिरं
शीतलं चवेत्” सुश्रु० ।

कसनोत्पाटन पु० कसनं कासरोगम् उत्पाटयति उत्-
पाटि-ल्यु । वासकद्रव्ये, शब्दच० । “येन तेन प्रकारेण
वासकः कासनाशकः” इति वैद्योक्तस्तस्य तथ्यात्वम् ।

कसणीर पु० सर्पभेदे । “एतं कसणीरः काश्येयो मन्त्र-
मपश्यत्” तैत्ति० स० १.५.४.१ । रस्य लत्वमपि
“पेहो हनि कसणीलम् पेहः श्वितसतासितम्” अथ०
२७.३.५ । विषनाशकत्वे ।

कसाब्जु न० पिष्टव्यः कव्यदानकाले देये जले । “उपा-
सते पितरः स्वधाभिः” इत्युपक्रमे “इदं कसाब्जु चयनेन
चितं तत्सजाता अपश्यतेवत” अथ० १८.४.३७ ।

कसिपु पु० कशिपत् । अन्ने जटाधरः ।

कसेरु पु० कस-उ एङगागमः । १। केशरी, (केशुर) शूकरस्य
प्रिये २। जलकन्दभेदे च । ३। केशवार्थे च राजनि० ।

कसेरुका स्त्री केशवकावत् । १। पृथास्थि राजनि० ।

कस्कादि पु० पाणिन्युक्ते तिसर्जनीयस्य सत्वनिमित्ते शब्दगणे
स च गणः “कस्तः कौतस्तुतः भ्रातृप्युतः शुन-
स्तरुणः सदास्तालः सदास्त्राः कास्तान् सर्पिस्तु षिडका
धनुष्कपालं बहिष्पलं यजुष्पालं अयस्तान्तः तमस्तान्तः
अयस्तान्तः मेदस्तान्तः भास्तारः अस्तारः काकतिगणः”

कस्तम्भी स्त्री कं शिरोऽप्यभागं स्तम्भाति स्तम्भ-अण्
गौरा० ङीष् सुध० षण् रीप् । शकटस्थापननवार-
णार्थमीषादण्डायोत्तम्भनार्थायां मेथौ “अथ यज्जघने
कस्तम्भीम्” यत० ब्रा० १.१. २.६ । “शकटस्थापनन
वारयित्त्वमीषादण्डायोत्तम्भनार्था मेथिः कस्तम्भी” भा० ।

का(का)स्तोर न० ईषत्तीरमत्र कुगति० समा० कोः कादेशः
“कास्तोरान्तुन्दे नगरे” पा० सूट् । १। नगरविशेषेऽतज्जाते
रङ्गे हेम० । हेमचन्द्रे कस्तोरमिति सुखपाठः प्रामा-
दिकः पा० सूले कास्तोरे दीर्घपाठदर्शनात् ।

कस्तूरी स्त्री कसति गन्धोऽस्याः दूरतः कस-जर-वा०
तृट् च । शृगमदे शृगनाभिजाते गन्धद्रव्यभेदे स्वार्थे कन् ।
कस्तूरिका तत्रैव “तदुगुणपर्यायादि भावप्र० उक्तं यथा—
“शृगनाभिर्जगमदः कवितस्तु सहस्रभिम् । कस्तूरिका च
कस्तूरी वेधसुखा त सा कृता । काश्लीरी कपिलच्छाया
कस्तूरी त्रिविधा कृता । कामरूपोद्भवा त्रैषा नैपाली

मध्यमा भवेत् । कामरूपोद्भवा कणा नैपाली नीलवर्ण-
युक् । काश्लीरदेशसम्भूता कस्तूरी त्वधना यता । कस्तू-
रिका कटुस्त्रिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला युक्तः । कफघातविष-
कृद्दिशीतदौर्गन्ध्यघोषकृत्” । “प्रस्यं हिमाद्रेशृगनाभि
गन्धि” कुमा० श्लोकव्या० मञ्जिनाथेन “शृगनाभिः कस्तूरी
तद्वन्धि कस्तूरीशृगनाधिष्ठानादित्युक्तं तेन हिमाद्रावापि
तन्मृगस्य सञ्चारोऽस्तीति गम्यते । “कस्तूरीतिलकं
ललाटपटले” यिष्युमूर्तिवर्णने । “कस्तूरिकाजननयक्तिभूता
मृगेण किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः” रसग० ।
“कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धरेति” भावः । कस्तूरिकाहेतु-
भृगः कस्तूरिकामृगः ।

कस्तूरी(म)वल्लिका स्त्री कस्तूरीरोगव्ययुक्ता म(व)ल्लिका ।
(सुषुक्दाना) लताभेदे राजनि० यमध्यपाठः भावप्र० सम्मतः ।
तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा । “जता कस्तूरिका तिका
स्वाही पृष्ठा हिमा लघुः । चक्षुष्या भेदिनी श्लेष्मण्ड्या
वक्ष्यास्यरोगकृत्” अत्र लतेति विशेष्यपदोक्तेः कस्तूरिका
वल्लिकेत्येवेत्युचितम् ।

कस्तूल न० कश्मलवत् । पापाद्यर्थे रायसुतुटः ।

कस्वर लि० कस-गतौ शातने च वरच् । १। गन्तरि २। हिंसके च
कह्य पु० कस्य स्वर्यस्य ह्यः । स्वर्याश्चे तस्यापत्यम्
शिया० अण् । काह्य तदपत्ये पुंस्त्री । पाणिनिगणे
कह्येति पाठः साधुः ।

काह्य पु० क्-क्यप् ह्यः कः स्वर्यो ह्यो यस्य । स्वर्यङ्गायके
क्यभिभेदे । तस्यापत्यं शिया० अण् । काह्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

काहोड पु० क्यभिभेदे स च उद्दालकविषयिष्यः अष्टावक्रस्य
पिता । “उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना काहोड
इति विश्रुतोऽभूत्” भा० व० १.३.२७० । अधिक्मष्टा-
वक्रशब्दे दृश्यम् । वा उख लः काहोडोऽप्यत्र । ततः
अनुकम्पार्या नीतौ च वा ठक् द्वितीयाजादेः सम्बन्धरस्य च
लक् । कश्चि अनुकम्पितकाहोडे । वा इल । कश्चि ।
च । काह्य इत्यादिरपि तत्रार्थे ।

काह्वार न० के जले ह्लादते ह्लाद-अच् पृषो० दख रः ।
अतोत्वथे । “आह्लादिकह्वारसमीरणार्थिने” भावः ।
“नलवज्जुलकह्वारचन्दनोत्पलपद्मकैः” सुश्रु० । तस्य
गुणादि उत्पलशब्दे उक्तम् ।

काह्व पु० कं जलं ह्वयति स्पृष्टेते शुक्लरूपत्वात् ह्वे-क । वके
व्यभरः । अस्यैव शिवादिगणे पाठमते अपत्ये कच् ।
काह्व तदपत्ये पुंस्त्री ।

कांशि पु० कंश भयार्थे बा० रज् वेदे पृषो० सस्य यः। कंश-
निर्मिते पात्रे 'लींस्त्रीन् कंशोस्त्रिरात्', हौ हौ त्रिरात्
चेकैकं वद्भात्स्म' कौषी० सू०।

कांस लि० कंशोदेशभेदेऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ् ।
कंशाधिष्ठितभोजदेशाभिजने नरादौ ।

कांस्य न० कंशाय पानपात्राय हितं कंशोषं तस्य विकारः यञ् ।
ऊलोपः । ताम्ररज्जुजघातभेदे कंशशब्दे विवृतिः। "न पादौ
धावयेत् कांस्ये कदाचिदपि भाजने" मनुः । अस्य योध-
नविधिर्भावप्र० उक्तो यथा—“पत्तलीकृत्य पत्राणि
कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्तप्रानि तेषु तत्रे
च कांस्ये । गोमूत्रे च कुन्त्यानां कषाये च त्रिधा
त्रिधा । एवं कांस्यस्य रीतेषु विशुद्धिः सम्प्राजयते” ।
भारवविधिस्तत्रैव “अर्कक्षीरेण सम्पिष्टो गन्धकस्तेन
शेषयेत् । समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यस्त्रुवैर्भुङ्क्तुः । ततो-
मूषापुटे धृत्वा पचेद् गजपुटेन च । एवं पुटहयात् कांस्यं
रीतिषु म्रियते ध्रुवम्” तस्य गुणाः यथा—“कांस्यं कषायं
तोष्णोष्णं श्लेष्मणं विषदं सरम् । गुरु नेत्रहृत्तं रुच्यं
कफपित्तहरं परम्” भावप्र० । “कांस्यमुपहितसरोज-
सापतत्” भाषः ।

कांस्यकार पु० स्त्री कांस्यं तत्पात्रं करोति क-अण् उप०स० ।
(कांशारि) । जातिभेदे जातित्वाद् स्त्रियां ङीष् । कंश-
कारशब्दे विवृतिः । [भेदे हेमच० ।

कांस्यनील पु० कांस्येन कृतः नीलः । (कोमकाजल) अञ्जन-
काक पुंस्त्री कौ-शब्दे कन् । खनामस्त्राते विहगभेदे स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् अण्डशावकयोः परतः ईत० पुं वन्
काकाण्डः काकयावकः । “काकाङ्गोत्पन्नं यमात् क्रौर्यम्”
स्मृतिः “काकभासं गुनोच्छ्रितं स्वल्पं तदपि
दुर्लभम्” उद्भूटः “काकः काकः पिकः पिकः” नीतिभा० ।
“काकालो कामधुरा काशोतखवाह्वनी गङ्गा । कंशं
जघान जल्पः कम्बलघनं न बाधते शीतम्” विदग्धसु० ।
तन्भासगुणा मदनपात्रेनोक्ता यथा—“काकभासमव-
भासं चलुष्यं दीपनं लघु । आयुष्यं हृहृष्यं वलं
क्षतदोषत्रयापहम्” काकजङ्घायां काकतिक्तत्वोक्तेः तन्भा-
सस्य तिक्तत्वमपि बोध्यम् । राजनि० काकाङ्गेति काक-
जङ्घापार्यायोक्तेः २ काकजङ्घायां पु० “काकजङ्घाटव्या-
कारत्वात्तथात्वम् । कुत्सितमकति अक-अच् कोः कादेशः ।
३ पीठमर्दिणि(खोले) ४ काकप्रधाने ह्रीपभेदे । कस्य शिरसः
आक शेषनम् अक-अच् ईत० । ५ शिरोऽवच्छालने

ईकाकपदव्याकारे ७ तिलकभेदे काकवञ्जस्रत्वात्
दक्षतिष्ठत् च यद्वरत्ना० । काकानाम् संधः अण् ।
८ काकसमूचे काकपदरूपे १० सुरतबन्धभेदे व न० वेदि० ।
काकपदशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम् । ईषत् कं कोः । कादेशः ।
११ ईषञ्जले । वड० १२ ईषञ्जलयुक्ते लि० । काकपत्रा ।

काककङ्गु पु० काकप्रियः कङ्गुः ईषञ्जलयुक्तो वा कङ्गुः ।
(चीना) धान्यभेदे हेमच० । [काकजङ्घाटव्ये जटाध० ।
काककला स्त्री काकस्य कला अवयवो जङ्घेवावयवो यस्याः ।
काकपत्रो स्त्री काकं हृत्ति ट टित्वात् ङीष् । १ महाकरञ्जे
राजनि० । तत्फलसेवने हि काकस्य नाशः ।

काकचिञ्चा स्त्री कामवर्णा चञ्चा प्रानभागः फले यस्याः ।
पृषो० । गुञ्जायाम् अमरः । पृषो० काकचिञ्चिः, काम-
चिञ्ची, काकचञ्चाप्यत्र यद्वरत्ना० ।

काकच्छट् पुंस्त्री काकस्य छटः पत्र इव छटः कण्ठत्वात्
यस्य । खञ्जनविशेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । बा०
इच् समा० । काकच्छटिरप्यत्र त्रिका० ।

काकजङ्घा स्त्री काकस्य जङ्घेवावयवो यस्याः । (केस्योयाटङ्गा)
ख्याते हन्धभेदे । “काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता
सुलोमशा । पारावतपदी दासी काकाङ्गापि प्रकीर्त्तिता ।
काकजङ्घा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित् । निहृत्ति
ज्वरपित्तास्रज्वरकराडू विषक्रमीन्” भावप्र० तत्पर्यायगुणा-
द्युक्तम् । [(वडजाम) स्वार्थे कन् तत्पर्ये ।

काकजम्बू स्त्री काकवर्णा जम्बूः । भूमिजम्बूयाम् शब्दभा० ।
काकजम्बू स्त्री कं जलमकति उत्पत्तिस्थानत्वेन अक-
अण् उप०स० काका काकवर्णा वा जम्बूः कर्म० जङ् ।
अञ्जजातजम्बूभेदे राजनि० । तस्याः काकनीलेति
जलजम्बूवेति पर्यायतोक्तेः तस्याः कण्ठवर्ष्फलक-
त्वाञ्जजातत्वाच्च तथात्वम् “सुदृजम्बूः सुदृजपत्रा
नादेयी जलजम्बुका । जम्बूः संपाहिणी हृषा
कफपित्तास्रदाहजित्” । भावप्र० तत्पर्यायगुणाद्युक्तम् ।
काकण्य न० सुशुतोक्ते महाकुष्ठभेदे । “महाकुष्ठान्यौ हृष्वरथ-
जिह्वकपालं काकण्यकपुण्डरीकदङ्गु कषानीति” विभक्त्य ।
“काकण्यनिकाफस्रदृश्यान्तीव रक्तकण्ठ्यानि काकण्यकम्”
इति, उल्लिखितम् । अत्र स्वार्थे कन् । “सर्वैरेवोक्त्युद्देशैः प्राञ्जः
काकण्यकं बुधाः” भावप्र० तद्विदानमुक्त्वा “यत् काक-
ण्यनिकावर्णसपाकं तीव्रवेदनम् । त्रिदोषविह्वलं तत् कुष्ठं
काकण्यं नैव विध्यति” काकण्यनिका गुञ्जा गुञ्जावर्णत्वेन
मध्ये कण्ठम्, अन्ते रक्तम् अथवा मध्ये रक्तम् कर्म

द्विषणम् । अथाकं सभावात्, त्रिदोषलिङ्गम् सर्वेषां
कुशानां त्रिदोषजत्येऽपि 'उल्लुषदोषत्वयलिङ्गम्' भावप्र०
उच्यते । अतएव पूर्ववाक्ये उल्लुषैर्दोषैरित्युक्तम् ।

काकणन्ती स्त्री ईषत् कणन्ती निमीलन्ती कण-निमीलने
शब्द ह्रीप कुणतिष० कोः कादेशः । गुञ्जायाम्
सुष्ठ० । तथाः फलकोषस्थे निमीलनात्तथात्वम् । "कोष्ठं
गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं, तन्नाभक्यात् काकणन्तीप्रका-
शम्" सुष्ठ० स्मार्थं कन् । काकणनिकाष्यत् रत्नमा० ।
काकणयञ्छे उदा० । "रक्तजानि न्यपोधमरोहविद्रुमका-
कणनिकाफलसदृशानि" सुष्ठ० ।

काकतालीय न० अविर्कितसम्भवत्स्ये यादृच्छिकन्वाये
तद्गुण्युत्पत्त्यादिर्यथा "समासाश्च तद्विषयादिति" पा० ६ ।
अन्नादेव प्रापकादिशार्थे, सद्गुण्युत्पत्ति वा समासः, द्वावि-
शार्थी काकागमनमिव तावत्तन्मिव काकतालम् काक-
तालमिव काकतालीयम् वृत्तिविषये काकतालशब्दे
काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ तत्र काकागमनं देवद-
त्तागमनस्योपमानम् तावत्तन्मिव दस्युपनिपातस्य,
तावत्तन्मिव यः काकस्य बधः स देवदत्तस्य दस्युना बधस्यो-
पमानम् इति बधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः सम्भ-
व्यते । काकतालसमागमसदृशस्योरसमागम इति समासार्थः
तत्प्रयुक्तकाकभरणसदृशस्तु देवदत्तबधादिः उच्यते ।
'यत्तया मेलनं तत्र लामो मे यच्च तद्गते । तदेतत्
काकतालीयमवितर्कितसम्भवम्" चन्द्रालोकः । "फलानि
काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न विभ्यति" वेणी० ।

काकतित्ता स्त्री काकसांसवत् तित्ता । काकजङ्घायां भावप्र०
काकजङ्घाशब्दे विद्वतिः । (कुं च) शृङ्गायां रत्नमा० ।
तयोः काकसांसवत्त्व्यतिक्त्वात्तथात्वम् ।

काकतिन्दुक पु० काकरूपञ्जलकान्तिन्दुकैः, काकवर्षो
वा तिन्दुकः काकप्रियो वा तिन्दुकः । (कुं चिखिया)
(भाकङ्गाते'ड) इति च प्रसिद्धे कुपीलौ भावप्र० ।
तत्पुण्यायगुणादि तत्रोक्तं यथा "तिन्दुको यस्तु कथितो
जलजो दीर्घपलकः । कुपीलुः कुलयः काकतिन्दुकः
काकपीलुकः । कुपीलु शीतलं तिष्ठं वातलं मदकलपु ।
पादव्यघाहरं याहि कफपित्ताक्षनाशनम्" अत्र फल-
परत्वात् न० । [हेमच० ।

काकतुण्ड पु० काकतुण्डस्य वर्षोऽस्यस्य अच् । काकागुण्यस्य
काकतुण्डफला स्त्री काकतुण्डमिव फलमस्याः । काकना-
शायाम् भावप्र० । काकनाशाशब्दे विद्वतिः ।

काकतुण्डिका स्त्री काकतुण्डस्य वर्षः अर्द्धफलेऽस्याः ठन् ।
गुञ्जायाम् इत्वा० ।

काकतुण्डी स्त्री काकम् ईषदकं ईषद्दुःखं तुण्डते तुण्डि क-बधे
अण् उप० स० पा० गौरा० ह्रीप्, सुध० षच् ईप् इति
भेदः । राजरीतौ ऋषयोभ्ये पित्तले (गिल्टीकरापित्तले)
तस्य अर्णरूपतया दर्शनात् दुःखनाशकत्वात् तथात्वम् ।
काकतुण्ड इवाकारोऽस्याः अच् गौरा० ह्रीप् । (केसो-
याठोटा) २ काकनाशाशब्दे च ।

काकदन्तगविषण पु० काकस्य दन्ताः सन्ति न वेति संशये
तत्र वर्षभेदस्य संस्थाविशेषस्य च गनेष्वपि अन्वयैकः
प्रयत्नो यत् । निष्प्रयोजनान्वेषणयुक्ते न्यायभेदे ।

काकध्वज पु० काकमीषञ्जलं बाष्पं ध्वज इत्यास्य । बाहुवाग्नौ
त्विका० । तस्य सद्युद्रादुक्तन्वा ज्वालयता जातवाप्यस्य
तत्केतनत्स्यत्वात् तस्य तथात्वम् ।

काकनामन् पु० काकेनापि नाम्यतेऽसौ नम-पिच-
कर्मणि ड्निप् । वकटके रत्नमाळा तस्य ऋदुशास्त्रेन
काकारोहणेनापि नामित्वात् तथात्वम् ।

काकनास पु० काकस्य नासा तद्वर्णः फलेऽस्य । विककृत-
हृत्वे (वैद्वि) राजनि० । तस्य फलस्य काकनाशाशब्द-
लक्षणात्तथात्वम् ।

काकनासा स्त्री काकस्य नासेव फलमस्याः । काकजङ्घायाम्
(केसोठेका) । भावप्र० तद्पुण्यायगुणाद्युक्तं यथा-
"काकनाशा कषायोष्णा कटुका रसपाकयोः । कफघ्नी
यमनी तिक्ता योषार्थः श्वितकण्डुत्तु" स्मार्थं कन् । काक-
नासिका तत्रार्थे अमरः । सा च त्विदिति राजनि० ।

काकनीला स्त्री काक इव नीला । जम्बुभेदे । राजनि० ।

काकन्दिन्दौ स्त्री देशभेदे । या ह्रीप् । तत्र भवा-
द्यर्थे दीर्घान्नात् वुञ् । कादन्दक तत्र भवे त्वि० १२ तद्देश-
वासिपूषचारात् तेचायुधजाविनः । संघपरत्वे ततः दाम-
न्यादि० स्मार्थं क् । काकन्दीय तद्देशवासिनि व्यायुध-
जीविषंघे ।

काकपक्ष पु० काकस्य पक्षः तदाकारोऽस्यस्य अच् । (काषपाटा)
काणजुलपी) प्रसिद्धे शिरोऽधःकर्षणार्थं स्वे क्षेत्रभेदे । "स
वृषभचूलश्चकाकपक्षकैः" "काकपक्षधरमेव याचितः" "तौ
प्रणामचलकाकपक्षकौ" "काकपक्षधरोऽपि राघवे" इति
च रघुः "काकपक्षधरो युवा" पद्मपु० रामकवचम् ।

काकपद् पु० "पादौ हौ स्तन्वयुग्मस्यौ क्षिप्रौ लिङ्गं भवे
लघु । काभयेत् काकिकां काशी वन्धः काकपदो मतः"

रतिमञ्जुर्ज्ञे १रतिबन्धभेदे । काकस्य पदं पदमानम् ।
२काकपदतुल्यपरिभाषे न० । तत्परिभाषेन शिरशि
शिक्षास्थापनं सूत्रौ विहितम् । काकस्य पदाकारो
ऽस्यस्य अच् । ३काकपद-प्राकारे पन्वलेखनकाले
ऊर्ध्वमधोशाभिन्नपङ्क्तिलेखने प्रकृतपन्वद्वुटिच्छत्रे ३रेखा-
विशेषे । लेखकसंप्रदायप्रसिद्धिः ।

काकपर्णी स्त्री काक इव लक्षणं पर्यमस्याः काकभीषज्जलं
पर्यंऽस्या वा गौरा० ङीष् । सङ्गपर्याम् भावप्र० तस्याः
काकलक्षणपर्यत्वात् ईषज्जलयुक्तपत्रत्वाच्च तथात्वम् ।

काकपीलु पु० काकप्रियः पीलुः । (कुचिन्ना) कुपीली ।
राजनि० संज्ञायां कन् । तत्रार्थे भावप्रकाशोक्ततद्गुणादि
काकतिन्दुकथने उक्तम् ।

काकपुच्छे पुंस्त्री काकस्यैव पुच्छो यस्य । कोकिले शब्द-
रत्ना० । स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वाच्च ङीष् ।
किन्तु 'पुच्छाच्चेति' वार्त्ति० वा ङीष् ।

काकपुष्ट पु० काकेन पुष्टः । कोकिले त्रिका० । कोकिलप्रा
दि स्त्रायुस्कोटनायकृतया काकाखण्डं तक्षीडान् निष्कास्य
स्त्रायुण्डं तत्र स्थापयित्वा काकहारा स्त्रायुजपोषणात्
कोकिलस्य तथात्वम् ।

काकपुष्प न० काकवर्णं पुष्पमस्य । मन्वपर्ये राजनि० ।
काकपेय त्रि० काकैरनतकन्वरेः पीयते पा-यत् "कथ्यैर-
धिकार्थवचने" पा० ३त० । पूर्वोदकत्वेन प्रथमे कार्कैः
पेये नदादौ । "काकपेया नदी" सि० कौ० ।

काकफल पु० काकप्रियं फलमस्य । निम्बवृक्षे राजनि० ।
तस्य तिक्तत्वेऽपि काकस्य तत्फलप्रियत्वात्तथात्वम् ।

काकवन्ध्या स्त्री काकीवन्ध्या पुं वत् । काकीवत् एकमात्रऽव-
जननेन बन्ध्यात्वप्रःप्रायां स्त्रियाम् काकस्य सकृत्प्रजत्वञ्च
काकरतशब्दोक्तप्रभाषाद्बसेयम् । "काकवन्ध्या च या
नारी स्त्रतापत्न्या च या भवेत् । बह्वपत्न्या जीववत्सा सा
भवेन्नात्र संशयः" पद्मपु० रामकवचम् ।

काकवलि पु० ४त० । काकेभ्योदेयेवलो काकरतशब्दे विवृतिः
काकभाण्डी स्त्री काकस्य ईषज्जलस्य सुखनिस्त्रावहेतुकस्य
भाण्डी सुद्रभाण्डमिव । महाकरञ्जे राजनि० । तत्फल-
सेवनात् सुखात् ईषज्जलस्त्रावात्तस्यास्तथात्वम् ।

काकभीक पु० पूत० । पेचके त्रिका० ।

काकमद्गु पु० काक इव लक्षणो मद्गुः दालूहे खने त्रिका०
"इतं हृत्वा ठ इर्दुर्भिः काकमद्गुः प्रजायते" भा० वचु०
५५२० श्लो० ।

काकमर्द पु० काकं मृदाति मृद-लक्ष्ण उप० सं० । (माञ्जाल-
शया) इति ख्याते महाकाबटके राजनि० । खलु ।
काकमर्दोऽप्यत्र रत्नमात्रा ।

काकमाची स्त्री काकान् मञ्जते मवि-लक्ष्ण प्रथो० नलोपः
पा० गौरा० ङीष्, सङ्ग० षष् डैप् । कट्फलतायाम् ।
(कठेया गुडकामाद) इति ख्याते द्वजे भावप्र० ।
तत्पर्यायगुणाद्युक्तं तत्रैव यथा—"काकमाची ध्वाङ्ग-
माची काकाङ्गा चैव वायवी । काकमाची त्रिदोषघ्नी
स्निग्धोष्णा खरशुक्रदा । तिक्ता रसायनी शोथकुठारो
ष्वररोगजित् । कटुनेत्रहृता हृक्काश्चर्दिहृद्दोगनाशिनो'
'काकमाचिजनितं मृदुशार्कं वेशवारमिञ्जितं शुभवासम् ।
तप्तनेत्रतलनेन सुपाकं कैरवाप्य न कृतं सुखवासम्"
इत्यत्र वैद्यके अथं ज्ञायामपि "ङ्ग्रापोरिति" पा० वृत्तः
इति बोध्यम् । स्त्रार्थे कन् काकमाचिकाऽप्यत्र ।

काकमाट स्त्री काकस्य मातेव पोषिका तस्य कृत्फलप्रिय-
त्वात् । काकमाच्याम् । राजनि० ।

काकमुद्गा स्त्री काकेन ईषज्जलेन मुद्गं गच्छति गम-उ ।
मुद्गपर्याम् अमरः ।

काकयव पु० काकभीषज्जलमत्र तावथो यव इव नीरस-
त्वात् । (अग्ना) इति ख्याते पदार्थे "यथाऽफलाः
वण्डतिक्ताः यथा चर्मभया नृगाः । तथैव पाण्डवाः सर्वे
यथा काकयवा इव" भा० १७५ अ० । काकयवा
निष्फलवृक्षधान्यानि" नीलकण्ठः ।

काकरुत न० काकस्य रुतम् । काकशब्दे । काकादिरवादेः भावि-
शुभाशुभसूचकतया शकृन्त्वं यथाह ट्ट० सं० ६५ अ० ।
"प्राच्यानां दक्षिणतः शुभदः काकः करालको वामे ।
विपरीतमन्थदेशे पूर्वधर्तुः कप्रसिद्धैव । वैशाखे निरुपचते
वृक्षे नीडः सुभिक्षशिवदाता । निन्दितकष्टकिशुपके-
ष्वसुभिक्षभयानि तद्देशे । नीडः प्राक्काखावां शरदि
भवेत्प्रथमदृष्टिपरस्याम् । यास्योत्तरयोर्मध्या प्रधान-
दृष्टिकारोपरि । शिखिदिशि मण्डलदृष्टिर्नैर्द्विंश्यां शार-
दस्य निष्पत्तिः । परिशेषयोः सुभिक्षं सूचकसम्भक्तं
वायव्ये । शरदर्भशुक्लवह्नीधान्यप्रासादादगोहृत्निष्केषु ।
ऋन्यो भवति स देशसौराऽनादृष्टिरोगार्त्तः । द्वित्रिषट्-
शावत्यं सुभिक्षदं पञ्चभिर्द्विपान्यत्वम् । अस्त्रावकिरच-
नेकागुहताप्रकृतिश्च न शिवाय । चौरकवर्धेचौराचिन्त-
न्युः सितैश्च वज्रभयम् । विकलैर्दुर्भिक्षभयं काकानां
निर्दिशेच्छुभिसः । अनिमित्तसंज्ञतैर्पांसवध्याः शु-

ज्वरं प्रवाशङ्गिः । रोधचक्राकारैरभिघातो वर्गवर्गस्थैः ।
 अभयाच्च तृणरूपचरणविघातैर्जनानभिभवन्तः । कुर्वन्ति
 यत्तुष्टिं निशि विचरन्तो जनविनाशम् । सव्येन से
 अभङ्गिः स्वभयं, विपरातमथुलैश्च परात् । अत्याकुलं
 अभङ्गिर्वातोङ्गाभो भवति काकेः । ऊर्ध्वस्रश्चास्रपत्ताः
 पश्चि भयदाः क्षुब्धयाय धान्यस्रपः । सेनाङ्गस्या युद्धं
 परिभोषं चान्यभ्यतपत्ताः । भस्त्रास्थिकेशपत्ताणि विन्य-
 सन् पतिवधाय यथायाम् । मणिकुसुमाद्यवहनेन सुतस्य
 जन्माङ्गनायाश्च । पूर्णाननेर्धृत्लाभः विक्रताधान्यार्ह-
 ष्टकृत्कुसुमपूर्वैः । भयदो जनसंवासाद् यदि भाव्यान्य-
 पनयेत्काकः । बाह्वनयस्त्रोपानश्चलच्छायाङ्गकृष्टने मर-
 णम् । तत्पूजायां पूजा विष्ठाकरणेऽक्षसम्प्राप्तिः ।
 यद् व्यस्रपनयेत्तस्य लब्धिरपहरति चेत्युपायः स्यात् ।
 पीतद्रव्ये कनकं, वस्त्रं कार्पासिके, धिते रूष्यम् । सद्योरा-
 र्जुनवज्जुलकूलद्वयप्रखिनगा स्वन्तश्च । प्रावृषि वृष्टिं
 दुर्द्धि नमन्तौ स्नाताश्च पांशुजातैः । दाहयनादस्त्रकोट-
 रोपगो वायसो महाभयदः । सलिलमवलोक्य विरवन्
 वृष्टिकरो ऽन्दातुरावी वा । दीप्तोद्दिग्दो विटपे विकुट्ट-
 यन् वज्रिर्वाहिधुतपक्षः । रक्तैर्द्रव्यं दग्धं दृष्यकाष्ठं वा गृहे
 विदधत् । ऐन्द्रादिदिग्बलोको सूर्याभिमुखो बवन् गृहे
 गृह्यथः । राजभयचोरबन्धनकलहाः स्तुः पशुभयं चेति ।
 यान्तामैन्द्रीमयसोकयम् रथाश्राजपुरुषमिन्द्राभिः । भवति
 च सुवर्णलब्धिः शास्त्रस्युदायनाभिश्च । आम्नेय्यामन-
 खाजोविकयुवतिप्रवरधातुलाभय । याम्ये मासकुलत्या
 भोज्यं गान्धर्विकैर्योगः । नैर्क्षत्वां दूताश्रयपकरण-
 दधितैलपल्लभोऽप्याभिः । वाहयतां मांससुरासवधान्य-
 सस्ररत्नाभिः । भास्त्रां यस्त्रायुधसरोजवल्लीफलायना-
 भिश्च । सौम्यायां परमाश्रायनसुरङ्गास्वरप्राप्तिः ।
 ऐशान्यां सम्प्राप्तिर्घृतपूर्णानां भवेदनडुहय । एवंफलं
 गृहपतेर्गृहपृष्ठसमाश्रिते भवति । गमने कर्षसमयेत्
 कोमाय न कार्यसिद्धये भवति । अभिस्रस्रपैति यात-
 र्विरवन्निवर्त्तयेद्यात्नाम् । वामे वाशित्वादौ दक्षिण-
 पार्श्वेऽस्तुवायते वातः । अर्धापहारकारी तद्विपरोतो
 ऽर्धासिद्धिकरः । यदि वाम एव विरवन् सुस्रस्रस्र्यायिनो
 ऽनुलोमगतिः । अर्थस्य भवति सिद्धे प्राच्यानां दक्षिण-
 चैवम् । वामः प्रतिखोमगतिर्वायन् गमनस्य विप्लवङ्गवति ।
 तत्रस्यस्यैव फलं कथयति यद्वाभिक्षितं गमने । दक्षिण-
 विरवत् जत्वा वामे विरव्याद्युषेऽज्ञतावाभिः । प्रतिवाश

पुरो वायाद् द्रुतमप्येऽर्थागमोऽतिमहान् । प्रतिवाश
 पृष्ठतो दक्षिणेन वायाद् द्रुतं क्षतजकर्ता । एकचरणो
 ऽर्कभीक्ष्णु विरवंच पुरो रक्षिरहेदः । इहाकमेकपाद-
 स्तुगृहेन विरव्यादा अपिच्छानि । परतो जनस्य महतो
 बधमभिधत्ते तदा वक्षिभक् । सस्योपेते जेले विरवति
 यान्ते सस्यभूलब्धिः । आकुलचेष्टो विरवन् सीमान्ते
 केशकदातः । सुस्निग्धपलपल्लवकुसुमफलान्मसुरभि-
 मधुरेषु । सद्योरात्रणसुस्थितमनोऽप्येषु चार्थकरः ।
 निधुपन्नस्यशाहलभवनप्रासादहर्म्यहरितेषु । धाम्योच्छ्रय-
 भङ्गस्येषु चैव विरवन् धनागमदः । गोपुच्छस्ये वल्लीभङ्गे
 ऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य । सद्यो चरतो महिषगे विरवति
 गुल्मे फलं खल्यम् । कार्यस्य व्याघातसृष्णकृते वामगे
 ऽस्थिसंस्ये वा । ऊर्ध्वान्निर्गुटे ऽग्निहृते च काके बधो
 भवति । कण्टकमिश्रे सौम्ये सिद्धिः कार्यस्य भवति कल-
 हश्च । कण्टकनि भवति कलहो वल्लीपरिवेष्टिते वन्यः ।
 विष्ठापेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमस्थिते ध्वाञ्छे । पुर-
 तश्च पृष्ठतो वा गोमयसंस्ये धनप्राप्तिः । अतपुरवाङ्गाव-
 स्थितो ऽभिवायन् करोति अत्युभयम् । भङ्गस्रस्थि च
 चञ्चुा यदि वायस्यस्थिभङ्गाय । रज्ज्वस्थिकारकण्टक-
 निःसारशिरोरुहानने इवति । भुजगगददङ्घ्रितस्कर-
 यस्त्रान्निभयान्यतुक्रमयः । सितकुसुमाशुचिमांसाननेऽर्थ-
 सिद्धिरेष्टेष्टिता वातः । वन्यन् पक्षावूर्ध्वानने च
 विघ्नं स्रुद्धः कथति । यदि शृङ्खलां वरतां वल्लीं
 वादाय मायते वन्यः । पापाण्यस्ये च भयं क्लिष्टा-
 पूर्वाधिकयुतिश्च । अग्न्योऽन्यभक्षसङ्गाभितानने तृष्टि-
 क्षमा भवति । विज्ञेयः स्त्रीलाभो दम्भलोवांशतो-
 र्युगपत् । प्रसदाशिरउपगतपूर्वकृन्मसंस्येऽङ्गनार्थ-
 सम्प्राप्तिः । घटकृष्टने सुतविपद् घटोपदहनेऽक्षसम्प्राप्तिः ।
 स्तम्भावारादीनां निवेशसमये रवंशकल्पणः । सुषयते
 अन्यस्थानं निचलपक्षस्तु भयमात्मम् । प्रविशङ्गिः सैन्या-
 टीन् सगृह्रकृद्भिर्नामिषं ध्वाङ्के । अविरुद्धैः प्रीति-
 द्विपतां युद्धं विरुद्धेच वन्यः । मृकरसंस्ये पङ्काप्ति मृकरे द्विके
 ऽर्थाभिः । क्षेमं खरोद्रसंस्ये केशिन्मास्रवधं तु खरे ।
 वाहनलाभो ऽश्वगते, विरवन्तुयायिनि क्षतजपातः । अन्ये
 ऽम्बुव्रजन्तो यातारं काकयहिरगः । दातिं यत्प्रविभक्तो
 दिकचक्रे यद्यथा सस्रिष्टम् । तत्तन्पथाऽभिधेयं गुण-
 दोषफलं यियाच्छनाम् । का इति काकस्य इतं स्नि-
 लयसंस्यस्य निष्फलं प्रोक्तम् । कवइति मात्प्रोक्तं

क इति इते स्निग्धमिवाग्निः । कट इति कलहं
 कुडकुत्, कर्षमय कटकटेति दधिभक्तम् । केके विरते
 कुकु वा धनन्नाभं यायिनः प्राह । खरे खरे पथिका-
 गममाह कखाखेति यायिनो ऋत्नम् । गमनप्रतिषेधक-
 माखलखल सद्योऽभिवर्षाय । काकेति विघातं काक-
 टोति चाहारदूषणं प्राह । प्रीत्यासदं कवकेति
 बन्धनेवं कगाङ्गरिति । करकौ विरते वर्षं युद्धयन्नाशाय,
 वडिति वस्त्राग्निः । कलयेति च स योगः अरुस्य
 ब्राह्मणैः साकम् । फडिति फडाग्निः फलवाह्निर्दर्शनं
 टडिति प्रहाराः स्युः । स्त्रीषाभः स्त्रीति इते गडि-
 ति गवां, उडिति शुष्माणाम् । युद्धाय टाकटाकिति
 युद्ध बलिभयं कटेकटे कलहः । टाकुलि चिखिटचि
 केकेकेति इरञ्जेति दोषाय । काकहयस्यापि समा-
 नमेतत् फलं यदुक्तं इतचेटिताद्यम् । पतञ्जलो ऽन्ये
 ऽपि यथैव काको वस्थाः श्वञ्चोपरिर्दंष्ट्रणो ये । स्वव
 कलिखचराणां व्यत्ययो मेघकाले प्रचुरवलिखटश्चै
 येषकाले भयाय । मधु भवननिखोनं तत्करोत्याशु अन्यं
 मरुथमपि निखीनाम छिका मूर्ध्नि नीला । विनिक्षिपन्त्यः
 वलिखे ऽरुहकानि पिपीलिका वटिनिरोधमाहुः ।
 तद्वस्त्रं वापि नयन्ति निम्नाद् यदा तदा ताः कथ-
 यन्ति वटिम् । कार्यं तं मूलयकुने ऽन्तरजे तदङ्गि
 विन्ध्यात् फलं नियतमेवमिमे विचिन्त्याः । प्रारम्भयान-
 समयेषु तथा प्रवेगे याह्यं जुतं न शुभदं कश्चिदप्यु-
 यन्ति । शुभं दशापाकमविज्ञसिद्धिं मूलाभिरक्षासथ
 वा सहायान् । इष्टस्य संसिद्धिमनामयत्वं वदन्ति ते
 मानयितुर्हपस्य । क्रोधादूर्ध्वं शक्तुनिविरतं निष्फलं
 प्राङ्मुखे तत्रानिष्टे प्रथमशकुने मानयेत्पञ्च षट् च ।
 प्राणायामान्त्रपतिरशुभे षोडशैव द्वितीये प्रत्यागच्छेत्
 स्वभवनसतो यद्यनिष्टसृतीयः” ।

काकस्य वर्णादिभेदेन विप्रादिभेदकथनपूर्वकं कालभेदेन
 तद्गुणादिफलसक्तं वसन्तराजशकुने यथा

“अथोच्यते काकरतं इतानां मूर्ध्नि स्थितं शकुन-
 भावितानाम् । अचिन्तितावेदितकार्यं सिद्धिः पूर्वा-
 दिकाष्ठाप्रहरकमेव । ये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः
 काका भवन्त्यन्यजपञ्चमाशे । वर्षाकृतिभ्यां क्षधिभा-
 पिताभ्यां सदाभियुक्तैरुपलक्षणीयाः । इहत्प्रमाणो
 शुभदीर्घत्वखो हृदस्तरः ज्ञानवपुः स विप्रः । पिक्वाज-
 नीलाक्षविभिन्नवर्णः स्यात् क्षत्रियस्त्रीच्छरवोऽतिशूरः ।

यः पाण्डुनीलः सितनीलचञ्चुर्नासार्थरुदो रटितथ
 वैश्यः । भस्मच्छविर्भूरिककारशब्दः शूद्रः जयाक्षसपलो
 निरुहः । विरुहच्छ्रव्यासतनुर्विशङ्को यः कञ्च-
 रादीप्ररवं विभक्तिं । स्थिरारवः स्वैर्यसनेतबुद्धिः
 काकोऽन्यजातिः खलु पञ्चमोऽह् । श्लोषाभिधः क्षण-
 वपुर्हिजो यो याह्यः स काकः खलु सुख्यवत्त्या । तस्मा-
 दते श्यामगवो निरीक्षः श्वेतश्च निन्द्योऽङ्गुतदर्शने
 ऽशौ । विप्रः स्फुटं जल्पति पुच्छमानो न्यूनं ततः क्षत्रि-
 यजातिराह । आख्याति वैश्यस्वधिवारनेन प्रवीति
 शूद्रो वलिदानलोभान् । प्रञ्जं कृतं जल्पति क्षणवर्णः
 सदा समस्तं विहगोऽन्यजातिः । सद्यस्त्रिसप्ताहदशाह-
 पक्षैः पञ्चापि काकाः फलदाः क्रमेण । शान्ते प्रदीप्ते
 च रटन् विहङ्गः शुभप्रदो दीपप्रराङ्मुखः सन् । न
 कापि रौद्रो रटितः प्रयत्नः सर्वत्र यस्तो मधुरश्च रत्नः ।
 दीपस्थितो यः परुषस्वरेण विरौति दीप्राभिसुखः स का-
 र्यम् । निष्पाद्या निर्नाशयते च सम्यग्दीपान्मुखः शान्त-
 रवो हि सिद्धे । शान्तप्रदीप्राभिसुखो विधाय शब्दं
 प्रविश्याथ पुनः प्रदीपाम् । यो रौति काको मधुरस्वरेण
 हृत्वा विरुहं स ददाति सिद्धिम् । विधाय दीप्राभिसुखो
 विरावं ततः प्रशान्ताभिसुखो विरौति । यो वायसोऽशौ
 विनिहन्त्यसम्यक्कार्याणि सर्वाणि पुनः करोति” । विप्रादिशु ।

सुखोदये पूर्वदिशि प्रशस्तस्थाने स्थितो यो ऽभिसुखं
 विरौति । नाशं रिपोचिन्तितकार्यं सिद्धिं स्त्रीरत्नलाभं स
 करोति काकः । ध्वाङ्कः प्रभाते यदि वज्रभागे विरौति तिष्ठन्
 रमणीयदेशे । यत्नूनं प्रणश्यत्यचिराद्विहङ्गः प्रयाति यो-
 पितृ समवाप्यते तत् । इवन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्यां
 काकः समावेद्यतेऽतिदुःखम् । रोगार्तिच्छयं परुष-
 स्वरेण रम्येषु वेधागमयोपिदाग्निम् । नैर्हृत्तभागे यदि
 च प्रभाते करोति काकः सहा विरावम् । क्रूरं ततः
 कर्म समभ्युपैति दूतागमो मध्यमिका च सिद्धिः । प्रातः
 प्रतोच्यं यदि रौति काको भुवः तदा वर्षति वारिवाहः ।
 स्त्रीवस्त्रभूत्पुष्पागमश्च कलिः कलत्रेषु समं तदा
 स्यात् । ध्वाङ्कस्य शब्दे पवनालयस्वे वस्त्राक्षयानाभि-
 मतागमाः स्युः । पान्वागमः प्राक्कनहन्तिनाशः स्यादस्यदेशे
 गमनं सदेशात् । दिश्युत्तरस्यां सुरवः प्रभाते निरीक्ष-
 नाथो वलिभुग् नराणाम् । ददाति दुःखं भुजगाश्च
 भीतिं दरिद्रतां नष्टनेष्टलाभम् । दिशोयवत्वं यदि
 रौति काक आगच्छतच्छद्मनितान्यजातो । व्याधेर्भिसिचं

प्रियवस्त्रलाभो भवेत्तदा रोगवलेऽवसानम् । ब्रह्मप्रदेशे
स्थितवायसस्य प्रभातकाले मधुरस्वरेण । अभीष्टितार्था-
गमनं भुवं स्यात् स्वामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः” ।
इति सूत्र्योदये काकयज्ञकुम् । “पूर्वत् यामे प्रथमे
वयम्भुः काको भवेत्तन्निर्वाण्यसिद्धिः । अमीष्टकोकागमनं
तथा स्वाप्तार्थलाभो नियतं नराणाम् । आग्नेयभागे
यदि चाट्टयामे स्त्रीलाभविधेःषिष्यौ भवेताम् । कतान्त-
भागे बलिभुग्विरावः स्त्रीलाभसौख्यप्रियवस्त्रकारो । मैर्कत्य-
कोषे प्रिययोषिदाग्निर्वाण्यसिद्धिः । चिन्तितोऽर्थः ।
दिशि प्रतीच्यां विरुते भवेतामभ्यर्चनीयागमनाम्बुदृष्टी ।
वायव्यकोषे करटः शुभः स्यात् नृपप्रसादोऽध्वगदर्शनं च ।
सौम्ये च भीष्मस्वरथोकवात्तां सौम्या च वात्तां धनलाभ-
वात्तां । ईशानदेशेऽभितेन सङ्गच्छासो ऊतायाङ्ग-
लोकसङ्गः । ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोगः सम्मानसम्पद्द्रविणे-
ष्टसिद्धिः” । इति प्रथमप्रहरे यज्ञकुम् । “प्राच्यां द्वितीये प्रहरे
विरावः काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति । चौराङ्ग्यं व्याकु-
लता च बहो जायेत काचिन्नरुती च यद्वा । ऊतायदेशे
नियतं कलिः स्यात् प्रियागमाकर्णनयोषिदाग्निः । यास्ये
तु टर्षिर्भृती च भीतिः प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात् ।
रक्षोदिशि प्राणभयं तदा स्युः स्त्रीभोज्यलाभाखिलरुक्-
प्रणायाः । भवेत् प्रतीच्यां प्रवला बलाग्नीयोषागमो वृद्धि
सुवर्षणं च । समीरभागे ध्वजचौरसङ्को दूतागमस्त्री
पथितास्रलाभः । सौम्ये गणेशगमनं जयं च रस्ये
रवे, चौरभयं त्वरस्ये । महेश्वरागात्रिकतस्य काकचौरा-
निष्ठत्वाविरुद्धवात्तां । ब्रवीति रुच्यैरटनैरुद्धैः
सदाय्यं गुर्वागमनं जयं च । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये
काकः सुगन्धो नृपतिप्रसादम् । मिष्टान्नभोज्यं च ददाति
पुंसां करोत्यसौ चौरभयं कुशङ्कः” । इति द्वितीयप्रहरे
यज्ञकुम् । “शेन्द्रां विरुद्धः प्रहरे तृतीये वृद्धिं तथा चौरभयं
ब्रवीति । लष्णस्तु राजागमनं जयं च करोति यात्रां
शुभकार्यसिद्धिम् । अग्नेर्विभागेऽग्निभयः कलिश्च
विरुद्धवात्तां विफला च यात्रा । भवेद्विरुद्धैर्बलिभुग्वि-
रावैर्जयादिवात्तां च भवेद्विशुद्धैः । कङ्कभ्यवाच्यां कु-
रतेऽतिदूषणं रोगं तथाप्रागमनं विरुद्धः । सुश्राव्य
कार्याणि च यान्ति सिद्धिं सर्वाणि तन्मृग्यगया नरा-
णाम् । क्रव्याददेशे जलदागमः स्वान्निष्टास्रलाभो रि-
पवो न सन्ति । शूद्रागमः स्वामिविरुद्धवात्तां भवन्ति
वात्रास्र च कार्यनागः । स्यात् पश्चिमे नष्टधनस्य लाभो

दूराध्वयानं सुहृदागमश्च । योषागमोऽभीष्टनयादि-
वात्तां यात्रास्र रस्ये रटितेऽर्थसिद्धिः । वातास्रये दु-
र्दिनमेव वात्तां चौराभिनष्टार्थसमागमश्च । सन्निष-
वात्तां वरयोषिदाग्नीयां रवे स्वान्निष्टे प्रयज्ञा । या-
ने तृतीये विरुध्न्युदीच्यां कार्यार्थलाभो नृपसेवकानाम् ।
भोज्यप्रहरे शुभदा च वात्तां प्रयाणकं वैश्यासमा-
गमश्च । दिव्यन्वकारेः कुरते सुगन्धो भोज्यं जयं हानि
कली कुशङ्कः । ब्रह्मप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्यां भोज्यं च
ताम्बूलयुतं ददाति” । इति तृतीयप्रहरे यज्ञकुम् । “शेन्द्रां
तृतीयप्रहरेऽर्थलाभो भूमिशुभ्रो भयवृद्धिरोगाः । वङ्गे-
र्विभागे भयरोगान्मृत्युः शिष्टागमो वायसवाशितेन ।
यास्ये रवे तस्करवैरभीतो स्यातां विशिष्टागमरोगान्मृत्युः ।
स्यात् यात्रधान्यां मङ्गलो प्रहरेऽभीष्टसिद्धिः पश्चि चौर
युद्धम् । दिशि प्रतीच्यां प्रहरे चतुर्थे द्विजातिरभ्येति ततो
ऽर्थलाभः । आयाति योषिद्विजयाम्बुदृष्टिः सिद्धिः
प्रयाणे नृपतेर्धरश्च । वायव्यभागे करटस्य शङ्कं
रायाति योषित् प्रियमानिनी या । भुवं प्रयासो दिन-
सप्रक्तेन योषागमः स्यात् गमने कते च । कुबेरभागे
पथिकोऽभ्युपैति ताम्बूललाभः कुशलस्य वात्तां ।
वैश्याङ्गनाग्निस्तुरगादिकृष्टा यात्रा निरुद्धे स्थिते च
रोगी । स्यात् सौम्येः स्वान्निष्ठभुग्विरावः सुवर्षवात्तां
सृजो विनाशः । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे वात्तां
भवेन्नध्यमिका च सिद्धिः” । इति चतुर्थप्रहरे यज्ञकुम् ।
“यद्वाचितं शाकुनिकैर्विमथं शुभाशुभं दिक्प्रहर-
कमेण । तत्राशुभं यच्छति दीप्रशङ्कः त्रेयष्करः यान्तर-
वश्च काकः । रस्यं रवं दीप्रदिशि प्रसर्पन् यान्तां टिथं
भूरि फलं ददाति । तदैव तृच्छं वितरत्यसौ वै दीप्रा
स्थितः पश्यति दीप्रकाशम् । यद्योपदिष्टं फलमत्र-
दुष्टं तथैव तद्दीप्रदिशि स्थितः सन् । ध्वाङ्कोऽर्थकृष्टो विरु-
धन् करोति निरीक्षमाणः ककभं प्रदीपाम् । काकः
प्रयान्ताभिसृष्टोऽतिदूषणं दीप्राश्रितो दुष्टफलं ददाति ।
श्यामाश्रितः यान्तादिगोक्षणेन रुद्धारथोऽलं कथयत्यनि-
ष्टम् । यान्तरः यान्तकङ्कप्रदेशे तिष्ठन् प्रदीप्रां ककभश्च
पश्यन् । ददात्यभीष्टं फलमेवमत्स्यं दीप्रां न पश्यन्तु
तदयं तृष्णम् । आकारसेष्टारवभागविनाशत्वारि
काष्ठादिनयोः क्षमेण । सदाभियुक्ताश्च निरूपयन्ति य-
स्याच्च ते काकरुतं मनुष्याः” । इति काकरुते दिक्चक्र-
भेद यज्ञकुम् । “वैष्णवकालसधिसत्य किञ्चन प्रोच्यते बलिभजो

यथाक्रमम् । आख्यवाण्डकविचारसुन्दरं शाकुनं सकल-
शाकुनोत्तमम् । वैशाखमासे निरुपद्रवेषु द्रुमेषु काकस्य
शुभाय नोडम् । निन्द्येषु शुभेषु सकलशुभेषु द्रुमेषु दु-
र्भिक्षमनाभक्षैः । प्रयत्नरुषे यदि पूर्वशाखामाश्रित्य
काकेन कृतः कृत्वायः । तद्दृष्टिरिटा शकुनप्रमोदो नीरो-
गता स्याद्विजयश्च राज्ञः । आग्नेयशाखारचिते च नोडे
स्याद्दृष्टिरिष्टान्तिभयं कलिय । दुर्भिक्षयत्नद्रुवदेश-
भङ्गो भवन्ति रोगाश्च चतुष्टयानाम् । याम्यासु शाखासु
च वायसेन नोडे कृतेऽल्पं जलपातमाहुः । व्याधि-
प्रकोपं मरणं समन्तादनुचयं शत्रुविरोधितां च । नै-
र्द्वन्द्वशाखारचिते च नोडे तस्मान्मनैर्वर्षति वर्षकाले ।
पीडा नृणां विद्मवचौरभीतिदुर्भिक्षयुद्धानि भवन्त-
वश्यम् । नोडे कृते पश्चिमवृक्षशाखामाश्रित्य काकैः
कथिता च दृष्टिः । नीरोगता क्षेमसुभिन्नदृष्टिः सम्पत्-
प्रमोदाश्च भवन्ति लोके । वायव्यशाखासु कृते च नोडे
प्रभूतवातास्यजलाश्च मेघाः । सुर्भिक्षोपश्रवणस्यनाथ
पक्षद्वयोद्देशमहारिरोधाः । कौबेरशाखामधिलय
नोडे कृते भवेत् प्राद्विष्टि दृष्टिरिटा । भवन्ति च क्षेमसुभि-
क्षसौख्यनीरोगतादृष्टिसम्बद्धयोऽस्मिन् । रेशानशाखासु
च दृष्टिरित्या वरं प्रजानामुपसर्गदोषः । स्याद्वायवानां
कलहप्रवृत्तिर्भ्रष्ट्यादया ह्येतत् एव लोकः । इत्याप-
नोडे त्वतिवर्षकाले मध्ये पुनर्भ्रष्टमतोयपातः । तस्मापि
दृष्टिर्न भवत्यधस्तात् स्फुटं दिशोक्तं न दिशः स्फुटत्वम् ।
अदृष्टिरोगादिभयादिदृष्टिं विद्याञ्च भूमौ बलिभुक्
कुलाये । शुक्ले च हजे उमराजनाथौ प्राकाररन्ध्रे च
भयं प्रभूतम् । निम्नप्रदेशे तरुकोटरे वा वल्मीकरन्ध्रे व्रत-
तिष्वपीड । काकस्य नोडे रगदृष्टिदोषैर्भवन्ति शून्या
नियमेन देशाः । इति काकनोडशकुनम् । अथ
काकाण्डशकुनम् । “एकं भवेद्धारुणमग्निसंज्ञं हि-
तीयकं मारुतकं तृतीयम् । ऐन्द्रं तथा नाम चतुर्थमेव ।
मण्डानि काक्याः परिकीर्तितानि । काक्या भवेद्धारुण-
मण्डकं चेत् पृथ्वी तदा मन्दति सर्वशस्यैः । मन्दप्रवर्षी
ऽनलसंज्ञके ऽण्डे भोमस्य धीजस्य भवेत् प्ररोहः । जा-
तानि यस्यानि समीरणेऽण्डे स्यादन्ति कीटाः शलभाः
शुक्राद्याः । क्षेमं सुभिन्नं सुखिता धरित्री स्यादैन्द्रो
ऽण्डेऽभिमतता च सिद्धिः” । इति काकाण्डशकुनम् । “यात्रा-
निमित्तानि च कीर्तयामः सकलप्रजानां शकुनानि यानि ।
विज्ञायतानि प्रजह्यात्यनर्थानर्थसर्वान् कुरुतेऽध्वनीनः ।

भुङ्क्ते बलिं पत्रिषु मन्त्रपूर्तं त्वं प्राणेषु प्राणेषु वर्षकालम् ।
शुभेन च स्त्रीं भजसे नभोऽस्तु त्वयिं अग्नेन्द्राय सकल-
प्रजाय । विलोक्य काकं विनिवेद्य तस्मै मन्त्रेषु पूजं
दधिभक्तयुक्ताम् । उदीर्य कार्थं निजमध्वगेन विलोक-
नीयं शकुनं तदर्थम् । वामेन शब्दं मधुरं विस्तुञ्चन् व्रजं
स्वयमेव करोति काकः । सर्वार्थसिद्धिं पुनरागमञ्चा-
शुभप्रदेशे तु तदन्यरूपम् । प्रदक्षिणं संप्रविधाय मार्गं
वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ । यातुः करोतीहितकार्य-
सिद्धिं क्षेमञ्च शीघ्रं पुनरागमञ्च । वामे कक्षं रौतु-
लोमयायी यो धायसो ऽसौ सकलार्थसिद्धे । स्यातां
क्रमाद्दक्षिणपामशब्दो सिद्धे, विरुदौ विपरीतभूतौ । पृष्ठे
धिरावं मधुरं विस्तुञ्चन्व्रजं चापि सतो हिताय ।
प्रायेण यातारमनुव्रजन्तः सर्वेऽपि काकैः कथिता वि-
हङ्गाः । कृत्वा रवं यः पुरतः प्रयाति उपस्थितो यो
सुदमादधाति । कण्डूयते यः स्वगिरोऽङ्गुष्ठाऽसौ
पुंशं तदाभीष्टफलं ददाति । सन्धे गजानां नियतं
गजाभिं गजेऽधिरुदः पृथिवीपतित्वम् । तरुक्रमे वाहन-
भूमिष्ठामं करोति काको विजयं ध्वजे च । प्रनष्टामं
विजयं च क्रूमे, क्षिपं नदीरोधसि कार्थसिद्धिम् । पूर्णे
घटेऽङ्गुष्ठा धनाप्रदद्विं ध्वाङ्गोऽधिरुदः कुरुते स-
शब्दः । प्रासादधान्योच्चयश्चर्मपृष्ठनिष्पन्नस्यारवि
शाहलादौ । ध्वाङ्गो ऽधिरुदो धनसाधनाय रौति त्रियं
यच्छति युष्मरावः । पृष्ठे पुरो वा यदि गोमयस्यो तथा
वटाद्येषु तरुष्वपीड । स्थितो र्वन् भोजनपानमिष्टं
यिषां च कुर्वन् वितरत्यवश्यम् । अन्नाद्याविषाफलमूल-
पुष्पमत्स्यादिभिः पूर्णसुखः सदैव । संहृष्टमात्रो ऽभि-
मत्तार्थसिद्धे मिष्टान्नभोज्याय सदैव काकः । नारीशिरः-
पूर्वघटस्थितस्य काकस्य शब्दैर्वनिताधनाभिः । श्याधि-
रुदस्य च तस्य शब्दैः समागमः स्यात् स्वजनेन सार्द्धम् ।
गोपृष्ठदूर्वातरुगोमयेषु तु सञ्चानि वर्षक्षत्रलोकितायः ।
आहारमन्यस्य तथा ददानो ददाति भोक्तुं बलिभु-
ग्वित्वम् । धान्यं यवं वा दधि वापि चाज्यं विरौति
पश्यन्निधिलाभकारी । करोति लाभं पुरतः स दृष्टो
यस्यास्ति वक्त्रे त्वयमध्यशुभकम् । दृष्टेषु रस्याङ्कुरपत्न-
पुष्पच्छायाफलाद्येषु सकलप्रजस्य । शब्देन सिध्यन्त्य-
सकलप्राणां सदैव सर्वाणि समीहितानि । प्रयान्तनादः
शिशुरे तरुणां स्त्रीसङ्गसौख्यं कर्तोऽधिरुदः । धा-
न्यादिक्रूटेषु तथाक्षलाभो गोपृष्ठगो गोवनिताधनाभिम् ।

जेमं विधत्ते करभस्य पृष्ठे खरस्य पृष्ठेऽरिभयं बधसु ।
 क्रोडस्य पृष्ठे बधमर्थलाभं तस्यैव पृष्ठे घनलङ्घनपङ्के ।
 सद्योऽप्यरं वैरिभ्यः पृष्ठसंस्थो कृताङ्गसंस्थो मरणं करोति ।
 कार्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः काकः कलिं काष्ठमधि-
 ष्ठितश्च । यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन प्रयाति यश्चाभि-
 सुक्षोऽभ्युपैति । यो याति पृष्ठे प्रतिबोमगत्या कृता-
 रवः पातयते स रक्तम् । वामे रवो दक्षिणतस्ततो यः
 सोऽनर्थहेतुर्बलिभोजनस्य । वामप्रदेशे प्रतिबोमयानं
 विघ्नाय लाभो गृह्य एव तेन । प्रयाति पृष्ठे यदि द-
 क्षिणेन कृतावरस्तद्भिरं पुरः स्यात् । वल्लीवरत्वादि
 च यो गृहीत्वा प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै । गोपुच्छ-
 वल्मीककृतास्यदच खनन् भवेत् सर्पवलोकनाय । स्या-
 न्मूलवेङ्गारचित्तास्थिसंस्थः काकः प्रकुर्वन् करचर्चणं
 च । खनन् पुरो हानिरुजौ करोति मृत्युं पुनर्नि-
 ष्ठुरपृष्ठयन्दः । प्रसार्य रिक्तं वदनं य आस्ते सर्वत्र
 निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ । वामोऽप्यसृक्पातभयं मृतिं
 वा सन्नाडयन् वा रसचर्म्म खण्डम् । चञ्चाऽस्थिभङ्गं
 भ्रमस्थिभङ्गवन्धौ बधं जल्पति युध्यमानः । वामोऽपि
 रोगं कुरुते विशुक्के तिक्तोऽपि पृष्ठे कलिकार्यनाथौ ।
 पक्षौ विधुन्वन् विरुवंच रुधं सकण्टके मृत्युसुपाद-
 धाति । बधो भवेद्गू रूहभग्नशाखे बन्धो लताभिः परि-
 नेष्टिते स्यात् । रम्ये तरौ कण्टकयुक्तपृष्ठे सदा भवेतां
 कलिकार्यसिद्धौ । कृत्वाधिक्रुदो न रवेण यायात् प्रयाति
 चेत् स्यात् खलु रक्तपातः । अस्तराग्नासृणकाष्ठकूप-
 भस्मादिसंस्थो विनिहन्ति कार्यम् । वल्लीवरत्वाकच
 शुष्ककाष्ठचर्म्मास्थिजीर्णास्वरक्कलानि । अङ्गाररक्तोत्-
 पन्नकर्पराणि पृष्ठानि चेत् काकसुखे तदानाम् ।
 पुण्यत्रयः पापसमागमश्च महद्भयं रोगसमुद्भवश्च । बन्धो
 बधः सर्वधनापहार इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च ।
 जङ्गाननचञ्चलपत्रयुग्मः काकः कनादो विदधाति मृ-
 त्युम् । कायायुधच्छत्रघटास्थियानवादित्रकाठादिक-
 कुट्टनानि । सहोचितैकाङ्किरुपेतचिन्तो दीप्रस्त्रो भास्कर-
 मोक्षते च । काठादिकं कृष्टयतेऽथ वा यो युष्माधिका-
 नर्थकरः खगोऽसौ । तृण्डेन पिच्छं पिबिष्वन् रवेण
 यो रौति तूर्णञ्च निरीक्षते कम् । एकेन पादेन तथोप-
 विष्टो मृते स बन्धं पुरतो जनस्य । विडुगोमयौ न्यस्य-
 ति यस्य मूर्ध्नि तस्याऽनलत्नासृजौ भवेताम् । यस्यास्थि-
 खण्डं विह्वजत्वसौ त प्रयाति तूर्णं नगरीं यमस्य । मग्न-

प्रदेशे विह्वन् विधाषोः कल्लदोषं जनयत्यवश्यम् ।
 मनुष्यपातङ्गतरङ्गभाषां शिरोधिक्रुदो निषनाय
 तेषाम् । नदीतटे वाऽथ रटस्रटव्यं खरस्त्रो व्याघ्रभवाव
 गन्तुः । नैवात्तरः कापि मतो हृताय न दुष्टचेष्टो वित-
 नोति शान्तिम् । यात्रोद्यमे संन्यवधाय काको दृष्टो
 रथे सान्मनस्रकेषु । आयाति यस्याभिमुखो बलस्य
 युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् । सम्यक्कङ्कः कटके नृ-
 पस्य काकैः प्रविष्टैः पिशितं विनापि । संयुध्यमानै
 ररिभिः समं स्यात्कहाङ्गवे सन्धिरयुध्यमानैः । चिह्न-
 ध्वजच्छत्रकृताधिकरोहः ससुद्यतं शत्रुबलं प्रपश्यन् । आजी
 जयं जल्पति भूमिपानां कृतध्वनिः क्षीरतरो च काकः ।
 गतिस्त्रो वायससं प्रयुक्तौ प्राच्यां फलायोदितवैपरीत्यात् ।
 एवं जमोऽप्याचरति प्रभूतो यथोदितं तत्र यथागमार्थम् ।
 दिग्ग्यामचक्रोऽपि शुभाशुभानि फलानि यानि प्रतिपा-
 दितानि । प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति तानि तथाविधानीति
 वदन्ति तज्ज्ञाः” । इति यात्राङ्गकाकश्च० ।
 “स्थानस्थितिभ्यां कथयन्ति काकाश्चेष्टाविशेषेण शुभाशु-
 भानि । प्रबोधिताः प्राक्कनकर्म्मभिरे तल्लक्षणाव
 क्रियते प्रयत्नः । निष्कारणं संवलिता खनन्तो यामे
 ऽज्ञनायाय भवन्ति काकाः । रोधञ्च चक्रकृतयो
 वदन्ति सव्यापसव्यभ्रमणाद्भयञ्च । विघातमाङ्गबहुवर्ग-
 संस्था रात्रौ खनन्तो जनताविनाशम् । लोकञ्च चञ्च-
 चरणप्रहारैरुद्देजयन्तः परचक्रदक्षिम् । यः स्नाति
 धूस्यान्तु विलोक्य रौति पृष्टिं समाशंसति वायसो
 ऽसौ । जलस्थलप्राणिविपर्ययेण वर्षासु पृष्टिं भयम-
 न्यदा त । मर्ध्यादिने वेप्रज्ञानि यस्य काको विरौति
 रौद्रं विधुनोति वाङ्मम् । हरन्ति चौरा इविष्णानि
 तस्य भुवं तथान्यो भवति प्रमादः । खस्रटसृण-
 पूर्णवक्त्रो कृताशभीतिं करटः करोति । स्यात् प्रस्थि-
 तस्याप्यथ वा स्थितस्य दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण ।
 कायासु लाभं, भुवि भूमिलाभं, विघ्नं जले, यावाप्य
 कार्यनाशम् । करोति काको विरुवन्नरस्य प्रस्थापिनः
 स्थानगतस्य वापि । द्वारप्रदेशे रुधिरासुखिप्रो विरौति
 काकः शिशुनाशनाय । पक्षौ विधुन्वन् विरुवंच रुधं यान्ते
 च दीप्ते भवने न यस्तः । भूयस्तथोद्दे प्रविधाय पक्षौ
 काकः कुनादं प्रखयं करोति । क्रुद्धोऽधिक्रुदः कर-
 टान्नरञ्च रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम् । इव्ये
 हते वाऽपङ्कते खनेन विनाशलाभावपि तादृशस्य ।

रक्तस्य पीते, रजतस्य शुक्ले, चेलस्य कार्पासमध्ये भवे-
ताम् । प्रन्ने कते रोगविनाशबुद्ध्या हन्याद्यु रोगं
सुरतः प्रदीप्ते । शान्ते प्रदेशे करटश्चिरेण खल्पा-
रवो रोगमपाकरोति । प्रन्ने शुभे शान्तिदिगात्रयस्यः
शान्तस्वरौ यः शुभमादधाति । यो वायसक्तं शुभदं
वदन्ति तद्ग्राह्ये व्यययहेतुः । विरौति कुम्भे मणि-
केऽथ वा यः स गर्भवत्याः सुतजन्महेतुः । उड्डीयते
कष्टकिनीञ्च शास्त्रामादाय राजागमनाय काकः ।
अन्नादिविषापिचितादिभि र्यः पूर्णान्नो ऽभीष्टफल-
प्रदोऽप्यौ । मन्नादिविषो बणिजादिलाभे शक्तो
विवाहादिविधौ च काकः । इत्यर्थदोऽन्नादिकवाह-
नस्यम्बन्नादिवस्यसादवाप्रकारो । बध्वागमं जल्पति
तोरणस्यो ह्यार्थदो ह्यद्यतस्स्यतस । वायसः कुल-
कुलध्वनिं यदा व्याहरेद्भवन्संमुखं तदा । अभ्युपैति
पथिकस्तदा ध्वनिं सर्वकार्यं शुभदं वदत्यप्यौ ।
इदं त्विहोत्पातयुगं पृथिव्यां महाभयं याकुनिका
वदन्ति । यद्वायसो मधुनसन्निविष्टो दृश्येत ऽयहा धवसः २
कदाचित् । उद्देगविह्वेभयप्रवासघनक्षयव्याधि-
भयप्रहाराः । बुद्धिप्रणाशकुलताप्रवादा नृणां
भवन्यद्गु तदर्शनेन । शमाय तत् सञ्चितदुःखराशेः
ज्ञानं बहिस्तत्क्षणमेव कुर्यात् । आत्मीयशक्त्या च
सदक्षिणां द्विजाय दद्यात् वसनानि तानि ।
नयेदहःशेषमपुरखहान्या शयीत भूमावकतास्रमण्डः ।
हृदिष्यभोजी न भजेच्च नारीं दिनानि सप्त त्रिगुणानि
यावत् । अकाकघातव्रतमादधीत बलिं च दद्याद्बलि-
भोजनेभ्यः । स्नात्वा प्रभाते विदधीत शान्तिं दद्यात्
स्वशक्त्या ह्रविषं गुणिभ्यः । देये तु यत्नाद्भुतमेत-
दुपमालोक्यते तत्र समापतन्ति । अष्टाष्टदुर्भिक्ष-
भयोपसर्गचौराग्निशत्रून्वधर्म्माशाः । कर्माणि
तस्योपशमाय राजा प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपोटिकानि ।
अन्नाद्यगोभूमिवस्त्रानि दद्यात् युक्तं विदध्याः स च याव-
द्वदम् । इति स्थानविशेषस्थितकाकचेष्टा शकु० । अथ
काकध्वनिभेदश्च० । “ककामिति क्षेमविधौ विरायः
केकामितोटाशनपानहेतुः । करोति कूंकूमिति चार्थ-
बामं, कं कं ध्वनिः काञ्चनलाभमाह । केके-
मिति स्त्रीवरयोषिदाप्रैः भोगाय कांकांमिति शब्दतः
स्यात् । अपत्यलाभः क्व इत्यनेन गन्तुः फलं केकव
इत्यनेन । कौं कौमितोदं शुभलाभकारि कूंकुं निनादः

प्रियसङ्गमाय । कां कू मिति कांमिति च तयोऽप्यौ
कां कांमिति ह्यौ च ह्यौ रणाय । कां कांमिति कौ
मिति च द्विकृतं कूंकू मिति कौ कूक
कू इतीदम् । इतं प्रदिष्टं भरण्याय नृणां गन्तुः
प्रणायं कुरुते खगाख्यः । कौं कौमितोटाशनिना-
शनाय ज्वलज्वलेत्यग्निभयाय शब्दः । कौकीति कौका-
विति यः कथञ्चिन्मुञ्च मुञ्चः स्यात् स मतो वधाय ।
स्यात् का इतीदं विफलं सदैव भिलाप्रये स्यात् क इतो-
दशञ्च । काका इतीदं तु विघातकारि करोति काको
वदति स्वतुष्ट्यै । आहारदोषाय च काकटीति स्यादा-
कृतं कुक्कु निभं रणाय । केके ध्वनिः काकुटि किं
टिकीति त्वयं त्वदं स्यात् पुरदूषणाय । यत् का इति
त्विकदनुस्सरेण शब्दयं स्यान्नाहते रणाय । कामि-
त्ययं वाहननाशनञ्च ददाति हर्षं कुक्कुर्वातीदम् ।
यत्का इतीदं विरतं सुदीर्घकतस्सरेषोञ्जरितम् प्रमा-
दात् । उत्साहहीनः अमर्दन्ययुक्तः स वायसः कार्य-
विनाशनाय । सामिषं वक्त्रकेति भोजयेद्दारायेत् कलि-
कलीति वाशनम् । अभ्युपैति खरकृत्तभाषिते प्रोषितः
शवशवारवे शः । स्यात् कलिः कवकध्वनौ नृणां
जायते कणकणाध्वनौ रणः । आत्रजेत् कुलकुलध्वनौ
प्रियः सौदनं कटकध्वनौ दधि । एवंप्रकारा बहवो
ऽपरेऽपि प्रशान्दीप्ता बलिभोजनानाम् । भवन्ति शब्दाः
खलु तेषु केविदम्भाभिरुक्ताः खलु लक्षणीयाः ।
इति काकध्वनिभेदश्चकुनम् । “हितं नरेभ्यो
सुनिभिः पुरार्थेषानं यदुक्तं बलिपिण्डयुक्ता ।
तदुच्यते संप्रति येन काका वदन्ति नित्यं बलिभाम-
तृषाः । अदक्षिणस्यां दिशि यत्र कार्कर्यतो भवेत् क्षीर-
तरुः प्रभूतः । गत्वा निष्टेऽहनि तत्र काका निम-
न्त्रणीया बलिपिण्डभोज्ये । प्रातस्ततः क्षीरतरोरधस्ता-
द्विशोध्य लिख्ये च गोमयेन । भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्य
मध्ये ऽञ्चयेत् ब्रह्मसुरारिभानून् । इन्द्राग्निवैवस्वतयाह-
धानजलेशवांशुहृविणेशशम्भून् । अभ्यञ्चयेदष्ट दिक्षु
भक्त्या क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान् । नमोयुतैः सप्त
वैशु सर्वास्त्रिजाभिधानैः प्रयतो मनुष्यः । अर्षासनलेपन-
पुष्पधूपनैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः । आब्रह्म काकां-
सुखसन्निविष्टानाध्याय तत्प्राक्तनमन्त्रदुक्ता । तत
अदं बलिमाज्यसिक्तं मन्त्रेण दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम् ।
“उदीर्यै कार्यं समथावह्य ततः प्रदेशे करटस्य चेष्टाः ।

संज्ञाः कृताङ्गश्च शुभाशुभार्थं संलक्षणेऽत्रिलपाणि-
पादः । पूर्व्येण स्वादन् सुखविमलद्विजं करोति वस्त्रे
दिशि वस्त्रभोतिम् । काकोऽयं नाशं दिशि दक्षिणस्थां
नैर्ऋत्यदिग्गोवरकत्यदिष्टः । जलेऽग्नेऽभिमतार्थसिद्धि-
र्वायोर्दिशोतिप्रभवत्सदृष्टः । सौम्ये सुखारोग्यसमो-
हितार्थभीयान्देशे वितरत्यभोष्टम् । बलो विलम्बे करटैः
समन्तात् कार्ये विभिन्नं परिभाषनीयम् । बलिं विकीर्ष्यापि
न भक्षयन्ति काकास्तदानीं भयदा भवन्ति । चीरद्रुमा-
रामचतुष्टयेषु सरित्समीपे त्रिदशाक्षयेषु । देवो
बलिभूतदिनाष्टमीषु कुम्भापदध्योदनतण्डुलाद्यैः । इति
काकबलिदानशुक्र० । “पिण्डत्रयस्याथ विधानमेतदाख्या-
यते यत् किञ्च नारदाद्यैः । इष्टं सुनीन्द्रैरशुभं-
शुभञ्च यथावदक्षिणं कथयन्ति काकाः । गत्वा शुभेऽङ्ग-
ग्रहरे चतुर्थे देशेषु पूर्व्वप्रतिपादितेषु । नरेण पिण्ड-
त्रयभोजनार्थं काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः ।
ततः प्रभाते ह्युपलभ्य भूमिं तस्याञ्च पूर्व्वोदितमन्त्र-
युक्त्या । ब्रह्माच्युतेयापपतिलोकपालाः काकाश्च पुंसां
क्रमतोऽञ्चनीयाः । दध्योदनाद्यविहितं निवेश्य
पिण्डत्रये मण्डनकस्य मध्ये । आभ्यर्चयेदक्षतपुष्प-
धूपैर्भनोहरैर्यत्रपरो मनुष्यः । तेषु क्षिपेत् प्राग्दिग्-
गुक्रमेण पिण्डेषु हेम प्रथमे, द्वितीये । हृद्यं, तथा
लौहत्रयं तृतीये, श्रेष्ठं च कुर्याद्दक्षिणपिण्डत्रयम् ।
त्रिःसप्तकृतो विनिवेशपिण्डे पिण्डा निवेश्या बलिभो-
जनेभ्यः । मन्त्राङ्गमावाहनतोपितेभ्यः कार्यं विचा-
र्याऽपसरत्ततश्च । काकेन भुक्ते सद्युवर्षापिण्डे ज्ञेयं नरेणो-
त्समसः त्वकार्यम् । भुक्ते सरुष्ये खलु मध्यमं स्याद्भुक्ते स
लोहे त्वधमं प्रष्टिष्टम् । विवाद्वापिज्यविवाहर्षष्टमेमाश्र-
बिन्नाऽपिभोगरोगाः । संश्रामसेवाष्टपकार्यदेशाः
इत्यादयोऽस्मिन् परिभाषनीयाः । चेष्टाः सुरामा विद-
धाति याति प्रदक्षिणं दक्षिणपत्रसुष्ठैः । प्यावां
तथोञ्चां कुरुते सद्यन्तः स्थानं मनोञ्चां अथति द्रुमञ्च ।
एवंविधां यो विदधाति चेष्टा पिण्डं समादाय शुभं
खगोऽशौ । अर्भाटकार्यादधिकं करोति चेष्टापिपर्या-
सतयान्यथात्वम् । पिण्डं समादाय यदि प्रधानं
शान्तं दिशं गच्छति काकपक्षी । पूर्वं फलं तत्
कुरुते नराणां चिकीर्षिते वस्तुनि यत्नं तत् । काको
गृहीत्वा यदि मध्यपिण्डं प्रयाति दीप्रां कङ्कभं तदानीम् ।
अत्यन्तम कार्यफलं प्रदर्शयति ततः समस्तं विनिश्चिन्य-

वश्यम् । द्वितीयकं यद्यपिपिण्डं पिण्डम् प्रहीयते शान्त-
दिगाश्रयेण । फलं तदानीं शुभदं नराणां यास्यं खगो
जल्पति कार्यजातम् । काके समादाय जघन्यपिण्डं
याते प्रदीप्रां कङ्कभं वदन्ति । कार्यं जघन्यादधिकं जघन्यं
स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे । इति बलिदाने पिण्ड-
त्रययकुनम् । “महर्षयो वायसपाकुनस्य वदन्ति सारा-
दपि सारभूतम् । पिण्डाष्टकं यत्तद्गेषमेतदाख्यायते
कार्यं विनिश्चयार्थम् । शुभेऽङ्ग काकानधिवास्य सायं
पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते । यत्काकभोग्यानि
समस्तवस्तुन्यादाय यायाद् बहिरप्रमत्तः । एकान्तदेशे
तरुपार्श्वभूमौ ऋद्धोभयाभ्यासपलेपितायाम् । सत्पञ्च-
गव्येन सञ्चितायां सौम्योपहारैरुपयोगिभितायाम् ।
विधाय पूजां कल्पदेवतानां मध्ये ततोऽष्टाक्षपि दिक्षु
देयम् । भक्तेन सर्पिर्दधिभिश्चिनेन पिण्डाष्टकं प्राग्दि-
गनुक्रमेण । पक्षीन्द्रवङ्गनकराजसेन्द्रान् विष्णुं
विरिञ्चिं धनदं महेयम् । पूर्व्वोदिकाश्राक्रमयोजितेषु
न्यसेत् क्रमादष्टकं पिण्डत्रये । नभोयुतैस्तान् प्रष-
वेष्ट सर्ष्वींस्ततोऽञ्चयेत्क्षिजनाममन्त्रैः । अर्घासनाने-
पनपुष्पधूपैर्नैवेद्यादीपाक्षतदक्षिणाभिः । आभ्यर्च्यतेभ्यो
विधिनोदिनेन पिण्डाष्टकं तत् वितरेत् द्विजेभ्यः । मन्त्रेण
संमन्त्र्य निवेदनार्थं कार्यं विचिन्त्यापसरैश्च किञ्चित् ।
काकेन पिण्डे प्रथमे गृह्णीते त्रिषु प्रजनु वापि भवेत्
कृतार्थः । उद्देगगोकौ विफलं प्रयाणे, हानिः
कलिर्वा भवति द्वितीये । यास्ये रूगापद्भयस्यवः स्युः
पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेपु । स्याद्दक्षिणेशोऽभोष्टकट-
साध्यं भवेत् प्रवासो विफलश्च षष्ठे । नास्तौह तन्नि-
श्चयमेव कार्यं भुक्ते न यत् सिद्धति सौम्यपिण्डे ।
सन्नापशौकौ विफलाश्च यात्वा पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते
च । पिण्डं न गृह्णात्वथ वा न भुक्ते चतुर्नक्षत्रिजि-
पति द्विजो यः । कार्येषु सर्वेषु च न प्रयत्नो ब्रवीति
घोरं समरं स पुंसाम्” ।

काकरुहा स्त्री काकरय रोहति अन्नरीशे मूलशून्यतया
जायते । (परगाढा) वन्दाकष्टजे त्रिका० ।
काकरुक पु० कुत्सितं करोति क-जक कोः कादेशः । स्त्री-
जिते स्त्रीजितस्य स्त्रीमताहसारेण कुत्सितकरणात्त-
थात्वम् । शनिर्जने इदिगम्बरे धूमरी च लि० । तेषां
कुत्सिताचरणान् तथात्वम् । करणे जक । ५८६ उ० ।
दक्षिणे धर्षाचरणस्य कुत्सितत्वात् तस्य तथात्वम् ।

काकेन लूयते लू-खिदि कर्मणि क्विप् लस्य रः संज्ञायां कन् । द्विपचके पुंस्त्री हेमच० । तस्य काकच्छेद्यत्वात्तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

काकल न० ईषत् कको यस्मात् कोः कादेशः । षीवास्थे उच्चतप्रदेशे (टुं टिका०) ततो वा कप् । तत्कार्थं पु० हेमच० । "एकः काकलको नासायाञ्च" इति शरीरस्थसन्धिकथने "एकैका काकलकगलयोः" इति पेशीसंख्यानोक्तौ च सुश्रु० केति कनो यस्य । षोष्णकाके पुंस्त्री शब्दर० स्त्रियां ङीप् । ईषत् कं जलं नाति ला-क संज्ञायां कन् । षट्क-धाम्यभेदे तस्येप्यञ्जननिष्पन्नत्वात्तथात्वम् । 'षट्क-ककङ्क, कसु तन्दकपीतकप्रमोटककाकलकासनपुष्पकमहाप-ष्टिकचर्गाककुरगककेदारकपष्टतयः षट्ककाः' सुश्रु० । "गर्भस्थ्या ण्य ये पाकं यान्ति ते षट्का मताः" । भाव-प्रका० षट्कनक्षत्रासङ्गा तद्गुणा दर्शिता यथा— 'षट्काः मधुराः शीताः लघुवो बद्धवर्चसः । वातपित्त-प्रगमनाः शालिभिः सःया गुणैः' इति एवं सुश्रुतेऽपि ।

काकलि(नी) स्त्री कल-इत् ईषत् कलिः कोः कादेशः । कटिकारान्तत्वात् वा ङीप् । सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनौ अमरः । "सञ्चारकिसलयमकरन्दास्वदनरक्तकगठानां मधुकरक-लकगठानां कःकलोकलकलेन" दशरु० । "उन्मीलन् मधुग-धन्यमधुपव्याधतचूताङ्क, रकीडत्कीकिलकाकलीकल-कलेरुद्गार्गकण्ड्वाराः" सा० द० । काकलं गलप्योद्ग-तप्रदेशाकारः अस्यस्य अच् गौरा० ङीप् । काकलाकारे-रस्तेयमाधने पदार्थे "फणिसुखकाकलीसंलग्नकपुरुष-धोःप्रक्रियोगवर्गयोगवर्त्तकामानसूत्रककटकरञ्जुटोपभाज-नअमरकरमकप्रष्टन्यनेकोपकरणयुक्तोगत्वा कस्यविल्ल-व्यंश्वरस्य भृङ्गे सन्धिं क्त्वा" दशरु० । काकं काक-वर्षमर्धफले जाति ल-क गौरा० ङीप् । शृगुलायाम् । "काकलीमलं गुग्गुलुमूलम्" ज्यो०त० रघ० ।

काकलीद्राक्षा स्त्री काकलीरू रूद्राक्षा द्राक्षा । अजीजायाम् लृट्द्राक्षायासु(किम्(सिग्)राजनि० । अजीजान्या स्वल्पतरा गोस्तनीसदृशैर्गुणैः भावप्र० । गोस्तनीशब्दे तद्गुणा दृश्याः काकलीरव पुंस्त्री काकली मधुराव्यक्तो रवो यस्य । षकोकले राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कर्म० । शकाकलीरूपे रवे पु० । काकलीकलादयोऽप्यत्र ।

काकवल्लभा स्त्री इत० । काकजस्युके राजनि० । [राजनि० काकवल्लरी स्त्री काकप्रिया वल्लरी याक०त० । खर्खवल्ल्याम् काकशिखी स्त्री काकप्रिया शिखी । काकतण्डुलाम् राजनि०

काकशीर्ष पु० काकः शीर्षेऽप्येऽस्याः । वकटके जटाधरः । काकस्य तदप्ये वासयोग्यत्वात्तस्य तथात्वम् । काकस्त्री च० काकस्य स्त्रीव नाम्यत्वात् । वकटके शब्दचि० । काकस्फूर्ज पु० काकः स्फूर्जत्वात् स्फूर्ज-व्याधारे घञ् । काकतन्दुके राजनि० ।

काका स्त्री ईषत् कं जलमत्त. काकः काकाकारोऽस्यस्य अच् वा । १काकनासादृष्टे २काकोल्यां ३काकजङ्घा-याम् ४गुग्गुलायां ५मलपुाम् (काकोडम्बरिकायाम्) ईकाक-माध्याञ्च मेदि० ।

काकाक्षिगोलकन्याय पु० काकस्याक्षिगोलकमिव न्यायः । काकस्य एकं चक्षुर्यथा उभयगोलके पर्यायेष चक्षुः-कार्यकारकमेवमेकस्योभयसंबन्धज्ञापके न्याये । काकाङ्गी स्त्री काकस्याङ्गं जङ्घेवाकारोऽस्याः वा ङीप् । काकजङ्घादृष्टे अमरः । पक्षे टाप् काकाङ्गा तत्कार्थे रमानाथः ।

काकाक्षी स्त्री काकं तज्जङ्घाकारमञ्चति गच्छति अन्वच-गती अण् गौरा० ङीप्, पा०, सुध० षण् ईप् । काक-जङ्घादृष्टे शब्दरत्ना० ।

काकाण्ड पु० काक्या अण्ड इव फलं यस्याः पुं वत् । १महा-निम्बे तस्य गुणादि सुश्रुतेनोक्तं यथा "भाषेः समानं फलमात्मगुणसन्नाञ्च काकाण्डफलं तथैव" । २कोलशिख्याम् स्त्री गौरा० ङीप् तदनः ३महाज्योतिष्मत्यां राजनि० । ईत० । ४काक्याअण्डे पुं व० ।

काकाण्डोला स्त्री काकाण्डस्य तुला उपमा फले यत् पृषो० ततोपः । कोलशिख्याम् राजनि० ।

काकादनी स्त्री काकेरव्यतेऽसौ अद-कर्मणि ल्यट् ईत० ङीप् । १गुग्गुलायाम् शब्दर० । २श्वेतगुग्गुलायाम् राजनि० । ३कुलकदृष्टे (कुलियाखाडा) वृक्षे रत्नमा० । "मद्योनाश्व-सारकगुग्गुलाकाकादनीमूलकलकनं पाययेत्" सुश्रु० इयञ्च सुश्रुते "कालेयकागुस्तिपस्तीन्याद्युपक्रमे" "सुमनः काका-दनीलाङ्गुलीलादिना" "समासेन ज्ञेयंशमनो वर्गः" इति ज्ञेयशमनतयोक्ता ।

काकागु पु० काकस्यायुर्व्यात् । स्वर्णवल्लीदृष्टे शब्दचि० । काकार लि० कं जलमाक्षिरति आ+कृ-अण् । जलसापिण्य । स्त्रियां टाप् सुध० षण् ईप् इति भेदः ।

काकारि पु० काकोऽरिरस्य । पचके । हेमच० । काकाल पुंस्त्री केति शब्दं कलते रौति कल-अण् । शोष्काके शब्दरत्नमा० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

काकि पुंस्त्री काक्यापत्यम् वा इज् । काकापत्ये स्त्रियां ङीप् ।
पक्षे वाकिना० फिज् कृक च । काककायनि तदर्थे
पुंस्त्री । स्त्रियां ङीप् ।

काकिणी स्त्री “काकिणो च चर्मांगो मापकस्य पणस्य
च” शु० त० नारदोक्तेः १ माषकचतुर्थभागे २ पणचतुर्थभागे
च । “वराटकानां दण्डकडयं यत् सा काकिनो(णी) ताश्च
पणश्चतस्रः” इति नीला० । “तस्मात् पणं काकिणीं वा
फलं पुष्पमथापि वा । प्रदद्यात् दत्तिणं यजे यथा स
सफलो भवेत्” शु० त० उ० १० । स्वार्थे कन् । काकिणिका
तत्रार्थे “कनिष्कित्पिच्यवहारेण यत्किञ्चिद्धनमनेभ्यो वा
काकिणिकासात्वम्” भाग० २, १४, २ ।

काकिनी स्त्री १ पणपादे २ मानपादे ३ वराटके च मेदि० ।
मानपादः निवर्त्तनपाद इति केचित् (चारिकाठा) माष-
पाद इत्येवः पाठो न्यायः काकिणीशब्ददर्शितनारद-
वाक्यं कयाकृतत्वात्

काकिल पु० दीपत् किरति लृ-क कोः कादेशः रस्य लः ।
गलस्थोच्चतदर्थे (टुंठि) शब्दमा० ।

काको स्त्री काक+जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । १ काकयोपिति
काकवर्षत्वात् २ वायव्यलतायाम् ३ काकोल्याच्च शब्दचि०

काकु स्त्री कक-उष् । १ शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेर्विकारे, अल-
ङ्कारप्रसिद्धे २ निकृष्टार्थकल्यके नञादौ शब्दे च । “कामे-
कान्ते सा रसिका काकुरतेन सा० द० । “प्रणजगदुरकाक
आयकाः स्रिगधकगटाः” माषः । सा० द० “वक्तृ बोद्धव्य
वाक्यानामन्यसन्निधियाच्ययोः । प्रस्तावदेगकालानां काको
ये षादिकस्य च । वैश्यादुदयमर्थं या बोधयेत्
साऽर्थसम्भवा” इति व्यञ्जनः सेवन्निर्दिश्य “भिक्षकरु-
धनिधीरिः काकुरित्यभिधीयते” काकुं लञ्चयित्वा
उदा० “गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देगसद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिचलनितैर्नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽभौ”
नैष्यति अपि तर्हि रोष्यत्येति काका व्यच्यते” इत्युक्तम् ।

काकुत्स्य पुंस्त्री ककुत्स्यस्यन्दपत्यापत्यं शिवा० अण् । ककुत्-
स्यवंशे स्त्रियां ङीप् । ककुत्स्यशब्दे विवृतिः “काकुत्-
स्यमालोकायतां नृपाणाम्” “तं निनिषिष्य काकुत्स्यो पुरा
दूषयति स्यलोग्” “असञ्जनेन काकुत्स्यः प्रयुक्तमथ
दूषणम्” रघुः । “काकुत्स्यं दीपत्स्त्रयमान आक्ष” भट्टिः

काकुद् न० काकं ददाति दा-क उप० स० । तालुनि अमरः
तालुना काकुञ्जारणात् तस्य तथात्वम् “उद्विस्यां काकुदस्य”
प्रा० ब० अस्यान्यलोपः “उत्काकुत्, विककुत्” सि०

कौ० ‘पर्याहिभाषा’ पा० बङ्गरीही वाऽन्यलोपः ।
पुंस्काकत् पर्यकाकुदः ।

काकुभं त्रि० ककुभ इदं उत्था० अण् । १ ककुभन्दस्त्रो
प्रगाथादौ । २ दिक्स्त्रिभुवि च स्त्रियां ङीप् । ककुभो-
ऽपत्यम् शिवा० अण् । तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

काकोक्षु पु० काकभीषञ्जलमत्त कोः कादेशः कर्म्मधा० ।
(नलखाग्ङा) १ दणभेदे त्रिका० २ कायभेदे राजनि० ।

काकोन्दु पु० काकस्य इन्दुरियाह्लादकत्वात् काकस्य प्रिय-
सिन्दुः पृषे० वा । (माकडाकोन्दु) कुलिकृष्टो अमरः ।

काकोष्ठ पु० ईत० । निम्बकृष्टो राजनि० ।

काकोचिक पु० दीपत् कोची सङ्कोची कृच षिनि स्वार्थे
कन् (कूचे) मत्स्यभेदे कनभावे काकोचिन् इत्यपि
तत्र हारा० पु० । हारावल्यां “काकोचिकस्तु काको-
चीत्यत्र पुंसाहचर्यात् पुंस्त्वमेव न्याय्यम् । ईकारान्त-
त्वमेव शब्दकल्पद्मे स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी ।

काकोडु(दु)स्वर पु० काकभीषञ्जलमत्त कर्म्म० काकस्य प्रिय-
उडु(डु)स्वरो वा । (कोटाडुमर) ईउ(डु)डुस्वरभेदे शब्द-
रत्ना० । स्वार्थे कन् अत इत्यम् स्वार्थिकप्रत्ययस्य
प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रमः । काकोडु(डु)स्वरिकापत्य स्त्री
अमरः । “तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोडु(डु)स्वरि-
कारसम्” “काकोडु(डु)स्वरिकागोजीपत्वं विंशत्येदष्टकं”
सुश्रु० । काकोडु(डु)स्वरिका फलगुर्भलपूर्णचनेफला”
मलपुस्तकान्तं तिक्ता शीतला तुवरा जयेत् । कफपित्त
व्रणशिवकृष्णपाण्डु र्भः कामलाः” इति भावप्र० तद्गुण-
पर्यायोक्तिः ।

काकोदुर पुंस्त्री कृत्स्नं कुटिलमकति अक-वक्रगतौ अच् कोः
कादेशः काकसुदरं यस्य । १ सर्पे अमरः स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् तस्य उरसा कुटिलगामित्वात्तथात्वम् “काको-
दुरोयेन विभीतदर्पः” राघवपाण्डुरीयम् ।

काकोल पु० काकवति लोलवति कक-लौल्ये षिच्-
बा० लोल काकेन उल्लाय अद्यतेऽल उट्+ला-
घञर्थे आधारे क प्रथो० वा । १ नरकभेदे “महा-
नरककाकोलम् संजीवनमहायसम्” नरक भेदकीर्त्तने
मनुः, काकोलं यत्र काकीर्भक्षते” प्रा० वि० ।
कं ललमाकोलति आ+कुल-संख्याने अण् उप० स० ।
२ कुम्भकारे तस्य घटनिष्पादने ललसंख्यानकरणा-
त्तथात्वम् । कक-लौल्ये स्वार्थे षिच् बा० लोल ।
३ श्लेषकाके पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात्

होय । “वक्रवैव वक्राकाञ्च काकोलं खड्गरोटकम्”
 अमध्यमांसोक्तौ मनुः । “कलविङ्गं सकाकोलं कुररं
 रञ्जुदानकम्” अमध्यमांसोक्तौ याज्ञ० । रैषत् कोलति
 कल-स्रगाने करणे षञ् कोः कादेशः । “काकोलस-
 यनेजः स्यात् लक्षणश्चि मङ्गाविषम्” वैद्यकोल्लक्षण्ये ४ विष-
 भेदे अमरः ५ षर्षे ईश्रुत्तरभेदे पुंस्त्री शब्दरत्ना० स्त्रियां
 जातित्वात् ङीप् । काकोलीनामोपधौ पु० धरणा ।
 काकोली स्त्री काकोल+गौरा० ङीप् । “जावकर्षभकौ
 भेदे काकोल्यो ऋद्विष्टिके । अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्विभ्यः
 कथितश्चरकादिभिः” इति भावप्रकाशोक्ताष्टवर्गान्तर्गते
 लताभेदे तद्भेदलक्षणगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा
 “जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले । यत् स्यात्
 क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते । पीप्रास-
 दृशः कन्दः क्षीरं स्रवति गन्धवान् । सा प्रोक्ता
 क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् । एषा किञ्चिद्-
 भवेत् लक्षणा भेदोऽयमयोरपि । काकोली वायसोली च
 वीरा कायस्थिका तथा । सा शुक्ला क्षीरकाकोली द्यस्या
 क्षीरवृक्षिका । कथिता क्षीरिणी शारा क्षीरशुक्ला पय-
 स्थिनी । काकोलीयुगलं शीतं शुक्लं मधुरं शुभ्रं दृढं
 वातदाहान्पित्तशोषज्वरापहम्” । “सोमामृताश्वगन्धासु
 काकोल्यादौ गण्ये तथा । क्षीरिप्ररोहेष्वपि च वर्त्तयो-
 रोपणाः सृताः” । “समङ्गा सोमसरला सोमवलका स-
 चन्दना । काकोल्यादिश्च कल्कः स्यात् प्रशस्तोऽयोरुपणे” ।
 “ष्टत्रिपयर्षात्तगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता । काको-
 ल्यादिश्च योज्यः स्यात् प्रशस्तोरोपणे इति च सुशु० ।
 काकोलूकं न० काकश्च लूकश्च शाश्वतिकविरोधित्वात् समा-
 हारइन्द्रः । काकोलूकसमाहारे ततः षैरे वृञ् । काको-
 लूकिका तयोर्वैरे स्था । काकोलूकमधिकृत्य कृतोपन्यः
 “इन्द्राश्चः” पा० काकोलूकीय तयोराख्याने तत्र भा०
 सौ० १ अ० स्थितं यथा—

“सुश्रेण तेषु काकेषु विष्यन्तेषु समन्ततः । सोऽपश्यत् सह-
 सायान्तमूलकं घोरदर्शनम् । महास्त्रं महाकायं हृद्यं जं
 वधुं पिङ्गलम् । सुदर्षघोषान्तरं सुपर्णमिव जेततम् ।
 सोऽव शब्दं शृणुं कृत्वा नीयमान इवाण्डजः । न्ययो-
 धस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ! सन्नपत्य त
 शाखायां न्ययोधस्य विहङ्गमः । सुप्तान् जघान सुव-
 हून् वायसान् वायमानकः । केषाञ्चिदस्मिन् पद्मा-
 ष्चिरांश्च च चकर्त्त ह । चरणांश्चैव केषः द्विद्वभङ्ग चर-

णाशुधः । क्षणेनाहत्य बलवान् येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः ।
 तेषां शरीरावयवैः शरीरेश्व विधास्यते ! । न्ययोधमण्डलं
 सर्वं सञ्छन्नं सर्वतोऽभवत् । तांस्तु हत्वा ततः काकान्
 कौशिकोऽमुदितोऽभवत् । प्रतिकृत्य यथाकासं शतूणां
 शतं स्रद्धम्” ।

काकोल्यादि पु० सुशुतोक्ते काकोलीप्रभृतौ शोषधिगणे
 स च गणः “काकोलीक्षीरकाकोलीजावकर्षभकसुद्वपर्णा-
 मासपर्णीभेदासहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीसगाक्षीरीप्रश्ना-
 कप्रपौगुदरीकर्षिद्विद्विहोकाजीधन्यो मधुकञ्चेति”
 “काकोल्यादिरयं पित्तशोषितानि लनाशनः जीवन्तो
 दृङ्घणो दृष्यः सन्त्यक्ते श्चकरसथा” ।

काकोलक पु० काकक्षीर इव कायति कै-क । सुशुतोक्ते
 कर्षु बन्धाकृतिभेदे “तत्र समासेन पञ्चदश कर्षु बन्धाकृतयः”
 इत्युपक्रमे । नेमिसन्धानक इत्यादिना “षट्कर्षु काकोलक”
 इत्यन्तेन विभज्य “निर्मांससंक्षिप्ताल्पयोषितपालिः
 काकोलकपालिरिति” सुशु० लक्षितम् ।

काञ्च काङ्गणे इदत् भ्वा० सक० सेट् । काङ्क्षति
 अकाङ्क्षीत् चकाङ्क्ष काङ्क्षा प्रनिकाङ्क्षति । “न शोचति
 न काङ्क्षति” गीता “काङ्क्षन् गतिमुत्तमाम्” मनुः ।
 अस्यात्मनेपदित्यभिच्छान्ति । “न काङ्क्षे विजयं लक्ष्ण !”
 गीता “काङ्क्षावहे द्वारपतेस्तथा ज्ञाम्” भा० व० १० ६ २२ ।
 “नाहं भूयो वरं काङ्क्षे” भा० अनु० ७ ६ ६ भा० म० २ १ ३५ ।
 अनु+आनुलोभ्येन प्रार्थने । “अतः प्रियं चेदनुकाङ्क्षसे त्वम्”
 अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने “अत्यर्धमभिकाङ्क्षामि ऋगयां
 सत्यवने” रामा० ।

आ+सत्यकप्रार्थने रामाभिषेकमाकाङ्क्षत्काङ्क्षदुदयं रवेः”
 रामा० । “धीरेव कन्या पितराचकाङ्क्षं रघुः । ‘आका-
 ङ्क्षेयं तनुशुक्रतया नैव गन्तुं समर्था’ पदाङ्कदूतम् ।
 प्रति+आ प्रत्याशायाम् । “इहैव फलमासीनः प्रत्याकाङ्क्षत
 सर्वगम्” भा० शा० ४८७ ।

प्रति+प्रतिरूपतयाभिलाषे । “त्वामिव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव
 कर्षकाः” रामा० ।

काञ्च पु० कृत्स्नितमन्त्रतल “का पश्यन्तयोः” पा० कोः कादेशः ।
 कटाक्षे त्रिका० । “आत्तालाभोन्मुखीदूरात् काक्षेणा-
 नादरेजितः” भट्टिः ।

का(च्छी)क्षी स्त्री कक्षे(च्छे) भवः अण् ङीप् । १ त्वरिकायाम्
 (चरहर) २ क्षीराष्टदत्तिकायाञ्च नेदि० । ३ कक्ष(च्छ)
 भवमात्रे ति० ।

काचीव पु० दीपत् श्रीयति चीव-ण्-वच् कोः कादेशः ।
शोभाङ्गनवृत्ते अमरः २ गौतमात् शूद्रायामीशिनर्थान्
जाते पुलभेदे । “शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशि-
तव्रतः। श्रीगोनर्थामजनयत् काचीवाद्यान् सुतान् मुनिः”
भा० स० २० अ० मगधदेशवर्षने । खलु । काचीवकोऽपि
शोभाङ्गनवृत्ते पु० गच्छत् ।

काचीवत् पु० दीर्घतमस ऋषेः शूद्रायामुत्पन्ने पुलभेदे तदु-
पत्तिकथा “गौतमादिभिः पुलवेत्ता उडुपेन गङ्गा-
वसि निःक्षिप्तं दोर्घमसुभप्रकस्य” भा० आ० १०४ अ०
उक्त्वा यथा “तन्तु राजा बलिर्द्वारिष सर्वधर्म्म विधारदः।
अपश्यन्मज्जनगतः स्रोतसाभ्यासमागतम् । जपाह चैनं
धर्म्मार्त्वा बलिः सत्यपराक्रमः । ज्ञात्वा चैनं स वने-
ऽथ पुलार्थे भरतर्षभ ! । सन्नानार्थे महाभाग ! भाष्योसु
मम मानद ।। उत्तान् धर्म्मार्थिक्वगलानुत्पादयितुमर्हसि ।
एवमुक्तः स तेजस्रो तं तथेयुक्त्वाव्यदिः । तस्मै स
राजा स्त्रां भार्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा । अन्धं दृष्ट्वा
तं भवान सा देवी जगाम ह । खान्तु धात्रेयिकां
तस्मै दृष्ट्वा प्राहिणोत्तदा । तस्यां काचीवदादीन् स
शूद्रयोनाष्टविश्वगी । जनयामास धर्म्मार्त्वा पुत्रानेका-
दशैव त । काचीवदादीन् पुत्रांस्तान् दृष्ट्वा मन्वानधीयतः।
उवाच तम्वपि राजा ममेव इति भारत । नेत्युवाच
सर्द्धर्षिस्तं ममेव इति चाब्रवीत् । शूद्रयोनी मया ह्यमे
जाताः काचीवदादयः । अन्धं दृष्ट्वा मां दृष्ट्वा सुदेष्णा
सहिणोतम । अयमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां मम”।
श्वरगृहकौशिकपतरि गौतमे मुनिभेदे । “अथ काची-
वतः पुलं गौतमस्य महात्मनः । सुश्राव तपधि आन्-
सुदारं चण्डकौशिकम्” भा० स० १६७ । “काचीवानौ-
भिजश्रैव नाविकेतोऽथ गौतमः” ४ अ० । अत्र पृथग्निर्द-
शात् काचीवतोऽन्य एव गौतमः “ततो राजगृहं गन्त-
नार्थसेवो नराधिप ! । उपसृष्ट्य ततस्तत्र काचीवानि-
भोदूते” भा० व० ८४ अ० । “काचीवान् गौतमोऽस्ति च”
भाग० १, ६, ५ । ४ राजभेदे च । “सुहोत्रं रनिदेवञ्च
काचीवन्नं महाद्युतिम्” भा० आ० १ अ० चतु-
र्विंशतिविख्यातव्यपकथने ।

काचीवत इस्त्री कचीवतोमुनेरपत्यम् अण् तस्तेदमित्यण् वा
१ कचीवदपत्ये २ तत्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप् । सा च
व्युधिताश्च भद्रास्त्रायां भार्यायां तदितिवृत्तं भा०
आ० १२१ अ० यथा-

“आसीत् काचीवती चास्य भार्या परमसम्पत्ता । भद्रा
नाम मनुष्येन्द्र ! रूपेणासदृशी भुवि । कामयामासतस्तौ च
परस्परमिति श्रुतम् । स तस्यां कामसम्पन्नो यत्प्रिया
समपद्यत । तेनाचरेण कालेन जगामास्तमियांशुमान् ।
तस्मिन् प्रते मनुष्येन्द्रे भार्यास्य श्रयदुःखिता । अपुत्रा
पुरुषव्याघ्र ! विललापेति नः श्रुतम् । भद्रा परमदुःखार्त्ता
तस्मिन्नेव जनाधिप ! । भद्रोवाच । नारी परमधर्म्मज्ञ ।
सर्वा भर्त्तृयिनाकृता । पतिं यिना जीवति या न सा
जीवति दुःखिता । पतिं यिना मृतं श्रेयो नार्याः
अत्रियपुङ्गव ! । त्वद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसादस्य नयस्य
माम् । त्वया हीना क्षणमपि माहं जीवितुस्तुसहे ।
प्रसादं कुरु मे राजसिद्धस्तूयं नयस्य माम् । पृथतोऽनुग-
मिष्यामि समेषु विषमेषु च । त्वामहं नरगार्हन् !
गच्छन्मनिवर्त्तिनम् । ज्ञायेवानुगता राजन् ! सततं वग-
वर्त्तिनी । भविष्यामि नरव्याघ्र ! निजं प्रियङ्गिते रता ।
अद्यप्रभृति मां राजन् ! कथा हृदयगोषणाः । आध-
योऽभिभविष्यन्ति त्वान्दते पुष्करेक्षणे । अभाग्यया मया
नमं विमुक्ताः सहचारिणः । तेन मे विप्रयोगोऽय-
सुपपन्नस्त्वया सह । विप्रमुक्ता तु या पत्या सुहृत्तं मपि
जीवति । दुःखं जीवति सा पापा नरकभ्येव पाथि । ।
संयुक्ता विप्रमुक्ताश्च पूर्वदेहे कृता मया । तदिदं
वर्म्मभिः पार्पः पूर्वदेहेषु सञ्चितम् । दुःखं मामनु-
सम्प्राप्तं राजंस्वद्विप्रयोगजम् । अद्यप्रभृत्यहं राजन् ।
कमशंस्तरगायिनी । भविष्यास्यसुखाविष्टा त्वर्द्शनपरा-
यणा । दर्शयस्व नरव्याघ्र ! गाधि मामसुखार्त्नताम ।
क्षणां नाथ ! क्षणं विलपन्तीं नरेन्द्र ! । पुन्यवाच ।
एवं बद्धबिधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः । तं गमं
संपरिपुञ्ज्य वाक्त्रिजान्निर्हिताऽब्रवीत् । उत्तिष्ठ भद्रे ! गच्छ
त्वं ददानीह वरं तव । जनयिष्यास्यपत्यानि त्वय्यहं
चारुहासिनि ! । आत्मकीये वरारोहे ! शयनीये चतुर्द-
शीम् । अष्टमीं याप्यतौ स्नाता संविधेया मया सह ।
एवमुक्त्वा तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता । यथोक्तमेव
तदाक्यं भद्रा पुलार्थिनी तदा । सा तेन सुपुत्रे देवी श्वेन
भरतर्षभ ! । त्वीन् शान्तिंशतुरो मद्रान् सुतान् भरत-
श्चतम !” [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

काग पुंस्त्री केति शब्दं गायति गे-क । काके जटा० ।
कागद् न० कागःकाकशर्म्मोमस्यादिदीयतेऽत्र दा-धञर्थेक
कागेन कागवर्णेन मस्यादिना दायति शुध्यति वा दै-शोभे

क या । लेखनाधारे पत्रभेदे तस्य लक्षणस्य मस्यादिदाना-
धारत्वात् तेन शुद्धत्वाच्च तथात्वम् । “भूर्जे वा वसने रक्ते
क्षौमे वा तालपत्रके । कागदे याऽप्यग्नेन पञ्चगव्ये न
वा पुनः । त्रिगव्येनैकगव्येन विलिख्य धारयेत्तरः”
मन्त्रकल्पद्रुमे हस्तसूक्तचम् ।

काग्नि पु० ईषदग्निः कोः कादेगः । ईषदग्नौ सुग्व० ।

काङ्गा स्त्री काञ्जि-भावे अ । अभिलाषिणि “उद्गारशुद्धावपि भक्त
काङ्गा” सुश्रु० ।

काङ्गिन् त्रि० काञ्जि-णिनि । अभिलाषिणि “देवा अप्यस्य
रूपस्य नित्यं दर्शनकङ्गिणः” गीता स्त्रियां ङीप् । तदा-
श्चिह्नं भद्रं ते भव त्वं कालकङ्गिणी” रामः० ।

काङ्गा स्त्री कृत्सिक्कमङ्गमस्याः । वराटिकायाम् गङ्गच० ।

काच दीप्तौ अक० बन्धने सक० इदत्त्वा० आत्त० सेट् ।

काच्यते अकारिदृष्ट चक्राञ्जे प्रनिकाच्यते ।

काच न० कच्यतेऽनेन कच बन्धने करणे घञ् न क्तवम् ।

(भोम) सिकथे तस्य बन्धहेतुत्वात्तथात्वम् । काचः चार-
ष्ट्तिकाऽस्त्यस्याकरत्वेन अच् । चारष्ट्तिकोद्भवे श्लव-
णभेदे (कालालोन) । राजनि० । शतत्वाधने ष्टत्ति-
कामः पु० । (हारीमाटी) अमरः । ४ शिक्ये (शिका)
पूषणभेदे (काच) सेट् । “आकरे पद्मरागाणां जन्म
काचमोः इतः” काचः काचः सणिसिचिः” उद्भटः ।
कच्यते अयुगस्वतयोक्तो यथा-

“अयुगत्तायि तु त्वक्मारस्फटिककाचकश्चिन्दजलौकाग्नि-
चारनरसोर्जायफालिकायाकपत्रकरीरबःलाङ्गुलयः” इति ।
‘गिष्मनां यष्टभीरुणां गस्ताभावे च योजयेत् ।
त्वक्मरारादिनतर्गिं खेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान्” इति
तदुपशोभविषयत्वोक्तः । “पानीयं पानकं मद्यं
मृग्ययेत् प्रदापयेत् । काचस्फटिकपालेषु शीतलेषु
गुणः त्व” “काचास्तकोथान् पटलांश्च घोरांश्च उपपञ्च
कन्त्येनस्ययोगः” सुश्रु० । ईनेत्ररोगवेदे तत्र
पन्नाट सुश्रुते उक्तं यथा-

“तिमिरस्यः स यो दोषस्तुर्थं पटलं गतः । रुषडि
मरीचोऽपि लिङ्गनाश इति कचित् । अस्मिन्नपि तमो-
भूते नातिरुद्धे महागदे । चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ अन्त-
रिक्षे च विद्युतः । निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनां व-
पश्यति । स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचवर्जितः”
व्याकृतमेतत् भावप्र० यथा यो दोषोनेत्ररोगः चतुर्थं पटलं
वाञ्छं पटलं गतः स तिमिराण्यः तिमिरदर्शनेन तिमिर-

मस्याकीति तिमिरः अर्श्यादित्वात् अच् । तस्य
लक्षणमाह रुषडांत्यादि सर्वतः सर्वत् । लिङ्गनाश इति
कचित् तन्तान्नेरं लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निरुक्तिश्च ।
लिङ्गनाशे ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गं दृष्टितेजः तस्य नाशोऽ-
स्मिन्निति लिङ्गनाशः । अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते
तमस्तुल्ये अत्र भूतगङ्गस्तुल्यार्थः “भूतं प्राग्यतीते समं”
इत्यमरात् नातिरुद्धे अगौडे नवे, चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ
च पश्यति अन्तरिक्षे अन्तरिक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमो-
ऽभिभवात् तेजांसि अग्न्यादेः भ्राजिष्णूनि रत्न-
सुवर्णादीनि । अस्मिन् प्रौढे चिरजे चन्द्रादीन्वपि न
पश्यतीत्याशयः । नीलिकाकाचवर्जितः, नीलिका काचिति
नामान्तराभ्यां युक्तः” । तद्विदानादि दृष्टिरोगगङ्गे
वक्ष्यते । स्वाथ कन् काचकोऽप्युक्तार्थे ।

काचन न० कच बन्धने स्वार्थे णिच् भावे ल्युट् ।

१ पुस्तकादिबन्धने त्रिका० । स्वार्थे कन् । काचनक तत्त्वार्थे
हारा० । का+चन सुग्व० । २ असाकल्यान्वितायां
किम्गङ्गार्थस्त्रियाम् अच्य० । “व्यूढा काचन
कन्यका खलु मया तेनास्मि ताताधिकः” प्रबोधच०

काचनकिन् पु० काचनकमस्यस्य इति । लेखपत्रे जटा०

तस्य काचनकरूपबन्धनवत्त्वात् तथात्वम् । [पाले त्रिका०]

काचभाजन न० काचमयं भाजनम् । (काचैरवासन) काच-

काचमस्य न० काचस्य चारष्ट्तिकायाः मल इव । काच-
भावे सौवर्चले लक्षणभेदे राजनि० ।

काचलवण न० काचः काचहेतुकं लवणम् । (कालालोन)
सौवर्चले लक्षणभेदे राजनि० तस्य चारमृत्तिकोद्भव-
त्वात्तथात्वम् । तद्गुणादुक्तं सुश्रु० । “लघु सौवर्चलं
पाले वाय्वीणं विगदं कटु । गुल्मशूलविबन्धनं हृद्यं
सुरभि रोचनम्” ।

काचसम्भव न० सम्भवत्वात् सम्+भू-अपादाने अप्
काचः चारमृत्तिका सम्भोऽस्य । काचनवणे सौवर्चले
राजनि० । काचोद्भवमर्थत्वं न० ।

काचसौवर्चलं न० काचस्थानिकं सौवर्चलम् शा०त० ।
(कालालोन) लक्षणभेदे । राजनि० ।

काचस्थानी स्त्री काचस्य चारस्य स्थानीव । (पारुलगाळ)
। फलेरुहाष्टके अमरः । ईत० । २ काचपाले च ।

काचात्तु पुंस्त्री काच इवास्ति अस्य षच् समा० । वक्रभेदे
स्त्रियां जातित्वेऽपि सयोगोपधत्वात् न ङीष् किन्तु
विष्वात् ङीष् इति भेदः । अयञ्च लुवः संघचारो च

सुश्रुतेनोक्तः यथा हंसवारसेत्याद्युपक्रमे काञ्चि-
मञ्जिकाचेत्यादीनुक्त्वा "लयाः संघचारिण्य" ।

काञ्चिघ पु० कच-दीप्री वा० इण्० काचिं कानिं इति
गच्छति हन-गतौ वा० ड प्रपो० इत्य घः । १काञ्चने ।
० केमण्डे (केमडा) इत्यचके च मेदि० । [रोपिते अमरः ।

काञ्चित् वि० कच-बन्धने णिच् कर्मणिं क्त । शिक्वा-
काञ्चित् अव्य० का+चित् सुध० पाणिन्यादिभते द्विपदम् ।
अवाकल्यान्विते कापीत्यर्थे । "गोपाभक्तुं विरहतिधरा
काञ्चिदिन्दीराक्षी" पटाङ्कूतम् । चयनं चित् चि-
संप० क्तिप् ईषत् चित् कोः कादेशः । ईषञ्चयने ।
"प्रियं काञ्चित्करं हविः" ऋ० १०८६, १२ । "काञ्चिन्
करम् ईषञ्चयनकरम्" । भिञ्जकृते त्रिका० ।

काचिम पु० कच-बन्धे णिच्-इमन् । देवकलोद्भवे
काचूक पुंस्त्री कच-दीप्री वा० ऊकञ् । १कृकगकौ ताम्रवृडे
पीतमस्तके खगे २कोके चक्रवाके च मेदि० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् ।

काञ्जल न० कञ्जितं जलम् कोः कादेशः । कञ्जितजने सुगंध०
काञ्चन न० काचि-दीप्री भावे ल्यट् । १दीप्री । काचि-दीप्री
ल्यु । २स्त्र्ये अमरः । "अभिलाटपि सहृत्तममेध्यादपि
काञ्चनम्" "वार्थव्रगो नर्हं गमसिलकाञ्चनसर्पिषाम्"
"गोरोजकाञ्चनीयं मूहं रुषेसु पातकैः" मनुः । २पद्म
केशरे मेदि० । ४नागकेशराय्ये पृथगे राजनि० ।
ईचस्यके ७नामकेयरञ्जे टउडुश्चरे ९धुस्तरै १०खनाम-
ख्याते हले च पु० मेदि० । स्वार्थे कन् । काञ्चनहले ।
काञ्चनहलय सुश्रुते वातशयनतयोक्तः । भद्रदारुकडे त्या-
द्युपक्रमे 'काञ्चनकमार्गीयादिना "समासेन वातशंयमनो-
धर्म" इति । "काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः शोण-
शुष्यकः । कोविदारश्च मरिचः कृदालो युष्मपत्वकः ।
कुरण्डली ताम्रपुष्पाश्रमन्तकः खल्लकोरकः । काञ्चनारो
हिमयाही तारः श्लेष्मपित्तनुत् । लसिकुण्डुदभ्रं ग
गण्डमालात्रणापृष्ठः । कोविदारोऽपि तदन्त् स्यात्
तयोः पुष्पं लघु स्रुतम् । रुजं संप्राङ्गि पित्ताक्षप्रदर-
ज्यकासनुत्" भावप्र० तत्पर्यायभेदगुणाद्युक्तम् ।
काञ्चनमिव कायति कै-क । हरिताले न० राजनि०
शाब्दिभेदे सुश्रु० "बोहितकपालिकलमेत्याद्युपक्रमे" दीर्घ
श्रुक्काञ्चनकेत्यादि "महाद्रुषकप्रभृतयः शाब्दयः" इत्य-
न्तम् । काञ्चनस्य विकारः व्यण् ११काञ्चनविकारे लि० ।
"अ काञ्चने यत्त मुनेरनुज्ञया" माघः । "निर्लेपं काञ्चनं

भाखलमङ्गिरेव विशुध्यति" मनुः । स्त्रियां ङीप् ।
"तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयतिः" मेघ० ।
किमः द्वितीयान्तात् स्त्रियां चन सुगंध० । १२काञ्चिदि-
त्यर्थे अव्य० । "न च काञ्चन काञ्चनसञ्जातितम्" भट्टिः ।
"न काञ्चन परिहरेत्" छा० उ० । द्विपदभाते बह्व्यः ।
काचि बन्धने भावे ल्यट् । १२बन्धने न० ।

काञ्चनकदली स्त्री काञ्चनवर्णा कदली । स्वर्णकदल्याम्
(चांपाकला) राजनि० ।

काञ्चनकारिणी स्त्री काञ्चनं बन्धनं करोति ल-णिति
ईत० । यतमूल्यां शब्दच० । तस्या बद्धभूजत्वेन बन्धन-
कारित्वात् तथात्वम् । [जीरिणीः जतायाम् राजनि० ।

काञ्चनक्षीरी स्त्री काञ्चनमिव क्षीरमस्याः गौरा० ङीप् ।
काञ्चनगिरि पु० काञ्चनमयस्तत्प्रधानो वा गिरिः शाक०
त० । १सुमेरुपर्वते हेमच० । २टामार्ककल्पितस्वर्णाचले च ।
काञ्चनाचलस्वर्णाचलादयोऽप्यत्र ।

काञ्चनपुष्पक न० काञ्चनमिव पीतं पुष्पमस्य कप् । आङ्ग्ल्य
हले राजनि० आङ्ग्ल्यगन्धे ९०५५० ह्यस्यम् ।

काञ्चनपुष्पी स्त्री काञ्चनमिव पुष्पमस्य ङीप् । गणिकारो
हले राजनि० ।

काञ्चनप्रभ पु० ऐलवंशे नृपभेदे । ऐलपुत्रवंशोपक्रमे
"अभावशोस्तु दायदो भीमोराजाथ लम्नजित् । श्रीमान्
भीमस्य दायदो राजासीत् काञ्चनप्रभः" हरिवं० ०७अ०

काञ्चनाक्ष पु० दानवभेदे । "काञ्चनाक्षः कपिकन्धो व्याधुनाक्षः
क्षितिकल्पनः" हरिवं० २४० अ० ।

काञ्चनार पु० काञ्चनं तद्वर्णमृच्छति पुष्पेण, ष्व-अण् अय०
स० । पीतपुष्पे कोविदारं काञ्चनहलभेदे भावप्र० ।

काञ्चनानल पु० काञ्चनं तद्वर्णमसति अल-अण् उप०
स० । पीतपुष्पे कोविदारं काञ्चनहलभेदे शब्दर० ।

काञ्चनी स्त्री काञ्चने दीप्यतेऽनया काचि-दीप्री करणे ल्यट्
ङीप् । १हरिद्रायाम् मेदि० । २गोरोचनायाम् । काञ्चनं
तद्वर्णः क्षीरेऽस्याः ङीप् । ३स्वर्णकारिणोहले च राजनि० ।

काञ्चनीया स्त्री काञ्चनाय दीप्री हिता ल । १गोरोचनायाम्
राजनि० काञ्चनस्येदम् हलत्वात् छ । २काञ्चनसम्बन्धिन
वि० । "काञ्चनीयाऽपि माळा या न सा दुष्यति काञ्चि-
चित्" भा० अतु० १०४ ख० ।

काञ्चि(क्षी) स्त्री काचि-बन्धने कर्मणि इन् । रथनायाम्
(चन्द्रहार गोट) इत्यादौ कटिबन्धदासभेदे । "सकराव-
बन्धनविहङ्गगलत्कलकाञ्चि काञ्चिदरुणत्तरणः" माघः ।

काञ्चि-दोषो कर्त्तरि इन् । २भोजदमप्रपुत्र्यं नर्गतपुरीभेदे ।
 च “अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवल्निका । पुरी
 द्वारवती चैव सप्रता भोजदायिकाः” काञ्चिरभिजनोऽस्य व्यण्
 तस्य बह्व्य लुक् । २पिळादिक्रमेण तत्र वासिषु जनेषु पु०
 ब० व० । “भूवतसाश्च जत् काञ्चीं च्छरभं चैव पार्श्वतः”
 भा० व्या० १७५ अ० । कदिकारान्त्वत् वा ङीप् उक्तार्थे ।
 “वारिजोभात्तरितविहगश्चेपिकाञ्चीगुणायाः” मेघ० ।
 “पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम्” “काञ्चीगुणस्थानमनि-
 न्दितायाः” कृष्ण० । “वाह्निघ्नतीवप्रनितम्बकाञ्चीम्” रघुः ।
 सक्तिस्थानानाम्यकेनीत्युपक्रमे “काञ्ची च त्वाम्बकं चापि
 सप्रगोदावरीतटम्” काशी० ६ अ० “जगाम नगरीं काञ्चीं
 कानां त्विभुवनार्दपि । लच्छीकान्तः स्वयं सान्नाञ्जनू स्तत्र
 निवासिनः । श्रीकान्तानेव कश्चते परत्वे ह् च निश्चितम् ।
 दृष्ट्वा काञ्चीं कान्तिमतीं कान्तिमद्भिर्निषेधिताम् । कान्तिमान-
 भवत् सोऽपि नाकान्तिस्तत्र कस्यचित्” काशीसं० । इयञ्च
 द्विविधा शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची च पु० प्रसिद्धा । काञ्चीपुरी
 च दक्षिणस्यां दृ० स० कूर्मविभागे उक्ता । अथ दक्षिणेन
 लङ्केत्युपक्रमे काञ्ची “मरुचीपट्टन चेय्यार्थं कसिंहला
 षडभाः” इति । काञ्चीयञ्च प्रथम्यन्दे परे आद्युदा-
 सता । मंसलभेदश्च “एक्यर्पिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्ये-
 यटिका । रथना पोद्गश्चेया कलापः पञ्चविंशकः”
 इत्युक्तलक्षणः । अत्रभेदोपचारादन्ययटिकायामपि
 वृत्तिरिति बोध्यम् । [हेमच० ।

काञ्चिक न० काञ्चि-बन्धने इन् संज्ञायां कन् । काञ्चिके
 काञ्चि(ञ्ची)पद न० ६त० । जघने । हेमद० ।

काञ्चिक न० अन्ज-धात्वर्थनिर्देशे षड्न् कान्तिता अञ्जिका
 व्यक्तियर्थे । आरनाले (काँज) हेमच० ।

तस्य गुणादि भाव० प्र० उक्तं यथा “काञ्चिकं रोचनं रुच्यं
 पाचनं वृद्धिदीपनम् । शूलाजीर्णविवक्षन्नं कोष्ठशुद्धि-
 करं परम्” अन्यत्र वेद्यके च “संहितं धान्यमण्डादि
 काञ्चिकं कथ्यते जनैः । काञ्चिकम्भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं
 पाचनं लघुं, दाहज्वरहरं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम् ।
 मापादिवटकैश्चेत् क्षियते तद्गुण्याधिकम् । लघु वातहरं
 तत्तु रोचनं पाचनम्परम् । शूलाजीर्णविवक्षानां
 नाशनं वस्तिगोधनम् । धान्यान्धमन्धतरमामनिवारि
 हारिं गुरहीरजोत्वणजोत्तमसंस्कृतं यत् । आवासितं
 सुरभिं हिङ्गुकणेन यत्नात् तेनाशुशुण्णिकण्योऽधिकतां
 प्रयाति । एषामहोपधविभावितभाषिमन्वं संविद्ध-

मामलकमेदककाञ्चिकं यत् । मन्दं विवर्द्धयति जाठर-
 वीतिहोत्रं निर्वाणदीपमिव गन्धकचर्षुयोगः । काञ्चिकं
 सचिदं हृद्यं स्फुब्धमग्निकरं परम् । वातहृद्बलदं
 श्रेष्ठं गुर्वोहारस्य पाचकम्” । अन्यत्र च “काञ्चिकं
 दधितैलन्तु बलीपलितनाशनम् । गात्रशैथिल्यदाभाय
 मर्द्दनाच्च च भक्षणात्” । भावप्र० तद्भेदेतद्विधाना-
 द्युक्तं यथा-“कुल्माषधान्यमण्डेन संहितं काञ्चिकं
 भवत् । यन्मन्वादि शुचौ भाण्डे सगुडं क्षौद्र-
 काञ्चिकम् । धान्यराशौ विराजस्यं युक्तं शुक्रं तद्
 व्यते । तृषाम्बसंहितम् ज्ञेयमाभैर्षिदलितैर्यवैः ।
 यवेस्तु निस्तुपैः पक्वैः सौवीरं साधतं भवेत् । आर-
 नाबन्तु गोधूमैरासैः स्वासिस्तुषीकृतैः । पक्वैर्वा संहितं
 क्षत्तु सौवीरसदृशं गुणैः । कुल्माषधान्यमण्डादि संहितं
 काञ्चिकं विदुः । शिण्डिका संहिता चोया मूलकैः
 सर्षपादिभिः” ।

काञ्चिकवटक पु० (काँजिबडा) प्रसिद्धे भावप्रकाशोक्ते वटक-
 भेदे तद्विधानगुणादि तल्लोके यथा “मन्थनी नूतना धार्या
 कटुतेलेन लेपिता । निर्मलेनाम्बुनापर्या तस्यां चूर्णं
 विनिःक्षिपेत् । राजिकाजारलवणहिङ्गुगुरहीनिशा
 कृतान् । निःक्षिपेदटकांस्तत्र भाण्डस्यास्य च सृजयेत् ।
 ततोदिनत्रयाद्गुडं मन्थाः स्युर्वटका ध्रुवम् । काञ्चिको
 वटकोरुच्यो वातघ्नः क्षेपकारकः” । भीतोदाहं शूल-
 मजीशं हरते दृगामयेष्वहितः” ।

काञ्चिका स्त्री ईषदञ्जिका अन्ज-श्वल् व्यत इत्त्वम् कोः
 कादेशः । १जीवन्नीलतायां २पलायीलतायां राजनि० ।
 वेद्यकाशे सार्धपकन्देन कते व्यञ्जनभेदे तल्लक्षणं यथा “सार्ध-
 पीकन्दलो सूक्ष्मा खण्डिता स्निग्धभाजने । स्थापिता मण्ड
 संहिता त्वथ वा तरण्डुलोदके । सप्ररात्वात् परं चुक्रं
 ततः सम्यक् प्रजायते । तस्मादेव समाह्वय तनुयेद्वा-
 प्रलेहयेत् । काञ्चिकेति समाख्याता सूदधन्वोपजीवकैः ।
 सार्धपस्य गुणा ये हि ते चास्या अपि कान्तिताः” ।

काञ्ची स्त्री कं ङलमनक्ति अन्ज-अष् उप० स० गौरा-
 ङीप् पा०, सुध० षण् ईप् । महाद्रोणोष्ठके राजनि०
 काटु पु० कं ङलमन्यते प्राप्यतेऽल अट-आधारे षञ् ।
 १कूपे निर० । “इन्द्रं कृतधो हलहृणं शचीपतिं काटे
 निवाहूः” ऋ० १, १० ६, ६, “कूटयास्य संशोर्थ्यन्ते क्षोणया
 काटमर्द्दति” अथ० १२, ४, ३, २ विषममार्गं वेददी० ।
 काटुक न० कटुकस्य भावः युवा० अण् । कटुकरसै ।

काण्ड वि० काटे विपममार्गे कूपे वा भयः चत् । १ विपममार्ग-
भवे ऽकूपभवे च ऽरुद्रभेदे पु० । “नमः काष्ठाय च
नीष्याय च” यजु० १६, १७, नमः काष्ठाय च गङ्गरे-
डाय च” । “काटे कूपं विपममार्गे वा भयः” वेददी० ।
काठ पु० कथते तद्भ्रूते कठ-तद्धने कर्मणि घञ् ।
ऽपापाणे विक्रा० । कठस्येदम् अण् । २ कठसंभ्रान्नि
वि० स्त्रियां ङीप् ।

काठक न० कठानां धर्म-आम्नायः भूहो वा युञ् ।
ऽकठशाखाध्यायिधर्मे ऽतदास्त्रायै ऽतत्समूहे च “देवस-
न्मयोऽज्जपि काठके” पा० कठस्येदं व्याकृतमेतत् ।
“यद्दरोदोत्तद्द्रस्य रुद्रत्वमिति काठकम्” निरु० ।

काठिन्यफल पु० काठिन्यं फलेऽस्य । कपित्थे राजनि० ।
काठेरणि पु० षट्प्रभेदे । तस्येदं तत्वभयो वा गृह्य० क् ।
काठेरणीय तत्सम्बन्धिनि तत्वभवे वा वि० ।

काण्ड पुंस्त्री कण-निमीलने संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १ काठे
मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ एकचतुर्थ्युक्ते वि० ।
काणत्वञ्च चक्षुरिन्द्रियस्यैकगालकवच्यम् । “पौन-
भेष्य काणश्च यस्योपपत्तिर्गृहे” “धीव्याम्बो नवतेः काणः
पटेः श्वित्वा शतस्य तु” अयाङ्गैयकथने भनुः ।
“शङ्को वा यदि वा काणो दातुः प्रोष्योऽपि वा भवेत्”
“काणं वाप्यथवा खल्लभन्यं वापि तथाविधम् । तथ्ये-
नापि अणुन् दाप्यो दशखं काषापणं परम्” भनुः ।
अस्य निरुक्ते द्वय० “अदायिकाणं विकृते” इत्यृचमधि-
कृत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दायिता यथा—“अदायिनि काणे
विकृते विक्रान्तदर्शने इत्यौपमन्यवः । कणतेर्वा स्यादणु-
भावकर्मणः । कणतिः शङ्गाणुभावे भाष्यतेऽनुकण-
तीति सात्वाणुभावात् कणादर्शनाणुभावात् काणः” इति
“परोपहासकन् काणो गां दद्यात् स समौक्तिकाम्” भाता०
परोपहासकर्मविपाकः काणस्येदम् । भनुना तु दीप-
निर्वाणकर्मविपाकत्वमुक्तम् । “दापहर्त्ता भवदव्यः काणो
निर्वाणको भवेत्” ।

काणभूति पु० वरश्चिनामकात्यायमेन वृहत्कप्रायवणोद्देश्ये
पिपाचत्वप्राप्ते यज्ञभेदे । “विश्व्याटव्यां जनेरस्य शाधात्
प्राप्तः पिपाचवताद् । सुपतीकाभिधोयञ्चः काणभूत्यास्यया
स्थितः” “द्वयारस्याय कथमस्ये विश्वान्तः काणभूतये ।
पुनर्वरश्चिचलस्यै गजताघोसवर्षयत्” इति च वृहत्क०
तदितिहत्तं तत्तैव दस्युम् ।

काणक वि० कण-दीप्तौ प्रा० उक्त् । १ कान्ते ऽक्रान्ते

ऽरुणोक्तं च । “इन्द्रः सोमस्य काणुता” ऋ०
८, ७७, ४ । “काणुका कान्तानि क्रान्तानि सोमेन,
कान्तानि वा सोमपूर्वानि” भा० । निरुक्ते तु इमा-
न्वचमपिक्तव्य ५, ११, उक्तं यथा—“काणुका कान्त-
कानोति वा क्रान्तकानोति वा कृतकानोति वा इन्द्रः
सोमस्य कान्त इति वा कणेषात् इति वा कणहृतः
कान्तिहृत इति” । तत्र पृषो० सर्वथ साधु ।

काणूक पुंस्त्री कणति कण-उकण् । वायसे उक्त् ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

काण्य पुंस्त्री काणयाः अपत्यम् “स्त्रीस्यो ढक्” पा० ढक् ।
काणया अपत्ये पक्ते “नुद्राभ्यो वा” पा० ढक् । काणर-
त्वार्थे पुंस्त्री “नुद्राश्च अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च”
सि० कौ० । काणयानां पिपयो देवः भेरिका० विधन् ।
काण्येयमिध तद्विधये देये ।

काणेलो स्त्री अथनूदायां कन्यायाम् ऽअपत्यां भ्रियञ्च ।
“काणेनीमातः । वासतस्तस्य सार्थवाकस्य गृहम्” मृच्छ० ।
काण्टकमर्द निक वि० कण्टकमर्दनेन निर्दृत्तम् अन्वयता०
ढक् । कण्टकमर्दनेन निर्दृक्ते स्वास्यादौ ।

काण्टे विद्भि पुंस्त्री कण्टे विद्भिः उत० सप्रत्याः अन्वत्
कण्टे विद्भिरपिभेदस्तस्यापत्यम् इज् । कण्टे विद्भिसापत्ये
स्त्रियां तु गोत्वप्रत्ययान्त्वात् वा ष्यञ् पक्ते ङीप् ।
काण्टे विद्भ्या कारण्टे विद्भी वा ।

काण्ड पुंन० कना-दीप्तौ उ तस्य नेत्वं क्रिञ्च दीर्घः ।
१ दगडे ऽवाणे ऽपर्वणि कुत्सितं ऽवगं ५ अयसदे
इजवे च अम० । ७ नाळे (डाटा) दवृत्तस्त्वथे (गुंदि)
दस्ताव्ये (गुल्मभेदे) १० निर्जने धरणिः ११ नाडीतुन्दं
१२ वृजभेदे (धरत्तं) मेदि० । १३ श्लाघायां संभव० ।
दगडुशाल घोडगृहस्तमितः वंगः वंशादिगडः
“काण्डान्तात् चोले” पा० चोले यः काण्डान्तो
द्विगुस्ततो न ङीप् तद्वितलुकि सति द्वि काण्डे प्रमाण-
मस्याः सा द्विकाण्डा चोलेभक्तिः । “प्रमाणे हयसजिति”
पा० विहितस्य सात्वचः “प्रमाणे लोदिगोर्नित्यमिति”
वार्त्ति० लुक् । चोले किं द्विकाण्डो रज्जुः” सि० कौ० ।
“पृषता वरत्वाकाण्डे नाहन्ति” कात्या० ८, ७, २७ ।
वरत्वाकाण्डेन वंगदगुनं कर्मिः । वाणे “सपिपं
काण्डमादाय गृहवामाम ये सृगम्” भा० अणु० २६, १, शी० ।
वगी “रुपातमस्कारण्डमलीमषं नमः” माषः । “दुक्त-
कारणभितो भाति” राभा० । “दूर्ध्वाकारणभित

ज्यामा" भद्रः । वर्गच एकजाते यस्यदायः "क्रिया-
 काण्डे प्रणिष्ठातोयोगेषु च कुरुदहः" भाग० ४, २४, ६ ।
 "प्रनिर्भरं यद्य तु जातवेदा जातः क्रियाकाण्डनिमित्त-
 जज्ञा" भाग० ८, ४, ११ । उपवारात् १४ तत्प्रतिपादक-
 मन्वे च प्रज्ञाकाण्डं कर्म्मिज्ञानानुं अथमरचात् योग्य
 कालः प्रस्तावथ तत्र योग्यकाले अकाण्डे ५३६ उदा० ।
 रत्नाये यथोध्याकाण्डं लङ्काराण्डमिवादि । नालभत्
 नतादेनां पत्वाधारदण्डः । (डांटा) नालाखण्ड । भव नाले
 "काण्डमुनपत्तुप्रफनप्ररोहरसगन्धानां साप्येन प्रति-
 निधिं कुर्यात् सर्वाभिवेद्यः प्रतिनिधिः" आ० त० प० टी० ।
 "काण्डं नातम्" र० १० । "पु अकाराडा हनिगेऽस्यनि" कात्यः
 २५, ६, ५ । पठ्यं काण्डमिव नालाखण्डत्वात् । सत्ये
 "काण्डात् काण्डात् प्रोक्तलीः" यतु० १३-१४ ।
 "सह्यतः पण्डितस्य काण्डस्यपादशङ्कानस" सुयु० ।
 स्यस्ये "दुःकाण्डानि वा कणसर्पेण दंभयित्वा भव
 तते" "दूर्ध्वन्दीवरनिर्दिश्यादिरिष्टशरकाण्डानामभ्यतम-
 नीत" सुयु० । "उत्तिष्ठाः स्थापनाः सर्वे व जका-
 ण्डप्ररोहिणः" नीजकारण्डरुक्ताण्यं प्रतानावद्वरण
 च" सयुः । "यस्यपरि उदे । सधुकाण्डं आदकाण्डम्
 र्धमस्वित्तिरैकपण्डास्मिन्" । "यस्यं सभासात् विधिं
 लनागकाण्डे च भव्यो च हि तत्र सन्धी । उतपिउवि-
 तिष्टवर्चिभञ्ज तिर्यग्गतं विप्रकथय पट् च" । रोग-
 तिपथः । "सन्ध्यानिःकृत्तकण्डमस्ति काण्डम्" तद्वीता-
 काण्डस्यावयवो विकारो वा विन्वा० अण् । १७ काण्डा-
 वयवे १८ तद्विकारे च वि० १६ अष्टाठवृत्ते पु० गच्छति० ।
 काण्डकटुक पु० काण्डे सत्ये जी कटुकस्तक्तः । करण्डे,
 करेना राजनि० । मिस्य कप् । काण्डेणे राजनि० ।
 काण्डकाण्डक पु० काण्डस्य शरदस्य काण्डमिव काण्ड-
 काण्डकार पु० काण्डं क्रिरति विस्तीर्णतया लृ ग्वान् ।
 ग्याकृते शब्दा० । छ-ण्डुल् । २वाणकारके वि० ।
 काण्डकोलक पु० काण्डे कालमव यस्य कप् समा० ।
 लोभउज राजनि० । तमिना वि काण्डसत्वस्यात् कीचमिव
 स्वस्य जायते । विपकारडे मुपुडनाकशर राजनि० ।
 काण्डगुण्ड पु० काण्डेन उपउपति दुडि-वेण्डे अण् ।
 काण्डगोचर पु० काण्डस्य वाणस्य गोचर इा गोचरोऽस्य ।
 लोभनाले नाराचस्वो अखभेडे विहा० ।
 काण्डनिक पु० काण्डे निष्ठाः । भूमिस्ये (चिराता)
 राजनि० । तार्थे क्तु । काण्डनिकक तलैव ।

काण्डधार पु० काण्डं धारयतल ४-णिच् आधारे अच् ।
 दिग्भेदे । स क्रमिजनोंऽस्य तद्यगिन्दा० अज् । काण्ड-
 धार पितादिक्रमेण तत्रवाभिनि वि० । [राजनि० ।
 काण्डनील च० काण्डे नीलः कीटाकलितत्वात् । लोभउजे
 काण्डपट पु० काण्ड इव पटः । (कानात) पटभेदे, सेमच० ।
 तस्य हि संकोचे काण्डरूपता भवति । "ततः स्वयंवागार-
 मानाय काण्डपटपरिजिप्ते विविक्तोद्देशे" दशक० खो
 कन् । काण्डपटक तलैव । "उत्तिप्रकाण्डपटकानरलीय-
 भानः" माधः । [शरपुडुखायुक्तं राजनि० ।
 काण्डपुष्पा स्त्री काण्डस्य शरस्य पुङ्खो यस्याः पूत० ।
 काण्डपुष्पा स्त्री काण्डात् उपपस्यताः "काण्डप्रान्तशतैक्यः
 पुष्पात्" पा० टाप् । द्रोणहन्ते शब्दच० पुष्पे न० ।
 काण्डपुष्प न० काण्डं हजस्कभ्यश्च स्यलं उठस्य ।
 इत्यलपठे धनुसादौ । काण्डः उठेऽस्य । २शस्ताजीविनि
 पु० । "स्तीर्णाः काण्डपुष्पाय यागो भरतर्षभ ।
 अजपा प्रज्ञासाधैव आदौ नार्हन्ति वेदनम्" भा०
 अयु० २३ य० । "अत्रतानासुपाध्यायः काण्डपुष्पैव
 च" भा० अयु० २० अ० अपाङ्गे यकथने । "विक्रमसकः
 काण्डपुष्पः एनाध्यक्षः प्ररोहितः" भा० अयु० १३ पु०
 अनोज्यादृकथने । पापिनां तिर्यग्गोनिनतः काण्डपुष्पता-
 प्राप्तिश्च प्रकथा यथा भवति तथा भा० अयु० २८ अ०
 निरूपितं यथा "तिर्यग्गोनिनतः सध्वोनाध्यं वदि
 गच्छति । स जायते पत्रगो वा चण्डालो वाध्य-
 संभयः । एतस्यः पापधोनिर्वा यः कश्चिदह लक्ष्यते ।
 स तस्यास्य सुचिरं सातङ्गः परिवर्त्तते । ततोदशयते
 काले लभते शूद्रधोनिताम् । शूद्रधोनावधि ततो
 वृक्षशः परिवर्त्तते । ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते
 वैश्यतामपि । वैश्यतायां चिरं कालं तलैव परिवर्त्तते ।
 ततः पटिले काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् । ब्रह्मबन्धुदिरं
 कालं तलैव परिवर्त्तते । ततस्त्रिंशद्विंशते काले लभते
 काण्डपुष्पताम् । काण्डपुष्परिं कालं तलैव परिवर्त्तते ।
 तस्य विपने काले लभते जडतामपि । ताञ्च प्राप्य चिरं
 कालं तलैव परिवर्त्तते । ततश्चतुःशते काले श्रीविधो
 नाम जायते" । "स्वर्गलं पुष्टतः कृत्वा योर्व परकुलं
 प्रजन्तु । तेन दशरतेनापो काण्डपुष्प इति स्मृतः"
 सत्यन्तरोक्तकर्म्मिपाकः काण्डपुष्पता । ३वैश्यापतो
 शब्दकभद्दुः तत्कलं स्यस्य ।
 काण्डरुक्ता स्त्री काण्डात् रोहति रुध-क । (कटकी)

कट्ट्याम् रत्नमाला । अस्तस्वकृद्भावे वि० । "वीज-
काण्डकृद्भावे विसृजः ।

काण्डपि पु० काण्डस्य वेदभागनेदस्य कृषिः तदधिकारेण
विचारकः । वेदभागनेदसीसांयके जमिन्यादौ लिखा० ।
तत्र कर्त्तृकाण्डसीसांयको जमिनः तेन हि व्यथिता धर्म-
जिघ्रसा इत्यादिस्तज्जातेन कर्त्ता काण्डस्य विचारः
कृतः । त्रयकाण्डस्य विचारका वेदशास्त्रं तेन हि "अपानो
ब्रह्मविज्ञासा" इत्यादिस्तज्जातेन ब्रह्मकाण्डस्य विचारः
कृतः । एतन्मन्त्रिकाण्डस्य विचारकः शास्त्रिकस्य इति बोध्यम्
काण्डवत् पु० काण्डोऽस्याय प्रहरणत्वेन सत्त्वं भस्वत् ।
प्ररधारिणि (तीरन्दाज) अमरः ।

काण्डप्रारिणी स्त्री काण्डानुत्पिपुतान्तात् कारप्रति रपत्वेन
ट-णिच्-णिनि । दुर्गापञ्च "सहाजपटाटोपसंयुगे
नन्धाजिनाश्च । अस्यात् कारपत् तास्यात् तेन सा
काण्डप्रारिणी" देवीपु० ४। अ० देवनाभनेदेनिकतौ ।

काण्डत्वाव वि० काण्डं लुनाति न अण् उप० स० ।
एतत्कारकभेदेति काण्डं लभितुम् "अण् कर्त्तृणि च"
पा० । विचारकायां क्रियायां कर्मण्युपपत्तेः । "काण्डं
देचुमित्ये" । काण्डत्वात् प्रजति" मि० शो० काण्डं
देवं प्रजतीत्यर्थः ।

काण्डशीला स्त्री काण्ड इव शूलवत् शिला । इत्यलौकिकायां
काण्डेन विशावात् । काण्डस्य शरस्य विकारः शिला० अण्
काण्डो वीणा कर्म० । "शरमथ्यां वीणावाम्" "गोधावा-
णाः काण्डवागाय पत्रायादवन्त्युपगायन्ति" कात्या० ३,
३, १७ । "शककाण्डायः शणाः काण्डशीलाः" कर्कः ।

काण्डप्रारिणी पु० ईत०। अन्यौ पर्यायि (पाट्) गौड राजनि०
काण्डस्पृष्ट पु० स्पृष्टं स्त्रीं काण्डं येन निगन्तव्यात्
परनि० । शस्त्राजाय अमरः ।

काण्डनील न० काण्डेन हीनम् इत० । भस्म कौ शब्दच०।
काण्डिका स्त्री काण्डोऽन्यथाः प्राणस्येन ट् । तल्लाना-
सकथान्यभेदे ० तल्लानामसर्पिर्द्रोद्रे च राजनि०।

काण्डिन् वि० कण्डं गुल्मसारण्यं प्रवृत्त्येन इति ।
प्रथमन्तगुल्मपुक्ते विजा उच्यते । "अभुमतीः कण्डिन्यां
विमासा हृष्यासि ति योरुधः" धन० २२, ७, ४ ।

काण्डोत्पु पु० काण्डोपायोऽस्त्वत् इत्ये "काण्डोत्पु उपायोऽस्त्वत्-
रुचोपा०" इत्यत्यन इत्युत्पत्त्यात् । प्राणस्येन-
रिणि (तीरन्दाज) अमरः "क. सु. रः स्वाण्गुणः शास्त्री"
भट्टि. प्राणकारिण्यत्पत्त्यात् ० अस्मात् काण्डोत्पत्ति इति

स्थाते रत्नमाले स राजनि० ४ मण्डिष्ठायां रुद्रे रत्नमाला
अत्वारि गौरादित्यात् उच्यते । [तृष्णभेदे राजनि० ।

काण्डिन् पु० काण्डे इत्युत्पत्ति (तालमाश्रया) इति स्थाते काण-
काण्डेरी स्त्री काण्डं बाणाकारं हृत्कण्डलिम्बं पुष्पम् इति
ईरुड् गतौ अण् गौरादिराकृतिगणस्यात् उच्यते पा०,
सम्य० पण् ईप् । नागटनीष्टयो रत्नमाला ।

काण्डि रक्षा स्त्री काण्डे रोहिते रक्ष-क० त० अणुवसत् ।
(कट्ट्या) कट्टीकृते रत्नमाला । [अमरे पाठान्तरम् ।

काण्डिनि पु० काण्डेननाजा० स्यात् अण् । कण्डोनेयन्नामे
वाणव पु० काण्डाय कण्डगोत्रापत्यस्य स्त्रियः कण्डादि० अण्

यज्ञोपः । अण्वगाद्वापत्यस्य स्त्रियः यज्ञुभिरकरो स्त्रिया
टपपञ्चमवैर्भुः । अण् उपाजयन्त्या काण्डमाश्रित्या-
दयः भाग० १२, ई, ७७ । इतदधीतमाखायां स्त्री ईतम् ।
अण्वगापत्यं शिवा० अण् । इकण्वापत्ये पुं स्त्री "यानिः
काण्डोप भट्टिः" इ- ८, १८८ । "इथा धीमन्मन्त्रिणः
काण्डं मेध्यात्तरिम्" ८, २, ४० । "काण्डं कण्डस्य पुलकं"
भा० गोत्रापत्ये त गगी० यच् । काण्ड्य तद्वैवापत्ये
वत्तुपु तस्य अण् । श्रियां गोत्रान्तव्यात् उच्यते यज्ञोपस्य ।
कण्डोत्पत्त्यात्पत्त्यस्य स्त्रियात् । "काण्डोत्पत्त्यात् काण्डोत्पत्त्ये"
० उच्यते अण्वेन । ततः स्त्रियां लोहित्वा० फक् । काण्डा-
यनी । ततोपत्यपत्ये तु "यज्ञिजोष ४। ३। ०" पा० फक् ।
काण्डायने तदावयुषापत्ये पुं स्त्री । कण्डेन तदे स्यात् अण् ।
४ कण्डोत्पत्ते साधभेदे । "कौतसं भवति काण्डं भवति"
श्रुतिः । तच्च साय जेय(वीगाने १६ प्रपाठके तस्यम् ।

काण्ड अण्० कृतमितसतत्त्वेन अत आधारे तिप् कौ-
काटिणः । तिरस्तारे तिरस्कारस्य कृतमितप्राप्तिरेतत्प-
त्तिसाधयत् । "यज्ञयेत्यर्थमन्तेन युक्तः सदासि काण्डे जतः"
भाग० ई ७, ८ । "काण्डोत्पत्तिरकृतः" शोधर ।

काण्डन्त न० ईपत्तन्तमस्य कोः काटिणः । काण्डापत्ये तरणे
तच्च काति दीपतन्तदेन साधयेणा कृतं यत्नोत्पत्त्यात्
काण्डोत्पत्त्यात् साधयेण्यभापत्येत्पत्त्यस्य "ततोऽपत्येत्पत्त्यात्
तेन अण्वेन सप्त दर्शयत् । इतत्तत्त्वं एतत्तत्त्वं स्त्री
कौत्त सरस्यत् । अतस्तौ अगमान् साध्यात् पट्टि-
मन्त-जज्ञः । "मन्त-जज्ञः साध्यात्" इति इत्यनस्य
देवत । तत्कृत्वा स एव इत्यनसाध्यात् परप ।
उत्तरे इत्यनस्युत्पत्त्यात् सप्तमेव व्योदितम् । अतः-
जज्ञोत्पत्त्ये सा नावदित्यः स्वयं यदि । अन्तःपत्य-
दिदे शास्त्रं पार्थिवपसर्वकम् । अतुना सत्यतन्तव्यात्

कातन्वाख्यं भविष्यति । महाजनकलापस्य नाम्ना काला-
पकं तथा । इत्युक्त्वा गच्छमाख्यं तत्प्रकाश्याभिनव-
लघु । मानादेव स मां देवः पुनरंभवभाषत

कातर त्वि० ईपन्तरति स्वार्थसमाप्तिं गच्छति तू-अच् कोः
कादेशः । १ अक्षरे, व्यननाकृते अमरः ० भोते, २ विवशे,
४ चञ्चले च । “धेन्वा तदध्यामितकातराक्षरा” रघुः ।
‘तयोः समापत्तिपु कातराणि’ कमा० । “कातरोऽपि
यदि बोद्धताविषा” रघुः । ‘मङ्गे हिन्वाः प्रिय इति
मन्वे ! चेतसा कातरण” सेष० । “विद्वा ऋगी व्याध-
गिलोसुखेन ऋगोऽपि तत्कातरधीक्षणेन” उद्भटः । के
जले आतरति प्रवते न तु विषेपतो मज्जति । ५ उडुपे ।
(कातला) हैमत्स्यभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् डाप् ।
७ ऋषिभेदे पु० ततः गोत्रे नडा० फक् । कातरायण
तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । भावे ष्यञ् । कातर्यं व्याकुल-
तायां न० “कातर्यं केवला नीतिः शौथं यापदचेदितम्”
रघुः । तन् कातरता स्त्री, त्व कातरत्व न० तदर्थे ।

कातस्त पु० कला जनस्य न तलमस्ति स्पृश्यत्वेनास्य अच् ।
(कातला) १ मत्स्यभेदे राजनि० । स्त्रियां जातित्वात्
डाप् । “कातलो मधुरशोणोगुरुपाकी त्रिदोषकृत्”
पैद्य० । २ कर्पापभेदे च ततः गोत्रापत्ये नडा० फक् ।
कातलायन तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां गोत्रत्वात् डाप् ।
काति स्त्री कै-गच्छे क्तिन् । स्तत्रे ऋणकातिगच्छे उदा० ।
कातोय त्वि० कात्यायनस्य ज्ञातः तस्येदं वा “दृडाच्छः”
पा० अ गत्व फको वा लुक् । १ कात्यायनच्छात्रे २ तत्-
मस्त्विति च त्वि० । कातायं श्रौतसूत्रं गृत्वासूत्र
मित्यादि पक्षे न लुक् । कात्यायनीयतदर्थे त्वि० । कातीय
श्रौतसूत्रप्रतिपाद्यविषयाश्च कात्यायनगच्छे दृश्याः ।

कातु पु० कं जलमतति सातत्येन गच्छति अतः उन् ईत० ।
कूपं निरु० तस्य योश्चे निःशेषेण शोषणाभावात् तथात्वम्
कात्यक्य पु० कत्य-ज्ञाधोयाम् गत्व ल् कत्यकः स्वार्थे ष्यञ्
अग्निभेदे निरु० । “यज्ञेषु इति कात्यक्योऽग्निरिति”
शाकपिणः । ‘भाराशंसो यज्ञ इति कात्यक्यः नरा
अस्मिन्नाशोनाः शंसन्ति अग्निरिति शाकपिणः । इति च
निरु० ८, ५, ६ । [पक्षे ।

कात्या पुंस्त्री कतस्यैः गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । कतर्षिगोत्रा-
लात्यायन पु० कतस्य गोत्रापत्यं युवा गर्गा० यञ् यञन्त्वात्
यनि कक् । कतस्य दुःगोत्रापत्ये कर्पाभेदे । स च त्विषिः
विश्वामित्रः, गोभिलपुत्रः, कतस्यैः गोमदस्य

द्विजपुत्रः वसुदेवतागर्भजः परश्चिनाम्ना ख्यातय । तत्र
विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नः हारुं २८२० उक्तोऽयः ।
“विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः । विश्वाता-
स्त्रिपु लोकेषु तेषां शीलानि ये गृह्णु । देवश्रवाः
कतस्यै यतः कात्यायनाः स्मृताः” इति ।
अथञ्च गोभिलपुत्रकात्यायनात् भिन्नः । गोभिलपुत्र-
कात्यायनेन च कर्मप्रदीपाख्यं ऊन्दोगपरिशिष्ट
रूपं शास्त्रं प्रणीतं तस्येदमादिमं ध्वनम् । “कथातो
गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्मणाम् । अस्पृष्टानां तथा
सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत्” । तत्र १ प्रपाठके १० खण्डः ।
तत्र १ ख० यज्ञोपवीतादिपरिभाषा । २ ख० आङ्गव्यादि
परिभाषा । ३ ख० अक्रियादित्वं विध्यादिकथनपूर्वकं आङ्ग-
विधिनिरूपणम् । ४ ख० पिण्डदानविधानम् । ५ ख०
नान्दीसुखआङ्गादिकर्तव्यताविधानानि । ६ ख० अग्नि-
धानादिकालाधिकारिधर्मविधानम् । ७ ख० अरथीनिर्माण
प्रकारादि । ८ ख० अग्नुद्धारप्रकारादि । ९ ख०
आग्नेहोत्रकालादितद्विधानादि । १० ख० दन्तधावन-
स्नानादिविधानम् उपाकर्मोत्सर्गादिस्नानादिविधानञ्च ।
२ प्रपाठके नव खण्डाः । तत्र १ ख० मन्थोपासन-
कालादितद्विधानानि । २ ख० तर्पणप्रकारादि । ३ ख०
पञ्चयज्ञविधानप्रकारादि । ४ ख० वैश्वदेवविधानप्रकारः ।
५ ख० दक्षिणादानादिप्रकारः । ६ ख० अमावास्यादि-
आङ्गकालव्यवस्था तद्विधानप्रकारश्च । ७ ख० कर्पे-
माणप्रकारः आङ्गविधानप्रकारश्च । ८ ख० दर्गपौर्णमास-
विधानप्रकारः । ९ ख० प्रवासगमनकाले साग्निकस्य कर्तव्य-
विशेषकथनम् ।

तृतीयप्रपाठके १ खण्डः । तत्र १ ख० साग्निकस्य पत्नी-
भरणे कर्तव्यविशेषविधानम् । २ ख० शग्नेर्दाहप्रकारः ।
३ ख० शवसर्गिकस्यैव्यभेदविधानम् साग्निकस्य विदेशभरणे
दाहविधानञ्च । ४ ख० स्तूतके सन्ध्यादित्यगोऽपि श्रौत-
कर्मणामनुष्ठानविधानम् । ५ ख० पुंसवनादिक्रियाङ्ग-
होमाह्नतिसंख्याविशेषकथनं युद्धापतिप्रताम्रह्वयभुगलाट,
यन्यकपुष्पिकाकपुच्छलक्षणपरिभाषा ब्रह्म
चारिकर्तव्यविधानञ्च । ६ ख० समशनायचक्रकत-
व्यताविषयोपदर्शनम् नवयज्ञकालकथनञ्च । ७ ख०
विहितकर्मातिक्रमे प्रायश्चित्तविशेषविधानम्, अन्तर्वैश-
रुक्यं वरगच्छपरिभाषा । ८ ख० वर्षभेदेन दण्डप्रमाणकथ-
नम्, आह्नदर्भनिरूपणञ्च । दक्षिणायां गोः प्रवत्.

लौकिकः उपाकर्मप्रकारश्च । ६ख० यवधानादिगद्धानां
 धारिभाषिकार्थकथनम् । वेदोत्सर्गकथनं तत्र बलिप्रकारः
 सूतकादिना तदकरणे व्याप्यहायणिककर्त्तव्यताविधानम्
 तत्र बलिदानवर्जनञ्च । त्वयैवस्वकमण्डकगोलकचीवरगद्-
 परिभाषा । अनुमन्त्रणप्रकारः । १०ख० । पशुभं-
 स्कारस्थानविशेषकथनम् । पशुवदाने एकादशस्थान-
 कथनम् । पशुभावे पायसपिण्डः होमविधानम् आद्वे
 पिण्डदानप्राधान्यं गयादौ पिण्डमात्रदानदर्शनादिति
 परमतसङ्गात् अन्नदानस्य प्राधान्यमिति स्वमतकथनम् ।
 व्यामश्राद्धविधाने पिण्डाभाव इत्युक्तिः । द्वीपार्थसधु-
 पर्कादिगद्दपरिभाषा ।
 अनेनैव धर्मसंहिता कृता । “मन्त्रविधिषु हारीत-
 यात्रवल्क्योशनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवत्सीः कात्यायन-
 वृहस्पती” इत्युपक्रमे “वर्मशास्त्रप्रयोजकाः” याज्ञ० ।
 तत्र च प्रायेणाष्टादशविधादनिर्णयः । कातीयथौर-
 वृहस्पत्यसर्वानुक्रमणिकादिकमनेनैव कृतम् । वररुचि-
 नामकात्यायनस्य पुष्पदन्तावतारस्तत्कथा च वृहत्-
 कथायाम् । सुप्रतीकयक्षावतारकाणभूतये स्वजन्मादि-
 च्यानणरूपशापान्तसुपवर्ग्ये स्वजन्मकथादि तल्लोके यथा ।
 “ततः स मर्त्यवपुषा पुष्पदन्तः परिभ्रमन् । नाम्ना
 वररुचिः किञ्च कात्यायन इति श्रुतः । पारं संप्राप्य
 विद्यानां कृत्वा नन्दस्य मन्त्रिताम् । खिन्नः सभाययौ
 द्रष्टुं कदाचित् विन्ध्यवासिनीम्” इत्युपक्रम्य तस्य
 काणभूतिना सह मेलने जाते काणभूतिना निजशापा-
 दिवृत्तान्ते उक्ते । “इत्थं मे शापदोषोऽयं पुष्पदन्तागमा-
 वधिः । इत्युक्त्वा शिरसे तस्मिन् काणभूतौ च तत्-
 लक्षणम् । श्रुत्वा वररुचिर्जातिं सुप्तोत्थित इवावदत् ।
 स एव पुष्पदन्तोऽहं मत्तस्माच्च कथं शृणु । इत्युक्त्वा पन्थ-
 लक्षणे सप्त सप्त महाकथाः । कात्यायनेन कथिताः
 काणभूतिस्ततोऽब्रवीत्” इत्युपक्रम्य “तदुब्रूहि निजवृत्तान्तं
 जन्मनः प्रभृति प्रभो !” इति काणभूतिपत्रे “ततो
 वररुचिस्तस्य प्रणतस्थानुरोधतः । सर्वमाजन्मवृत्तान्तं
 विस्तरादब्रवीदिदम् । कौशाख्यां सोमदत्ताख्यो नाम्ना
 ग्निगिख इत्यपि । द्विजोऽभूत् तस्य भार्या च वसुदत्ताभि-
 धाऽभवत् । तस्यां तस्मात् द्विजरात् एष जातोऽस्मि-
 धापतः” इति स्वजन्मभूम्यादिकमुक्तम् । पश्चाच्च व्याडि-
 समीपे तन्माता तस्य जन्मवृत्तान्तो यथा वर्णितस्तदप्यु-
 क्तं तत्रैव “तथा हि पूर्वं जातेऽस्मिन्नेकपुत्रे मम स्मृता ।

गमनादेशसुदभूदयरीरा सरस्वती । एकश्रुतिधरो जातो
 विद्यां वर्षादवाप्सुरिति । किञ्च व्याकरणं लोके प्रतिष्ठां
 प्रापयिष्यति । नाम्ना वररुचिश्चायं तत्तदस्मै हि रोषते ।
 यद् यद् वरं भवेत् किञ्चिदित्युक्त्वा वागुपारमत्” इत्थं
 तज्जन्मकथान्ते व्याडीन्द्रत्ताभ्यां तन्मातुः सकाशादभ्यर्च्य तं
 गृहीत्वा तेन सह वर्षसमीपं गतमित्युक्तं तत्रैव
 यथा “व्याडीन्द्रदत्तौ तरसा निर्गतौ नगरात्ततः । अथ
 क्रमेण वर्षस्य गृहं प्राप्ता वयं गुरोः” इत्युपक्रमे
 “अध्यापयित्तुभस्मांश्च प्रष्टोऽभूदसौ ततः । सलक्ष्णु-
 मया तत्र द्विःश्रुतं व्याडिना तथा । विःश्रुतञ्चेन्द्र-
 दत्तेन गुरुणोक्तमगृह्यत” इति स्वस्य वर्षसमीपेऽध्ययनं
 वर्णितम् । “अथ कालेन वर्षस्य पिण्डवर्गो महा-
 नभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडशुद्धतरौऽभवत् ।
 स शुश्रूषापरिष्कृतः प्रेषितोवर्षभार्यया । अगच्छत् तपसं
 खिन्नो विद्याकाशो हिमालयम् । तत्र तीव्रेण तपसा
 तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं
 नवम् । ततस्तावावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः । अष्ट-
 षेऽङ्गि मया तस्मिन् जिते तत् समनन्तरम् । नमःस्येन
 महाधरो उद्धारः शम्भुना कृतः । तेन प्रनष्टमिन्द्रं
 तदखड्गाकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्वे शूर्पी-
 भूता वयं पुनः” । “अत्वान्तरे दुषाराडौ कृत्वा तीव्रतरं
 तपः । आराधितो मया देवो वरदः पार्वतीपतिः ।
 तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छानु-
 यहादेव मया पूर्णकृतं च तत्” ।
 अनेनैव पाणिनिव्याकरणतात्पर्यप्रकाशकः परिशिष्टरूपो
 वार्त्तिकपाटो निरमायि स च “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे
 लोकोतोऽर्धप्रयुक्ते शब्देप्रयोगे शब्देन धर्मनियमः” इत्या-
 दिकः अष्टाध्यायात्मकः । वृहत्कथायाम् “तदेवानीय
 दत्ता मे योगनन्देन मन्त्रिता” इत्यनेन वररुचेस्तनुमन्त्रि-
 ताकरणं वर्णितम् । तेन पाणिनेर्वररुचिनामकात्यायनस्य
 च योगनन्दसमकालता प्रतीयते । वृहत्कथाया इदा-
 नीनप्रप्यत्वेऽपि तत्कथासारस्याधुनोपलम्भात् तत्र च
 यथावर्णितकालताऽगम्यते वृहत्कथासारस्य चाप्रामाण्यं
 नाशङ्कनीयं तत्कथासारे “यथासुलं तथैतन्न मनाग-
 ध्यतिक्रमः । पन्थविस्तरसंक्षेपमात्रभागा च भिद्यते”
 इत्युक्त्वा वृहत्कथाः मूलकथायास्तत्कथासारस्योक्तेः । स
 च कतगोत्रापत्यत्वात् कात्यायनः । अतएव हरियं०
 “ततः कात्यायनाः श्रुताः” इति ब्रह्मवर्णितदेवात् अन्य-

स्यापि तन्नोत्तमवयुशपत्यस्य काव्यायमत्वमिति भूतस्य भवि-
ष्यतो वा स्यादिति सूचितम्” इति । ततः प्राचीनेन
काव्यायनेन शुक्रयजुर्वेदविहितकर्म्मणामनुष्ठानज्ञापकं
षड्विंशत्यध्यायात्मकं कातीयं श्रौतसूत्रं गृह्याख्यं
सूत्रञ्च प्रणीतम् । तत्र श्रौतसूत्रे ऽध्याये ऽकण्डि-
कायां ऽऽह्वराणि । तत्र अग्न्याध्यानादिषु अधोतसार्ध-
वेदानां द्विजांनां सपत्नीकामासु रथकारस्य चाधिकारः ।
अङ्गहोमक्रीतपतितशुद्धाणामनाधिकारः । निषादस्य-
पतेर्गावेषुके चराधिकारः । अश्वकीर्षिभ्यः प्रायश्चित्त
रूपगर्हभेज्यायाम् । तत्र गावेषुकचरवकीर्षिगर्ह-
भेज्या च लौकिकेऽग्नौ कार्या । गर्हभेज्यायां पुरोडाश
अपणं भूमावेव न कपाले कार्यम् । तत्र अग्दानहोम
उदके एव नाग्नौ, अन्यदाधारादि अग्नावेव । प्राशितं
गर्हभस्य शिश्यादभेदेयम् । श्रौतं कर्म्म वैतानिकेषु
विहारार्थेषु गार्हपत्याह्वनीयदक्षिणाग्निषु कर्त्तव्यम् ।
स्नान्तु व्यावसथ्येऽग्नौ कर्त्तव्यम् । गृह्यारम्भे सांस-
पाकनिषेधः ।

२क० २३२० । तत्र देवतोद्देशेन इत्यन्यागोयाग इति
यागलक्षणम् दर्शपौर्णमासादिशब्दाचार्यस्यागविशेषः ।
तस्य च प्राधान्यं, तत्प्रकरणपठितान्गान्वाधानादि-
ब्राह्मणदक्षिणान्तस्य कर्म्मजातस्याङ्गत्वम् । एवं प्रयाजादयः
एखांधारादिहोमाश्च तदङ्गानि । तिष्ठता होमः वषट्कार
प्रदानः यजतिशब्दार्थः तत्र याज्यापुरोऽनुवाक्ये च ।
उपविष्टेन स्वाहाकारप्रदानो होमः जुहोतिशब्दार्थः ।
सर्वकर्म्मसु ब्राह्मणा एव ऋत्विजः, न ऋत्विगव्यथाः
तेषां हविःशेषमन्त्रणनिषेधात् । फलेच्छासत्त्वे काव्य-
कर्म्मणि कर्त्तव्यानि नावश्यम् । नित्यानि तु अग्निहोत्रा-
दान्यवश्यं कर्त्तव्यानि अकरणे दोषश्रवणात् । दोक्षितेन
सत्यवचनाधःशयनब्रह्मचर्यादिनियमाः अवश्यं कार्याः ।
गृह्यगृह्यादिनिमित्तं धनहानिनिमित्तं च प्रायश्चित्त-
भवश्यं कार्यं न तस्य इच्छयानुष्ठानम् । नित्यानि यथा-
शक्त्यङ्गयुक्तान्यपि कार्याणि । काव्यानि तु सखाङ्को-
पेतान्येव । कामनासत्त्वेऽपि यदा यथाशुताङ्गानि कर्त्तुं
शक्यन्ते तदैव काव्यं कार्यं मान्यदा ।

३क० ४२२० । तत्र ऋग्यजुःसामप्रभेदेन मन्त्रायत-
विधाः । ऋगादिलक्षणम् (ऋग्वेदशब्दे उक्तम्) । यजुषां
यावति पदसमूहे उच्चरिते पदसमूहो निराकाङ्को भवति ।
तावत्परिमितमेकं वाक्यं कर्म्मकाये प्रयोक्तव्यम् ।

यत्र तु मध्ये पठितैः पदैर्यजुर्निराकाङ्कं न भवति
तत्र पदान्तरं योग्यमध्याहृत्य पूर्वपठितं वानुषज्य
निराकाङ्कीकृत्य प्रयोज्यम् । प्रयोगे मन्त्राः कर्म्मार्थके
प्रयोज्याः । यजुर्वेदमन्त्राश्च उपांशु प्रयोज्याः ऋग्वेद-
सामवेदयोस्तु मन्त्राः उच्चैः प्रयोज्याः । याजुषा अपि
प्रैषा उच्चैः प्रयोज्याः । कृशजातिमात्रं बर्हिःशब्दार्थः ।
अग्न्यगारादौ वसोधाराहोमादौ च विशेषसंख्या-
नुक्तौ यावता कार्यं विद्विच्छावत्संख्या याह्या । इध्मा-
बर्हिर्वन्ध्यानि संनहनानि विषमसंख्यत्पणस्य विद्वान-
नीति । संनहने भेदस्तु प्रागप्ये संनहने उदयं बर्हि-
निधाय संनहनेन दृढं बद्धा बर्हिमूलभागे अन्विसुप-
गृहेत्, उदगप्ये संनहने तु प्रागप्यभिधुभागं निधायेधुमूले
अन्विसुपगृहेत् इति । अष्टादशसंख्यारत्नमात्रकाष्ठकः
तथाभूतैर्कविंशतिकाष्ठको वा पालाशस्तदभावे वैकङ्कतः
इध्माः कार्यः । तदभावे श्रीपर्णदक्षभवः बैरवः औदु-
म्बरःखादिरो वा तत्तदभावे इध्मास्तथाभूतः कार्यः ।
इध्मादेव त्रीणि काष्ठान्यादाय परिधिपरिधानं कुर्यात् ।
सामिधेनीद्वौ चैध्माकाष्ठद्विः पित्यादौ सामिधेनी-
ह्मासेऽपि नेध्मासंख्याह्मासः । अग्निप्रणयनार्थं इध्मा
उक्तसंख्याधिककाष्ठकोऽपि भवति । इष्टकापथौ अष्टा-
विंशतिप्रभृतिभिस्तथाभूतकाष्ठैः इध्माः कार्यः । सच त्रिभिः
संनहनेमूलभागे बद्धः कल्प्यः । दर्शपौर्णमास एव
वेदकरणम् । सूत्रे आङ्ग्यन्दाथौऽभिविधिरिति प्रतिज्ञा ।
सर्वकर्म्मसु उक्तमपि गार्हपत्यात् आह्वनीयदक्षिणाग्नि-
रुद्रणं कार्यम् । अन्यकर्म्मार्थसुद्रृतयोस्तयोरान्तुका-
न्यकार्यापाते तत्करणं नोद्दरणान्तरम् । यथा दर्शा-
दाथसुद्रृतयोस्तयोः प्राप्रकान्नाग्निहोत्रहोमः । यत्कर्मा-
र्थसुद्रृतौ तो तत्समाप्तौ लौकिकावेव भवतः । तत उद्धं
तत्ताह्वनीयादिविहितं कर्म्म न कार्यं तयोः लौकिकत्वोप-
देशात् । तेन यत्र पौर्णमासादौ पृथक्तन्त्रा बह्व्यः इष्ट-
यः सन्ति तत्र प्रतीष्टि दृष्टगग्नुरुदरणेन ताः कार्याः ।
तथा च न सलदुद्रृतयोः सर्वत्वोपयोगः । खादिरस्तुवादीः
नां कश्चिदनुक्तौ प्रकृतिवत् विज्ञतावपि कार्यता । सुव-
स्फास्फुगुजुष्टप्रभृतिहोमसाधनपदार्थानां लक्षणम् । तांश्च
च तद्भाष्ये विद्वतानि यथा (खादिरः सुवोऽङ्गुष्ठपर्य-
द्वत्सुष्करो नासिकावत्पर्यङ्गोऽस्तीति भवति । स्फास्फ
खादिरः खड्गाकृतिररत्नमात्रः सुचो बाहुमात्रो
मूलदण्डास्तग्विसा हंससुखसदृशैकप्रणालिकायुक्ताः पा-

ष्णिमात्रपुष्करास्तावत्खातमुक्ताच्च कार्याः । पाशा-
थी जुहुः । उपभृदाश्वत्थी, वैकङ्कती ध्रुवा, एतेषां
वृक्षाणामेकस्य वा सर्वाः स्रुचः कारयेत् । अग्नि-
होत्रहवणो वैकङ्कती, अग्निहोत्रस्रुचो वैकङ्कतः । यैः
पालेर्हीमान क्रियते तानि सर्वाणि वारणानि भवन्ति
तानि सोलूखलमूलकूर्चेडापात्नीपिष्टपात्नीपुरोडाशपात्नी-
शय्याश्टनावदानाभ्रापवेधान्द्विनिकटप्राशितहरणषड्वस-
त्रह्नासनादीनि । ततो लूखलमूलको लोकप्रसिद्धौ । कूर्चो
बाहुमात्रः पीठाकारः । इडापात्नी पिष्टपात्नी अर-
त्रिमात्र्यौ मध्यसंगृह्येते । पुरोडाशपात्नी प्रादेश-
मात्नी समचतुरस्रा षडङ्गुलवृत्तखातवती । शय्या प्रादेश
हादयाङ्गुला । प्राशितहरणं वृक्षमादर्शाकारं चतुरस्रं
चमसाकारं वा तथैव द्वितीयमधिधानपात्रम् । षड्वस्रं
सोभयत् खातयत् । आसनानि चारत्रिमात्रदीर्घाणि
प्रादेशमात्रविपुलानि । सर्वेषु पालेषु मूलाभिन्नानाथं
दृप्तानि कार्याणि । अनादशे सोमसाधनपात्राणि
वैकङ्कतानि कार्याणि । षोडशिनः पात्रं खादिरं
चतुरस्रम् । अंशदाभ्यपालमौडुस्वरम् । वाजपेये सप्त-
दशपत्रपात्राणि वरणवृक्षभवानि । सुरापत्रपात्राण्यपि ।
ऋणयानि वा' । इष्टिसु प्रथोत्तकरावन्तरेण सर्वेषां
गमनागमनार्थो मार्गः, सोत्तरवेदिकेषु कर्मसु चात्वालोत्-
करयोरन्तरालेन मार्गः ।

४क० १८६० । तत्र विहितद्रव्याभावे काव्यं कर्म-
नारम्भव्यम् । नित्यन्त सुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधिनाप्या-
रम्भम् । काव्येऽङ्गसङ्गावं ज्ञात्वाऽऽरम्भोत्तरम् सुख्यद्रव्या-
पचारे प्रतिनिधिद्रव्येण समापनम् । न तु अस्मात्प्रस-
त्यागः । नित्ये तु आरम्भे जनारम्भे वा प्रतिनिध्युपा-
दानमिति भेदः । काव्यस्यावश्यकार्यत्वाभावात् प्रति-
निधिना नारम्भः । आरम्भे चावश्यसमापनीयत्वात्
समाप्त्यर्थं प्रतिनिधिर्भवति । दीक्षितस्य, पयत्रादिके
व्रतेऽपि प्रतिनिधिरस्ति । प्रतिनिधिना करणपत्रे,
सुख्यद्रव्यवाचकपदघटितमन्त्रे ऊहो न कार्यः । यत्र
जात्यन्तरं विहितं तत्र ऊहः । विकल्पस्थले अन्यतर
द्रव्यारम्भे कर्मणि देवात्तस्य दोषे, विनाशे वा तत्प्रतिनिधि-
द्रव्यान्तरेणैव समाप्यं न तु वैकल्पिकद्रव्येण यथा
व्रीह्यारम्भे कर्मणि व्रीहिनाशदोषयोः व्रीहिसदृशनीवा-
रादिना समापनं न तु यत्रैव, एवमन्यत्र । व्रीह्यभावे
नीवारः प्रयोगे आरम्भे नीवारेषु विनष्टेषु कथाञ्चिद्

व्रीहिप्रभौ व्रीहिभिरेव, अप्राप्तौ व्रीहिसदृशैरेव कर्म-
समापनम् न नीवारसदृशैः नापि वैकल्पिकैर्यैः । सुख्य-
द्रव्येण सर्वप्रयोजनासिद्धौ तत्समर्थप्रतिनिधिनैव कर्म-
कार्यम् । यत्र कृष्णाः व्रीहयोर्विहितास्तत्र कृष्ण-
व्रीह्यप्रलाभे शुक्रव्रीहिभिः कर्म कार्यं न तु कृष्णी-
वारैः गुणस्य द्रव्यापेक्षया दुर्बलत्वात् । पुं वत्सत्वलक्षणं
गुणं हित्वा स्त्रोवत्साया अपि गोः पयसा होमो न तु
पुं वत्सायाः मेत्याः पयसा । एवमाहृत्यगुणालाभे शुष्क-
पलाशैरपि कर्म कार्यं न तु आर्द्रमिदन्तरेण एवं
सर्वत्र । एवं प्राशित्वादि सर्वकर्मसु पार्थ्याप्रव्रीह्यलाभेऽपि
अथदानद्वयपर्याप्तपुरोडाशनिर्पत्तिसमर्था व्रीहय एव
प्राज्ञा न तु प्राशित्वादि सर्वकार्यपर्याप्ता नीवारा इति
५क० १७६० । तत्र श्रुतिपाठमन्त्रपाठार्थसिद्धिक्रमेण
पदार्थातुष्टानम् । यत्र च पाठक्रमार्थसिद्धिक्रमयो-
र्विरोधः तत्र पाठक्रममनादत्वा र्थसिद्धिक्रमोपपन्नः । यथा
“स वै पशुं शाश्वत्या वत्सानपाकरोति तामाच्छिनन्ति”
इत्यत्र पाठक्रममनादत्त्वं पूर्व्यं क्तेदं ततोऽपाकर-
णम् । यत्र तु श्रुतिपाठक्रमयोर्विरोधः “संस्थिते यज्ञे
ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयादिति” श्रुतिः संस्थिते यज्ञे ब्रह्म-
तर्पणं विदधाति पाठक्रमस्तु प्राशित्वावदानात् पूर्व्यम् ।
तत्र श्रुतिक्रमेण संस्थितएव धार्यम् न पाठक्रमेण । यत्र
च श्रुतिपाठमन्त्रपाठयोर्विरोधः तत्र श्रुतिपाठक्रममनादत्त्वं
मन्त्रपाठक्रमेण कार्यम् । यथा सोऽसावाज्यमधिभ्रय-
तोत्यधिभ्रयणं विधाय, तदमन्तरमेवोद्गासनं विहितम्
मन्त्रक्रमस्तु पत्नीसंघननान्ते इति विरोधः तत्र-
मन्त्रपाठक्रमेणैवाज्योद्गासनम् । यत्र बहूनां प्रधानानां
सङ्घ प्रयोगस्तदा सन्निपत्योपकारकाः पदार्थाः सर्वेषां
प्रधानानां पृथक् पृथक् सदृशपदार्थातुष्टमये कार्याः
यथा सप्तदशसु प्राजापत्येषु, पशुषु सर्वेषां प्रथम-
सुपाकरणं ततः सर्वेषां नियोजनम् ततः सर्वेषां
भोजनमित्यादि । आरादुपकारकास्तु तन्त्रेण कार्या न
तेषु क्रमचिन्ता । यथा दर्शादौ प्रयाजादय आरा-
दुपकारकास्तन्त्रेण कार्याः । चतुष्टयैकनिर्वापः एका-
दशादिकपात्रोपधानञ्च एकैकस्य कार्यम् । सोमे चैक-
कस्य पत्रस्यासादानान् पत्रणं कार्यम् । सर्वत्र-
हविषोऽवदानं प्रदानान् कार्यम् । देवताऽभेदे हवि-
र्मात्रभेदे देवतागुणे वा उपांश्यादिकेऽभिज्ञे प्रदानान्मय-
दानं न भवति किन्तु क्रमेण सर्वाणि हवींष्यवदाय पश्चा-

सोभ्यः प्रदानं काथ्यम् । सप्तदशसु प्राजापत्यपशुषु उपाक-
रणरूपे प्रथमपदार्थे कृते द्वितीयपदार्थादौ उपाकरणक्रम
आदानं व्यः न क्रमान्तरम् । अयं प्रावृत्तिकः क्रमः ।
प्रधानानामग्नेयादीनां पाठक्रमेण तदङ्गानां निर्वा-
पादिक्रमः । यथा प्रथमपठितस्याग्नेयस्य प्रथमं निर्वा-
पादि । पश्चात् पठितस्याग्नीषोमीयस्य पश्चात् इत्ययं
क्रमो मुख्यः । अनेकाहसाध्यदर्शादौ क्रियमाणे मध्ये
नित्यस्याग्निहोत्रादेः काले प्राप्ते कास्यमध्येऽपि तत् कार्यं
मेव न तु दर्शाद्यनुरोधेन नित्याग्निहोत्रादिकालातिक्रमः
कार्यः । सौत्रामण्यादिविक्रममध्यएवामावास्यायां दक्षि-
णाग्नी पिराडपितृयज्ञः कार्यः । षोडश्यातिरात्रादौ च
षोडशिनोनियतकालत्वेऽपि दैवादुक्त्योत्क्रमे तदनन्तर-
मेव षोडशियागः कार्यः न तु कालानुरोधात् ततः पूर्वम् ।
अग्निष्टोमादिसत्वपर्यन्तानां प्रधानानामनुष्ठाने क्रमा
भावः । यदा यत्र यस्येच्छा तदा तदनुष्ठेयम् ।
अध्ययनार्थ एवैषां पाठक्रमः नानुष्ठानार्थः ।

६३० २६६३त्वाणि । तत्र अवत्तहविर्नाथेऽन्यद्विः कार्यं
न स्वष्टकदादिप्रतिपत्तिस्फुटः यागः कार्यः । नया पुनः
शेषादशदेयम् । अग्निगादिदेवतानां, मन्त्राणां, प्रयाजानु-
याजादिक्रियाणाञ्च न प्रतिनिधिरस्ति । ष्टाद्यानां तु
क्रियाणामवघातादीनां प्रतिनिधिरस्ति । प्रतिषिद्धं वस्तु
शुतद्रव्यसदृशमपि न प्रतिनिधेयम् । यथा भौके चरौ
मापादि । त्यागादौ वपनादौ संस्कारकर्माणि च यज-
मानस्य प्रतिनिधिनोस्ति । गुणकर्मास्तु पात्रासादना-
ज्यावेक्षणाग्निप्राधान्यव्यहनवेदवध्वनादिषु यजमान-
स्यापि प्रतिनिधिरस्ति । पत्यभावेऽप्याज्यावेक्षणान्वा-
रम्भोपाज्जनादौ गुणकर्माणि प्रतिनिधिरस्ति । सत्वेषु
यजमानस्य प्रतिनिधिरस्ति । यजमानकर्माणां सम्बन्धात्
यजमानधर्मा अपि दीक्षणादयः प्रतिनिहितस्य भवन्ति
मत्वे च यजमानानामृत्तिकपदार्थकर्तृत्वविधानात् । प्रा-
ज्ञाणस्यैव सत्वेषु अधिकारो न क्षात्रास्थानाम् ।
ब्राह्मणानामप्येककल्याणां न भिन्नकल्याणाम् । वैश्य
नृत्विगयोर्द्वैपतित्वेऽपि सत्वेषु नाधिकारः । सहस्र
संवत्सरसत्वं अनुष्ठानामपि भवति तत्र संवत्सरसदृश
अहःसु लक्षणा यतस्तत्र सहस्रसंवत्सरे सहस्रं सौत्यान्य
हानि तानि च दिनसहस्रे सम्भवन्तीति ।

७३० २६६३त्वाणि । यत्र एकफलार्थं बहुनि प्रधानानि एक
वाक्येन विधीयन्ते । तत्र तेषां सह प्रयोगः । देशकाल

फलकर्मादिसाभ्ये सति प्रधानानामाराडुपकारीणि आधा-
रप्रयाजाज्यभागदीनि सहदेव कार्याणि । न प्रतिप्रधानं
पृथक् पृथक् कार्याणि । देशभेदे कालभेदे च तन्त्रभेदेऽपि
भवति न सहक्रिया । यथा दर्शपौर्णमासयोः कालभेदे ।
वरुणप्रघासेषु च मारुत्या देशभेदे । अहर्गणे सुब्रह्मयथा-
निगदे हःदशाह्ने सुत्यासुपगच्छेदित्यत्र कालसंयुक्तं
कर्म तन्त्रेणैव सकृत् प्रयोज्यम् । एकद्रव्ये कर्माद्यत्तौ
सत्यां मन्त्रवचनं सहदेव कार्यम् न प्रतिक्रियम् ।
यथा स्फेन पदं त्रिः परिलिखेदस्ते रमस्वेत्यत्र एकवारं
मन्त्रेण, द्विस्तृष्णोमिति । हविर्षहणे बर्हिषोत्वने
तस्य स्तरणे व्याज्यपहणे च प्रतिक्रियं मन्त्रावृत्तिः न
सकृत् । व्याज्यपहणे तु वचनात् त्रिधा मन्त्रेण पह-
णम् शेषं तृष्णीं हविर्षहणे चतुर्थं तृष्णीम् । वचना-
दुत्तमे सुष्टौ मन्त्रनिवृत्तिः । दक्षितस्थानेकदुःस्वप्नदर्शने
सहदेव मन्त्रपाठः । एकनदा अनेकप्रवाहतरणेऽनुमन्त्रणं
सहदेव । अववर्षणे अनेकहृष्टिधारासंयोगेऽपि अनुमन्त्रणं
सहदेव । युगपदनेकामेध्यदर्शने सूर्योपस्थापनं सहदेव ।
वनीवाहने (विश्वस्य विश्वस्य पुनः पुनः प्रयागे) अमेध्य-
दर्शने मन्त्रपाठः सहदेव । एकरात्रिमध्ये पुनपुनःस्वापादौ
अमेध्यदर्शनादिषु च कालभेदे भेदेनैवानुमन्त्रणं न सकृत् ।
अप्रधानकालीनसङ्गं सहदेव, न प्रतिप्रधानमावर्त्तते । यथा-
ऽग्निषोमीयसवमीयानूत्रन्ध्रपशूनां साधारण एव स्वरूपि
यूपयत् सर्वपशुसाधारण एव । आधानादिकर्मास्तु पुरु-
पाणव कर्तारो न स्वयं केवलं यजमानः । तत्रार्थं
भेदः देवतोद्देशेन द्रव्ययागात्मककर्माणि यजमानः स्वयं
कुर्यात् । पुरुपयोगिमन्त्रान् यजमानः स्वयं जपेत्
वपनाभ्यञ्जनादयो यजमानस्यैव संस्काराः । सति
विशेषवचने ऋत्विजामपि ते संस्काराः यथा "हिरण्य-
मालिनोवाजपेयेन चरन्ति" । सति वचने उक्तादन्यदपि
यजमानस्य भवति । यथा यजमानोवधोर्धारां जुहोति ।
यजमानः, पात्राग्यासादयतोत्वादि । शेषं कर्म
यथासमस्य ऋत्विगादयः कुर्युः । यथा अश्वयुराध्वर्थवं,
होता होतृम्, उक्ताता औडात्वमित्यादि । सर्वाणि
कर्माणि यज्ञोपवीतनः कुर्युः, तानि च प्राक्संस्थानि
उदकसंस्थानि वा कुर्युः । परिस्ररणपर्युक्त्यादौ
प्रदक्षिणं कार्यम् । पित्रेऽपसव्यम् । देवे यत्वावृत्तिः
पैत्रे तत्र सकृत् । दक्षिणा च दिक् पित्ये । यद्देवे
प्राक्संस्थादि पैत्रे तत्तदक्षिणसंस्थं कार्यम् । प्रधान-

द्रव्यविनाशे सन्निपत्योपकारकाङ्गसहितस्यैव तस्यावृत्तिः
कारादुपकारकसहितस्य ।

८क० ४७ख० । विकल्पस्थले एकेनेव कार्यकरणम् ।
अदृष्टार्थेषु बहुषु विहितेषु ससञ्चयः यथा होत-
मन्त्राणामग्निमन्वनीयादीनाम् अग्निस्थापनमन्त्राणाञ्च ।
होतमन्त्रत्वेऽपि याज्यानुवाक्ययोर्न ससञ्चयः । तथा च
याज्या पुरोनुवाक्या च एकैकस्मिन् यागे एकैकैव ।
एकस्मिन्तत्कप्रायश्चित्तानां ससञ्चयः । यत्प्रकाशे मन्त्रा-
णामेकस्युक्त्या प्रयोगः, न संहितास्वरेण, नापि ब्राह्मण-
स्वरेण । सुब्रह्मण्यसामजपन्युक्त्याजमानानां मन्त्राणां
संहितावदेव स्वरेण प्रयोगेन त्वेकमुत्तिस्वरेण । आधाने
विहितदक्षिणाभेदस्य विकल्पः, न ससञ्चयः । अनेक
साधनके कर्मणि जम्भ्यादीनां ससञ्चयः । सर्वपशुनां
तानि कार्याणि । सोमक्रये विहितगवादिद्रव्यदशकस्य
दृष्टार्थत्वात् न ससञ्चयः । सर्वत्र गार्हपत्याहवनीययोः
प्रदक्षिणोक्त्यापसव्यावृत्तिः अपसव्योक्त्या च प्रदक्षिणा
वृत्तिः कार्या । विहारोत्तरतः सर्वकर्म कार्याम् ।
विहारस्य दक्षिणतः ब्रह्मयजमानयोरसने कार्ये । तयो-
र्मध्ये यजमानस्य वेदिं स्पृष्ट्वा (वेदिसध्ये पादाप्यं
निधाय) उपवेशनम् । पश्चात् ब्रह्मोपवेशनम् । अना-
देशेऽध्वरुः यजुर्विहितं कर्म कर्त्वात् आदेशे तु अन्योऽपि ।
विरोधे तु अन्योऽपि कर्त्ता यथा प्रेषणेऽध्वर्योर्व्याघृतस्वेन
विरोधात् कपानोपधानमग्नेत कर्त्वात् । हविषपात्रस्वा-
च्छ्रित्तिजामेकत्र समावेशे यद्यत् पर्वं तन्नदन्तरं, यद्य-
दुत्तरं तद्धविर्भवति । हविषामपि मध्ये पर्वं पर्वं हवि-
रन्तरं कार्यं उत्तररुत्तरं बर्हिः । प्रतापनाद्यग्निवाध्य-
संस्कारा गार्हपत्याग्नौ कार्याः । सर्वकर्मसु हविःअपशं
गार्हपत्ये आहवनीये वा कार्याम् । संस्काररहितं हत-
मात्रमाज्यगर्ज्जार्थोपाह्वः । हतं च गव्यमेव याच्यम् ।
द्रव्यविशेषानुक्तौ सर्वत्र हतेन होमः कार्यः, निशपवचने
तेनैव । चात्वान्नात् ब्रह्मस्य पुरीषं निशुमेत् । आहवनीये
यजतयः, आज्यनागोपांशुयाजादयः आज्यहविष्का
भुवतः आज्यं गृह्णीत्वा चउरयदाय कार्याः । रडा-
माथित्वाधारानप्येके भुवतः कर्त्वन्ति । आषारौ प्राञ्चौ
विदिशौ वा होतव्यो उभयपक्षेऽपि ऋजू टांवीं सन्तौ
च तौ कार्यौ । अनादेशेसर्वे होमा आहवनीये एव
कार्याः । आदेशे तु यथादेश मन्वत्वाग्नेौ । आदेशाभावे
सर्वत्र सकृदुद्गीतमेव होतव्यम् आदेशविशेषेऽन्यथा ।

६क० २ःख० । सर्वत्र त्रीहयोयवावा हवीषि भवन्ति ।
त्रैःत्यापयणानन्तरं यवापयणादर्वाक् त्रीह्विभिरेव दर्श-
पीष्मेमासौ कार्यौ यवापयणानन्तरं च प्राग्ग्रीह्यापय-
णात् यवैरेव तौ कार्यौ । आपस्तम्बमते सर्वदा त्रीह्विभि-
रेवति भेदः । दर्शपीष्मासयोरेवायं द्रव्यनियमः न विक-
तौ । द्विरवदानविधाने पुरोडाशचवर्गैर्देर्भ्यदेशादेक
मङ्गुषुपर्वमात्रं तिरश्चीनम् आद्यमवदानम् । द्वितीयं
तु हविःपूर्वभागात् तथावदानम् । तच्चावदानयोर्मर्या-
दाभङ्गाभावेनैव कार्यम् । पश्चात्तेयाणां जमदग्नीनां
जमदग्निप्रवराणाञ्च हविषस्तिरवदानम् । तत्प्राद्यं
मध्यात्, द्वितीयं पूर्वभागात्, तृतीयम् पश्चाद्भागात् ।
यत्र आज्यभागपत्नीसंयाजोपांशुयाजाग्निहोतहोमा-
दौ चतुरवदानं विहितं तत्र जमदग्नीनां पशुयोऽवदा-
नम् । दधिपयसोरपि क्षुनेणावदानपक्षणम् ।
तदप्यङ्गुषुपर्वमात्रमेव कार्यम् ।
पुरोडाशगार्हपत्योऽवदानात् प्रथममाज्यं सकृदवदाय
ततोऽन्यद्द्विरवदेयम् । पुनरप्यन्ते आज्यं सकृदवदेयम् ।
स्त्रिष्टिक्रोमे तु प्रधानावदानादेकोनं हविषोऽवदानम् ।
तथा च तेषां प्रधानयागेऽवदानद्वयं विहितं तेषां
स्त्रिष्टिक्रोमे सकृदवदानं, तेषां प्रधानेऽवदानत्रयं तेषां
हविष उत्तरार्हादेव स्त्रिष्टिक्रिति अवदानद्वयम् । एवं चतुः
पशुयोऽवदाने त्रिः चतुर्वाऽवदानम् । उपस्कारः सकृत् ।
उपर्यभिधारणं तु द्विवारं भवति । हविषोऽवदेयाव-
दानयोः प्रत्यभिधारणम् । स्त्रिष्टिक्रवदानानन्तरम् हविषो
न प्रत्यभिधारणम् । एककपालः पुरोडाशः सर्वज्ञतः
कार्यः । चतुर्थ्यन्तेन देवतापदेभानुवचनप्रैषा कार्या
यथा अग्नयेःतुङ्गहोत्वेवरूपा । आश्रावणानन्तरं
यत्र मत्वावरुणः प्रैष्यते तत्रापि चतुर्थ्यन्ते देवतापदं
प्रयोज्यम् । अग्नये प्रैष्य, सोमाय प्रैष्यत्येवम् । आ-
श्रावणानन्तरं यत्र मत्वावरुणस्य प्रेषाभावस्तत्र द्वितीया-
न्ते देवतापदं प्रयोज्यम् । अग्निं यज सोमं यजेत्येवम् ।
प्रैषसम्बन्धिन्यनुवाचने द्रव्यात् पशं भवति यथा इन्द्रा-
ग्निभ्यां कागस्य हविषोऽनुङ्गहोति । वपायै धाना सोमेभ्यः
इति प्रैषद्वये तु न पशं । यत्रासौ यजेति विहितं
यथा नाभप्याहं यजेति प्रशास्त्रादीन् प्रति । तत्र देवता-
पदं न प्रयोज्यम् । प्रशास्त्रार्थज पोतर्थजेत्येव प्रयोज्यम् ।
यत्र यत्र मन्त्रे असाविति पदं श्रूयते तत्र तत्र असा-
विति पदमपनीय तस्य स्थाने तत्पदवाच्यस्य मत्वादेर्नामो-

ज्ञायं यथा इममसृष्ट्य पुलमिच्छादौ देवदत्तस्य पुलमिच्छा-
दि । सवषट्कारास्वाहुतिषु वेदेर्दक्षिणभागे उदक्-
प्राङ् इतीयामाभिसृष्टिषु वषट्कारानन्तरं वषट्-
कारेण मङ्ग वा जुहुयात् । यत्रान्यमिन्नं हविर्विहितं,
तत्र पूर्वमाज्यं हुत्व ततो मध्ये हविर्हुत्वा पुनरुप-
योज्यं जुहुयात् । अथ वा सहैव सर्वमाज्यं हविष
जुहुयादिति पञ्चदशम् ।

१०क० १४स्त० । तत्र आग्नेयोऽष्टाकपालो भवती-
त्यादौ षटः निङ्परत्वकल्पनया विधिपरत्वम् । कर्मसु
कर्तव्येषु तदुपकरणद्रव्यसमुदायानामादौ उपकल्पनं
तानि चानीय कर्मदेशस्थाने स्थापयेत् । चर्माग्न्युत्तरलो-
मानि प्राग्गीवाणि सर्व्वत्वास्तरणीयानि । हविषां मध्ये
यत् पश्चात् पठितं तद्देशतः कालतयोत्तरं कार्यम् ।
यज्ञादिकं पूर्वपठितस्य पूर्वम् उत्तरपठितस्योत्तरम्
कार्यम् । एवम् अधिप्रयणाद्यपि पूर्वपठितस्य दक्षि-
णतः पश्चात्पठितस्योत्तरत इति । एकद्रव्ये स्थालीसु-
वादौ साज्ये दक्षहस्तेन गृहीते सति चामेन वेदस्योप-
पहणं कार्यम् । एकद्रव्यद्रव्योः उपभृदादौ द्वितीय-
द्रव्ये सति वेदोपपहणाभावः । आज्यादन्यद्रव्येण
द्रव्यवति यागे उपस्थानादौ च स्फोटोपपहणं कार्यम् ।
असत्सु वेदवर्जितद्वितीयद्रव्येषु कर्मरूपपहणम् । यथा स्फोट
अन्यकर्मव्यापृते कामे यज्ञोमादौ द्वितीयद्रव्याभावे
च कर्मोपपहणम् । सुषोरादानकाले आसादितां
सर्वं जुह्वञ्च पाणिभ्यां परिगृह्य उपभृतउपरि निद-
ध्यात् । तत्र च परस्परसंस्पर्शजशब्दो न कार्यः ।
विश्वजिज्ञासेन सर्व्वत्वं स्वर्गः फलत्वेन कल्पते । एकस्मिन्
कर्मणि वैकल्पिकानामङ्गानां यथाशुतञ्च विहितानां
मध्ये अधिकाङ्गानुष्ठानपक्षे सर्व्वत्वं फलाधिक्यम् । यथा
पौर्णमासादौ वैकल्पिकवैश्वानराधिक्याङ्गानुष्ठाने । एवमन्वा-
हार्यादित्दक्षिणादाने षड्दक्षिणापसतोद्वाद्दशचतुर्भि-
शतित्दक्षिणापक्षयोः फलतारतम्यम् । दामान्वारम्भणवरण-
व्रतप्रमाणाणि यजमानसम्बन्धीनि पाह्याणि । तथाच यानि
दानादीनि प्रमाणाणि विहितानि च तानि याजमानान्येव
व्रतञ्च सत्यवदनाधःशयनपयोव्रतादिकं यजमानस्यैव,
प्रमाणं चाग्निस्वरवेदिशास्त्रासदोद्वेहादिमानं यजमान
हस्तमानेनैव कार्यम् । यूपवाटोपरवाटौ स्नाते, ऋने
बर्हिषि, द्विजे यूपे, अथहतेषु व्रीहियु पिष्टेषु तण्डुल-
धानादिषु, दुग्धे पयसि, दुग्धेषु सङ्गातीरेष्वादिषु तदव-

यवलक्षणया क्रियादिसम्भवः । रौद्रमन्त्रं रौद्रदेवतम्
अधुरदैवतं शैव्यं मन्त्रसृष्ट्या तन्तद्देवताकं कर्म च कृत्वा
आत्मानसुपसृष्ट्यापानं अर्चनं हस्तेन कुर्यात् । इति सर्व्व-
कार्योपयोगिविधानानि प्रथमाध्याये उक्तानि । एतेषां
सर्व्वकर्मोपयोगत्वात् विकारेणोक्तिः । अन्यान्याध्यायार्थाः
संक्षेपणोच्यन्ते ।

२ अध्याये अष्टौ कण्डिकाः । तत्र १क० पौर्णमासेष्टि-
कालः तत्राग्न्यान्वाधानेऽध्वर्युयजमानयोरधिकारः । तद्वि-
धानप्रकारः । देवापहणे दीक्षितधर्माः । दिवाभैद्युन-
मांसवर्जभम् अग्निस्त्रेक्षादिवापनम् । अपराह्णे पत्नी
यजमानयोरहप्रया हविषा सह व्रतकालयोग्यं माष-
मांसनवणवर्जं हविष्यं भोज्यम् । तत्र व्रतयोग्यं भोज्यं
भाध्ये दर्शितं यथा पुलस्त्यः “सकृत् पर्व्विण सर्पि-
द्भ्यत् हविष्यं लघु भोजनम् । न सायं नोपवासः स्यात्
तैलामिषमिषवर्जितम्” बौधा० “सर्व्वमेवैतदहः, कौशोधान्यं
पिवर्जयेदन्यत्र तिलेभ्यः” । परिशिष्टे च “शाकं मांसं
मधूरं च चणकं कोरदूषकम् । माषान् मधु पराजञ्च
वर्जयेदौपयस्तके” । कर्मप्रदीपे “सवणं मधु मांसञ्च
आरान् शोयेन हूयते । उपवासे न भुङ्गीत नोरात्रौ न
किञ्चन” । “तिलसङ्गाहते शैव्यं यस्य गोधूमकोद्भवौ । चणकं
देवधान्यञ्च सर्व्वशाकं तथैवम् (गुडम्) । सर्ज्जीवारं यव-
क्षारं टङ्गुणक्षारमेव च । व्रतस्थो वज्जयेद्विलं सासुद्रं
लवणं तथा” । सामुद्रविशेषणात् सैव्यमानसयोर्न
निषेधः । “सैव्यं लवणं यञ्च यञ्च मानससम्भवम् ।
पवितं लवणं ह्येते प्रत्यक्षे अपि सर्व्वतः इति स्मृतेः” ।
सत्यवदनञ्चात्र कर्मार्थम् उपनयनोत्तरविहितं तु पुरु-
षार्थः अतः प्रायश्चित्तभेदः । रात्रौ तस्मिन्नेव विहारे-
ऽग्निहोतृहोमः । सायमशनेऽर्वायां होमानन्तरमार-
ण्यौषधेनां नीवारादीनामन्नम् आरण्यहस्तादीनां च फल-
मनतिरात्रौ भुङ्गीत । आह्ववनेऽयम् गृहे गार्हपत्यगृहे
वाऽधः शयनं तत्राप्यास्तरणनिषेधः, ब्रह्मचर्यञ्च । एष
नियमः सपत्नीकयजमानस्यैव । पौर्णमासे अन्वाधानादि-
कर्मापवर्गान्ते ह्यग्रे एकाह्णे वा कार्यभेदोक्तिः तच्च प्रातरेव
कार्यम् । २क० । अग्निहोतृमन्त्रं ब्रह्मवदनादेः आत्मसर्ग-
पयेनस्य कर्मकलापस्यानुष्ठानप्रकारमन्त्रादिकीर्तनम् ।
३ अध्याये अष्टौ कण्डिकाः । तत्र होहस्तवदनादिपौर्णमास-
सर्वातिपर्यन्तकर्मकार्यकलापस्यानुष्ठानप्रकारमन्त्रादि ।

४ अ० १५ क० । तत्र ? । २ । ३ क० दर्शयागात् प्राक्कर्त्तव्यं पिण्ड-
 पितृयत्नानुष्ठानप्रकारमन्वादिक्थनम् । तत्र इत्यदेवतायुक्तः
 व्याख्यातप्रत्ययान्नकर्म शब्दोवेदबोधितो यागशब्दः धिः इत्य-
 क्तिः । सर्व्यासु इष्टेषु अग्नीषोमीये पथौ च दर्शपौर्णमास
 यागधर्मातिदेशः । वैश्वदेववरुणप्राघाससाकमेधशुनामी-
 रोयरूपवतुः पर्व्यात्मकवातुर्मास्यस्याद्ये वैश्वदेवे पर्व्याणि
 दर्शपौर्णधर्माः । ततोऽतिरिक्तत्रयेषु ओपदेशिकाः प्राचान
 प्रथमे त्रिधावर्हिः प्रस्तरादयाधर्मा भवन्ति । चात-
 मीस्ये वरुणप्रघासादिषु त्रिषु तु वैश्वदेवपर्वधर्माः किन्तु
 भारुत्यादिषु न भवन्ति । सौमिकादवष्टथात् वारुण-
 प्राघासिकावष्टथे धर्माभवन्ति । क ? कर्थादिति
 सन्देहे लौकिकाग्निरेव प्राचः । दर्शपौर्णमासयो-
 रान्नेयादयः षट् प्रधानयागाः । भैरते कर्मण्येक
 दैवसे सर्व्वत्वान्नेयधर्माः । अनेकदैवत्ये तु अग्नी-
 षोमीयैन्द्राग्नादेः । तत्रापि आग्नाधैव्यादौ अग्नीषोमी-
 यस्यैव धर्मा नैन्द्राग्नस्येति निर्द्धार्यम् । भारुतेषु ऐन्द्रा-
 ग्नस्येति निर्द्धार्यम् । इयशामान्येनापि धर्मप्रवृत्तिर्भवति
 यथा पुरोडाशवरुणानामज्ञादौ पुरोडाशस्य, सान्नाय्ये
 सान्नाय्यस्य, आज्ये आज्यस्येति । देवतागुणस्योपांगुत्यादेः
 सास्ये धर्मप्रवृत्तिर्भवति । यथोपांगुत्याजे उपांगुत्यागः ।
 इत्यदेवतासामान्यविरोधे इत्यसामान्यादेर धर्माभवन्ति न
 देवतासामान्यात् यथा ऐन्द्रपुरोडाशादौ देवता
 सामान्यात् पुरोडाशस्यैव । पयस्यायां पयस एव धर्मा-
 भवन्ति न दध्नः । अतश्चातुर्मास्यादौ परिवामिनया शाखया
 पवित्त्वबन्धनानन्तरं वत्सापाकरणं दोहनचतुष्टयासाद-
 नञ्च भवति । पयावपि पयस एव धर्माभवन्ति, न दध्नः ।
 अतःसान्नाय्योखास्थानापदानां वशात्प्रणीश्रूलोखाना
 सासादनप्रोक्षणं भवतः । इत्येषु स्थानापत्तेर्धर्माभवन्ति
 यथा श्यामाकानां ग्रीहृयवस्थानापत्तेस्तद्भिर्मा पृहणा
 सादनप्रोक्षणकण्डनादयो गृह्यन्ते । प्राक्तनस्थानाप-
 त्तस्यापि इत्यस्य ते स्थानिनो धर्माविरुध्यन्ते स्थाना-
 पत्ते इत्ये न ते भवन्ति यथा परिधी पशुनियोजने
 यूपस्थानापत्त्यापि परिधेः तद्व्यापार्श्वकरणादयोधर्मा
 न भवन्ति विरुद्धत्वात् । विक्रतो यत् प्राक्तनद्रव्यदेव-
 तास्थानेष्वद्रव्यदेवतादिविहितस्तत्र प्राक्तनमन्त्रस्य यथार्थ
 मूहोभवति । यथा अग्नये त्वा जुष्टमित्यस्य प्रकृतौ मन्त्रस्य
 इन्द्राग्निभ्यां वां जुष्टमित्युक्तः । प्रकृतौ मन्त्राणामूहो
 न भवति प्रकृतेरपूर्वत्वात् । यथा पत्नी संनद्ये-

त्येकवचनान्तमन्त्रस्य बहुपत्न्योक्त्यागोऽपि नोक्तः । किन्तु
 एकवचनान्त एव प्रयोज्यः । तथा पवित्ते स्थ इति
 मन्त्रस्य पवित्त्वद्वयपक्षोऽपि नोक्तः । अत्रापवादः ।
 विक्रतौ वचनविशेषे प्राक्तनधर्मा न भवन्ति । अर्थलोपात्
 (प्रयोजनलोपादपि) प्राक्तनधर्मा न भवन्ति । यथा
 भौह्ने चरौ कण्डनस्य प्रकृतितः प्राप्त्स्यापि प्रयोजना-
 भावात् नानुष्ठानम् । तथा विरोधादपि प्राक्तनधर्माणां
 विक्रतावप्रवृत्तिः । यथा चरौ पेषणस्य दध्युपसर्ज-
 नानामधिश्रयणस्य च । यच्च प्रकृतौ परार्थतया विहितं
 विक्रतौ परार्थभावेन तस्याप्रवृत्तिः यथा प्रकृतौ प्रति-
 पत्तिकर्मणां परार्था (प्रतिपाद्यद्रव्यार्था) उत्पत्तिरस्ति
 अतो विक्रतौ प्रतिपाद्यद्रव्याभावे त्रय्यकर्मणासम्यग्भावे
 भवति । यत्र तु परार्थोत्पत्तं इत्थं कश्चित् कर्मान्तर-
 साधनत्वेन विहितं तत्र परस्याभावेऽपि परार्थोत्पत्तस्य
 भावो भवति (परार्थोत्पत्तेन इत्येष यत्कार्यं तदन्वयेनापि
 येन केनचित् कार्यम्) यथा यूपशकलेन शुक्रं संमार्दी-
 त्यत्र यूपार्थं तच्छस्ये यूपे यत् शकलशुपसं यूपभावेन
 तत्सम्बन्धिशकलाभावेऽपि पृहसंमार्गसाधनत्वेन विहित-
 त्वाद्येन केनचित्शकलेन शुक्रसंमार्जनं कार्यम् ।
 सर्व्वामिटीनां सद्यस्काण्डत्वम् । [प्रकारादि ।
 ४ क० । प्रजापञ्चयगस्थामकार्यं दाहायपयसमन्त्र-
 दर्शपौर्णमासयोर्देवद्रव्यभेदकथनपूर्व्वकतद्विधानप्रकारः ।
 ५ क० । उपांगुगर्जार्थकथनम् । (व्यक्तत्वे चोदनेकत्वे तन्म-
 के यत्र कामना । तादर्थ्ये नैव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपां-
 गुता" कर्कः । तत्र इत्यदेवतादिकथनम् ।
 ६ क० । ग्रीहीणां यवानां वा पाके आप्ययणसंज्ञं कर्म
 कार्यम् तत्र शरहसनादिकात्तद्रव्यदेवतादिमन्त्रविधान-
 प्रकारात् । दर्शपौर्णमासेष्वनन्तरमेवाप्ययणाद्या प्रक-
 तिवत् कार्याः न पूर्व्वम् । दर्शपौर्णमासोत्सर्गे कृते
 अग्निहोत्रमेव जुहुत आप्ययणविधानप्रकारः । दार्जिते
 विशेषः । संत्यारोपसत्कादौ यज्ञे आप्ययणविशेषः ।
 संत्यारोपसत्कादौ इत्यविशेषः । श्यामाकाप्ययणविधान
 प्रकारः ।
 ७ क० । अग्न्याधेयकर्मकालदेवतामन्त्रविधानप्रकारादि
 अग्नाधेयशब्दे क्त्वत्तद्विधिरुक्तो माध्यन्दिनामां विशे-
 पस्तु पिस्वरभवाज्ञोक्तः पदतौ दृश्यः । [दिकथनम् ।
 ८ । १० क० । आधानस्याङ्गकर्मणां विधानम् । [मन्त्रा-
 ११ क० । पुनराधाने निमित्तं विसृष्टान्यादि । तद्विधान-

१२क० । अग्निहोत्राङ्गस्य वाक्स्योपस्थानप्रकारः ।
 १३।४। १५क० । अग्निहोत्रकालद्रव्यदेवताविधानमन्त्रादि ।
 तत्र कामनाभेदेनावस्थाभेदयुक्ते वज्री होमः कार्यः यथा
 प्रजाभ्योब्रह्मेनाच्चादिकं जिहोर्धुणा समिद्धे धूमनिश्रेऽग्नी
 होमः कार्यः । प्रजाउपरुध्य ताभ्योऽर्घं जिहोर्धुणा अतिव-
 ङ्गलज्वालायुक्ते, श्रीकामः यथास्वामीर्वाङ्गणादिभिः प्रदीप्ते,
 मितभावेन प्रजाभ्योऽर्घं जिहोर्धुणा राज्ञा ज्वालापसरणे
 जाते, ब्रह्मवर्चसकामेन देदीपमानेष्वङ्गारेषु सत्सु वज्री
 होमः । कामनाभेदे चाव्यदेवताः । यथा स्वर्गकामः
 पशुकामो वा पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात् । एवं याम-
 कामो यथाग्वा, बलकामः त्रींश्चक्ष्माकानीवारयगोधूम-
 याकीनां तण्डुलैः, यावनालैः प्रियङ्गुभिश्च । इन्द्रिय-
 कामोदभा, तेजस्वामी हतेन । एतसुक्तद्रव्याणां प्रत्यहं
 संयत्सरहोमे तत्तत्फलसिद्धिः । अग्निहोत्रहोमे सर्वा-
 स्त्रिष्टयु च गार्हपत्यागारस्य दक्षिणहारेण प्रवेशनम् ।
 सर्वदा यजमानः स्वयं होमः कार्यः, कार्यवशात् तन्नियुक्तेन
 अध्वर्युणा वा । किन्तु दर्शे पौर्णमास्याञ्च सदा स्वयं होमः
 कार्यः । प्रवासे सूतकादौ च विशेषः ।
 ५ अध्याये । १३कण्डिकाः तत्र । १।२क० । चातुर्मास्ययज्ञ
 वैश्वदेवपर्वकालद्रव्यदेवताप्रयोगादि ।
 ३, ४, ५, क० । वरुणप्राघास्रूपतदीयपर्व कालद्रव्यदेव-
 तामन्त्रविधानादि । [मन्त्रादि ।
 ६क० । सामेधरूपतदीयपर्व कालविधानद्रव्यदेवता-
 ७क० तत्र द्विहविधकक्रौडिनायेष्टिकालविधानद्रव्यदेवता-
 मन्त्रादिकथनम् ।
 ८, ९, क० तत्र पत्निष्टिकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।
 १०क० तत्र त्रैवम्बरहोमकालविधानद्रव्यदेवतामन्त्रादि
 ११ क० चातुर्मास्यपर्वभेदयुनासीरीयकालद्रव्यदेवता-
 मन्त्रादिकथनम् । तत्रायं विशेषः । कृतश्चैश्वर्यपर्वण
 एव वरुणप्राघास्रकामेधादिपर्वत्वयस्य नियतकालत्वात्
 वरुणप्राघासाद् कर्त्तव्यमत्र । कृते पौर्णमासे दर्शेऽप्यत्र ।
 चातुर्मास्यानां पुनःप्रारम्भः सूतकादावपि कार्यएव ।
 चातुर्मास्यानि त्रिविधानि ऐष्टिकानि, पाशुकानि सोमि-
 कानि चेति तेषां द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।
 १२, १३, क० मित्वनिन्देष्टिद्रव्यदेवता मन्त्रविधानकथनम् ।
 ६अ० दशभिः कण्डिकाभिः निरूढपशुबन्धयागकालद्रव्य-
 देवतामन्त्रविधानादिकथनम् ।
 ७अ० ६क० । तत्र ज्योतिष्टोमकालद्रव्यदेवतामन्त्रादि

विधानादि । तत्र सोमयागरूपस्याद्यसंस्थस्य द्रव्यदेवतादि
 विधानादि । [कथनम् ।
 ८अ० ६क० । तत्र १, २, क० व्यातियकर्मद्रव्यदेवतामन्त्रादि
 ३क० औपयस्यकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।
 ४, ५, ६, ७, ८, ९, क० । आसु-
 ९अ० १४ कण्डिकात्मके षण्ण्डिकायाञ्च सौत्यकर्म-
 कालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादिकथनम् । अध्यायशेषे समा-
 प्रिपर्यन्ते प्रातःसवनद्रव्यदेवतामन्त्रविधानोक्तिः ।
 १०अ० ६क० । तत्र किञ्चिदुनाध्यायसमाप्तिपर्यन्ते
 मध्यन्दिनसवनहतीयसवनयोर्द्रव्यदेवतामन्त्रविधानकथनम् ।
 अन्ते ज्योतिष्टोमे सोमोत्तरकर्त्तव्यानाम् 'अत्यग्निष्टोमः
 उक्त्यः षोडशी वाजपेयाऽतिरात्रः आप्नोर्याम इत्येवं
 रूपाणां पशुनां सोमसङ्घितानां सप्तानां यागानां ज्योति-
 ष्टोमत्वसुक्तं तत्र च ज्योतिष्टोमस्याध्वर्यवविधानप्रकारः ।
 ११अ० १कण्डिका । तत्रज्योतिष्टोमाङ्गब्रह्मत्वविधानादि ।
 १२अ० ६क० । तत्र द्वादशाङ्गयागविधानम् । तत्र
 एकादशाङ्गादियागे च ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशः । तत्रा-
 ग्निष्टुतो धर्मातिदेशः इत्येकस्य मतम् । द्वादशाङ्गे द्विविधः
 सत्वरूपः अहीनरूपश्च । तत्रोभयरूपयोर्लिङ्गदर्शनम् ।
 यथा यथाद्यन्तयोः अतिरात्रयागकृतसत्वं, यत्र तु
 अन्तेएव अतिरात्रोयागः सः अहीन इति तयोर्बिङ्गतोक्तिः ।
 सत्वेषु यजमानसङ्घितानां षोडशर्त्विजां कर्त्तव्यात्
 सर्वेषां यजमानत्वम् तेन तत्र दक्षिणाभावः सर्वेषां
 स्वामित्वयोगात् फलवत्त्वाच्च यजमानत्वातिदेशेन सप्त-
 दशानामेव यजमानधर्मादाक्षणादि । अन्वारम्भस्त
 गृहपतेरेव । कृतनिष्पत्त्यर्थं यात्रासादनादौ कर्मणि
 एकस्यैककर्त्तृत्वं तेनैव कृते सर्वं कृतत्वम् । गृहपत्याह-
 वनीय एव अङ्गारप्राशनम् । अध्यायसमाप्तिपर्यन्ते
 तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रदीक्षाकालविधानादि ।
 १३अ० ४क० । तत्र १क० गवाभयनसत्वरूपकारः तत्र द्वा-
 दशाङ्गधर्मातिदेशः । २, ३, ४क० तत्रद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि
 १४अ० ३क० । तासु ज्योतिष्टोमसंस्थाभेदशजपेयकाल-
 द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।
 १५अ० १०क० । तासु राजसूययाग उक्तः तत्र
 क्षत्रियजातेरेवाधिकारः याजपेयेनेष्टा न राजसूयः
 कार्यः । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि
 १६अ० ८क० । तत्र १क० पञ्चषतिकस्यलविशेषस्था-
 ग्निविधानप्रकारः अयनरूपयाङ्गकान्ते; सोमाङ्गत्वोक्तिः

तत्र च इच्छयाऽधिकारः तत्रायं भेदः महाव्रतसंज्ञक-
 खोलसाध्यसोमयागे एव पञ्चवितिकस्यस्य नियमः
 अन्यत्र इच्छया विकल्पः । ४क० पर्यान्ते उखानिर्भाष-
 प्रकारादि । उखाशब्दे तद्विधिरुक्तः [मन्वादिकथनम् ।
 ४कण्डिकान्ते ५क० च अग्निचयनप्रकारस्तत्रत्यदेवता-
 ईक० अग्निविशेषपञ्चकचयनप्रकारः
 ७क० तत्रत्यप्रायश्चित्तिहोमविधानम् [तामन्वादि ।
 ८क० अग्निचयनस्य पूर्ववृत्तस्य प्रकारभेदतत्कालद्रव्यदेव-
 १७अ० १२क० । तत्र प्रायश्चित्तान्तर्गतकर्त्तव्यविधान-
 भेदद्रव्यदेवतामन्वादिदिकथनम् ।
 १८अ० ईक० तासु शतद्रव्यहोमः तदङ्गकर्मद्रव्य-
 देवतामन्वादिदिकथनम् । ईक० शेषे अग्निचित्तोनियमा
 उक्ता यथा अग्निचिद्वर्षितं न पठेत् । पक्षिमांसा-
 भोजनम् । प्रथमचयने द्विजातिभार्यामिव गच्छेत् न
 शूद्राम् । द्वितीयचयने सर्वाभिवोपगच्छेत् मान्यवर्षां
 क्षत्रियं वैश्यां वा । तृतीये न काञ्चन स्त्रियं गच्छेत् ।
 ब्रह्मचार्येण भूयात् । यावज्जीवमित्यं व्रतं कुर्यात् ।
 संवत्सरं वेति पञ्चान्तरम् । चित्याशक्तौ सोमेच्छ्यायां स्वय
 चाहस्याविश्वज्योतिर्देवतानामन्यतमानामिष्टकानामुपधा-
 नम् । पुनश्चयनसचयनं वेति पञ्चान्तरौक्ताः ।
 १९अ० । ७क० । तत्र सौत्वामणीयागोविहितः । तत्र
 ऋद्धिकामस्य ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । स च अग्निमता सोम-
 याजिना सोमयागान्ते कार्यः । सोमातिपूतस्य (यस्य सुखा-
 त्तिरिक्तभासाकर्णगुह्रादिच्छिद्रेभ्यः पीतः सोमः स्रवति स
 सोमातिपूतः) सोमवामिनश्च (सुखेन यः पीतसोमं वसति
 स सोमवामी) तस्याऽत्वाधिकारः । खराज्यात् रिपुभिः
 प्रच्यावितस्य राज्ञोऽपि खराज्यप्राप्तरथमधिकारः । पशु-
 प्राप्तिगोम्यस्यापि अप्राप्तिपशोः पशुकामनया वैश्याऽऽ-
 प्यत्वाधिकारः । अयं चतुरात्रसाध्यः । तदङ्गसुरासम्भान
 प्रकारादि । तत्र इव्यदेवतामन्वादि ।
 २०अ० ८क० । तत्राश्वमेधयागोविहितः तत्र अभि-
 धेकवतः क्षत्रियजातेः राज्ञोऽधिकारः न विप्रवैश्ययोः ।
 स च त्विरात्रसाध्यः सर्वकामाप्तिफलकः । तत्र काल-
 द्रव्यदेवतामन्वादि । अश्वमेधशब्देऽस्य विहितः ।
 २१अ० ४क० । तत्र १क० पुरुषमेधयज्ञोविहितः सर्व-
 भूतेभ्योऽतिबोक्तर्षकामस्यानाधिकारः । स च पशुरात्र-
 साध्यः एकमिंशतिदीक्षः ब्राह्मणक्षत्रियबौद्धाधिकारः
 न वैश्यस्य । तदीयद्रव्यदेवतामन्वादि । २क० सर्वकामस्य

सर्वमेधयागोविहितः स च दशरात्रसाध्यः । २ । ४क० ।
 तत्र पुरुषः अश्वः गोः मेघः अजः इति पञ्चपशुसम्भानं
 तद्विधानादि प्रोषितस्य ऋतस्य वा संवत्सराभ्युत्थो पितृ-
 मेधो यज्ञो विहितः तत्र नक्षत्रादिकालद्रव्यदेवतामन्वा-
 विधानादिकथनम् ।
 २०अ० १क० । तत्र १क० यजुर्वेदोक्ताधानादिपितृमेधान्त-
 कर्त्तव्ययुक्तासामवेदविहिता एकाहसाध्ययागा विहिताः ।
 तत्र परिभाषा । संस्थान्तरात्तुक्त्वा अग्निष्टोमसंस्थेय
 क्रतुर्भवति । भूर्नामैकाहः १ धेनुमात्रदक्षिणः । ज्योति-
 र्नामैकाहः २ । तौ च विशेषानुक्त्वा अग्निष्टोमसंस्थौ । गो-
 संज्ञकः २ आशुःसंज्ञकश्च ४ एतानेकाहौ उक्थ्यसंस्थौ
 अभिजिह्विजितौ ५ ई एतौ अग्निष्टोमकल्पौ । तत्राभि-
 जिति गोसङ्घं यतान् वा ससृदितं वा दक्षिणा ।
 विश्वजिति सङ्घं सर्वस्वं वा ससृदितं वा दक्षिणा ।
 तत्र ज्येष्ठपुत्रस्य विभागयोग्यद्रव्यभिन्नं भूमिदासवर्जं
 सर्वस्वपदार्थः । यतो भूमेः धारणचङ्क्रमणद्वारेण
 उपयोगात् दासस्य शुश्रूषार्थमुपयोगात् तद्वर्जं हिर-
 रयादिकं सर्वस्वपदार्थः इत्येकमतम् । स्वमते पुरुषमेधे
 गर्भदासदानदर्शनात् भूमेकदेशपरित्यागे धारणसम्भ-
 वात् तद्व्यतिरिक्तं सर्वस्वं देयमिति । अथष्टथस्त्राने
 वत्सर्व्वं परिदधार्तातिश्रुतेः, तद्व्यतिरिक्तविषयं सर्व्व-
 स्म । एवं दीक्षोपयोग्यद्रव्यव्यतिरिक्तविषयमपि । सङ्घ-
 स्नादधिकं सर्व्वस्वं दक्षिणा देयेति फलितम् ।
 विश्वजिति हादशरात्राटिनियमभेदः । अभिजिति कृते
 विश्वजितोऽनुष्ठानम् अभिजिह्विजितोर्युगपदनुष्ठानं वा ।
 तयोर्गुणपत्करणे देवयजनस्थानविशेषोक्तिः । तत्र एतषोड-
 शविंजां बाहुल्यात् अन्यतमेनान्यत्र कर्म सम्पाद्यम् ।
 तत्र अग्निदिक्कानि कर्त्तव्यानि समानानि । अन्यैरिक्तान्येव
 विनिष्ठानि । युगपत्करणपक्षेऽपि अभिजित एव पूर्वं पूर्वं
 मङ्गं कृत्वा विश्वजितः उत्तरमुत्तरं कार्यम् । सर्व्वजिद्वासा
 ७ एकाहः स च महाव्रतसंज्ञकामस्तवसाध्यः तद्विधा-
 नादि तत्र संवत्सरं दीक्षा सप्ताहाभिपवः । तत्र तिस्रः
 षट् वा उपसदः । तथा च संवत्सरं दीक्षां कृत्वा तद्वृद्धिं
 सप्ताहा अभिपवं कृत्वा सप्ताहे अतीते मुत्या भवति तत्र
 च तिस्रः षट् वा उपसदः कार्याः । तत्र संवत्सरं दीक्षा-
 अग्निचयनवद्वा दीक्षा कार्या । स च अग्निष्टोमसंस्थेय
 एव । २क० सर्व्वजिति दक्षिणाभेदतद्विधानादि । अथश्च
 उक्थ्यकल्पः । उक्तानामभिजिदादीनां संज्ञान्तरम् ।

तत्र अभिजितो ज्योतिःसंज्ञा विश्वजितः विश्वज्योतिः-
संज्ञा । सर्वजितः सर्वज्योतिःसंज्ञा । तद्द्विज्याभेद-
विधानादि । एकथ्यसंस्थस्युत्थंस्किरात्संज्ञितसंज्ञः ।
साद्यसंज्ञाः ८, ९, १०, ११, १२, १३ पट् क्रतवोविहि-
ताः । ते च क्रमेणोत्तरत्वं दर्शिताः । तत्राद्ये ८ स्वर्ग-
कामपशुकामभ्रातृव्यातासंज्ञाधिकारः । द्वितीये साद्यसंज्ञे
दोषव्यधिगमप्रतिष्ठादादाकामानामधिकारः । अन्त-
र्कानाम साद्यस्कः तृतीयः १० तत्र कर्मादिना हीनस्य
तद्विद्वत्तिकासंज्ञाधिकारः । विश्वजिच्छिस्त्यास्यः ११
चतुर्थः । तस्मिन् दक्षिणाभेदः तत्र सर्वस्वप्रतिनिधि-
वैति दक्षिणोक्ता सर्वस्वप्रतिनिधिद्रव्याणोवस्तूनां यथा
धेनुङ्गासीरधान्यपलादिमानाहोष्यगुरुष्यादिद्रव्यासदो-
मिथुनभोपकरणसंज्ञानसंज्ञायाद्वारोहणगृहशय्या । तेन
सर्वस्वपदेनेषामेव अहणम् । वरनिर्वातनकामस्य श्यनो-
नाम १२ पञ्चमः साद्यस्कः । तत्र दक्षिणाऽऽखान-
सन्वदेवतादि । एकलिकनामा षष्ठः १३ साद्यस्कः । सर्वे-
षामेषां दीक्षायाः सद्यःक्रियमाणत्वात् साद्यस्कसंज्ञा ।
ब्राह्मस्तोमाश्चत्वार एकाहाः १४।१५।१६।१७विहिताः ।
इह त्रिपुररुपं पतितसावित्रीका ब्राह्मस्तोमोपगान्ये एते
कार्यास्तत्र लौकिकेऽग्नौ होमः । तेषां प्रथमे १४
ब्राह्मस्तोमं गाननभनकारिणां ब्राह्म्यानामधिकारः ।
नृगंसत्वेन निन्दितस्य द्वितीये एकथ्यसंस्थे १५ अधि-
कारः । कनिष्ठस्य तृतीये १६ । तथा च कनिष्ठं गृह-
पतिं कृत्वा स कार्यः । ज्येष्ठस्य अन्तप्रजनस्य स्यविरस्य
चतुर्थे १७ अधिकारः तादृशं गृहपतिं कृत्वा गार्हपत्ये
स कार्यः । तद्दत्त्वाविधानादि । ऊतब्राह्मस्तोमस्य व्यव-
हार्यता भवति । अन्ते ब्रह्मसंभवीर्यादाप्रतिष्ठाकामस्य
यात्नोऽप्यतन्निष्ठात्तकामस्य च कर्तव्यः अग्निहोम-
संस्थः अग्निहोमसंज्ञाहः १८ ।

१९० । तत्र द्रव्यदेवतासन्वविधानादाहुतम् । त्रिपु-
स्तोमका अग्निहोमसंस्थाः चत्वारः क्रतवोविहिताः । तत्र
अनिरुद्राप्रति मवनः प्रथमः १९ । तस्य ईसु यज्ञ इति
संज्ञा । हिरण्यदिकासस्य पामकामस्य वात्ताधिकारः ।
तत्र द्रव्यदेवतासन्वविधानादि । एकस्यतिष्ठतः द्वितीयः
२० । राजा संहिता ब्राह्मणाः यं ब्राह्मणं धर्मस्थापक-
रोनाद्रीदवीरन् तस्यात्ताधिकारः । इषसंज्ञा २१ स्तुतीयः ।
स च श्रेयसवत्कार्यः किन्तु न सद्य इति भेदः । स च
मरणकामकर्तव्यः । ईक० सर्वस्वस्युत्थः २२ एकाहः

क्रतुः जीवितकामस्य मर्तुकामस्य वात्ताधिकारः । तत्र-
सिद्धान्तदक्षिणा । तस्य द्रव्यदेवताविधानादि । अतिग-
पोहनीयास्तवः २३, २४, २५ क्रतवोविहिताः । तेषु
व्याद्यः सर्वस्तोमः २३ । द्वादशाहिकच्छन्दोमत्रयमध्ये
एकथ्यसंस्थे एतन्ने अहनी पृथक् कृत्वा द्वितीय-
तर्तीयौ २४, २५, अतिगपोहनीयौ कार्यौ । वाचस्तो-
माश्चत्वारः २६, २७, २८, २९ । आन्देस्ये चैषां विशेषः ।
अन्ते त्रिपुत्पद्दगसप्रदगैर्गतिनवत्यस्त्रिंशाख्याः
पट् ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, पृच्छस्तोमाः एकाह-
विशेषाविहिताः ।

३६० । तेषां विधानप्रकारसन्वदेवतादिकथनम् ।
अग्न्याधेयपुनराधेयान्निहोतदर्गपौर्णिमासदाक्षायायस्य
संज्ञाः ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, पट् एतिकर्मोमाः
क्रतवोविहिताः । तद्द्विधानादि ।

४२० । सप्तदशस्तोमकाः ४०, ४३, ४४, ४५, ४६, पञ्च
क्रतवोविहिताः तत्र पामकामस्य उपहव्यानामा ४२ अग्नि-
रुद्रः । मिथ्याभिगस्तस्यापि तत्राधिकारः । तद्द्विज्या-
विधानादि । स्वर्गकामस्य क्रतवेषः ४३ । तद्विधानप्रकार-
देवतासन्वकथनम् ।

४६० पशुसंस्थकामयोर्विश्वस्तोमः ४४ । तद्विधानादि ।
तीव्रसुतामकः ४५ एकथ्यसंस्थः क्रतुः । तीव्रसुति
सोमार्तिदेगेऽपि विशेषविधानम् । तत्र सोमार्तिपूतस्य
स्वराज्यात् प्रव्यामितस्य राज्ञः, दीर्घव्याधिगान्तिपाम-
प्रजापशुकामानाश्चाधिकारः । तद्विधानादि ।

५००० राज्यकामस्य राज्यस्य राट्संज्ञकः क्रतुः ४६
तद्विधानादि । सन्वाग्निहोमसंस्थः । सरेन्द्रपरियत्तः
ऋणभवत्कार्यः । विराडास्यः ४७ क्रतुः अज्ञाद्य-
कामस्य कर्तव्यः सरेन्द्रपरियत्तवत् आद्यन्तयोः आग्नेय-
पशुकः कार्यः । अपशदनासा ४८ एकाहः प्रजाति-
कामस्य विहितः । तद्विधानादि । पुनस्तोमनासा ४९
एकह उन्त्यसंस्थः । तत्र प्रतिपद्यदोषमिनिकामसा-
धिकारः तद्विज्यादि । पशुकामस्य चतुष्टोमनामको ५०,
५१ उद्भिद्वनभियो च एकाहौ ५२, ५३ दर्शपौर्ण-
मासवत् संहिताये तो फलसाधकौ । इपरिदिः ५४
तद्विधानादि । उद्भदा इना ततएव दिनाटारभ्याह्वेसासं-
मासं संवत्सरं वा प्रयच्छं इपरिदिर्विधेया । तद्विधा-
नादि । पूजाकामस्य अपचितनामको ५५, ५६, हो
यज्ञो विहितौ । तत्र राजस्त्वैर्विकस्य वाधिकारः । तद्वि-

धानादि । तत्र पूर्वस्य पक्षीतिमंज्ञा ५५ उच्यते ज्योतिः
 सञ्ज्ञा ५६ । तौ च साग्निचित्यौ सर्वाजिह्वदीक्षायुक्तौ च
 ११ क० तयोर्दक्षिणा । ऋषभगोपयौ ५७, ५८, द्वौ
 कृत्वा विहितौ तत्र अग्निष्टोमसंस्थे ऋषभे राज्ञोऽधिकारः
 तद्दक्षिणाभेदश्च । गोपया उक्त्वा प्रसंस्थः गमायुतदक्षिणाः
 तत्र वैश्वस्यान्येषां वा अधिकार इति मतद्वयम् । तद्विधा-
 नादि । मरुत्स्तोमनामा ५९ अत्र तत्र भाट्टाणां सखीनां
 वा गणभूतानामधिकारः । वैश्वस्तोमोक्तदक्षिणा । ऐन्द्राग्नि-
 कुलायानाम् ६० ऋतुः प्रजाकामपशुकामयोक्तत्वाधि-
 कारः । गोक्तदक्षिणा । तत्र च द्वयोर्भ्रातृः सख्यो-
 र्वाधिकारः न गणानाम् । राजकर्तव्यः उक्त्वा प्रसंस्थ
 इत्युक्तोमो ६१ विहितः । पुरोधाकामस्य इन्द्राग्नि-
 स्तोमः ६२ ऋतुः विहितः । सायुज्यकामगोः राजपुरोहित
 योरप्यत्वाधिकारः । तयोः पृथक् वा सह वाधिकार इति
 विकल्पः । पशुकामस्य अग्निष्टोमसंस्थौ विधनौ ६३, ६४
 नाम यज्ञौ विहितौ । अभिचारकामस्य पशुकामस्य वा तयो-
 रधिकारः तत्र पशुकामस्य सम्पन्ना लक्ष्मी, अभिचारकामस्य
 त्रिंशद्भावोदक्षिणेति भेदः । अभिचारकामस्य संदग्-
 वज्रौ ६५, ६६ द्वौ यज्ञौ विहितौ, तौ च इन्द्रभोभौ कर्त्त-
 व्यौ, तत्र वज्रः षोडशिसंस्थः कर्त्तव्यः तत्र विगेषोक्तिः ।
 संदग्नेन राजानसेवानिचरेत् न जनपदम् । वज्रेण
 जनपदमेवाभिचरेत् न राजानम् । वैपरीत्येन जेति मता-
 न्तरम् । अभिचारेण राजाद्युपशमं कृत्वा मारयित्वा
 वा आत्मगुह्याये ज्योतिष्टोमेन यजेतेति । इति सम्भवेद
 विहिता एकाहाः दक्षिणाः ।

२३ अ० ५ क० । तत्र १ क० । अहीनसंज्ञकयागानां
 द्वादश उपसदः, सामसमाप्यत्वञ्च । सुत्योपसद्विशेषोपदेशः
 दीक्षाभेदश्च न विहितः । तथा च सोत्यानि उपसदाञ्च
 दिनानि पारवण्यं दीक्षा । द्विरात्रावनिष्ठादशाह-
 वयन्तिसाध्यः यानाः अज्ञाना द्रव्युच्यते । तत्र पाठान्
 अतिरात्रस्याप्यहीना ज्ञानस्य इत्येकं यथावत् । अत्राहादिपु-
 द्गमरात्रादिजातिप्र निर्गोप्यत्वा इत्युक्तिः । द्वादशाह-
 कर्त्तव्यदशमस्य अत्राहादिपु कर्त्तव्योक्तिः । द्विरात्रा-
 दिपु सप्तमदक्षिणा चत्वारान्तरादधिक्यं दक्षिणा । तत्र
 दक्षिणादाने प्रत्यङ्गं समनाजेन देयतोक्तिः । अन्येऽ-
 वाशब्दानाम् । १३ श्वपोदग अतिरात्राः विहिताः । यथा
 तत्र षोडशिसंहरहितास्तत्वारः प्रथमा अतिरात्राः । तत्र
 प्रजातिकामस्य नवपशुदशसंज्ञः ? ज्येष्ठभ्रातृमत्याः स्त्रियाः

ज्येष्ठपुत्रस्य कर्त्तव्यः विपुवन्नामातिरात्रः २ । भ्रातृव्यातः
 गौर्नामातिरात्रः ३ । स्वर्गकामस्यारग्यकामस्य वा आयु-
 र्नामातिरात्रः ४ । इति प्रथमाः चत्वारः । ऋषिकामस्य
 ज्योतिष्टोमनामा ५ । पशुकामस्य विश्वजिज्ञाभा ६ । ब्रह्म-
 वर्चसकामस्य त्रिष्टोमनामा ७ । यीर्थकामस्य पञ्चदश-
 नामा ८ । अत्राद्यकामस्य भद्रदशनामा ९ । प्रतिशका-
 मस्य एकविंशनामा १० इति षट् अतिरात्रा विहिताः ।
 प्राप्नस्य प्राप्नस्यपशोर्भ्रंशे तज्जभकामस्य आभोयीभोऽतिरा-
 त्रः ११ । भ्रातृव्यवतोऽभिजिज्ञाभातिरात्रः १२ । भूतिभिक्षोः
 सर्वास्तोऽभोतिरात्रः १३ । इति तयोर्दश अतिरात्राः ।
 २४ क० । द्विसुत्यास्तयः अहीनाः । तत्र द्वितीयजन्मयथाः
 षोडशिसंहरहितौ द्वौ अतिरात्रौ । आर्षिप्रसवेत्-
 रथकापिवना इति तेषां संज्ञाः । द्वितीयं द्विरात्रसुकृत्य
 पूर्वकमेके दृच्छन्ति । पार्थक्याग्निष्टोमस्य स्थाने
 उक्तं कृत्वा नि । संस्थान्यत्वमात्रं धर्मास्तु तदीयाएव ।
 पुण्ड्राहोऽपि यः पुण्यहीन इव स्यात् तस्य आर्षिरसद्विरा-
 त्रेऽधिकारः । ? । प्रजाकामस्य चैत्ररथे २ । स्वर्गकामस्य
 पशुकामस्य वा कापिवनेऽधिकारः ३ । तिसुत्या अहीनाः
 गर्गादच्छन्दोमान्तर्वसुपराकाख्याः पञ्च ऋतवः । तत्र
 वैदे त्विरात्रे ? विष्टत्स्तोमयुक्ताः सर्वे अतिरात्राः
 तत्संस्थान्यत्वमात्रम् । तत्र राज्यकामस्य अधिकारः । पशु-
 कामस्य अन्तर्वसौ २ । स्वर्गकामस्य पराके ३ इति भेदः ।
 अतिचतुर्विंशजामदग्नायश्विष्टसंर्षेविश्वामित्राख्यास्तत्वारः
 चतुरहसाध्याः क्रतवो विहिताः । तत्र जामदग्नेः, चतुरहे
 पुष्टिकाभोऽधिकारी । तत्र विंशतिर्दीक्षाः । सर्वेषु उप-
 सदः पुरोडाशवत्त्वः स्युः । ३ क० तेषां विधानादि ।
 ४ क० । पञ्चाहसाध्याः त्रयः अहीनाः । तत्र प्रथमः देव-
 पञ्चाहसंज्ञकः पञ्चगारदीयः द्वितीयः तद्विधानादि व्रतवत्
 संज्ञकस्तृतीयः पञ्चाहः । तत्र ज्योतिर्गोपेक्षान्तं गौरायुः
 इति तत्रासका पञ्च एकाहाः । सर्वाजितऽत्रात्रा दोषा भवति ।
 तद्विधानदि । ५ क० । पञ्चहा अहीनास्तयः । ऋत-
 पदहः १ दृष्ट्याग्निभ्रातृयः २ विक्रतः ३ इति तेषां
 नाम । तेषु स्तोमविधानादि । सप्त सप्तहा अहीना वि-
 हिताः । तत्र चतुर्णां महाभ्रातृसुतम् भवति । चतुर्णां
 मध्ये तृतीयः पशुकामस्य भवति । इन्द्रमप्राहसंज्ञः पञ्चमः ।
 तत्र पञ्चमे सप्तहा द्वितीयादेकाहादारभ्य षडेकाहाः
 सुत्याहानि भवन्ति । तत्र ज्योतिर्गोः व्यायुः अभिजि-
 द्विश्वजित् सर्वजित् इत्येते षट् प्रत्येकं सप्तहाव्रताः

कार्याः । एवञ्च महाव्रतं सर्वाङ्गेषु भवति । सर्वस्वोत्तमः
 श्रेयाङ्गे ज्योतिर्गौरायुरभिजित् विश्वजित् सर्वजित्
 महाव्रतं सर्वस्वोभोऽतिरात्रः । जनकसप्तरात्रः षष्ठः
 सप्ताहः । तद्विधानादि । उत्तमे सप्तमे सप्ताहे
 षडह्यन्तरसामयुक्तपृष्ठाः ते च पृष्ठास्तोमाख्याः इत्येवं
 सप्त सप्ताहा अङ्गीना उक्ताः । तत्र विधानादि । अष्टसुत्ये
 अङ्गीने पाठिकात् षड्हादशसितात् महाव्रतम् भवति ।
 नवरात्रे त्रिकर्तृका ज्योतिः गौः आयुः इत्येतन्ना
 मकाः । नवरात्रे षड्हाद्विंशतिः ज्योतिः गौः आयुरित्येते
 एकाहा भवन्ति । तस्यैव प्रकारान्तरम् । तद्विधानादि ।
 दशरात्राश्चत्वारः । त्रिकर्तृक प्रथमः प्रतिष्ठाकामस्य ।
 तद्विधानादि । कोसुखविन्दो नाम द्वितीयः अभिषेक्य-
 माणस्य । पूर्वदशरात्रनामा तृतीयो दशरात्रः । तद्वि-
 धानादि । पशुकामस्य छन्दोमनामा चतुर्थो दश-
 रात्रः । पौण्डरीकनामा एकादशरात्रः तद्विधानादि ।
 २४ अ० ७ कर्णिकः । तत्र १ क० । द्वादशरात्रादीनि
 एकैकाहर्षद्या चत्वारिंशद्वात्रात्रानानि सत्वाणि उक्तानि ।
 तत्र च येन क्रमेण यान्यहानि उपदिष्टानि तानि तथैवा-
 धगम्यानि । तत्र आवापिकानामन्यः क्रमः औपदेशिकानान्तु
 उपदेशक्रमएव याच्यते । तत्रोपदिष्टाहर्व्यतिरिक्तानामङ्गा
 सावापकमोक्तिः । यथा अपूर्वमाषे सत्वे दशरात्रावापो-
 भवति स च भवन् पर एव भवति न पूर्वः । षट्
 पाठिकानि अहानि, चत्वारि छन्दोमानि अहानीति
 दशरात्रः । पृष्ठाः षडहः त्रयस्छन्दोमा अविवाक्योदयस्य
 इत्ययं वा दशरात्रो भवति । अथञ्च सर्वेषामङ्गामन्ते
 परोभवति । प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रादुत्तरने-
 काहार्थं भवति । एकाहं विना सत्रसंख्यापूरणे दशरात्रात्
 परं महाव्रतं भवतीत्यर्थः । महाव्रतादन्यत्र आवापानन्तरं
 दशरात्रात् पूर्वं भवति । यत्र षड्भिरहोभिर्विना न
 पूर्यते सत्रसंख्या तत्राभिप्लवः षडहार्थं पूरणो भवति ।
 अभिप्लवस्यादितः पञ्चाहानि । पञ्चाहार्थं, (पञ्चाहेन विना
 (संख्याऽपूरणे) । त्र्यहार्थं (त्र्यहेन विना सत्रसंख्याऽ-
 पूरणे) ज्योतिर्गौरायुः । ज्योतिरादीनां त्रिकर्तृका इति
 संज्ञा । चत्वारहार्थं (चत्वारहं विना सत्रसंख्याऽपूरणे) ।
 ज्योतिरादितिकम् महाव्रतञ्च । एतच्चतुष्कं पूरणं भवति ।
 द्व्यहार्थं (द्व्यहं विना सत्रसंख्याऽपूरणे) गौरायुश्च
 पूरणं भवति । सत्रस्याद्यन्तयोरतिरात्रः कार्यः प्राय-
 णीयोदयनीययोरन्तरात्वे आवापस्थानम् । यथा-

वापः क्रियते तस्य तयोरतिरात्रयोर्मध्ये करणं विहित-
 तम् । आवापानां समवायेन यत्र सत्रं पूर्यते तत्र यद्दु-
 यदस्यं तत्पूर्वं भवति । यथा एकोऽभिप्लवः षडहः
 अपरस्तस्यैव पञ्चाहः चत्वारहस्यहोद्यहो वा तत्र पञ्चा-
 हादेः पूर्वमावापः । इति सत्वावापोपयोगिनो परिभाषा ।
 द्वे तयोदशरात्रसत्वे । तत्र पृष्ठादशसितात् सर्वस्वोभ-
 संज्ञोऽतिरात्रो भवति । अयं भावः-सर्वेषु सत्त्रेषु द्वादशाह-
 धर्माविहिता अतस्तयोदशरात्रे सत्वे सकलोऽपि द्वाद-
 शाहो भवति, एकमहर्वाशेष्यते । तत्र पृष्ठात् परः सर्व-
 स्वोभोऽतिरात्रः कार्यः । तथाच १ प्रथमदिने प्राय-
 णीयातिरात्रः, ततो द्वितीयादिषु षट्सु दिनेषु सप्त-
 माहानेषु पृष्ठाः षडहः, अष्टमे सर्वस्वोभोऽतिरात्रः, नव-
 मादिषु चतुर्षु छन्दोमाश्चत्वारः, तयोदशे उदयनीयाति-
 रात्र इत्येवं क्रमः, एवमन्यत्रापि । द्वितीये तयोदशरात्रे तु
 दशरात्रादुत्तरं महाव्रतमिति भेदः । सम्भार्यतृतीयतयो-
 दशरात्रस्य गवामयनवत् सम्भारणप्रकारः । चतुर्दशरात्राणि
 त्रीणि सत्वाणि । तेषां विधानादि । तत्रानिमे विवाहोदक-
 तस्यसंशयितानामधिकारः । षड्दशरात्राणि चत्वारि ।
 तद्विधानादि सप्तदशरात्रे अष्टादशरात्रे एकोनविंशरात्रे
 विंशतिरात्रे च एवमेवावपनपूर्तिः । २० षोडशरात्रा-
 दिषु चतुर्षु आवापप्रकारः । तत्र षोडशरात्रे प्रायणीयात्
 त्रिकर्तृकाः दशरात्रोत्तरं व्रतञ्च । सप्तदशरात्रे प्रायणीयात्
 पञ्चाहः । अष्टादशरात्रे प्रायणीयात् षडहः, एकोन-
 विंशरात्रे प्रायणीयात् षडहोदशरात्रोत्तरं व्रतञ्च ।
 इत्येवमावापोक्त्या विधानप्रकारः । एकविंशतिरात्रौ अपो-
 ष्यको द्वौ अतिरात्रौ । तत्रावापप्रकारः । तद्विधानादि ।
 अद्वाद्यकामस्य द्वाविंशतिरात्रौ विहितः । तद्विधानादि ।
 प्रतिष्ठाकामस्य त्रयोविंशतिरात्रौ विहितः । प्रजाकामस्य
 पशुकामस्य च चतुर्विंशतिरात्रौ विहितः । तच्च द्विविधं
 तत्र प्रथमस्य विधानादि । द्वितीयस्य संसदसंज्ञा । तत्र
 विधानादि । अद्वाद्यकामस्य पञ्चविंशतिरात्रं, प्रतिष्ठा-
 कामस्य षड्विंशतिरात्रम्, ऋद्धिकामस्य सप्तविंशति-
 रात्रम्, प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा अष्टाविंशतिरात्रम्,
 द्वाविंशद्वात्रञ्च विहितम् । तेषां क्रमयो विधानानि ।
 एकोनत्रिंशद्वात्रस्य त्रिंशद्वात्रस्य एकत्रिंशद्वात्रस्य द्वाविंश-
 द्वात्रस्य च विधानादि । त्र्यस्त्रिंशद्वात्रस्य त्रयो भेदास्तोषां
 विधानादि । चतुस्त्रिंशद्वात्रमारभ्य आ चत्वारिंशद्वात्रात्
 सप्तानि सत्राणि आवापक्रमेण पूर्याणि । तत्र च विशेषः

अन्नाद्यकामस्य चतुस्त्रिंशद्भ्याम् प्रतिष्ठाकामस्य षट्त्रिंशद्भ्याम् सप्तत्रिंशद्भ्याम् प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा अष्टात्रिंशद्भ्याम् चत्वारिंशद्भ्याम् सत्वं विहितम् । एकाक्षपञ्चाशद्भ्याम् सप्त सत्वाणि विहितानि । तत्र प्रथमस्य विधितिसंज्ञा । तद्विधानादि । द्वितीयस्य यथा तिरात्संज्ञा तद्विधानादि । अङ्गनाभ्यङ्गनीयम् तृतीयं, विहित्तु मध्ये आत्मानं विख्यापयितुमस्मात्त्वाधिकारः । तद्विधानादि । संवत्सरमितं नाम चतुर्थं तद्विधानादि । ३० । प्रजातिकामस्य विहितस्य एकषष्टितानस्य एतत् समानतया विधानादिप्रसङ्गाद्भक्तम् । सवितः ककुभः पञ्चमः तद्विधानादि । तत्र प्रजातिकामस्याधिकारः । षडसप्तमयोः सामान्यतोविधानादि । शतरात्रस्य विधानादि । तत्र विधाने विकल्पः ।

४० । तत्र सवनमन्त्र्यादिहोमविधानादि । संवत्सरप्रभृतिसत्रे गवामयनधर्मादिदेशः । आदित्यानामयनसंज्ञकसत्रस्य विधानादि । आदित्यानामयनवत् अङ्कुरसामयनं कार्यं तत्र विशेषः । इतिवातवतोरयनसंज्ञकस्य विधानादि । ऋगुपायिनामयनसंज्ञकस्य कालविधानादि । तत्र सत्यास्यानेषु सोमोपनहनादिविषयः । सप्तसत्रसंज्ञस्य सत्वस्य भेदविधानादि तत्र गवामयनधर्मादिदेशः ।

५० । तापश्चितनामसत्वस्य विधानादि । महतापश्चितनामसत्वस्य विधानादि । अङ्गकतापश्चितनामसत्वस्य, सहस्रसाव्याग्निसत्वस्य च विधानादि । त्रिसंवत्सरसत्वस्य विधानादि । महासत्वसंज्ञकस्य विधानादि । प्रजापतिसत्वसंज्ञस्य द्वादशसंवत्सरसाध्यस्य विधानादि । षट्त्रिंशद्वत्सरसाध्यस्य शत्र्यानामयनसंज्ञकस्य विधानादि । शतसंवत्सरसाध्यस्य साध्यानामयनसंज्ञकस्य विधानादि । सहस्रसंवत्सरसाध्यस्य विश्वसृजामयननामसत्वस्य विधानादि । तस्य च गौर्या हत्या सहस्रदिनसाध्यता तेन सहस्रसुव्यमेतत् सत्वमित्युच्येयम् । सारस्वतसत्वाणां विधानादि । यात्सत्वनाम सत्रम् । ऋषभेनाधिकं गभेषीनां वत्सवतीणां प्रथमगर्भाणां शतं सहस्रप्रणयारण्ये उत्सृजेत् तासां सहस्रप्रणे इदं सत्रं समाप्यते स्त्रीवत्सुमानां दोहनाभावे क्षिप्रं वर्षमानानां तासां सहस्रप्रणं सम्पद्यते इत्युक्तिः । सारस्वतस्य दीक्षाकालदेशादि यथा चेतृशुकसप्तम्याम् अरस्वतोविनयने स्थाने दीक्षा । सारस्वती नाम प्रत्यङ्गोता नदी प्रवहति । तस्याः प्राकृष्याद्भागो सर्वलोका प्रत्यङ्गौ मध्यमस्तु भागः भूम्यन्तनिमग्नः प्रवहति नासौ

केनचिदुदृश्यते तत्स्थानं विनयनस्यच्यते तत्र प्रभासस्थानमिति साधवाचार्यः । तत्र दीक्षाविधानादिप्रकारः । ६० । तदीयाङ्गविधानादि । सरस्वतीहवद्वह्योः सक्रमे तद्विधानादि । अण्वक्षयणे (सरस्वत्या उपपत्तिस्थाने) अग्नये कामायेर्षिर्विहिता तत्र कारपचदेशभेदे यजमानावभ्यस्यज्ञानम् । उदयसर्माया इष्टस्थाने कार्या । पृथग्यमनीयरहितानि स्वरस्वतानि त्रीणि सत्वाण्युक्ताः । पूर्वोक्तसहस्राप्रणे षड्दशप्रणये सर्वासां गवां हानौ वा एतत् सत्रं समाप्यते इत्युक्तिः । तत्र पञ्चमाष्वरतिरात्रैरिद्धा सत्रं समाप्यमित्युक्तिः । तत्र सहस्रप्रणे तदेव दत्त्वा सत्वसमाप्तिः । षड्दशप्रणये आयुःसंज्ञातिरात्रं कृत्वा, सर्वहानौ तु विश्वजित्सुत्रं कृत्वा समापयेत् इति भेदः । उभयथाऽपि उद्योतिष्टोमं कृत्वा वेति पञ्चान्नरम् । इति प्रथमसारस्वतम् । द्वितीयं इतिवातवतोरयनवत् कार्यं तद्विधानादि । तत्र तिथिक्रयद्विगोरस्यविशेषविधानम् । शुक्लज्वायोर्विशेषविधानादि । तृतीये सारस्वते विश्वजित्भिजितोर्विधानादि । ऋत्विजाऽऽचार्येण वा तत्र दार्पहतं नाम सत्वं कार्यम् । तत्र अरण्ये उत्सृष्टागावः संवत्सरं, द्वितीयसंवत्सरं विगतोदके स्थाने रक्षणीयाः । सरस्वतीतीरे नेतव्यमानाम पुराणा यामाः सन्ति, तत्राग्न्याधानमारम्भणीयं, कुरुतेने परीणत्स्यते अत्यारम्भणीयम् । ततस्मृतीयवत्परे परीणत्स्यते दर्शपौर्णमासान् कुर्यात् । अर्वागर्षविधानादि । दृषद्वतीतीरेषागल्य यजुनायामवभ्यस्यज्ञानम् तत्र स्थाने मन्त्रपाठे विशेषः । ७० । सत्वस्य वैशाखस्य वा शुक्लपञ्चम्यां द्वादशवर्षनाम सारस्वतं सत्वं कार्यम् । तस्य दीक्षाविधानादि । तत्रैकवर्षसाध्यं तत्र वर्षपर्यन्तकर्त्तव्योपदेशः । दार्पहतवद्विद्यतोकेऽवभ्यस्यज्ञानम् । भरतद्वादगाहादिः द्वादगाहभेदः तद्विधानादि । उत्सृष्टेषु गवामयनविकल्पविधानम् । २५ अ० १४० । तत्र अङ्गवेगुण्यदेशोपयमार्यं प्रायश्चित्तविधानम् । तत्र प्रायश्चित्तगन्धार्यस्तु प्रपूर्वसायतेर्भावे षड् प्रायोधिनाशः स च विध्यतिक्रमदोषः तस्य चित्तं सन्धानं चितधातोर्भावे क्तः विसं धातुनामनेकार्णत्यात् सन्धानमित्युच्यते । प्रायस्य विध्यतिक्रमदोषस्य चित्तं सन्धानम् “प्रायस्य चित्तिचित्तयोः” इति “पारस्करप्रभृतीनीति” पा० वा० सुट् । तत्र विनाशकानएव कार्यमिति पूर्वपक्षे “आगन्तुकामान्ने निवेशः” इति न्यायेन सर्वकार्यान्ते कार्यमिति सिद्धान्तो

गौणः । निमित्तकाले एव कर्त्तव्यतेति मुख्यविज्ञानः तत्-
कालाकरणेऽन्ते करणमिति तस्य गौणकालताव्यपस्थापनम् ।
अनादेशे सर्वत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिहोमः । आदेश
विशेषे तु यथादिष्टं करणीयम् । यथा “प्रणीताः
स्वादा अभिष्टयेदिति” यजु० ५, २८, प्रणीताभिर्मर्शनमेव
प्रायश्चित्तम् । महाव्याहृतिहोमेश्च विशेषः । हौत्रिके
(अग्नौ दीदिते) कर्मणि उपघाते गार्हपत्येऽग्नौ भूःस्वाहेति
प्रा० होमः अयमग्निदेवतः । स च अनादिष्टकर्त्तृकत्वात्
ब्रह्मणा कार्यः । ब्रह्मधरणात् प्राक्निमित्ते जाते ब्रह्मधर-
णात् प्राक् व्याहृतिहोमाय ब्रह्मान्तरं दत्त्वा तेन कारयि-
तव्यम् । अब्रह्मधरणेऽग्नौ होमादौ तु स्वयं कार्यः ।
सोमे तु कालाहुतिभिरस्य समुच्चयः । यजुर्वेदोक्तकर्म्मोप-
घाते दक्षिणाग्नौ भुवःस्वाहेति प्रा० होमः कार्यः स च
प्राग्वत् ब्रह्मणैव कार्यः । सोमे तु तत्रापि आग्नीध्राये
भुवः स्वाहेति होम इति भेदः । तस्य वायुदेवता । साम-
वेदविहितकर्म्मोपघाते आहवनीयेऽग्नौ स्वःस्वाहेति
प्रा० होमः स च सूर्यदेवतः । चतुष्टयहोतानि सर्वत्र ।
सर्ववेदोक्तकर्म्मोपघाते व्यस्तस्त्रिभिः समस्तो न भूर्भुवः
स्वःस्वाहेत्येकेनेति चतुर्वारहोमः कार्यः । अयाचाग्ने
इत्याद्याभिः पञ्चभिः प्रत्येकमाहवनीये पञ्चाहुतिरूपः
सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकोहोमः । अधिज्ञाते आनादौ
कर्म्मणि व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमायत्वारः कार्याः ।
तथा हि यत् अग्नौ दीदित्वादिना विशेष्यहोनास्ति अथ च
स्मृतिरूपलभ्यते । यथा यज्ञोपवीताना वङ्गशिखेन दक्षिण-
पाणिना पश्चिमपाणिना कर्म कर्त्तव्यमित्यादि स्मृति-
विहितं यज्ञोपवीतधारणादि । तस्य कर्त्तव्योपघाते
व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमचतुष्टयं प्रायश्चित्तं कार्यम् ।
तदन्ते च याजुषेः प्रागुक्तं सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकं पञ्चवा-
हुतिरूपं सर्वत्र ज्ञातेऽभिज्ञाते निमित्ते वा करणीयम् ।
अत्रायं सम्प्रदायभेदः । भूरिति गार्हपत्ये, भुव इति
दक्षिणाग्नौ, स्वरिति आहवनीये भूर्भुवः स्वरिति, सर्वप्रा-
यश्चित्तसंज्ञकपञ्चाहुतिहोमश्च आहवनीये इति याज्ञिक
वास्तुदेव भट्टाः । भूरित्याद्याहुतिनवकमाहवनीये एवेति सम्प्र-
दायकारिकाकारो । महापितृयज्ञे, दक्षिणाग्नौ अथ
अधेऽपस्त्रेव, गतश्चिद्वे परिश्रित्तु । तत्रैवकास्तु च चतु-
ष्टययाग्नौ” इति कर्कः । अथ कर्मविशेषेषु प्रायश्चित्तभेदाः
७क० ८६० पर्यन्तेषु उक्ताः । ७क० ८६० उक्तादौ
कर्मसमाप्ततः पूर्वं यजमाने स्मृतं तदैव कर्मसमाप्तिर्भव-

त्येकः पक्षः ऋत्विगादिभिः शेषं समाप्यमित्यपरः पक्षः ।
तत् कर्मसमाप्तावपि उत्तरक्रियाविशेषोविहितः ।
८क० उपकृतपशुपलायनादौ प्रायश्चित्तभेदः । ततो-
ऽन्येऽपि उच्यते । ९क० । अस्थिचयनप्रकारादि ।
१०क० । सत्वविशेषकरणार्थं कृते उच्यते देवात्तदकरणे
विश्वजिज्ञासकनातिरात्रेण यजेत् । सत्वाद्यर्थं कृतदेवाणां
यदि देवानुमातुषाहा निमित्तात् वासिकृते दीक्षाभात्
कृते वा सत्त्वं स्वामिनः सत्त्वं न समापयामाति बुद्धिर्जायते
तदा सोमेनोपलक्षितं साधारणं धान्यहृतादिकं पुत्रादिभ्यः
पृथगात्मीयं कृत्वा सर्वस्वदक्षिणेन विश्वजिताऽतिरात्रेण
यजेत् । स च सोमे क्रीतएव भवति नाकृते इति
ताण्ड्ये स्थितम् । क्रीतेऽकृते वा सोमे विश्वजिह्वयतीति
स्वमतम् । अध्वर्युप्रभृतोनां देवात् स्वस्वकार्याकरणे
अदक्षिणं कर्म समाप्य पुनरन्यवरणपूर्वकं यागारम्भः ।
तत्र दिवभेदे विशेषः । दक्षिणस्य पत्नी चेत् रजस्वला तदा
दीक्षाहृतादिनिधाय सिकतासु आ रक्त-
स्त्रयात् आसीत । सुत्यासु वस्त्रमानासु सिकतासु प-
विशेत् । प्रातःसायञ्च वेदिसमीपे सिकतासु व तिष्ठेत् ।
चतुर्थेऽहनि गोमूत्रमिश्रोदकेन आसितं स्नानं विधाय
वासो धृत्वा साक्षिपातिकं कुर्यात् नाराडुपकारकम् ।
आराडुपकारकं च दीक्षणां यभूयुक्ते खनादि । प्रहृता-
यास्तु दयरात्रादूर्ध्वं स्नानादि । गर्भिणी न दीक्षयेदिति
तद्दीक्षानिषेधः इति मतान्तरम् । “अयज्ञियाः गर्भा”
इति श्रुतेः अतुवन्ध्याप्रकरणेऽयत्वात् निषेधस्य तद्विषय-
त्वेन गर्भयत्ना अपि दीक्षाधिकारः इति स्वमत-
सक्तम् । दक्षिणस्य दुःस्वप्नादिदृशनादिप्रायश्चित्तविशेषः ।
चमसस्य पीतापीतत्वविषये प्रायश्चित्तम् । सोमस्योपरि मेघ-
वर्षणे भजाभक्षनिर्णयपूर्वकं तत्र प्रायश्चित्तम् । चमस-
दोषे द्रोणकलसशोधे च प्रायश्चित्तम् । अभिभेदने होम-
भेदः प्रायश्चित्तम् ।

सोमापहरणे, अव्यक्तरागपुण्यानि तृणानि सोमकार्ये निधाय
अभिषवं कुर्यात् । बह्वकालानखादिदृष्टस्य वल्लीरूपा,
अङ्कुरा जायमाना श्येनहृत्सिन्धु, च्यतं तत्, श्यामकान्,
शोभसदृशान् लताविशेषान् पूनीकान्, अक्षुण्डूर्वा अव्यक्तरा-
गा दूर्वा हरितकृशान् अशुष्कान् दर्भान् वा पूर्वपूर्वा-
भान् उत्तरोत्तरान् प्रतिनिधयाभिषुण्णयात् । तत्र गोदानं
प्रायश्चित्तं कृत्वा उक्तद्रव्येण यागहोमापनम् । तत्र च अव-
श्यान्ते पुनः यज्ञः करणीयः, सोमकलसभेदे ब्रह्मसाम

पाठ. प्रायश्चित्तम् इति विकल्पः । अभिव्यवचर्माणि प्रकृ-
त्यादिमात्रसोमरसनाभे जलादिना तस्य वर्द्धनेन कलसमा-
पूर्थं द्रोणकलसपूरणं सम्पाद्यम् । सोमेऽनुलभ्यमाने यत्किञ्चि-
द्विगतसामोय पुनः यज्ञः । तत्र गोदानं प्रायश्चित्तम् ।
१२क० । सोमातिरेके आद्यादिसवनभेदे प्रायश्चित्तभेदः ।
दोक्षितस्य रोगे द्रोणकलसे उपानां शुण्ठीपिप्यल्यादीनां
मध्ये येने च्छेत् तेन भिषक् विचिकित्सेत् नाम्येन । तस्य
विधानादि । उच्चरितस्यापि रोगशान्तिं यावत् प्राग्बहिर्हितदेश
एव वासोनाम्यत् । प्रातःसवने च तस्य मन्त्रविशेषेणाभि-
षेकप्रकारः । एवं दीक्षितं सर्वं ऋत्विजः सवनान्तेषु स्पृशे-
युः । तत्र यजमानस्य मन्त्रभेदेन स्पर्शः । तत्र मरणे तस्य
दाहविशेषं कृत्वा दोक्षितस्यास्थीनि कृष्णाजिने बद्धा
ऋतस्यैव पत्न्यापि स्वकर्म पतिकर्म च कुर्यात् । पत्नी-
मरणेऽप्येवम् इति पञ्चान्तरम् । तस्य भ्रातृादिकं नेदि-
धिनं दीक्षयित्वा सत्रस्य समापनम् इति मतान्तरम् ।
स्मरते मरणे एव कर्मसमाप्तिः । उभयपक्षेऽपि । तत्र
प्रायश्चित्तविधानादि ।
१४क० । उच्छाभरणदिने यजमानमरणे विशेषविधान-
प्रायश्चित्तानि । मत्तदीक्षामध्ये मरणेऽपि उक्तसोमादि-
कर्मान्तरकारणाय दीक्षितस्य तत्कर्मफलं भवति दीक्षि-
तस्य भ्रात्रादेरेव प्रकृतकृतफलप्राप्तिरिति मतान्तरम् ।
याग्निना नेदिधना पुत्रादिना स्वकीयेऽग्निषु स्वकीयेन
द्रव्येषातुष्टितस्य साग्निवत्यादिककृतोः नेदिधमय फलं
प्रकृतकृतफलं तु ऋतयजमानस्येति स्मरतम् । तत्र
उपदीक्षां स्वेष्वग्निषु नखनिखन्तनावधि द्वादशान्तं साक्षि-
पातिकं कुर्यात् । यद्यनाहिताग्निर्नेदिधी तदा सतिष्णा-
मयाग्निषु करणं तत्र च वैश्वानरनिर्वापः प्रायश्चित्तम् ।
एकराजकयोरपर्वतान्तरंऽनद्यान्तरे समाभदेशे यजमानयोः
यज्ञकरणे सोमसप्तो भवति । तथा च द्वौ यजमानौ
चेत् मिथो वैरिणो मभकाले एकस्मिन् देशे, गिरि-
नद्यादिव्यवधानं यिना यागार्थं सोममेककालं सुततः
तदा समेत्य सवनात् संसव इत्युच्यते । तत्र सर्वं
कर्म सत्वरं कार्यम् । परयज्ञापेक्षया स्वयज्ञे संस्थाधिक्य-
मिच्छन् सत्वरं सर्वं कार्यं कुर्यात् । तद्विधानादि । भिन्न-
देशकात्वादौ पर्वताद्यान्तरे प्रांतौ च न संसव इति
भेदः । संसवविषयस्य होत्रादिभिस्त्वसदृशमरणकामैः
कर्तव्यकर्मविशेषविधानम् । यथा होत्रा होतुः अध्व-
र्युः आध्वर्योः यजमानेन यजमानस्येत्वादिक्रमेण मरण-

मिच्छता तत्कर्म कार्यम् । अथ च यज्ञः एकदिनमर-
णस्यदेशे परस्परद्वेषे भवति अन्त्यतरस्य द्वेषाभावे उक्तदेशतो-
दूरत्वे च न सम्भवति । उक्तानामेकतरेण तथातुष्टिते एक-
तरस्य मरणे । स्वस्वयज्ञान्तर्गता अध्वर्युः तदीयकर्मा-
शेषं स्वरणपूर्वकं कुर्युः न वरणान्तरमपेक्षते । सोमादि-
दाहे प्रतिनिधिना कर्म समापयेयुः । पञ्चगोदानं दत्त्वा
यज्ञसमापनम् । द्वादश्या रात्रेः प्राक् तथाभूते दोषे
पुनर्यज्ञारम्भः उत्तरन्तु पञ्चगोदानमात्रदक्षिणा प्राय-
श्चित्तमिति मतान्तरम् । मङ्गलपत्रं विहितकर्माधिकारात्
अनादेशे सर्वत्र प्रायश्चित्तसोमे तस्यैवाधिकारः । अत्र ह्येके
तु अग्निहोत्रादौ यजमानाधिकारः इत्युक्तं प्राक् ।
२६ अ० ६क० कश्चिद्दकाः प्रवर्ग्यापयोगिमहाधीरसम्भार-
णकर्मप्रतिपादिकाः । यथा ऋत्विपण्डसच्यं वल्मीकलोष्टं
न्युक्करोत्स्वातां ऋत्विक्तां पूतिकावताविशेषं गवेधकाः
(जलसन्निहितमहादण्डजानि शुक्लानि फलाणि) इत्येतान्
सम्भारान् प्राक् संस्थान् उदकं संस्थान् वा कृत्वा कृष्णा-
जिनम् वक्ष्यमाणवक्ष्यणम्, अग्निम् (कुहालम्) उत्तरतो निद-
ध्यात् । तेषामादानविधानादिमन्त्राः । ऋत्विक्त्वा अति-
चिक्रणा भाण्डादिनिर्माणयोग्या कर्मकारसंस्कृतैव ऋत्विक्ते ।
तथाभूतऋदः कृष्णाजिने उत्तरतो निधानम् । दक्षिण-
तश्च कृष्णाजिने वल्मीकलोष्टस्य । कृष्णाजिनं परिगृह्य
पञ्चारत्नप्रमाणं समचतुरस्रं भूभागं प्राग्हारं कृत्वा सप्त
भूषंकारान् कृत्वा सिकतोपकिरणे परिहृते उक्त-
स्थाने कृष्णाजिनस्थान् सम्भारान् निदध्यात् । उक्ते-
स्थाने जलैरभ्यक्षणे सम्भारैः संसर्गे च मन्त्राः । ततो-
ऽध्वर्युः गवेधका अजापयश्च पृथक् निधाय वल्मीक-
लोष्टादिभिः सह ऋत्विपण्डं मिश्रयेत् । ततो महा-
वीरं कार्यम् । तत्स्वरूपं प्रादेशमात्रसूक्तं मासेचनवन्तं
(गर्त्तवन्तम्) मध्यदेशं सह चित्तमिखलम् (उत्सृज्यवत्
सुटिपहणयोग्यम्) । मेखलाया उर्द्धुं त्र्यङ्गुलम्
(प्रादेशमात्रस्योपरिभागे त्र्यङ्गुलम्) परिशेष्य ततो
ऽध्वर्युः । मेखला कार्या । “मखस्य शिर” इति मन्त्रेण
निष्पन्नमहावारस्पर्शनम् । अनेनैव मन्त्रेण तदादान-
संपात्त्येके । एवमितरौ महावीरौ कुर्यात् । आभिसर्ग-
नानन्तरं सर्वेषां भूमौ निधानम् । सुड्मुखजती पितृने
(देहजपात्) रोहिणिकपाले वक्ष्यमाणहराहाशकपाले
वर्षले सर्वं समापे भूमौ निधाय । उपशायाम् (तद्विधिं
ऋदम्) प्रायश्चित्तार्थं निदध्यात् । “मखाय त्वेति मन्त्रेण”

नवेधुकाभिः स्रज्जणीकुर्यात् । दक्षिणाग्निनादीप्तेन अथ
पुरीषेण “अथस्य त्वेति” तस्याः ऋदोधूपनम् । उखावत्-
प्रदाहनादि । चतुरस्रमण्डलं खात्वा तत्र अण्डम् (पाक-
साधनमिन्धनादि) आस्तीये तत्र त्रीन् महा-
वीरान् न्युज्जोक्तान् निधाय पिन्वने (दोहनपात्रे)
रौहिणकपात्रे च न्युज्जे निधाय पुनः अण्डेषावच्छाद्य
दक्षिणाग्निना दीपयेत् । “ऋजवे त्वेति” मन्त्रेण पक्वां
ऋदुदरेत् दिव्यं प्रदाह्नोद्गारौ कार्षीं । ततश्चानि
अजापयसावसिञ्चेत् । तूष्णीं पिन्वनादीनां करणाभि-
मर्शनस्रज्जणधूपनप्रदहनोद्गारणावसेचनादि कुर्यात् ।

२क० महावीरसुक्ता प्रवर्ग्य चरणप्रकारः । यथा प्रत्यहं
सायंप्रातः प्रागुपसदः प्रवर्ग्य चरणं कार्यम् । अर्पिचत-
द्वारे प्रवर्ग्य चरणम् । पत्नीसन्निधावपि तथा तस्य दर्शनं
न कार्यम् । वैदिकश्रद्धातुक्तिस्तत्र कार्या । प्रलयनरा-
भावात् यावदुक्तं तावदेवात्र भवति नाधिकम् । अत्र
धर्मसम्बन्धिपात्रमौदुम्बरम् मानसूत्रं भौञ्जं त्विष्टत् । तत्र
विशेषः यजमानस्कन्धप्रमाणपादाया औदुम्बर्या आसन्द्या
यास्त्वजं वल्लजत्वं बभ्रनरञ्जुर्भवति ।

गार्हपत्य पूर्व्वेण प्रागपकृशानास्तार्यं तेषु पात्रासादनं
इन्द्रशः कार्यम् । पात्राणि तु उपसंयमनीं महावीरं,
पराशासो, पिन्वने, रौहिणकपात्रे, रौहिणहवन्यौ ।
अनुत्कीर्णं स्ववौ, स्यूषामयूषम्, छट्टी, शतमाने, विंशतिं
सुभ्रप्रलवान्, प्रादेशमात्रान् विकङ्कतशकलान्, सुवं
सुभ्रवंदम्, धवित्वाण, परिधोन्, रञ्जुसन्दानमा-
सन्दाम् कृष्णाजिनमभ्रम्, खराध्याः सिकता अर्थ-
वञ्च, पाठक्रमेणैवासादयेत् । तत्र बाहुप्रमाणा औद-
म्बरी उपसंयमनी । महासखा प्रचरणीया सुक् ।
परीशासौ संदशःकारौ, स्थणा गर्वन्धानार्थः स्तम्भभेटः ।
मयूषः अजाबन्धनार्थः शङ्करुपः कीलकः । छट्टी उप-
वेधौ औदुम्बरी । एकं रजतरत्तिकाशतमानं, द्वितीयं
स्वर्णरत्तिकाशतमानम् इति द्वे शतमाने । औदुम्बरणा-
रत्तिमात्रः सुवः । वेदोसुभ्रमयः । धुमोत्वेभिरिति धवि-
त्वाणि कृष्णाजिनखण्डनिर्मितानि दण्डवन्नि त्रीणि
व्यजनानि । सन्दानं दोहनपात्रे गोपादवन्धनार्था अज-
बन्धनार्था च रञ्जुः । अर्थवत् प्रयोजनोपयोनि अन्यदपि
इन्द्रश आसादयेत् । प्रयोजनवद्द्वयञ्च स्फुरः पविले-
अग्निहोत्रहवनी आञ्जस्यहो प्रभूतमाञ्जं, शूर्पं, पात्नी-
पिटम्, उपसर्जनोपात्रम्, उपशवा, इतरौ महावीरौ,

च । होत्रपटनं भौञ्जं कार्यम् औदुम्बरी समिदि-
त्यादि इन्द्रश आसादयेत् । प्रोक्षणीः संस्कृत्य उखाव
प्रक्षणोऽनुज्ञाकरणम् । होत्रादिप्रेषणञ्च “यमाय त्विति,
मन्त्रेण प्रतिमन्त्रम् उक्तद्रव्याणां प्रत्येकं प्रोक्षणं राशीकृत्य
च तूष्णीं प्रोक्षणञ्च कार्यम् । शाखायाः पूर्व्वदारेण स्यूषां
मयूषं च निष्कास्य, शाखाया दक्षिणस्यां होत्रः सन्दर्शने
निखननम्, (गार्हपत्यासमीपे उपविष्टो होता यत्र
निखातां स्यूषां मयूषं च पश्यति तादृशं स्थानं
होत्रसन्दर्शनम्) । गार्हपत्याहवनीयोरुत्तरतः खर-
निवापः । दक्षिणतश्च भित्तिलग्नसुच्छिष्टखरनिवापः
कार्यः । आहवनीयं पूर्व्वेण सखाडासन्दीं पय्याहृत्य
दक्षिणतः प्राचीमासादयेत् । राजासन्द्या उत्तरतः कृष्णा-
जिनमथासृणाति तच्चिन्नशुभ्रपयये निदध्यात् महा-
वीरौ चाच्छादयेद्वेति । स्यूषादिनिर्हरणानि अर्धशु-
रन्यो वा कुर्यात् । “देवस्य त्वेति” मन्त्रेण एतेषामञ्जनं
होता कुर्यात् । महावीरमाञ्जं च संस्कृत्य “पृथिव्याः
संस्पृश” इति मन्त्रेण रजतशतरत्तिकामानं सिकतामध्ये
प्रवेशयेत् । २क० शुक्रं मार्येति प्रस्तोतुः प्रेषणम् । पत्नी-
शिर आच्छादनम् । संधीदस्तेति यदाऽऽज्यं संस्कृत्य होता
वक्ति तदा सुभ्रप्रलवान् शरेणकापरितोभवानि शरह-
णाभि मध्यमोटनेन द्विगुणं कृतानादास्य प्रतिदिशं सिक-
तासु निदध्यात् । तेषु सुभ्रप्रलवेषु संस्कृतं प्रचरणीयं
महावीरं एत पश्याम् “अर्चिरधीति” मन्त्रेण निदध्यात् ।
महावीरस्योपरि प्रादेशधारकं यजमानम् “अनाष्टेति”
मन्त्रं वाचयेत् । प्रतिदिशं वा तुया वाचनमिति विकल्पः ।
दक्षिणत उत्तानं पाणिं यजमानोनिदध्यात् । “मनोरथं ति”
मन्त्रेण महावीरस्योत्तरतः प्रादेशनिधानम् । महावीरं
परितः भस्मतेपं कृत्वा गार्हपत्याङ्गारैः उपवेसाभ्यां
महावीरं “मरुद्भिरिति” परिकीर्य (महावीरस्य सख्यतो
निरन्तरानङ्गारान् निधाय) । अङ्गारैः विकङ्कतशकलैश्च
प्रागुदग्भिः त्रयोदशभिः “स्वाहामरुद्भिरिति” मन्त्रेण
परिचययेत् । तेषां त्रयोदशानां मध्ये प्रतिदिशं त्रीन्
त्रीन् स्थापयेत् तत्र द्वौ द्वौ समन्त्रकमेकं तूष्णीं तयोरुपरि
इत्येवं प्रामादिषु चतुर्षु दिक्षु स्थापितानां द्वादशानाम-
धिकमेकं दक्षिणतः स्थापयेत् स्थापनक्रमेणैव अण्डञ्च ।
सुवर्णशतरत्तिकामानेन “दिवः संस्पृश” इति मन्त्रेण
महावीरं पिदध्यात् ।

३क० तत्रपिधानकाले “चन्द्रं मार्येति ” प्रस्तोतुः प्रेष-

णम् । कृष्णाजिनखण्डनिर्मिते व्यंजनैर्देगडाद्विस्तिभिः
महावीरं परितः प्रकीर्णानङ्गारान् दीपनाय उप-
वीजयेयुः । तेषु व्यजनेषु एकं प्रतिप्रस्थाता, अपर-
मग्नीषा, शिष्टमध्वर्युणा गृहीत्वा धूनयद्भिः सव्यापसव्यं
क्षिः प्रदक्षिणं कार्यम् । तत्र सव्यावृत्तौ व्यजन-
धूननम् दक्षिणावृत्तौ व्यजनान्वयः कृतेति भेदः ।
धूननेन प्रदीप्रत्वात् जाते अर्चिषि सुवर्णगतमानं निधा-
याज्येन स्रुवेण महावारं सिञ्चेत् । एतच्च सुवर्णगतमानं
महावीरादन्यत्र सुगुप्ते देशे स्थापयित्वा कर्मम् । अध्वर्यो
महावीरस्यैकै व्याधृततया प्रतिप्रस्थाता लौकिकपितृणां
व्रीहीणां यवानां रौहिणौ पुरोडासौ पचेत् । रौहिण्य-
पुरोडासयोरन्यपुरोडासधर्मत्वं तेन कपानयोः संस्का-
रादि कार्यम् । “इडे द्यावाप्रथीवी” इति मन्त्रेण
परिधीन् परिधाय रौहिणौ पुरोडासौ पात्नीस्वानीय-
योरुपसोर्ष्ययोः रौहिण्यह्वर्युः स्रुवीरुद्रास्य
तत्स्यावेव आह्वनीयदक्षिणोत्तरयोः एकं दक्षिणतोऽ-
परसुत्तरतश्च स्थापयेत् । “धर्मस्य तन्वी गायेति”
प्रस्तोतप्रेषणम् । यजमानसहितानाष्टत्विजां परिष्कार-
णम् । प्रस्तोतव्यतिरिक्ताः पञ्चत्यजः उपतिष्ठेयुः ।
ऊन्दोगानां मते तत्सहिताः षट् परिक्रमेयुः । “गर्भो
देवानामिति” सकृत्, द्विस्तूर्णी परिक्रमेयुः । पत्नी-
शिरोऽपगताच्छादनं कृत्वा महावीरसोत्तमानां पत्नीं
“त्वष्टमन्” इत्येतं मन्त्रं वाचयेयुः । प्रातः “अहः केत-
नेति” मन्त्रेण दक्षिणं रौहिणं, सायं “रात्रिरिति” मन्त्रेण
उत्तरं रौहिणं जुहुयात् । ५०० । धर्मध्वजबन्धनाधी-
पाशवती रज्जुः तस्याणव पथातपादत्रयनगर्भं मन्दानं
तद्द्रव्यमादाय “इडयहोति” मन्त्रेण उपांगु, नास्त्रा च
त्रिरुद्धैः गार्हपत्यं गच्छन् तामाह्वयेत् । “धेनुं गायेति”
प्रस्तोतप्रेषणम् । “अद्वि रान्नाधीति” मन्त्रेण सभागतं
गां पाशेन प्रतिसृज्य (तस्याः रज्जुपाशं ऋद्धयोः प्रीतं
कृत्वा स्रुणायां बद्धा) “पषामोति” मन्त्रेण धेनुं पथात-
पादयोः सन्दानेन (नियमनेन) बद्धा “धर्मस्य दीपोऽसि”
वत्सं ततोऽपाकुर्यात् । (स्त्रनयानात् निवर्त्तयेत्)
“अश्विभ्यां पितृस्त्रेति” मन्त्रेण पितृने (पालभेदे) दृष्टेत् ।
“स्वाहेन्द्रधिति” मन्त्रेण पितृने पतिताविष्णुपोऽसि
मन्त्रयेत् । “यस्ते स्तन” इति स्तनान्मन्त्रम् । प्रतिप्रस्थाता
अजामेवं मयूखे तूर्णी बद्धा दुहेत् । “पयोगायेति प्रति-
प्रस्थातप्रेषणम् । “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते” इति मन्त्रे

होत्वोच्यमाने अध्वर्युः गोः समीपादुत्तिष्ठेत् । “उप-
द्रा पयसेति” मन्त्रे होत्वोच्चार्यमाणे गार्हपत्यं प्रति
अध्वर्युगतिः । “गायत्रं ऊन्दोऽसीति” प्रतिमन्त्रं परी-
गामावाटय्यात् । “वसिष्ठगणौ गावेति” प्रस्तोतप्रेष-
णम् । “द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामोति” मन्त्रेण
परीगामाभ्यां महावीरयजणम् परीगामाभ्यां महावीर-
सुत्तज्य सुवर्णगतनोपसृज्य उपयमन्या अन्नरिक्षेणो-
पय क्वासीति गृहीयात् । उपयमनीं च दुग्धरूपधर्मस्य
अधस्तात् स्थापयेत् । उपयमन्या गृहीतं महावीरसजपय-
मासेकेन शान्ते महावीरे “प्रैत ब्रह्मणस्पते इति” वाक्ये
होत्वोन्यमाने “इन्द्राश्विनैति” गोः पयाऽपनयेत् ।
६०० आह्वनीय गच्छन् “ससुत्राय त्वेति” मन्त्रेण
वातनाम जपेत् । उपयमन्यां पतितं पयोदतं वा धर्मं
(दुग्धे) “स्वाहा धर्मायेति” आविष्टेत् । “स्वाहा
धर्माः पितृ” इति जपित्वाऽतिक्रम्याव्य प्रस्तोतारं
धर्मस्य यजेति प्रेषयेत् । षष्टकारेण “विश्वामाशा इति”
मन्त्रेण होमः । “दिवि धा इति” मन्त्रेण महावारं लिङ्ग-
कम्पयेत् । “स्वाहाऽग्नये इति” मन्त्रेण षष्टकारयोजितेन
होमः । उतावशिष्टत्रयस्य “अश्विनो धर्ममिति” ब्रह्मानु-
मन्त्रणम् । “अपातामिति” मन्त्रेण धर्मस्य यजमानानुमन्त्र-
णम् । अतितप्रत्वात् पालमध्ये सर्वतः इतस्तत् उच्छ-
लन्तो से परिलेगास्तेषाम् “दधे पितृस्त्रेति” मन्त्रेणानु-
मन्त्रणम् । “धर्मोऽदिति” मन्त्रेण ऐशान्यामध्वर्युरुद्ध-
त्स्य “अमेन्यस्मे” इति मन्त्रेण महावीरं शिकतासु
निदध्यात् । तत्र परीगामगृहीतमेव स्थापयेत् । नीचे-
पिष्मिमध्ये शकलं प्रवेश्य तत्स्थेनाज्येन विकङ्कत-
भजनम् अक्ता यक्ता “स्वाहा पण्ये शवस” इति
मन्त्रेण तदेव जुहुयात् कृत्वा कृत्वा च प्रथमपरिधौ
विकङ्कतशकलान् निदध्यात् । एवं विधा कृत्वा चतुर्थे-
भजनं तच्छकलमाजमानो दक्षिणतो बर्हिषि उपगृहेत्
(उपययेत्) । अङ्गं सप्रमं च विकङ्कतशकलम् दक्षिणत-
मागः कलिपात्रं (महावीरस्य हतलेपागतम्) मूलाग्र-
पर्यन्तं प्रतिप्रस्थाते दद्यात् । प्रतिस्थाता तं शकलमुदञ्च
निदधेत् । धर्मस्यद्वि नवमीतादि “स्वाहा सं ज्यो-
तिषां” इति मन्त्रेण परीगामाभ्यामुत्पाद्य उपयमन्यां
स्रुव्याति स्रुति (स्रुन्मुस्रुसोपरि अद्योमुखं करोतीत्यर्थः)
ततोऽपि रौहिण्यहोमः । मध्यमपरिधौ निहितानि
पशु वैकङ्कतशकलानि आह्वनीये जुहुयात् । उपयमन्यां

स्थितं वर्णाजप्रमन्निहोत्वविधानेन कृत्वा “मधु कुतमिति” मन्त्रेण सर्वे ऋत्विगाद्यो वाजिनवत् भक्षयेयुः । उच्छिष्टखरे प्रसाध्य उपयमनीं निदध्यात् । अत्र काले उपयितानां पञ्चशकलानामाहुवनीये प्रहरणम् । अध्वर्युर्होत्रा संसाद्यमानाय महावीरायातुञ्जुहीति अनुवाचयेत् । ततो घेनवे तृणोदके दद्यात् । सर्वं पात्रजातमनाशाय आसन्द्यां कुर्यात् । “अभीममिति” मन्त्रेण महावीरमासन्द्यां स्थापयेत् । इतराणि तु पात्राणि तूष्णीमिति भेदः । ततः यान्निपाठः द्वारोदुघाटनञ्च । खरस्यूपामयूखक्षणाजिनाभ्रुपुपशयासन्दोनां सकटासादनप्रोक्षणे । आरादुपकारकत्वात् प्रथमे प्रवर्ग्यचरणे एव आसादनप्रोक्षणे इत्येकपक्षः । अथ जतु, “प्रतिप्रधानं गुणा वृत्तिरिति” न्यायात् इति पत्नान्तरम् । ७क० । उपसदने प्रवर्ग्योत्सादनप्रकारः । यथा शालामध्यात् दक्षिणेन द्वारेण वर्मसम्बन्धि इव्यं निष्कास्य अन्तःपात्यमोमे सादितपात्रेभ्यो दक्षिणतएव निदध्यात् । आहुवनीये त्नीन् शालाकान् प्रदीप्य प्रदीप्य अग्नीध्रो धारयेत् यजमानसक्तेषु सुखमात्रनाभिसालजातुपात्रप्रमाणेषु तान् प्रदीपान् शालाकान् निदध्यात् । अध्वर्युराख्यं संखल्य दहगृहीतं गृहीत्वा तेषां प्रदीपानां शालाकानामुपरि “या ते वर्म ! दिव्या गुगिति” प्रतिमन्त्रं जुहुयात् । एकमेव चतुर्गृहीतं गृहीत्वा त्रिषुप शालाकेषु जुहुयात् । तथाच शालाकानां समूहः शालाकः तेन त्रिसृभिः शालाकाभिः एकः शालाकः । तादृशान् त्नीन् शालाकान् हस्ते गृहीत्वा तेषामेकं शालाकं शालाहाय्यं प्रदीप्याग्नीध्रोयजमानसुखमात्रे आहुवनीयस्योपरि धारयेत् । अध्वर्युश्चतुर्गृहीतं तृतीयं तस्मिन्शालाके प्रदीपे जुहुयात् । ततश्च शालाकमाहुवनीयमध्यएव क्षिपेत् । ततोहितोयं शालाकं प्रदीप्याग्नीध्रो यजमानस्य नाभिदग्ने आहुवनीयस्योपरि धारयेत् अध्वर्युस्तथैव जुहुयात् । ततोयन्तु अग्नीधा प्रदीप्य यजमानजातुमात्रे हृतमध्वर्युराहुवनीये निक्षिप्य तत उपविश्य सर्वं चतुर्गृहीतं त्रैषं जुहुयात् । अत्र उपविश्ये त्युक्तेः पूर्वयोः तिष्ठता होमौ कार्यौ । ततोऽध्वर्युः पुरस्तात् पत्नीमप्ये कृत्वा “क्षत्रस्य त्वेति” मन्त्रेण शालाया निष्क्रमेत् । अवभृथवत् अध्वर्युणा प्रस्तोतः सामगानार्थं प्रेषणम् । अवभृथवत् देशगतिः निधनञ्च । सामगानात् परं सर्वे उल्हादनदेशं गच्छेयुः । (उत्सादनदेशश्च महावीरादिपात्रादीनां परित्यागदेशः “परिष्वन्दोश अन्वोवा देशः”

इति यत० ब्रा० १४, २, १, १४, विहितदेशः) । तत्र अग्निचित्तारहिते यज्ञे उत्तरवेदिं प्रति सर्वे गच्छेयुः । अग्निचित्तायुक्ते यज्ञे तु परिष्वन्दं (जखपरिष्वतं द्वीपम्) (निर्जनस्यत्वं वा) प्रत्येव गमनम् । तद्युत्सादनदेशम् उत्तरवेदिं वा “अधिक्रुददिति” त्रिः परिविष्य उत्तरकाख्यं कार्यम् । अध्वर्युश्चत्तरवेदौ उत्सादनपक्षे प्रथमं महावीरं नाभिसृष्टं “चतुःस्रकिरिति” निदध्यात् । इतरौ महावीरौ प्राक्संस्थौ प्राच्यां मन्त्राहत्या निदध्यात् । उपशयामि (महावीरघटनावसरे परिशेषितां हृदम्) तथैव तूष्णीं निदध्यात् । महावीरादिकमभितः परोशासौ निदध्यात् । अवकटे (नीचे वाह्रे) रौहिण्यह्वन्यौ सुचौ निदध्यात् । रौहिण्यह्वन्योश्चत्तरतः अभिनिधानम् । तयोरेव दक्षिणतः आसन्दीम्, अभ्येक्षत्तरतः सर्वधवित्राणि च निदध्यात् । तथाच दक्षिणतः, पश्चात्, उत्तरतश्चैकं धवित्वं निदध्यात् । परिधीनपि निहितद्रव्याख्यभितो निदध्यात् । निहितपात्रगणस्य पश्चात् उपयमनीं सुचं प्रागप्यां निधाय रज्जुसंदानं वेदञ्च तन्मध्ये निदध्यात् । पित्त्रे (दोहनपात्रे) उपयमनीसुखस्य पश्चात् अभितोदण्डं निदध्यात् । पित्त्रनयोः पश्चात् दक्षिणतः स्थणाम्, उत्तरतो मयूखं, निदध्यात् स्थणामयूखयोः पश्चात् रौहिण्यकपाले निदध्यात् । तयोरेव पश्चात् वृष्टी (उपयेषौ) निदध्यात् । वर्मोपयुक्तं सुवमोञ्जुर्चादि आसादितपात्राणां मध्ये निदध्यात् । सर्वपात्राणामुत्तरतः प्रचरणीयौ खरौ निदध्यात् । मार्जालीयस्थानस्य दक्षिणतो वेदेर्बहिर्भागे उच्छिष्टखरं निदध्यात् । सगर्तानि सप्त पात्राणि (महावीरत्रयं द्वे पित्त्रे उपयमनीं सुवञ्च) एतानि “वर्मैतत्ते” इति प्रतिमन्त्रं पयसा पूरयेत् । व्रतमिन्द्रं पयःशेषं पूर्वमदत्तं चेत् वाग्निंके सोमे प्रागेव सरुलं देयमिति विधानात् । वर्माहारेष्टाहोत्रीय सामगानार्थं प्रस्तोतुर्ध्वर्युणा प्रेषणम् । सपत्नीकाः सर्वे “सुमित्तिया न इति” मन्त्रेण चात्वालं मार्जयेयुः । ऐशानीं प्रति “उद्वयमिति” मन्त्रेण यजमान उहृच्छेत् । प्रादेशमात्रामेकां समिधं हस्तेन “अनपेक्षमेत्ये षोऽसीति” मन्त्रेणादाय “समिदधीति” मन्त्रेण आहुवनीये दद्यात् । गार्हपत्ये तु तादृशो समिधं तूष्णीं दद्यात् । यजमानः रजतसुवर्गयतमाने ब्रह्मणे दद्यात् । यजमानव्रतदुषां रूपं वर्मदुषां यजमानः अध्वर्युने दद्यात् । पत्नीव्रतदुषां गार्हपत्ये दद्यात् । अजामनीधे दद्यात् । वर्मस्य महा

वीरस्य भेदने यथाकालं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्राप्रायश्चित्त प्रकारादि । अथर्ववेन द्वितीयतृतीययोर्मध्ये हवेनाम्यतरेण वा प्रवर्ग्यं चरेत् । तत्र पूर्णाहुतिहोमप्रकारः । संश्रिय-माखो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिदेवता । निष्ठिताभिमर्शनादारभ्य अजापयोऽवसेच-नान्तकाले महावीरभेदने प्रायश्चित्तभेदः । तत्र प्रथमदिने भेदने प्रा० सविता देवता । द्वितीयेऽहनि भेदे अग्नि-देवता तृतीयदिने भेदने वायुदेवता ।

अथ प्रवर्ग्याधिकारिणः । अग्निहोमस्याद्यमंस्याति-रात्रस्य प्रथमे प्रयोगे न प्रवर्ग्यचरणम् इत्येकः पक्षः । विकल्पेन तत्रापि प्रवर्ग्यचरणमिति शास्त्रान्तरम् । सप्रवर्ग्ये यज्ञे दधिघर्मसम्बन्धिनीतिकर्तव्यता । सपवित्राया-मग्निहोतृहृदय्यां दधिघर्मयज्ञं कुर्यात् । तच्च यथा-कथञ्चित् स्थालीसुखेनैव सृषि निनयेत् । प्रस्तरणाभि-धारणे अप्यत्र न । हुतयेषस्य “मयि त्वदिति” मन्त्रेण भक्षणम् । तच्च महाव्रतीयेऽङ्गि कर्तव्यम् । दधिभक्षण-नन्तरं चात्राले मार्जानम् । प्रवर्ग्यचरणस्यादौ अग्ने च शान्तिकाध्यायपाठः । (शान्तिकाध्यायस्य अक्षं वाच-मित्याद्यध्यायः) । शान्तिकरणहयमध्ये हारपिधानोत्तर-काले आदिभम् । पात्राणामासन्त्यां निधानानन्तर-मग्निमस् इति भेदः ।

कातीयगृह्यसूत्रप्रतिपाद्यविषयाश्च विस्तरभयाद्वातोक्तास्तत एवासेयाः । कात्यायनसख्यांशुक्रमणिकाप्रतिपाद्यविषयाश्च सख्यांशुक्रमणिकाशब्दे वक्ष्यन्ते ।

कात्यायनी स्त्री कतस्य गोत्रापत्यं स्त्रीगर्गां यज् लोहित-कतन्ना० षफः पितृवात् ङीष् । १ कतगोत्रापत्यस्त्रियाम् । पत्न्यां ङीष् । २ कात्यायनर्षेः पत्न्याम् ३ तत्तुल्य कथा-यादिवस्त्रधारिण्यामर्द्धद्वयां विधवायां स्त्रियां षकत्यभेदे कतगोत्रोत्पन्नायां दुर्गायां ५ याज्ञवल्कर्षिपत्नीभेदे च । “याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवुः भैत्रेया कात्यायनी च तयोर्है भैत्रेयी ब्रह्मवादिना बभूव स्त्रीप्रसवै तर्हि कात्यायनी ” इ० उ० । [यज्ञे शिवप्रणीते तन्त्रभेदे ।

कात्यायनीतन्त्र न० ६ त० । कात्यायनीपूजामन्त्रादिविधा-कात्यायनीपुत्र प० ६ त० । कार्तिकेये ।

काथक्य पु० स्त्री कथकस्य गोत्रापत्यं गर्गां यज् । कथकषे-र्गात्रापत्ये य्नि तु यजन्तत्वात् फक् । काथक्यायन तदीय युवगोत्रापत्ये । स्त्रियां लोहितकतान्नादि० षफः पितृवात् ङीष् । काथक्यायनी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम् ।

काथञ्चित्क न० कथञ्चित्+विनयादि० स्वार्थे ठक् तान्तत्वात् ठस्य कः । कथञ्चिदित्यर्थे ।

काथिक लि० कथायां साधु कथादि० ठक् । कथारवनासमर्थे कादम्ब पु० स्त्री सौ० कदि-षिच्-अभ्यच् । (बालिहारा) १ हंस-भेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वाच्च ङीष् किन्तु टाप् । तस्य च भीलवर्णत्वम् “कश्चित् खनानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः” शिताशितगङ्गायज्ञानासंगम-वर्णने रघुः । तद्व्या० “कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंघटा” मञ्जि० । सुश्रुते हंससारसेत्युपक्रमे कादम्बस्य भ्रूवत्वं संव-चारित्वञ्चोक्ता “रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा हृष्या मद्-ज्जितः । हृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः” इति तेषां मांसगुणा उक्ताः । २ इत्यौ पु० विश्वः । श्वाण्ये भेदि० । “कादम्बानामेकपातैरसीव्यत्” भाषः । कदम्बे समूहे भवः अण् । ५ समूहभवे लि० । कदम्बस्येदम् अण् । ईकदम्बसम्बन्धिनि लि० “कादम्बमञ्जोत्तकेशरश्मि” रघुः । “कादम्बं नीपकुसुम” मिति मञ्जि० । वस्तुतः कदम्बशब्दस्य पुष्पपरत्वे कदम्बमित्येव सुसपाठः स्यात् दीर्घपाठे तु कदम्बानां कुसुमानां समूह इत्यर्थेऽण् । इति तस्य कदम्बसमूहपरतेति बोध्यम् । कदम्ब एव स्वार्थेऽण् । ७ कदम्बद्वये पु० “वेत्तकादम्बवस्त्रजकारम्भमहाकरम्भाः पञ्च पुष्पविषाणि” स्यावरविषकीर्त्तने सुश्रु० । स्वार्थे कन् वाणे हारा० ।

कादम्बर न० कादम्बं वाति प्रकृतित्वेन वा-क ङस्य रः । १ ऐक्येने शुडादौ, तस्य २ विकारे मटो च । “निषेव्य मधु साधवाः वरसमत कादम्बरम्” भाषः । तद्व्याख्यायां मञ्जिनाये-नोक्ता व्युत्पत्तिरुक्ता । कादम्बं कदम्बोद्भवं रसं राति रा-क । तत्तुल्यरसयुक्ते ३ दधिसरे पु० भेदि० ।

कादम्बरो स्त्री कुत्सितं मलिनमम्बरं यस्य कोः कदादेशः कदम्बरो लोकाम्बरो बलभद्रस्तस्य प्रिया अण् । हृत्-प्रियायाम्, मदिरायाम् । अस्यानिवृत्तिर्बलभद्रप्रि-यता च हृदि० ट्ठञ् अ० दर्शिता यथा “अथ सङ्क-र्षणः आमान् पिना कण्ठेन वीर्यवान् । चचार तस्य शिखरे नगस्य नगसञ्जिभः । प्रफुल्लस्य कदम्बस्य प्रक्षाये निषषाद् ह । वायुना मदनन्वेन वीज्यमानः सुखेन वै । तस्य तेनानिलौघेन सेव्यमानस्य तत्र वै । मद संसर्गजो गन्धः संसृयन् प्राथमागतः । तद्व्या चैनं विवेद्याद्यु वारुणोप्रभवा तदा । शूयोष च सुखं तस्य मत्तस्तेनापरेऽहनि । कारितः स शुराटत्तमस्यतप्राशनं

विभः । तद्विभोयदिरात्वेपी ततस्मात्तरुभैचत । तस्य प्राष्टपि फुल्लस्य यदम्भो जलदोग्भिक्तम । तत्कोटरस्य मदिरा व्यजायत मनोहरा । तान्तु तद्व्याभिभूतास्मा पिव चार्त्तद्वामकम् । सटाञ्च चनिताकारः समजायत स प्रभुः । तस्य सत्तस्य वृत्तं किञ्चिद्वलिदलोचनम् । घृणिताकारमभवच्छरत्कावेन्दुसप्रभम् । कदम्बकोटरे जाता नाम्ना कादम्बरीति सा । वारुणी रूपिणी तय देवानाम स्तारणा । कादम्बरीभदकलं विदित्वा लम्पापर्वजम् । तिस्रस्त्रिदगनार्थं ससुपतस्युः प्रियंवदाः । मदिरा रूपिणी भूत्वा कान्तिय गगिनः प्रिया । श्रीश्च देवी परिधा रती स्वयमेवासु जध्वजा" । "कादम्बरीमदनिघृणितलोचनस्य युक्तं हि लाङ्गलभतः पतनं पृथिव्याम्" उद्ध० । तेन कादम्बं कदम्बकोटरस्युपस्थानत्वेन ज्ञाति ला क लस्य रः मत्वर्थे र वेति बोध्यम् । कादम्बं रथं राति रा-क गौरा० डीण् । ० कोकिलायारु, ३ सरस्वत्याम्, ४ शारिकायाञ्च भेटि० वाणभट्टरचिते ५ कथाभेदे । सा च वाणभट्टेण सापिठता तत्पलेण समाप्तिं नीता । कादम्बरीवोज न० इत० । सप्रभायने कितादिद्वयभेदे रत्नमा० । [तस्य कादम्बरीमदहेतुत्वात् तदात्वम् । कादम्बार्थ्यं पु० कादम्बार्थां हितं यत् । कदम्बश्लो जटाधरः कादम्बा स्त्री कादम्बदाचरति कदम्बमन्त्राचारे किम् अच । कदम्बपुष्पां (सुगन्धरी) लतायां प्रज्ज्व० । कादम्बिनी स्त्री कादम्बाः कलहसा अनुधावकत्वेन सन्त्यस्याः इति । मेघमात्रायाम् यमरः "सर्वाथर्मातकुम्भिका भवतु कापि कादम्बिनी" मसग० । [उज्ज् । कदम्बेन निर्दत्तादौ । कादलिय वि० कदलेन निर्दत्तादि कदनाभरणा० चतुर्थी कादाचित्क वि० कदाचिद्भवः कान्तपरित्याग् उज्ज् । कदाचित्कालभवे । "तथापि तस्मा कदाचित्कतया उपवरितेन कार्यत्वेन कार्यत्तिसुभवयेति" मा० द० । "अनियतावधिकत्वे च कादाचित्करव्याकोपः" । "अनादिद्येत् कार्यकारणप्रवाहः कादाचित्कत्वान्यथातु-पपन्त्या कल्पः" इति च कृष्ण० ह्रिदिमः । "जृणिकल्पश्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावन्युत्पत्तिकल्पे मति कादा-चित्कत्वम्" शौ० शि० । कादाचित्कत्वञ्च प्रागभावा-प्रतियोगित्वञ्च सप्रतियोगित्वान्यतरत्वं । अन्यतरत्व-निवयेन च ध्वंसे प्रागभावाप्रतियोगित्वस्य, प्रागभावा-ध्वं सप्रतियोगित्वस्य सत्त्वाच्चाव्याप्तिः नित्ये च तदुभयव-त्त्वाच्च प्रसङ्गः ।

काद्विवेय पुंस्त्वो कदाः अपत्यम् शुभा० टक । फणा-लाङ्गलवति भरुः रूपभेदे नागे, धर्षे । स्त्रियां जातित्वात् उ० । "काद्वेयाथ बन्धिनः सङ्घस्रमामितौत्रमः । सुप्रभ-वशगाः नागा जतिरेः नेकमस्तकाः" हरिव० ३ अ० कश्यपपत्नीभेदक द्रुपुत्ववर्णने कानक वि० कनकश्लेदमण् । १ कनकसर्वाश्विनि । कनकं फल-भिम् उप० फलस स्यस्य अण् । जयपालराजे राजनि० । यानन न० कन-दीप्ती णिच् ल्यट् ल्यप् । १ वने, २ ष्टहे, कस्य ब्रह्मण च्याननम् । ३ ब्रह्मणो मुखे च भेटि० । 'कद्वी-पालः परिणतफलच्योतिभिः काननाम्बैः "शीतोवायुः परिणमयिता काननौदसराणाम्" मेघ० । "सकानना निपततीव भूमिः" "पुण्यगन्धेन काननम्" रघुः । काननाग्नि पु० ईत० । बाडवानशे काननारि पु० काननस्यारिरिव । शमीद्वये शब्दच० । शमी-गर्भस्याग्निना निखिलवनदाहात्तस्य तदरित्वम् कानलक वि० कनलेन निर्दत्तादि० कनल+यराहणा० चत-रर्थी वुज् । कनलनामजननिर्दत्तादौ । कानिष्ठिक न० कनिष्ठिकेय कनिष्ठिकान्त्यकरा० स्त्रार्थे अण् स्त्रार्थिकस्यापि प्रत्ययस्य काचिद्विज्ञातकभोक्तैः कौरता । कनिष्ठायाम् । कानिष्ठिन्य पुंस्त्वो कनिष्ठाया अपत्यं कल्याणत्यादि० टक इभञ्च । कनिष्ठाया अपत्ये । "कृतं कानिष्ठिन्यस्य ज्वंष्टिन्येवोविवासितः" भट्ट० स्त्रियां डीप् । कनीत पु० कनीतस्यापत्यम् शिवा० अण् । कनीतनामन्टप-स्यापत्ये पृथुप्रसि राज्ञि । "पृथुप्रसि कानीते स्या-च्छ्याददे" ऋ० ८, ४६, २१ । कानीन पु० कन्याया अनूढाया अपत्यम् अण् कनीनादेशश्च । "कानीनः कन्दकाजातो मातामहसुतो मतः" इति याज्ञ० उक्ते पुलभेदे । यथा व्यासः कर्णय । याज्ञ० मातामहसुत-त्वसुक्तम् । मनुना तु "पितृवेषुस्त्रि कन्या त्वयं पुत्रं जनये-द्रुहः । तं कानीनं वदेद्भ्रातृना वोदुः कन्याससङ्घवम्" इत्य-नेन वोदुः सुतत्वसुक्तम् । अन्योर्विरोधः अथ्युपगमा-भस्युपगमाभ्यामन्यतरयोः सपुत्रापुत्रत्वाभ्यां वा समा-धेयः । "कानीनश्च सहेदथ क्रीतः पौनर्भद्वया । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च सङ्गदायादकान्धवाः" इति मनुना तस्यादायाद धनहारित्वसुक्तम् । कर्णस्य यथा कानीनत्वं तथाकथान्तजशब्दे ३५६ पृ० उक्तम् । "कानीनश्चापि जानासि सवितुः प्रथमं सुतम् । पितृष्वसि

कथं वै प्रसृतं सततां गतम्” हरि० ई० अ० । ‘भोगः खलु
पितुः प्रियाचकीर्षया सत्यवतीं मातरमुत्पाहयत् यामाह-
र्गन्धकाळीमिति । तस्यां पूर्वं कान्तीनो गर्भो पराशराद्
हैपायनोऽभवदिति” भा० अ० ६५ अ० । व्यासस्य
कान्तीनत्वसूक्तम् ।

कान्त ३० कन दीप्तौ कम-वा क्त । १, पत्नी “कान्तवत्-
स्थलीस्थता” उद्भूतः । ‘शिवरात्रौ ददास्यधेनुमाकान्त ।
महाप मे’ शिवार्घदानमन्त्रः । सूर्य पूर्वकः सूर्यकान्त-
निशितायासु, चन्द्रार्घ्यकः चन्द्रकान्तमणौ, अथ पूर्वः
अथ ज्ञानमणौ (चक्रकपाथर) २ चन्द्रे ३ वसन्ते ४ हिज्जल
वृद्धे च । ५ कृद्भुमे, न० ६ शोभने, “कान्तालकान्ताललमाः
सुराणाम्” भाषः “नात्त कान्तसुपगीतया तथा” भाषः ।
७ अमीष्टे च त्रि० । “भीमकान्तैर्नृपगुणैः” रघुः ।
८ नाय्यां, ९ प्रियङ्गुवृत्ते च स्त्री । मेदि० १० वृहदे-
लायां ११ रेणुको पथी १२ नागरमुस्तायां स्त्री राज-
नि० । १३ सुखस्थाने १४ लोहभेदे न० भावप्र० तस्य
लक्षणगुणादि तत्त्वोक्तं यथा

“यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतप्ते, हिङ्गुगन्धो
स्यजति च निजं तिक्रतां निम्बवत्कः । तप्तं दुग्धं भवति
शिवराकारकं, नैति भूमिं, कृष्णं न स्यात् सजलरूपतः
कान्तलोहं तदुक्तम्” । मारितस्य चूर्णोक्तस्य तस्य संवने
गुणा उक्तास्त्वैव “गुल्फोदराशः शूलः भामामातं भगन्द-
रम् । कामलागोयकुष्ठानि ज्यैष कान्तमयो हरैत् । म्लान-
मस्तपित्तञ्च यज्ञज्ञापि शिरोरुजम् । सर्वान् गान् विजयते
कान्तलोहं न संशयः । यत्नं धीर्यं वपुः पुष्टिं कुरुतेऽग्निं
त्रिवर्धयेत्” । तत्रैव सामान्यलोहमारणविधगुणादि ।

“गुह्यं लोहभवं चूर्णं पातालगरुडैः रसैः । मर्हयित्वा
पुटेद्दक्षौ दद्यादेवं पुटत्वयम् । पुटत्वयं कुमार्याश्च कठार-
श्चिद्विकारसैः । पटपटकं ततोऽद्यादेवं तोष्णमृतिर्भवेत्” ।
अन्यत्र । ‘क्षिपेद्द्विदशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः ।
मर्हयेत्कन्यकाद्धार्ययोऽमुष्णं ततः पुटेत् । एवं सप्तपुटे
मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात् । सत्यानुभूतो योगेन्द्रैः
क्रमोऽन्योलोहमारणे । कथ्यते रसराजेश कौतूहलधि-
याऽधुना । स्रतकान्तिं द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्याच्च कज्जलीम् ।
इयोः समं लोहचूर्णं मर्हयेत्कन्यकाद्रवैः । यामत्वयं ततः
पिण्डं कृत्वा तास्यस्य पात्रके । यस्मै धृत्वा रचूकस्य
यत्नैराच्छादयेद्बुधः । यामहयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसे-
त्ततः । दशोपरि शरात्रं तु त्रिदिनात्ते सप्तद्वरेत् । पिशा

च गालयेद्दुष्टादेवं वारितरं भवेत् । दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा
तच्चतुर्गुणवारिणा । तद्रसेनायसचूर्णं सखीयं ज्ञावयेदिति ।
आतमे शोषयेत्तच्च पुटेदेवं पुनः पुनः । एकविंशतिवारै-
स्तन्म्रियते नात्र संशयः । एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णा-
दीन्यपि मारयेत्” । एवं मारितस्य लोहस्य गुणाः । “लोहं
तिक्रं सरं शीतं कषायं मधुरं शुभ्रं । कृष्णं वयस्यं चक्षुष्यं
लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तज्वरं शूलं शोफार्शः श्लि-
हपाशङ्कताः । मेदामेहकिमीन् कृष्णं तत्किञ्च तद्दुषे हि ।
गुणामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नवरक्तिकाः । तावत्तौहं
समन्त्रियाद्यथादोषानलं नरः । कुष्माण्डं तिलमैलं च
भाषाक्षं राजिकां तथा । मद्यमस्तरसञ्चैव वर्जयेत्तौह
श्रेयकः । शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्याः सर्वधातवः ।
स्त्रियन्ते द्वादशपुटैः सत्त्वं गुरुञ्चा यथा” ।

“कामे कान्ते रक्षिका काकुरतेन” भाषः । “कान्ताजनेन
रक्षिष्य मृहीता” । “धुप्यशेषेऽखिललोहकान्ता सानन्य-
कान्तात्तुरधीतरा तु” । भाषः कं मल्लायमन्तयति द्विप-
राङ्काले । १५ वासुदेवे परमेश्वरे पु० “कापदेवः काम-
पालं कामो कान्तः कृतागमः” विष्णुग० । १६ पत्न्यां स्त्री
“मा कान्ते पश्यन्ते पर्याकाशे देये स्वाप्तिः” ज्यो० त०
“कान्तया कान्तसंयोगे किमकारि नवीठया” विद्विषु० ।
१७ कार्तिकेये पु० । “अग्नेवश्चैव स्तान्दय” इत्युपनामे
“कामजित् कामदः कान्तः” इत्युक्त्वा । “नासान्येतानि
दिव्यानि कार्तिकेयस्य यः पठेत्” भा० वन० २३ अ० ।
“भवेत् कान्ता युगरसहयैर्धनो भरसा लभो” इत्युक्तलक्षणे
१८ अन्दोभेदे स्त्री । १९ कामदेवभेदे पु० कामशब्दे विरतिः ।

कान्तपत्तिन् पु० स्त्री कान्तोमनोहरः पत्नीः स्वस्य प्राशस्व्येन
इति । मयूरे शब्दश्च० स्त्रियां ऊ० ष् ।

कान्तपुष्य पु० कान्तं पुष्पस्य । कोविदारवृत्ते । राजनि० ।
कान्तलक्ष पु० कान्तं लक्ष्यते लक्ष-आखादने कर्मणि घञर्थे
क । (तुंठ) तुच्छवृत्ते अमरः ।

कान्तलोह पु० कान्तं प्रियं लोहं यस्य । अयस्कान्ते । कर्म० ।
(कान्तलोह) लोहसारे । कान्तशब्दे तद्गुणायुक्तम् ।
कान्ताङ्गिर्दाहद पु० कान्ताङ्गिस्तत्ताडनं दाहदमस्य पुष्पो-
द्भमे । अगोकशब्दे त्रिका० । यथा च तस्य तथात्वं तथा-
ऽथोकशब्दे ४८५४ उक्तम् कान्तापादोहदादयोऽप्यत्र ।
कान्तायस न० निव्यकर्म० जातित्वात् अच् समा० । कान्त-
लोहे राजनि० ।

कान्तार पु० कान्ता अभीष्टा व्यराह्य पत्नयोऽस्य, कस्य जल-

स्थानं कान्तं मनोसं वा रसम् ऋच्छति ऋ-अण् उप० स० ।
(काजलिया) । इत्युभेदे भावप्र० । तत्र तद्गुणायुक्तम् “कान्त-
रेजुर्गुणैर्दृष्यः स्नेहलोहं हृष्यः सरः । २कोविदारदृष्टे शन्ये
च राजनि० । कस्य सुखस्थानं ऋच्छत्यत्र ऋ-आधारे घञ् ।
देत० । दुर्गमे पथि ४महारण्ये च पु० न० च्यम०
ईच्छिरे मेदि० । स्वार्थे कत् इत्युभेदे अमरः ।

कान्तारपथिक वि० कान्तारपथेनाहृतम् ठञ् । कान्तार-
पथेनाहृते ।

कान्तारी स्त्री कान्तार+गौ० ङीष् । कान्तारेजौ राजय० ।

कान्ति स्त्री कम-कामे कन-दीप्तौ वा भावे क्तिन् । १दीप्तौ
= शोभायाम् ३इच्छायाम् ४स्त्रीणां ऋङ्कारजे सौन्दर्य-
गुणभेदे च । कान्तौ कारणं च सुयुते दर्शितं यथा “तंजो-
ऽध्याग्नेयं क्रमगः पच्यमानानां धातूनामभिनिर्वृत्तमन्तरस्थं
स्नेहजातं रसाख्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति तेन मा-
हृत्सौकुमार्यं ऋत्परोमतोत्साहः इति स्थितिपङ्क्तिः कान्ति
दीप्तयो भवति” । एतस्य तैजसत्वेन कान्तिदत्वम् यथोक्तं
तत्रैव “एतन्तु” इत्युपक्रमम् “स्मृतिमतिमेधाकान्ति
स्वरत्नावगलसौकुमार्यौ जहे जोबलकरम्” । शोभाकान्ति
दीप्तिद्वयतीनां भेदस्तु सा० द० उक्तः “रूपयौगलालित्यं
भोगादौ रङ्गभूषणम् । शोभा प्रोक्ता, भवै कान्तिर्मन्मथाथा-
यिता द्युतिः । कान्तिरेवातिविक्रीर्णा दीप्तिरित्यभिधी-
यते” । इति भेदेन लक्षयित्वा मन्मथोन्मेषेणातिविक्रीर्णां
शोभैव कान्तिरुच्यते इति व्याख्यातम् । तेषां च
नायिकागततेव नायकगतताऽपि । चन्द्रादौ तु शोभा-
दीप्तिरकान्तिद्वयतीनामभेद एव । “कला च सा कान्ति
मती कलाभूतः” कुमा० । “बध्ना इवाध्वंसितवर्णकान्तेः”
साधः । चन्द्रकलासु मध्ये ७कलाभेदे । “शशिनौ चन्द्रिका
कान्तिर्ज्योत्स्ना” शा० ति० । कलाशब्दे विवृतिः । दलच्छा-
त्रनुचरदेवीभेदे “एवमुक्त्वा तु सा देवी लक्ष्मीर्देव्यवपं
बन्तिम् । प्रविष्टा” इत्युपक्रमे “शिष्टाश्च देव्यः प्रवरा ह्यः
कीर्त्तिद्वितरेव च” इत्याद्युक्त्वा “श्रुतिः प्रीतिरिडा कान्तिः”
इत्यादिक्रमविधाय “उपतस्थुर्भङ्गासत्वं वल्लिमन्त्रं महा-
रथम्” इत्युक्तम् हरि० २५ ६ अ० । ८ शशिनः प्रियाभेदे
च “तिस्रस्तदशनाः स्तम्” इत्युपक्रमे “मदिरा हृषिणी
भूत्वा कान्तिश्च शशिनः प्रिया” हरि० ६८ अ० ।
१० दुर्गायां “स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता त्रिया संश्रयणाञ्च
या । लक्ष्मीर्वा लजना वापि कामात् सा कान्तिरुच्यते”
देवीपु० ४५ अ० । ११ कामशक्तिभेदे । “तथा कान्तिः

कलकण्ठी हकोदरा” शा० ति० राघवभट्टः । काम-
शक्तिशब्दे विवृतिः ।

कान्तिद न० कान्तिं ददाति दा-क । १पिसे धातौ शब्द च०
तस्य तैजसत्वात् तथात्वम् । तैजसश्च यथा कान्तिकरत्वं
तथा कान्तिशब्दे उदाहृतसुयुतवाक्ये दर्शितम् । २हते
च । ३शोभादायकमात्रे वि० कान्तिकरादयोऽप्यत्र ।
४शोभराज्यां स्त्री राजनि० ।

कान्तिदायक न० कान्तिं ददाति दा-एष, ल् । काव्यिके
गन्धद्रव्यभेदे जटाधरः । तस्य सेवनेन कान्तिपोषणात् तस्य
तथात्वम् । २कान्तिदातरि वि० ।

कान्तिनगरी स्त्री काञ्चिनगर्यां काशी० मोक्षपुरीभेदकाञ्ची
नगरीवर्णने कान्तिपुरीति पाठान्तरम् काञ्चीशब्दे च
तदुवाक्यसत्तम् ।

कान्तिभृत् वि० कान्तिं विभर्त्ति ऋ-क्विप् । १कान्तिधारके
२चन्द्रे पु० तस्य कान्तिनामकलाधारित्वात् विशिष्टकान्ति
धारित्वात् कान्तिनामदेवीभेदपतित्वाच्च तथात्वम् । कान्ति
शब्दे च कान्तिशब्दस्य कलाचन्द्रपत्नीवाचकत्वं दर्शितम् ।

कान्तिमत् कान्तिरस्यस्य मत्तुप् । १कान्तियुक्ते । “उपमान-
मभूत् विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया” कुमा० ।
“शेषैः पुण्यैर्हृत्तमिव दिवः कान्तिमत् खगलमेकम्” मेघदू०
स्त्रियां ङीष् “कला च सा कान्तिमती कलाभूतः” कुमा० ।
२ अश्वरोभेदे स्तो “वपुष्मती कान्तिमती लीलावत्युत्पला-
वती” काशी० अश्वरोनामकथने । ३चन्द्रे पु० कान्तिनाम-
कलावत्त्वात् तस्य तथात्वम् । ४कामदेवभेदे राघवभ० ।

काव्यिक वि० “वस्तुसमीपस्था कन्या ततो जातादौ वर्षी वुक्”
या० वुक् । वस्तुनदृशसमीपस्थकन्याजातादौ । “यथाह
जातं हिमवत्सु काव्यिकम्” सि० कौ०

काव्यिक्य पु० स्त्री कव्यकर्षिभेदस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् ।
कव्यकर्षिगोत्रापत्ये । यून्यपत्ये यङन्त्यात् फक् । काव्य-
क्यायनः बहुषु तस्य लक् । कव्यकाः । स्त्रियान्तु
होहृता० प्फः भिक्त्वात् ङीष् । काव्यक्यायनो ।

काव्यिक वि० कन्यायां जातादि ठक् । कन्याभवे ।

कान्द त्रि० कन्दस्येदं तत्र भवो वा अण् । १ तत्त्वबन्धिनि
२कन्दभवे विषादौ च । ततः अश्लादि० चतुरर्थ्यां र ।
कान्दर तद्विधत्तादौ वि० ।

कान्दर्प षं स्त्री कान्दर्पस्यापत्यं विदादौ कान्दर्भेति तत्र कान्द-
र्पेति पाठान्तरे अञ् । कान्दर्पापत्ये तस्येदमण् । २ कान्दर्प
सम्बन्धिनि वि० ।

ान्दपिक न० कान्दपिस्तद्विद्विः प्रयोजनमस्य ठक् । कान्दपि-
 द्वाविषाधने व० स० उक्ते विधानभेदे । तद्विधानं च तत्र
 कान्दपिकनामकपट्टसंप्रतितमेऽध्याये उक्तं यथा ।
 “रक्तेऽधिके स्त्री, पुरुषस्तु शुक्रे, नपुंसकं शोणितशुक्र-
 सास्ये । यस्मिन् दनः शुक्रविद्विदानि निषेवितव्यानि रसा-
 यनानि । हस्यं पृष्ठसुडुनाथरश्मयः सोत्पलं मधु मदा-
 लसा प्रिया । वल्लकी स्वरकथा रहः स्रजो वर्ग एष
 मदनस्य वागुरा । मात्मीकधातुमधुपारदलोहचूर्णपथ्या-
 गिलाजतुविडङ्गहतानि योऽद्यात् । सेकानि विंशति-
 रहानि जरान्वितोऽपि सोऽग्निकोऽपि रमयत्यवनं
 युवेय । क्षीरं श्दतं यः कपिकच्छुमूलेः पिबेत् चयं स्त्रीषु
 न सोऽस्य पैति । साधान् पयःसर्पिषि वा विपक्वान्
 षड्प्रासमानांश्च पयोऽनुपानान् । विदारिकायाः स्वर-
 सेन चूर्णं सुद्धसुद्धभाषितशोषितं च । श्दतेन दुग्धेन
 सशर्करेण पिबेत्स्य यस्य प्रमदाः प्रभूताः । धात्रीफलानां
 स्वरसेन चूर्णं सुभाषितं चौद्रमिताज्ययुक्तम् । लोढानु-
 पावाथ पयोऽग्निशक्त्या कामं निकामं पुरुषो निषे-
 वेत् । जीरेण वस्ताण्डयुजा श्दतेन समुल्लाव्य कामो
 बद्धशस्त्रान् यः । सुशोषितानसि पिबेत्पयश्च तस्या-
 प्तः किं चटकः करोति । सापस्त्रपसहितेन सर्पिषा
 पटिकौदनमदन्ति ये नराः । क्षीरमथ्यनुपबन्ति तामु ते
 शर्पिषु मदनेन शेरते । तिलान्शगन्धाकपिकच्छुमूलेर्विदा-
 रिकापटिकपिष्टयोगः । व्याजेन पिष्ट्वा पयसा घृतेन
 पक्त्वा भवेच्छस्त्रालिकाऽतिपृष्ठा । क्षीरेण वा गोलुरकोप-
 योगं विदारिकाकान्दकभक्षणं वा । कर्नञ्च सोऽदेद्यादि जीर्यते
 ऽस्य मन्दाग्निता चेद्विदमत्तु चूर्णम् । साजभोदलवणा
 हरीतकी श्दश्वेरसहिता च पिप्पली । मद्यंतक्रतरलो-
 ष्णवारिभिसूर्णपानसुदराग्निदीपनम् । अत्यस्तितक्लन-
 षानि कट्टीनि यासि सचारणाकबहुलानि च भोजनानि ।
 वृक्च्छुक्रवीर्यरहितः स करोत्यनेकान् व्याजान् जरत्त्रिव
 युनाय्यबलाभवाय्य” । भावप्र० तदुपायविधानाद्युक्तं यथा ।
 “अथ वाजीकरणाधिकारः । तत्र वाजीकरणस्य लक्षण-
 माह । अदुद्वयं पुरुषं कुर्याद्वाजीव सुरतत्वमम् । तदु-
 वाजीकरमाख्यातं सुनिर्भरिपजां वरैः । अत्र प्रसङ्गात्
 क्लैव्यस्य लक्षणं संख्यानं निदानं चाह । क्लैवः स्यात्
 सुरताशक्तसङ्गावः क्लैव्यस्य च्यते । तच्च सप्रविधं प्रोक्तं
 निदानं तस्य कथ्यते । तैत्तैर्भाषिरेह्यस्तु रिरंसोर्भनसि
 चते । ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैव्यं सप्तपजायते । द्वेष्य-

स्त्रीषु प्रयोगाच्च क्लैव्यं तन्मानसं कृतम् । तैत्तैर्भाषैः-
 भयशोककोधादिभिः, -अहृद्यैः--हृदयाहितैः--दुःस्थित्वात्
 चते पीडिते अस्वस्थीकृते इति यावत् । ध्वजः-शिश्रः ।
 पतति नतुन्नमति संप्रयोगेभ्युत्थम् । ‘कटुकास्त्रीष्ण-
 लवणैरतिमात्रोपसेवितैः । पित्ताच्छुक्रचयो वृष्टः क्लैव्यं
 तस्मात्प्रजायते । कटुकादिनातिमात्रेण प्रद्वेजेन पित्तेन
 शुक्रस्य दग्धत्वात् क्लैव्यं भवति पित्तजमिति द्विती-
 यम् । अतिव्यशयशीलां यो न च वाजीक्रियारतः ।
 ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रजयहेतुकः । शुक्रजयेण तृती-
 यम् । ‘महता चेद्दुरोगेण चतुर्थी क्लैवता भवेत् । वीर्य-
 वाहिशिराच्छेदान्ने हनादन्नतिर्भवेत् । बलिनः क्षुब्धमनसो
 निरोधाद् ब्रह्मचर्यतः । पतं क्लैव्यं कृतं तसु शुक्र-
 क्षाम्निमित्तकम् । बलिनः पुष्टस्य क्षुब्धमनसः कामात्
 चलतः मनसो, ब्रह्मचर्यम् अमैथुनं तस्माच्चिरोधात् शुक्रस्य,
 क्लैव्यं भवति । जन्मप्रश्रुति यत्क्लैव्यं सृष्टं तद्वि सप्र-
 मम् । असाध्यं क्लैव्यमाह । असाध्यं सृष्टं क्लैव्यं
 मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् । मन्मर्मच्छेदाद्द्वीर्यवाहिशिराच्छेदात्
 अथ क्लैव्यस्य चिकित्सा । क्लैव्यानामिह साध्यानां
 कार्यो हेतुविपर्ययः । सुखं विकृतिव्यतं यस्माच्चिदान-
 परिवर्जनम् । अथ क्लैव्यस्य चिकित्सायां वाजीकरण
 विधिमाह । नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक् शुद्धो
 निरामयः । सप्रत्यन्तं प्रकृवीत वर्षादूर्ध्वन्त पोडशात् ।
 नच वै पोडशादूर्ध्वं सप्रत्याः परतो न च । आयुष्-
 कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति । जयद्वयुप-
 टंशद्या रोगाश्चातोव दुर्ज्याः । अकालकरणञ्च स्या-
 द्भजते स्त्रियमन्यथा । विद्यासिनामर्धवतां रूपयौवन-
 शालिनाम् । नराणां बहुभार्याणां विधिवंजी-
 करो हितः । स्वविराणां रिरंस्त्रनां स्त्रीषां वास्तभ्य
 मिच्छताम् । योषित्प्रमङ्गात् क्षीणानां क्लैवानामत्यरेत-
 साम् । हिता वाजीकरा योगाः प्रीणयन्त्यबलाः सदा ।
 एतेऽपि पुष्टेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया । वाजीकर-
 णान्याह । भोजनानि विशिष्टाणि पानानि विविधानि
 च । गीतं श्रोत्राभिरासाद्य वाचः स्पर्शसुखास्तथा ।
 यामिनी सान्द्रतिलका कामिनी नवयौवना । गीतं श्रोत्र-
 मनोज्ञञ्च ताम्बूलं मदिराः स्रजः । गन्धा मनोज्ञा
 रूपाणि चित्वाण्युपवनानि च । मनसश्चाप्रतीघातं वाजी
 कुर्वन्ति मानवम् । मात्मीकधातुमधुपारदलोहचूर्णम्
 पथ्यागिलाजतुविडङ्गहतानि लिङ्गात् । एकापविश-

तिदिनान् गदादितीोऽपि साशौतिकोऽपि रमयेत्प्रमदां युवेव । तत्रौपधभेदास्तु तत एवावसेयाः ।

कान्द्व न० कन्दो संस्कारं भण्यम् अण् । कन्दुसंस्कारे भण्ये कान्द्विक ति० कान्द्वं पण्यमस्य ठक् । कन्दुसंस्कारतभण्यङ्-व्यविकेतरि मिटाक्षपण्यके ।

कान्दिग्भूत ति० कां दिग्ं यामीत्याकुलतां भूतः प्राप्तः भू-प्राप्ती कर्त्तरि क्त २त० प्रुपो० । कां दिग्ं यामीत्याकुलतां प्राप्ते । “स कथञ्चिद्भयत्तस्माद्विभक्तो ब्राह्मणस्तदा । कां-दिग्भूतो जाविताथीं प्रदुह्रावोत्तरां दिग्ं” भा० शा० प० १६६ अ० । “कां दिग्ं यामीत्याकुलः कान्दिग्भूतः” नालक० । “कान्दिग्भूतं विद्वगात्वं विभक्तं दुर्व्योधनो-द्रक्ष्यति मय्य सैन्यम्” भा० उद्यो० ४७ अ० ।

कान्दिगोक्त लि० कां दिग्ं यामीत्याह ‘तदाहेति माशब्दा-दिभ्यः’ उपसंख्याभात् ठक् प्रुषो० मयू० आकृतिगण्यत्वान् सभासः । कदि-वैल्ये भावे इन् कान्दिः पैल्यम् । शोक-संचने चरणार्थत्वादशुपातार्थकता भावं घञ् कान्दिश-योक्तः अशुपातश्च शिद्येते अस्व बा० अण् रायसुत्तः । भयद्रुते पलायिते अमरः । “बहूनां प्रलयोजातः कान्दिगोक्तमभूजगत्” कायो० ।

कान्यकुञ्ज पु० देशभेदे कन्यकुञ्जगच्छे विवरणन् । “कान्य-कुञ्जे महान्नासोत् पार्थिवोभरतर्षभ ! । गाधीति विश्वतो लोके क्रशिकस्यः तसम्भवः” भा० व० १७४ अ० ।

कान्यजा स्त्री कात् जलादन्यस्मिन् जायते जन-इ । नली नामगभद्रये शब्दच० ।

कापटव पुंस्त्री कापटोर्गोत्रापत्यम् अण् । कापटोर्गोत्रापत्ये स्त्रियां तु गोत्रापत्ययान्तत्वं जातित्वेऽपि न ङीप् । किन्तु शार्ङ्गरवादि० इ० नु खरेभेदः । कापटवी । गोत्रान्त-त्वात् तत आगत्येऽयं वुञ् । कापटवक ततव्यागते । कान्-षित पटुः कापटुस्तस्य भावः कर्म वा अण् । कापटव ० निन्दितपटुतायां न० ।

कापटिक लि० कपटेन चरति ठक् । कापटव्यवहारिणि “कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गेषु तत्त्वतः” इति ७१५ ४ श्लोकव्या० कापटिकोदाख्यतट्टपतिवैदेहिकतापसव्यञ्ज-नात्मकं पञ्चविधं चारुवर्गं पञ्चवर्गपद्धवाच्यं तत्त्वतश्चिन्त्येत् तत्र परमर्षिज्ञः प्रगल्भस्वात्मः कपटव्यवहारित्वात् काप-टिकत्वं हृत्प्राग्निमर्थमानाभ्यामुपगृह्य राजा ब्रूयात् यस्य दुर्दृत्तं पश्यति तत्तदानं मेव मयि वक्तव्यमिति” कुञ्ज० उक्तं राज्ञः पञ्चवर्गान्गते २ श्वात् रूपे चारुभेदे पु० ।

कापथ पु० कुत्सितः पन्थाः अच् समा० कादेशः । १ निन्दे-वर्त्मनि अमरः । “आस्थात्तुं कापथं दुष्टं विषमं बहु-कण्टकम्” रामा० । दुष्टपथार्त्तानि २ दानवभेदे च पु० । “शरमः शलभस्यैव कुपथः कापथः क्रथः” इति हरि० २६३ अ० दानवनामकथने । ३ उगीरे न० मेदि० । कापथजातत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कापा स्त्री कम् सुखमाप्यतेऽनया व्याप-करणे घञ् इत० । प्रातःप्रबोधकान्दिवाग्याम् । “प्रातर्जरेदेजराण्येव कापया” अ० १० । ४० । २ । प्रातःप्रबोधकस्य वान्दिनो वाणी कापा तथा” भा० ।

कापाटिक न० कपाटिकैव शर्करा० स्वार्थे अण् स्वार्थिक-स्यापि कविलिङ्गातिक्रमोक्तेः क्लीवता । लुङ्कपाटे ।

कापाल न० कपालमेव तस्येदं वा अण् । १ कपालरूपाकारे कुडभेदे कपालगच्छे उदा० । २ कपालसम्भविनि तस्मिन्मते भूषणादौ च । “विश्वलमस्तं घोरञ्च कापालमथ कङ्क-णम्” विक्रमो० । (कालियाखण्डा) ३ कर्कटाष्टके पु० रत्नमा० गौरा० ङीप् । ४ विडङ्गायां स्त्री राजनि० ।

कापालिक लि० कपालेन ष्टकपालेन चरति अभ्यवहारादिकं करोति ठक् । १ शैवाचारभेदयुक्ते सिद्धान्तिभेदे तेषामा-चारश्च । “नरास्त्रिमात्राकृतभूरिभूषणः प्रसगानवासी ष्टकपालभोजनः” । “पश्यामि योगान्नशुद्धदर्शनो जगन्निधोभिन्नमभिन्नभाश्चरात्” । तस्य धर्मभेदः प्रबो-धच० वर्णितो यथा । “भक्तिपूजास्तत्रभाभिषारितमहा-मांसाहृतीर्जुह्वतां वज्रौ ब्रह्मकपालकल्पितसुरापानेन नः पारणा । सद्यःकृत्तकटोरकण्ठविगलन्तुकीलालधारो-ल्लसैरर्च्यो नः पुरपोपहारवलिभिर्देवो महाभैरवः” इति । “अथ तीर्थकराग्रणीः प्रतस्ये बहुकापालिकजालकं विजे-तम्” शङ्करादिग्विजयः । २ अन्यजजातिभेदे (कपालि) पु० स्त्री० स्त्रियां ङीप् । अन्यजगच्छे कपालिनगच्छे च विहितः । कपालिकैव शर्करा० अण् । ३ लुङ्कपाले न० ।

कापालिन् पु० कापालं कपालं ब्रह्मकपालं व्रते धार्यत्वेनाख्यस्य इति । ब्रह्मशिरोहरणजपापापमुत्तये व्रताथं ब्रह्मकपाल-धारिणि शिवे । “अजेकपाञ्च कापाली त्रिषङ्करजितः शिवः” भा० अनु० १७ अ० शिवसहस्रनामकथने । वासुदेवस्य २ पुत्रभेदे । “कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठियां युधि-ष्ठिर ! । कापाली गुरुडश्चैव जज्ञाते चित्तयोधिभौ” हरि० १६३ अ० । (कपालि) शजातिरुद्धरे अन्यजभेदे पुंस्त्री । स्त्रियां ङीप् । “नटी कापालिनी वेश्या कुलटा नापि-

ताङ्गना” तन्त्रसारे समकुलमायिकाकीर्तने ।

कापिक पु० कापिरेव अङ्गुल्यादि० ठक् । कापिशब्दार्थे
कापिञ्जल पुंस्त्री कापिञ्जलस्यापत्यं शिवा० अण् । कापि-
ञ्जलस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिञ्जलादि पुंस्त्री कापिञ्जलान् तन्मांसाभ्यांश्चि अद्-अण्
उप० ष० कापिञ्जलादस्तापत्यम् “अत इञ्” पा० इञ् ।
कापिञ्जलपक्षिमांसभक्षकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्यापत्यम्
कुञ्जादि० ण्य । कापिञ्जलाद्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

कापित्य न० कापित्यस्य विकारः अनुदात्तादित्वात् “अनु-
दात्तादेश” पा० अञ् । कापित्यविकारे

कापिल त्रि० कापिलं तदङ्गशास्त्रं वेत्यधीते वाऽण् । १ कापिल-
शास्त्रे २ तदध्येतरि च हेम० । कापिलेन प्रोक्तम् अण्
तस्येदं वा अण् । ३ कापिलप्रोक्ते षतसम्बन्धिनि शास्त्रे
न० कापिलशब्दे तत्रोक्तविषया दर्शिताः । “मार्गज्ञाः
कापिलाः सांख्याः” भा० शा० ३०३ । “बुद्धिश्च
परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम्” “पितृ भियो-
गाञ्जयाह शुक्रो धर्मभृतां वरः । योगशास्त्रं च निखिलं
कापिलञ्चैव भारत !” भा० शा० ३२७ अ० ।
स्वार्थेऽण् । ५ पिङ्गलशब्दे पु० ईतद्वति त्रि० भरतः
कापिलमधिकृत्य कतेपत्यः अण् । ६ कापिलाधिकारेण कते
उपपुराणभेदे “अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि
तु” इत्युपक्रम्य “कापिलं मानवञ्चैव तर्थाशेनसेरितम्” ।
हेमा० दा० ख० कृष्णपु० उपपुराणगणने उक्तम्

कापिलिक पुंस्त्री कापिलिकायाः कापिलवर्णायाः अपत्यम्
शिवा० अण् । कापिलिकाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिलेय पु० कापिलायाः तन्नाम्ना ब्राह्मण्या अपत्यम् टक् ।
कापिलानाम्नाः स्तनपायित्वेन तदपत्ये ब्राह्मण्याः कापिल-
शिष्ये मुनिभेदे । तस्य सम्भारदिकं भा० शा० २१८ अ०
वर्णितं यथा “तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महा-
मुनिः । परिधावन् महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामय ।
सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये । सुपर्यवसितार्थं
निर्हन्दोनदसंशयः । ऋषीणामाङ्कुरेकं तु यं कामानाहतं
वृत् । शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन् सुदुर्लभम् । यमाहुः
कापिलं सांख्याः परमं प्रजापतिम् । समन्ये तेन रूपेण
विश्रापयति हि स्वयम् । आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहु-
श्चिरजीविनम् । पञ्चस्रोतसि यः सत्वमास्ते वर्षसहस्र-
कम् । यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् । पञ्च-
स्रोतसि निष्ठातः पञ्चरात्रविशारदः । पञ्चज्ञः पञ्चकृत्

पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः । पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं
न्यवेदयत् । इदमत्रेण संप्रष्टो भूयश्च तपसाऽऽसुरिः । जेत
जेतत्रयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः । यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म
नामारूपं प्रवक्ष्यते । आसुरिर्भण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे
तदव्ययम् । तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मातुष्या पयसा भृतः ।
ब्राह्मणी कापिला नाम काश्चिदासीत् कुटुम्बिनी । तस्याः
पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पित्रति स्तनौ । ततः स कापि-
लेयत्वं लेभे बद्धिं च नैतिकीम् । एतन्ने भगवानाह
कापिलेयस्य संभवम् । तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्वविश्व-
मनुत्तमम्” ।

व्याख्यातश्चैतत् मौलकशब्देन यथा “कापिलेयः कापिलायाः
पुत्रः परिधावन् एकत्र वासमकुर्वन् । सुपर्यवसितार्थः
सम्यग्निश्चितप्रयोजनः । कामैरनाहतं कामादवसित
मिति पाठे यदृच्छया स्थितं तदपु सुखम् अन्विच्छन् स्थाप-
यितुमिति शेषः । सः कापिलः, तेन पञ्चशिखसंज्ञेन
तत्प्रशिष्यत्वात्तत्त्वत्वम् । पञ्च स्रोतांसि विषयकैदार
प्रणाडिकाः यस्य तस्मिन् मनसि मानसं सत्वमित्यर्थः ।
यत्र यत्समीपे, कापिलं कापिलमतानुसारि मण्डलं मुनि
समूहं प्रति परमार्थं यो न्यवेदयदित्युत्तरेण सम्बन्धः ।
पञ्चस्रोतसि मनसि निष्ठातः ऊहापोहकौशलवान् ।
पञ्चरात्रो नाम त्रिण्युत्प्रापकः क्रतुः “पुरुषोह वै नारा-
यणो ऽकामयतात्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं
स्यामिति स एतं पञ्चरात्रं पुरुषमेधं यत्तत्तुमपश्य
दिति” यत्तप्योक्तस्तत्र विशारदः अनुष्ठिताखिलकर्म-
त्यर्थः । पञ्च अक्षमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दम-
यान् कोषान् मिथ आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पञ्च-
ज्ञः अतएव पञ्चकृत् पञ्च तद्विषयान्युपासनानि “भृगुर्वै
वारुणिरित्यस्यासुपनिषदि “सतपस्तम्नाऽस्रं ब्रह्मैति व्यजा-
नदित्यादि” विहितानि करोति पञ्चकृत्, पञ्च “शान्तो-
दान् उपरतस्तिष्ठतुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं
पश्यतीति श्रुताः शान्तादयो गुणाः यस्मिन् स पञ्चगुणः
ततश्च “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति” श्रुतेः पञ्चभ्योऽतिरिच्य-
मानत्वात् शिखेति पञ्चशिखं पुच्छं ब्रह्म तज्ज्ञत्वात्
मुनिरपि पञ्चशिखः । ननु पञ्चकृत् कथं षष्ठः स्यादिति
चेत् ? शृणु-यथासुमयं विकारसुपासीनस्तत्प्रकृतिमन्त्रं
विराडाख्यमेति एवं मायया विद्वतमानन्दं तत्पतिमेतीति
न षष्ठोपास्तिः पृथग्वक्तव्या । षष्ठज्ञानाय तस्य पञ्चभो-
पास्तिफलत्वात् तदेतदाह पुरुषेति । पुरुषा अक्षमयादयः

पञ्च अक्षरसङ्गतया बाधिततया तिष्ठन्तीत्यस्मिन्निति पुरुषा-
वस्यम् अतएव शिरस्काद्यवयवरहितत्वादव्ययम् अबा-
ध्यत्वाच्च परमार्थम् अबोधयत् । तस्यापि गुरुभाङ् इष्टेत्वा-
दिना । इष्टसत्त्वेण आत्मयत्नेन हेतौ तृतीया, अध्ययनेन
वसतीतिवत्, सम्यक् पृष्टं प्रश्नो यस्य स संपृष्टः, आत्मज्ञा-
नार्थं कृतप्रश्न इत्यर्थः । व्यक्तं बाध्यत्वाबाध्यत्वेन स्पष्टताम्
देवदर्शनः दिवाऽदिरित्यर्थः । सांख्यसम्मतं गुणपुरुषान्तर-
ज्ञानात् कैवल्यं प्रधानं चोपादानमिति पक्षं निरस्यति
यत्तदिति, अक्षरमेव जगदुपादानतया नानारूपं न तु
क्षरं प्रधानम्, अव्ययं ब्रह्मैव प्रतिपेदे ज्ञातवान्, न तु गुण
पुरुषान्तरम् । भगवान् मार्कण्डेयः सनत्कुमारो वा ।

कापित्य लि० कपिलेन निर्घृत्तादि कपिल+चतुर्थ्यां सङ्काशा०
शयः । कपिलेन निर्घृत्तादौ ।

कापिवन न० दृष्टसाधे अह्निने यागभेदे “दृष्टाह्नय” इत्यु-
पक्रमे “आङ्गिरसचैत्ररसकापिगनाः” कात्या० २३।२।३ ।
“चैत्ररघसन्नाद्यकामः कापिवनं स्वर्गकाम इति दृष्टाः”
आश्व०श्रौ० १०।२।३ ।

कापिशि न० कपिशि माधवी तत्पुत्रम् साधनत्वेनाख्यस्य
अण् । माधवीलताकुसुमजाते मद्यभेदे हेमच० ।

कापिशायन लि० कपिशेन स्वार्थेऽण् तत्र जातं “कापिश्याः षफक्”
पा० षफक् । माधवीपुष्पलताजाते मद्ये जटा० । “कापिशायन
सुगन्धि विघूर्णन्” माघः । देवतायां पु० धर० । द्राक्षायां
स्त्री षि० कौ० षित्तात् ङीप् । [पिश्याचे त्रिका० ।

कापिशिय पु० स्त्री कपिशया अपत्यम् ङक् । कपिशापत्ये
कापिष्ठल पु० कपिष्ठलस्येदम् अण् । मध्यदेशभेदे षष्० ष० ।
कूर्मविभागे “ओदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाचेति मध्यमि-
दम्” इत्युक्तेष्वस्य मध्यदेशत्वम् ।

कापिष्ठलि पु० स्त्री कपिष्ठलस्य गोत्रापत्यम् इञ् । कपिष्ठल-
गोत्रापत्ये स्त्रियान्तु क्रौञ्चा० अञ् । कापिष्ठल्या इति
भेदः । यून्यपत्ये तु “यजिञ्च” पा० षक् । कापिष्ठ-
लायन तद्गोत्रयुवापत्ये पु० ।

कापुर्ष पु० कुत्सितः पुरुषः कोः का । १ कुत्सिते पुरुषे
“घतोर्विख्यातधीर्थस्य व्यञ्जनीयस्य विक्रमैः । पश्यतोऽङ्ग-
लुब्धोऽहं कृतः कापुर्षस्तया” रामा० कापुर्षस्येदमण् ।
२ कुत्सितपुरुषसम्बन्धि लि० । “स्त्रीषु यौर्थ्यमनयासु
परदारप्रधर्षक । कृत्वा कापुर्षं कर्म शूरोऽहमिति
मन्यसे” रामा० । स्त्रियां ङीप् । ब्राह्मणादि० भावे
कर्म्मणि च अञ् । कापुर्ष्य तद्भावे तत्कर्म्मणि च न० ।

कापिय न० कपेर्भावं कर्म वा “कपिज्ञास्योर्देक” पा० ङक् ।
१ कपेर्भावे कर्म्मणि च । अपत्ये इदन्तत्वात् ङक् । २ कपि-
गोत्रापत्ये अनाङ्गिरसे पुं स्त्री शशौनकपौ पु० शब्ददि० ।
स्त्रियां गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् ङीप् । तस्येदं ङक् ।
कपिसम्बन्धि लि० स्त्रियान्तु ङीप् । “कश्चिच्चुखलु
कापेयी सैव ते चर्लाचक्षता” रामा० ।

कापोत न० कपोतानां समूहः अण् । १ कपोतसमूहे कपोत-
स्येदम् । “अनुदात्तादेः” पा० अञ् । २ कपोतसम्बन्धि
लि० स्त्रियां ङीप् । “अतिघ्नती क्रियावांच कापोती
वृत्तिमास्थितः” भा० व० २५६ अ० । “कापोती वृत्ति-
स्यस्यसंपहृरूपाम्” नीलकण्ठः “सूवनं वृत्तिं स कापोती
दुहित्वा स ययौ पुरात्” भाग० ६, १८, १५, “कापोती
सुच्छवृत्तिम्” श्रीधरः । कपोतस्य यथा उच्छवृत्तित्वमस्य-
संपहृत्वञ्च तथा कपोतलुब्धकीयशब्दे १६७० पृ० दर्शितम् ।
कापोतवर्णोऽख्यस्य अर्थ० अच् । शशौरीराज्जने षृचके
(वर्जिकाक्षारे) न० चेदि० । ५ कपोताभयस्ये पु०
ईतद्वति लि० हेम० । ७ ओषधिभेदे स्त्री गौ० ङीप् ।
तद्गोत्रस्थानसुक्तं सुश्रुते “कौशिकीं सरितं नीचर्षां सञ्ज-
यन्त्यास्तु पूर्वतः । जितप्रदेशोवल्भीकैराचितोयोजन-
त्वयम् । विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्भीकमूर्द्धसु”
सुश्रु० । ओषधिषड्लणादिकथने ।

कापोतक लि० कपोताः सन्त्यस्याम् नडा० ङः कुक् च कपो-
तकीयः तत्रभवः अण् विश्वका० ङस्य लुक् । कपोत-
कीयभवे । [कपोतडिम्बससुदाये ।

कापोतपाक्य पु० कपोतानां पाकः डिम्बः तेषां पूगः शयः ।
कापोताञ्जन न० कापोतं च तदञ्जनं चेति कर्म० । शशौरीरा-
ज्जने अमरः ।

काप्य पुं स्त्री कपेर्गोत्रापत्यम् आङ्गिरसः “कपिबोधदाङ्गिरसे”
पा० यञ् । १ कपिगोत्रापत्ये आङ्गिरसे । स्त्रियान्तु शा-
ङ्गिरषादौ काव्येत्यत्र काप्य इति पाठान्तरे ङीन् यद्योपः
कापी । यङन्तान्तु यून्यपत्ये षक् । काप्यायनः कपिगोत्र-
युवापत्ये, स्त्रियान्तु लौहित्या० षफः षिच्चात् ङीप् । काप्या-
यनी । अनाङ्गिरसे तु “इतश्चानिजः” पा० ङक् । कापेय
इति भेदः । कुत्सितमाप्यम् कोः का । २ पापादौ लि०
काप्यकर लि० कुत्सितभाषं काप्यं पापं करोति धातूनाम-
नेकार्थत्वात् कथयति क-ताच्छील्यादौ-ट । पापं कृत्वा
परस्य कथके स्वपापयत्करिं शब्द० । कर्म्मणि अण् ।
काप्यकारोऽप्यत्र लि० त्रिका० ।

काफल पु० कुत्सितं फलमस्य । (कट्फल) दृक्भेदे । शब्दरत्ना०
कावर पु० कुत्सितो बन्धः कोः का वेदे प्रथो० कुत्सितबन्धे ।
“अवस्युं शुभ्रं कावरं बधिं कण्वन्तु बन्धुरः” । “शुनां
कपिरिव दूषणो बन्धुरा कावरस्य च” इष्टौ हित्वा भर्त्-
स्यामि दूषयिष्यामि कावरम्” अथ० ३।६।३।४।५।

काम अव्य०कम घञ् । १।अनुज्ञायां विश्वः । २।निकामे ३।अत्यर्थे
४।काम्ये न०।मेदि०।कामाय हितम् अण् । ५।रेतसि न०।मेदि०
ईवाढमित्यष्टे, ७।अनुमतौ “काममामरणात् तिष्ठेत् ऋष्टे
कन्यर्त्तुमत्यपि” यममनः । “मनागनभ्यादृक्त्या वा कामं
क्षयत्येव यः क्षमी” भाषः । ८।इच्छायाम् “कामः सङ्कल्योवि-
चिन्त्वा अज्ञाऽअज्ञा इतिरभृतिर्त्तीर्धीर्भिरित्येतत् सर्वं मनएव”
श्रुतेः तस्य मनोधर्मत्वमिति वेदान्तिनः सांख्याश्च मन्यन्ते
मनोहेतुकत्वोक्तावेव श्रुतेस्तात्पर्यं मन्यमाना आत्मधर्मत्व-
मिति नैयायिका आहुः । अभिलाषशब्दे इच्छाशब्दे
चास्य विवृतिः । “सङ्कल्पमन्त्रः कामो वै यज्ञाः सङ्क-
ल्पमन्त्राः” इत्यपक्रम्य “अकामस्य क्रिया काचित्
दृश्यते नेह कर्त्तव्यम् । यद्यद्वि कुरुते किञ्चित्
तत्तत् कामस्य चेष्टितम्” इति मनुना सर्व क्रियां प्रति
कामस्य हेतुत्वसक्तम् । “सङ्कल्पः अनेन कर्मणा इदमिष्टं
फलं साध्यताम्” इति बुद्धिः । तथाच इष्टसाधनता-
ज्ञानरूपः सङ्कल्पात् काम इच्छा भवति, ततः क्रिया-
निवृत्तिः । सचाप्राप्रविषयस्य प्राप्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदः
कामस्तु रजोगुणहेतुकः । यथोक्तं गीतायाम् “कामएव
क्रोधएव रजोगुणसमुद्भवः” कामश्च इष्टविषयाभिलाषः ।
“पुंसो वा विषयापेक्षा स काम इति भगवते” । पुमानादौ
काममय एव भूवार्थकर्मक्षत् । यतोऽयं कर्मणोहेतुः कामो-
ऽतोऽस्य प्रधातता” “सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधो
ऽभिजायते” गीता । कर्मणि घञ् । २।कामनाविषये, कामना-
विषयश्च त्रिविधः वाङ्माभ्यन्तरवासनामयभेदात् तत्र ऋह-
क्षित्वादिर्कं शब्दादिविषयाश्च वाङ्माविषयाः शारीरमानसिक-
कर्मजातम् आभ्यन्तरः संघः स्वप्नेहेतुकः वासनाययः ‘न
जात कामः कामानासुप्रयोगेन शस्यति । इविषया कृष्ण-
वर्त्तेन भूयएवाभिवर्द्धते” मनुः । धर्मार्थकाममोक्षमध्य-
कामशब्देन काम्यस्यैव पद्व्यं तस्यैव पुरुषार्थत्वात् पुरुषेण
इक्ष्माणात्वात् इच्छायास्तथात्वाभावात् । “अव्यर्थ-
कामो तस्याक्षां धर्मैश्च मनीषिणः” रघुः । ‘सन्धान
कामस्य तथेति कामम्” रघुः । काम्यमानत्वात् कामं
वरमित्यर्थः । “तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोः” रघुः ।

“इति क्षमोपमानु मत्वा कामान् वा गास्तदङ्गताम्”
रघुः । कामनाविषयश्च सुखस्वरूपमाह वैति वेदान्तिनः,
तदेव सुख्यं प्रयोजनम् “नवा अरे पत्न्युः कामाय
पतिः प्रियोभवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियोभवति”
इ० उप० सुखस्वरूपात्मन एव परप्रेमास्वदत्वो-
क्तेः । तत्साधनानान्तु गौणप्रयोजनत्वम् । सुखमिव
दुःखाभावोऽपि सुख्यं काम्यमिति नैयायिकादयः,
‘मोक्षकाङ्क्षमिः काम्यमाने १०परमेष्ठरे च । “कामश्चा
कामज्ञत् कालः कामः कामप्रदः प्रभुः” विष्णुस० ।
स्त्रीपुरुषयोः उपस्यसाध्यानन्दसाधने तयोः परस्य-
रालिङ्गनादिप्रवर्त्तके ११ अनुसुरागभेदे तत्रैव लोके
कामशब्दस्य कृडिऽश्रुते । स च तिथिविशेषे स्त्री-
पुरुषयोः स्थानविशेषएव चम्बनादिना व्यञ्जते, यथोक्तं
अरदीपिकायाम् “पादे शुक्ले तथोरो च भगे नाभौ
कुचे हृदि । कचे कण्ठे तथोष्ठे च गण्डे नेत्रे
श्रुतापि । अलाटे शीर्षकेशेषु कामस्थानं तिथिक्रमात् ।
दक्षे पुंसां स्त्रिया वामेऽगुक्ते कृष्णे विपर्ययः । पादाङ्गुष्ठे
प्रतिपदि द्वितोवायाञ्च गुल्फके । अरुदेये तृतीयायां
चतुर्थ्यां भगदेशतः । नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु
कुचमण्डले । सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कण्ठदेशतः ।
नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः । एकादश्यां गण्ड-
देशे द्वादश्यां नयने तथा । अथपि च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां
अलाटके । शीर्षमास्थां शिखायाञ्च ज्ञातव्यञ्च इति
क्रमात् । यत्र स्थाने वसेत् कामस्तत्रैव नखचुम्बनम् ।
“हृदि कामः श्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधोरदच्छदात्”
भाग० । तस्य समष्टिरूपस्य विराजो ब्रह्मणः हृदय-
जातत्वेन व्यष्टीनामयक्षदादीनामपि मनसिजन्मत्वम् ।
प्राणिनां जन्नावधि सर्वकालेष्वस्य वर्त्तमानत्वेऽपि यौवने
एवास्य यथा प्राडुर्भावस्तथा कालिका० पु० १६ ।
२२ अ० वर्णितं यथा
“ब्रह्मापि तजयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्वमप्रात्मनः । कामा-
याशु मनश्चक्रे त्यक्त्वा बुद्धिं सुतेति वै । तस्याश्च चक्षितं
चित्तं कामवाणविलोडितम् । अघोषां प्रेक्षतां तेषां
मानसानां महात्मनाम् । भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं
विधिं प्रति । आत्मनश्चलचित्तत्वमभ्यर्त्तित्वाऽपि प्रति ।
कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं तदा । दृष्ट्वा सन्ध्या
स्त्रयं तत्र तपामापातिदुःखिनः । नत्स्तु ब्रह्मणा यज्ञे
मदने तदनन्तरम् । अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि

निजास्यदे । अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराऽभवत् ।

ततस्तस्यास्तपसा तोषितेन विष्णुना तत्रार्थनया कामप्र-
वृत्तिकालनियमनरूपोऽरोदत्तो यथा “सन्ध्यावाच । यदि
देव ! प्रसन्नोऽसितपसा मम संप्रति । इतच्छादायं प्रथमं वरो
मम विधीयताम् । उत्पन्नमात्रा देवेश ! प्राणिनोऽस्मिन्
भुवस्तले । न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै । त्री-
भगवानुवाच । प्रथमं शैशो भावः कौमाराख्यो द्विती-
यकः । तृतीयो यौवनो भावस्तुथं वार्द्धकं तथा । तृतीये
त्यथ संप्राप्ते वयोभागे शरीरिणः । सकामाः स्युर्द्विती-
यान्ते भविष्यन्ति कश्चित् कश्चित् । तपसा तव मर्यादा
जगति स्थापिता मया । उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः
स्युः शरीरिणः” । तथा च कामप्रवृत्तिहेतुर्हि शुक्रवृद्धिः
वास्त्ये च शुक्रवृद्धेरसम्भवात् न कामप्रवृत्तिः । बाला-
नामपि अक्षरसपाकेन चरमधातोः शुक्रस्योद्भवसम्भवेऽपि
तस्य सूक्ष्मत्वात् न प्रसरणम् यथाह भावप्र० । “बालानां
शुक्रमन्थेव किन्तु सौक्ष्म्याच्च दृश्यते । पुष्पाणां सुकुले
गन्धो यथा सद्रपि नाप्यते । तेषां तदेव ताडयत्ये
पुटत्वाद्गुण्णमिति हि । कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्राड-
भवेद्यथा” । तत्र कारणञ्च अतुपदोक्तविष्णुवर एव
इति न वास्त्ये तस्य प्राडुर्भावः । १२ताडयानुरागाधिष्ठा
देवभेदे स च पञ्चाशद्विधः । यथोक्तं शा० ति० टी०
राधवभट्टेन यथा “काम १ कामद २ कान्ता ३ च
कान्तिमान् ४ कामग ५ स्याथा । कामचारश्च ६ कामी
७ च कामुकः ८ कामवर्द्धनः ९ । रामो १० रमश्च ११
रमणो १२ रतिनाथो १३ रतिप्रियः १४ । रालि
माथो १५ रमाकान्तो १६ रममाणो १७ निशाचरः
१८ । नन्दको १९ नन्दनश्चैव २० नन्दी २१ नन्दयिता
२२ पुनः । पञ्चपाणो २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५
महाधनुः २६ । भ्रमणो २७ भ्रमणश्च २८ शैव भ्रममाणो
२९ भ्रमोत्तरः ३० । भ्रान्तश्च ३१ भ्रसुको ३२ भ्रङ्गो
३३ भ्रान्तचारी ३४ भ्रमावहः ३५ । मोहको ३६ मोहको
३७ मोहोश्च ३८ मोहवर्द्धनश्च ३९ एव च । मदको ४० मन्थ
४१ शैव मातङ्गो ४२ मङ्गनायकः ४३ । गायको ४४
गोतिञ्ज ४५ शैव नर्तनः ४६ खेडक ४७ स्याथा । उन्ध-
नोन्धत्तक ४८ शैव विलासी ४९ लोभवर्द्धनः ५०” ।

तेन च कार्तिकेयोत्पत्तये शिवध्यान भक्तार्थमिन्द्रियुक्तेन
शिवध्यानभक्तार्थसुदुक्तेन ध्यानभक्तजनितहरकोपात् भक्तो-
पायसाद्याङ्गहोत्रत्वमाप्तम् यथाह शिवपु० १४ अ० ।

“कामोधनुषि संयोज्य पुष्पवाणं तदा सुते ! । पार्वती
सन्मुखे स्थाप्यौ मोक्षुकामो व्यवस्थितः । हरस्तु धेर्द्ध-
मात्मन्य किमेतदिति चिन्तयन् । ददर्श पृष्ठतः कामं
पुष्पवाणधनुर्धरम् । विप्लवमन्योस्तस्याथ तृतीयनय-
नानुष्ठने ! स्फुरद्गुद्विर्गमिस्तु पपात मदनोपरि ।
क्रोधं संहर हे देव ! इति यावत् वदन्ति खे । इन्द्रा-
दिसकलादेवास्तायङ्गस्त्रीचकार तम्” स च पश्चात् वासु-
देवात् इक्ष्मिण्यां प्राडुर्भूय मायावतीरूपं रतिं शम्बर-
भार्यात्वेन प्रथितःसुपयेमे । तदेतत् हरि० वक्ष्ये तम् ।
“इक्ष्मिण्यां वासुदेवस्य लक्ष्म्यां कामोद्भवतः । शम्बरान्-
करोज्जे प्रद्युम्नः कामदर्शनः । तं संप्ररात्रे सम्भुष्ये
निशेधे स्त्रितिकाटङ्गात् । जहार लणस्य सुतं शिशुं
वै शम्बरो नृप ! । स नृत्पुत्रा परीताशुष्मायया प्रज-
हार तम् । दोर्भ्यास्तृक्षिण्य नगरं खनिनाय महा-
सुरः । अमपत्या तु तस्यासीद्भार्या रूपगुणान्विता । नाम्ना
मायावती नाम मायेव शुभदर्शना । ददौ तं वासु-
देवस्य पुत्रं पुत्रमिवात्मजम् । तस्या महिष्या नाथिन्या
दानवः कालचोदितः । मायावती तु तं दृष्ट्वा सम्प्रहृष्टतन्-
रुहा । हर्षेण महता युक्ता पुनःपुनरदत्तत । अथ तस्या
निरीक्षन्त्याः स्मृतिः प्राडुर्भूय ह । अयं स मम कान्तोऽ-
भूत् स्मृत्यैवं चान्चिन्तयत् । अयं स नाथोभर्ता मे यस्यार्थे
हि दिवानिशम् । चिन्ताशोकहृदे मग्ना न विन्दामि
रतिं कश्चित् । अयं भगवता पूर्व्यं देवदेवेन नृलिना ।
खेदितेन लतोऽनङ्को दडोजात्मनरे मया । कथमस्य
ज्ञानं दास्ये मातृभावेन जानती । भर्तुर्भार्या त्वहं भूत्वा
वक्ष्ये यो पुत्र इत्यत । एवं सञ्चिन्त्य मनसा धात्र्यास्तं
सा समर्पयत् । रसायनप्रयोगैश्च शीघ्रमेवाभ्यवर्षयत् ।
धात्र्याः सकाशात्० स च तां शृण्वन् इक्ष्मिणमन्दनः ।
मायावतःसविज्ञानान्नेने स्वाभेव मातरम् । सा च तं वर्द्ध-
यामास कार्ष्णिं कमललोचनम् । माया चास्मै ददौ सख्यां
दानवोः काममोहिता । स यदा यौवनस्यस्तु प्रद्युम्नः काम-
दर्शनः । चिकार्षितस्तो नारोणां सख्यांस्त्रविधिपारगः ।
तं सा मायावती कान्तं कामयामास कामिनी” हरि०
१६३ अ० । “कुमार ! पश्य मां प्राप्तं देवगन्धर्वनारदम् ।
प्रेषितं देवराजेन तव सम्बोधनाय वै । अर त्वं पूर्व्यकं
भावं कामदेवोऽसि मानद ! । हरकोपानलाहृग्धस्त्रेना-
नङ्गस्त्रिहोष्यसे । त्वं वृषिगवंशे जातोऽसि इक्ष्मिण्या
गर्भसन्धायः । जातोऽसि केशवेन त्वं प्रद्युम्न इति

कीर्त्यसे । आह्वयं शम्बरं त्वमिहानातोऽसि मानद ! ।
 सप्ररात्रो त्वसम्पूर्णं स्रुतिकारमध्यतः । बधार्थं शम्बरस्य
 त्वं ह्युद्यमयो ह्युपेक्षितः । केवलेन महाबाहो !
 देवकार्योऽसि ज्ञेयः । येषां मायावती नाम भार्या वै शम्बरस्य
 त्वं । रतिं तां विद्धि कल्याणी तव भार्यां पुरातनोम् । तव
 सा रक्षणार्थाय शम्बरस्य मृष्टेऽवसत् । मायां शरीरजां
 न्यस्य मोहानार्थं दुरात्मनः । रतेऽत्पादनार्थाय प्रेषयत्य-
 निशं तदा । एवं प्रसूयन् ! बद्धा वै तव भार्यां प्रतिष्ठिताम् ।
 हृत्वा तं शम्बरं वीर ! वैष्णवाक्षेण संयुगे । मृष्टं मायावती
 भार्यां हारकां गन्तुमर्हसि" हरि० १६५ अ० 'कामं प्रति-
 नारदवाक्यम् । "सोऽब्रवीत् स हृषा देवीं रुक्मिणीं देवता-
 मिव । अयं स देवि ! संप्राप्तः पुत्रसापधरस्तव । अनेन
 शम्बरं हृत्वा मायायाञ्च निशारदम् । हृत्वा मायाञ्च ताः
 सर्वां याभिर्देवान् बधत् । सती चैयं शुभा साध्वी भार्याऽपि
 तनयस्य ते । मायावतीति विख्याता शम्बरस्य मृष्टोपिता ।
 मा च ते शम्बरयेवं पत्नीति भवतु व्यथा । मन्त्रधेऽथ गते
 नाशं गते चामङ्गलं पुरा । कामपत्नी, न कान्तैषा शम्बर-
 रस्य रतिः प्रिया । मायारूपेण तं दैव्यं मोहयन्त्य-
 सक्तकुम्भा । न चैषा तस्य कौमार्ये वशे तिष्ठति शोभना ।
 आत्ममायामयं कृत्वा रूपं शम्बरमाविशत् । पत्युषा मम
 पुत्रस्य क्लृप्ता तव वराङ्गना" हरि० १६७ अ० । रुक्मिणीं
 प्रति हृषणवाक्यम् । तेन १२ रौक्मिण्ये पु० १४ बलदेवे
 यद्भरं तस्य कामपालत्वात्तथात्वम् । १५ महाराज
 चूतं राजनि० । कर्मपूर्वकात् कामयते कर्त्तरि षष्ण् ।
 तत्तत्पदार्थकाषणायुक्ते यथा स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत
 पशुकामः प्रजाकाम इत्यादि । घञलकामशब्दे परे
 त्सुञ्जलस्थानलोपः । यथा गन्तुकामः रन्तुकामः इत्यादि
 वृषादि० तस्याद्युदात्तता । कामनायुक्तवाचककामादिशब्द-
 समभिव्याहारे यागे तन्नियोज्यकत्वं तत्कान्तिसाध्यत्वञ्च
 मतभेदेन प्रतीयते यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकाम
 नियोज्यकत्वात्कान्तिसाध्योवा याग इति बोधः । निहादिना
 यागादेः कर्त्तव्यत्वबोधनात् यागादेस्तथात्वम् । यागजन्य-
 फलं च कामनायतोव तन्तुफलकामनोद्देश्येऽपि भवति अतः
 पितृस्वर्गकामनया कृतपुत्रादिः फलं पितरोति मणिकत् ।
 अर्थशब्देन इन्द्रेऽस्य वा पूर्वं निपातः । अर्थकामो कामार्थो ।
 तन्त्रोक्तेः १६धीजभेदे । तदुद्धारो यथा तन्त्रशा० कुलाख्ये
 "देवीं दक्षिणबाहुशक्रनयनं कामं कलाबाण्डितम्"
 दक्षिणबाहुः ककारस्तस्य वक्षस्य मातृकान्यासे दक्षबाहु-

भूले न्यस्यत्वात् तथात्वम् शक्रोऽकारः नयनं वामनेत्रं तेन
 ईकारः कलाबाण्डितं विन्दुभूषितम् तेन क्लीम् इत्येवं रूपं
 कामम् इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण तदुद्धारः तन्त्रशा० आक्रमे ।
 "तां विद्यां शृणु देवेशि ! कामविन्दुसमन्वितम् । नाद-
 विन्दुकलाभेदात् शरीयस्वरसंयुतम् । महान्नीचुन्दरो
 विद्या महान्तिपुरचुन्दरी । ककारे सर्वसुत्पन्नं कामे-
 कैवल्यदायकम् । लकारे सकलेश्वर्यभोकारे सर्वसौ-
 ख्यदम्" कुञ्जिकान० । "परा च कमला कामो वाग्-
 भवं शक्तिरेव च" । १७ककाराक्षरे च । शिवबीजं (ह) ।
 तथा कामं (क) इन्द्रम्(ल) देवीं(स) नियोजयेत् ।
 षोडशीविद्यायां शक्तिकुटोद्धारः ।

कामकला स्त्री० कामस्य कला प्रिया । तत्कलाहेतुत्वात्
 कामपत्याम् १रतौ यद्भरता० । ३त० २कामहेतुक-
 लायाञ्च ।

कामकाति लि० कं-शब्दे क्लिन् कामपरा कातिर्यस्य । काम-
 शब्दयुक्ते । "त्वे सुपुत्र ! श्वसोऽष्टत्तन् कामकातयः" ।
 ष० ८।८।१।४।

कामकाम लि० कामं काम्यं कामयते कस-षिङ्-अण्
 उप० ष० । अभीष्टकामे "एवं त्वयीधर्ममनुप्रपन्नाः गतागतं
 कामकामा लभन्ते" गीता । णिनिः कामकामीत्यत्र ।
 "आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं सङ्ग्रहापः प्रविशन्ति यद्दत् ।
 तद्दत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे", स शान्तिमाप्नोति न
 कामकामी" गीता । स्त्रियां ङीप् ।

कामकार लि० कामं काम्यं करोति क-अण् उप० ष० ।
 १काम्यनिष्पाटके । कारः करणं ३त० । कामेन इत्यया
 फलाभिसन्धिना कारणे पु० । "अयुक्तः कामकारेण फले सन्नो
 निबध्यते" गीता "अग्निहोत्रपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः
 कामकारतः" । "कामकारकतेऽप्याहरेके श्रुतिनिर्दर्शनात्"
 मनुः । "यः शास्त्रविधिसुखञ्च वसेते कामकारतः,
 गीता । कामचारत इति पाठान्तरम् ।

कामकूट पु० कामएव कूटं शृङ्गं प्रधानमस्य । १वेद्याप्रिये
 (पिङ्गे) (नाड) । ६त० । २वेद्यायाविभ्रमे च मेदि०
 तन्त्रोक्तेः ३कामराजाख्ये श्रीविद्यायाः मन्त्रभेदे । "वियञ्च-
 न्द्रकृतः पश्चात् कलौ नकुलिर्विद्वा च । मायाक्षरेण संयुक्तं
 नादविन्दुकलान्वितम् । प्रथमं कामराजस्य कूटं परम-
 दुर्लभम्" (हृषकेश्ये) "वियद्विष्णुयुतं कामोक्तं च
 शक्रकृतः परम् । महामाया ततः पश्चात् स्वप्रवर्तीति कथ्यते"
 हृषकेश्ये) द्वितीयम् कामकूटम् । "मदनं शिवबीजं च

वायुवीजं ततःपरम् । इन्द्रवीजं ततः पश्चात् महासायां
समुच्चरेत् । (कहलसल्लु) तृतीयं कामकूटम इयं मधुमती ।
कामकूटं त्वि० कामेन करोति क-क्रिप् ३त० । १यधेच्छं
कारिणि । कामं कास्यं करोति । २यभीष्टदायके
त्वि० । ३परमेष्ठरे पु० 'कामकूटं कामकूटकालः कामः
कामप्रदः प्रभः' विष्णुसूत्र० । [कर्म०] २ सुवर्ते हेमच० ।
कामकेलि पु० कामे तद्देवकरोती केनिर्यस्य । १जारे त्विका० ।
कामक्रीडा स्त्री कामेन क्रीडा । १कामहेतुकक्रीडायाम् ।
"माः पञ्च स्युर्यस्यां सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया" इत्युक्त-
लक्षणे पञ्चदशान्वरपादके ० इन्दोभेदे च ।

कामखड्गदला स्त्री कामोद्दीपकं खड्गद्वय दलमस्याः ।
स्वर्णकैमक्याम् राजनि० ।

कामग त्वि० कामेन वाह्यस्य इच्छया यथेष्टदेशं गच्छति गम-उ ।
वाह्यस्य इच्छया यथेष्टदेशगामिनि यानादौ । "एवमादि
महाराज ! विनय्य द्विविधस्यितः । कामेन स सौभेन"
भा० व० १४ अ० । कामेन स सौभेन शास्त्रः पुनरुपा-
गमत् । व० ई० अ० । कामगत्यादयोऽप्यत्र । कामेन अतु-
रागभेदेन गच्छति । यथेच्छं पुरुषगामिन्यां कुलटायाम्
स्त्री "पावणशुभ्रान्नितास्तेनाः भर्तृभ्यः कामगाटिकाः ।
सुरापा आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः" ब्राह्म० ।
"कामगा कुलटा" मिता० । ३यथेष्टं स्त्रीगामिनि
पुंसि पु० । ४कान्दर्पभेदे पु० कामशब्दे उदा० ।

कामगामिन् त्वि० कामं यथेष्टं योनिविचारमकृत्वा गच्छति
गम-णिनि । अतुलामोने यथेष्टस्त्रीगामिनि पुरुषे यथेष्ट
पुरुषगामिन्यां स्त्रियां स्त्री ङीप् । काममित्यव्ययगर्भकः
कामङ्गामोत्यप्यत्र अमरः ।

कामगिरि पु० कामप्रधानगिरिः । भारतवर्षस्य कामरूपस्य
पर्वतभेदे । "मलयो मङ्गलप्रस्य इत्युपक्रमे" "इन्द्रकीलः
कामगिरिरिति चान्ये च शतसङ्ख्यस्य शैलाः" इति भाग०
५, १८, १७ । कामरूपपर्यदे तत्स्थानं वक्ष्यते ।

कामगुणः पु० ईत० कामकृतो वा गुणः । १ अनुरागे २
विषये ३स्वामोने च भेदि० ।

कामचर त्वि० कामेन चरति चर-ठ ३त० । यथाकामं
चारिणि "तां नारदः कामचरः कदाचित्" कुमा० ।
"इहाहमिच्छामि नयनघान्तिके वस्तुं यथाकामचरस्तथा
विभो !" भा० वि० २२२ स्तो० ।

कामचार त्वि० पु० कामेन स्त्रेच्छया चारः चर+घञ् ।
यथेच्छाचरणे "न कामचारोमयि गङ्गनीयः" रघुः ।

"तच्चैदभ्युदयात् कुर्यः शवानं कामचारतः" मनुः ।
चर षिच्-अच् ३त० । कामेन यथादेशचरणे "पक्षि
पामविशिताम्ने स्त्रेच्छे दोषो न विद्यते । अकामतः, काम-
चारे चौरवद्गण्डमर्हति" याज्ञ० ।

कामचारिन् त्वि० कामेन चरति चर-णिनि । १कामकूटे २यथे-
ष्टाचरति च "न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां चास्यसे काम-
चारिन् !" भेष० स्त्रियां ङीप् । ३चटके भेदि० । तस्याति-
कामित्वान् तथात्वम् । स्त्रियां ङीप् ४गरुडे पु० अचरत्वा० ।

कामज त्वि० कामजजायते जन-ठ ५त० । कामजाते १व्यस-
नादौ कामजव्यसनानि च दर्शविधानि मनुभोज्ञानि यथा
"वृगयाक्षोदिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः । तौर्यात्किं
दृथास्त्रा च कामजोदशकोमणः" । तन्मध्ये चतुर्णाम् अत्यन्त-
कष्टोक्ता तेनैव यथा "पानमन्वास्त्रियस्यैव वृगया च यथा-
क्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्यात् चतुर्णाम् कामजे गये" ।
"कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । विद्युज्यतेऽर्धं
धर्माभ्यां ततोवर्द्धाः सदेव ते" इति तद्दोषस्त्रे नैवोक्तः ।
२कामजातमात्रे पुत्रादौ । च्छेष्टपुत्रस्यैव पितृर्स्याप्राकरण
साधनत्वोक्त्या इतरेषां कामजत्वसुक्तं मनुना यथा "च्छेष्टेन
जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृषामन्वेष्येव स
तस्मात् सर्वमर्हति" । यस्मिन्पुत्रं सञ्जयति येनानन्धं सम-
ञ्जते । स एव धर्मजः पुत्रः, कामजानितरान् विदुः" ।
"अयुक्तवान्यतश्चैव पुत्रिगद्याप्रस देवरात् । उभौ तौ नाहं-
तो भागं जारजातककामजौ" मनुः "याऽनियुक्तान्यतः
पुत्रं देवराहायवाप्नुयात् । तं कामजमरिक्थीयं दृथोत्-
पन्नं प्रचक्षते" मनुः ।

कामजान पुस्त्री कामजमानयति प्रापयति उद्दीपयति
ध्वनिना आ+नी-उ । कोकिले शब्दर० । "चन्द्रचन्दन-
रोल्लम्बस्तादुद्दीपनं मतम्" बा० द० कोकिलशब्दादीनां
कामोद्दीपकत्वोक्तेस्तस्य तथात्वं स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
कामजनिरिति वा पाठः । तत्र कामस्य उद्दीपकध्वनि-
हेतत्वात्तत्पत्तिरन्वात् इति यावत् ।

कामजित् पु० कामं जयति धर्मयोगेन जि-क्रिप् । १महादेवे
तस्य कामधर्षणात् तथात्वम् । कामं कामदेवं रूपेण जयति
क्रिप् । २ कार्त्तिकेवे । "कामजित् कामदः कालः"
भा० व० २३१ अ० कार्त्तिकेयनामकथने । कामं
कामव्यापारं जयति । ३जिनदेवे अर्हति तस्य स्त्रीसङ्ग-
वर्जनात् तथात्वम् ।

कामठक पु० धृतराष्ट्रनामकुलजाते सर्पसत्वे तद्दे सर्पभेदे

“कामाठकः कामाठकः सुषेधोमलयोऽव्ययः” इति सर्पसत्व-
नष्टतराङ्गकजनागनामकथने भा० आ० ५०७० ।

कामताल पुंस्त्री कामं तालयति प्रतिशपयति तच्च-प्रतिशपयति
णिव-अण् उप० ४० । कोकिले त्रिका० । तस्य ध्वनिना
कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् स्त्रीषु
कामतियि पु० स्त्री कामपूजार्था तत्प्रामिका वा तियिः
त्रयोदश्यां तस्याः कामपूजाङ्गता काममङ्गल्ये दर्शयिष्यते ।
कामद् त्रि० कामान् ददाति दा-क । १ अमोददायके, २ काम-
धेनो स्त्री मेदि० भक्तानां कामपरके २ परमेश्वरे पु० ।
कामं कामरूपं सौन्दर्येण द्यति दो-अवखण्डने-क ।
४ कान्तिकेये । “कामजित् कामदः कान्तः” भा० व०
२२१७० । कान्तिकेयनामकथने ।

कामदुघ त्रि० कामं दोग्धि दुह-क चादेशः । १ अमोदसम्पाद-
के “इन्द्रस्य कामदुघाःस्य कामान् धग्ध्वम्” आश्व०
श्रौ० ६, १२, ४ । “आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा
हि सा” “अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्” रघुः ।
२ सुरभौ गवि स्त्री ।

कामदुह त्रि० कामं दोग्धि दुह-कित् ईत० । काम्यनिष्पा-
दके । “एष (यज्ञः) वस्वित्कामयुक्” गीता । “तस्या
य कामधुग्धेत्तुर्वसिष्ठस्य महात्मनः” भा० आ० १०१५ ।
“ब्रह्मयार्चितसत्पाले न्यस्तं (सुन्यदम्) कामधुग्वयम्” ।
भाग० ७, १५, ५ । “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः
स्वर्गो होदेः कामधुग्भवति” श्रुतिः । क (कामदुहो-
ऽप्यत्रार्थे) त्रि० तस्मैर्युगैः कामदुहाय भूत्वा नरं प्रदा-
तारस्रपैति सा गौः” भा० व० १८६७० ।

कामदूती स्त्री कामस्य दूतीव उद्दीपकत्वात् । १ नामदलीयज्ञे
रत्नमा० । २ पाटलावृक्षे शब्दर० । स्त्रार्थे कन् । तत्रार्थे ।

कामदेव पु० कामदेव देवः । कन्दर्पे तस्य ध्वेयरूपम चेमा०
दा० विष्णु धर्मो० उक्तं यथा । “कामदेवस्तु कर्त्तव्यः शङ्ख-
पद्मविभूषणः । चापवाणकरश्चैव मदाङ्कितलोचनः ।
रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भार्या चैतास्तद्योव्वला । चतस्रस्तस्य
कर्त्तव्याः पत्न्योरूपमनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्या
भार्यासभोपगाः । केतुश्च मकरः कार्यः पञ्चवाणसुषो-
महानिति” । काम्यते मोक्षकाल्पिभिः काम्यस्तथाभूतः
सम् दीव्यति द्योतते । २ परमेश्वरे । “कामदेवः कामपालः
कामो कान्तः कृतगमः” विष्णु ४० । चक्रदत्तोक्ते ३
इतभेदे तत्पाकादिप्रकारो यथा तत्रैव

“यस्यस्य कोविदारस्य इदस्य कजुभस्य च । कल्काद्व्ययक्

पुत्रफलप्रस्ये पञ्चवहस्यम् । अश्वगन्धा पञ्चमिता तदर्जं
गोक्षुरस्य च । यतावरो विदारो च शालपर्णी बला तथा ।
अश्वत्थस्य च गुङ्गानि पद्मवीजं पुनर्नवा । काश्लरी-
फलमेतत् तु माषवीजं तथैव च । पृथग्दग्धपञ्चान्
भागांचतुर्द्विगुण्यन्मसः पचेत् । चतुर्भागावशेषस्तु कषाय
मवतारयेत् । मृद्दीकां पद्मकं कुठं पिप्पलीं रक्तचन्दनम् ।
बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगन्नाफलं तथा । नीलोत्पलं
शारिरे हे जीवनीयं विशेषतः । पृथक्कर्वसमञ्जैव शर्क-
रायाः पलद्वयम् । रसस्य पोखुकेषूपामादकं तत्र
दापयेत् । चतुर्गुणेन पयसा इतप्रस्यं विपाचयेत् ।
रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम् । हृल्लासकं
तथा शोथं वर्णभेदं स्वरक्षयम् । अरोचकं भूलक्ष्णं
पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् । एतद्द्राक्षां प्रयोक्तव्यं बह्वलः-
पुरवारिणाम् । स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाम्च देहि-
नाम् । क्लीषानामल्पगुणाणां जीर्णानामल्परेतसाम् ।
श्रेवं बलकरं हृद्यं इष्यं मेयं रवायनम् । अजोसोज
स्वरक्षैव आयुःप्राणविवर्धनम् । संवर्द्धयति शुक्रञ्च पुंसं
दुर्बलेन्द्रियम् । सर्वरोगविनिर्मुक्तशोयसिक्तो यथा कुमः ।
कामदेव इति ख्यातः सर्वरोगेषु यस्तुते” ।

कामधर पु० कामरूपस्वभावस्य ध्वजपर्यन्तस्थिते शरोधरभेदे
कालि० ८१ ७० । तत्स्थानज्ञानमाहात्म्याद्युक्तम् ।
“नविष्णुटाचलात् पूर्व्वं सत्स्यध्वजकलाचलः । निर्दुग्धो
यत्र मदनो हरनेत्वाग्निनी पुनः । शरीरं प्राप्य तपसा
समारोध्य दृष्यजम् । तत्र प्राप्य स्वरूपन्तु काम-
देवेन संस्थितम् । अधिव्यंकायां तस्यौ स वीक्षमाणः सम-
न्ततः । तदा तु शान्तीं नाम तत्रास्ते दक्षिणस्तथा ।
सरः कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः । आश्वि-
न्यां विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधरास्नासि । विष्टक्त-
पापः युष्मात्मा शिवलोके महीयते” ।

कामधेनु स्त्री कामप्रतिपादिका धेनुः । १ अमोदप्रतिपादि-
कायां स्वर्गधेन्याम् सुरभिक्षान्यायाः रोहिण्यः २ कन्यायां
गवि च तस्या उत्पत्त्यादिकसक्तं कालिकापु० ८१७० ।
“दक्षस्य तनया याऽभूत् सुरभिर्नाम नामतः । गवां माता
महाभागा सर्वलोकोपकारिणी । तस्यान्तु तनया जज्ञे
कश्यपात्तु प्रजापतेः । नाम्ना सा रोहिणी शुभ्रा सर्वकाम
दुघा नृषाम् । तस्या जज्ञे न्यूरुसेनाद्वयोरतितमोष्णव्यात् ।
(तस्या जज्ञे शुनःशेषान् सुनेरतितमोष्णव्यात् वा पाठः)
कामधेनुरिति ख्याता सर्वलक्षणसंयुता । सा शिताम्भ-

प्रतीकाया चतुर्धेदचतुष्यदा । स्तनेचतुर्भिर्धर्मैर्धर्मकामप्रसव-
कारिणी” ।

कामधेनुकुलजातायां ३ नन्दिन्याम् शवलानाम्नाम्नां वशिष्ठ-
धेनौ च तस्याश्च काम्यपदार्यसम्पादकत्वात्तथात्वम् यथा च
तस्याः कामनिष्पादकत्वं तथा रामा० आदि० ५१४० वर्णितं
यथा “ एवमुक्त्वा वशिष्ठेन शवला शतु सूदन ! । विदधे
कामधुक्कामान् यस्य यस्येक्षितं यथा । इक्षुन्धूक्तया
बाजान् भैरव्यां च सुरासवम् । पानानि च महाहृदि
भक्ष्यांशोऽन्नावचानपि । उन्नाटशुस्यौदनस्यात् राशयः
पर्वतोपमाः । सूदन्यज्ञानि स्रपाश्च दधिकृत्वास्तथैव च ।
नानास्वादुरसानाञ्च खाद्युद्धानां तथैव च । भोजनानि
सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रयः । सर्वमासीत् सु-
सन्तुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् । विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टदाभ-
यत् । सान्नःपुरचरो राजा सम्राज्ञ्यपुरोहितः ।
सामात्यो मन्त्रिसङ्घतः सभ्यः प्रजितस्तदा । युक्तः परम-
हृषेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् । पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् !
पूजाहृषेण सुसत्कृतः । श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्य-
विशारद ! । गवां शतसहस्रेण दीयतां शवला मम ।
रत्नं हि भगवन्नेतद्गृहहारी च पार्थिवः । तस्मान्मे शवलां
देहि ममैषा धर्मातो द्विज ! । एवमुक्त्वा भगवान् वशिष्ठो
मुनिपुङ्गवः । विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच मही-
पतिम् । नाहं शतसहस्रेण नापि कीटिशतेर्गवाम् ।
राजन् ! दास्यामि शवलां राशिभोरजतस्य वा । न
परित्यागमहेयं मत्सकाशोदरिन्दम ! । शान्तिं शवला
मद्यं कीर्तिरात्मगतो यथा । अस्यां हव्यं च कव्यञ्च
प्राणयात्रा तथैव च । आयसमग्निहोत्रञ्च बलिहोमस्तथैव
च । स्नाह्वाकारवष्टकारौ पिद्याश्च विविधास्तथा । आय-
समत्वं राजर्वे ! सर्वमेतन्न संशयः । सर्वं समेतत् सत्येन
मम दाष्टिकरी तथा । कारुण्यैर्वक्तुभोराजस्य दास्ये शवलां
तव” । तेनास्या अत्यागे च बद्धात् विश्वामित्रेण हरयो-
द्योगे कृते धेन्या उत्पादितैर्नानाविधैर्धर्मैर्विश्वामित्रः
पराजितः, इत्यपि तत्रैव वर्णितं ५१४० यथा
‘कामधेनुं वशिष्ठोऽपि यदा न त्यजते मुनिः । नटास्य
शवलां राम ! विश्वामित्रोऽन्यकथित । नीयमाना तु
शवला राम ! राज्ञा महात्मना । दुःखिता चिन्तयामास
रुदनी शोककर्षिता । परित्यक्त्वा वशिष्ठेन किमहं
सुमहात्मना । वाहं राजभूतेर्दीनां सुवेव भृशदुः-

खिता । किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
यन्नामनागतं दृष्ट्वा भक्तं त्यजति धार्मिकः । इति
सञ्चिन्तयित्वा तु भिन्त्यस्य च पुनः पुनः । जगाम वेगेन
तदा वशिष्ठं परमौजसम् । निर्धूय तांस्तदा भृत्यान्
शतयः शतु सूदन ! । जगामानिलवेगेन पादमूलं महा-
त्मनः । शवला सा रुदनी च क्रोशन्ती श्वेदमब्रवीत् ।
वशिष्ठस्याप्यतः स्थित्वा रुदनी मेघनिःस्वना । भगवन् !
किं परित्यक्त्वा त्वयाहं ब्रह्मण्यःसुत ! । ब्रह्माद्राजभटा मां
हि नयन्ते त्वत्सकाशतः । एवमुक्त्वा ब्रह्मर्षिरिदं
वचनमब्रवीत् । शोकसन्तप्रहृष्टयां स्वधारमिव दुःखताम् ।
न त्वां त्यजामि शवले ! नापि मेऽपकृतं त्वया । एष
त्वां नयते राजा बलान्नाप्तो महाबलः । न हि तुल्य
बलं मया राजा त्वय्य विशेषतः । बली राजा क्षत्रियश्च
पृथिव्याः पतिरेव च । इयमक्षौहिणी पूर्णा गज-
वाजिरथाकुला । हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनाशौ बलवत्तमः ।
एवमुक्त्वा वशिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् । वचनं वचनञ्चा
सा ब्रह्मर्षिमहत्प्रभम् । न बलं क्षत्रियस्याह्मर्ष्याणा
बलवत्तराः । ब्रह्मन् ! ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्राञ्च बलवत्त-
रम् । अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ।
विश्वामित्रो महावीर्यश्चेजस्तव दुरासदम् । निशुद्ध-
मां महातेजस्वदुःखबलसम्भृताम् । तस्य दर्पं बलं
यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः । इत्युक्त्वा तया राम ।
वशिष्ठस्तु महायथाः । सूत्रस्तेति ततोवाच बलं पर-
बलार्हिनम् । तस्य तद्दहनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृज-
त्तदा । तस्या हन्मारवोत्सृष्टाः पल्लवाः शतशो
न्यप ! नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ।
स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः । पल्लवाञ्चा-
शयामास शस्त्रैश्चावचैरपि । विश्वामित्राद्विंशान्
दृष्ट्वा पल्लवान् शतशस्तदा । भूय एवासृजदुष्टोरांश्चकान्
यवनभिक्षितान् । तैरासीत् संघता भूमिः शकैर्य-
वनभिक्षितैः । प्रभावङ्गिमहावीर्यैर्हैमकिङ्गुलकसन्निभैः ।
तोत्क्ष्णासिपट्टिशधरैर्हैमवर्ष्मभिराहतैः । निर्दग्धं तद्दहनं
सर्वं प्रदीपैरिन पावकैः । ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामि-
त्रो मुनोच ह । तैस्ते यवनकाञ्चोजा वर्ष्मराचा-
कुलीकताः ५४ स० ।

“ततस्मानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् । वशिष्ठो-
नोदवाचास कामधुक् सूज योगतः । तस्या ऊह्वारतो
जाताः काञ्चोजा रविशक्तिभाः । जघसचाथ सन्भूवा

धर्मेण शस्त्रपाण्डयः । योनिदेशाच्च यवनाः शकहेयाच्छकाः ।
 स्रताः । रोमकृषेणु च्छेच्छाच हारीताः सकिरातकाः ।
 तैस्तस्मिन्निर्दिष्टं सर्वं विश्वामित्तस्य तत्तच्छात् । सपदातिगजं
 वाचं सरथं रघुनन्दन ! । इहा निवृद्धितं सैन्यं वशि-
 ष्ठेन महात्मना । विश्वामित्तसुतानान्तु यतं नानाविधा-
 युधम् । अभ्यधावत् सुसक्रुद्धं वशिष्ठं जपतां वरम् ।
 हूङ्कारेणैव तान् सर्वान् निर्ददाह महाशक्तिः ॥५५४०॥
 दानार्थकल्पिते स्वर्गादिनिर्मिते षोडशमहादानान्तर्गते
 दानोपे ४ धेनुभेदे तत्प्रकारो यथा हेमा०दा० मत्स्य० पु० ।
 “अथातः सम्प्रव्यामि कामधेनुविधिं परम् । सर्वकामप्रदं
 ऋष्यां महापातकनाशनम् । लोकोपयावाहनं तद्दक्षोमः
 कार्योऽधिवासनम् । तृष्णापुरुषवत् कुर्व्यात् कुण्डलमण्डप-
 वेदिकाः । स्वल्पेकाग्निमत् कुर्व्यात् शुभरेव समाहितः” ।
 कुण्डलमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम् । इह हि देव-काल-
 दक्षिणाह-शिवदिपूजा-ब्राह्मणवाचनाचार्यत्विग्वरण-
 मधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्रलेखन-पञ्चवर्षवितानतोरण-
 पताकादि सर्वं मत्स्यपुराणोक्त-तृष्णापुरुषदानविहितं
 वेदितव्यम् ।

“काञ्चनस्यातिगुह्यस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत् । उत्तमा पल-
 साहस्रसदृशेन तु मध्यमा । कनीयसी तद्वेन कामधेनुः
 प्रकीर्त्तिता । शक्तिरक्षिपत्रादूर्ध्वं मशकोऽपीह कारयेत्” ।
 अत्र यद्यपि वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधान
 क्रमकाञ्चनचतुर्थीयेन वत्सः कल्पनीयः, समस्तधेनुषु परि-
 मितद्रव्यनिष्कृष्टवत्त्वनिर्माणकृमिदर्थनादिहापि धेनुदान-
 त्वाविशेषात् तथैव नियीयते । तथा च गुह्यधेनुादिसु
 “चतुर्थीयेन वत्सः स्यादिति” तत्र तत्र वक्ष्यते ।
 “वेद्यां कृष्णाजिनं तस्य गुह्यप्रस्यसमन्वितम् । न्यसेदुपरि
 तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् । कुम्भापकसमोपेतं नाना
 फलसमन्विताम्” ।

कल्पतरुदाने, प्रस्थो व्याख्यातः । ‘महारत्नानि, पद्मराग-
 प्रभृतीनि, वत्सन्दशे तु विन्यसेदिति कश्चित्पाठः, ‘नाना
 फलानि, भोगजन्याजिस्त्रीपुरुषप्रभृतीनि, सौवर्णानि,
 कल्पतरुदानोक्तानि ।

‘तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् । इत्युभय-
 टकं तद्दक्षानाफलसमन्वितम् । भाजनं चासनं तद्दत्त
 तावदोहनकं तथा” ।

“कौशेयवस्त्रद्वयसम्पुशुक्तं दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
 सचामरां कुण्डलिनीं सवष्टागणतिकापाडुकरीष्यपा-

दाम् । रसेषु सर्वैः परितोऽभिजुष्टं हरिद्रया पुष्पफलै-
 रनेकैः । अजाजिक्कुम्बुच्यर्करामिः वितानकं चोपरि
 पञ्चवर्षम् । आतस्ततो मङ्गलवेदकोपेः प्रदक्षिणीकृत्य
 सपुष्पहस्तः । आवाहयेत्ताक्कुण्डधेनुमन्त्रैः द्विजाय दद्या-
 दथ दर्भपाणिः” ।

सवष्टागणतिकापाडुकाभिः सह वर्त्तत इति सवष्टागण-
 तिकापाडुका वा चाधौ रौप्यपादा चेति विग्रहः । गणना-
 साधनत्वादुगणतिका, अक्षमाला गणतिकेति कश्चित्पाठः ।
 तत्र गणतिका करगृहभूषणमिति केचित्, केचित्तु गणतिकेति
 पठित्वा जलपूर्णां कर्करोति व्याचक्षते । रथाः परिभाषाया-
 सक्ताः । अजाजि जीरकं, कुस्तुम्बु च धान्यकम् । एतस्यपक्षित-
 सम्भारः पूर्ववदधिवासनं विधाय तद्व्यदिवसे प्रातः कृतपुण्या-
 हवाचनोऽग्निकुण्डे षु कर्त्तव्यगुपवेशनादिपूर्णां कृति पर्यन्त-
 कर्मण्येव समाप्तिं कृत्वा सर्वविधजलस्नातः शुक्लमाख्याम्बरो
 ष्टहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानस्त्रिःप्रदक्षिणमापत्य गुह्यधेनु-
 मन्त्रैः काभावाहयेत् । गुह्यधेनुमन्त्राः । ‘या लक्ष्मीः सर्व-
 भूतानाम्” इत्यादयः, तत्प्रकरणे इष्टव्याः । आवाहनान
 न्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रेषामन्त्रयेत् । “त्वं सर्वदेवगणमन्दि-
 मङ्गभूता विश्वेश्वरलिपयगोदधिपर्यतानाम् । त्वद्दानयस्त्र
 शक्यीकृतपातकौषः प्राप्नोऽस्मिनिर्द्वैतिमतीव परां नमामि ।
 लोके यथेप्सितफलार्थविधाविभीं त्वाभावाद्य कोहि भव-
 दुःखसुपैति मर्त्यः । संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं, त्वां
 कामधेनुरिति विप्रगवा वदन्ति” । “आमन्त्र्य शीलकल-
 रुपगुणान्विताय विप्राय यः कनकधेनुमिसां प्रदद्यात्,
 प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं, कन्यागणैः परिरुतं
 पदमिन्दुसौखेः ।” दानवाक्यमत्र तृष्णापुरुषोक्तमूहनीयम् ।
 विप्रायेत्येकवचनसेकाग्निविधानपक्षे, अग्नेकाग्निविधानपक्षे
 तु प्रकृतीभूततृष्णापुरुषदानवदाचार्यादीनां विभागव्यवस्था
 तदनन्तरं पुण्याहवाचनवेदिस्थितदेवतापूजनविषर्जनानि
 कुर्व्यात् । दक्षिणाविचारश्च पूर्ववत् । मत्स्य पु० उक्तविधिः ।
 “व्यासउवाच । राजसिंहकामपि कामधेनुं दद्यात्
 ससृष्टिश्च तु केशवं वा । विप्राय वै सर्वं शुण्णोपपन्नं
 कृत्वा व्रतं कर्त्तव्यमनोयमेत्सु । सम्यक् प्रदत्तैस्तु गवां
 सहस्रैः सवत्सवस्त्रैः सहितैश्च हेन्ना । कावे फलं यत्कभते
 मनुष्यो न कामधेनोश्च समं द्विजेभ्यः । यतैः सहस्रैश्च
 तथा ह्यवानां सम्यक्प्रदत्तैश्च महाद्विपानाम् । कन्या
 रथैर्वा करिषाजियुक्तः यतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः ।
 दत्तैः फलेर्यत्कभते मनुष्यः, समं तथा स्याच्चतु कामधेनोः ।

यो जाङ्गलीतीरगतो हिमाद्री सन्त्यतेऽतीव तपः सदा वै ।
 ब्राह्मं पदं गन्तुमाना हिजेन्द्रो नैतत् फलं तच्च हि
 कामधेनोः । चान्द्रायणैः जङ्घ्रमहापराकैः संशुद्धाते
 पापयुतो मनुष्यः । कार्तिके कृष्णपक्षे तु नरः प्रयत-
 मानसः । एकादश्यासप्तम्याथ नरो दिनचतुष्टयम् ।
 घृतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा । नक्ताशो
 गोरसंज्ञैः पूजयेन्मधुसूदनम् । गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यै-
 र्वाभरणकुण्डलैः । शङ्खासिचक्रोद्यतबाहुविष्णोर्गदा
 जहस्तस्य तु शार्ङ्गपाणेः । अर्घ्यं प्रयच्छासि जनार्दनस्य
 श्रिया युतस्यापि धराधरस्य । श्रियः पतिं श्रीधरमेक-
 कान्तं श्रियः सखायं हि श्रियोऽस्तुकूलम् । नमान्यहं
 श्रीधरसंज्ञिवासं समर्द्धितो मे प्रददात कामान् । एवं
 पूज्य विधानेन श्रिया शुक्लैस्तु नामभिः । पृथगजागरणं
 कुर्यात्, श्रिया शार्ङ्गं जगत्पतेः । या देवी भार्गवं भजे
 कुलं सर्व्वत्र पूजिता । आयातु सा गृहे नन्दा, सुप्रीता
 वरदा मम । याऽङ्गिरसं सदा देवी सुनन्दा प्रत्युपस्थिता ।
 आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती । सुरभी
 या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा । सदा भजे गृहे सा तु
 ममायातु सुरार्द्धिता । सुशीला कश्यपं या तु भजे सर्व्वत्र
 कामदा । सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनुर्गृहे सदा ।
 शबलाया वशिष्ठन्तु सम्प्राप्य सुसुदे शुभा । सा मे
 गृहे सदायातु कामदा वरपूजिता । एवं पूज्य विधा-
 नेन प्रभाते विमले शुभे । शुक्लाखरधरः स्नातः शुक्माल्या-
 तुलेपनः । कर्तव्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ।
 अनुलिप्तं मञ्जीष्टं कृष्णाजिनसुसंयुतं । तिलप्रस्थेन
 वाकीर्णं चतुर्धर्णविभूषितं । औभवस्त्रान्विते शुभे मध्वा-
 ज्यपात्रसंयुते । शुभवस्त्रैः समावृत्य सर्व्वरत्नैरलङ्कृतान्
 सुवर्णशृङ्गनखुराङ्गुलकर्षां ममोरमाम् । क्षीराब्धिपयी
 सोपेतां धेनुमन्त्रैस्तु पूजयेत् । या धेनुः सर्व्वदेवानाम्-
 बीषां भावितात्मनाम् । क्षीराब्धिनिर्गता या च सा मे
 भवतु सुस्थिरा । हतक्षीराभिषेकं च कृत्वा विष्णोः
 प्रयत्नतः । समभ्यर्च्यै यथायोगं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
 गावो समापतः सन्तु गावः पार्श्वे तु पृष्ठतः । गावो मे
 हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् । प्राङ्मुखोदङ्मुखो
 वापि सितयज्ञोपवीतिनीम् । इषां त्वं प्रतिगृह्णीष्व देवदेव !
 जगत्पते ! । सवस्त्रालङ्कृतं धेनुं गोविन्द ! भजतामिति ।
 एवं विप्राय तान्दद्यात्, कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । अनुग्र-
 जेन गच्छन्तं पदान्घटौ नराधिप ! । अनेन विधिना

यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति । सर्व्वकामसङ्ग्रहार्थं स्वर्गलोके
 स गच्छति । यद्वत्सा सकलां पृथ्वीं राजस्यै दिवाकरे ।
 तत् फलं प्राप्यते राजन् ! कामधेन्या न संशयः । चिन्ता-
 मयिः कामधेनुस्तथा भृष्टो नृप ! । त्रीणि समफला-
 न्याहुर्दानानि सुनिश्चिन्ताः । सप्तावारान् सप्त परान्
 आत्मानं चैव मानवः । शतजन्मकृतात्यापान्मोक्षयन्धव-
 नीपते ! । पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः
 दानानामेव सर्व्वेषासप्तमं परिकीर्त्तितम् । सर्व्वकामप्रदं
 धन्यं, पापघ्नं सर्वदं शुभम् । सर्व्वेषामेव पापानां जातानां
 महतामपि । प्रायश्चित्तमिदं शस्तं कथितं ब्रह्मणा नृप ! ।
 ब्रह्मविट्-क्षत्र-शूद्राणां कर्त्तव्या यत्नतो नृप ! । सर्व्वकाम-
 फलायां कामधेनुरियं सताम् । मध्वाज्यतिल-होमेन
 कामधेनुं-प्रयत्नतः । सकल्यं प्रतिपाद्येह सर्व्वपृथ्वीप्रदो
 भवेत्" । वज्रपुराणोक्तकामधेनुदानविधिः । अर्घ्यशेटि-
 कर्त्तव्यता च मत्कृततुलादानादिपद्धत्युक्तदिशा ज्ञेया ।
 अथ लिङ्गपुराणोक्तविधिः । "सन्तुक्नुमार उवाच ।
 अथातः संप्रवक्ष्यामि धेनुधेनुविधिं क्रमात् । सर्व्वपाप-
 प्रशमनं देयदुर्भिक्षनाशनम् । उपसर्गविनाशञ्च सर्व्वव्याधि-
 निवारणम् । निष्काणान्तु सहस्रेण सुवर्णैश्च तु कारयेत् ।
 तदर्द्धेनापि वा सम्यक् तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः । शतेन वा
 प्रकृत्तव्यं सर्व्वकार्येषु सुमतः" । सर्व्वकार्येषु पितृ अय्य-
 क्तैः अतुक्तमानेषु सौवर्णेषु देयेषु सहस्रादिशतावरमान-
 त्वमवधेयमिति इयं चोक्तिः प्रासङ्गिकी वातुले मानान्तर-
 तुक्तम् । "लिपलादिषहस्रान्ते ह्येना धेनुं प्रकल्पयेदिति" ।
 "शिवायै कामधेनुन्त पत्नानां पञ्चभिः शतैः । यो ददाति
 महासेन ! राजस्यै दिवाकरे । तेन दत्तं भवेत्सर्व्व-
 माद्रभ्यभवनान्निकम्" इति कालोत्तरमतम् । "गोरूपं
 ससुरन्दिव्यं सर्व्वलक्षणसंयुतम् । खुरापे विन्यसेद्व्यं
 शृङ्गे वै पद्मरागकम् । भ्रुवोर्मध्ये न्यसेद्व्यं मौक्तिकं
 सुनिश्चिन्तम् ! । वेदूर्ध्वेण स्नानान् कुर्यात्प्राङ्मुखं नीलनिर्मि-
 तम् । दलस्थाने प्रकृत्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम् । पशु-
 वत् कारयित्वा तु वत्सं कुर्यात् सुशोभनम् । दशांशकेन
 कर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम्" । कामिके तु, "दुरीयांशेन
 वत्सकः" इत्युक्तम् ।
 "पूर्व्वोक्तवेदिकामध्ये मण्डलञ्च प्रकल्पयेत् । तन्मध्ये
 सुरभिं स्थाप्य सर्व्वतः सर्व्वरत्नकाम् । सवस्त्रां सुरभिं
 तत्र वस्त्रयुक्तेन वेष्टयेत् । संपूजयेत्तु गावत्पदा
 सवस्त्रां सुरभिं पुनः । अर्घ्यकान्तिविधानेन होमं

कुर्यात् यथाविधि । समिधन्वाज्यभागेन पूर्ववच्छेष-
माचरेत् । शिवपूजा प्रकर्त्तव्या लिङ्गं स्नाय घृतादि-
भिः । गामाज्यं च गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम् ।
दक्षिणा च प्रदातव्या त्रिंशच्चिक्कं महाभते !” । गायत्र्या
गोसावित्र्याख्योत्तमन्त्रेणेत्यर्थः, “गोसावित्रीतिमन्त्रेण
मन्त्रयीत विचक्षणः” इति वातलोक्तेः, कामिके तु
“घृताद्यैः पूजयेद्देवं सहस्रकलशादिभिः । गामाराध्य
तु गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम् । आचार्यं पूजयेत्
पूर्वं क्रैयूरकटादिभिः । वस्त्रगुम्भञ्च दत्त्वा तु विज्ञाय
विधिपूर्वकम् । दक्षिणा तु प्रदातव्या त्रिंशच्चिक्का
महातपः ! । त्रिंशच्चिक्कदक्षिणादानन्तु एकाग्निपक्ष-
विषयम्, अनेकाग्निपक्षे तुत्वापुरूपतद्दक्षिणा । तदुक्तं
शैवे । “अथैकाग्निविधानं वा समिदाज्यं हविष्ययुक् ।
त्रिंशच्चिक्कावरा देया गुरोरेकाग्निकल्पतः” इति । एकाग्नि-
पक्षस्य स्वल्पवित्तविषयः । पूर्ववच्छेषमिति, शेषमनुक्तं
किञ्चित् तदखिलं लिङ्गपुराणोक्तत्वापुरूपविहितमाचरे-
दित्यर्थः । कालोत्तरे “एतस्यास्तु प्रदाता यस्मै न दत्तं
चराचरम् । त्रिःसप्तशतसंयुक्तो विमानैर्दिव्यवर्जैः ।
शिवलोकमवाप्नोति यावदिन्द्रासत्तर्ह्य । तदन्ते चक्रवर्ती
स्यात्, शानवांस्तु शिवं प्रजेत” । इति नानाशास्त्रीय-
कामधेनुदानम् । गोपदेवधातुपाठव्याख्याने ५५ न्यभेदे ।
कामधेनुतन्त्रे न० शिवनिर्मिते तन्त्रभेदे ! [महादेवे हला० ।
कामध्वंसिन् पु० कामं ध्वंसयति ध्वंस-णिच्-णिनि ।
कामन लि० कम-णिङ्-ल्यु । १।कामिके अम० भावे ल्युट् ।
२।अभिलाषे न० । युच्-अभिलाषे स्त्री हला० । “सस-
ञ्चितफलकस्यापि तत्तत्कामनासङ्कारेण प्रत्येकफलदा-
त्त्वम्” इति विधिस्वरूपे गदाधरेणोक्तम् ।
कामन्दकि न० कामन्दकस्यापत्यम् । विद्वद्भेदे तेनैव नीति-
शास्त्रं प्रणीतम् । तस्येदम् “दृडाच्छः” पा० छ० । काम-
न्दकीय तत्प्रणीतनीतिशास्त्रे न० ।
कामम्यमिन् पु० स्त्री कामं यथेष्टं धमति ध्या-णिनि वा०
धमादेशः । कांशकारे (कांसारि) सङ्कीर्णजातिभेदे जटा०
स्त्रियां ङीप् ।
कामनीयक न० कामनीयस्य भावः “योपधादुगुरुपोत्तमा-
द्दञ्” पा० वुञ् । रमणीयतायाम् “व्यलोकयत् कामन-
कामनीयकम्” नैष० पाठान्तरम् ।
कामप(त्री)ति स्त्री कामः पतिर्यस्याः सपूर्वकत्वात् नान्ता-
देशः ङीष् च वा । कामदेवभार्यायां रत्यां यद्वरजा० ।

कामपाल पु० कामान् पालयति पाञ्च-खण् उप० स०
१।बलदेवे अमरः । भक्तानां कामस्याभीष्टस्य पालके
खण्डस्य कामस्य वा पालके च २।वाहदेवे । “कामहा
कामपालश्च कामी कान्तः कृतागमः” विष्णु स० ।
कामपूर लि० कामं पूरयति पूर-णिच्-खण् उप० स० ।
१।अभीष्टपूरके २।परमेश्वरे पु० । “कामपूरुकाऽहं नृणाम्”
भाग० ७।२।२५ ।
कामप्र लि० कामं पिपत्ति पृ-मूलविभुजा० क उप० स० ।
१।अभीष्टपूरके । “कामप्रेष मनसा चरन्ता” अ० १।१०
८।२ । बि० कि । कामप्रि तत्तार्थे “मरुतः परि-
वेष्टारोमरुत्तस्यावसन्तुष्टे । आविहितस्य कामप्रेर्विश्वे
देवाः सभासदः” ऐतरेयब्राह्मणम् ।
कामप्रद लि० कामं प्रददाति प्र+दा+क उप० स०
१।अभीष्टस्य प्रकर्षेण दातरि । २।परमेश्वरे पु० । “कान्तःकाम-
प्रदः प्रभुः” विष्णु स० । कामं कामजरतिभेदं प्रददाति ।
“द्वौ पादौ स्वप्नसंलग्नौ क्षिप्त्वा लिङ्गं भजे तथा ।
कामयेत् काष्ठकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः” ऊरुदी
पिकोक्ते श्रुतिबन्धभेदे पु० ।
कामप्रवेदन न० कामस्याभिलाषस्य प्रवेदनम् आविष्कर-
णम् । स्वाभिप्रायप्रकाशने “कञ्चित् कामप्रवेदने”
अमरः । “कामप्रवेदनेऽर्कञ्जिति” पा०
कामप्रश्न पु० कामं यथेष्टम् प्रश्नः । यथेष्टप्रश्ने “तस्मै ह
यः स्रवत्करो वरं ददौ सहोवाच कामप्रश्नम्” शत० ब्रा०
१।१।२।१० । “कामप्रश्नः यथाकामं प्रश्नः” भा० “याज्ञव-
ल्क्यो वरं ददौ सह कामप्रश्नमेव” शत० ब्रा० १०, १, १,
कामप्रस्थ पु० न० कामस्य कामगिरेः प्रस्थः । कामगिरिनामौ
तत्र “मातादीनाञ्च” पा० ह्रस्वपूर्वस्यापि पस्थशब्दे परे
आद्यदात्तता गङ्गा० भवादर्थे छ । कामप्रस्थीय तद्भवे लि०
कामफल पु० कामं यथेष्टं फलमस्य । महाराजाञ्चहृत्ते ।
राजनि० ।
कामम् अव्य० कम-णिङ्-वा० अयत् । १।अनुमतौ, २।प्रकामे,
३।पर्याप्ते, ४।अस्त्रयायाम्, ५।अकामानुमतौ, ६।स्वच्छं
न्दार्थे, ७।अनिष्टस्यागत्या स्त्रीकारे च । अमरनेदिन्याटयः ।
काममह पु० इत० । चैतन्मासे कर्त्तव्ये कामस्य १।सहोत्-
सवे तदाधारत्वात् २।चैतन्मासे मासां कर्त्तव्यत्वात् लि० ।
काममहस्य चैतन्मासे मासां कर्त्तव्यत्वात् प्रायिकी शची-
देवताभिप्राया या तिष्ठित्तप्ये भविष्युः “चैतन्मासत्रयथे ह्यह
दमनं नदनात्मकम् । कृत्वा संपूजयेत् कामं वीजवेद्गजनेन

त । तत्र सम्भुजितः कामः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः । कामदेव-
 स्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि” । इति चैत्रत्ययोदश्यां
 तत्पूजनविधानात्” नि० सि० रामार्चनच० “द्वादश्यां
 चैत्रमासस्य शुक्लायां षडनोत्सवः । बौधायनादिभिः प्रोक्तः
 कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरम्” तदीयद्वादश्यां विधानात् “तत्र
 स्यात् स्त्रीयतिथिषु वज्रादेर्दमनार्पणमिति” पाष्णोक्तेः
 वज्रादिभक्तानां स्वस्तिप्रियञ्चपि विधानात् । तत्र तिथि-
 देवताश्च “वज्रं विरिञ्चि र्गिरिजा र्गणेशः ४फणो
 ५विशाखो ६दिनकर ७महेशः । ८दुर्गा ९ऽन्नको १०शिव
 ११हरी १२अरच १३शर्वः १४शची १५चेति तिथीषु
 पूज्याः” इत्युक्ता वेद्याः । एतदनुसारेण “शिवभक्तादिभिस्तु
 षडर्दश्यां कार्यमिति नि० सि० व्यवस्थापितम् । रघु-
 नन्दनेन त्रयोदश्यां कार्यप्रोक्तः त्रयोदश्याः अरतिथि-
 त्यादन्यदेवतानुपासकाभिप्रायेणेति न विरोधः । तस्य
 नित्यतोक्ता नि० सि० पाष्णे “जजे” व्रतं मथौ दोलाम्
 श्रावणे तन्तुपूजनम् । चैत्रे च दमनारोपमकुम्भ्यांशो
 व्रजत्वधः” प्रागुक्तरामार्चनच० शक्ये च प्रतिषंवत्सर-
 मित्युक्तेरपि नित्यता । सा च त्रयोदशीकरणपत्रे
 द्वादश्यायुक्ता याज्ञा “त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी संयुता
 विभो ! । ति० त० ब्रह्मवैवर्त्तात् । द्वादशीकरण-
 पत्रे विशेषः” नि० सि० रामार्चनच० उक्तो यथा ।
 “पारणाहे न लभ्येत द्वादशी धटकाऽपि चेत् । तदा
 त्रयोदशी याज्ञा पवित्रदमनार्पणे” । षडर्दशीकरणपत्रे
 पूर्वविद्धेव याज्ञा । “मधोः श्रावणमासस्य या च शुक्ला
 षडर्दशी । सा रात्रिव्यापिनी याज्ञा नान्या शुक्ला
 कदाचनेति” हेमाद्रौ बौधायनोक्तेः । अन्यदिगणकरणे तु
 तन्नुदासनपर्वण्युक्तवाक्यात् पूर्वविद्धेव तिथिर्पाञ्चा ।
 देवात् चैत्रे तदकरणे गौणः काल उक्तः” नि० सि०
 रामार्चनच० “हरी (द्वादश्यां) न दमनारोपः स्यान्मथौ
 विघ्नतोयदि । वैशाखे श्रावणे वापि तान्मथौ स्यात्तदर्थ-
 णम्” श्रावणे वापि शुक्लाक्ते कर्त्तव्यमिति इति वा तत्र-
 पाठः । इदञ्च मलमासे न कार्यम्” “उपाकर्त्तव्यं
 सर्जनञ्च पवित्रदमनार्पणमिति” कालाद्ये मलमासवर्षेषु
 परिगणनात् । उपाकर्त्तव्यं च ह्यव्यञ्ज कार्यं पर्वण्यु-
 त्तं तथा । उत्तरे नियतं कुर्व्यात् पूर्वै तच्चिपुक्त्वं भवेत्”
 कालमा० प्रजापतिवचनात् । शुक्लास्तादौ तु कार्येण ।
 रामार्चनच० पूर्वोक्तवचनात्” “उपाकर्त्तव्यं सर्जनञ्च
 पवित्रदमनार्पणम् । ईशानस्य त्रिं विष्णोः शयनं परि-

वर्त्तनम् । कुर्याच्छुक्रस्य च गुरोर्भौद्रोऽपीति विनिश्चयः”
 वृद्धगर्गवचनात् । इति दमनारोपरूपकाममहोत्सव-
 क्षितिभेदेन दर्शितः । अत्रतत्ररूपसकलहोत्सवस्तु चैत्र
 शुक्लत्रयोदश्यामेव । हेमाद्रौ कालखण्डे भविष्ये “चैत्रो-
 त्सवे सकललोकमनोविलासे कामं त्रयोदशतिथौ
 च वसन्तयुक्तम् । पत्न्या सहार्थं पुरुषप्रवरोऽथ
 योषित् सौभाग्यरूपसुतसौख्ययुतः सदा स्यात्” वा च
 पूर्वयुता याज्ञा “त्रयोदशतिथिः सिते” इति पूर्वविद्धा
 पश्ये दीपिकोक्तेः । एवं च काममहोत्सवेन लक्षणया
 तदाधारपरत्वे चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां याज्ञेति तु न्याय्यम् ।

काममुद्रा स्त्री तन्त्रशा० “हस्तौ तु संयुतौ कृत्वा प्रकृता-
 कुलिकौ तथा । तर्ज्ज्यौ मध्यमाष्ट्रे अङ्गुष्ठौ मध्यमा-
 श्रितौ । काममुद्रे यद्यदिता सर्वदेवप्रसङ्करी” ज्ञाना-
 र्थोक्ते मुद्राभेदे ।

काममृत ति० कामेन मृतः मूर्च्छितः मव-क्त वेदे नि० इड-
 भावः जट् काममूर्च्छते । “काममृता वङ्गे तद्रपामि”
 ऋ० १०, १०, ११, “काममृता काममूर्च्छता” भा० ।

कामयमान ति० काम-ण्डि- यानच् । काष्ठके ।

कामयान ति० काम-ण्डि- यानच् आगमशास्त्रमनित्य-
 मिति ह्यगभावः । काष्ठके । “कामयानसमवस्थया तुलाम्”
 रघुः । “कामयानशब्दः सिद्धोऽ नादिश्च” वामनः ।
 “आने मुक्” पा० । आदौ मुक्मुन्यतयाऽनादित्वेन सिद्धः ।

कामयित् ति० काम-ण्डि- टच् । काष्ठके अमरः ।
 स्त्रियां डीप् ।

कामरूप पु० “काष्ठेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपञ्चतम् ।
 (यावदतिथेषः) कामरूपमभिधेदेशो गणेशगिरिपूर्वजम्”
 इत्युक्तकाष्ठेश्वरादिगिरिचतुष्टयमध्यवर्त्तन गणेशगिरिपूर्वस्थे
 प्रागुक्तोत्तमाख्ये देशभेदे । “योनिपीठे कामगिरौ
 कामाख्या तत्र देवता” इत्युक्तमे “सर्वत्र विरला चाहं
 कामरूपे गृहे गृहे” तन्त्रचूडा० । कामेन रूपमस्य ।
 शय्येष्टरूपधारिणि ति० “जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं
 कामरूपं मधोनः” मेघ० । “स्नेह्याधीनविपद्दं दुर्ग-
 वञ्चरक्षमम्” मङ्गि० । कामं कार्यं सुन्दरं रूपमस्य
 शक्तिशोभने ति० ।

कामरूपिन् ति० कामं कार्यरूपमस्वस्य प्रागुक्त्येन इति ।
 १ प्रथमरूपवति । कामेन स्नेह्या रूपं धार्यत्वेनाख्यस्य
 इति । स्नेह्या शय्येष्टरूपधारिणि ति० । “सर्वमाशु
 निचेतव्यं हरिभिः कामरूपिभिः” रामा० । २ विद्याधने

कामरेखा स्त्री कामानां कामव्यापाराणां रेखा पङ्क्तिर्यत्र
 लक्ष्मणः । कामव्यापाररागिणुक्तायां रेखायाम् शब्दमा०
कामल लि० कम-कलच् । ? कासुक्ते । आधारे कलच् ।
 २ वसन्तकाले पु० कल जलसामलोऽसम्बन्धो यत्र । ३
 मरुदेशे च मेदिनी । ४ रोगभेदे पुंस्त्री मेदि० । तन्निदा-
 नादि । “पाण्डुरोगा च योऽन्यथं पित्तलानि निपे-
 षते । तस्य पित्तसमुद्भवं दग्ध्वा रोगाय कल्पते”
 निदानम् । “हरिद्रनेत्रः सुष्टयं हरिद्रद्वन्द्वस्नाननः ।
 रक्तपित्तशङ्कभूलो भेदकर्णो हर्तेन्द्रियः । टाहाविपाक-
 टौर्ध्वमदनास्विकर्षितः । कामला मूत्रपित्तैषा कोष्ठ-
 शाखाश्रया मता । कालान्तरात् खरोमता कम्पास्यात्
 कुम्भकामला । तस्य सम्प्रःपि । तस्यारिष्टलक्षणं यथा ।
 कम्पपीतयत्नस्यो र्ध्वं मूत्रस्य मानवः । च रक्तानिमुख-
 च्छर्द्दिपिण्मूली यस्य गमस्यति । टाहाकविलपानाह-
 तन्त्वःमोहसन्निवदः । नश्यति श्यासकाभासो विड्भेदी
 कुम्भकामलो । ऊर्ध्वरोक्कच्छ्वासज्वरलोमनिपीडितः ।
 नष्टाग्निमंजः क्षिप्रं हि कामलावान् निपद्यते” साध-
 निदानम् । [लिङ्गे हेम० ।

कामलाता स्त्री कामस्य लतेव तदुपुण्यभूयित्वात् । पुंविङ्गे
कामलायन पु० कमलस्यापत्यं नडादि० फक् । कमलापत्ये
 उपकोलः ख्यं सुगो । “उपकोललोहं वै कामलायनः
 सत्यकामे जावाले ब्रह्मचर्यपुराणे” छा० उ० ।

कामलाची स्त्री कामं यथेष्टं लाति आकरोति ला-क ताडय
 मन्ति यस्याः पच् समा० विच्चात् ऊप् । आकर्षणकारके
 देवीभूर्त्तिभेदे” तन्वशा० आकर्षणप्रकरणे । “अनाभारक्त
 मन्त्रेण कामलाजाम्बुं जपेत्” तन्त्रम् तत्रैव दृश्यः ।

कामलिका स्त्री कल जलसामलोऽसम्बन्धोऽस्यस्य ठत् ।
 कङ्कधान्ये शब्दचि० ।

कामलिन् पु० ब० व० । कमलेन वैगम्यायनात्तर्वासभेदेन
 प्रोक्तमधायते गिनि । वैगम्यायनात्तर्वासभेदकमलिनि
 प्रोक्ताध्यायिषु ।

कामवत् लि० कामोऽस्यस्य सत्पु मस्य वः । ? यमिलापयुक्ते
 शैष्यनानुरागयुक्ते च स्त्रियां ङीप् “त्यागः कामवर्तानां
 हि स्त्रीणां सङ्गिविगर्हितः” भा० व्या० ३८६ स्त्री० ।
 ङा० बन्तः ३ दारहरिद्रायां राजनि० ।

कामवज्रम् उ० ईत० । ? आसृष्टके तन्मुकुलं हि कन्दर्पप्रियम् ।
 २ ज्योत्स्नायां स्त्री राजनि० ।

कामवृक्ष पु० कामं वीजाङ्कुरनिरमेवतया यथेच्छं

वृक्षः । वन्दाके (परगाद्या) । राजनिघण्टुः ।
कामवृत्ति लि० कामं यथेष्टं निरङ्कुशं वृत्तमस्य । यथेष्टा-
 चारिणि । “यस्तु स्यात् क्षत्रियः क्षत्रित् कामवृत्तः पर-
 नपः” “यस्तु स्यात् कामवृत्तोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः”
 भा० व्या० १७० अ० ।

कामवृत्ति स्त्री ईत० । ? कामस्य चेष्टिते । कामेन स्वेच्छया
 वृत्तिः । २ स्वेच्छाचारे । “न कामवृत्तिर्वचनोयमोजते”
 कसा० कामतोष्टितरस्य । ३ यथेष्टाचारयुक्ते लि० ।
कामवृद्धि पु० कामस्य वृद्धिवेच्छात् । कर्णाटदेशगणसिद्धे (कामज)
 इतिख्याते क्षुपभेदे राजनि० ईत० । २ कामस्य वृद्धौ स्त्री
कामवृन्ता स्त्री कामतो वृन्नं यस्याः । पाटलायाम् शब्दमा०

कामशक्ति स्त्री । कामस्य शक्तिर्नायिकाभेदः । पद्माश-
 दर्गे राघवभट्टोक्ते ? कामदेवपत्नीभेदे । सा च पञ्चाशद्विधा
 यथा “रतिः ? प्रातिः २ कामिनी च ३, भोजिनी ४
 कमलप्रिया ५ । विनामिनी ६ कल्पलता ७, व्यामला
 च ८ शुचिस्त्रिता ९ । विष्मिताची १० विद्यालक्ष्मी ११,
 लेलिहाना १२ दिगम्बरा १३ । वासा १४ कुजा १५
 धरा १६ निव्या १७, कल्याणी १८ मोहिनी १९ तथा ।
 सुलोचना २० सुलागया २१, तत्रैव च विभर्दिनी २२ ।
 कलहायया २३ चेकाञ्ची २४, रुसुम्बी २५ मलिनी २६
 तथा । जटिली २७ पानिनी २८ चैव, गिरा २९ सुधा ३०
 रता ३१ भ्रमा ३२ । चारुमोला ३३ चञ्जला ३४
 च, दीर्घजिह्वा ३५ रतिप्रिया ३६ । लोलाञ्ची ३७
 श्चङ्गिणी ३८ चैव, पाटला ३९ मादिनी ४० तथा ।
 मला ४१ च क्षमिनी ४२ विद्यतोसुखी ४३ नन्दिनी ४४
 तथा । रतिनी च तथा कान्तिः ४६ । कलकण्ठी ४७
 उकोदरा ४८ । मेघश्यामा ४९ रूपोन्मता ५०, एवं
 पञ्चाशदोरिताः । शक्तयः इन्द्रुभनिभाः सञ्जभिरण-
 भूपताः । नानोत्पलकरा ध्वयास्त्रीलोक्ताकर्पलजभाः”
 इति । तन्त्रसारे कामरतिन्यासे पञ्चाशद्वर्गात्मकमाह-
 काया एकैकवर्गयोगेन कामशब्दवर्णितानां पञ्चाशतः
 कामानां योगेन च एतासां व्याप्तोऽभिहितः । तत्र-
 नामसाले कश्चिद्भेदोऽस्ति । “पञ्चाशद्वर्गगुणिता
 पञ्चाशद्वर्गसालिकाम् । स्मृते तद्वर्णतोभिर्ज्ञां तथा रुद्रा-
 दिकान् क्रमादिति” गा० ति० पटव्या० राघवभट्टेन
 आदिपदेन पञ्चाशत्कामास्तत्कृतयश्चाहृता इति कीर्त्त-
 नान् पञ्चाशद्वेव कामशक्तयः । अतः शब्दकल्पद्रुमे
 कामशब्दे रतिभेदस्यैकपञ्चाशत्त्वं यत् प्रतिज्ञातं तत्-

प्रामादिकमेव । किञ्च एकपञ्चाशत्कामशक्तयो रतिशब्दे
द्रष्टव्या इत्युक्तिरपि प्रतिज्ञामात्रं रतिशब्दे तत्र तन्नामा-
ल्लुखेखनात् पञ्चाशत्कामानामेकपञ्चाशत् शक्तयोऽ-
ऽनुपपन्ना एवेति बोध्यम् ।

कामशर पु० कामस्य शर इव । १ आसृष्ट्ये राजनि० ।
तन्मङ्गलस्य कामशराकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कामशास्त्र न० कामस्य कास्यस्य स्वर्गादेः प्रतिपादकं शास्त्रम् ।
१ काम्यप्रतिपादकशास्त्रे । 'अथशास्त्रमिदम् प्रोक्तं धर्म-
शास्त्रमिदं महत् । कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेना-
मितबुद्धिना' भा० आ० १ अ० भारतप्रशंसायान् ।
कामस्य तच्चेष्टितस्य प्रतिपादकं शास्त्रम् । २ रतिशास्त्रे च ।

कामसख पु० दैत० टच् समा० । वसन्तकाले राजनि० ।
अतएव क्रमादे 'सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्गुरास्तः' इति
'स माधवेनाभिमतेन सख्या' इति 'सहायमेकं मधुमेव
लब्ध्वा' इति च वसन्तस्य तत्सहायत्वं वर्णितम् ।

कामसुत पु० ईत० । अनिरुद्धे हेम० ।

कामसू वि० काममभोष्टं सूते सू-क्लिप् दैत० । अभोष्ट-
सम्पादके । 'किमत्र चित्रं यदि कामसूभिः' रघुः ।
कामं कामावतारं कन्दर्पं सूते । २ रुक्मिण्यां स्त्री ।
गर्भाधानस्य सूतेरर्धत्वे । ३ वासुदेवे पु० ।

कामसूत्र न० कामस्य तद्व्यापारस्य प्रतिपादकं सूत्रम् ।
वात्स्यायनादिप्रणीते कामव्यापारबोधके शास्त्रभेदे ।

काममूर्ति स्त्री दैत० । प्रतिपहृदोषापनुत्तये प्रतिपहृतीत्वा-
पाद्ये कामस्य स्तुतिरूपे मन्त्रभेदे स च मन्त्रः 'कोऽदात् ?
कष्ठाः अदात् ? कामोऽदात् कामायादात् कामोदाता कामः
प्रतिपहृता कामैतत्ते' यजु० ७ । ४८ । यथाचास्य
प्रतिपहृदोषाभावज्ञापकत्वम् तथाऽस्य मन्त्रस्य व्याख्याने-
न वेददाये दर्शितम् । यथा 'दातृर्दानाभिमानाभावाय
स्वस्य प्रतिपहृदोषाभावाय च देहेन्द्रियसंघात् कामं विवि-
नक्ति कोऽदाति । कोनरोऽदात् ? दत्तगान् कष्पं
नरायादात् ? । प्रअद्वयस्थोत्तरमाह । कामोऽदात् कामा-
यैवदात् न त्वं दाता वाहं प्रतिपहृता । त्वत्कामा-
भिमानो देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात् । एषञ्च कामएव
दाता कामएव प्रतिपहृता नान्यः । हे काम ! एतद्
इयं ते तव दाहप्रतिपहृतीत्वत्' । अयं भावः तस्यत्
फलकामनयैव दाता तत्तद्व्यापारं दानात् स्वाभीष्टसिद्धये
च प्रतिपहृतीत्वा तेषां पृहृष्यात् कामाभिमानिनो देवस्यैव
दानप्रतिपहृयोः प्रयोजकत्वात् इत्यस्यामित्वं कामदेवस्यैवेति

न प्रतिपहृतीति उक्तमन्त्रपाठे न प्रतिपहृदोषः इति ।
अतएव 'प्रतिपहृजदोषस्य शान्त्यै कामस्तुतिं पठेत्'
श्रुतौ तत्पाठोर्विहितः ।

कामहन् वि० कामं हतवान् हन् क्लिप्-दैत० । परमेश्वरे ।

'कामहन् कामहन् कामो' विष्णुस० । तस्य च स्वात्म-
ज्ञानेन सर्वकामहन्त्वात् तथात्वम् 'किञ्चित् हृदयपरान्य-
भिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि हृष्टे
तस्मिन् परावरे' इति श्रुत्या तस्य दर्शनेनाविद्यापरान्यरूप-
कामादिविभेदकत्वसङ्गम् । तथाच तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञान-
स्य नाशे तत्कार्याणां रागद्वेषादिदोषाणां नाशात् तस्य
तथात्वम् तदेतदुक्तम् गौ० सू० तत्त्वज्ञानादित्यनुवृत्तौ
'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादन-
न्तरापायादपवर्गः' इति । २ महादेवे च ।

कामाक्षी स्त्री कामं शोभनमिति यस्याः षच् समा० षित्वात्
क्षीष् । १ देशीमूर्त्तिभेदे तन्त्रोक्ते २ वीजभेदे च ।

कामाख्या स्त्री सतीदेव्या १ योनिपीठरूपे स्थाने २ तदधिष्ठात्र्यां
देव्याञ्च । तन्नामनिर्वाणप्रदादुर्भावादि कालि० पु० ६ । अ०
दर्शितं यथा

'त्रीभगवानुवाच । कामार्धमागता यस्यान्नाया साङ्गे
महागिरौ । कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता ।
कामदा कविना कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी । कामाङ्ग-
नायिनी यस्मात् कामाख्या तेन चोच्यते । तत्पीठ-
कारणसङ्गतत्वात् । 'अथ काले बह्मतिथे व्यतीते प्राणिक-
र्जने । अष्टह्नां दक्षतनयां, भार्यायेऽहं बधूवराम् । सा
मेऽभूत् प्रेयसी भार्या, प्रदाय समयं पिप्लुः । अनिष्टकारी
त्वञ्चेत् स्याः, प्राणांस्यस्ये तदा त्वहं । ततो यज्ञे समस्तान्
स च वज्रो चराचरम् । न मां नापि सतीं यज्ञे तदनिष्टा-
न्मृता त्वसा । ततो मोहसमापन्नतामादाय मृतामहम् ।
प्राप्रपिठवरं तन्तु भ्रममाण इतस्ततः । तस्यास्तङ्गानि-
पर्यायात् पतितानि यतो यतः । तत्तत् पुण्यतमं जातं
योगनिद्रापभावतः । तस्मिन्नु कालिकापीठे सत्यास्तद्योनि
मण्डलम् । पतितं, तत्र सा देवी महामाया व्यलीयत ।
लीलायां योगनिद्रायां मयि पर्वतकृपिण । स नीलवर्णः
शैलोऽभूत् पतिते थोनिमण्डले । स तु शैलो महाबुद्धः
पातालतलमाविशत् । तस्या आक्रमणाद्गाढं ततस्तं
द्रुष्टिणोऽभ्ययात् । स तु पूर्वं ब्रह्मशक्तिशिलां धत्तुं
चतुर्हस्तः । शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण कामधात् ।
ब्रह्मा पर्वतकृपेण मयि पर्वतकृपिण । संसक्तोऽधो-

ऽगमद्वाटमाक्रान्ते मायया विधिः । ततो वराहः संसक्तो
 मयि मां स तु माधवः । शैलरूपः शैलरूपं धत्तुं ससु-
 पचक्रमे । मोऽप्यधोऽगान्नाया साङ्गं तदा पञ्चतकूपिणा ।
 आक्रान्त्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निखातकः । शतं
 शतं योजनानां तुङ्गमाधीर्हरित्वयम् । तदाक्रान्तं महा-
 देव्या सर्वभेव ह्यधोगतम् । क्रोशमात्रे स्थितं तङ्गं शेषं
 तच्छ्रियस्य तु । एका समस्तजगतं प्रकृतिः सा यतस्ततः ।
 ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा जगतां प्रसूः । तत्र पृथ्वीं
 ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः । मद्रूपधारी शैलस्तु
 नील इत्युच्यते तथा । स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणो-
 दूखलाकृतिः । विश्राजमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः ।
 वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते । स सर्वेषां
 स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्वेभ्य एव तु । ऐशान्यां योऽ-
 भवत् कूर्मः शैलरूपो महाद्युतिः । मणिकर्णः स
 नाम्ना तु ख्यातो देवोपसेवितः । योऽनन्तरूपः शैलस्तु
 वायव्यां समवस्थितः । मणिपर्वतसंज्ञोऽसौ पर्वतो
 माधवप्रियः । महाभायागिरिर्यस्तु नैर्ऋत्यां समवस्थितः ।
 स गन्धमादनो नाम्ना सर्वदा शङ्करप्रियः । वराहपृष्ठभवे
 यत्र किञ्चि महासुरी (मधुकैटभौ) । हरिणा तत्र संजातः
 पाण्डुनाथ इति स्मृतः । ब्रह्मशक्तिशिलावास्तु पूर्व-
 भागे तु मध्यगतः । यस्तु पर्वतरूपोऽहं स तु भस्माचला-
 ह्वयः । पुण्ड्रकूटे मया साङ्गे देवी रहसि संस्थिता ।
 सत्यास्तु पतितं तत्र विश्रायं योनिमण्डलम् । शिला-
 त्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता । संस्पृश्य तां
 शिलां सर्वो ह्यमर्त्यत्वमवाप्नोत् । तस्याः शिलाया
 साहाय्यात् यत्र कामेश्वरी स्थिता । अङ्गुतं यस्य गुह्ये
 तु लोहं भस्म भवेत्ततम् । सा चापि प्रयत्नं पुत्र ! पञ्च-
 मूर्त्तिधरा भवेत् । मोक्षार्थं सर्वलोकानां ममापि प्रीतये
 शिवा । अहं पद्मसुखेनाशु पञ्चभागे व्यवस्थितः ।
 ईशानः पूर्वभागस्यः कामेश्वर्याः प्रधानतः । ऐशान्यां
 वै तत्पुरुषो ह्यधरस्तस्य किञ्चि । सद्योजातोऽयं वाय-
 व्यां वामदेवस्तु सङ्गतः । देव्याश्चापि सुरश्रेष्ठ ! पञ्चरूपाणि
 भैरव ! । शृणु वेदान ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ।
 कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा । सार-
 दाऽथ महोत्साहा कामरूपपुण्यैवता । मयि लिङ्गत्वमा-
 पन्ने शिलायां योनिमण्डले । सर्वे शिलप्रत्यमगमन् शैल-
 रूपाश्च निर्जराः । यथाहं निजरूपेषु रेमे वै सह
 मायया । शिलारूपप्रतिच्छन्नाः सदा सर्वास्तु देवताः ।

शिलारूपप्रतिच्छन्नाः शैले शैवे व्यवस्थिता । रमन्ते च
 स्वरूपेण नित्यं रहसि सङ्गताः । ब्रह्मा विष्णुरहश्चात्र
 दिक्पालाः सर्व एव ते । अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः सानु-
 कूलाः सदा मयि । उपासितुं तदा देवीं कामाख्यां
 कामरूपिणोम् । नीलगैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नः सदा-
 शिवः । तन्मध्ये मण्डलं चारु परिशक्तिसमन्वितम् ।
 गुह्य मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्मिता । योनिस्तस्यां
 शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा । वितस्त्रिमात्रविस्तीर्णा
 एकविंशतुलायता । क्रमस्तद्विनिर्माणाभस्मशिलातु-
 गामिनी । सिन्दूरकुङ्कुमारत्ना सर्वकामप्रदायिनी । तस्यां
 योभौ पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी । महाभाया
 जगद्धात्री मूलभूता सनातनी । तत्राष्टौ योगिनीः नित्यं
 मूलभूताः सनातनीः । पूर्वोक्ताः शैलपुत्राद्याः स्थिता
 देव्याः समन्ततः । तासान्तु पीठनामानि शृणु चैकत्र भैरव ! ।
 गुप्तकामा १ च श्रीकामा २ तथा च विन्ध्यवासिनी ३ ।
 कौटोश्वरी ४ धनस्या ५ तु पाटदुर्गाई तथापरा । दीर्घ-
 श्वरी ७ क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी ८ । स्वयोगिन्यः पीठ-
 नाम्ना ख्याता अष्टौ च देवताः । सर्वतीर्थानि चैकत्र जल-
 रूपाणि भैरव ! । स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या
 प्राणिपुण्यदा । विष्णुस्तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल
 इत्युत । कामकाख्यस्तु वटुकः कामाख्याभ्यर्णसंस्थितः ।
 लक्ष्मीः सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्गे व्यवस्थिते । ललि-
 ताख्याऽभवल्लक्ष्मीर्मातङ्गी तु सरस्वती । गणाध्यक्षः पूर्वभागे
 तस्य शैलस्य संस्थितः । सिद्धः स नाम्ना विख्यातो हारि
 देव्याः प्रियः सुतः । कल्पवृक्षः कल्पवृक्षो तन्निर्द्धी चा-
 पराजिता । भूतास्तस्मिन्महाशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये ।
 वराहः पाण्डुनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः । जघने
 शिरसी कत्वा जघान मधुकैटभौ । तस्यासने ब्रह्मकुण्डं
 ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत्
 सिद्धेश्वरसंज्ञकम् । शिलारूढं सिद्धकुण्डं मध्यस्यं विद्धि
 भैरव ! । तस्यासने गयाक्षेत्रं क्षेत्रं ताराणसी तथा ।
 “योनिमण्डलसङ्घातं कुण्डं भूत्या व्यवस्थितम् ।
 तत्रैवास्तुतकुण्डन्तु सुधासंघप्रपरितम् । मम प्रियार्थ-
 भिन्द्रेण स्थापितं सह निज्जरेः । वामदेवाह्वयं शंभुं
 श्रीकामेश्वरसंज्ञकम् । कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासने
 व्यवस्थितम् । केदारसंज्ञकं क्षेत्रं मध्यस्यं सिद्धकामयोः ।
 दीर्घं चतुर्दशव्यासं जायाच्छताह्वयं तु तत् । तस्यासने
 शैलपुत्री गुप्तकामाह्वया तु सा । गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था

कामे गद्याग्नि सङ्गता । कामेश्वरशिलासङ्गा कामाख्या-
संज्ञिता सदा । पूर्वभागेण संसक्ता योनेस्तु परभागतः ।
कामकामाख्ययोर्मध्ये कालरात्रिर्व्यवस्थिता । पीठे
दक्षिणेश्वरी नाम्ना श्रीभाभागे प्रचरिण्डका । कामाख्या-
प्रस्तरप्रान्ते कुष्माण्डा नाम यागिनी । पीठे कोटीश्वरा
नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता । यज्ञाघोराह्वयं शीघ्रं
तत् कामायास्तु दक्षिणे । पीठे भैरवनामा तु गीयते
परसर्पिभिः । चासुरगुडाभैरवी नाम्ना भैरवासङ्गसं-
स्थिता । नायिका कामदा भक्ते, चण्डमुण्डविनाशनी ।
कामाभैरवयोर्मध्ये स्वयं देवी सुरापगा । हृताय सर्व-
जगतं देव्यास्तु प्रीतये स्थिता । सद्योजाताह्वयं शीघ्रं
पीठे त्वाम्नातकेश्वरम् । भैरवाख्ये गह्वरे तु स्थितं देव-
धिसेधितम् । विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां नायिकां वोगरूपि-
ण्याम् । सिद्धकामेश्वरीं नाम्ना ख्यातां देवेषु नित्ययः ।
अर्जोर्षपत्नः सुख्यायो वृक्षस्तत्र तु संस्थितः । आम्ना-
तकः कल्पवृक्षः कल्पवृक्षोसमन्वितः । पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या
स्वयं गङ्गा सञ्चलित्वा । आम्नातकस्य निकटे सम प्रीति-
विष्टइत्ये । पुष्कराख्यन्तु तत् क्षेत्रं पीठे त्वाम्नातका-
ह्वयम् । ऐगान्यां तत्पुष्पाख्यं सम शीघ्रं व्यस्यितम् ।
भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातञ्च भैरव ! । गह्वरं भुव-
नेशस्य भवनानन्दसंज्ञकम् । तस्मारुद्रं तु सुरभिः
गिखाह्वयेण संस्थिता । कामधेगुरिति ख्याता पीठे
कामप्रदायिनी । योऽसौ सरभर्तृत्वं मध्यखण्डप्रच-
ण्डकः । चण्डभैरवनामाऽभूत् कौटिलिङ्गाह्वयस्तु सः ।
मूर्त्तिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेषु समसास्थितः । अहं पश्चा-
दतिप्रोक्त्या भैरवाख्यः स्थितोऽधरे । महागौरी तु य-
देवी यागिनी सिद्धरूपिणी । सा ब्रह्मपर्यन्ते चाख्ये
शिलाःरूपेण चोद्धृतः । अतीव रूपसम्पन्ना नाम्ना सा
त्यपराजिता । कामधेगोरदूरस्था पूर्वभागे महेश्वरी ।
श्रीकामाख्या योनिरूपा चरिण्डका सा तु योगिनी ।
आग्नेयां विद्धि तां संस्थानं सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
योगिनी चण्डपण्डाख्या पीठेऽभूत् निम्न्यानिनी ।
यागिनी स्कन्दमाता तत्पीठेऽभूद्भवामिनी । कात्या-
यनीपीठनाम्ना पाददुर्गेति गद्यते । नैर्ऋत्यां नीलगैलस्य
प्रान्ते सा संस्थिता शिवा । योऽसौ नन्दी सम तनुः स
तु पाषाणरूपभृक् । संस्थितः पश्चिमद्वारि हनूमान्
पीठनामतः ।

क्षेत्रपरत्वसम्पुक्तं देवीगीतायाम् यथा “श्रीमत् त्रिपुरभै-

रव्याः कामाख्या योनिमण्डलम् । भूमण्डले क्षेत्ररत्नं महा-
मायाधिवासितम् । नातः परतरं स्थानं कश्चिदस्ति धरा-
तले । प्रतिमासं भवेद्देवी यत्र साक्षाद्जस्रणा । तत्रत्याः
देवताः सर्वाः पर्वतात्मकतां गताः । पर्वतेषु वसन्त्येव
सहस्रौ देवता अपि । तत्रत्या पृथिवी सर्वा देवीरूपा
स्मृता बुधैः । नातः परतरं स्थानं कामाख्यायोनि-
मण्डलात्” ।

कामाग्निमन्दीपन न० भैपञ्चरत्नावलीदर्शिते मोदकभेदे

“कर्पोरसो गन्धकमश्रकञ्च द्विचारचित्ते लवणानि पञ्च ।
शर्षापमानोद्वयकोटभारितालीशपत्नारण्यपरं द्विकर्षम् ।
जीरं चतुर्जातलवणज्जातिफलञ्च कर्षत्रयमेवमन्यत् । स-
द्वृक्षदारं कटुकत्वयञ्च तथा चतुष्कर्षमितं निबोध । धन्या-
कयश्रीमधुकं कशेरु, कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारौ ।
वारेनकाणेशनलात्मगुप्रावीजं तथा गोकुरवीजयुक्तम् ।
मथीजपलेन्द्ररजःसमानं समा मित्ता धौद्रधत्वञ्च तुल्यम् ।
कर्षैकमिन्द्रेण मोदकं तत् कामाग्निमन्दीपनमेतदुक्तम्” ।
तद्गुणाय कामस्याग्नेश्च दीपकतादयस्तत्प्रोक्ता ब्रह्मव्याः ।

कामाग्निमन्दीपन पु० कामे कामोद्दीपने अङ्गुगण्डव । १ नखे त्रिका-
तस्त्राघातेन कामोद्दीपनात् तस्य तथात्वम् । कामस्य च
तिथिभेदे स्थानविशेषे नखाघातेन यथोद्दीपनं भवति तथा
अरदापिकापःसक्तं तच्च वाक्यं कामग्रन्थे दर्शितम् ।
२ पुंसो लिङ्गे जटाधरः । कामस्याङ्गुगण्डव । ३ काम-
प्रतिरोधके च । [दृष्टे जटाधरः ।

कामाग्निमन्दीपन पु० कामं कामोद्दीपनम् अङ्गुगण्डव । आच-
कामात्तज पु० ईत० । अनिरुद्धे ।

कामात्तज पु० कामप्रधानः रागप्रधान आत्मा मनोयस्य ।
रागप्रधानचित्ते । “कामात्तता न प्रयस्ता न चैवहाख्य-
कामता” मनुः । कामः तदायत्तः आत्मा खरुर्धं यस्य ।
२ कामावत्तखरुर्धे कामप्रसक्ते र्काससंज्ञे च । “कामा-
त्तानं तृटात्तानं न यथाक नियच्छितम्” भा० आ०
१२४ त्तो० । कामात्तानं कामसयमात्तानमन्तःकरणम्
नियच्छित्तमित्यार्पः नियन्तुमित्यर्थे ।

कामाधिष्ठान न० ईत० । इन्द्रियजनोद्भिषु “इन्द्रियाणि
मनोवृद्धिरस्याधिष्ठानसञ्च्यते” गीतायासिन्द्र्यादीनां
अस्य-कामस्याधिष्ठानत्वोक्ते स्त्रीयां तथात्वम् ।

कामानुशान न० काममनशनम् । यथेष्टभोजनरहिते तपो-
भेदे । रागद्वेषादिरहितैरिन्द्रियैः विषयसेवनेऽपि यथेष्टा-
नशनं भवत्येवेति बोध्यम् ।

कामान्ध पुंस्त्री कामेन कामोद्दीपनेन चम्बयति चम्ब-ण्च-
 अच् । १कोकिले राजनि० । तदुधनिना हि कामस्योद्दी-
 पनात्तस्य तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कामेनाम्बः
 ईत० । २काराभ्ये खरवेगेन कर्त्तव्यताज्ञानशून्ये त्रि० ।
 कामान्धा स्त्री कामं यथेष्टमन्वयति चम्ब-अच् । कक्षूर्थां
 राजनि० । तस्याः क्षणरूपत्वेन यथेष्टान्वकारतुल्यत्वात्
 तथात्वम् ।
 कामायुध यु० कामस्यायुधमिव मुक्तये आकारोऽख्यस्य अच् ।
 आम्बशब्दे राजनि० । ईत० । कामस्यास्ते न० ।
 कामायुस् पु० कामं यथेष्टमायुर्यस्य । गरुडे त्रिका० ।
 कामारण्य न० कामं योभनमरण्यम् । मनोहरवने शब्दर०
 कामारि पु० ईत० । १महादेवे । २मालिकोपधा । भेदे च हेमच०
 कामार्त्त त्रि० कामेन कृतः इत० । उद्भिः । कामेन पीडिते
 “कामार्त्ताहि प्रकृतिचपलाश्चेतनाचेतनेषु” मेघ०
 कामालिका स्त्री काममलति भूययति अल-भूपणे खुल्
 टापि अत इत्त्वम् । सुरायां हारा० ।
 कामालु पु० कामं यथेष्टमनति पुष्पविक्रायेन अल-पर्याप्तौ
 उण् । रत्नकाञ्चने शब्दच० । तस्य पुष्पेण सर्वावयवव्या-
 पनात् तथात्वम् ।
 कामावतार पु० ईत० । रौक्मिणेये वासुदेवात्मजे ।
 कामवशायिता स्त्री कामेन इच्छया अशाययति पदार्थान्
 खचित्ते अन्तर्गी णिच्-णिनि तस्य भावः तत् । सत्यसङ्क-
 ल्यत्वे योगिनामैश्वर्यभेदे शब्दचि० यथेच्छं पदार्थानां खचित्ते
 समावेशनात् योगिनस्तथात्वम् । अन्येषां भिद्येतव्यानु-
 सारेण पदार्थनिश्चयाच्च तथात्वम् ।
 कामावसायिता स्त्री कामेन स्वेच्छयाऽऽस्यति पदार्थान्
 अन्तर्गी-णिनि तस्य भावः तत् । सत्यसङ्कल्पत्वरूपे योगि-
 नामैश्वर्यभेदे । “अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यञ्च
 तथेशिता । व्यापित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” ।
 “यथास्य सङ्कल्यो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भगवन्ति अन्येषां
 निश्चया निश्चेतव्यमनुविधायन्ते” इति सं० कौ० ।
 कामासन न० कामस्यति क्षिपत्यनेन अस्-करणे ल्युट्
 ईत० । रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे । तल्लक्षणं यथा “अथ
 कामासनं वक्षेः काममर्दनहेतुना । गरुडासनमाज्ञय
 कनिष्ठापं स्पृशेद्भुवि” । गरुडासनञ्च गरुडासनशब्दे वक्ष्यते
 कामि त्रि० कम्-णिङ्-इण् । क सुक्ते । कामपत्न्यां रत्यां
 • स्त्री मेदि० ।
 कामिक पुंस्त्री कामोऽख्यस्य ठन् । १ कारण्डवपनिषि शब्दर०

स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कामेन निर्दत्तम् ठञ् ।
 २ कामेन निर्दत्ते काम्ये । “देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं
 तस्य सिध्यति” भा० अणु० ६० २५ श्लो० । स्त्रियां ङीप् ।
 “ततश्चिदं चकारपिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम्” भा० अणु०
 १८ ई० श्लो० । कामिकं काम्यमधिकृत्य कृतोपन्यः अण् ।
 ३ काम्याधिकारेण कृते यन्ते हेमाद्रौ तत्प्रमाणानि
 भूरीणि सन्ति कामवेतुशब्दे दिङ्भावं वक्ष्यम् ।
 कामिन् त्रि० कम्-णिङ्-णिनि । १ कामनायुक्ते २ अति-
 शयस्वरवेनयुक्ते च । “स बभूव तवः कामी तथा सार्द्ध-
 मकामया” भा० व्या० ४१८४ श्लो० । स्त्रियां ङीप् ङी-
 वन्तः ३ स्त्रीसामान्ये । काम+भूञि प्राथक्ये वा इनि ङीप् ।
 ४ अतिस्वरवेनयुक्तायां स्त्रियां पृथुन्दर्यां च स्त्री अमरः ।
 “केषां नैषा भवति कविता कामिनी कौतुकाय” प्रसन्नरा० ।
 “अधूनि वक्त्राणि च कामिनीनामाभोदकम् व्यति-
 हारभियुः” भाषः । ईभीरुस्त्रियां उवन्दायां (पर-
 गाढा) मेदि० । ददारुहरिद्रायां सुन्दरवर्णवपवात्
 तस्या तथात्वम् । सुरायाञ्च स्त्री राजनि० । तस्याः कामा-
 धिकारसम्पादकत्वात् तथात्वम् । प्रशस्तः कामोऽख्यस्य इनि ।
 १० सत्यसङ्कल्ये परमेष्ठरे पु० । “कामी कान्तं कृतागमः”
 विष्णुसं० । ११ चक्राक्षे १२ परावते च पुंस्त्री मेदि०
 १३ च० के पुंस्त्री शब्दर० एतेषां कामातिशयवत्त्वात् तथा-
 त्वम् । १४ चन्द्रे पु० त्रिका० कामोद्दीपकत्वात्तस्य तथात्वम् ।
 १५ श्वभोषधी पु० सेवनेन कामयोग्यात्तस्य तथात्वम् ।
 १६ धारसपनिषि च पुंस्त्री राजनि० कामुक्त्वात्तस्य
 तथात्वम् । सर्वत्र स्त्रियां ङीप् । १७ ज्ञानशक्तिभेदे स्त्री ।
 कामिनीविरागासुरागचिह्नतत्त्वेनप्रकारादिः १८ स० दर्शितो
 यथा “शस्त्रेण वेणां विनिगूहितेन विदूरथं (राजभेदम्) स्वा
 महिषी जघान । विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता
 किञ्च कारीराजम् । एवं विरक्ता जनयन्ति दोषान्
 प्राणच्छिदोऽन्यैरनुकर्त्तितैः किम् ? । रक्ता विरक्ताः
 पुरीरतोऽर्थात् परीक्षितव्याः प्रमदाः प्रयत्नात् ।
 स्नेहं मनोभवगतं कथयन्ति भावान्नाभीभुजस्तनिभूपण-
 दर्शनानि । वस्त्राभिसंयमनकेशविभोक्षणानि भ्रूयेपकम्पित-
 कटाक्षनिरीक्षणानि । उज्ज्वेःपीवनसुकटप्रहसितं ग्रथ्या-
 मनोत्सर्पणं गात्रःस्फोटनजृम्भणानि सुलभप्रव्यात्य-
 सम्प्रार्थना । बालालिङ्गनचम्बनान्यभिमुखे सख्याः
 समालोकनं टक्पातश्च पराङ्मुखे गुणकथा कर्णिक
 कण्डयनम् । इमां च विन्द्यादतुरक्तचेष्टां प्रियाणि वक्त्र

स्वधनं ददाति । विज्ञोक्य संकल्पति वीतरोगा प्रमादित्
 दोषान् गुणकीर्तनेन । तन्निजपूजा तद्विरहितत्वं कतश्चरतिः
 प्रोषितदीर्घनखम् । स्तनौष्ठदानान्युपगूहनं च खेदोऽथ
 चुम्बाप्रथमाभियोगः । विरक्तचेष्टा भ्रुकटीसुखत्वं पराङ्मु-
 खत्वं कतविरक्तित्तम् । अमंभ्रमोदुष्परितोषता च तद्विष्ट-
 नैत्री परुषं च वाक्यम् । स्पृहाथवाञ्छोक्य धनोति गालं
 करोति गर्वं न रूपाङ्गि यान्तम् । चुम्बाविरामे वदनं
 प्रमादित् पथात्सुखनिष्ठति पूर्वसुप्ता । भिक्षाणिका प्रज-
 जिता दासी धात्री कुमारिका रजिका । साक्षाकारो
 दुष्टाङ्गना सखी नापिती दूत्यः । कुलजनविनाशहेतु-
 र्दूत्यो यस्मादतः प्रयत्नेन । ताभ्यः स्त्रियोऽभिरक्ष्या
 वंशयशोमानदृष्टयम् । रात्रीविहारजागररोगव्यपदेश-
 परगृहेक्षणाः । व्यसनोत्सवाश्च संकेतहेतवस्तेषु रक्ष्या-
 च । आदौ नेच्छति नोष्कति स्मरकथां ब्रीडावि-
 मिश्रालसा मध्ये क्षीपरिगर्जिताभ्युपरमे लज्जाविन-
 च्चानना । भावनेकविधैः करोत्यभिनयं भूयश्च या सादरा
 बुद्ध्या पुष्पकति च यानुचरति ग्लानेतरैरेष्टितैः । स्त्रीणां
 गुणा यौवनरूपवेपदाक्षिण्यवित्तानविलासपूर्वाः । स्त्री-
 रत्नसज्जना च गुणान्वितासु स्त्रोव्याधयो ऽन्याश्चतरस्य
 सुंसः । न पाम्ययथैर्मलदिग्धकाया निन्द्याङ्गसम्बन्धिकथां
 च कुर्यात् । न चान्यकार्यस्मरणं रङ्गस्या मनो हि
 मूलं हरदग्धमूर्तेः । श्वासं प्रकम्पेण समं त्वजन्तो वाहू-
 पधानस्तनदानदक्षा । सुगन्धकेशा प्रसभोपरागा सुप्ते
 ऽनुसुप्ता प्रथमं विबुद्धा । दुष्टस्वभावाः परिवर्जनीया
 विमर्दकालेषु च न क्षमा याः । यामामसृग्वा सितनील-
 पीतभाताम्बुवर्णं च न ताः प्रशस्ताः । या स्वप्रथीला बह-
 रक्तपित्ता प्रवाहिनी वातरुफातिरिक्ता । सङ्घाशना खेद-
 युताङ्गदुष्टा या सुसुक्तेषी पलितान्विता च । सांशानि
 यस्याश्च चलन्ति नार्था महोदरा खिक्खिमिनी च या
 स्यात् । स्त्रीलक्षणे याः कथिताश्च पापास्ताभिर्न कुर्या-
 त्कह कामधर्मम् । शययोगितसङ्घातं जालारससन्नि-
 काशमथवा यत् । प्रजालितं विरञ्जति यज्ञासूक्तं तद्भवेच्छु-
 क्षम् । यच्छब्देदानवर्जितं त्रहात्सुखवर्तते रक्तम् ।
 तत् पुरुषसम्प्रयोगादविचारं गर्भतां याति । न दिनत्वयं
 निषेवेत् स्नानं जात्यानुपेपनं च स्त्री । स्नायाच्चतुर्थ-
 दिवसे यास्त्रोक्तेनोपदेशेन । पुष्पस्नानौषधयो याः
 कथितास्ताभिरम्बु निम्बाभिः । स्नायात्तथात्न मन्त्रः स एव
 यस्तु निर्दिष्टः । युष्मासु किल सतुष्या निशासु नार्थो

भवन्ति विषमासु । दीर्घायुषः सुकृपाः सुखिनश्च पिष्टे
 (प्रयत्न) युष्मासु । दक्षिणपार्श्वे पुरुषो, वामे नारी,
 यमायुभयसंस्थौ । यदुदरमध्योपगतं नपुंसकं तद्विनोद-
 व्यम् । केन्द्रत्रिकोणेषु शुभस्थितेषु लग्ने यथाङ्के च शुभैः
 समेते । पापैस्त्रिज्वाभारिगतैश्च यायात् पुञ्जन्मयोगेषु च
 सम्प्रयोगम् । न नखदशनविचतानि कुर्याद्दुःकृतसमये
 पुरुषः स्त्रियाः कथञ्चित् । कृत्यरपि दश षट् च
 वासराणि प्रथमनिशास्त्रितयं न तत्र गम्यम्” ।
 “आयुःक्षयभयाद्दिवाद्याङ्गि सेवेत कामिनीम् । अथशो
 यदि सेवेत तदा यीश्ववसन्तयोः” इति सामान्यत उक्त्वा
 बालाद्यवस्थापन्नकामिनीनां सेवने फलम्, कामिनीसेवन
 प्रकारश्च भावप्र० दर्शितो यथा
 “बालेति गीयते नारी यावद्दुर्घाणि मोक्षय । ततस्तु
 तरुणी ज्ञेया हातिशहत्तरावधि । तदूर्ध्वमधिकरुदा
 स्यात् पञ्चाशद्वत्तरावधि । उद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्स-
 ववर्जिता । अधिरुद्धा प्रौढा । निदाशरदोर्वाला हिता
 विषयिणी (भोगार्हा) मता । तरुणी शीतसमये प्रौढा वर्षा-
 वसन्तयोः । निव्यम्बाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम् ।
 तरुणी ह्लासयेच्छक्तिं प्रौढोद्भावयते जराम् । सद्यो
 मांसवृक्षश्चात्रं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । घृतसुष्णो-
 दके स्नानं सदाः प्राणकराणि षट् । पूति मांसं स्त्रियो
 उद्धा बालार्कस्तद्वर्णं दधि । प्रभाते भैथुनं निद्रा सदाः
 प्राणहराणि षट् । प्राणशब्दोऽत्र बलवाचकः । बालार्कः
 कन्यार्कः । उद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ।
 वयोऽधिकं स्त्रियङ्गत्वा तरुणः स्वविरायते । आयु-
 क्षान्तो मन्दजरा वपूर्वैर्बलान्विताः । स्थिरोपचित
 मांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संमताः । सेवेत कामतः कामं बला-
 द्वाजीकृतो हिमे । प्रकामन्तु निषेवेत भैथुनं शिशि-
 रागमे । त्रहाहसन्तशरदोः पलात् टटिनिदाशयोः ।
 सुश्रुतस्तु “त्रिभिस्त्रिभिरङ्गोभिर्हि समेयात्प्रमदां नरः ।
 सर्वेष्वृत्तुषु चर्मेषु पचात्पलाद्भजेद्बुधः” । समेयात् सङ्ग-
 ष्केत चर्मेषु यीश्वेषु । “शते रात्रौ दिवा यीश्वे वसन्ते तु
 दिशानिधि । वर्षासु वारिदध्वाने शरत्सु, सरसः स्मरः ।
 उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्योर्नश्च पर्वसु । गोषर्गे
 चाङ्गरात्रे च तथा मध्यदिनेऽपि च । विहारस्नानार्थ्या
 कुर्याद्देशेऽतिशयसंघटे । रत्ये त्रयाङ्गनागाने सुगन्धे
 लज्जाहते । देये सुरजनासुषे पिष्टेऽतिलपाकदे ।
 श्लेष्माद्ये व्यथाहेतवचने न रमेत ना । स्नातचन्दनवि-

प्राक्कः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः । भुक्तदृष्टः सुवसनः
 सुवेशः समबद्धतः । ताम्बूलवदनः पत्त्यामनुरक्तो-
 ऽधिककण्ठः । 'पुत्रार्थी' पुरुषो नारोसुपेयाच्छयने
 शुभे । अन्वयितोऽधितिः कुहान् सव्यधाक्कः पिपा
 सितः । बालो दृष्टोऽन्यवेगार्त्तस्वजेद्रीगो च मैथुनम् ।
 दोगी मैथुनसंबर्द्धनीयरोगयुक्तः । भार्यां रूपयुषो-
 धेतां तल्यगोलां क्लोद्भवाम् । अभिकामोऽभिकामान्तु
 हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् । सेवेत प्रसदां युक्त्वा वाजी-
 करण्टंहितः । रजस्वलाभकामाञ्च मलिनानामप्रिया-
 न्नाथा । वर्षदृष्टं वयोदृष्टं तथा व्याधिप्रपीडिताम् ।
 हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् । सगो-
 त्वाङ्गुरपत्नीञ्च तथा प्रद्वजितामपि । नाभिगच्छेत्
 सुमाद्वारीं भूरिवैशुगल्यशङ्कया । रजस्वलाङ्गतवतो नर-
 स्थासंयतात्मनः । दृष्ट्यायुक्तजशां हानिरधर्मश्च ततो
 भवेत् । लिङ्गिनीं शुक्रपत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्युच्यते ।
 दृष्टाञ्च सम्ययोश्चापि गच्छतो जीवनक्षयः । लिङ्गिनीं
 प्रद्वजिताम् । गर्भिण्यां गर्भपीडया स्याद्द्वाराधितायां
 बलक्षयः । हीनाङ्गीं मलिनानां द्वेष्यां क्षामास्त्वभ्यामसं
 वृते । देशेऽभिगच्छतो रेतः क्षीणं स्नानं मनो भवेत् ।
 गर्भिणीं गर्भवापदिवसात् द्वितीये मासि, गर्भस्थिते-
 रनिश्चये यथोक्तनक्षत्रादिज्ञाभाभावे वा तृतीये मासि
 पुंसवने कृते नाभिगच्छेत् । यतः पुंसवनामनन्तरमाह
 व्यासः "ततस्त्वजेक्षदीतीरं देवस्तातोदकं तथा । भर्तुः
 शय्यां मृतापत्यां तथैवाभिवभोजनम्" । अन्यञ्च "क्षामिप-
 त्यायनं यत्नात्प्रमदा परिवर्जयेत् । देवारासददी-
 यानं प्रयोगं पुरुषस्य चेति" । कुधितः क्षुब्धचित्तश्च
 मध्याह्ने तृषितोऽबलः । स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः
 कोपश्च विन्दति । व्याधितस्य राजा श्लेष्मा मूर्च्छां मृत्युश्च
 जायते । प्रसूषे चार्द्धरात्रे च वातपित्ते प्रकथ्यतः ।
 तिर्यग्भ्योनाशयोनी वा दुष्टयोनी तथैव च । उपदं-
 शस्तथा वायोः कोपः शुक्रसुखक्षयः । उच्चारिते भूविते
 च रेतसश्च विधारणे । उत्ताने च भवेत् शीघ्रं शुक्रा-
 प्रलयास्तु सम्भवः । सर्वमेतस्त्वजेक्षद्वयतो लोका
 हयाऽङ्घ्रितम् । शुक्रनूपस्थितस्त्रोहाञ्च सन्धार्यं कदाचन ।
 स्नानं शयनं चौरं भयमैवसंयुतम् । पातोषांशरसः
 स्रोतो सुरतान्ते हृता चनो । शूलकाशच्छरत्वाश्च
 काश्यपाण्डुमयक्षयाः । क्षतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षे-
 प्रकादयः" ।

कामिनीः पु० कामिन्याः कामिनीप्रियाञ्जनस्य ईश्वर-
 साधनत्वात् । शोभाञ्जनदृष्टे शब्दश्च० । तस्य कामिनी-
 प्रियाञ्जनहेतुत्वात् तथात्वम् ।
 कामीन पु० काममनुगच्छति च । १ रामपूने त्रिका० । कामा-
 तुगते त्रि० । कामीश्च इति त्रिका० पाठान्तरं प्रथो० । रामपूने ।
 कामुक त्रि० कसः उक्तञ् । १ व्यशोकदृष्टे २ माधवीलतायाम्
 मेदि० । ३ चटके पुंस्त्री राजनि० । मैथुनेच्छावति त्रि०
 अम० । स्त्रियां ङीप् । इच्छामात्रयुक्ते त्रि० अम० तत्र
 स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् इति भेदः "बोधयित्वा शुभै-
 र्वाक्यैः कामिनीमिव कामुकः" रामा० ।
 कामुककान्ता स्त्री ईत० । माधवीलतायाम् राजनि० ।
 कामुकायन पु० स्त्री कासुक्तस्यापत्यं नङ्गादि० फक् । कासु-
 कापत्ये स्त्रियां ङीप् ।
 कामेश्वर पु० कामानामेश्वरः । १ परमेश्वरे २ भैरवीभेदे
 स्त्री "कामेश्वरी च ब्रह्मार्थी पूर्वसिंहासने स्थिता" तन्त्रसा०
 कामाख्यापञ्चमूर्त्यन्तर्गते ३ मूर्त्तिभेदे च स्त्री "देव्या-
 चापि नरत्रेष्ठ ! पञ्च रूपानि भैरव ! । दृष्टुं वेताह !
 सुहृदि देवैरपि सदैव हि । कामाख्या १ त्रिपुरा २ चैव
 तथा कामेश्वरी ३ शिवा ४ । वारदा ५ । अथ महोत्साहा
 कामरूपयुष्मैता" काण्डिका पु० ६१ अ० ।
 कामोदक न० कामेन स्नेच्छता प्रेतोद्दिशेन दीयमानम् उद-
 कम् । कृतोद्दिशेन स्नेच्छया दीयमाने उदके । स्नेच्छया
 तद्दानञ्च प्रेतविशेषायैव यथाह मनुः "नाहिवर्षस्य कर्त्तव्या
 ब्राह्मणैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्व्युर्नाम्नि वाऽपि कृते
 सति" इत्यत्र वायुदेन इच्छया तद्दानम् । व्यक्तमाह शौगा-
 त्तिः "स्त्रीमेवोदकं कार्यं तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां
 कृतचूडानामन्यत्वापीच्छया इयम्" शौककर्मान्तरकाखे
 नियमेनाग्न्युदकं कार्यम् अन्यत्वापि नामकरणाद्ब्रह्म-
 कृतचूडेऽपि इच्छया प्रेताभ्युदयकामनया इयमग्न्युदक-
 दानाख्यं तूष्णीं कार्यं न नियमेनेति विकल्पः" शिता०
 कामोदा स्त्री कुत्सितो मोदो यस्याः । रागिणीभेदे हला० ।
 काम्पित्य पु० १ देशभेदे शब्दरत्ना० २ पुरभेदे च । "माकन्दी-
 मथ गङ्गायास्त्रीरे जनपदायुताम् । सोऽध्यवास्तीतुं दीन-
 मनाः काम्पित्यञ्च पुरोत्तमम्" । दक्षिणांश्चापि पाञ्चाखान्
 यावत् चर्कस्थतीं नदीम् । द्रोणेन चैवं द्रुपदः परिभूया-
 ऽथ पाण्डितः" भा० आ० १८० । "काम्पित्ये ब्रह्मदत्तस्य
 त्वन्पुरनिवासिनी" भा० शा० १२६ अ० । तत्र
 जातादि "धन्वयोपधाहुज्" पा० वुज् । काम्पित्यक

तद्गवादी । काम्यित्यदेशः उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य अच् ।
(गुडारोचना) इनामगन्धद्रव्ये अखैव चूर्णम् (कमला
गुडि) कापिल्ल काम्यित्यक एतावत्प्रत्यय एषोऽसाधु ।

कापिल्लका स्त्री देशभेदे हारावला ।

काम्यील पु० एषो० काम्यित्यगन्धार्थे 'देवी काम्यील
वाणिनीम्' यजु० २३।१८ । स्वार्थे कन् तथार्थे ।

काम्यल पु० कम्बनेन परिहृतो रथः अण् । कम्बलपरि-
हृते रथे अमरः ।

काम्यविक्र पु० स्त्री कम्बुः शङ्खभूषणं शिल्पमस्य टक् ।
'येपाञ्च निरोधः शाश्वतिकः' पा० निर्देशात् 'इसुसक-
तान्नात् कः' पा० इत्यस्याशिल्पत्वेन न कादेशः किन्तु
ठस्येकः । शङ्खकारे (शांखारी) अमरः श्रित्यां जाति-
त्वात् ङीष् । [गम्यायान् रत्नमाला ।

काम्युक्ता स्त्री० कस्मिन्मन्त्रु यस्य कोः कादेशः कप् । अथ-
काम्योज त्रि० कम्बोजोऽभिजनो यस्य सिन्ध्वा० अण् । पिता
दिक्रमेण कम्बोजदेशासिनि श्रित्यां ङीष् । कम्बोजदेशे
भवः कच्छा० अण् । कम्बोजभवेऽमनुष्ये त्रि० "शतं यस्तु
काम्योजान् ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति" भा० शा० ३५ अ० । २ सोम-
यन्त्रे ३३ भाष्ये च पु० मेदि० । कम्बोजानां जनपदानां
राजा अण् । ४ कम्बोजदेशेऽपि "यक्रायवमकाम्योजास्ताप्ताः
क्षत्रियजातयः । एषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात्"
भा० अनु० ३३ अ० । न केवलं तेषां शूद्रत्वं किन्तु सगरेण
त्रैशान्यत्वं धर्महीनत्वं च कृतं तच्च हरिवं १४ अ० वर्णितं
यथा । "ततः शक्रान् सयनान् काम्योजान् पारदांस्तथा ।
पञ्चगंधाय निःशेषान् कर्तुं व्यसितः क्रिल । ते बध्यमः ना
शारेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्वा प्रणि-
पेतुर्भनीपियम् । वसिष्ठस्तथ तान् दृष्ट्वा सभयेन महा-
द्युतिः । सगरं वारयाभास तेषां दत्त्वाऽभयं तदा ।
सगरस्तु प्रतिज्ञाय सुरोर्वाक्यं निश्चय्य च । धर्मं जघान
तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह । अर्जुं यक्रानां गिरमो
सुहृद्वित्या व्यसर्जयत् । यवनानां शिरः सर्व्यं काम्यो-
जानां तथैव च । पारदा सुक्तकेशाश्च पञ्चवाः प्रमथुधा-
रिणः । निस्त्राध्यायवष्टकाराः क्षास्तेन महात्मना ।
शक्रा यवनकाम्योजाः पारदाः पञ्चवास्तथा । कोलिसर्पाः
समहृषाः दाक्षाशोलाः सकेरलाः । सर्वे ते क्षत्रिया
स्तात् । धर्मक्षेषां निराह्वनः । वसिष्ठश्च नाद्राजन् । सगरेण
महात्मना । तेन तेषां प्राक्क्षत्रियत्वेऽपि पश्चात् सगरेण
अधर्मनिराकरणेन निःस्त्राध्यायतादिकरणेन च स्त्रेच्छत्वं

कृतम् । कम्बोजेषु भवा अमनुष्यतत्त्वत्वात् कच्छा०
अण् ङीष् । ५ माघपण्यांम् (माघाणी) अम० । ईश्वर-
खादरे (पापङ्गीखर) मेदि० । ७ गुड्यायां (कुँष)
दवाकुच्याम् (हाकुच) च स्त्री राजनि० ।

काम्योजक न० कम्बोजे भवो मनुष्यसत्त्वोवा "मनुष्यतत्-
त्वयोरुज्ज" पा० वुज् । कम्बोजदेशभवेऽमनुष्ये इतत्स्ये
हास्यादौ च ।

काम्य त्रि० कम-णिङ् कर्मणि यत् । १ कामनाविषये
"काम्योहि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः" मनुः ।
"काम्यानां स्वफलाद्यञ्च दोषघातार्थमेव च । अतः-
काम्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः" प्रा० त०
जाशालः । काम्यत्वञ्च तत्तत्फलकामनावदधिकारि-
कर्त्तव्यत्वम् । काम्यकर्मणासपि फलाभिषम्भानाभावेनानु-
ष्ठाने मोक्षदत्वम् तदेतत् मल० त० निर्णीतम् ।
मनुः "इह चाशुभ वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तसुपदिश्यते । प्रवृत्तं कर्म
संस्ये देवानामिति सार्धिताम् । निवृत्तं सैवमानस्तु
भूतान्यत्येति पञ्च तै" । "कामनापूर्वकं कर्म शरीर-
प्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितम्
पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृ-
त्तस्येति । सार्धितां समानगतिताम् ऋषेर्गैत्यर्थत्वात् ।
पञ्च भूतान्यत्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः"
विष्णुपुराणम् । "प्रविष्टफलदाः काम्या निष्कामाणां
विश्वक्त्वादाः" भगवद्गीतापि "युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्ति
माप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो नि-
बध्यते" । युक्तरक्षराय कर्माणि, न फलाय इत्येवं
समाहितः, फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्निति शेषः
शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्त्व-
गुद्विज्ञानप्राप्तिर्वैकर्म्यस्यैव निष्ठाः क्रमेणेति वाक्य
शेषः । अयुक्तस्तद्धृष्टिस्त्वं कामकारेण कामप्रेरिततया
कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः सम फलाय
इदं, कर्म करोमीत्येवं फले सक्तोनियतं बन्धं प्राप्नोति
तथाचार्जुनं प्रति भगवद्वाक्यम् । 'सद्यः सर्वाणि
कर्माणि सत्त्वस्थाध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममोभूत्वा
युध्यस्व विगतलपरः" । सत्त्वस्य निःक्षिप्य समर्थ इति
यावत् । अध्यात्मचेतसा विवेकवृद्ध्या अहंकर्त्ता ईश-
राय भूत्ववत् करोमीत्यनया बुद्ध्या । निराशीर्युक्तकाम-
सङ्गल्यः । अतएव निर्म्ममो भवतारहितः विगत-

उपरः विगतसन्नापः । व्यक्तमाह सएव 'यत् करोषि यदश्रापि यज्जज्ञोषि ददाषि यत् । यत् तपस्वसि कौन्तेय ! तत् कुरुषु मदर्पणम्' । विष्णुपुराणे । 'कस्या ग्यसङ्कल्पिततत्फलानि सञ्जगम्य विष्णो परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्ममहाभनन्ते तस्मिं ज्ञयं ते त्वमलाः प्रायन्ति' । तां कर्ममहतीं भारवर्षरूपाम् । भाग०एकादशस्कन्धे 'वेदोक्तमेव कृष्णाणोनिःसङ्गोऽर्पितमश्वरे । नैष्कर्म्मिणां लभते सिद्धिं रोचनार्थां फलश्रुतिः' । वेदोक्तमेव कृष्णाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासत्सिद्धत् फलञ्च स्यात् नतु नैष्कर्म्मिणरूपा फलसिद्धिः ? अतस्माद् निःसङ्ग इति अनभिनिवेशितशान्, रंश्वरेऽर्पितं न फलोद्देशेन । अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भयत्येव इत्यत आह रोचनार्था इति । कर्मणि रुच्यत्पादानार्था । अतएव तत्रैव 'फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयोरोचनं परम् । श्रेयोविवक्षया पोक्ता यथा भेषज्यरोचनम् । उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसोमत्यां आत्मनोऽनर्हहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं भ्रास्यतो वृजिनाध्वनि । कथं युष्मन्तं पुनरूपे तांस्तमोविगतोबुधः । एवं व्यवस्थितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कसुमितं न वेदन्ता वदन्ति हि' । इयं फलश्रुतिर्न श्रेयःपरमपुरुषार्थपरा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां भोजविषयज्ञाया अगन्तरकर्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्मम् । यथा भेषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम् । यथा 'पिब नित्यं प्रदास्यामि खलु ते खगड्जड्डुकान् । पिबैवसक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः' । अत्र यथा तिक्तानिष्वादिपानस्य न खलु खगड्जड्डुकादिनाम एव प्रयोजनम् किन्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यगन्तरफलैः प्रनोभयन् भोजार्थैव कर्म्मणि विधत्ते । ननु कर्मकारणं भोजस्य नामापि न श्रूयते कुत एव व्याख्यायते यथाश्रुतसौवाघटनादित्यतस्माद् उत्पत्तेरिति हाभ्याम् । उत्पत्त्या स्वभावतएव, कामेषु पञ्चादिषु प्राणिषु चायुरिन्द्रियबलभीत्यादिषु पुत्रदारादिषु परिपाकतोडुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखसविदुषः अजानतो अतो नतान् प्रह्वीभूतान् बुधोवेदोयद्बोधयति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः तानेवसुभूतान् वृजिनाध्वनि पापे वर्त्मनि देवादयोनी भ्रास्यतः । पुनस्तमोभूतवृजिनादियोनी विगतः पशुकाम इति चायुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधोवेदोयुष्मन्तान् । तथासत्यनामः स्यादिति भावः ।

कथं तर्हि कर्मभीमांशकाः कर्मफलपरतां वदन्ति तस्माद् एवमिति व्यवस्थितम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अगन्तरफलरोचनतया रमस्योयां परमफलश्रुतिं वदन्ति यतस्ते कुबुद्धयः तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति । अतएव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम् । यथा 'अयमेव क्रियायोगोज्ञानयोगस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिच्चैव दृश्यते' । सोऽपि इदिरित्यवहारा न साक्षात् । तथाच 'ज्ञानसुत्यद्यते पुंसां अयात् पापस्य कर्मणः । श्रुतिः 'तमेतं वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा दानेन अहत्या यज्ञेनानशनेन चेति' तमात्मानम् । अतएव यज्ञादोनां ज्ञानशेषताश्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्त्तते । पण्डितेनापि मूर्खः काव्ये कर्मणि न प्रवर्त्तयितव्यः इत्याह भाग०षष्ठस्कन्धे 'स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्ष्यन्नाय कर्म हि । न राति रोगिणेऽप्यथं वाष्कतेऽपि भिषक्तमः' । राति ददाति । फलकामनानिन्द्यात्पुक्तं तत्रैव 'अकामः सात्विकोलीको यत्किञ्चिद्विनिवेदयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति यत् गत्वा न शोचते । धर्मबाणिजकामूढाः फलकामा नराधमाः । अज्ञयन्ति जगद्वाचं ते कामानाश्रुवन्यथ । अन्ववत्, फलं तेषां तद्भवत्यस्यमेधसाम् । पद्भ्यां प्रतीच्यते देवः सकामेन निवेदितम् । सृष्ट्वां प्रतीच्यते दत्तसकामेन द्विजोत्तमाः' । इति वामनपुरा० काव्यमपि दानं विष्णुप्रीतये सार्वकालिकम् यथा म०त० 'पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेशं सार्वकालिकम् शीदतः 'सार्वकालिकं मलभासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयम्' मल०त०रघु० । 'सम्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेषु सदा पार्थ ! काव्यं कामान्वितेन च' प्रा०त०मथिष्यपु० । काव्यञ्च 'यत्किञ्चित् कुरुते कर्म यत्तदानजपादकम् । क्रियते काविकं यच्च तत्काव्यमिति कीर्त्तितम्' इत्युक्तलक्षणम् । काव्याच्च सर्वाङ्गोपेतात् फलमिष्यतिः इति कात्या० श्रौ० प्रतिपादितम् तच्च काव्यायनशब्दे १८६५ ट० प्रदर्शितम् । शब्दभिरूपे सुन्दरे च 'नाशौ न काव्यो नच वेद सम्यक्' रघुः । कामाय हितं यत् । शकामोहापके त्रि० । काव्यकं न० । वनभेदे । तस्य स्थानादि भा०व०५५० दर्शितं यथा 'सरस्वतोद्वहत्सौ यस्मिन् च निषेव्य ते । ययुर्वनेभे वनं सततं पश्चिमां दिशम्' इत्युपक्रमे 'ततः सरस्वतो जूवे समेषु संधाम्यसु । काव्यकं नाम दृश्युर्नं सुनिजन-

प्रियम्" । शरुवरभेदे च । "शलाभात्रित्यमत्ताद्याप्यभितः कास्यकं सरः" भा० प्र० ५१ख० ।

कास्यकर्म्मन् न० कर्मधा० । स्वर्गादीष्टकामनावधिकारिकर्त्तव्ये ल्योतिष्टोमादौ "तथैव कास्यं यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते" लघुबोधो० ।

कास्यदानं न० कर्मधा० । स्वर्गादिफलकामनया कर्त्तव्ये दाने "अपत्यविजयैश्च स्वर्गार्थं यत्प्रदोयते । दानं तत्कास्यमाख्यातमृषिभिर्भर्माचनकैः" गरुडपु० । तस्य बन्धहेतुत्वे नामरे प्रावरणमंज्ञा कृता ।

कास्यफलं न० कास्यस्य फलम् । कास्यकर्म्मणिः अभिसन्धीयमाने फले । "पितृवृत्रमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः स्वधाभजः कास्यफलभासिन्धौ । प्रदानशक्ताः सकलेष्वितानां विमुक्तिदा येऽनभिर्मन्त्रितेषु" प्रा०त० रुचिस्तवः । कास्यानामपि फलाभिसन्धानाभावे शक्तिफलकत्वसक्तं कास्यशब्दे । कृत्विमदेवानां पितृणां तथात्वस्यौचित्यमेव । सिद्धानामाजानदेवानामिन्द्रादीनां तथात्वस्यौचित्यमेव ।

कास्या स्त्री कम-ण्ड् भावे वा० क्यप् स्त्रीत्वम् । कामनायाम् "अष्टैतान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकास्या च गुरोर्वचनमौषधम्" प्रा०त० बौधा० । "प्रोक्षितं भक्षयेन्नांसं ब्राह्मणानाञ्च कास्यया" मनुः । "पुंसः कथं स्याद्विष्टं पुत्रकास्या" इत्यादौ तु "कास्यञ्च" पा० सुबन्तात् कर्म्मण इच्छायां कास्यच् ततोभावे अ । स्वपुत्रे च्छा इत्यर्थः । [लि० ।

कास्यं न० कुगतिस० कोः कादेशः । ईषदस्ते १रसे २तद्वतितस्येदं वा अण् "कस्येत्" पा० इदन्नादेशे षड्विः । प्रजापतिदेवताके हविरादौ "अथ काय एककपालः पुरोडाशोभवति कं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः, कायेनैकादशकपाळे न पुरोडाशेन कुरुते तस्मात्काय एककपालः पुरोडाशोभवति" शत० ब्रा० २, ५, २, १२ । स्त्रियां डीप् कायी वशा । "कायं कनिष्ठकामुले तीर्थसक्तं करस्य तु" शङ्खोक्ते २ कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्थानरूपे प्रजापतितीर्थे न० । "ब्राह्मण्यविप्रस्त्रीर्थेन नित्यकालमुपसृशेत् । कायत्वं दशिकाभ्यां वा न पितृपुत्रेण कदाचन । अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मणं तीर्थं प्रचक्षते । कायमङ्गुलिमूलेऽप्ये दैवं पितॄन् तयोरधः" मनुना पवित्रतासाधनतया तत्तत्स्थानस्य तीर्थत्वसक्तम् । याज्ञ० कनिष्ठदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यपं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्तमात् । तेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्य प्रजा-

पतितीर्थत्वात् कायत्वं सुव्यक्तसक्तम् । एतेन शब्दकल्पद्रुमे मेदिनिस्यकदैवतशब्दस्य ब्राह्मणतीर्थपरताव्याख्यानं निर्मूलं ब्राह्मणप्राजापत्यतीर्थयोः उक्तस्यतिष्ठु भेदेन निर्देशात् । कायसम्बन्धकार्योपयोगित्वात् ३मनुष्यतीर्थे न० मेदि० । ४प्रजापतिदेवताके विवाहभेदे पु० । "इत्युक्त्वाऽऽ चरतां घर्म्ममिति वाचानुभाष्य च । कर्त्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्योविधिः कृतः" इति प्राजापत्यं परिभाष्य प्राजापत्यकाययोः पर्यायत्वाशयेन मनुना तारयन्नोत्पद्यतौ "आर्षोडाजः सुतस्त्रीं स्त्रीन् षट् षट् कायोऽजः सुतः" इत्युक्तम् । "कायोऽज इत्यत्र वह भावे क्त ऊर्द्धं विवाहः कायादूढात् विवाहाज्जायते इत्यर्थः । चीयतेऽदः चि-कर्म्मणि घञ् वेः कत्वम् । ५मूलधने पु० । मूलधनस्य दृष्ट्या उपचोयमानत्वात् तथात्वम् "कायाविरोधिनी शशत् पण्डित्या तु कायिका" नारदस्मृतिः । करणे घञ् । स्वभावे इवस्तु स्वभावेन पदार्थानां चीयमानत्वात् तथात्वम् । चिधातोर्निश्चयपरत्वे कर्म्मणि घञ् । ७लक्ष्ये-मेदि० लक्षणेन लक्ष्यस्य निश्चोयमानत्वात्तथात्वम् । भावे घञ् । ८संघे पु० मेदि० चीयते भक्तिताज्ञादिरसैः कर्म्मणि, चीयतेऽस्यग्रादिकमत्र व्याधारे वा घञ् । ९देहे तस्य विशेषस्वरूपं याज्ञ० मितान्तरयोर्दक्षितं यथा "कायस्वरूपं विष्टसन्नाह "तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च । षडङ्गानि तथास्थाञ्च सङ्घं षट्प्राशतत्वमम्" याज्ञ० । तस्यात्मनोयानि जरायुजाशुद्धयशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरिपाकहेतुभूतषडङ्गान्यन्ययोगित्वेन । तथाह्यक्षरषो जाठराग्निना पच्यमानो रक्तताम्रतिपद्यते रक्तञ्च स्वकोशस्याग्निना पच्यमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्वकोशानलपरिपक्वं मेदस्त्वम्, मेदोऽपि स्वकोशवर्जिता पक्वमस्थिताम्, अस्थ्यपि स्वकोशश्लिपरिपक्वं मज्जात्वम्, मज्जापि स्वकोशपावकपरिपच्यमानसरमधातुतया परिणमते । चरमधातोस्तु परिणतिनांस्तीति सरवात्मनः प्रथमः कोश इत्येवं षट्कोशाग्नियोगित्वात् षट्प्रकारत्वं शरीराणाम् । अक्षररूपस्य तु प्रथमधातोर्नियतत्वाच्च तेन प्रकारान्तरत्वम् । तानि च शरीराणि षट् त्वचोधारयन्ति रक्तमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्याः षट्धातव एव रक्षासंरक्षणविश्ववाह्याभ्यन्तररूपेषु स्थिताः । त्वगिवाच्छादकत्वाच्च षट् त्वचोधारयन्ति । तदिदमायुर्वेदे प्रसिद्धम् । तथाङ्गानि च षडेष । करयुग्मं चरण-

दुग्धसत्तमाङ्गकाविति । अस्यान्तु षट्सहितं शत-
त्रयसुपरितनषट्श्लोका वक्ष्यमाणमवगम्यम् । किञ्च
“स्यालैः सह चतुषष्टिर्देना वै विंशतिर्नखाः । पाणिपाद-
शलाकाश्च तासां स्थानचतुष्टयम्” या० । स्यालानि
दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थानि हाविंशत् तैः सह हाविंश-
हन्ताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति । नखाः कररुहा विंशतिर्हस्त
पादस्थानि शलाकाकाराण्यस्थानि मणिबन्धस्योपरि-
वर्त्तन्यङ्गुलिमूलास्थानि विंशतिरेव । तेषां नखानां शला-
कास्थानाञ्च स्थानचतुष्टयं, द्वौ चरणौ द्वौ करो चेत्येवमस्या-
श्चतुर्नखरं शतम् । किञ्च । “षट्शङ्खनीनां द्वे पाष्णीगु-
ल्फेषु च चतुष्टयम् । चत्वार्यरत्निकास्थानि जङ्घयोस्तावदेव
त” या० । विंशतिरङ्गुल्यस्तासामेकैकस्य त्रीणि त्रीणांश्चैव
सङ्गुलिसम्बद्धान्यस्थानि षष्टिर्भवन्ति । पादयोः पश्चिमी
भागौ पाष्णी तयोरस्थिनी द्वे एकेकस्मिन् पादे गुल्फौ
हाविंश्वेवचतुर्षु गुल्फेषु चत्वार्यस्थानि । बाह्योररत्नि-
प्रमाणानि चत्वार्यस्थानि । जङ्घयोश्च तावदेव चत्वार्य
त्रये बद्धतः सप्ततिः । किञ्च “द्वे द्वे जानुकपोलोरुफल-
कांससङ्ख्ये । अजतालूपके श्रोणिफलके च विभिर्दि-
शेत्” या० । जङ्घीकसम्भिर्जानुः । कपोलोगङ्गाः । ऊरुः
सकथि तत्फलकम् । अंशोभजशिरः । अजः कर्ण-
नेत्रयोर्मध्ये शङ्खादधोभागः । तालूपकङ्गाकुदम् । शोणी
ककुद्गती तत्फलकम् । तेषामेकैकत्वास्थिनी द्वे द्वे
विभिर्दिशेदित्येवं चतुर्दशास्थिनी भवन्ति । किञ्च “भगा-
स्ये प्रकनथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । शीवा पञ्चदशा-
स्थिः स्याज्जन्मकैकनथा हनुः” या० । गुह्यास्ये प्रकं, पृष्ठे
पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थिनी भवन्ति । शीवा कन्ध-
रा वा पञ्चदशाम्यः स्यात् भवेत् । वक्षोऽसयोः सम्भि-
र्जत्, प्रतिजन्चेकैकम् । हनुश्चिबुकम् । तत्राप्येक-
मस्थि इत्येवचतुःषष्टिः । किञ्च “तन्मूले द्वे ललाटाजि-
गण्डे नासाधनास्थिका । पार्श्विकाः स्यालकैः सार्द्धैर्भु-
दंश्च द्विसप्ततिः” या० । तस्य हनोर्भूलेऽस्थिनी द्वे । ललाट-
श्चात्मम् । अलि चक्षुः । गण्डः कपोलाक्षयोर्मध्यप्रदेशः
तेषां संभाहरोललाटाजिगण्डम् । तत्र प्रत्येकमस्थि-
युगलम् । नासाधनसंज्ञकाऽस्थिमती । पार्श्विकाः कक्षाधः-
प्रदेशसंबद्धान्यस्थिनी । तदाधारभूतानि स्यालकानि तैः
स्यालकैः अर्बुदैश्चास्थिशेषैः सह पार्श्विका द्विसप्ततिः ।
पूर्वोक्तैश्च नवभिः सार्द्धमेकाशीतिर्भवन्ति । किञ्च “द्वौ
शङ्खौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरःसप्तदशा-

स्थि स्यात् पुरुषस्यास्थिसंपदहः” या० । अर्कणयोर्मध्यप्रदे-
शावस्थिविशेषौ शङ्खौ । शिरसः सम्बन्धीनि चत्वारि क-
पालानि । उरोवक्षः तत्सप्तदशास्थिकं इत्येवं त्रयोविंश-
तिः । पूर्वोक्तैश्च सह षष्ट्यधिकं शतत्रयमित्येवं पुरुषस्या-
स्थिसंपदहः कथितः । सपिषयाणि चानेन्द्रियान्याह ।
“गन्धरुपरसस्यैशशब्दाश्च विषयाः स्मृताः । नाभिकालो-
चने जिह्वात्वक्श्रोत्रश्चेन्द्रियाणि च” या० । एते गन्धादयो
विषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः विषयशब्दस्य पित्र बन्धन
इत्यस्य धातोव्युत्पत्तत्वात् । एतैश्च गन्धादिभिर्बोध्यत्वेन
व्यवस्थितैः । स्वस्वगोचरसंविद्याधनतयाऽनुभेयानि प्राणा-
दीनि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति । कर्मेन्द्रियाणि दर्शयितु-
माह । “हृत्सौ पायुरुपस्यश्च जिह्वा पादौ च पञ्च न ।
कर्मेन्द्रियाणि जानीयानुमनश्चेभोभयात्मकम्” या० । हृत्सौ
प्रसिद्धौ । पायुर्गुदम् । उपस्य रतिमस्माद्यस्यसाधनम् ।
जिह्वा प्रसिद्धा, पादौ च एतानि हृत्सादीनि पञ्च-
कर्मेन्द्रियाणि । आदाननिर्हारानन्दाहारविहारदि-
कर्मसाधनानि जानीयात् । मनोऽन्नःकरणं युगपज्ज्ञाना-
नुत्पत्तिगम्यं तच्च बुद्धिकर्मेन्द्रियसङ्कारितयोभयात्मकम् ।
प्राणायतनानि दर्शयितुमाह “नाभिरोजो गुदं शुकं
शोणितं शङ्खौ तथा । मूर्द्धांसकण्ठहृदयं प्राणशायतनानि
तु” या० । नाभिप्रदतीनि दश प्राणस्य स्थानानि ।
समाननाम्नः पवनस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादित्थान-
विषेपयाक्षीयुक्ताप्राचुर्याभिप्रायेण । प्राणायतनानि प्रप-
ञ्चयितुमाह । “वपावसावहननं नाभिः क्लोम यत्न प्रिहा ।
क्षुद्रान्नं बुककौ वक्तिः पुरीषाधानमेव च । आमाशयोऽथ
हृदयं स्थूनाम्नं गुद एव च । उदरञ्च गुदौ कोष्ठी विस्तारोऽयसुटाहृतः” या० । वपा प्रसिद्धा । वसा मांसस्नेहः ।
नाभिः प्रसिद्धा । अथहननं पुष्पुसः । प्रीहा आयु-
र्वेदप्रसिद्धः । तौ च मांसपिण्डाकारौ सव्यक्तजिगतौ ।
यत्नक्तालिका । क्लोम मांसपिण्डकौ च दक्षिणकुजिगतौ ।
क्षुद्रान्नं हृतस्यान्नम् । बुककौ हृदयसमीपस्यै मांस
पिण्डौ । वक्तिर्भूत्वाशयः । पुरीषाधानं पुरीषाशयः ।
आमाशयोऽपकाक्षस्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् ।
स्थूलात्नगुदोदराणि प्रसिद्धानि । वाचात् गदश्लयाट-
नगुदवलये द्वे । तौ च गुदौ कोष्ठी कोष्ठे नाभेरधः-
प्रदेशे भवौ । अथञ्च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः पूर्व-
श्लोके तु संक्षेपः । अतएव पूर्वश्लोकोक्तानां केषाञ्चित्क
पाठः । पुनः प्राणायतनप्रपञ्चार्धमाह । कर्मानिके

वाचिकृते शष्कुली कर्णपत्रको । कर्णौ शङ्खौ श्चूषो दन्त-
वेदाशोषी ककुन्दरे । यङ्गणो वृषणो बुकी श्लेष्मसङ्घात-
जो स्तनौ । उपजिह्वास्त्रिजो बाहू जङ्घोरूप च पिण्ड-
का । तालूद्रस्त्रिजोषिं च्चुके गलशुण्डिके । अथट-
थैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके । अत्रिकर्णचतुष्कञ्च
यङ्गसङ्घटयानि च । नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतना-
नि तु"या०। कनीनिके अत्रितारके । अत्रिकृटे अत्रिनास-
योःसन्धी, शष्कुली कर्णशष्कुली । कर्णपत्रको कर्णपाल्यौ ।
कर्णौ प्रसिद्धौ । दन्तवेष्टौ दन्तपाल्यौ । श्लोषौ प्रसिद्धौ ।
ककुन्दरे जघनशूषको । यङ्गणो जघनोऽसम्भो । बुकी
पूर्वोक्तौ । स्तनौ च श्लेष्मसंघातजौ । उपजिह्वा षष्टिका ।
स्त्रिजो कटिप्रोथौ । बाहू प्रसिद्धौ । जङ्घोरूप च तथा,
पिण्डिका । जङ्घयोर्द्वौष पिण्डिका मांसलप्रदेशः ।
गलशुण्डिके हनुमूलगलयोः सन्धी । शीषं शिरः । अ-
थटः शरीरे यः कश्चिन्नोदेशः कण्ठमूलकवादिः ।
अथटुगिति पाठे ककटिका । तथाज्ञपोः कनीनिकयोः
प्रत्येकं श्वतपार्श्वद्वयमित वर्षचतुष्टयम् । यद्वालिपुटचतु-
ष्टयम् । शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सिते शरीरे
स्थानानि । तथाक्षियुगलं कर्णयुग्मं नासाशिवरद्वयमास्यं
पाथुरुपस्थमित्येतानि पूर्वोक्तानि नव छिद्राणि च प्राण-
स्यायतनान्येव । किञ्च "शिराशतानि सप्तैव नव स्नायु-
शतानि च"या०। शिरा नाभिसम्बद्धाः चत्वारिंशत्स्थ्याः
धातपित्तश्लेष्माहिन्यः सकलकलेवरव्यापिन्यो नानर-
भाखाः सत्यः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाङ्गप्रत्यङ्गसम्ब-
न्धनाः स्नायवो नव शतानि । धमन्व्यो नाम नाभेरुद्भूताः स-
त्तुर्विंशतसंख्याः प्राणादिवायुवाहिन्यः शाखाभेदेन द्विशतं
भवन्ति । पेश्यः पुनर्मांसलाकारा ऊरुपिण्डकाद्यङ्गप्रत्यङ्ग-
सम्बन्धिन्यः पञ्च शतानि भवन्ति । पुनश्चासासेव शिरादीनां
शाखाप्राचुर्येण संख्यानरमाह । "एकोनत्रिंशत्क्षत्राणि
तथा नव शतानि च । षट्पञ्चाशच्च जानीत शिराधमनि
संज्ञिताः" या० । शिराधमन्यो भिल्लिताः शाखोप-
शाखाभेदेन एकोनत्रिंशत्क्षत्राणि नव शतानि षट्पञ्चाशच्च
भवन्तोत्येवं हे सोमश्रवः प्रकृतयो मुनयः ! जानीत ।
किञ्च "तथोलक्षारु विज्ञयाः श्शश्रुकेशाः शरीरिणाम् ।
सप्तोत्तरं समशतं हे च सन्धियते तथा" या०। शरीरिणां
श्शश्रुणां केशाश्च मिलिताः सन्धियते ललाविज्ञेयाः ।
समाधि मरणकराणि श्लेशकराणि च स्थानानि तेषां
सप्तोत्तरं शतं विज्ञेयम् । अस्थान्तु हे सन्धियते स्नायु-

शिरादिसन्धयः पुनरनन्ताः । सकलशरीरसुपिरादिसंख्या
माह । "रोम्णां कीकस्तु पञ्चाशच्चतुस्रः काश्च एव च ।
सप्तपट्टस्तथा ललाः शार्ङ्गाः स्नेहायनैः सह । वायवीर्यै-
रिगयन्ते विभक्ताः परमाणवः । यद्यम्बकोऽनुवेदैषां भावा-
नाञ्चैव संस्थितिम्"या० । पूर्वोदितशिराकेशादिष्वहितानां
रोम्णां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपभागाः श्लेष्मवणसु-
पिरैः सह चतुःपञ्चाशत्कोस्रः तथा सप्तोत्तरपट्टललाः
शार्ङ्गाः पञ्चाशत्सहस्रसंहिताः वायवीर्यैविभक्ताः एवमपर-
माणुभिः पृथक् कृताविगयन्ते । एतच्च शास्त्रदृष्ट्या अभि-
हितम् चक्षुरादिकरणपथगोचरत्वाभावादस्यार्थस्य । इम-
न्ततिगहनमर्थं शिरादिभावसंस्थानरूपं हे मुनयः ! भयतं
मध्ये यदि कश्चिदनुवेद वेत्ति सोऽपि एकोमहान् व्यग्रो
बुद्धिमताम् । अतो यत्नतो बुद्धिमता बोद्धव्या भावसंस्थितिः ।
शरीररसादिपरिमाणमाह "रसस्य नव विज्ञेया जलस्या-
ञ्जलयो दश । सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ।
षट्श्लेष्मा पञ्च पित्तन्तु चत्वारो मूलमेव च । वसाद्यो हौ
तु मेदो मज्जीकोऽङ्गन्तु मस्तके । श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतस-
स्तावदेव तु । इत्येतदस्यैव वर्णं यस्य सोऽन्नाय लक्ष्यं"या०
सम्यक्परिणताहारस्य शरीररसस्य परिमाणं नवाङ्गलयः ।
पाथिवपरमाणुसंज्ञेपनिमित्तस्य जलस्याञ्जलयो दश
विज्ञेयाः । पुरीषस्य वचस्कस्य सप्तैव । रक्तस्य जाउरा-
मलपरिपाकापादितलौहित्यस्याक्षरस्योपाषड्ङ्गलयः प्रकी-
र्तिताः । श्लेष्मणः कफस्य षड्ङ्गलयः । पित्तस्य
तेजसः पञ्च । मूलसोऽक्षरस्य चत्वारः । वसायासांस-
स्नेहस्य त्रयः । मेदसो कंभरसस्य द्वावङ्गलो । मज्जा त्व-
स्थिगतसुपिरगतस्त्रैकोऽङ्गलः । मस्तके पुनरङ्गलः ।
श्लेष्मौजसः श्लेष्मसारस्य । तथा रेतसश्चरमधातोस्तावदेवा-
ङ्गलैरेव । एतच्च समधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् । विषम-
धातोस्तु न नियमः । "वैलक्षणाच्छरीराणामस्थायित्वात्
तथैव च । दोषधातुमलानां च परिमाणं न विद्यते"
इत्यानुवेदैस्तरणात् । इतोऽहमस्थिस्यायुत्तारश्चमेतदशुचि
निधानं वर्णास्थिरमिति यस्य बुद्धिरथौ कृता पिण्डतो
सोऽन्नाय समर्थो भवति वेराग्यनित्यानिव्यविकेयोर्भौलोपा-
यत्वात्" मित्ता० ।
सुश्रुते कायोत्पत्तिकारणोक्तपूर्वकं तत्स्वरूपविभा-
गादिकं दर्शितं यथा ।
"अग्नि सोमो वायुः सत्त्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूताकृति
प्राणाः तस्य खल्वेवस्य हृत्तस्य शुक्रगोपितस्थानिपच्यवानस्य

कीरस्त्रेव खान्नामिकाः सप्त त्वषो भवन्ति । तासां प्रथमाऽथ भादिनी नाम, वा सर्व्ववर्षानवनासवति पञ्चविधाश्च कायां प्रकाशयति वा ग्रीहरेटादशभागप्रमाणा विभ्रपञ्चकण्टकाधिगता, द्वितीया खोङ्किता नाम षोडशभागप्रमाणा तिषकासकन्यच्छय्याधिगता, तृतीया श्रेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाजगद्धीमयकाधिगता, चतुर्थी ताम्बा नामाऽष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकृष्ठाधिगता, पञ्चमी वेदिनी नाम त्रीह्रिपञ्चभागप्रमाणा, षष्ठविषयोधिगता, षष्ठी रोहिणी नाम त्रीह्रिप्रमाणा पञ्चपञ्चदशोदशोपदहननकाधिगता, सप्तमी मांसधरा नाम त्रीह्रिदशप्रमाणा भगन्दरविश्रुष्यशीऽधिगता, अद्वैतप्रमाणम् निर्दिष्टं तन्मांशे-श्वरकायेषु न कलाटे कृष्णानुसूयादिषु । यतो वक्ष्यस्तु-दरेषु त्रीह्रिखलेनाङ्गुषोदरप्रमाणमवगाढम् विधेदिति ।

कलाः कल्पन्ति सप्त सन्भवन्ति धात्वाशयान्तरनखादाः । भवतश्चात्र । यथाहि वारः काठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते । तथा धातुर्हि मांशेषु छिद्यमानेषु दृश्यते । स्नायुभिश्च प्रतिच्छेदान् सन्ततं च जरायुषा । श्लेष्मणा वेदितांश्चापि कलाभागान्स्तु तान् विदुः । तासां प्रथमा मांसधरा नाम-यस्यां मांसे शिरास्नायुधननीस्रोतसां प्रताना भवन्ति भवति चाल । यथा विसृष्ट्याखानि विवर्द्धन्ते समस्ततः । भूमौ पङ्कोदकस्यानि तथा मांसे शिरादयः । द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्थान्तरतस्तस्यां योषितं विशेषतश्च शिरासु यजत्प्लीकौष भवति । भवति चाल दलाशयाभिप्रकृतात् कीरिणः कीरमावहेत् । मांसादेवं जतात् क्षिप्रं योषितं सञ्चसिष्यते । तृतीया मेदोधरा नाम, मेदोहि सर्व्वभूतानासुदरस्यमण्डल्येषु च मङ्गल्यु च मूज्जा भवति । भवति चाल । स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः । अथेतरेषु सर्व्वेषु सरक्तं मेदोऽश्रयते । युवमांसस्य यः श्लेहः वा वशा परिकीर्त्सता । चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्व्वसिन्धु प्राणभृतां भवति । भवति चाल । श्लेष्मा-भ्यक्ते यथा तस्मै चक्रं वाधु प्रवर्त्तते । सन्धवः वाधु-वर्त्तने संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा । पञ्चमी शरीरधरा नाम, श्वाऽन्तःकोठे मज्जामभिभिभजते पक्वाशयस्या । भवति चाल । मज्जामनन्तात् कोठश्च तथान्नासि सजाश्रिता । उक्तु कस्य विभजते महं मज्जधरा कला । षष्ठी पिण्डधरा नाम वा चतुर्विधमसृपानसृपयुक्तनामाशयवात् प्रच्युतं पक्वा-शयोपरिस्थितं धारयति । भवति चाल । अशितं खादितं पीतं कीटं कोष्ठमतं क्वचाम् । तज्जोर्ध्वति यथाकाशं योषितं

पित्ततेजसा । सप्तमी युक्तधरा नाम, वा सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीरज्जादिनी । भवन्ति चाल यथा यवसि सर्पिस्तु मूत्रसेषो रवो यथा । शरीरेषु तथा युक्तं मूत्रां विद्यादु भिषग्वरः । युक्तु ये दक्षिणे पात्रे वसिहारक पात्रधरः । मूत्रस्रोतःपथाङ्गुलं पुत्रवस्य प्रवर्त्तते । कस्तुरेजाश्रितं युक्तं प्रसन्नमनसकथा । स्त्रीषु व्यावच्छतश्चापि कृष्णस्य चक्षुःवर्त्तते ।

श्लेष्मितागभांशामासर्व्ववर्षानां स्रोतसां वत्सोऽप्यवच्छन्ने गर्भेश्च, तस्माद्दुष्टश्लेष्मितागभांशार्त्सं न दृश्यते । ततस्तदधः प्रतिहतः सूर्जनानतमपरश्चोपचोयनामनपरत्सभिधीयते । येषुस्रोतुत्तरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्माद्गर्भिण्यः पीनोत्तपयोधरा भवन्ति ।

गर्भस्य मज्जत्प्लीकानी योषितजो, योषितफेनप्रभवः इषु-पुत्रः योषितमिदृप्रमवच्छङ्कुः ।

असृजः श्लेष्मेषुचापि यः प्रसादः परोमतः । तं पच्यमानं पित्तेन वायुवायसृष्टयवति । ततोऽस्यान्नासि जायन्ते युवं वक्षिच देहिनः । उदरे पच्यमानानामाशानानुसूया-धारवत् । कफयोषितमांसानां शारो जिह्वा प्रजायते । यथार्थमज्ञाया युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् । अतुप्रविश्य पिथितं प्रेयोर्विभजते तथा ।

मेदसः श्लेष्मादाय शिरा स्नायुममायुवात् । शिराणां च कटुः पाकः स्नायूनाश्च ततः सारः । आशय्याऽभ्यासयो-गेन करोत्याशयसम्भवम् । रक्तमेदःप्रसादाङ्गुली मांसाङ्ग-कफमेदःप्रसादाङ्गुली, योषितकफप्रसादार्त्सं हृदयं यदा-श्रवा हि धमन्वः प्राणवर्षाः । तस्याधोवागतः प्लीका फुपुषुवश्च दक्षिणतो यजत् लोम च । तद्दृष्टं विशेषेण चेतनास्थानगतकफि'सामसाऽऽहते सर्व्वप्राणिनः स्रपन्ति । भवति चाल । पुण्डरीकेण सहयं हृदयं स्यादधोऽसम् । जापतस्तद्विभवति स्रतश्च निधीयति । निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानसृपदिशन्ति वा स्रभावत एव सर्व्वप्राणिनोऽभि-सृष्टयति" । इतः परं निद्राविशेषकारणादिकसक्तं तच्च निद्राशब्दे वक्ष्यते ।

"शुक्रयोषितं गर्भाशयस्य नात्रप्रकृतिविकारसंभूर्द्धितं गर्भ-रक्तमुच्यते । तच्च चेतनावस्थितं वायुर्विभजते तेज एनं पचति, आपः श्लेदयन्ति, पृथिवी संकुन्ति, आकाशं विव-र्द्धयति । एवंविवर्द्धितः स यदा कृष्णपादजिह्वाप्राण-कूर्द्धितत्वादिभिरङ्गैश्चेतसदा शरीरमिति संश्रं कथते तच्च वदकं शास्त्राचरतो मध्यं मज्जमं षष्ठं शिर इति ।"

ततः प्रत्यङ्गविभाग उक्तः तच्च अङ्गसङ्घे ७२४० दर्शितम् । एवं समामत उक्त्वा विस्वारत उक्तं यथा “विस्वारो ऽत ऊर्ध्वम् । त्वचांऽभिहितः कला घातवो मला दोषा यजन्ऽङ्गीकानौ पुपुस उखडुको हृदयं बुद्धौ च । आशयास्तु याताशयः पित्ताशयः स्नेशाशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयो मूलाशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽप्येव इति । सार्द्धं त्विव्यामान्यन्त्राणि पुंसं, स्त्रीणां सार्द्धं व्यामहीनानि । अश्विनयनयदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव स्त्रोतांसि नराणां बहिर्मुखान्येतान्येव, स्त्रीणामपराणि च त्रीणि हे स्तनयोरधस्ताद्गतवृद्धम् ।

षोडश कण्डूराः । तासाञ्चतस्रः पादयोस्तावत्यो हस्त-पीवापृष्ठेषु । तत्र हस्तपादगतानां कण्डूराणां नखाः प्ररोहाः । पीवाहृदयनिबन्धिनीनामधोभागगतानां मेढ्रयोणिपृष्ठनिबन्धिनीनामधोभागगतानां मित्यः मूर्ध्ना-रुक्त्वोऽन्तपिण्डादीनाञ्च ।

सांस्रिशास्त्रायुस्त्रिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि । तानि मण्डिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परनिबन्धानि परस्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति त्रैगवाक्षितमिदं शरीरम् ।

षट् कूर्चास्ते हस्तपादपीवामेद्वेषु । हस्तयोर्धौ पादयोर्धौ पीवामेदयोरेकैकः ।

महत्सो मांसरज्जवसतस्रः पृष्ठवंशसुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं द्वे बाह्यो आभ्यन्तरे च द्वे ।

सप्त सेवन्थः । शिरसि विभक्ताः पञ्च, जिह्वाशेषधोरेकैका । ताः परिहृत्तव्याः यस्मिन् चतुर्दशास्यां संघाताः । तेषां त्रयोगुल्फजानुवङ्गेषु एतेनेतरसकृद्येव ३ बाहू च द्वैव्याख्यातौ त्रिकशिरशोरेकैकः २ ।

षट्त्वं शैव सीमनाः । तेचास्थिसंघातवङ्गणमीया यतश्चैयुक्ता अस्थिसङ्घाताः । ये ह्युक्ताः । सङ्घातास्तु खल्व-पादशैलेषाम् । त्रीणि सपटोन्मिस्थियतानि वेदवादिनो भाषन्ते । शल्यतन्त्रेण त्रीणेषु यतानि । तेषां सर्वं य-मिस्थियतं शाखाञ्च । सप्तदशोत्तरं यतं श्रोणिपार्श्व-पृष्ठोदरोरसुष्ठु । पीवां प्रत्युर्ध्वं त्रिषष्टिः । एवमस्यां त्रीणि यतानि पूर्यन्ते” अस्थिसङ्घे ५६८४० विवृतिः । “एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तत्र कूर्चैर्गुल्फसंश्रितानि दश । पाण्यांमैकम् । जङ्घायां द्वे । जानुनेत्रकम् । एकमूराविति । त्रिंशद्वेवमेकस्मिन् सकृद्यु भवन्ति । एतेनेतरसकृद्येव १० बाहू ६० च व्याख्यातौ ।

श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकम् । पार्श्वेषु षट् त्रिंशद्वेवमेकस्मिन्, द्वितीयेऽप्येवम् ३६ । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंघे । पीवायां नवकम् । कण्ठनाद्यां चत्वारि । द्वे हृत्सोः । दन्ता हातिंशत् । नासायां त्रीणि । एकं तालुनि । गण्ड-कर्णशङ्खेकैकम् । षट् शिरसि ।

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा कपालसूचकतद्वेषु सत्यनलकसंज्ञानि । तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्ख-शिरस्यु कपालानि । दगनास्तु रुक्कानि । घ्राणकर्ण-पीवाशिक्रोशेषु तरुणानि । पाणिपादपाश्वेपृष्ठोदरो-रस्यु वलयानि, शेषाणि नलकसंज्ञानि । भवन्ति चात्र । आभ्यन्तरगतैः सारैर्द्वेषा तिष्ठन्ति भ्रूवहाः । अस्थिसारै-स्तथा देहा भ्रियन्ते देहिनां भ्रुवम् । तस्माच्चिर-विनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् । अस्थीनि न विनश्यन्ति शाराण्येतानि देहिनाम् । सांसान्यत्र निबन्धानि शिराभिः स्नायुभिरुपा । अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्यन्ते पतन्ति वा ।

सन्धयस्तु द्विविधायेष्टावन्तः स्थिराश्च । शाखास्तु हृत्सोः कक्षाञ्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः । शेषास्तु सन्धयः सर्वे विचेया हि स्थिरा बुधैः । सङ्घातस्तु दशोत्तरे द्वे यते तेषां शाखास्तस्यधिरैकोनषष्टिः कोष्ठे पीवां प्रत्युर्ध्वं त्रयोयतिः । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयोस्तयो हा-वङ्गुष्ठे ते चतुर्दश । जानुगुल्फवङ्गुशेषेषु कैकः ३ । एवं सप्तदशैकस्मिन् सकृद्यु भवन्ति । एतेनेतरसकृद्येव १७ बाहू १४ च व्याख्यातौ । त्रयः कटीकपालेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशेषु तावन्त एव पार्श्वयोः । उरस्यसौ तावन्त एव पीवा-याम् । त्रयः कण्ठे । नाडीषु हृदयकोमनिबन्धास्त्र-ष्टादश । दन्तपरिमाणा ३२ दन्तमूलेषु । एकः काकलके नासायाञ्च । द्वौ वर्त्ममण्डलजौ नेत्राश्रयो । गण्डकर्णश-ङ्खेषु कैकः । द्वौ हस्तसन्धी । हावपरिष्ठाद्भ्रुवोः षड्-योच । पञ्च शिरःकपालेषु । एकौ मूर्ध्नि । त एते सन्ध-योऽष्टविधाः । कोरोदूखलसासुप्रतरसुस्रसेवनीवावस-तण्डमण्डलसङ्घातसर्गाः । तेषामङ्गुलिमर्दिबन्धगुल्फ-जानुगूर्परेषु कोराः सन्धयः । कक्षावङ्गुशेषदशेषु-दूखलाः । असंघोषीतगुदभगनितम्बेषु सासुहाः । पीवा पृष्ठवंशोः प्रतराः । शिरःकटीकपालेषु तस्रसेवनी । हृत्सो रभवतस्तु वायसतण्डाः । कण्ठहृदयनेत्रकोमनाडीषु मण्डलाः । श्रोत्रशङ्खोऽष्टौ सङ्घातसर्गाः । तेषां नास-

भिरैवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । अस्यान्तु सन्धयो
ज्ञेते केवलाः परिकीर्त्तिताः । पेशीस्त्रायुगिराणान्तु
सन्धिसङ्ख्या न विद्यते ।

नव स्त्रायुगतानि तासां शाखासु षट् शतानि । द्वे शते
त्रिंशच्च कोष्ठे । षोषां प्रलूङ्गं सप्रतिः । एकैकस्यान्तु पादा-
ङ्गुल्यं षट् निचितास्तास्त्रिंशत् । तावन्व २० एव तल्लङ्-
ञ्च गुल्फेऽपि । तावन्व २० एव जङ्घायाम् । दश जाहुनि ।
चत्वारिंशदूरी । दश वङ्गणे । शतमेधेमेकैकान्तु १५०
सक्त्रि भवन्ति । एतेनेतरसक्त्रि १५० वाहू च २०० व्या-
ख्यातौ । षटिः कथाम् । अशीतिः पृष्ठे । पार्श्वयोः षटिः ।
उरशि त्रिंशत् । षट्त्रिंशद्गीवायाम् । मूर्द्ध्वचक्षुस्त्रिं-
शत् । एवं नव स्त्रायुगतानि व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । स्त्रायुसुर्विधा विद्यात्तास्तु सन्ध्यां निबोध
ने । प्रतानवन्तो हत्ताश्च पृथग्व्यव शुपिरास्तथा । प्रतान-
वन्तः शाखासु सर्वसन्धेषु चाप्यथ । हत्तास्तु कण्डराः
सन्ध्यां विज्ञेयाः कुशलेरिह । आसपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च
शुपिराः खलु । पार्श्वेरिषि तथा पृष्ठे पृष्ठाश्च शिरस्यथ ।
नौर्यथा फलकास्त्रीसु बध्नेर्बद्धभियुता । भारक्षमा
भवेदसु न्युक्ता सुषमाहिता । एवमेव शरीरेऽस्त्रिन्
यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्त्रायुभिर्बहुनिर्बद्धः सेन भार-
सहा नराः । नक्षस्थीनि न वा पेश्यो न गिरा न च
सन्धयः । व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्त्रायुः शरीरिणम् ।
यः स्त्रायुः प्रमिजानाति बाह्यासाभ्यन्तरास्तथा । स गूढं
शल्यमाहर्त्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ।

पञ्च पेशीयतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि
शाखासु । कोष्ठे षट्षटिः । षोषां प्रलूङ्गं चक्षुस्त्रिंशत् ।
एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रसिखलाः पञ्चदश । दश
प्रपदे । पादोपरि कूर्चसन्निविष्टास्तावन्व एव । दश गुल्फ-
तलयोः । गुल्फजान्वन्तरे त्रिंशन्ति । पञ्च जाहुनि । त्रिंश-
तिदूरी । दश वङ्गणे । शतमेधेमेकैकान्तु सक्त्रि भवन्ति ।
एतेनेतरसक्त्रि १०० वाहू च २०० व्याख्यातौ । तिस्रः पायौ ।
एका नेद्रे । सेव्यां चापरा । द्वे पृष्णयोः । सिफचोः पञ्च
पञ्च । द्वे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । पृष्ठी सं-
निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः । दश वक्षसि ।
अक्षकांशी प्रति सनन्तात् सप्त । द्वे हृदयाभाशययोः ।
षट् यज्ञत्प्रीहोषुकेषु । षोषायाश्चतस्रः । अष्टौ
हृत्सोः । एकैका काकलङ्गलयोः । द्वे तालुनि । एका
शिङ्गायाम् । ओष्ठयोर्द्वे । घोषायां द्वे । द्वे नेत्रयोः ।

गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे । एका
शिरसोत्प्रेषेतानि पञ्च पेशीयतानि ।

शिरास्त्रायुस्त्रिपञ्चांशे सन्धयश्च शरीरिणाम् । पेशीभिः
संहतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः । स्त्रीषान्तु विंशतिरधिका ।
दश तासां स्तनयोरेकैकान्तु पञ्च पञ्च यौवने तासां परि-
ष्टडिः । अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रकृते अभ्यन्तरतो द्वे
सुखाश्रिते बाह्ये च प्रष्टते द्वे । गर्भच्छ्रद्धसन्निविष्टास्तिस्रः ।
शुक्रार्त्तवप्रवेगिन्यस्तिस्र एव । पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भा-
शयो यत्र गर्भास्तवति । तासां बह्वक्षपेक्षवस्त्राणुपुष्टु-
हत्तुस्त्रिदोर्षस्थिरन्तुल्लङ्घनकर्कशभावाः सन्ध्याशिरा-
स्त्रायुप्रच्छादका यथादेशं स्तभावात् एव भवन्ति ।
भवन्ति चात्र । पुंसां पेश्यः सुरस्तादृयाः प्रोक्ता लक्षण-
सम्पन्नाः । स्त्रीषामाष्टकं तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ।
सन्ध्याशिराधमनीकोतसामन्थत्र प्रविभागः ।

शङ्खनाभ्याहृतिथ्यौनिस्त्रायवर्त्ता वा प्रकीर्त्तिता । तस्यास्त-
तीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । यथा रोहितमन्त्रस्य
सुखं भवति रूपतः । तत्संस्थानां तथा रूपानां गर्भशय्यां
विदुर्बुधाः । आभुग्नोऽभिसुखः श्रुते गर्भो गर्भाशये
स्त्रियाः । स योनिं शिरसा याति स्तभावात् प्रसवं
प्रति । त्वक्पर्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः । शल्य-
क्षानाहते नैव यथ्यतेऽङ्गेषु केपुचित् । तस्मात्त्रिःशंशं
ज्ञानं हर्त्तां शल्यस्य वाच्छता । शोधयित्वा कृतं सन्धग्र-
हव्योऽङ्गविनिश्चयः । प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टं
यद्भवेत् । समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ।

तस्मात्समस्तगात्रमविषोपहतमर्द्वैर्ब्याधिपीडितमवर्षयति क
निःसृष्टान्तपुरीषं सुखमपवहन्त्यामापगायां निवर्द्धं पञ्जरस्यं
सुखवल्कलकुशशष्पादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गसप्रकाशे देजे
कोथयेत् सन्धक्प्रकृतित्तुवृत्र ततो देहं सप्ररात्मादुग्नि-
रबाहवेणवल्कलज्जुचीनामन्यतमेन शनैः शनैरयवर्षयंस्व-
गादीन् सर्वाग्नेय बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गशिशेषान् यद्योक्तान्
लक्षयेत्सुखेषु । शोकौ चात्र भवतः । न शक्यसुखेषु
दृष्टं देहे दृच्छतमो विभुः । दृश्यते ज्ञानचक्षुभिर्बुध-
क्षुभिरेव च । शरीरे नैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः ।
दृष्टान्ताभ्यां सन्देहमयापोक्षाचरेत् क्रियाः” ।

“अथातः प्रत्येकमर्भनिर्देशं शारीरं व्याख्यासाजः । सप्तो-
त्तरं गर्भशयम् । तानि सन्ध्यां पञ्चात्मकानि । तथाचा
सांसमन्ध्यां, शिरामन्ध्यां, स्त्रायुमन्ध्यां, अस्थि-
मन्ध्यां सन्धिमन्ध्यां चेत । न चक्षुः सांसशिरा-

मर्मास्थानान्यतुव्याख्यास्यामः । तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुष्ठोर्मध्ये
 विप्रं नाम मर्मं तत्र विलस्याद्येपक्षेण मरणम् । मध्यमा-
 नाङ्गुष्ठीमनुपूर्वेषु मध्ये पादतलस्य तल्लक्ष्यं नाम,
 तत्रापि रज्जाभिर्भरत्वं । त्रिप्रसोपरिष्ठाडुभयतः शूर्वी नाम,
 तत्र ग्राहस्य भ्रमणवेपने भवतः । शुक्लसन्धरधुभयतः
 शूर्वीपिरो नाम, तत्र रजायोफो । पदजङ्घयोः सन्धाने
 शुक्लो नाम, तत्र रजः सन्धपादता खड्गता वा । पार्थिवीं
 प्रति जङ्गामध्ये इन्द्रास्तिनाम, तत्र योषितक्षये मरणम् ।
 जङ्गोर्वीः सन्धाने जानु नाम, तत्र खड्गता । जानुन
 अर्धसन्धरङ्गुष्ठाभिर्नाम, तत्र योफाभिर्द्विः सन्ध-
 सन्धिता च । ऊरुमध्ये ऊर्वी नाम, तत्र योषितक्षयात्
 सन्धियोषः । ऊर्वी ऊर्ध्वमधोवङ्गुष्ठासन्धेरुहमूले लोहि-
 ताणं नाम, तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः । वङ्गुष्ठासन्ध-
 योरन्तरे विटपं नाम, तत्र वाङ्गुष्ठासन्धसङ्गता वा भवति ।
 एवमेतान्ये कादय सक्थमर्माणि व्याख्यातानि । एतेनेत-
 रसक्थिः ११ बाहू २२ च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि सक्थि
 शुक्लजासन्धिपानि तानि बाह्वी मण्डिबन्धकूपर्परकक्षध-
 राणि २२ । वङ्गुष्ठासन्धयोरन्तरे विटपमेव, वक्षःकक्षयो-
 र्मध्ये कक्षधरं, तस्मिन्निष्ठे तणवोपद्रवाः । विशेषतस्तु
 मण्डिबन्धे कुश्रता । कूपर्परस्थे कुण्ठिः । कक्षाधरे पक्षा-
 घातः । एवमेतानि चतुस्रत्वारिंशच्छाखासु मर्माणि
 व्याख्यातानि ।

अत ऊर्ध्वं सुदुरो रसोर्मस्थानान्यतुव्याख्यास्यामः । तत्र
 वातवर्षो निरसनं स्थूयान्प्रतिवद्धं गुदं नाम मर्मं, तत्र
 सद्योमरणम् । अल्पमांसवाणितोऽभ्यन्तरतः कक्षां मूला-
 ययो वस्तिनाम, तत्रापि सद्योमरणमक्षरीव्रणादते
 तत्राप्युभयतो भिक्षे न जीवन्नेकतोभिर्जे पुलस्तावी प्रथी
 भवति स तु यत्रेनोपक्रान्तो होहति । पक्षाभाशययो-
 र्मध्ये सिराप्रभवा नाभिनाम, तत्रापि सद्य एव मर-
 णम् । सनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्थामाशयैहारं सत्व-
 रजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम, तत्र सद्य एव मरणम् ।
 सनयेरुधस्तात् हृद्गुहसुभयतः सनमूले नाम मर्मणी, तत्र
 कृष्णपूषकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां म्रियते । सनमूलेकयो
 र्मध्ये हृद्गुहसुभयतः सनरोहितौ नाम, तत्र लोहित-
 पूषकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च म्रियते । असङ्गतयो
 रधस्तात् पार्श्वोपरिमाणयोरपक्षापी नाम, तत्र रक्तेन
 पूषभावं गतेन मरणम् । उभयलो रसोनाद्यौ वातवृद्धे
 अपस्तम्भौ नाम, तत्र वातपूषकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च

मरणम् । एवमेतान्युदरो रसोर्हादय मर्माणि व्याख्यातानि ।
 अत ऊर्ध्वं पृष्ठमर्माण्यतुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमु-
 भयतः प्रतिशोषीकाश्वसन्स्थिनी कोटीकतक्षये नाम मर्मणी,
 तत्र योषितक्षयात् पाण्डुत्विर्यो हीनरूपस्य म्रियते ।
 पार्श्वजघनवर्द्धिर्भागे पृष्ठवंशसुभयतो नातिनिम्ने कुतुन्दरे
 नाम मर्मणी, तत्र अर्थांशाममधःकाये वेद्योपघातस्य ।
 श्रोणीकाश्वस्योरुपर्याप्याच्छादभौ पार्श्वान्तरप्रतिवद्धौ
 नितम्बौ नाम, तत्राधःकाययोरो दौर्बल्यञ्च मरणम् ।
 अधःपार्श्वान्तरप्रतिवद्धौ जघनपार्श्वमध्यवोक्तियंमूर्ध्वं च
 जघनात् पार्श्वसन्धी नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया
 म्रियते । सनमूलाडुभयतः पृष्ठवंशस्य हृदयो नाम,
 तत्र योषितातिप्रदक्षिनिमित्तं रूपद्रव्यं म्रियते । पृष्ठोपरि
 पृष्ठवंशसुभयतस्त्रिकसन्धे अंसफलके नाम, तत्र बाह्वोः
 स्थापः योषोवा । बाहुमूर्ध्वपीषामध्ये षष्ठीठस्थानिब-
 न्धनावंसौ नाम, तत्र सन्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्दश
 पृष्ठमर्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्ध्वं जलु गतानि व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठ-
 नाडीसुभयतसत्सो धमन्यो ह्ये गोषे, ह्ये च मन्ये, व्यत्या-
 सेन तत्र मूत्रता खरवैकतमरसदाहिता च । पीवाया-
 मुभयतसत्सः सिरानाहकाः, तत्र सद्योमरणम् । शिरो-
 प्यवयोः सन्धाने कक्षाटिके नाम, तत्र वक्षमूर्ध्वता ।
 कर्णपृष्ठतोऽधः सन्धिते पिधरे नाम, तत्र बाधिर्धम् ।
 प्राणमार्गसुभयतः स्रोतोमार्गं प्रतिवद्धे अभ्यन्तरतः फण्ये
 नाम, तत्र गन्धाज्ञानम् । भ्रूपुच्छान्नयोरधोऽङ्गुलीर्वाह्यतो
 ऽपाङ्गौ नाम, तत्राम्भ्यं दृष्ट्युपघातो वा । भ्रुवोरुपरि निम्न
 योरावर्त्तौ नाम, तत्राम्भ्यं दृष्ट्युपघातस्य । भ्रुवोः पुच्छा-
 न्नयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम, तत्र सद्यो
 मरणम् । शङ्खयोरुपरि केशान्न उत्क्षेपी नाम, तत्र
 सद्यस्यो जीवति पाकात् पतितयल्लो वा मोडृतयल्लः ।
 भ्रुवोर्मध्ये स्यपनी नाम, तत्रोत्क्षेपवत् । पञ्च सन्धयः
 शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम, तत्रोच्छादमयचित्तनाशो
 मरणम् । प्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासनपयोनां सिराणां
 मध्ये सिरासन्धिपातः शृङ्गाटकानि, तानि चत्वारि
 मर्माणि तत्रापि सद्योमरणम् । सन्धकाभ्यन्तरोपरिष्ठात्
 सिरासन्धिर्वादिपातो रोमायत्तौऽधिपतिः, तत्रापि सद्यो-
 मरणम् । एवमेतानि सप्तविंशदूर्ध्वजलु गतानि मर्माणि
 व्याख्यातानि ।
 मर्दानि चान् । ऊर्वीः शिरसि विटपे च सक्थपार्श्वे

एकैकमकुलमिताः स्तनपूर्वमूलम् । विहङ्गुलहमिति
 मणिवन्धुगुल्फं लीख्येव जातु सपरं सह कूर्पराभ्याम् ।
 हृदयिकूर्जं गुदनाभि वदन्ति मूर्च्छं चत्वारि पञ्च च गच्छे
 दय यानि च ह्ये । तानि स्थापितलक्षणितसंभितानि
 शेषागल्लेह्ये परिविस्तरतोऽङ्गुलार्द्धम् । एतत्प्रमाणमभि-
 योक्तुं वदन्ति तज्ज्ञाः यस्त्रेण कर्म करणं परिहृत्य कर्म ।
 पार्श्वभिघातितमपीह निहन्ति कर्म तस्माच्च कर्मसदनं
 परिवर्जनीयम् । ह्रिदयेषु पाण्डिचरणेषु शिरा नराणां
 मञ्जोवभोयुरह्मगल्पमतो गिरेति । प्राण्यामितव्यसनमुप-
 मतो मनुष्याः संस्त्रिययास्तत्त्वविक्षिप्तं न यान्ति । शिप्रेषु
 तत्र वतलेषु हृतेषु रक्तं गच्छत्यतोऽप्यन्यत्र रजं करोति ।
 एवं विनाशसुपयान्ति हि तत्र विहङ्गा ह्यद्या इवायुधविघात-
 निकुसमूलाः । तस्मान्नयोर्भिरुतस्य तु पाण्डिपादं
 केसव्यभाशु मणिवन्धनगुल्फदेये । मनीषिण्यं गच्छतिघया-
 र्द्धसुटाहुरन्ति यस्माच्च कर्मसु कृता न भवन्ति सद्यः ।
 जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्ते प्राप्नुवन्ति विकल-
 त्वमसंशयं हि । सन्निवृत्तजर्जरितकोष्ठशिरःकपाक्षा
 जीवन्ति यस्त्रविहृतेषु शरीरदेयैः । ह्रिदये च सकृद्यभुज-
 पादकरैरयेषैरेषां न मन्त्रपतितता विविधाः प्रहाराः ।
 शोषमाहृततेजांसि रजःसत्वतमांसि च ममसु प्रायशः
 पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते । कर्मसन्निवृत्तास्तस्माच्च
 जीवन्ति शरीरिण्यः । इन्द्रियाधेषुसम्प्राप्तिर्मनोबुद्धि-
 विपर्ययः । रजश्च विविधास्त्रीया भवन्त्यागुहरे हृते ।
 हृते काष्ठान्तरघ्ने तु भ्रुवो धातुजयो नृणांम् । ततो धातु
 चवाञ्जलुर्धेदनाभिच नश्यति । हृते वैकल्प्य जनने केवलं
 वैद्यनेपुष्पात् । शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नु-
 यात् । विशिष्टेषु विद्येयं पूर्वोक्तं यच्च कारणम् । राजा-
 करानि मनीषिण्यं ज्ञानानि विविधा रजः । कुर्वन्त्यन्ते च
 कैकस्यं कुर्वन्त्यन्तो यदि । केदभेदाभिघातेभ्यो दहनाहा-
 रणादपि । उपघातं विजानीयान्मर्षान्मन्त्रस्यलक्षणम् ।
 मनीषिघातश्च न कश्चिदस्ति योऽस्यात्ययो वापि निरत्ययो
 वा । प्रायेण कर्मसन्निवृत्तास्तु वैकल्प्यन्त्यन्त्यथ वा
 मियन्ते । मनीषिघातश्च हि वे विकारा मूर्च्छन्ति काये
 विविधा नराणाम् । प्रायेण ते जन्तुतमा भवन्ति मरस्य
 यत्नैरपि साध्यमानाः” ।

अघातः शिरावर्धनविभक्ति नाम शरीरं व्याख्यास्यामः ।
 सप्त शिराशतानि भवन्ति । बाभिरिदं शरीरमाराम
 इव जलप्रवारिणीभिः केदाह इव च कुष्माभि-

वपस्त्रितेऽनुगच्छते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विधैः ।
 इवपल्लविवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासां नाभि-
 मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्ध्वमधोपर्यन्तं च । भवतश्चात्र वाक्-
 त्यस्तु शिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सप्तौ
 निवृत्ताः । प्रतन्वन्ति समन्ततः । नाभिस्थाः प्राणिकर्मा
 प्राणाः प्राण्यान्नाभिर्युपाश्रिता । शिराभिराहता नाभि-
 चक्रनाभिरिवारकैः । तासां मूलशिरासत्वादिघत्तासां वात-
 वाहिन्यो दय, पित्तवाहिन्यो दय, कफवाहिन्यो दय, दय
 रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवा हिनीनां वातस्थानगतानां
 पञ्चसप्ततियतं भवति तावत् १७५ एव पित्तवाहिन्यः
 पित्तस्थाने । कफवाहिन्यश्च १७५ कफस्थाने रक्तवाहि-
 न्यश्च १७५ यत्सुप्तोक्तोः, एवमेतानि सप्त शिराशतानि ।
 तत्र वातवाहिन्यः शिरा एकस्मिन् सकृद्यु पञ्चविंशतिः ।
 एतेनेतरसकृद्यु २५ वाह्यु ५० च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु
 कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेद्वान्निताः शोण्यामरौ हे हे
 पार्श्वयोः, षट् पृष्ठे, तावत् ६ एव चोदरे, दशवक्षसि
 एकवक्षारिचञ्जल्युष जर्जं, तासां चतुर्दश पीवावाम् ।
 कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वुयाम् । षड् नासिकायाम् । अष्टौ
 नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकयतं वातवाहानां
 शिराणां व्याख्यातम् ! एष एव विभागः शेषाणापि ।
 विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश, कर्णयोर्दश, एव
 रक्तवाहः कफवाहश्च । एवमेतानि सप्त शिराशतानि
 सविभागानि व्याख्यातानि” ।

“अघातो धमनीव्याकरणं शरीरं व्याख्यास्यामः ।
 चतुर्विंशतिधमन्यो नाभिप्रभवा अभिहितः । तत्र केचि-
 दाहुः शिराधमनीस्रोतसामविभागः शिराविकारा एव
 धमन्यः स्रोतांसि चेति । तन्तु न सव्यक् । अग्या एव हि
 धमन्यः स्रोतांसि च शिराभ्यः, कस्मात् ? व्यह्नान्मन्त्रा-
 न्मूलवक्षियमात् कर्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परवशि-
 कर्षात् सदयागमकर्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्मणामन्त्र-
 विभाग इव कर्मसु भवति ।

तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्ध्नि दय, दय
 चाधोगामिन्यः, चतस्रस्त्रिंशत्तयाः । ऊर्ध्वागः यन्त्यूर्ध्वदय-
 रसन्यप्रशोष्णसञ्ज्ञितसुक्ष्मवितकथितवदितादीन् विशेषे-
 षानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्रप-
 ष्णास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशो-
 थितरसान् हे हे वहतसा दय, यद्दहपरसनान्नामि-
 ष्टीति । हाभ्यां भापते च, हाभ्यां शोषं करोति, हाभ्यां

अपि, द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते । हे चानुवाङ्मयी । हे
 सन्ध्यां स्त्रिया वदतः सनसन्निते । ते एव शुक्रं नरस्य
 सनाभ्यामभिवदतः । तास्ते तास्त्रिंशत्त्रिंशद्भाग्या व्याख्याता
 एताभिर्हस्तं नामेवदरपार्श्वेऽधोरः स्तन्वपीवावाहो धार्यन्ते
 भाष्यन्ते च ।

भवति चात्र । अर्धं गतास्तु कुर्वन्ति कर्माख्येतानि
 त्र्यंशः । अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ।

अधोगमास्तु वातमूलपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्वधो वदन्ति ।
 तास्तु पित्ताशयमभिप्रपञ्चास्तत्सम्बेशान्नपानरवं विपक्व-
 मोन्महाहिवेचयन्त्वोऽभिवदन्त्यः शरीरं तर्षयन्वर्षयन्ति
 मोहं गतानां तिर्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिप्रयन्ति मूल-
 पुरीषस्त्रेदांश्च विवेचयन्वाभप्रकाशयान्तरे च त्रिधा जा-
 यन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफयोषितरसान् हे
 हे वदतस्ता दश, हे अन्नवाङ्मयावन्नान्निते, तेयवचे हे,
 हे मूलवस्त्रिमभिप्रपञ्चे मूलवचे, हे शुक्रवचे, हे शुक्रप्राडुर्भा-
 शय, हे विसर्गाय, ते एव रक्तमभिवदतो नारीणामार्षव-
 र्शम् । हे वर्षोन्निरसन्वो स्थूलाश्रुप्रतिवर्षे । अष्टावन्त्या
 त्र्यंशगानां धसनीनां स्त्रेदमर्षयन्ति । तास्तेतास्त्रिंशत्
 त्रिंशद्भाग्या व्याख्याताः एताभिरधोगाभिः पक्षाशयकटी-
 मूलपुरीषशुद्वस्त्रिमेट्सकथोनि धार्यन्ते याष्यन्ते च ।

भवति चात्र । अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्माख्येतानि
 त्र्यंशः । तिर्यग्गाः संप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ।

तिर्यग्गानान्तु चतसृषां धमनीनामैकैश्च यतथा स-
 ष्ठाधा चोसरोत्तरं विमन्वन्ते तास्त्रयस्योवासाभिरिदं
 शरीरं गवाक्षितं विवद्वन्तस्तद् । तासां सप्तानि रोम-
 प्रप्रतिवर्षानि यैः स्त्रेदमभिवदन्ति रसञ्चापि सन्तर्षयन्व-
 र्शवर्षे, तेरेव चाभ्यङ्गपरिपेकावशाद्वालेपनीय्यांशयन्तः-
 शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि, तेरेव अर्षसुष्म-
 सुक्ष्मं वा वदन्ति । तास्ते तासत्को धमन्यः सर्वाङ्गताः
 त्रिंशद्भाग्या व्याख्याताः ।

भवतचात्र । यथा स्वभावतः खानि ऋषालेषु विशेष
 च । धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचोयते । पञ्चाभि-
 भाष्ये पञ्चत्वः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति । पञ्चे-
 न्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायाति विषाशकावे ।

अत ऊर्ध्वं श्रोतसां मूलविद्वत्तत्पदेऽप्यमः । तानि
 त्वा माणास्रोदररररक्तमांसमेदोमूलपुरीषशुक्रार्त्तवदन्ति,
 विषाधिकार एकेषां वदन्ति । एतेषां विशेषा वदतः । तत्र
 प्राणवचे हे, तयोर्मुखं हृदयं रसवाङ्मयस्य धमन्यः । तत्र

विद्वत्स्य क्रोशमविमन्मनमोहनभ्रमस्येयमानि करणं वा
 भवति । अन्नवचे हे, तयोर्मुखमासाशयः अन्नवाङ्मयस्य
 धमन्यस्तत्र विद्वत्साध्यान् मूलाशयैवौ सर्दिः पिपासाभ्यं
 करणं वा । उदरवचे हे, तयोर्मुखं तासु क्रोम च । तत्र
 विद्वत्स्य पिपासा वदोमरणं च । रसवचे हे, तयोर्मुखं
 हृदयं, रसवाङ्मयस्य धमन्यस्तत्र विद्वत्स्य शोषः प्राणवह-
 विद्वत्स्य करणं तद्विज्ञानिं च । रक्तवचे हे, तयोर्मुखं यज्ञ-
 शीहानौ रक्तवाङ्मयस्य धमन्यस्तत्र विद्वत्स्य श्यावाङ्गता
 अरो दाहः पाण्डुता योषितातिगर्भरक्तमेतत्ता
 वेति । मांसवचे हे, तयोर्मुखं स्नायुत्वचं, रक्तवहाय धम-
 न्यस्तत्र विद्वत्स्य अयशुर्भीषयोः शिरापन्वयो मरणम् ।
 मेदोवचे हे तयोर्मुखं कटीवक्रौ च तत्र विद्वत्स्य स्त्रेदाग-
 मनं स्त्रिंशद्भाग्या तासुशोषः स्थूलाशोफता पिपासा च ।
 मूलवचे हे, तयोर्मुखं वस्त्रिमेट्सु तत्र विद्वत्साऽऽनवद्विंशता
 मूलनिरोधः सत्वमेदता च । पुरीषवचैः, तयोर्मुखं
 पक्षाशयो शुद्वत्सु तत्र विद्वत्साऽऽनाहो दुर्गन्धता यथिता-
 न्धता च । शुक्रवचे हे, तयोर्मुखं सनी वच्यौ च तत्र
 विद्वत्स्य क्षीयता चिरात् प्रसेवो रक्तशुक्रता च । आर्त्तव-
 वचे हे, तयोर्मुखं मर्माशयः आर्त्तवाङ्मयस्य धमन्यस्तत्र
 विद्वत्सां वन्ध्यात् वैद्यनासङ्म्युत्पत्तार्त्तवनाशय । श्वेती-
 ष्ठेदाङ्गताप्राडुर्भावः । वस्त्रिशुद्विद्वत्स्य प्राणुक्तमिति ।
 श्रोतोविद्वन्तु प्रत्याख्यायोपचरेदुद्वत्स्यन्तु क्षतविधानेनो-
 पचरेत् । भूसात् स्यादकरं देहे प्रकृतत्वभिवाङ्मि यत् ।
 श्रोतस्यदिति विज्ञेयं शिराधमनिवर्जितम् । शरीरस्थाने

एतच्च महत्प्रकाशविषयं तस्यप्रकरणे शा० ति० "पञ्च-
 भूतात्मकं सत्त्वं चराचरमिदं जगत् । अचरा बहुधा
 भिन्ना गिरिहवादिभेदतः । चरास्तु त्रिविधाः
 प्रक्षाः स्त्रेदाङ्गजराशुजाः । स्त्रेदाः क्षमि-
 कोटाद्याः अणुजाः पञ्चगादयः । जराशुजा अनु-
 ष्याद्यास्त्रेषु मृषां निगद्यते । उद्भवः दुःस्त्रिशोर्थेगे
 शुक्राशोषितसंयुतात् । विन्दुरेको विशेषमहत्प्रमाणा
 क्रमादवो । रजोषिको भवेत्तारी भवेत्तोरःशिकः पुमान् ।
 पूर्वकर्माहृदयेषु मोहपाशेन यन्त्रितः । कश्चिदात्मा
 तद् तस्मिन् जीवभावं प्रपद्यते । अथ माताश्रुत्तैर-
 पानाद्यैःपोषितः क्रमात् । दिनात् पञ्चात् ततो मासा-
 हर्षते तत्पदेहवान् । दोषदूष्यैः सुखं प्राप्नोष्यति वाति
 निजेन्द्रियैः । वातपित्तकफाः शोषाः दूष्याः सुः सप्त
 धातवः । त्वनसृग्नांसमेदोःस्त्रिमज्जशुक्राणि तान् विदुः" ।

रुक्मणेन मनुष्याणामेव विवेक्योक्तेः । एतद्या० पदा०
 “हाविंशती रजोभागाः शुक्रनात्वात्तर्ह्यय । गर्भसंजनने
 काळे पुंस्त्रियोः सन्ध्यानि चि । गारी रजोऽधिकार्थे
 स्त्र्याक्षरः शुक्राधिकेऽग्रये । उभयोस्तुल्यसंख्यायां स्त्र्याय
 पुंससंख्येयः” इति । किन्तु परपुण्यादीनामपि यथा
 सन्ध्यावस्यरादिसंख्योपेयः । षट्त्वन्धारित्यन्तु अणु-
 जादीनामप्यस्ति “तस्य षोडाशरीराणि षट्त्वन्धोधा-
 रानि च” वा० व्या० “तस्मात्तन्वीयानि जरायुजास्तुजशरी-
 राणि तानि षष्ठेकं षट्प्रकाराणि रक्षादिषड्धात-
 परंपराकृतेऽभूतमण्डलिनस्थानयोगित्वात्नेति” मित्ता० उक्तेः ।
 वीयते कर्मभिः कर्मणि चञ् । १० स्त्र्याऽट्त्वन्धुतभोगायत-
 नमात्रे च । वक्ष्यमाणं च रिंभकायानां कर्मजत्वेन तद्यात्वम् ।
 ततश्च कायोद्भिधः चरोऽचरश्च । तत्र चरा-
 क्षिविधाः स्त्रेदजास्तुजरायुजभेदात् अचरा गिरि-
 दक्षभेदात् नानाविधाः प्रायुक्तं या० ति० वाक्यात् ।
 यथाऽद्योत्पत्तिभेदात् चतुर्विधत्वम् यद्योक्तं पदार्थादर्थे
 “देहचतुर्विधोऽत्रैव जन्तोश्चतुर्पत्तिभेदतः । उद्भिज्जः
 स्त्रेदजोऽण्डोत्पत्त्यस्यैस्तु जरायुजः” इति । उद्भिज्जयन्दे
 ११८० पृ० उद्भिज्जोत्पत्तिप्रकारो दर्शितः । चरेषु स्त्रेदजाः
 “कनिकीटपतङ्गाद्याः स्त्रेदजा नाम देहिनः” पदा-
 दर्शोक्ता बोध्याः । तदुत्पत्तिप्रकारस्तत्रैवोक्तो यथा
 “स्त्रेदजं स्त्रित्पमानेभ्यो भूमागेभ्यः प्रजायते” इति ।
 एषां स्थिराणां कायेनित्त्वं प्रयोगसारे उक्तं यथा
 “किन्त्वत्त स्त्रेदजा ये तु चरियास्ते चान्येनानिजाः ।
 स्थिरा इव वायुभिन्नाश्चत्वारिंशत्सहस्रधा” । अणु-
 जास्तु “अणुजाः पक्षिणः सर्पां नक्रमत्स्याश्च कच्छ-
 पा, इति तत्रोक्ताः बोध्याः । तेषादुत्पत्तिप्रकारो यथा ।
 “अणुजा वसुन्वीभूतात् शुक्रयोषितसंयुतात् । कायेन
 भिन्नात् प्रसूताया निगच्छन् प्रकमिष्यति” । जरायुजास्तु
 मनुष्याद्याः गर्भायव्यवृत्तचर्यानेष्टनजातत्वात् तेषां तथा-
 त्वम् । ते च येनानिजाः “येनानिजाः प्राणिनोभिन्ना-
 चतुःषट्सहस्रधा” इति तत्रोक्तेः । तथाऽन्वेऽपि
 कायेनानिजाः देहाः स्त्रिणो ते च कायेनानिजयन्दे १४७६०
 उक्ताः । तत्र मनुष्याणां कायस्य पाञ्चभौतिकत्वं तदुत्-
 पत्तिप्रकारसंज्ञात् । किन्ता० दर्शितैयथा “सर्गादी व
 षड्भाऽऽचार्यं वायुं क्रीतिर्जन्मदीप्तु । सुखलोकेश्वर-
 शुभोक्तवाऽऽदत्तं मनुष्ये” वा० । सुखलोकेश्वर पर-
 मात्मा यथाऽऽचार्योऽहं, यन्मनुष्यं तन्मनुष्यं, यन्-

स्वर्गगुणं पश्यन्, यद्वत्तद्वत्पुण्यकर्म, यद्वत्तद्वत्-
 रूपरसगुण्यद्वयम्, यद्वत्तद्वत्पुण्यकर्म, यद्वत्तद्वत्-
 निष्कामेकोत्तरगुणानु कल्पति । तद्यात्मा जीवभावमापन्नो
 भवन्नुत्पद्यमानोऽपि अशरीरकारणकल्पेनापि तावुपादत्ते
 षट्कृतिः कथं शरीरारम्भकत्वं प्रविष्यादोऽहम् ? इत्य-
 ष्यात् । “आह्वानाऽऽवायते स्वर्ग्यः स्वर्गादृष्टिरनोर्षधिः ।
 तदन्नं रसकूपेण शुक्रवसधिगच्छति” वा० । जन्मानैः प्रवि-
 प्रवाऽऽऽह्वाना शरीराद्यादिरसिनाभवते स्वर्ग्यः, स्वर्गात्
 कायवयेन परिपकाख्यादिहवीरवाहृष्टिर्भवति । ततो
 त्रीत्याद्योषधिरूपमन्त्रम् । तत्राद्यं सेवितं चत् रस-
 धिरादिक्रमेण शुक्रबोधिभवापद्यते । ततः किन्
 इत्याह “स्त्रे पुंसयोश्च संयोगे निरुद्धे” इति बोधिते । य-
 धाढन् स्वयं षट्त्वाद्दत्ते युगपत्प्रभुः” वा० । षट्त्वेनापि
 स्त्रोऽस्यो संयोगे शुक्रश्च योषितश्च शुक्रयोषितम्
 तस्मिन् परस्परसंयुक्ते विरुद्धे “वातपित्तश्लेष्मदृष्ट्या
 पूययोषमूलशरीरगन्धरेतांश्च वीजानीति” इत्यन्तरोक्त
 दोषरहिते स्थित्वा पञ्च धाढन् प्रविष्यादिसंयुक्तानि
 शरीरारम्भकतया स्वयं षट्त्विज्ञाह्वारात्मा प्रभुः शरीरा-
 रम्भकारणादृष्टकर्मयोगितया समर्थो युगपदादत्ते भो-
 गावतमत्वेन स्वीकरोति । तथा च शरीरके “स्त्रो-
 पुंसयोः संयोगे योनौ रजसाभिर्वन्दे” इत्यन्तत्त्वमेव
 सह भूतात्मना गुणैश्च सत्त्वजसामोभिः सह वायुना
 प्रेर्यमाणं गर्भायवे तिष्ठतीति” । किञ्च “इन्द्रियाणि मनः
 प्राणोश्चानमायुः सुखञ्च्युतिः । धारणा प्रेरणं दुःखमि-
 ष्ट्याह्वार एव च । प्रयत्नं चान्तिर्विष्यैः स्वरहेषौ भवा-
 न्नो । तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिनिष्कृतः” वा० । इन्द्रि-
 याणि ज्ञानकर्म्मोन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि । जन्मोत्पत्ति-
 साधारणम् । प्रणोऽपानोश्चान उदानः सपान इत्येव
 स्यञ्चतुर्पत्तिभेदभिन्नः शरीरोवायुः प्राणः, ज्ञानमवगमः,
 आयुः कायवियेषेनावच्छिन्नजीवनम्, सुखं निवृत्तिः,
 प्रतिचित्तस्य स्वैर्यम्, धारणा प्रज्ञा मेधा च, प्रेरणं
 ज्ञानकर्म्मोन्द्रियाणामभिष्ठाह्वयम्, दुःखसह्येगः, इष्ट्या-
 लुप्ता, अह्वारोऽह्वयति, प्रयत्नः कति, चान्ति-
 राकारः, वशीनीरिवादिः, स्वरः वक्ष्यमाणोऽह्वारः,
 हेमोवैरम्, भवः पुत्रपत्यादिविभवाः, अन्धकारविषयकः,
 तस्यान्तरीक्षानोनिष्कृतिनिष्कृतः शरीरात्प्रवृत्तकर्म
 सर्वभेत्तदिन्द्रियादिकमात्मजनितं प्राग्भवोयकर्मोत्पत्ति-
 विषयकं । इन्द्रियसंयुक्तस्य कायरूपपरिचयतो

॥ त्रयाण्युत्तमाधममध्यमानां सर्वप्राणिनां त्रिप्रकारो देहविभागः, कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः । तत्र कर्मदेहः परमर्षीणाम्, भोगदेह इन्द्राहं नाम्, उभयदेहश्च राजर्षीणामिति । अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः । अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः । चतुर्थमपि शरीरमाह' भा० ।

“न किञ्चिदप्यनुभविनः” ॥० । “विद्यादत्तुषयं देवं पचात्तापाहतापयोः” इतिवाक्यादत्तुषयो वैराग्यम् निर-
ज्ञानं शरीरमेतन्नवविषयमित्यर्थः । यथा दत्ता-
लो वज्रहरतादीनामिति” भा० ।

सर्वेषु च कायेषु भोक्तुरधिष्ठानमेव तदारम्भे प्रयोजकं तदेतत् सां० ॥ भाष्ययोर्द्वयैतं यथा

“भोक्तुरधिष्ठानाङ्गो गतन निर्माद्यसन्ध्या पूतिभावप्र-
कृत” ॥० ।

“भोक्तुः प्राणिभ्योऽधिष्ठानाद्वापारादेव भोगवतनस्य शरीरस्य निर्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्ल-
चोचितयोः पूतिभावप्रकृतं चतदेहवदित्येव । तथा च रसवच्चारादिव्यापारविशेषेः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भावः । ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानत्वं सम्भवति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः, कूटस्थत्वात् निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति तत्राह” भा० ।

“अत्रहारा सांख्यविहितमैकान्तात्” ॥० । “देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं सांख्ये तन्मैकान्तात् साक्षात्सांख्ये, किन्तु प्राणरूपमत्रहारा, यथा राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः । तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंबन्धेनान्यथेति विद्वद्भिः । कुलाकादीनां षडादिनिर्माणेषु च । विशेषतस्तत्र चेतनस्य ब्रह्मादेवाभ्युप-
योगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकमृष्टत्वादिति । यद्यपि प्राणाधि-
ष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणहारा प्राणिसंबन्धोत्प-
त्त्येव्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानाद्दत्तुषुम्” भा० ।

ए च प्रकारान्तरेण द्विविधः स्रुतस्रुतभेदात् तल-
स्रुतस्रुतयोऽपि व्यतिरिक्तभेदात् द्विविधः । तत्र व्यति-
रिक्तयोऽप्यदादीनां, तल-
व्यतिरिक्तयोऽपि पितृ-
वदेवैव इतरैवोवनि-
“इ देवतेनै” इ

“सर्वं प्राणिकर्म कर्तव्यं प्राणादावाधिष्ठानवृत्तान् चतुर्षु कौ-
कान् कृत्वा च ईश्वरः पुनरेवैवत-इत्ये त्वन्मः प्रमुखा-
नया कृत्वा लोकाः परिपाकवितृर्जिता विनश्येत्, तस्यादेवां रक्षणां लोकापाकान् लोकानां पाकवितृन् कृजे इहमिति । एषमीशित्वा लोऽप्यु एषु प्रप्रधानेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो मेभ्योऽन्मः प्रभृतीन् कृत्वापान् तेष्व एवेत्यर्थः ।
पुरुषं पुरुषप्रकारं शिरःपाक्यादिनलं चतुर्वृत्ताङ्गुः स्रु-
पादाय कृत्विप्रकृमिव कुशाहः पृथिव्याः समुत्थितं संसृजि-
तवान् सन्निष्कृतवान् स्थाववसंसंभोजनेनेत्यर्थः” प्राक्० भू०

“अनभ्यतपसस्याऽभितप्रस्य स्रुचं निरभिद्यत यथास्रुतं
स्रुताहाम्वापोऽग्निः, नाशिके निरभिद्यतां, नाशिकाभ्यां प्राणः, प्राणाहातुः, अजिषो निरभिद्यताम्, अजिष्यात्सुषु-
क्षुषु आदित्यः, कर्णौ निरभिद्यतां, कर्णाभ्यां श्रोत्रं, श्रोत्रा-
द्विषः, त्वङ्निरभिद्यत, त्वचो लोमानि, लोमभ्यश्चोप-
धिवनस्रुतयो, कृद्यं निरभिद्यत, नाभ्याः अपानः, अपाना-
कृत्युः, शिखं निरभिद्यत, शिखाज्ञेतो, रेतव आपः” ॥० ।

“तं पिबन्” पुरुषविषयस्रुद्विष्याभ्यतपत् तदभिधानं स्रुतस्रुतं जतयानित्यर्थः । “यस्य ज्ञानमयं तपः” इति स्रुतेः तस्याभितप्रस्येत्तरस्रुत्येन तपसाभितप्रस्य पिबन्त्यस्रुतं निर-
भिद्यत स्रुताकारं स्रुपिरमजायत । यथा पशुषोऽस्रुतं निर्भिद्यते एवम् । तस्याग्निभिधान् साक्षात्करणात्स्रुतं निरवर्त्तत ततोवाचस्रुतदधिष्ठानाग्निर्लोकपाकः । तथा नाशिके निरभिद्यताम्, नाशिकाभ्यां प्राणः, प्राणा-
हातुरिति सर्वं प्राणिकर्म करणं देवता ए त्वयं क्रमेण निर्भिद्यमिति । अजिषो कर्णौ त्वक् । कृद्यनलः करणा-
धिष्ठानम् । मनोऽन्नः करणम् । नाभिः सर्वप्राणनिवन्धन-
स्थानम् । तस्यादपानसंबन्धुत्वात्पान इति प्राणित्त्रिय-
स्रुत्येने । तस्याधिष्ठात्री देवता स्रुतुर्वैवाग्यत् तर्था, शिखं निरभिद्यत प्रजनेन्द्रवस्थानमित्त्रुत्वं, रेतोविवर्णार्थत्वात्-
इ रेतवा उच्यते रेतव आपः इति” भा० ।

एवं वाचिदैवतेन्द्रियादिस्रुतिस्रुता कृद्यदेवतानां यथा-
यतनं प्रवेशोऽपि तन्नोक्तो यथा
“ता कृत्वा

भूत्वा कर्तुं प्राविशन् प्रविशन्स्यतयो लोमानि भूत्वा त्वत्
प्राविशन् चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदय प्राविशत् अन्तरपानो
भूत्वा नाभिं प्राविशत् आपो रेतो भूत्वा शिख्रं प्रावि-
शत्" उपनि० ।

"तथास्त्वित्यनुत्तं प्रतिबन्धं ईश्वरस्य नगर्यानिव बन्धा-
धिकताः । अग्निर्वाग्भिमानी वागेव भूत्वा स्त्रां योनिं
सुखं प्राविशत्तद्योक्तार्थमन्यत् । वायुर्नासिके । आदि-
त्योऽङ्गुष्ठो । दिशः कर्तुं । औषधिवनस्पतयस्त्वचम् ।
चन्द्रमा हृदयम् । अन्तर्नाभिम् । आपः शिख्रं
प्राविशन्" भा० ।

विस्तरस्तु भाग० २ स्क० १० अ० उक्तोपया

"पुरुषोऽण्डं विनिर्भेद्य यदासौ स विनिर्गतः । आ-
त्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्ताक्षीच्छुचिः शुचीः" ११ ।

"उक्तमेवाध्यात्मादिविभागं प्रपञ्चयन् "यदुताहं त्वया
पृष्टो वैराजात् पुरुषादिदम् । यथासौत्तदुपाख्यासे" इति
प्रतिज्ञातं तदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इत्यादिना पुरुषो
वैराजः अण्डं विनिर्भेद्य पृथक्कृत्य विनिर्गतः पृथक्
स्थित इत्यर्थः अयनं स्थानमन्विच्छन् यतः शुचिः स्वयं
अतः शुचीः शुद्धाः अपः गर्भोदकसंज्ञाः अस्त्राक्षीत्
ससर्ज" ११ श्रीधरः ।

"तास्त्रवात्सीत् स्रष्टृष्टासु स्रष्टृत्वं परिवत्तरान् ।
तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोऽज्ञवाः" १२ ।

"असु निवासं नारायणनामनिश्चया स्पष्टयति
तेन असुवासेन, यत् यस्मात् पुरुषो नरः तस्माद्भूवो यासां
तानारा आपोऽयनमस्य इति नारायण इत्यर्थः । तदुक्तं
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । अयनं
तस्य ताः पूषं तेन नारायणः स्रष्टः इति" १२ श्रीधरः ।

"द्रव्यं कर्म च काश्चस्व स्वभावो जीवएव च । यदनु-
पहृतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया" १३ ।

"तस्य प्रभावमाह द्रव्यसुपादानं, कर्मादीनि निमि-

"तस्यैव प्रपञ्चः अधीत्यादिना" १५ श्रीधरः ।

"अन्तःशरीर आकाशात् पुरुषस्य विचेष्टतः । औष-
धोवत्त्वं जज्ञे ततः प्राणो महानऽण्डः" १६ ।

"अन्तःशरीर यन्माकाशः तस्मात्, क्रियाशक्त्वा तत्र
विविधं वेदमानस्य सतः, अोजः इन्द्रियशक्तिः, सङ्को-मनः
शक्तिः, बलं-देहशक्तिः, ततः शक्त्यात्मकात् स्रष्टृत्वाद् प्रात्
प्राणः स्रष्टृत्वाख्यः महान् अण्डः अण्डः प्राणः सर्वे-
षाम्" १६ श्रीधरः ।

"अनुप्राणनि यं प्राणाः प्राणानं सर्वजन्तुषु ।
अपाननमपाननि नरदेवमिवाऽनुमाः" १७ ।

"महत्त्वं दर्शयति अन्विति यं प्राणानं चेष्टां कुर्वन्
प्राणा इन्द्रियाणि अनुपन्नात् प्राणनि चेष्टां कुर्वन्
अपाननं चेष्टां त्यजन् अनु अपाननि चेष्टां त्यजन्,
राजानमनु भत्या इह" १७ श्रीधरः ।

"प्राणेन क्षिपता क्षुत्तडन्तराजायते विभोः । पिपा-
सतोऽजन्तश्च प्राङ्मुखं निरभियत" १८ ।

"क्षिपता क्षान्द्यता निमित्तेन क्षुत्तडादिस्तु विराड्
जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तम् आजायते च ततः जन्तु-
मक्षयित्तुमिच्छत इत्यर्थः प्राक् प्रथमं निरभियत विभक्त-
भूत्" १८ श्रीधरः ।

"सप्तसालु निर्भिषं जिह्वा तत्रोपजायते । ततो
नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते" १९ ।

"तासु अधिष्ठानं, जिह्वा इन्द्रियं नानारसो विषयः
वरुणश्च देवता ज्ञातव्या एषं सर्वत्र अधिष्ठानमिन्द्रियं
देवता विषय इत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमण्डलम्" १९ श्रीधरः ।

"विषयोऽसतो भूद्वो यज्ञिर्वाग्व्याहृतं तयोः । जज्ञे
वै तस्य सुविरनिरोधः समजायत" २० ।

"विषयोऽसतो भूद्वोऽसतएव यज्ञिर्देवता वाक् इन्द्रियं
व्याहृतं भाषणं तयोरिति इन्द्रियदेवताधीनत्वं कर्मयो
दर्शयति" २० श्री० ।

"सन्ति निरभियतोऽं दोषवति नमसति । तत्र

